ИСТОРИЯ
НА ФИНАНСИТЕ
И БАНКОВОТО ДЕЛО

НАСЛЕДСТВО

Асен Христофоров

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ

ТОМ 1

БЪЛГАРСКА
НАРОДНА
БАНКА

Асен Христофоров

Избрани произведения и документи

ПОРЕДИЦА
„ИСТОРИЯ НА ФИНАНСИТЕ И БАНКОВОТО ДЕЛО: НАСЛЕДСТВО“
БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА
Управител ИВАН ИСКРОВ

Издателски съвет
ДИМИТЪР КОСТОВ – председател
НИКОЛАЙ НЕНОВСКИ – заместник-председател
Членове: ГАРАБЕД МИНАСЯН, ДАНИЕЛ ВАЧКОВ, МАРТИН ИВАНОВ,
РУМЕН СИМЕОНОВ, СТАТИ СТАТЕВ
Секретар: ХРИСТО ЯНОВСКИ

© Асен Георгиев Христофоров – автор
© Румен Аврамов, Христо Яновски – съставители, 2010 г.
© Румен Аврамов – встъпителна студия, 2010 г.
© Българска народна банка, 2010 г.

ISBN 978-954-8579-35-3

АСЕН ХРИСТОФОРОВ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ

В ТРИ ТОМА

Обща редакция и встъпителна студия
РУМЕН АВРАМОВ

ТОМ 1

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ:
МОНОГРАФИИ

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА
София, 2010 г.

АСЕН ХРИСТОФОРОВ
ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ
В ТРИ ТОМА

Съставители РУМЕН АВРАМОВ, ХРИСТО ЯНОВСКИ

ТОМ 1. ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: МОНОГРАФИИ

Увод в политическата икономия на военното стопанство

Курс по българско банково дело – историческо развитие

Лекции по теоретическа политическа икономия. Втора част

ТОМ 2. ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: СТУДИИ И СТАТИИ

Развитие на конюнктурния цикъл в България (1934–1939 г.)

Статии, 1935–1949 г.

Теоретични студии

ТОМ 3. АВТОБИОГРАФИЧНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ

Скици из Лондон

Откровения (Поля, гори и хора)

Фотографии и факсимилета

Документи

Показалец на личните имена във „Фотографии...“ и „Документи“

Асен Христофоров. Библиография

ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: МОНОГРАФИИ

СЪДЪРЖАНИЕ

Румен Аврамов. Двуизмерният талант 7

УВОД В ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ НА ВОЕННОТО СТОПАНСТВО

Предговор 55

Въведение. Бележки върху някои методологични въпроси 57

Част I. РЕГУЛИРАНО ПРЕДВОЕННО СТОПАНСТВО

Глава I. Преките отражения на войната върху стопанството на неутралната държава 81

Глава II. Начало на кумулативното повишение в цените и доходите 100

Глава III. Едностранчивият стопански подем и държавният интервенционизъм 121

Част II. АДМИНИСТРИРАНО ПОЛУВОЕННО СТОПАНСТВО

Глава IV. Държавно ценоопределяне и регулиране на консумацията 143

Глава V. Вторични последици на ценоопределянето и рационирането 165

Глава VI. Свободната купувна сила и финансирането на държавата 188

Част III. РЪКОВОДЕНО ВОЕННО СТОПАНСТВО

Глава VII. Плановото ръководство на цените и на доходите 213

Глава VIII. Ръководство на производството, снабдяването и разпределението 235

Глава IX. Финансирането на извънредните нужди на държавата 257

Заключение. Бележки върху следвоенните стопански и финансови проблеми 284

КУРС ПО БЪЛГАРСКО БАНКОВО ДЕЛО – ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Предговор 311

БЪЛГАРСКО БАНКОВО ДЕЛО

Глава I. Паричното дело в Европа в края на XIX век 313

Глава II. Паричното и кредитното дело в България преди Освобождението 322
Глава III. Начало на монетната и на кредитната система 330
Глава IV. Реорганизация на Българската народна банка в емисионна банка 338
Глава V. Оформяне и разширение на кредитната система 346
Глава VI. Кредитната и монетната система през военно-инфлационния период 357
Глава VII. Законова стабилизация на лева и реформиране на Българската народна банка в модерен емисионен институт 367
Глава VIII. Други промени в кредитната система през и след войните 379
Глава IX. Кредитната система и стопанската криза от 1929–1931 г. 390
Глава X. Структурни промени в кредитната система след кризата от 1931 г. 401
Глава XI. Бележки върху военновременната инфлация 1939–1945 г. 412

Заключителни бележки. Бележки върху някои страни от развитието на българската кредитна система 424

ЛЕКЦИИ ПО ТЕОРЕТИЧЕСКА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ. ВТОРА ЧАСТ

ПРЕДГОВОР към втората част на лекциите 439

I. ПАРИ

Глава I. Същност на парите 441
Глава II. Видове пари 449
Глава III. Ценност на парите 460
Глава IV. Парични системи 471

II. КРЕДИТ И БАНКИ

Глава V. Пари и кредит 483
Глава VI. Кредит и банки 494
Глава VII. Количество на банковите пари 506
Глава VIII. Регулиране на банковите пари 517

III. МЕЖДУНАРОДНИ ПЛАЩАНИЯ

Глава IX. Международна търговия 531
Глава X. Платежен баланс 542
Глава XI. Златният еталон 553
Глава XII. Девизни затруднения 563

IV. СТОПАНСКИ КРИЗИ

Глава XIII. Стопански кризи 575

ДВУИЗМЕРНИЯТ ТАЛАНТ

За икономиста и писателя Асен Христофоров*

Да се състави смислена антология на писаното от забравени български икономисти, каквато е целта на поредицата „Наследство“ на Българската народна банка, не е задача с очевидно решение. Рядкост са действително ценните автори, които да оправдават своето повторно присъствие с дълбочина и оригиналност на познанията, с непреходност на посланията, с поучителност на житейската си и професионална биография. През последните две десетилетия завърналите се в съвремието текстове, пораждащи и до днес интелектуална тръпка, се броят на пръсти.

Допълването на този кратък низ с името на Асен Христофоров съвпада със стогодишнината от рождението му, но неговото представяне не е формален юбилеен ритуал. Става дума за осмисляне мястото на една нетривиална фигура в българската икономическа книжнина и в нашата художествена проза. Именно съчетанието „наука – художество“ е първото, което впечатлява в битието му, разполовено между двете наглед далечни (някои биха казали – несъвместими) измерения на икономист и на белетрист. Ако независимо от политическите превратности обаче интересът към неговото литературно творчество все пак никога не е заглъхвал напълно[1], то опити за цялостно претегляне на приносите му в икономическото познание не са правени. Бялото петно стои, въпреки че всеки, който е бродил из свидетелствата за междувоенна и за първите години на следвоенна стопанска България, неизбежно е откроявал гледната точка на А. Христофоров. Тъкмо тази отдавна забелязвана оригиналност ме подтикна да предложа включването му в поредицата на БНБ[2].

---

* За улеснение на читателя при позоваванията на всички включени в тритомника произведения на Асен Христофоров библиографското цитиране препраща и към съответния том и страница на настоящото издание. Заглавията на тези произведения са дадени в курсив в основния текст и в бележките под линия.

1 За оценка на литературното му творчество вж. *Аретов, Николай.* Непретенциозната проза на Асен Христофоров и проблемът за антитоталитарната литература. – Във: Антитоталитарната литература. С.: Издателски център „Боян Пенев“ на Института за литература при БАН, 2009, с. 73–99; *Аретов, Николай*. Съдба, която обвинява. – Век 21, бр. 51, 18 дек. 1991. Периодично възраждане на интереса към А. Христофоров е проявявано около кръглите годишнини от рождението му: през 1980 г. и особено през 1990–1991 г., когато вече открито се пише и за житейската му съдба. След 1989 г. на негово име е кръстена улица в родния му Пловдив.
Искрено благодаря на Николай Аретов за предоставените сведения относно отношението на българската литературна критика към А. Христофоров и литературния архив на писателя, съхраняван в Националния литературен музей.

2 При заниманията ми с българската стопанска история вече съм имал повод да коментирам (но никога всеобхватно и систематично) научното наследство на А. Христофоров (вж. *Аврамов, Румен.* Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. В три тома. С.: Фондация „Българска наука и култура“ и Център за либерални стратегии, 2007). С него незримо ме свързват и други силни нишки: работата ми в Икономическия институт на БАН, дори в същата секция, към които той се е стремил, но които остават затворени за него; увлечението по икономическите цикли, вдъхновението от същите автори (най-вече Уесли Митчел), проявени в интервал от четири десетилетия при много различен контекст; ангажирането ми в началото на 90-те години с възстановяването на Стопанския факултет към Софийския университет, който през 1947 г. е създаден до голяма степен именно с усилията на А. Христофоров. Изобщо, едно останало задълго неосъзнато движение „стъпка в стъпка“.

Новото представяне на един автор никога не е просто рестартиране от началната точка. Текстовете отново излизат наяве, но пред друга публика, която носи опит и обществена памет, непознати на първите му читатели. Днешните могат да преценят предвиждания, за които сблъсъкът с реалността и историческата присъда са вече факт и са неизвестни за автора. Написаното се появява „вкупом“, предизвиквайки ýдарен ефект, рядко постиган пред съвременниците. Накрая, годините са натрупали странични разкази, обстоятелства и данни, даващи всъщност по-пълна картина от достъпната за непосредствените свидетели.

Настоящият тритомник събира двете лица на Христофоров. Включено е всичко съществено от икономическото му творчество, но – донякъде необичайно за подобно издание – и фрагмент от литературното (неговият първи и неговият последен автобиографичен опус). Съставителството бе подчинено на убеждението, че писателят и икономистът са вътрешно свързани и допълващи се, а не споречи и конкуриращи се помежду си; че между тях са налице скрити двупосочни връзки, формирали две хипостази на цялостен общ мироглед.

Нещо повече, в последния том на изданието за първи път са обнародвани немалък брой архивни материали, свързани с живота на А. Христофоров. Част от тях са от фонда, образуван в Централния държавен архив (ЦДА), след като през 1988 г. съпругата му Люба Христофорова депозира там личните му книжа[3]. Значителен обем от поместеното произхожда от досието на Христофоров в Държавна сигурност (ДС)[4]. То съдържа ключ за разбиране на неговата творческа метаморфоза, която превръща случая в морален и етичен казус, далеч по-богат и интересен от житието на който и да било „праволинеен“ академичен икономист.

Биографични маркери

Днес е трудно да се допусне, че четящата част на икономическата колегия от средното или от по-младото поколение има някакви представа за жизнения път и за стопановедските анализи на А. Христофоров. По разпръснатите из интернет ресурси може да се сглоби фактология, свързана главно с литературното му наследство. Но при подробно представяне е добре онзи, който посегне към трите тома, да разполага с по-фин контекст. Ето защо под формата на кратък животопис нахвърлям мрежа от репери, чертаещи колкото наглед еднобитийна, толкова и интелектуално напрегната биография[5].

Асен Христофоров е роден в Пловдив на 16 декември 1910 г. в семейството на деловодител в местния клон на БНБ. Първите два класа от началното училище (през

3 Фонд № 782К на ЦДА. Фондът е в процес на обработка. Люба Христофорова е депозирала по-голямата част от литературния архив на съпруга си в Националния литературен музей.

4 АКРДОПБГДСРСБНА („Комисия по досиетата“), ф. III раз., т. 1, а.е. 10172. БНБ дължи искрена благодарност на Ромил Атанасов, племенник на съпругата на Асен Христофоров, за предоставените права за публикуване на произведенията и за даденото съгласие да бъдат обнародвани документи от досието в Държавна сигурност.

5 Фактите са възстановени по документи, запазени в посочените фондове на ЦДА и на ДС. Повечето от тях са поместени в тритомника като текстове и/или като факсимилета. Отделни обстоятелства стават ясни от публикувани през 1980 г. и в началото на 90-те години спомени на Люба Христофорова (вж. *Христофорова, Люба.* Това не се забравя. – Турист, 1980, кн. 12; *Христофорова, Люба.* С любов към българското. – Софийска правда, бр. 151, 26 дек. 1980; *Христофорова, Люба.* Епизоди от един живот. – Пламък, 1991, кн. 2), на Владимир Свинтила (вж. *Свинтила, Владимир.* Той трябва да внимава. 80 г. от рождението на Асен Христофоров. – Литературен форум, бр. 49, 6 декември 1990) и Георги Тахов (вж. *Тахов, Георги.* Досието пази доноси. За писателя Асен Христофоров. – Септември, 1990, кн. 12).

1918–1919 г.) завършва в Берлин, където майка му пребивава по това време[6]. След завръщане и прогимназия в България през 1924 г. постъпва в цариградския Роберт колеж. Това е първата англосаксонска закваска и същевременно период, в който ясно се оформя интерес към литературата. Образованието му в колежа продължава и след гимназията, като той го завършва с бакалавърска степен именно по литература. Христофоров сътрудничи в списването на ежегодния колежански алманах[7], а в последната година от пребиваването си в Цариград (1931 г.) е негов литературен редактор и член на редакцията на новооснования училищен вестник „Robert College Herald“.

За учудване и съжаление на преподаватели и съученици Христофоров обаче се записва да следва икономика в Англия. Натам го насочва президентът на колежа Калиб Гейтс, който му осигурява основната част от необходимата издръжка.[8] (Семейството също изпраща известни средства.) На 1 август 1931 г. Христофоров заминава за Лондон, където се записва в „Мекатa“ на тази наука, каквато е *London School of Economics (LSE)*. Там приобщаването към англосаксонските ценности е вече окончателно. До края на 1934 г. той си идва само веднъж в България, но за сметка на това пътува из Европа. Профилира се в специалността „Пари, кредит и банки“, ала желанието му да направи докторат в същия университет не се реализира по финансови причини и навръх новата 1935 г. Христофоров се завръща в Пловдив, преди окончателно да се установи в София, където започва неговата кариера на икономист.

Отначало (юни – септември 1935 г.) той е незаплатен стажант-книговодител при Централното управление на БНБ. На 19 септември 1935 г. е назначен за началник на новообразуваната Конюнктурна служба в Главна дирекция на статистиката (ГДС), което институционализира вече изявения интерес към икономическите цикли, превърнали се по-нататък в негово основно професионално поле. От ноември 1937 до февруари 1938 г. по препоръка на директора на статистиката Славчо Загоров специализира в икономически институт в Женева, като непосредствено след завръщането си постъпва в Статистическия институт за стопански проучвания (СИСП) – най-престижния център за икономически изследвания в България, финансиран от Рокфелеровата фондация и от БНБ и ръководен от емигриралия от Русия след революцията световноизвестен статистик Оскар Андерсон. С тримесечно прекъсване (подава си оставката и напуска през юни – септември 1938 г.) работи в СИСП до септември 1940 г. Там подготвя първата си голяма монография (*Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939 г.*), получила наградата на Българското икономическо дружество за 1940 година.

Университетската му кариера започва именно през септември 1940 г., когато е избран за хоноруван преподавател в Държавното висше училище за финансови и административни науки – ДВУ (одържавен наследник на частния Свободен университет). През февруари 1941 г. Христофоров само за седмица ръководи секция „Определяне дажби“ при Главното комисарство по снабдяването към Министерството на търговията, преди да постъпи като началник на Търговския, а по-късно на Информационния отдел на Софийската търговско-индустриална камара (СТИК). Този „корпоративно-административен“ вектор в биографията му продължава до август 1943 г.,

6 Бащата умира рано и не оставя никаква следа в литературните произведения и в архива на А. Христофоров. Знае се единствено, че е починал около 1917 г. Майката сключва втори брак с роднината на бившия ѝ съпруг и кръстник на Асен – Гавраил Христофоров.

7 Вж. *Ad Futurum.* – Robert College. The 1930 Record, Istanbul, 1931; тук поместена в том 3.

8 Светлина върху това решение вероятно хвърлят запазените в ЦДА писма на Христофоров до семейството му от Цариград и от Лондон. Те не бяха проучени за настоящото издание, но са изследвани от литературния историк Николай Аретов.

като е съпроводен от утвърждаване на преподавателското поприще, което го влече най-силно. През 1943 г. Христофоров е избран за частен хоноруван доцент в Юридическия факултет на Софийския университет и за редовен доцент в ДВУ. През април 1943 г. публикува хабилитационната си монография *Увод в политическата икономия на военното стопанство*, която е най-оригиналната му теоретична работа. Така той потвърждава ранната си зрялост, позволила му на малко над тридесетгодишна възраст да бъде автор на завършени големи изследвания от двата края на спектъра (емпиричния и теоретичния) на икономическото знание. През този период Христофоров пребивава три месеца (септември – декември 1942 г.) в германския Институт за световно стопанство в Кил по покана на Оскар Андерсон, поел директорството на института, след като през 1942 г. напуска окончателно България.

През годините на войната Христофоров е особено активен в обсъждането на текущата икономическа политика. Прави го върху основата на добре установена обща концептуална позиция, при внимателно следене на всички стопански решения на властите. Прегледите му са по-злободневни от предходните академично оформени конюнктурни обзори на СИСП. В лична трибуна се превръщат редактираните от него „Стопански вести“ (списание на СТИК) и „Български търговски вестник“ (орган на Общия съюз на българските търговци). След чести намеси на цензурата и недоволство на членове на правителството „Стопански вести“ е спряно в края на 1943 година.

От пролетта или лятото на 1941 г. датира запознанството му с политическите лидери на кръга „Звено“ Кимон Георгиев и Дамян Велчев. Христофоров отдавна проявява афинитет към този кръг. Още докато е в Англия, той изпраща до редактираното от Димо Казасов списание „Звено“ (както и до пловдивския вестник „Борба“) дописки с различни сюжети от студентския си живот, някои от които са публикувани и впоследствие ще бъдат развити в *Скици из Лондон*. Непосредствено преди 9 септември 1944 г. тези връзки го доближават до Отечествения фронт (ОФ), а след преврата Христофоров става член на политическата партия Народен съюз „Звено“ и учредител на ОФ комитета в Държавното висше училище и в Софийския университет. С маргинализирането на формацията през 1945–1947 г. настъпва и откритото конфронтиране с комунистите. В крайна сметка той отпада от низовите структури на ОФ спонтанно, просто „по нередовност“.

През първата половина на 40-те години Христофоров вече има добре изградена репутация на англофил. Непосредствено след събитията той прави литературния си дебют със *Скици из Лондон* (януари 1945 г.), който е забелязан, премиран (с наградата „Алеко Константинов“) и му носи истински успех сред читателите именно с особено свежото представяне на британската житейска философия пред българската публика. През онези смътни години „английската връзка“ се оказва решаваща. Христофоров е избран за член на Управителния съвет на възстановеното през февруари 1945 г. Българо-британско дружество и е в чест контакт с английските представители в България в края на и след Втората световна война. Същевременно с протекциите на звенарите и при колегиалните симпатии на Иван Стефанов, който е най-влиятелният икономист из комунистическите среди, в началото на 1945 г. Христофоров получава назначение за български търговски представител в Лондон.

По различни причини заминаването така и не се осъществява и той се ориентира изцяло към университетска дейност. През ноември 1945 г. е избран за извънреден професор в ДВУ. През 1946 г. е секретар на Българското икономическо дружество (БИД) и редактор на дружественото списание (СпБИД). В това качество организира последната сериозна дискусия в рамките на дружеството (за стабилизацията на лева) преди окончателното политическо превземане, обезличаване и закриване на това „отбрано“ общество

през 1949 година. Към края на 1946 г. той вече е посочен като потенциална мишена на чистките в академичните среди. В течение на 1946–1947 г. все пак успява да публикува основните си лекционни курсове, които представляват завършени аналитични обзори по българска финансова история и по история на финансово-паричните теории. Успява също така да аргументира идеята и да допринесе много за учредяването на Стопански факултет към университета. Това се случва през септември 1947 г., който се оказва повратен момент както за политическата система в България, така и за неговата лична биография. След подписването на Парижкия мирен договор в началото на годината ръцете на Комунистическата партия са развързани, опозицията е елиминирана, Никола Петков е екзекутиран на 23 септември, а след три месеца предстои пълната национализация. Христофоров формално „отпада“ по бюрократични причини от новия факултет, а всъщност елиминиран по идеологически, като заниманията с икономически изследвания са му практически забранени.

От следващите години са запазени свидетелства за няколко обречени опита за завръщане в науката. Те обаче са само стъпки встрани от една съвършено нова биографична линия. Още през 1948 г. той се установява край самоковското село Говедарци. Там си построява малка вила, влязла в местния и в собствения му жаргон като „Бърлогата“, и дори организира свое не особено успешно „помощно стопанство“ около нея. Между 1948 г. и средата на 1951 г. изживява период на неопределеност, а селяните от околността гледат с подозрителност, неразбиране и любопитство „професора пришълец“. Макар в анкетни формуляри да се самоопределя като „писател и научен работник“, в тези преходни години той не е нито едното, нито другото.

Радикална промяна в неговото битие настъпва след „срещата“ с Държавна сигурност. Попада в ръцете ù при новата вълна от репресии, засегнала приблизително по същото време (1951–1952 г.) за пореден път такива различни групи и фигури като евангелистките пастори, Никола Мушанов, Атанас Буров, Марко Ряcков... Христофоров е арестуван на 16 юни 1951 г. и разпитван в течение на шест месеца, без неговото местонахождение да е съобщено на съпругата му. Разпитите, които са почти изцяло поместени в третия том на това издание, преорават целия му предходен професионален и интелектуален живот. Следвайки предпоставеното обвинение в шпионаж през 1945–1947 г. в полза на английското разузнаване, те завършват с очаквана развръзка – в началото на януари 1952 г. Христофоров е въдворен в Белене.

След излизането от лагера през септември 1952 г. животът тръгва в съвсем нова посока. Веднага е организирано следенето му, като години наред всеки негов ход е описван от купища агентурни донесения. Те се прибавят към доносите отпреди ареста, писани през първите години в Говедарци. Образци от този – днес все по-достъпен и разпространяван – жанр също са поместени тук. Край на операциите по проследяване е сложен през 1960 г., а през 1963 г. се стига дори до писмено признание от МВР, че задържането „през периода на култа към личността“ е било „неоснователно“.

От средата на 50-те години след съвсем кратко принудително отбиване в „материалното производство“ Христофоров изцяло се отдава на (в известен смисъл се връща към) белетристиката и постепенно намира някакъв *modus vivendi* с обществената среда. Като цяло написаното от него се вмества в една съвсем ясно отвоювана лично негова ниша. По форма това е краеведско-очеркова и историческа проза, но по съдържание става дума за тънка, иронично-игрива народопсихология или човековедство, често поднесени върху автобиографичен фон. До тези страници стои и плътен преводачески принос, представил на български англоезични класици като Филдинг, Емили Бронте, Джек Лондон, Хемингуей, Джеймс Джойс, Джером К. Джером, Уилям Текери и др.

Забравен като икономист, печатан като писател, Христофоров си отива без време, ненавършил 60 години, на 10 август 1970 година.

Английската връзка

Да се претегли и разбере мястото на мислещия човек в местния интелектуален ландшафт, означава вкратце да се обобщи характерното и различното в неговото духовно наследство.

За мен първият и най-отличителен белег на А. Христофоров е печатът на „англосаксонското“ в мирогледа му, който отива далеч отвъд простото „филство“. Просмукан от американски и британски ценности, възприети през десетгодишното му обучение в Цариград и Лондон, той се превръща в завършения техен медиатор: от една страна, като проводник на определени мировъзприятие и култура; от друга, пречупвайки съзнателно или несъзнателно околната действителност през филтъра на тези норми. *Скици из Лондон* са преди всичко разказ за това, как един младеж прави свои житейски принципи, философия и правила за поведение (джентълменството, феърплеят и здравият разум са поставени особено високо), усвоени не толкова по учебници, колкото през широко отворените очи към необичайното обкръжение в колежа, университета и града. И ако за (доскоро безусловно) доминираната от Вашингтонския консенсус съвременна действителност преносът на англосаксонско влияние е банализиран, то появата на подобни фигури у нас през първата половина на XX в. (особено между войните) е истинска рядкост. На фона на традиционната отдалеченост на британското/американското културно влияние в България англофилството стои донякъде екзотично: проявите му най-често се свързват с протестантския религиозен и светски прозелитизъм. През 30-те години то все повече се възприема като любопитна и не дотолкова добре гледана екстравагантност сред преобладаващото френско и (от втората половина на 30-те години и през войната) германско културно-политическо присъствие. Да си англофил, се оказва еднакво неблагоприятно и преди, и след 9 септември – откакто през декември 1941 г. България обявява война на САЩ и Великобритания, такива симпатии вече стават достатъчно основание за полицейско следене, а след смяната на режима те се превръщат сами по себе си в углавна улика срещу носителя им, като Христофоров изпитва с пълна сила последиците от тази промяна.

За малката българска научна и университетска общност англосаксонското школуване/вдъхновение носи разнопосочни последици. То предопределя особена чувствителност към текущите стопански събития, различен начин на тяхното възприемане. Тази обагреност се вижда веднага след завръщането на Христофоров от *LSE,* когато в необичайно точни и премерени за 25-годишен икономист разсъждения той заема съвършено ясна позиция в полза на британско-американския (в разрез с официалния български) модел за излизане от Депресията[9]. Христофоров не крие антипатията си към дефлационната политика на държавите от „златния блок“[10], към които се числи България, и предпочитанието си към девалвациите, представени като единствен начин за постигане на равновесни международни цени, за „отпушване“ на външната търговия и оттук за по-успешно стимулиране на оживлението. Той пародира ортодоксалните политики на централните банки от „златния блок“, еднозначно прогнозира девалвациите на техните валути (което действително се случва през 1935–1936 г.) и посочва алтернативни стратегии за българ-

9 *Кризата и стабилизация на монетите. Дефлация или девалвация.* – Списание на Българското икономическо дружество (СпБИД), 1935, кн. 4; тук в том 2.

10 Държавите, които по време на Депресията отказват да променят паритета на своите валути към златото (т.е. да ги девалвират). Лидер на „златния блок“ е Франция и в него влизат Белгия, Холандия, Швейцария, Италия.

ската икономика. Години по-късно, в края на 1941 г., Христофоров е сред онези, които публично изразяват притесненията си за икономическите последици от обявяването на война на Англия и САЩ[11]. А след войната е особено активен в аргументирането на макроикономическите ползи от активизиране на търговията с Великобритания.

„Английската връзка“ обаче отчетливо го отделя от окопалите се „признати“ университетски авторитети. Ако спонсорираният от Рокфелеровата фондация и изграден по американски образец СИСП е естествено обиталище за Христофоров, то интегрирането му в катедрения свят, което силно го влече, среща известна съпротива. Властта там се държи от хора като Александър Цанков, Димитър Мишайков, Семьон Демостенов, Георги Свраков, Константин Бобчев... Това са все схоластични, безкритични и провинциални епигони на германската историческа или на субективната школа, култивиращи в „теоретичната“ си дейност една стерилна, напълно откъсната от търсенията в световната икономическа мисъл логорея. Обяснимо е, че тази среда не чувства близък младия икономист, форматиран в чужда за нея традиция. Отхвърлянето се усеща най-добре в получените от Христофоров рецензии за хабилитационните му трудове през 1943 година[12]. Общите заключения и в трите доклада са безусловно положителни, а емпиричната му работа *(Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939 г.)* е приета без проблеми, на места дори възторжено. Но нагазването в теорията *(Увод в политическата икономия на военното стопанство),* възприемана като заповедник на влъхвите, е посрещнато с множество бележки и понякога с остри възражения. Рязката „теоретична неприязън“ на „германофилството“ към „англофилството“ се проявява най-добре в рецензията на Г. Свраков, който завършва отзива си със строгото напътствие „след тази работа авторът да излезе от зависимостта от англоезичната литература“[13]. Професорът установява „един пропуск, така консеквентно пропит в цялата работа на автора, че изглежда съзнателен: пълното пренебрегване на германската научна мисъл и стопанска действителност. Тъкмо в областта на методологията обаче този пропуск може да даде само катастрофални резултати. Недопустимо е да се разглеждат методологически въпроси, свързани с политическата икономия, без да се вземе предвид германската литература. Едно по-внимателно вглеждане в работите на Робинс би открило на нашия автор, че неговият учител гради върху гледищата на редица германски автори“[14].

Последното твърдение има известно основание, но то обеднява реалната картина. Макар и ясно разположено в англосаксонския ареал, интелектуалното родословие на Христофоров е по-скоро еклектично.

За корените на това родословие може да се съди по запазените в личния му фонд в ЦДА фишове с бележки, извадки и кратки анотации на книги, четени по време на следването в Лондон и след това. Колекцията наброява над 430 картончета, педантично попълнени на ръка или на машина. Те са подробно систематизирани и класифицирани, като образуват голяма фактографска база данни, удобна за намиране на дефиниции, понятия, цитати и статистическа информация. Част от фишовете се отнасят за четива, свързани с

11 *Бележки върху цените, доходите и финансирането на държавата.* – Стопански вести, 1941, кн. 19–20; тук в том 2.

12 Доклад на проф. К. Бобчев по конкурса за частен хоноруван доцент по теория на конюнктурата към Юридическия факултет (1943) (документ № 95 в том 3); Доклад на проф. С. Демостенов по конкурса за частен хоноруван доцент по теория на конюнктурата към Юридическия факултет (1943), (документ № 96 в том 3); Доклад на редовния професор при катедрата по наука за народното стопанство и стопанска политика д-р Георги К. Свраков по състезанието за избиране редовен доцент при същата катедра (1943), (документ № 97 в том 3).

13 Доклад на редовния професор при катедрата по наука за народното стопанство и стопанска политика... (документ № 97 в том 3).

14 Пак там, с. 465.

банковото дело, паричните системи, националното счетоводство или отделни отрасли. Но най-упорит и всестранен е интересът към теорията на икономическия цикъл и към конюнктурния анализ. В това поле Христофоров се е ровил във всички възможни посоки – концептуални основи на теориите; различия и общи точки в тях; цикличност на отрасли и/или на компоненти на крайното търсене; характеристика на отделните фази на цикъла; продължителност и амплитуда на циклите; циклични индикатори; национални и международни цикли; цикличност на различни икономически процеси (производство на злато, цени, парични агрегати и пр.)... Заниманията му се докосват до изследванията на Артър Пигу, но цялото многообразие в проблематиката и емпирията е видяно и „събрано“ най-вече през погледа на класиците в теорията на цикъла Уесли Митчел и Готфрид Хаберлер. Обстоятелството е особено важно, тъй като именно Митчел и Хаберлер са автори на двата „големи синтеза“ в познанието за цикъла, появили се между войните (особено през 30-те години) и отбелязали апогея през XX в. на този раздел на икономическата наука[15]. На Митчел дължим синтеза през емпирията, през „осчетоводяването“ и анализа на цикличните свойства на хиляди динамични редове, осъществявани като грандиозна научна програма на американското Национално бюро за икономически изследвания *(NBER)*. На Хаберлер принадлежи авторството на синтеза през теорията, през установяването на общите допирни точки в наглед изключително разнообразните теоретични конструкции. Както методологията на Митчел, така и тази на Хаберлер предполагат интегриране на многобройните „малофакторни“ и еднокаузални модели на цикъла. Техните позиции са изначално (нескрито) еклектични и това им качество със сигурност е допринесло за еклектизма на самия Христофоров.

Тази характеристика се запазва и в по-дълбоки пластове. Христофоров не може и не желае да бъде класиран в една школа. В самоубийствено самоопределение (през април 1947 г., само месеци преди отстраняването му по идеологически причини) той се дефинира като поддръжник на „така наречената неокласическа, или кеймбриджка школа в политическата икономия и на близката до нея австрийска или виенска школа“. Относно парите, кредита, банките и проблемите, свързани с международните плащания, се счита най-силно повлиян от Т. Е. Грегъри, Дж. М. Кейнс, Фридрих фон Хайек и Лудвиг фон Мизес. За да добави разнопосочност, признава, че често е използвал трудовете и учебните помагала на бившите си преподаватели – Д. Х. Робъртсън, Фр. Бенхам, Р. Сейърс и „разбира се, трудовете върху парите и кредита на нашия професор С. Демостенов“[16]. Честотата на цитиране (особено в *Увод в политическата икономия на военното стопанство*) препраща най-много към Л. Робинс, А. Пигу и Е. Селигмен. В *Скици из Лондон* неведнъж се среща името на Харолд Ласки, но неговият случай е друг. Фабианец и социалист, Ласки е известен като блестящ лектор и политически активист, не и като дълбок теоретик. Позоваванията на Христофоров свидетелстват именно за впечатленост от ефектен оратор-идеолог, а не за влияние върху разбиранията му за начина, по който работи икономиката.

Запазените в ЦДА конспекти на прочетеното през годините, прекарани в Лондон, включват книги на Кейнс (4), Хайек (3), Робинс (1), Хоутри (1), Грегъри (1), Сейърс (1). Строго погледнато, четивата съчетават несъчетаемото – Кейнс, Пигу, кеймбриджката

15 Вж. *Mitchell, Wesley C.* Business Cycles: The Problem and its Setting, New York: National Bureau of Economic Research, 1927; *Haberler, Gottfried.* Prosperity and Depression: A Theoretical Analysis of Cyclical Movements, 1937. Тези процеси в теорията на цикъла коментирам подробно във: За границите на емпиризма в икономическата наука: Уесли Митчел и неговият подход към капиталистическия цикъл. – Съвременни социални теории, 1983, кн. 3; Икономически цикли и кризи при капитализма. С., Наука и изкуство, 1988.

16 *Лекции по теоретическа политическа икономия. Втора част*. С., 1947; тук в том 1, с. 439.

школа, Хайек, Мизес, т.е. икономисти от съвсем различен калибър, значимост и ориентация... Но тук има и свързваща нишка, която минава през Лайънъл Робинс, поел ръководството на *LSE* през 1929 г. и привлякъл в нея икономист с мащаба на Хайек. Христофоров попада в университет, където водеща е не съвсем типичната за Англия фигура на Робинс: под влияние на континенталните автори и със съществен принос за отдалечаване на английската икономическа мисъл от безразделно господствалия в течение на три десетилетия кеймбриджки (по Алфред Маршал) канон. В своите лекционни курсове Христофоров пренася тъкмо това богатство от един преломен период в историята на икономическите идеи, на който става пряк свидетел в Лондон. Еклектичната окраска в този културен трансфер е почти неизбежна.

Начинът на писане на Христофоров следва английската традиция, или по-точно нейните по-архаични варианти, доминирали стопанската книжнина още от класиците докъм 20-те години на XX век. Това е повествователно излагане на проблемите с особено внимание към точността на понятията, към терминологията и класификациите. Теоретичните текстове представляват вербализирана дискусия по казуси, практически и интуитивни съображения, конкретни исторически или институционални особености и контексти. Често това са серия обстойни изложения, прилагащи доводите на здравия разум, коментиращи подробно и витиевато-спекулативно различни поведенчески хипотези (и последиците им) за стопанските актьори. В този тип писане няма място за математическа формализация, а количествените съпоставки рядко отиват по-далеч от използването на сравнителна и превъзходна степен. Въпреки доказаното умение на Христофоров да работи с числа в неговите теоретични работи статистическите примери са рядкост и са несистемни. За такъв род мислене по-ценна от статистическата логика е логиката на юриспруденцията.

Написаното в подобна стилистика се чете трудно, по правило тя е досадна и скучновата. У Христофоров този изказ дразни дори повече, тъй като силно контрастира с живата му, осеяна с неочаквани находки белетристика. Но това е стилът, в който той е школуван, в него са редактирани обширни пасажи от текстовете на Маршал, Кейнс, Пигу, Робъртсън и мнозина други. По-късните промени в езика на икономическата наука доведоха до неговото драматично (и вероятно полезно) опростяване, сгъстяване и формализиране. Понятия като „настроения“ и „очаквания“ например, които присъстват в чисто разказвателен слог при старата кеймбриджка школа (а чрез нея и при Христофоров), след десетилетия придобиха мощни аналитични и методологически функции. А многословното обсъждане (в *Увод в политическата икономия на военното стопанство*) на дилемата между финансиране на мащабни (в частност военновременни) държавни разходи чрез данъци или чрез емисия на дълг, занимавала поколения икономисти след Рикардо, в съвременния професионален изказ получи елегантната, сбита и математизирана форма на „*Ricardo–Barro equivalence*“[17].

Накрая, английската жилка у Христофоров се чувства и в цялостното му отношение към историческия процес. В характерния викториански дух на умереност и постепенност той е убеден, че „когато промените не настъпват по пътя на еволюционното развитие, а биват натрапвани на живота от нетърпеливи реформатори, те често пъти представляват по-скоро крачка назад вместо нова стъпка напред, към прогреса“[18]. Виждането е изцяло съзвучно с това на Алфред Маршал, поставил като мото на своите „Начала“ максимата, че „природата не прави скокове“. В подобно русло е и изповядваното убеждение, че ис-

17 Вж. *Barro, Robert.* Are Government Bonds Net Wealth? Journal of Political Economy 82 (6) (Nov. – Dec. 1974).

18 *Курс по българско банково дело. Част I. Историческо развитие.* С., 1946; тук в том 1, с. 424.

торията учи. Но тук Христофоров основателно остава предпазлив. Наред с тривиалното и всъщност невярно твърдение, че поуките от миналото улесняват промените, той отбелязва ползата от постоянно припомняне на някои баналности. Натрупаният опит, пише той, „може да доведе до „открития“, представляващи най-обикновени и всеизвестни плоски истини; но често те убягват от вниманието на съвременниците, които, потопени в ежедневието, не могат да ги разглеждат и поставят в правилна перспектива“[19].

Това така необходимо преповтаряне на забравени/незабелязвани очевидности (излишно, ако историята наистина учеше) е вероятно привидно най-скромната, но всъщност най-полезна мисия на историка.

Предзнаменования на социализма: изпитанията пред либерално мислещия

Онова, което със сигурност откроява текстовете на А. Христофоров сред съвременните му български икономически писания, е замахването към теорията. Нямам предвид задължителното предъвкване от всеки университетски преподавател на теоретични разкази, въпреки че и в това отношение той осезаемо превъзхожда колегията. Думата е за друг тип качества, които се срещат значително по-рядко на местната сцена – способност да се разсъждава със собствената глава, като при това се мисли в термините на добре школуван метод и се работи с точно дефинираните, ясно разбирани и критично пречупени понятия, приети в оборот от икономическата наука към момента.

Тези способности се проявяват в повечето теоретични работи на Христофоров. Те лесно ще се различат в кратките, но много съдържателни пасажи, с които той завършва лекционните си курсове. В тях се чувстват мирогледни прозрения и интуиция, интелектуално напрежение и концентрирано обобщение, престъпващи отвъд обичайните дидактически задачи[20]. А най-пълно въпросните качества се разгръщат в *Увод в политическата икономия на военното стопанство*[21], която – с всички свои недостатъци – остава един от твърде редките български опити за навлизане по правилата в икономическата теория[22]. При това нека припомня, че в периоди на стопански разлом теоретичните търсения неизменно са съпътствани от съмнения в установените идеологии. Така става по време на и след Голямата депресия, така се случва след двата петролни шока от 70-те години на XX век, така е и днес с все още непреодоляната глобална криза. Ето защо не е учудващо, че теоретичните упражнения на Христофоров, както и тези на неговите съвременници, опират до екзистенциалния избор на онази (в своеобразен вид и на днешната) епоха: между „либерално“ и „социалистическо“ („планово“, „регулирано“, „дирижирано“, „тоталитарно“ или други наименования на същата родова разновидност) стопанство.

19 Пак там.

20 *Лекции по теоретическа политическа икономия*..., тук в том 1, с. 591; *Курс по българско банково дело*..., тук в том 1, с. 424–436.

21 Нейно допълнение и в някои отношения по-ясно резюме на основните ѝ тези е статията *Същност и значение на военновременния капиталистически социализъм*. – Стопански вести, 1943, кн. 5–6; тук в том 2.

22 Това се признава и от строгия ѝ рецензент Г. Сврaков, който въпреки различията си с Христофоров не скрива, че *Уводът* е „една от малкото добри оригинални работи в българската икономическа литература“ (документ № 97 в том 3).

Доколко българската университетска общност възприема фронталното навлизане в теорията като неприемливо и дори неприлично деяние, се вижда от рецензиите, които Христофоров получава за книгата си върху военното стопанство. Г. Свраков критикува „преди всичко методологическия увод на автора [...] изграден върху едно сравнително слабо познаване методологическите проблеми на политическата икономия. Сигурни сме, че авторът не е отправил голямо значение на този увод, но не е трябвало и да го пише. Той е изпаднал впрочем в една обща грешка на младите автори да вземат становища по методологически въпроси твърде рано, защото иначе не би им отбягнала перманентната криза в това отношение, която той свежда до „известни разногласия“ между съвременните икономисти, нито пък би могъл да каже, че „малцина между първенците на икономическата мисъл [...] са отдавали необходимото значение на методологическите въпроси“[23]. В същия дух е и рецензията на (иначе съвсем положително настроения) Иван Стефанов, който приема, че „екскурсът върху същността и задачите на политическата икономия [...] и опита на една политическа икономия на военното стопанство не е могъл да бъде развит до степен, че да представлява значителен вклад в стопанската теоретическа мисъл“, като той остава „съвсем чужд на цялото останало изложение“[24].

Двата отзива са показателни за отношението на академична среда, плуваща в дилетантство, подражателство и провинциализъм, приемаща за табу всяко посягане към дълбоките води, отредени в представите ù само за чуждите величия. А в случая дори не става дума за някакво „извънредно“ събитие: Христофоров просто поднася интелигентни вариации по класическата дефиниция на Л. Робинс за политическата икономия като наука[25]. Рецензията на Свраков очевидно изразява патерналистично снизхождение и раздразнение от младежката амбиция. Защото амбиция действително е налице: тя (рядък случай у нас) е декларирана без свян в предговора, наред с нескритата още в първото изречение претенция за новост на поднесеното. Книгата е издание на автора, тя е писана трескаво четири месеца (с което той оправдава редицата стилови грапавини и повторения) и по собственото му признание осмисля работата му от предходните четири години.

Уводът е забележителен в две отношения. От една страна, той предлага (на места прекалено) подредена визия за военновременните икономически проблеми и за съответните решения. От друга, на страниците на монографията е изложена проницателна интуиция за следвоенния стопански ред.

Накратко и съвсем схематично резюмирана (на съвременен жаргон), икономическата същина на проблематиката се свежда до следното. Нуждите и впрегнатите от държавата инструменти за финансиране на войната пораждат огромно и непознато за обичайните условия несъответствие между търсене и предлагане. На ограничения пазар на реални блага населението и държавата са конкуренти, като тя търси да неутрализира излишното ефективно търсене („купувна сила“) на населението чрез увеличаване/пренасочване (в рамките на възможното) на производството и ограничаване на личното потребление (най-вече посредством регулиране на цените и доходите). В същото време държавата по всички възможни начини си набавя необходимите ù във все по-голям обем средства, което води до нарастване на цените и на надниците, както и до напрежение на

23 Пак там, с. 465.

24 Рецензията на Иван Стефанов, съхранявана в архивния фонд на А. Христофоров в ЦДА, не е поместена в настоящото издание.

25 Според неговото определение политическата икономия се занимава с човешкото поведение от гледна точка на връзката между цели (които сами по себе си не представляват икономически проблем) и избор за тяхното постигане измежду ограничени ресурси с алтернативни приложения.

трудовия пазар. Христофоров подчертава, че тук става дума за един „фалшив“ и „привиден“ „псевдоподем“, тъй като във военни условия (за разлика от нормалните) тези процеси не водят до увеличаване на потреблението и производството. Запазващото се несъответствие между търсене и предлагане само мотивира „бягство от парите“ чрез щафетно предаване на спекулативна треска от пазар на пазар – стоков, капиталов (акциите), държавни ценни книжа, девизен, на недвижимите имоти, трудов... Ажиотажът задължително поражда паралелни пазари и черна борса. Христофоров много обстоятелствено разглежда финансирането на държавните разходи, които принципно могат да бъдат покрити от три източника: вътрешни и външни[26] заеми; данъчно облагане; монетизиране на дефицитите през централната банка. Конкретният избор се прави в зависимост от практически съображения (по-бързо събиране на парите) и от капацитета на домакинствата и бизнеса да участват във вътрешен заем или да понесат допълнително облагане. Последиците за икономиката, за различните слоеве и стопански субекти от използването на всеки един (или комбинация) от инструментите са подробно коментирани, като особено внимание се обръща на пусканите в обращение от 1941 г. нататък 3-процентни съкровищни бонове[27]. Те представляват косвена форма на разширяване на паричната емисия, но раздутият монетизиран дълг на държавата към БНБ в двата варианта (банкнотна емисия и бонове) се отразява по различен начин в балансите на банката и на правителството. Освен това значителна част от боновете (т.е. на финансирането на извънредните държавни разходи) в крайна сметка се поема от банковата система, без да се постигне задоволително ограничаване на търсенето от страна на населението. Развитието на военновременната конюнктура по естествен път поражда „тенденция към инфлация“. Христофоров приема, че не е опасно първоначалните преки кредити на централната банка да бъдат погасени чрез данъчно облагане и емисия на вътрешни заеми, но продължаващо монетизиране на дефицитите намира за „напълно осъдимо и предотвратимо“. Същевременно той е принуден да признае очевидното – в България (както впрочем и другаде) „осъдителното“ се случва пред очите му; икономическата политика при война не е в състояние цялостно и окончателно да реши проблема с излишното ефективно търсене и съответно с инфлацията. „На практика – предава се Христофоров – почти всички държави прибягват до една или друга форма на инфлация като средство за покриване на военновременните извънредни разходи на съкровището [...] с което държавните управници поемат огромната отговорност пред поколението, взело активно участие във военните събития или в лишенията, свързани с военната подготовка на стопанството.“[28]

Многото находчиви и смислени аналитични коментари в книгата, за които подробностите тук са пропуснати, формират нейния „технократски“ пласт, развиван в течение на години в редовните обзори на икономическата конюнктура от този период, които Христофоров помества преди всичко в „Стопански вести“[29]. Съпоставката на този чисто

26 Христофоров обръща внимание на използваната в България техника на „косвени“ външни заеми. Тя минава през поемане от БНБ на държавните доставки от чужбина. За тях съкровището издава дълг под формата на съкровищни бонове, които банката изкупува по определен курс от златните и девизните си резерви. Погасяването на този дълг от държавата, разбира се, се оказва твърде проблематично и в крайна сметка също се свежда до монетизиране на бюджетните дефицити (вж. Българска народна банка. Сборник документи. Т. IV, 1930–1947. Под редакцията на Р. Аврамов. С.: Главно управление на архивите и БНБ, 2004).

27 Тези бонове отчасти се използват като законно платежно средство (включително за изплащане на данъци) и отчасти са тезаврирани от населението. Боновете са изтеглени от обращение след войната (вж. *Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове.* – Икономист, 1942, кн. 4, тук в том 2; вж. също: Българска народна банка. Сборник документи. Т. IV, 1930–1947...

28 *Увод в политическата икономия на военното стопанство.* С., 1943; тук в том 1, с. 283.

29 В настоящото издание е поместена поредица от тях.

икономически (технически) аспект от книгата с онова, което по същото време и по същите въпроси се пише из страниците на българските икономически списания (например в Списанието на Българското икономическо дружество) не оставя никакво съмнение в интелектуалното, културно и аналитично превъзходство на Христофоров.

Но *Уводът* тежи значително повече от едно добре проведено теоретико-аналитично упражнение поради втория план в текста: логическата нишка, водеща от военновременните промени в икономиката към трайните ù деформации; от началата на „либералното стопанство“ към тоталното му одържавяване. Когато развоят на събитията след 1944 г. е вече известен, тази нишка придобива смисъла на предзнаменование. При това, ако в основния текст става дума за по-малко или повече абстрактно-умозрителна конструкция, то заключението на монографията е премислено есе за (тогавашното) бъдеще на България, в което се долавя хватката на железен континюитет.

Книгата е построена като разказ върху военен фон за постепенното отдалечаване от принципите на либералното стопанство (приемано за норма) и за това, как приближаването към пълно одържавяване на икономиката става неотвратимо след премахване фундамента на свободния пазар, какъвто е свободното ценообразуване. Христофоров бяга от всякаква патетика относно „смисъла“, „целите“, „рационалността“ или „морала“ на войната. За него тя е просто качествено различен статус на икономиката, който налага своите закони и изисква (в името на победата) суспендиране на автоматичния механизъм на цените. В центробежното движение отвъд либералното „ядро“ Христофоров набелязва различни етапи („регулирано предвоенно“, „административно полувоенно“ и „ръководено военно“) с множество подетапи и разновидности. Той дори наслагва тези фази върху историческото време, представяйки ги като придвижване от периферията (неутрална държава преди избухването на военен конфликт) към центъра на събитията (военизиране на икономиката на държава, участваща в конфликта).

Тази схема е прекалено гладка, с прекомерно добре подредени преходи, за да бъде нещо повече от доста изкуствено, чисто академично построение. В него обаче остават важни посоката, рамката на развитието и интуицията на автора. Посоката се определя от нарастващата намеса на държавата в икономиката. Рамката е зададена от разбирането, че дори в най-радикалните варианти се остава в „индивидуалистичната система“, признаваща частната собственост. Но интуицията, проявена в разхвърляни из текста разсъждения, препратки, констатации и особено в заключителната глава, говори, че този праг може да бъде прекрачен. Във встъпителната глава на *Увода* се открояват два цитата на Л. Робинс с идентично послание: плановост и социализъм са едно и също; след като правителството направи първата крачка с въвеждане на контрол върху отделни браншове на индустрията, то не може да бъде спряно до въвеждането на пълен социализъм[30].

Точно усещането, че преминаване отвъд една определена граница означава достигане точката на необратимост, се среща в различни вариации из книгата. Огнищата на спекула например легитимират въвеждането на всевъзможни (винаги неефективни) забрани и учредяването на държавна и монополна търговия с всякакви стоки. Това е мекото задействане на спиралата към държавна намеса, която е лесно защитима с „висши интереси“. По-важно и тънко е наблюдението, че следващите извивки на тази спирала са желани от „елитите“. Пред алтернативата да остави свободното стопанство и ценообразуване да разкроят вътрешния пазар, управляващите с наслада поемат „ръководството“ на цените. „От двете злини, естествено, държавата избира последната, толкова повече, че вмешателството [ù] в стопанския живот винаги е представлявало една примамлива и

30 *Увод в политическата икономия...*, с. 61 и 62.

съблазнителна теза за твърде голям брой управници. С това свое решение обаче, или с преминаването от свободно ценообразуване към един режим на държавно ценообразуване, държавата слага край на саморъководеното стопанство и поема неизвестния и пълен с изненади път на вмешателство в почти всички области на стопанския живот на страната. Защото, както се изразява професор С. С. Демостенов, „държавното ценообразуване има свойството и тенденцията да се превръща в една сложна система на контрол върху всички фактори и елементи, които влияят върху цените“.“[31]

От манипулирането на цените неизбежно се отива към пълзяща намеса в потреблението и производството. Картината, която Христофоров описва за следващите фази, включва все повече елементи, напълно познати ни от комунистическата икономика на дефицита[32]. Показано е как фиксираните цени генерират „скрита“ инфлация, битуваща под различни форми на недостиг. Ситуацията лапидарно резюмира чертите на социалистическия „пазар“: „задоволяването на търсенето на отделните купувачи вече не е въпрос на ефективни парични средства, а в голяма степен въпрос на случайно стечение на обстоятелствата“; „винаги и при всички обстоятелства продавачи и купувачи ще бъдат в съгласие по една точка – заобикалянето на ценовите нормировки, когато и едните, и другите имат интерес в това: първите, за да получават по-високи цени, и вторите, за да се снабдят с липсващите или частично предлаганите стоки“[33]. Където отсъства пазар, задължително се преминава към рациониране (администриране) както на потреблението, така и на производството. Изкривените ценови стимули, премахването на пазарния регулатор (рентабилността) и ревностните, но обречени опити за облагане на „свръхпечалбите“ водят до типичния за централно планираното стопанство порочен цикъл на „коригиране на корекциите“ чрез издаване на постоянно променящи се директиви към производителите. Появява се и друг архикласически проблем на комунистическата икономика, какъвто е изолирането на вътрешните цени от външните в контекста на повсеместен ценови контрол. Много страници (и други публикации) са отделени за насърчаване учредяването на изравнителен фонд на цените и същевременно за проследяване възможните отражения на този буфер.

Христофоров посочва сизифовския характер на всички предходни мерки. Постигането на равновесие между търсене и предлагане постоянно убягва на държавата, поради което тя е принудена да навие един последен кръг на спиралата. Това вече не е само затягане на регулациите, а преминаване към следваща фаза на одържавяване чрез систематична, координирана и цялостна макроикономическа политика, контролираща всичко: от цените и доходите през потреблението до производството, инвестициите и размяната. Преминаването към планиране премахва и (пред)последното табу, с което ситуацията най-плътно се приближава до комунистическите реалии. Задачите и йерархията на целите на стопанската политика в крайната фаза („ръководеното военно стопанство“) са същите – неутрализиране на излишното търсене най-вече чрез контрол на цените и доходите (до откритото им намаляване); с едната ръка борба срещу инфлацията, която другата подклажда; генериране на „принудителни спестявания“, които държавата рециклира за фараонските си нужди[34].

---

31 Пак там, с. 142.

32 Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Т. V. 1949–1990. В четири части. Под редакцията на Р. Аврамов. С.: Държавна агенция „Архиви“ и БНБ, 2009.

33 *Увод в политическата икономия...,* с. 144 и 187.

34 Вж. *Антонов, Венцислав.* Теоретични основи на инфлацията при социализма. – Икономика, 1990, VI (Приложение).

Два са въпросите към автора, които спонтанно възникват при четене на монографията. От гледна точка на какви ценности – т.е. с какъв знак – Христофоров оценява тези процеси? Не клони ли към етатизъм позицията на човек, който има репутацията на един от най-либерално мислещите икономисти в България?

Цялото изложение в *Увода* стъпва на разбирането, че в случая държавната намеса в икономиката е легитимна, тъй като е подчинена на „по-висшата“ цел, каквато е отбраната на страната. За постигането ù е допустимо да се пожертват и наука, и благосъстояние, и даже свободите. Освен че звучи патриотично, тази конформистка позиция е удобна, защото обезсмисля спора между либерализъм и етатизъм във военните условия. При социалната и стопанска аберация на войната дебатът става просто безпредметен. Изискванията на отбраната (която няма общо със същността на политическата икономия) предизвикват „неестествена“ за икономическата наука ситуация. Тя не следва да се обсъжда от гледна точка на пазарната целесъобразност, защото веднага би била окачествена като „зло“ и „недоразумение“, докато в рамките на „върховната цел“ представлява висша „добродетел“.

Поставяйки проблема по този начин, Христофоров превръща упражнението по военна икономика в нещо различно. То се оказва лаборатория, която в реално време и мащаб показва какво се случва при отстраняването на автоматизма на свободните цени и въвеждането на пълно държавно ръководство на стопанството. За икономиста-теоретик това е експеримент на живо, който (също на живо) дава отговор на бушуващия през 30-те години диспут дали централно определяни цени са в състояние да разпределят ресурсите по-рационално и с по-малко социални разходи, отколкото това правят стихийните пазарни цени[35].

Христофоров не подлага въпроса на емпирична проверка и затова внушението на книгата е по-скоро двусмислено, изградено върху дедуктивни разсъждения. На множество места в изложението се разсъждава върху това, как премахването на свободното ценообразуване води до деформации на пазарите, които на свой ред налагат все по-обхватна държавна интервенция. Същевременно Христофоров вярва (или поне се чувства длъжен да го демонстрира) в способностите на обществото да изгради функциониращи регулаторни институции. Убеждението му идва от видимо идеализиране на наличния организационен капацитет. За откъсване от реалността (и/или за бариерите, поставени от авто/цензурата) говори фактът, че той нито за момент не споменава очевидната опасност от корупция. А накрая въпреки признатото право на съществуване във военна обстановка на плановото начало отново се обаждат либералните нагласи: на върха на бюрократичната пирамида Христофоров поставя ведомство, което да управлява цените, тъй като според него именно те остават мотивиращият елемент и ориентирът в едно все още частно стопанство.

Двусмисленостите изчезват в заключителната глава на книгата, посветена на дилемите пред следвоенното икономическо възстановяване. „Техническият“ коментар в тях е фокусиран върху начините за спиране на инфлацията. Съвършено ясно са показани в частност същината на инфлационния данък като „невидим грабеж“ на населението[36] и проблемите, свързани с евентуалното въвеждане на еднократен данък върху капиталите

35 Дебатът е между, от една страна, представителите на австрийската школа Лудвиг фон Мизес и Фридрих фон Хайек (които отричат тази възможност) и, от друга, по-малко или повече ляво ориентирани последователи на Вилфредо Парето като Фред Тейлър, Оскар Ланге, Аба Лърнър (приемащи подобна принципна възможност).

36 България изпитва тежестта на инфлационния данък пет пъти в стопанското си минало: в началото на XX в.; в края и непосредствено след Първата и Втората световна война; в началото на 90-те години; през 1996–1997 г.

и имуществото. Но най-прозорливите страници засягат един друг, значително по-дълбок въпрос. Думата е за конвергирането на военновременната „индивидуалистично-капиталистическа“ система към „колективистично-социалистическата“. В условията на война капитализмът остава само проформа, автентичните капиталистически елементи са сведени до „оазиси в една пустиня от държавносоциалистически мероприятия“, икономиката представлява „социалистическа надстройка, която запазва формата, но изменя съдържанието на отделните понятия, цели и средства на индивидуалистично-капиталистическото стопанство“[37]. Последиците не са само появата на странната „форма без съдържание“. Съществено е, че новата ситуация ражда „инерция към социализма“, легитимира следвоенния интервенционизъм и – косвено, но прояждащо – прави приемлив комунизма.

Христофоров е напълно откровен и за политическата, и за икономическата цена. Той отбелязва, че независимо от демагогията по време на войната свободата на духа, на словото и на печата са еднакво „потиснати“ и в двете системи: „провеждането на отделните държавни мероприятия в областта на стопанството почива изключително на базата на принудата, въпреки формалното кокетиране от страна на централната власт с чувствата на населението за морал, гражданско съзнание или отечествен дълг“[38]. Но най-пророческият извод е, че от военния експеримент в обществената памет няма да останат ограниченията и недостатъците, а „грамадните възможности на централната политическа власт за регулирането, пренасочването и прекрояването на съществуващата стопанско-политическа система“[39]. Христофоров не приема, но разбира очевидната привлекателност на „привидно необятното“ всесилие на държавата за „широките слоеве на населението“. Те са склонни да допуснат повсеместното държавно присъствие, забравяйки „големите грешки и несъобразности“, допускани при плановото ръководство през войната, тъй като „социалните придобивки от военновременния период ще останат задълго в съзнанието им [...] като напълно реални понятия“[40].

Христофоров прозорливо определя това заслепение като „най-значителното наследство на следвоенния период от няколкогодишния режим на военновременния капиталистически социализъм“[41]. „Широките слоеве“ (но тук влизат и самите капиталисти) са се докоснали до онова, което винаги е имало неустоим чар за тях: възможностите да се работи по „комунални“ принципи, като се заобикаля желязната принуда на пазара и на кредитора; да се притъпи неудобната конкуренция; парите да стават „лесни“; да се създават безчет ниши за получаване на предимства без творчеството на иновации и без лишенията на спестовността; да се подравняват по лошите практики.

Войната е оставила усещане за необратимо пречупване в стопанското мироздание, за безсилие пред обществени нагласи, спечелени за прелестите на „комуналността“. Така тя е донесла със себе си семената на бъдещото устройство, в края ù българското общество вече е било бременно с комунизъм. Христофоров набляга върху организационните и стопанско-регулативни аспекти на тази „готовност“. Всъщност – за това съм писал обширно другаде[42] – те са много по-разностранни, като опират до манталитет, антилиберална настървеност, податливост към индоктриниране и масово промиване на мозъците,

37 *Увод в политическата икономия...*, с. 303.

38 Пак там.

39 Пак там, с. 304.

40 Пак там, с. 305.

41 Пак там.

42 Вж. Стопанският XX век на България. С.: Център за либерални стратегии, 2001; Комуналният капитализъм... Моята теза срещна критични контрааргументи във: *Иванов, Мартин.* Чудото на зачатието, или как България бе „обременена с комунизъм“. – Социологически проблеми, 2007, кн. 3–4.

отношение към държавата и властта, ежедневно икономическо и социално поведение, поява на явни и неявни мрежи и структури, привикване с полицейщината, доносничеството, повсеместния контрол върху гражданското общество, разпространението на казионни „обществено-държавни“ образувания... Въпреки налагането на новия режим със сила и чужда окупация, въпреки дълбоките съмнения по отношение на комунизма като доктрина, независимо от широката враждебност към него като заплаха срещу въздесъщата в България дребна частна собственост, обществения ред, изграден през войната (а по-точно след 1934 г.), прави прехода по-мек, по-поносим и далеч не толкова шоков и изненадващ, колкото ни го представя политическата история. Дълбинният континюитет засенчва видимата прекъснатост, изглеждащият ни днес разломен момент се оказва не толкова рязко пречупване, брутално натрапеното свише се вписва в напълно очаквани, приемливи и дори желани опции за немалка част от съвременниците на тогавашните събития. Настроенията и инструментите са налице, а новата историческа ситуация ги поднася в ръцете на всесилна политическа власт, която ги превръща в тоталитарна машина.

Важно е да си дадем сметка, че тези нагласи намериха и алтернативен вариант на реално историческо битие. След войната в „отсрещната“ на България геополитическа зона от разделена Европа, Гърция – без комунизъм – изгради социално-политическа система, запазила частната собственост, но развила до предел познатите ни клиентелизъм и държавна доминация. Икономическата несъстоятелност на гръцкия хибриден модел ослепително блесна пред света с днешната (2010 г.) криза, разтърсила както тази страна, така и целия Европейски съюз.

Стигайки до тези прозрения, Христофоров като типичен английски академичен възпитаник едновременно се чувства безсилен пред нагона на плебса и (все още) си представя, че чертата може да бъде теглена по чисто рационална процедура. „Широките слоеве“ са привлечени от елементите на социализъм, а „ограничен брой академични икономисти с още по-слабо влияние в управлението на държавата, отколкото всяко друго професионално или съсловно сдружение“[43] ще се занимават с осчетоводяването баланса на плюсовете и минусите от експеримента. Към пролетта на 1943 г. научната му програма звучи все още напълно интелигентски. „Единствената възможност, която се открива пред научния работник – пише той – е да събере частични и не съвсем проверени данни, да ги съпостави с основните принципи на неговите научни познания, да ги свери, доколкото това би било възможно, с техническото протичане на някои явления и в края на краищата да направи един колеблив скок в неизвестността чрез прогласяване на една преценка, почиваща на смесените основи на разума, познанията и спекулацията, но не и на едно заключение, изградено изцяло върху почвата на научния експериментализъм.“[44]

По същото време, когато завършва *Увода*, Христофоров пуска в редактираните от него „Стопански вести“ статия, която сбито разяснява същността и значението на лансирания термин „военновременен капиталистически социализъм“[45]. В редица отношения логиката и основната теза тук са по-силно изразени, отколкото в книгата. Премахнато е най-вече всякакво двусмислие относно това, кои са действителните ценности на автора, като той съвсем определено декларира либералното си верую. В текста суспендирането на свободните цени и насилственото „социализиране“ се приемат само в рамките на войната. Те са представени като временно отклонение, след което задължително трябва

43 *Увод в политическата икономия...*, с. 305.

44 Пак там, с. 306.

45 *Същност и значение на военновременния капиталистически социализъм*. – Стопански вести, 1943, кн. 5–6; тук в том 2.

да има връщане към „нормата“. А „нормата“ е капитализъм с частна собственост при ненатрапчивия надзор на държавата. Христофоров тук говори за „социалистическа надстройка“, чието съществуване е оправдано единствено с решаването на възникналото от войната „техническо“ несъответствие между търсене и предлагане. Крайна цел си остава „осигуряване на правилното развитие на стопанството в бъдеще, в рамките на частната собственост, на частната инициатива и на мотива за частни печалби. Със завършека на войната трябва да се очаква сриването на социалистическата надстройка над капиталистическите основи на стопанството и възвръщането към един познат вече в миналото режим на стопанско саморъководство под егидата на държавата“[46].

За Христофоров перспективата (особено следвоенната) вече се мисли като диалектика на капиталистически и социалистически „съставки“. Той запазва представата, че във военните условия капиталистическото начало може да бъде запазено, но същевременно посочва инфлацията като основната опасност за него[47]. Тя носи стихията на декапитализацията, а оттук и нуждата от капитал, която ще трябва да бъде запълнена от държавата, т.е. чрез принудителна етатизация. Либералният ред и монетарната стабилност следователно са тъждествени понятия. Най-нежелателният сценарий според Христофоров е социализмът да се настани върху опустошенията на инфлацията. В мрачно ясновидство той свързва този кошмар с присъствието на окупационни войски. И когато привидяното действително се случва, програмната му статия за стабилизацията на лева[48] поставя в центъра на проблемите именно инфлационния импулс, породен от издръжката на съветската армия в страната.

Така истинският тест за настроя на Христофоров се оказват очакванията му относно следвоенния стопански ред. Писаното през 1943 г. говори за ясен усет, че либералният модел на социална организация е елитарна (чужда на „масите“, очаровани от „социалистическите съставки“) визия. Нито за момент не е прекратена демаркационната линия и не се предвижда посегателство върху частната собственост или мащабна национализация. Етикетът, под който Христофоров е възприеман отстрани, е сложен съвсем определено в рецензията на Г. Сврaков за *Увода*, където авторът е смъмрен, че „все пак се намира под опиващата музика на либералистическата теза на стихийността и автономността на стопанския живот [... тогава, когато] либералистическо стопанство вече половин век в Европа няма“[49]. Да си „либерал“, е квалифицирано като интелектуален недъг, като позорящ дефект и преди, и след 9 септември 1944 година.

Разбира се, ако преди тази дата обвинението навлича отчуждението на университетската номенклатура и на преобладаващата част от германофилската колегия (за нея англофилство и либерализъм са тъждествено позорящи дефекти), то след 1944 г. последиците могат да бъдат фатални. С промяната на режима определянето и огласяването на собствения идеологически профил се превръща в по-сложен морален акт.

Непосредствено след превратa Христофоров излиза от чисто професионалното си институционализиране в СТИК и в университетската среда, за да се докосне (през „Звено“) до политическия процес. Дори да не заема никакви позиции в изпълнителната власт, той вече е от страната на „правещите“ икономическата политика и реформите. А

46 Пак там, с. 332.

47 Парадокс е, че в това той се позовава на Кейнс, чиито предписания три десетилетия по-късно ще бъдат идентифицирани като основна причина за генерирането на следвоенната инфлация.

48 *Стабилизацията на лева.* – СпБИД, 1946, кн. 3–4; тук в том 2.

49 Доклад на редовния професор при катедрата по наука за народното стопанство..., документ № 97 в том 3, с. 466–467.

с назначението в Лондон пред него се очертава и желано служебно издигане. Този кръг от обстоятелства видимо променя тона и акцентите в неговите текстове. Христофоров допуска отбивки по-„наляво“, отколкото предполагат всичките му довоенни публични позиции. Сред пяната на политическите конфликти убежденията му стават по-трудно различими. Отново възниква въпросът, либерал или социалреформатор е Асен Христофоров.

Най-напред в тази нова линия се вписва статията му в списание „Бразда“ в подкрепа на правителството на К. Георгиев[50]. Публикувана в разгара на процесите на Народния съд (януари 1945 г.), тя звучи конюнктурно и излъчва лош вкус. Целта е ОФ програмата да бъде представена като съвместима с капиталистическата икономика, а реторичният похват е ироничното обявяване реформаторските възгледи на английския либерал А. Пигу за идентични на отечественофронтовските принципи (поне така, както ги разбират звенарите). Строго погледнато, това е отмятане от идеите в *Увода*, където основният сюжет е за това как мерки, подобни на предлаганите през септември 1944 г., задушават либералното начало. Забравен е и призивът икономиката след войната възможно най-бързо да се върне към един по-свободен ред. Статията изненадва също с нетипичната агресия срещу „едрия капитал“, уличен като опозиция на ОФ; за успокоение все пак е обещана идилична структура на бъдещата икономика, хармонично балансирана между държавен сектор, кооперации и частна стопанска инициатива.

В сходен дух е написан и изпълненият с преклонение некролог на Кейнс, поместен в Списанието на Българското икономическо дружество[51]. На фона на познатите идеи и стилистика на Христофоров тук впечатляват респектът пред „неортодоксалността“ и „бунтарството“ на английския икономист. Възможно е в текста да избиват угризения за някогашни прояви на конформизъм. Но при всички случаи остава чувството за безусловна вяра в заслугите на интервенционизма и в способностите на държавата да „изглади“ икономическия цикъл, за убеденост, че именно новата доктрина е извадила Англия от Депресията, и дори за съжаление, че ако Кейнс беше живял по-дълго, той би предпазил (предвид своите знаменити възражения срещу репарациите по Версайския договор) победените държави във Втората световна война (включително България) от прекомерни претенции.

Редица от тези твърдения не се връзват със защитаваното либерално кредо по отношение на българските предвоенни и военни стопански проблеми. Усеща се дори желание то да бъде унижено, като Кейнс е представен за смел противник на „дефетизма на ортодоксалния либерализъм пред най-острите стопански проблеми на последните стотина години – периодичните прояви на стопански кризи“. Забравени са и вметнатите тук-там из по-ранни статии иронични забележки към добре известната лекота, с която Кейнс се отказва от предишни свои твърдения: в некролога тя е представена като смело и честно „безразличие към одумките за непоследователност“.

В този „инвентар на отстъпленията“ не може да се пропусне заключителният раздел от историческия очерк за българската финансова система[52]. В него държавният ù произход е коментиран не като дамга, а като положителен факт, изпреварил времето си и предоставил значителни предимства в новите условия: в антилибералния текст силно одържавената още преди 1944 г. българска банкова система е противопоставена на западния спекулативен „чист капитализъм“; традиционното дерибейско бъркане на хазна-

50 *Еволюцията на либерализма*. – Бразда, 1945, кн. 1; тук в том 2.

51 *Лорд Джон Кейнс.* – СпБИД, 1946, кн. 3–4; тук в том 2.

52 *Курс по българско банково дело*..., с. 424–436.

та в държавните банки е определено като голямо облекчение за стопанското ни развитие. Негласно е прекрачено дори табуто на „национализацията“: година преди да се сложи ръка върху банките през декември 1947 г., Христофоров приема, че както всичко в тази област в миналото е тръгвало от държавата, така и в бъдеще всички ключови нови инициативи ще идват от нея. Тук вече се чувства тонът на старите апологети на държавното начало от типа на някогашния „тежък“ професор политикономист Георги Данаилов.

Би било несправедливо обаче да се набляга единствено върху конюнктурния тон в текстове от трите смутни години, предшествали установяването на тоталитарната власт. От една страна, поради допускането, че той (поне донякъде) отразява искрени убеждения и упования в добродетелите на радикалния реформизъм. От друга, поради наличието на съпътстващи текстове, които излизат през същия период и където продължава да се изповядва либералната гледна точка. Такава е например статията от 1946 г. за стабилизацията на лева, която предлага една напълно пазарна платформа. Такава е и студията за мястото на централните банки в конюнктурните теории[53], стъпваща изцяло върху англосаксонската парадигма. В нея Христофоров не крие антипатиите си към „подконсумативните конюнктурни теории“, които са най-близки по дух до марксисткото наследство.

Непременно следва също така да се посочат лекциите му по политическа икономия от 1947 г. и особено заключителният пасаж в тях. Тази страница[54] според мене е най-дълбоката в икономическите текстове на Христофоров. Тя е концентрат на основната идея от *Увода*, но вече потвърдена от случилото се след края на войната: прозрените в книгата неустоимо привлекателни етатизъм и комуналност са почти интронизирани като официална доктрина (в различни степени) из цяла Европа. Редовете звучат впечатляващо актуално в контекста на сегашната глобална криза, тъй като трасират нишката от нарастващата несигурност и видимите неравенства към ескалиращия натиск за промени в съществуващия стопански ред: първо в посока на повече държавна намеса, после за повече дирижизъм и накрая за възприемане „антипода на стопанския либерализъм [т.е.] идеята за плановото стопанство“, която (строго погледнато) легитимира и национализацията. Политическата ситуация в България (а и на континента) вече е еволюирала достатъчно, за да позволи на Христофоров да заключи, че „плановото стопанство води до една система на колективизъм, или с други думи, на социализъм, при който изчезват последните останки от стопанския индивидуализъм на капитализма“. Но тънкостта в неговото наблюдение е не толкова логическата линия (сама по себе си добре известна), колкото внушението, че отхвърлянето на либералния модел е естествена реакция на „обикновения гражданин-гласоподавател“. „Широките слоеве“ са изначално антикапиталистически настроени, те винаги и всячески се стремят да заобиколят принудите, присъщи на пазара. А тези нагласи не убягват на елитите и властта, които, флиртувайки с избирателя, постоянно правят компромиси с пазарните принципи и бутат системата към по-меки или по-твърди форми от гамата „социализми“.

Текстът е издаден през април 1947 г., когато Христофоров е загубил всички „политически“ поводи да се съобразява с обстановката. „Звено“ е напълно неутрализирано, перспективата за пост в Лондон е зачеркната окончателно. Ето защо тук вече е отпаднал какъвто и да е мотив за политиканско заиграване от типа на *Еволюцията на либерализма* в „Бразда“ и Христофоров може да си върне открито либералното лице. За него е станало ясно, че нагажданията към новата политическа обстановка са повърхностни и в крайна сметка безсмислени. Но, изглежда, продължава да си представя за възможно чисто акаде-

53 *Централните банки в съвременните конюнктурни теории.* – Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки. Т. V. 1945/1946. С., 1946; тук в том 2.

54 *Лекции по теоретическа политическа икономия*..., с. 591.

мичното бъдеще. Броени месеци преди уволнението от университета той храни илюзията, че би могъл да продължи да съществува в собствен периметър, където да преподава *свое*, различно от държавното учение. Вероятно затова *Лекциите* завършват с вече познатия, но звучащ напълно наивно в новата ситуация мотив, че проблемът за икономическите предимства и недостатъци на капитализма и на социализма е научен въпрос, който може да бъде поставен и решен „изключително върху плоскостта на сравнителната рационалност на двете системи“.

Връщайки се към поставения въпрос, мисля, че въпреки отбелязаните еклектика и временна загуба на посока обобщаващият отговор е, че Христофоров си остава един изразено (но не в доктринерския смисъл) либерален икономист. Той е такъв, когато прави теория, но и когато транслира знанието. Тук е мястото да се подчертае колко качествен е критичният прочит на теорията и историята в неговите лекционни и обзорни курсове[55]. Благодарение на дидактичните му умения те и днес спокойно могат да бъдат използвани в икономическото образование. Стига само да има кой да ги наложи и вкара в оборот, отказвайки се от така характерното феодално и себично закрепостяване на студентите към своя учебник...

Хроникьорът: аналите на българската икономика, 1935–1945 г.

Асен Христофоров оставя забележима следа и в конюнктуроведението. Погледнато ретроспективно, той е хроникьорът на българската конюнктура през цяло десетилетие.

На това поле конкуренцията е значително по-силна, отколкото в теорията. Аналитични обзори за текущото развитие на икономиката се появяват отдавна в специализираните издания и особено в Списанието на Българското икономическо дружество, където прегледи се публикуват, откакто списанието започва да излиза през 1896 г. В началото на XX в. тази дейност се институционализира с учредяването през 1907 г. на Бюро за стопанските признаци и на Отделение за финансови изучавания към БНБ[56]. Между войните броят на конюнктурните обсерватории се разраства, а редица икономисти се специализират в текущо проследяване развитието на отделни сегменти от стопанството.

И тук онова, което отличава Христофоров, е истински добрата школовка и здравите опорни точки в съжденията. Школата идва от *LSE*, което е един от водещите центрове в областта на финансите и икономическите цикли. Това предопределя началото на кариерата му и много бързо (почти веднага след завръщането му от Лондон през 1935 г.) го изпраща на позиция, изискваща точно неговите експертни познания. Христофоров учредява Конюнктурната служба в Главна дирекция на статистиката (ГДС), което е едновременно признак на доверие от страна на директора Славчо Загоров и възможност за работа в интересно ново аналитично звено.

Следващата кариерна стъпка е не по-малко удачна за утвърждаването му като конюнктуровед. Постъпването в СИСП в началото на 1938 г. е оптималното назначение. Институтът прилага всичко най-добро в световната практика на конюнктурните анализи и е уникална институционална структура в българската научна (дори обществена) дейст-

55 *Лекции по теоретическа политическа икономия...*; *Курс по българско банково дело...*; *Централните банки в съвременните конюнктурни теории...*

56 Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Т. 2. 1901–1914. Под редакцията на Р. Аврамов. С.: Главно управление на архивите и БНБ, 1999.

вителност[57]. Неговата архитектоника интелигентно съчетава елементи, които му придават необичайна устойчивост: авторитетен лидер с международно име и солидна външна котва в лицето на Оскар Андерсон; приобщаване на добре дозирани представители на местната среда; умело изграждане на няколко защитни вала за осигуряване максимално достижимата независимост, включително чрез солидно външно финансиране; организиране на разумна връзка със съответните държавни учреждения; определяне на научна мисия, която да се вписва в доминиращата световна парадигма; установяване на реален обмен с първокласни научни центрове навън. Въпреки че престоят на Христофоров в СИСП не е безоблачен, там той без съмнение намира чудесна възможност да развие уменията си.

Конюнктурният анализ не принадлежи към високата теория. Това е по-скоро жанр, граничещ със занаята. Ако в него не се вложи нещо повече, той се свежда до техника, която бързо изхабява и се превръща в рутина. Натам обикновено се насочват млади икономисти, които след известно време продължават своя път. На конюнктуроведението обаче може да се вдъхне и по-сериозен промисъл. То излиза от рамките на занаятчийството, ако на стопанската конюнктура се погледне не просто като на механично проследяване динамиката на набор от индикатори, а като симптоматика на икономическия цикъл. Това вече препраща към друга среда, родееща се с изкуството. Защото цикълът е обект на теория, която в много отношения е венецът и синтезът на общата икономическа теория: още от Бьом-Баверк идва разбирането, че учението за цикъла е логически завършек на теоретичната политическа икономия, че теорията на цикъла е „последната или една от последните“ глави в системата на икономическата теория. Отделният цикъл е единицата за време в икономиката. В неговите рамки протичат повторяеми процеси, които като в клетка „резюмират“ цялостната стопанска механика. Да разбереш цикличността, означава да разполагаш с обща теория на икономическата динамика. Точно това е разликата между Христофоров и по-голямата част от останалите труженици на нивата на конюнктуроведението в междувоенна България: занимавайки се с конюнктурата, той стъпва на солидно усвоена теория на цикъла и едновременно надгражда върху нея ново знание.

Христофоров владее всички аналитични сечива, които са в състояние да обогатят теорията на цикъла. Той разглежда икономическите процеси като кумулативни (развиващи се постепенно и самоусилващи се във времето), отделя голямо внимание на *timing* на статистическите редове (тяхното изпреварване, синхронност или забавяне спрямо цикъла), класифицира различните циклични индикатори, датира циклите и определя еднозначно повратните точки, спира се на типичното и уникалното в отделните цикли[58]. Съвременник на разцвета в теорията на цикъла от 20-те и 30-те години на XX в., Христофоров плува свободно сред нейното интензивно роене и синтез, търси явните или неявни общи основи на външно разнородни модели, предлага некомплексиран критичен прочит на водещите от тях[59]. Независимо от инцидентни свръхоптимистични твърдения като

57 Подробно за развитието на конюнктуроведението в България, за характера и мястото на СИСП в българската научна среда и по-специално за ролята на О. Андерсон вж. *Аврамов, Румен* Комуналният капитализъм... Т. III. Икономическата политика и икономическото познание.

58 Класически и образцови конюнктурни обзори са например: *Стопанското положение на България през 1939 г.* – СпБИД, 1940, кн. 2, и *Конюнктурният анализ на цените.* – Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки, Т. IV. 1943/1944; тук в том 2.

59 *Централните банки в съвременните конюнктурни теории*... В тази обширна студия Христофоров приземява общоприетите схеми, позовава се на историческата специфика, показва как приеманите безкритично твърдения в теориите за цикъла и за централните банки всъщност почиват върху специфичния прецедент на Английската банка. Контекстът, в който работят централните банки, структурата на банковата система, особеностите на използваните инструменти и техники подкопават претенциите за универсалност на съществуващите теории. Пътьом Христофоров обсъжда по твърде модерен начин (не)съвместимостта в целите на паричната политика.

цяло той се придържа към реалистичното разбиране, че наличното знание за цикъла не е в състояние да предложи политики за премахване на кризите и че предел в тази област е евентуалното навременно охлаждане на икономиката във фазата на подем. В този смисъл е по-голям реалист от множество следвоенни икономисти, които при всеки по-продължителен подем (включително последния) обявяваха края на икономическия цикъл.

Сред обзорите на Христофоров отпреди войната се откроява монографичното му проучване на българския цикъл през 1934–1939 година[60]. Макар и представено като уголемен вариант на текущите прегледи, това възложено от СИСП изследване не крие по-амбициозните си задачи. Научната му програма включва оценка на причинните връзки между различни процеси, което става върху фона на изчерпателно проследяване на всички по-съдържателни статистически редове за българската икономика. *Развитието на конюнктурния цикъл* е напълно издържан в парадигмата на Митчел/*NBER*, която обаче при наличните у нас данни е можело да бъде приложена пълноценно само към един пълен цикъл (1929–1939 г.).

Отвъд фактологията, която говори сама за себе си, най-важното в тази *Summa* е интерпретацията на българските особености. Христофоров набляга върху периферността на нашия цикъл и върху преминаването му през 30-те години (окончателно след 1936 г.) от орбитата на „златния блок“ (с лидер Франция) към гравитацията на „клиринговия“ (около Германия). Повратната точка към излизане от депресията в началото на 1934 г. е приписана на „автоматизма“ (оживлението) в цените, но е показано и как „автоматиката“ е подбутната от ключови мерки на държавата. Такива са основно четири: въвеждане на валутни премии за износителите, равносилно на негласна девалвация на лева на вътрешния валутен пазар; повишаване монополните цени на зърнените храни (за сметка на фискални субсидии); размразяване на кредита след окончателното уреждане на въпроса с лошите дългове през 1934 г. (също за сметка на държавни разходи); консолидиране на банковия сектор и активизиране кредитната политика на държавните банки. Може би не напълно основателно, но във всеки случай оригинално Христофоров сравнява ефекта на последните две мерки с този от обществените строежи и превъоръжаването в Германия. Това, за което няма съмнение обаче, е значението на фактическото разбиване на валутния монопол на БНБ чрез създаване на паралелен валутен пазар с „обезценени“ левове и най-вече запазването на паритета между лева и германската марка, фиксирани с клиринговата спогодба от 1932 г. Последното обяснява както разширяването на износа към пазар с по-изгодни цени, така и бързото обвързване с Райха след излизането от Депресията. В детайлния обзор на банковата система[61] следва да се подчертае установеното разнообразно поведение на различните типове банки и (частичното) компенсиране дефлационната политика на големите частни институции чрез експанзия на държавните. Резултатът е безпрецедентно одържавяване на кредита и превръщането на такива важни звена като Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) и Банка „Български кредит“ на практика в банки за държавен кредит.

Генералният извод на Христофоров е, че за разлика от 1929 г., когато България е икономически силно уязвима, през 1939 г. тя е заплашена главно от политическа несигурност, която произтича от прекомерното обвързване с една държава в условията на

Предлага и много смислено резюме на структурните особености в българския банков сектор, поради които до 30-те години на XX в. БНБ не успява да се наложи като пълноценна централна банка.

60 *Развитие на конюнктурния цикъл в България*, *1934–1939.* – Трудове на СИСП при Софийския държавен университет, № 1–2. С.,1939; тук в том 2.

61 Този анализ присъства и в *Курс по българско банково дело....*

крайно нестабилно международно положение[62]. Заедно с приведените в изследването факти и оценки това заключение убедително потвърждава тезата, че изключителният подем на българската икономика през втората половина на 30-те години[63] се дължи до голяма степен на обвързването ù с германския локомотив. Опонентите на тази гледна точка са склонни да наблягат по-скоро върху ролята на „вътрешни“ процеси на „модернизация“ в българското общество през този период[64]. Но количественото доказване и претегляне на техния ефект се оказва трудно и двусмислено, а т.нар. модернизация често не е нищо повече от известно „затягане на гайките“, от скромно рационализиране и деполитизиране на администрацията, полицейски контрол над обществения живот и поголовно одържавяване на икономиката. Доразвитието на тази линия след 1944 г. всъщност навежда към неутешителното заключение, че българската икономика расте най-динамично при безпартиен (30-те години) или еднопартиен (комунизма) режим.

Обликът на икономическия летописец Христофоров се дооформя от текстовете му, посветени на отделни проблеми, институции или инструменти на икономическата политика. Разпръснати из годините, те включват фини анализи на твърде различни въпроси: дарвинистичната стихия на (полу)естествен отбор в банковата система след Депресията; неадекватното поведение на една трудно родена (през 1927 г.) институция като Българската ипотекарна банка; паричните агрегати и балансите на паричния сектор през войната; схеми за следвоенното дефлиране на икономиката...[65]

С войната конюнктурните обзори на Христофоров придобиват друг облик и започват да се отдалечават от обичайните стандарти. Без да ги изоставя напълно, той измества интереса си към кратки коментари на страниците на „Стопански вести“, в които фокусът е насочен към макро- и микроикономическата политика на правителството във военни условия[66]. Тя е преценявана в термините на това, което на днешния професионален език бихме нарекли гледната точка на общото равновесие, т.е. на условията за едновременно и взаимосвързано уравновесяване на търсенето и предлагането на различните пазари при определени ценови параметри. В текстовете се появяват повтарящи се лайтмотиви: критика на неконтролируемата спирала „цени–доходи“, която подкопава доверието в лева и декапитализира икономиката; настойчивото искане за учредяване на изравнителен фонд на цените, „изолиращ“ местните от външните; фронтални атаки срещу начините, по които правителството се опитва да „закове“ цените... Аргументирана е необходимостта от строга дефлационна политика, разглеждана като основен макроикономически императив.

---

62 *Развитие на конюнктурния цикъл в България...*, том 2, с. 164.

63 През втората половина на 30-те години темповете на растеж на българската икономика (вкл. на глава от населението) са едни от най-високите в Европа (вж. *Чакалов, Асен.* Националният доход и разход на България, 1924–1945. С., 1946; *Maddison, Angus.* The World Economy: Historical Statistics. Paris. OECD Development Center. 2003; *Иванов, Мартин.* Развитие без растеж? Българският брутен вътрешен продукт, 1870–1945 г. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото“, Център за култура и дебат „Червената къща“, София, 1 октомври 2009 г.). Те са сравними единствено с постиганото през 50-те и 60-те години на XX в. по време на комунистическия режим. България, както и останалите обвързани с Германия държави, не преживява цикличната криза от 1937–1938 г., засегнала „либералните“ стопанства на САЩ и Великобритания.

64 *Иванов, Мартин.* Чудото на зачатието...; *Иванов, Мартин и Георги Ганев.* В навечерието? Доклад на семинар в Центъра за академични изследвания, София, 26 април 2010 г.

65 *Акционерните банки през периода на кризата.* – Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1; тук в том 2; *Преценка на кредитната дейност на Българска ипотекарна банка от 1928 до 1937 г.* – Списание на Съюза на популярните банки, 1938, кн. 8; тук в том 2; *Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове...*; *Стабилизацията на лева...*

66 В настоящото издание са поместени редица от тези коментари.

На фона на характерния за тази финансова ортодоксия здрав разум отново странно звучи вярата, че е възможно да се провежда една добре организирана регулация на цените[67]. В просветителски дух Христофоров дори предлага схема за корпоративно-наукообразното ù координиране, в което да са въвлечени „разните научноизследователски институти“ наред с „хората на частната стопанска дейност“. Очаква се всички те да работят под егидата на Общостопански съвет по цените, снабдяването и разпределението на стоките, където научната и корпоративната мисъл ще подпомагат държавните чиновници. С какъвто и мотив да е лансирана тази утопична идея, тя добре говори за господстващото умонастроение, което не прощава дори на трезвомислещ човек. Духът на времето е такъв, че за всесилното и винаги приемано за „доброжелателно“ социално инженерство на държавата няма забранени територии.

Скепсисът на Христофоров се проявява другаде. При един от коментарите си[68] той се задържа по-внимателно върху фаворизираното положение на селяните в свръхрегулираната военновременна обстановка. Отбелязва фактическата свобода на действие, с която те (за разлика от градското население) разполагат при продажбата на множеството продукти, неподвластни на монополно ценообразуване. Маркира силовото им положение на черната борса. Набляга върху обстоятелството, че доходите на селяните остават до голяма степен извън контрол, че както данъчното им облагане, така и събираемостта на данъците при тях са прекалено ниски, че моралът им на длъжници е съмнителен. Все изконни български обществени и манталитетни нагласи, дали на селячеството трайни писани и неписани привилегии, формирали у него „комунални“ стандарти на икономическо и житейско поведение. Само няколко години по-късно в убежището си в Говедарци Христофоров не само ще се сблъска пряко с тези черти, но тънко ще ги разбере и предаде със стилистиката и средствата на художественото слово...

Точката на пречупване

За завършения икономист Асен Христофоров щеше да продължи да се пише в напълно предвидимия академичен регистър, ако през 1947 г. неговият собствен жизнен цикъл не бе достигнал рязка повратна точка. Обстоятелствата, при които това се случва, и техните последици образуват морален казус, излизащ от рамките на обичайната, спокойна интелектуална траектория.

През последния четвърт век (включвам и годините на перестройката) из Източна Европа станаха публично достояние безчет случаи на конфронтация между Индивида и тоталитарната Система. Независимо дали са от времената на нейното установяване, апогей или разпад, историите на оцелелите носят нюансите и степените на принудата, съпротивата, компромиса и адаптацията. Така е и с А. Христофоров, чийто път около и след личния прелом присъства в нашето издание: той прозира в публикувани „професионални“ страници и е пряко гравиран в обнародваните архивни документи.

„Случаят Христофоров“ е колкото типичен за мнозина негови съвременници, толкова и особен. Обичайното е в програмирания сблъсък на мислещия „инакошколуван“ човек с проявите на една неразумна и нетърпяща чужди идеи система. Различното е в динамиката и в изхода от противопоставянето. Дори да останем сред сравнително тясната общност на икономистите, ще попаднем на множество варианти на тези конфликти, от които тук маркирам само няколко.

67 *Цялостното уреждане на проблемата за цените, снабдяването и разпределението.* – Стопански вести, 1943, кн. 1–2; тук в том 2, с. 323.

68 *Новият опит за заковаване на цените.* – Архив за стопанска и социална политика, 1942, кн. 3; тук в том 2.

Такъв пример е съдбата на руския икономист Николай Кондратиев, опитал невъзможното (да мисли и пише в „средния“ кръг на ада, какъвто е Суздалският „политизолатор“), запазил законопочтителност и химери за възможно опрощение „отгоре“, преди да бъде окончателно смлян от сталинските репресии. Покъртително свидетелство за интелектуалното усилие и за психическия разпад на една и без това неустойчива личност са неговите „Суздалски писма“[69]. Типаж от други (вече нашите) ширини е Стефан Бочев, преминал от кръга на златната младеж преди 1944 г. през Белене и през обречено маргинализиране, за да излее преживяното на хартия, която вижда бял свят след 1989 година[70]. Макар и не икономист, той е попил мирогледното наследство на баща си – незавършилия стопански науки самоук банкер и протестантски деятел Стоян Бочев, оставил едни от най-прозорливите обобщения за българския капитализъм[71]. Наслуки минавам към Асен Чакалов, който прави първите оценки на националния доход в България, ръководи най-голямата държавна банка (БЗКБ), а след преломните години успява да намери пристан в Академията на науките и дори да публикува префасонирани според новите изисквания книги. Поглеждам към Иван Стефанов, който е „червен“, но уважаван професор преди 1944 г. и в новата власт стартира от най-високите стопански постове (управител на БНБ, министър на финансите), за да попадне в затвора при партийните борби около процеса на Трайчо Костов, а по-късно да заеме позиции без реално значение в синекурния академичен истаблишмънт.

Сред подобни житейски пътеки тази на Христофоров се отличава с една неочаквана особеност. В повечето пречупени биографии кръстопътното след репресиите изречение „И все пак трябва някак си да се живее...“[72] води или до пълно изоставяне на предишното поприще, или до мимикрия, която позволява оставане на него с цената на тежки морални отстъпки. При Христофоров обаче налице се оказва „алтернативен талант“, позволил му крачка встрани. Неговите писателски способности съвсем не го изолират от натиска на системата, но му осигуряват една малко по-защитена мисловна ниша, която той култивира в самоналожено полууединение сред природната ниша в Говедарци. Това „спасение“ не е безвъзмездно. То става с цената на компромиси и на отъркване в официалната среда. Залогът е развитието на собствена дарба, отвоюването на собствено пространство и създаването на собствено име, което – с най-доброто от написаното – не се вмества в шаблона.

Разликите изпъкват по-ясно, ако припомня как току-що споменатите фигури кръстосват съдбите си. Така в хаоса на първите 2–3 години след войната връстниците Стефан Бочев и Асен Христофоров се движат в същите английски среди, но първият като все по-безперспективен дипломат от старата школа, а вторият като обещаващ кадър с протекцията именно на Иван Стефанов и като автор на успешна книга за пребиваването си в Лондон. След като и двамата са изхвърлени зад борда, те се засичат за кратко в Белене. Докато обаче след лагера Христофоров не допуска да се види задълго като физически работник, а и в най-безнадеждни ситуации гордо държи на някогашното си професорско

69 Вж. *Кондратьев, Николай Д.* Суздальские письма. М.: Экономика, 2004.

70 Вж. *Бочев, Стефан.* Автопортретът ми като журналист и дипломат. С.: Комунитас, 2009; *Бочев, Стефан.* Белене. Сказание за концлагерна България. С.: Фондация „Българска наука и култура“, 2000.

71 Вж. *Бочев, Стоян.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. С.: Фондация „Българска наука и култура“, 1998.

72 За тази реплика на А. Христофоров съпругата му си спомня в началото на 90-те години. Изречена е в края на 1948 г. след уволнението му от университета и след три месеца размисли в пълна изолация в Говедарци. „Стоеше облегнат на масата, пише тя, загледан в далечината през прозореца... Погледът му беше отчаян и безнадежден и в същото време бушуваше скрита ярост – поглед на звяр в клетка. ... Необръснат, със стари неугледни дрехи, лицето му черен въглен. И до днес не съм виждала по-трагична, не тъжна, а трагична фигура“ *(Христофорова, Люба.* Епизоди от един живот..., с. 60).

звание, то Бочев няма друг избор, застоява се по-продължително в средата на „трудещите се“ и едва през 60-те години намира напълно периферно предпенсионно служебно местенце. Показателно е как те се докосват до Академията от съвсем различни позиции: преди арестуването си, а и след това Христофоров все пак храни известна надежда, че Икономическият институт на БАН може да му бъде отворен, прави плахи опити в тази посока, но вратата му е затръшната; след Белене Бочев пък успява да получи тъкмо от устроилия се някак си в същия този институт Асен Чакалов възлагането на служебни преводи, които за кратко се превръщат не в интелектуална работа, а в източник за преживяване.

Тези несистемни движения ясно показват различната сила на шока и на съпротивителните сили: предопределената от тоталитарната власт житейска безизходица в рамките на режима за хора като Бочев и Христофоров в първия случай се оказва непреодолима, докато във втория – благодарение на друг тип талант и някаква форма на адаптация – отприщва нови пориви. Христофоров успява да намери начин на съществуване като писател, вмествайки се в приемлива тематика, където внася неординерни и чужди на приетата идеология нотки. Обратно, Стефан Бочев не притежава неговото обработено перо, но и не прави отстъпки със сюжета: пише за Белене, а написаното остава един от съвсем малкото достойни български ръкописи, излезли от чекмеджетата след падането на комунизма. Едната позиция е лишена от външна героика и същевременно е „ефективна“, тъй като носи корозиращи режима настроения и нюанси[73]. Другата – нравствено безкомпромисна, но без пряко влияние върху съвременниците, оставя за историята впечатляващо мащабна фреска на тоталитарната действителност.

За да се разберат конфликтите и компромисите след 1947 г., е нужно да се погледне към онези, в които Христофоров попада преди 1944 г. Тогава академичните икономисти като правило или стерилно словоблудстват в своите отвоювани катедрени феоди, или изливат идеологически страсти на политическата сцена, където често гастролират. Рядкост са фигурите, съчетаващи твърди концептуални принципи с компетентна технократска оценка за текущата стопанска политика. Тъкмо тази комбинация въвлича Христофоров в неприятности, при които той още до 1944 г. изпитва жилото на властта.

Критичността на Христофоров преди 9 септември в никакъв случай не е антисистемна и иконоборска. Тя остава изцяло в руслото на широко приети парадигми за капиталистическия стопански ред. В нея, разбира се, няма нищо от радикалността на ултралявата/комунистическа опозиция, която позволява например на признат професионалист от добър ранг като Иван Стефанов да съчетава напълно издържани емпирични изследвания с публикуването на чисто партийно-агитаторски, антикапиталистически памфлети. Мисията си Христофоров схваща като съизмерване на случващото се с предписанията на предпочитаната от него теория. Той атакува икономическата линия на правителството основно за противоречивост, половинчатост, несистемност, отсъствие на логика или просто на здрав разум. Това е обичайният сблъсък на експерта с управляващите, разсъждаващи единствено в рамките на политическата целесъобразност и на краткия хоризонт.

Христофоров е внимателен в полемичния си изказ. Даже в силно неодобрителни текстове у него няма рязкост и острота на езика, оспорването на политиките не е поименно адресирано и персонифицирано, само в редки случаи оставя на показ чувството за

73 За чуждите на режима и следователно в една или друга степен разяждащи го нотки, интонации, сюжети и стилистични особености от литературното творчество на Христофоров вж.: *Аретов, Н.* Непретенциозната проза...

превъзходство на добре школувания учен над интелектуалната ограниченост на гладиаторите от публичната арена. Респектът към титлата и стремежът към „професорски“ статут са съвсем видими; нескритият му идеал е за професорска кариера; години след отстраняването от университета не пропуска да припомни професорското си достойнство в своите белетризирани спомени. Известно чинопоклонство се чувства в куртоазния начин, по който на места в студиите си цитира своите рецензенти. Показателна е и хвалебствената статия в „Стопански вести“ за директора на СИСП Оскар Андерсон по повод напускането му на България през април 1942 година[74]. Написана в конвенционалния за случая тон на признателен ученик към учителя, контекстът привнася в нея сладникав привкус, тъй като броени месеци след това Христофоров ще гостува в новия институт на Андерсон в Кил по негова покана.

Обръщам внимание на тези черти, доколкото в тях се пресичат обществени и лични характеристики. Със сигурност ограниченията на цензурата „изглаждат“ и обезцветяват печатното слово. Без съмнение тонът и стилът изразяват кариерна стратегия и съобразяване със светските условности. Христофоров е и лоялен към организациите, които представлява, като на моменти се идентифицира публично дори с корпоративносъсловни каузи[75]. Но като цяло всичко това показва дълбинно възприета уважителност към институциите и йерархиите, добропорядъчното власто/институционно почитание на английския възпитаник и изобщо на средната класа.

Непосредствено преди налагането на новия режим той вече има профила на човек с бъдеще, проявил е както стремеж към академично развитие, така и склонност (ако не стръв) към някаква форма на ведомствено издигане, спазва необходимите за това кодове и конвенции. В края на 30-те и началото на 40-те години Христофоров е изгряваща звезда, обещаващ младеж, радващ се на симпатии, протекции и промоции.

И въпреки тази социална образцовост в неговия служебен напредък възникват конфликтни точки. Те се дължат на ниския праг на търпимост на властта, на суетната мнителност на политическия елит, чувстващ се уязвен от какъвто и да е неодобрителен публичен разбор. Във все по-авторитарната и полицейска обществена атмосфера от онези години всяка критична позиция повдига проблеми, допълнително усложнени от ноторното англофилство на Христофоров, което го превръща в естествена мишена на управляващите.

Най-осезаеми са трудностите му с цензурата. Запазени са свидетелства за преки намеси на министъра на търговията, промишлеността и труда Славчо Загоров и на министъра на финансите Добри Божилов в публикациите на „Стопански вести“. Загоров направо заплашва със спиране на изданието, ако редакцията „не обясни на обществото грешката си, допусната със статията *Покачването на цените у нас и в чужбина*, публикувана в брой 16 [декември 1941 г.] от списанието“[76]. Опровержение е поместено и списанието продължава да излиза, но интервенциите не свършват, като през март 1943 г. например Божилов лично забранява публикуването на аналитичен обзор за промените в баланса на БНБ[77]. В крайна сметка се стига до закриването на „Стопански вести“ по

74 *Статистическият институт за стопански проучвания*. – Стопански вести, 1942, кн. 8; тук в том 2.

75 Странна донякъде изглежда например страстната му, почти сантиментална защита на бакалите (*В защита на бакалите.* – Стопански вести, 1941, кн. 17; тук в том 2). Тонът на статията не е типичен за макроикономист, но има своите обяснения. От една страна, със служебния ангажимент на Христофоров в СТИК. От друга, с опита да се обори евтиното алиби на управляващите чрез посочване на лесни виновници за собствената им икономическа политика: поради слабостта си съсловието е несправедливо набедено за изкупителна жертва в смутните военни времена и преследвано от огромната контролираща държавна бюрокрация.

76 Документ № 93 в том 3.

77 Документ № 94 в том 3.

настояване на Божилов и до оставката на Христофоров от длъжността уредник на „Български търговски вестник“ през декември[78]. За сметка на това полицейското искане за уволнението му (основано на специално дознание) е отхвърлено от ръководството на СТИК. А заедно с оставката той предлага да продължи сътрудничеството си с вестника и още на следващия ден настоява пред Върховната стопанска камара (наследник на СТИК) да се „парират чрез една формална забрана“ местните инициативи за издания, като се учреди ново икономическо списание под негово ръководство[79].

Тези напрежения травмират, но те си остават санкции на един авторитарен режим, засягащи преди всичко свободата на словото и отчасти служебното положение. „Провиненията“ на Христофоров не влизат в кръга на сурово преследваните, не водят до посегателство върху личната свобода, не пораждат вредни последици за напредъка му на университетското поприще.

В това отношение ситуацията рязко се променя след 9 септември 1944 г. Макар през трите години до ликвидирането на опозицията да тече относително открита (и бързо затихваща) дискусия по икономическите въпроси[80], няма „погрешна“ стъпка от този период, която рано или късно да не остава ненаказана от комунистическата власт.

Положението и поведението на Христофоров в новата обстановка са вече други. От една страна, както стана дума, непосредствено след преврата той проявява порив на реформаторски ентусиазъм и на известно „радикализиране“. Това го води на първо време до по-раздвоена позиция по дилемата либерализъм/етатизъм. Колебанието, което би могло да се тълкува като премерен компромис, го приобщава донякъде към нелибералния дух на новото време и би трябвало идейно да го сближи с новия режим. Същевременно обаче докосването до практическата политика го кара да се съобразява с властови и кариерни обстоятелства, въвлича го в действия, които по-късно ще имат фатални последици. Две от тях се оказват решаващи: откритото обвързване със „Звено“, което е само по себе си политически обричащо; публичното ангажиране в наглед технократски дебати, придобили – както всичко останало в онзи период – отявлено политическа окраска.

Сближаването на Христофоров с английските представители в София през зимата на 1945 г. става в контекста на предстоящото му назначение за български търговски представител в Лондон, лансирано именно от кръгове в „Звено“. Фиаското на това (по същество политическо) начинание той преживява особено болезнено и то оставя следа до края на живота му. А междувременно общуването с англичаните в София е предоставило готов материал за обвиненията, стоварили се върху него 5–6 години по-късно.

Втората откровено „грешна“ стъпка на Христофоров е организираният от него през март 1946 г. на страниците на Списанието на Българското икономическо дружество дебат за следвоенната стабилизация на лева. В своя встъпителен реферат той си позволява твърденията, че „именно в държавите, в които инфлацията е взела най-големи размери, присъствието на чужди окупационни войски представлява пречка за уравновесяването на държавните бюджети, а оттам и за заздравяването на монетите“, че „след 9 септември 1944 г. върху българското народно стопанство легна грижата за изхранването на окупационните руски войски в страната, и то в още по-голям размер, отколкото изхранването на германските войски в миналото“ и че „извънреден бюджет е наистина неизбежен [...]

78 Документ № 98 в том 3.

79 Документ № 99 в том 3.

80 В известен смисъл (с голяма условност относно мащаба и дълбочината) тук има определено сходство с горещите и оказали се особено плодоносни дискусии сред съветските икономисти през годините на Новата икономическа политика (НЕП) докъм 1927 г. В СССР обаче почти всички водещи опоненти на победилата сталинска линия впоследствие заплащат своята позиция с живота си.

понеже в представения проект за редовен държавен бюджет не са предвидени редица неизбежни разходи, като наложените ни плащания по договора за примирието (предимно във връзка с издръжката на руските окупационни войски)“[81].

За момент всичко това е преглътнато от властта, доколкото мирният договор все още не е сключен и в България освен съветските присъстват американски и британски попечители. Но „дискусията“ в БИД вече предвещава какво ще се случи. В нея напълно отчетливо се чуват партийни гласове с директни инсинуации срещу автора на реферата, обвинения, че той се държи като опозиция на ОФ, „забрана“ за използването на определени термини (в случая – „инфлация“) като „несъвместими“ с политически правилната представа за действителността, обичайното по-късно безпроблемно назоваване на черното като бяло (разширяването на паричното обращение е представено като признак за растеж на икономиката)[82]. Така или иначе, думите на Христофоров не са му простени и когато новият режим се установява пълновластно, въпросните квалификации се превръщат в директно инкриминиращо обстоятелство. Пет години по-късно той заплаща за тях с екзистенциалната си свобода и със забрана да упражнява професията.

Последната загубена обществена и лична битка на Христофоров е за учредяването на Стопански факултет към Софийския университет чрез сливане на ДВУ и Отдела за държавно-стопански науки при Юридическия факултет на Софийския университет. В колоритно и живо написана студия от 1946 година[83], чийто стил няма нищо общо със сивия професионален сленг на *Увода*, той в подробности описва плачевното състояние на висшето образование след първите мегаломански мерки на властта за масовизиране на „народното студентство“. Оплакванията му са напълно съзвучни с воплите на Иван Стефанов, определил ситуацията като „безобразие“ и „най-голямото опошляване на висшето образование“[84]. Целият коментар в студията на Христофоров засяга организа-

81 *Стабилизацията на лева*... Сама по себе си статията на Христофоров е най-сериозното виждане за стабилизирането на лева, появило се във вече залиняващата българска икономическа книжнина. В реферата са дадени оригинални оценки за реалната загуба на покупателна сила на българската валута; посочена е необходимостта от рестриктивна политика чрез кредитна дефлация и дефлиране на доходите; проследено е разпределението на загубите от инфлацията, като е показано, че най-заинтересован от нея е най-големият длъжник, т.е. държавата; направено е много тънко изчисление за степента на монетаризиране на икономиката и на мащаба на тезаврация, която е разглеждана като единствен потенциален ресурс за належащия вътрешен заем. Христофоров предлага фина схема за стабилизация на лева чрез обмяна на циркулиращите съкровищни бонове с банкноти и едновременна преоценка на златната наличност на БНБ, при която ще се загубят около 10% от златните резерви на банката.
Върху обема на паричното обращение и тезаврацията Христофоров разсъждава и другаде (*Странични бележки върху инфлацията.* – СпБИД, 1946, кн. 1–2; тук в том 2). В тази статия той дава също така предварителна оценка за националния доход през 1945 г. Според Христофоров доходът възлиза на около 200 млрд. лв., което е сравнимо с по-късните и прецизни 242 млрд., изчислени от Асен Чакалов (*Чакалов, Асен.* Националният доход и разход на България..., с. 114).

82 *Дружествени срещи*. – СпБИД, 1946, кн. 3–4; тук в том 2. Дискусията в БИД отразява по-скоро позицията на гласовитата, наивна и слабо осведомена част от отечественофронтовската „интелигенция“. Архивите на БНБ показват, че управляващите са си давали много ясна сметка за ситуацията. Без да назовават разходите „окупационни“, в Министерството на финансите (ръководено през септември 1945 г. от „звенаря“ Станчо Чолаков) и в БНБ (ръководена от Иван Стефанов) добре разбират връзката между безконтролните харчове за войната, дълга на държавата към БНБ и паричната инфлация. В доклад пред Народното събрание за финансовото положение на страната от същия този март 1946 г. Иван Стефанов изказва редица сходни становища с тези на Асен Христофоров. Вярно е, че Стефанов го прави много по-хаотично, с езика на практик, който е изправен пред шаячната действителност, където всичко става на парче, спонтанно и под пресата на спешните обстоятелства. В неговия доклад отсъства елегантната и подредена академична перспектива от реферата на Христофоров (за позицията на БНБ и на Министерството на финансите вж. Българска народна банка. Сборник документи. Т. IV. 1930–1947..., с. 1047 и 1060).

83 *Реформиране на висшето стопанско образование*. – Трудове на Института за социални проучвания, 1946, кн. 1; тук в том 2.

84 Българска народна банка. Сборник документи. Т. IV. 1930–1947..., с. 1063.

ционно-структурни проблеми, без да споменава нищо за идеологическото съдържание на преподаването. Това е все още надежда, че няма да бъде посегнато върху свободата на лекционните курсове, или обратно, съзнателно избягване на конфронтация. Единствената политически чувствителна критична нотка е непреходното бичуване на партийната намеса в назначенията, на която е противопоставен повик за селективност (т.е. елитарност) в подбора на студентите, за правова държава и безпристрастна (естествено по английски образец) администрация. Христофоров постига своята обществена цел. През 1947 г. Стопанският факултет действително е учреден по неговия модел, точно по мярка за него. Той обаче се разминава с личната си цел, като тъкмо по политически съображения е отстранен от новата структура...

И трите епизода изплуват отново, придобивайки различна плътност в последвалия сблъсък с Държавна сигурност (ДС).

Да мериш човека единствено чрез печатаното му слово, обеднява. Този аршин е важен, когато се проследяват търсенията и развитието на мисълта. Но самата мисъл подвежда. Преди да достигне агората, тя, съзнателно или не, минава филтъра на конвенциите, на автоцензурата, на стремежа към непротиворечивост. А и не всичко е мисъл – встрани от добилото публичност остават маса обстоятелства, целият пълнеж на човешкия живот, включващ лични мотиви, съображения, бит... Те също формират позицията.

Възможност да се навлезе в тези пластове дава досието на Асен Христофоров, от което в тритомника са поместени обширни извадки. Обемистият материал повдига много размишления, като тук обръщам внимание – без претенции за каквато и да било морална присъда, – върху индикации за начина на мислене, плановете, реализациите, компромисите и обратите. При цялата насилственост на този тип литература през редовете ù се четат важни детайли от житейската и интелектуалната биография.

Христофоров е пряк обект на „органите“ в течение на 18 години. При това началото не е след, а преди 1944 г. Поводът за първата среща с полицията (през септември 1942 г.) е издаването на задграничен паспорт, което минава през разпит и изваждане на трупана агентурна информация[85]. Оказва се, че върху него е падало подозрението, че е „набелязан“ за финансов министър на евентуално „звенарско“ правителство начело с Кимон Георгиев. Макар мълвата да е опровергана от донесения на полицията, тя е показателна за обществената тежест, приписвана на Христофоров. В това тънко досие се набива в очи не само (и не толкова) съдържанието, колкото пълното едностилие с документите на комунистическата ДС. Полицейските инстанции ровят винаги в едно и също: сведения за обкръжението, обясняване и оправдаване на лични убеждения, данни за контакти, за политическа активност, дори за културни (в случая англофилски) наклонности и симпатии... С този кратък контакт Христофоров получава паспорта си, но се оказва, че е събрал и малък актив за пред разтерзателите си след 1944 година.

Броените страници отпреди 9 септември обаче са несравними по мащаб със стотиците листове, произведени от новия режим и групирани в три добре различими периода. Първият започва (поне) от 1946 г. и предшества ареста през юни 1951 г. Това са доноси относно поведението и приказките преди и след уволнението, които насочват към връзките с англичаните, идейната несъвместимост с новата доктрина или обкръжението в Говедарци. Всички те, пряко или косвено, навеждат към бъдещите обвинения. Вторият период се отнася до разпитите, справките, свидетелските показания и обвиненията по

85 Документи № 1, 2 и 3 в том 3.

време на задържането в ДС (юни 1951 – януари 1952 г.) и интернирането му в Белене (януари – септември 1952 г.). Последният пласт включва цялата документация (доноси, сведения за „операции“ на ДС по проследяване) след излизането от Белене до закриването на оперативно-наблюдателното дело (т.нар. ОНД) рег. № 2716 и „сваляне на материалите от него в архив за общо ползване“ (11 март 1960 г.).

Досието в ДС дава важни допълнителни щрихи за додеветосептемврийското научно битие на Христофоров. Както видяхме, докъм началото на 40-те години то е достатъчно праволинейно и протича под сянката на благожелатели, предавали си щафетно обещаващия млад изследовател.

Начална стъпка в паркура е кратката специализация в Женева от края на 1937 г. Тя е любопитна преди всичко с начина си на реализация. На разпитите Христофоров е словоохотлив по този повод и от показанията му[86] личи, че става дума за типичен жест на ръководител (директора на ГДС Славчо Загоров) към негово протеже. Швейцарският институт не е особено престижен и е пред закриване, но благодарение на личните си връзки Загоров е получил формуляри за кандидатстване, които предава на колегата си. Урежда му дори значителната за времената на драконовски валутен контрол привилегия да се води в командировка и в Женева да получава заплатата си от ГДС във франкове. В научен план престоят е без съществен резултат: по препоръка на Загоров, Христофоров изоставя по-абстрактните си интереси, за да проучи банковите системи на Балканите, но в крайна сметка (отново засмукан от текущите задачи) след завръщането си не написва нищо по този сюжет.

Вторият пост в щафетата е СИСП, който присъства при разпитите в две противоположни въплъщения. Чисто научната дейност на института Христофоров представя съвсем неутрално[87]. Набляга на това, че през 1938 г. му е дадено да избере дали да остане в ГДС, или да постъпи в СИСП, като избора си обяснява със „стремеж към Академията“. Очевидно става дума за споразумение между двамата (досегашен и бъдещ) негови ментори – Славчо Загоров и Оскар Андерсон. Собственото си положение в института Христофоров описва като пълна дистанцираност от колегите и особено от директора, с когото са във „въоръжен неутралитет“. В подкрепа на това твърдение изтъква тримесечната оставка от института, депозирана поради „скарване“ с Андерсон малко след като постъпва, както и „терминалния“ конфликт помежду им при окончателното напускане на СИСП през септември 1940 г. Мотивите за оставките не стават ясни отникъде, но истинските отношения между двамата са действително двусмислени. За Христофоров е безспорно благоприятно да представи пред ДС трудно съжителството с белогвардейския емигрант, бивш директор на изследователски институт в нацистка Германия и настоящ емигрант в Западната окупационна зона О. Андерсон. Но и от публичните следи не личи особена топлина. Взаимните благодарности в увода на *Развитието на конюнктурния цикъл*... или специалната статия за СИСП в „Стопански вести“ са по-скоро израз на служебно зачитане, което на места граничи с дежурно ласкателство. Дори приведената от Христофоров реплика на Славчо Загоров[88], че СИСП е „лаборатория на Андерсон, в която последният подготвял млади учени“, може да се чете както положително, така и с известен укор. Вероятно отношенията им не са отишли по-далеч от взаимен респект, което е позволявало на Андерсон през 1942 г. да покани младия икономист (наред с редица други български статистици) в Кил, а на Христофоров да приеме поканата и дори да присъства протоколно на прощалния му банкет в София.

86 Документ № 31 в том 3.
87 Документи № 22 и 31 в том 3.
88 Документ № 31 в том 3.

Огледалният образ на СИСП е в разказа на основния свидетел на обвинението Гаврил Цветанов. Този преподавател в ДВУ, а по-късно (след уволнението на Христофоров) главен асистент и хоноруван доцент в университета, е машата на ДС, очевидно вербуван при първото си задържане и пребиваване в лагер през 1945 г. А през 1949–1950 г. (откогато датират неговите показания-донесения срещу Христофоров) Цветанов е сред обвинените евангелистки пастори. По същото време той свидетелства и срещу Марко Рясков, като години по-късно признава, че показанията му са фалшиви[89]. За поведението си Цветанов има и съвсем лични мотиви, излъчващи войнстващата агресивност на всяка посредственост. На конкурса за доцент в ДВУ през 1943 г. един от рецензентите го бил предупредил да не участва, тъй като мястото е обещано на Христофоров. А когато двамата за кратко се засичат като преподаватели в университета, Христофоров отказва да допусне за публикация монография на Цветанов, посветена на картелите. В показанията на този свидетел СИСП е шпионско гнездо, финансирано от американците, работещо „направо за осведомяване чужденците по стопанското положение“. За целта се използвало прикритието на конюнктурните проучвания, като и без това „всички места за осведомяване са отворени за икономистите от СИСП“[90]. Стандартната терминология от Студената война повтаря практически дословно обвиненията срещу Иван Стефанов и Цоню Цончев[91] от делото на Трайчо Костов[92]. Впрочем самият Христофоров неволно прибавя свой щрих в конспиративния образ, отбелязвайки в статията си от 1942 г., че голяма част от дейността на института остава незабелязана „било поради нейния поверителен характер, било поради самата скромност на директора му, който съзнателно избягваше шума и рекламата“[93].

Третият кариерен етап (специализацията в Кил) се оказва най-силно „уличаващ“ при разпитите в ДС. Христофоров се опитва да омаловажи този епизод, като посочва, че поради семейни причини и несъгласия с Андерсон се е задържал по-кратко от предвиденото. Но следствието не изпуска удобната възможност, наблягайки върху тематиката, възложена на гостуващия икономист и свързана със стопанското устройство на Континента след германската победа във войната. Факт е, че той изготвя един много добросъвестен и обстоен доклад (негово машинописно копие се съхранява в ЦДА), в който съвсем трезво обсъжда бъдещите търговски отношения на България със скандинавските държави в една доминирана от Германия следвоенна Европа.

Така и трите стъпала в довоенното професионално развитие на Христофоров се превръщат постфактум в тежък пасив. Те оформят първата линия на обвинението, което набляга най-вече върху специализацията в Германия. Животът след войната обаче натрупва нови „прегрешения“ от съвсем друг – идеен и пряко политически, характер.

Основна нишка както в разпитите, така и в показанията и доносите е изповядването на „буржоазни теории“. Обвинението се повтаря в най-различни регистри от всевъзможни гласове. Селяните в Говедарци например се забавляват с това, че Христофоров не предавал „марксически“. Конкурентът-обвинител Гаврил Цветанов набляга върху солидното буржоазно образование и защитата на капиталистическата система. Справка от Стопанския факултет го определя като „буржоазен учен, малко запознат с марксизма“. Свидетелите от икономическата гилдия (например Иван Стефанов и Илия Палазов) дават по-нюансирана картина, в която като вина на Христофоров е вменено, че продължава да се придържа към субективната школа, да изповядва „либералистични“ възгледи, да

89 *Рясков, Марко.* Спомени и документи. С.: БНБ, 2006.

90 Документ № 5 в том 3.

91 Управител на БНБ от октомври 1946 до юли 1949 г. През 1935–1940 г. и 1945 г. работи в СИСП.

92 Вж. Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С.: Дирекция на печата. 1949.

93 *Статистическият институт за стопански проучвания...;* том 2, с. 304.

защитава частната собственост и инициатива. В повечето случаи тези квалификации са смекчени от признаване на професионалните му качества, от отбелязаната защита на държавната намеса в икономиката или от припомняне на антигерманските му позиции и проблемите му с цензурата преди войната. Самият Христофоров в принудителните си разкаяния при следствието „признава“, че неговото непълно приобщаване към новата действителност се дължи на упоритата му привързаност към субективизма в политическата икономия.

От материалите в досието ясно се вижда как зад бутафорната „идеологическа борба“ в икономическата наука всъщност се разгръща персонална, институционална и поколенческа война, която дава път на нови лица, кръгове и ведомства. Във фабрикуваните показания на Гаврил Цветанов фронтовата линия е между традицията на „старите“ икономисти около БИД и СИСП (с които е свързан Христофоров)[94] и творците на отечественофронтовската стопанска политика. Повратна в това отношение е 1949 г., която увенчава разлома с довоенната икономическа наука. Именно тогава е разтурено БИД, спряно е неговото списание, учреден е одържавен сурогатен приемник на дружеството, какъвто е Икономическият институт на БАН[95], призван да приюти някои и други разкаяли се или вербувани „бивши“ елементи[96], току-що е публикувана разгромната талибанска монография на Евгени Матеев срещу субективната школа[97], избухват идеологически препирни в икономическата секция на Съюза на научните работници. Главните действащи лица, носители на новото, са хора като Жак Натан, Евгений Каменов или Евгени Матеев, които през следващите години ще са сред официалните корифеи на икономическата колегия.

Въпреки че след 1947 г. Христофоров безусловно е жертва, ролята му в тези борби не е еднозначна. Факт, който изтъква в своя полза при разпитите и който се потвърждава от множество свидетелства, е, че непосредствено след 9 септември той е избран за секретар на „професорския“ ОФ комитет в Юридическия факултет на Софийския университет и в ДВУ. През 1945 г. Христофоров (по думите на Г. Цветанов) „е факторът“ в ДВУ. Да си член на такъв комитет през онези години, означава по един или друг начин да участваш в политическото „саниране“. През лятото на 1946 г. той действително се числи към комисията по чистките в университета, а това, че по-късно ще бъде обвиняван в покровителство на „ненадеждни“ кадри, показва, че позицията е можела да бъде използвана и като защитна инстанция. Но така или иначе, в смутните времена нищо не дава окончателна гаранция: същата тази комисия взима решение (в негово отсъствие) името му да е сред предложените за уволнение по политико-идеологически причини. Това е преломът. „През есента на 1946 г. – отговаря той на следователя – почувствах, че рано или късно ще бъда уволнен и че ще се сложи край на моята академична кариера.“[98] Всъщност академичната му дейност продължава още година, през която публикува важни текстове. В

94 Показателна подробност е, че в окопа на „старите“ заедно се озовават А. Христофоров и бившият дългогодишен директор на държавните дългове Никола Стоянов. Архивни свидетелства показват, че между тях припламва искра по повод страници от *Скици из Лондон*, където са иронизирани поведението и позицията на българските емисари при преговорите по договаряне на външния дълг. През 1945 г. Н. Стоянов реагира болезнено на тези пасажи в лично писмо до Христофоров, изпратено от Дома на слепите, където самият той е задържан (вж. *Аврамов, Румен.* Комуналният капитализъм... Т. I, с. 693–694). Само година по-късно обаче това не му пречи да застане на негова страна при баталиите, разгорели се в БИД.

95 За интересна фактология и спорни твърдения относно създаването на института вж. *Игов, Николай.* За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор – въпроси и уточнения. – Икономическа мисъл, 2009, кн. 5.

96 Българска народна банка. Сборник документи. Т. V. 1948–1990. Част I, с. 667, 668.

97 Вж. *Матеев, Евгени.* Субективната школа и марксистко-ленинската политическа икономия. С., 1947.

98 Документ № 49 в том 3.

крайна сметка обаче отново се оказва потърпевш от комисия (натоварена да реформира Юридическия факултет), в която самият той членува: в негово отсъствие тя гласува да не бъде преназначен в новообразувания Стопански факултет.

Непосредствено след преврата властовият статут на Христофоров се движи успоредно с възхода и падението на „Звено“. Когато тази организация е опитомена, позициите му отслабват и той търси други ресурси за подкрепа. Основни сред тях са връзката и научното общуване с Иван Стефанов отпреди 1944 г. Приведените документи дават много сведения за тази колкото нормална в интелектуално, толкова и „противоестествена“ в политическо отношение близост. В показанията на Стефанов (сам излежаващ по това време присъда по делото срещу Трайчо Костов) добре личи как той е раздвоен между професионалната оценка и политическата целесъобразност[99]. Бил е търсен например от Христофоров да му съдейства за назначаването в Лондон, но смятал, че това би навредило на страната. Дава му положителна рецензия при конкурса за доцентура, но е принуден да се вслуша в мнението на „студенти-комунисти“, които настояват за уволнението на Христофоров. Ходатайства му пред БАН през есента на 1949 г., но когато е вече маргинализиран преди собствения си процес. Христофоров е последният, опитал се да върне някаква обществена тежест на БИД, а едно от последните публични действия на някогашния „червен професор“ е закриването на БИД, на което той е последният формален председател. Много характерно е и раздразнението, предизвикано у новите властници от отношенията между двамата: в доносите често се среща неприязън към парадирането на Христофоров с близостта и протекцията на „наши хора“, между които главната фигура е именно Иван Стефанов.

В ритуалите след 9 септември идеологическите обвинения задължително пораждат „професионално“ или чисто клюкарско любопитство, доколко набедениият се е опитал да се „поправи“ и „приобщи“. Съпоставките между „истинското“/„прикритото“ поведение и мисли пълнят доносническата литература и служебните справки. Те трудно могат да бъдат приети буквално, но си остават белег за състоянието на духа на жертвата. Христофоров не е изключение и неговото досие гъмжи от наблюдения относно очакваната му идеологическа конверсия. Най-колоритни са оценките на съседите му селяни или на „интелигенти“ от Говедарци и района, които зорко следят за изказани несъгласия с марксизма (т.е. с властта), за изпуснати признания, че му е невъзможно да „се обърне“, за проповедите на „неговия марксизъм“, за неспособността му да чете по „вашата Библия“ и „всичко по Маркс“[100]. Въпреки че носи опасна ерес, в селото Христофоров се налага като арбитър на постоянните дебати за сравнителните предимства и недостатъци на социализма и капитализма, та дори за различията между социализма и комунизма. Но информация носят и „култивирани“ източници, които в доноси и справки докладват за негови изявления, че не е марксист, или за това, че след уволнението няма как да се удостовери дали искрено се занимава с марксистко-ленинска подготовка, понеже просто е престанал да публикува. Така в зависимост от нрава на доносника мотивът за „преустройството“ придобива или конспиративен (обвинение в притворство), или доброжелателен (положено усилие) характер. Тук вече „обективните“ дадености са по-меродавни и – както видяхме – регистрираните отстъпления не водят до окончателно разклащане на либералния му икономически мироглед.

99 Документ № 61 в том 3.

100 Впечатляващ донос – поток на съзнанието, в подобен стил е излиянието на домакинята в близката до „Бърлогата“ почивна станция (документ № 10 в том 3).

Идейната несъвместимост е канава на обвинението, без да стане конкретен член в него. В материалите на досието идеологията е фон, статията за стабилизацията на лева е почти улика, но цялата наказателна конструкция има нужда от по-твърда основа. Търсят се доказателства за политически действия.

Сведения в тази посока започват да се трупат още с установяването на Христофоров в Говедарци. Селяните са плодовити и усърдни доносници и в техните писания вече се чувства отношението на взаимна любов–омраза от „Мацакурци“. „Професорът“ е общителен, така че от донесенията за него могат да се (пре)потвърдят редица (невинаги благоприятни в новите условия) биографични факти. Получава се и пълна сводка за движението, срещите, разговорите му, контактите му с опозиционно настроени... С местните той обсъжда текущи стопански въпроси от локално и национално естество, като в тези разговори съседите хем долавят (и докладват) неодобрение към властта, хем получават безплатни уроци по практическа икономика и квалифицирани прогнози за данъците или цените на картофите. Не се пропуска интересът му към „данни от стопански характер“ (примерно получени от говедаря за броя на кравите и воловете), което веднага е изтълкувано като нездраво желание да се бърка в държавни тайни.

Но основната линия на разследването е „вражеската дейност в служба на английското разузнаване“, която и дава основание за задържането му. Няма да коментирам този сюжет, който е изключително подробно развит в представените документи от досието. Споменавам само, че обвинението е базирано на самопризнания на Гаврил Цветанов (уличаващи и самия него) и на „биографични данни от живота на Христофоров“. Англофилството се превръща в мотив за репресия. По всички правила на жанра самата шпионска история въвлича български политически лица (от „Звено“), изпаднали в немилост партийни дейци (като Иван Стефанов), британските представители в София след войната... Всички те са обвързани от посредничеството на Христофоров, устройвал срещи между тях в дома си и дори из планините. Икономическата материя – обект на „разузнаване“, е сведена до останали неуспешни преговори по сделка за български внос на вълна от Англия (по-евтина от съветската и тълкувана като опит за намаляване влиянието на СССР в България) и до коктейлни обсъждания на курса на лева към паунда, определен от англичаните като надценен. В политически план се разследват връзките на Христофоров с Дамян Велчев и изобщо със „Звено“. Към Велчев той изразява нескрито възхищение, като близостта между толкова различни социални и интелектуални типажи за мен остава необяснима.

Защитната линия на Христофоров е, че той е действал по указания на правителството[101], че не е криел, а широко е разгласявал контактите си с англичаните, че дори на процеса срещу Трайчо Костов е искал да поеме отговорността за тези връзки върху себе си и да оневини по този начин набедения за същото Иван Стефанов[102]. На няколко пъти повтаря версията, която впоследствие (препредавана от близки и приятели) придобива леко митологизирана и патетична окраска, че самите англичани отказват да го приемат поради заявлението му, че независимо от това, какъв ще бъде режимът в България, той ще защитава българските интереси. Привежда и множество свои възражения срещу високомерни изказвания на английски представители по отношение на

101 За сделката с английската вълна например Христофоров е изпратен при британския представител (полковник Бейли) от министъра на външните работи проф. Петко Стайнов, който участва в правителството от името на „Звено“. В донесение срещу Христофоров от 1957 г. обаче се загатва, че П. Стайнов е отказал положителен отзив за него пред англичаните (вж. документ № 91 в том 3). Не е ясно доколко достоверна е тази късна версия.

102 Документ № 36 в том 3.

България, позовавайки се например на човечното отношение у нас към евреите[103].

Това, което ме интересува в тази история обаче, са отново механизмът и границата на компромиса. В случая става дума не толкова за нагаждане, колкото за преплитането на лични амбиции с интелектуалната биография. Защото, както прозира през собствените му отговори и от редица поместени тук достоверни свидетелства, за Христофоров пресечната точка на влизането в политиката и общуването с англичаните е страстното желание да замине на държавна служба в Лондон. Силният му стремеж към поста на търговски представител в Англия изразява и идеалистични подбуди „да помогне с нещо“, и чисто кариеристични нагласи (тук със сигурност е подействала американската закалка от Цариград, възпитавала у колежаните вряща амбиция), и носталгично желание за завръщане към мястото на студентската младост. Ако назначението се беше случило, то най-вероятно би означавало или край на академичните му занимания, или пренасянето им в чужбина. А дори при стеклите се обстоятелства проявеният хъс оказва влияние върху някои негови идеи, като например отдаваното значение за стабилизацията на лева на насърчаването на търговията именно с Англия (и САЩ) или приоритета за дипломатическо признаване на България от Великобритания (което има пряко отношение към неговото евентуално заминаване). Истината е, че тази амбиция го въвлича в игри, които надминават реалната му обществено-политическа тежест и които той не е в състояние да управлява. Съвсем естествено е англичаните да очакват от Христофоров ролята на вътрешно убеден проводник на влиянието им в България, тъй като притежава идеалния профил за това, без да е нужно да се превръща в шпионин. Но разпънат между желанието си за престижна позиция и силовото настъпление на комунистите във властта, Христофоров в крайна сметка остава на ничията земя, където интелигентът най-често е осъден да бъде смачкан.

Разнищването на житейския път в досието и особено в разпитите не е само източник на фактология. Листовете говорят за унижения, на които е подлаган човек в сблъсъка си с репресията на системата. Тази реалност е от вечните теми в историята, като всевъзможните тоталитарни и авторитарни режими на XX в. добавиха огромен материал по нея. В грамадата всеки случай внася по нещо лично и същевременно потвърждава общото.

Доноси и спомени съвпадат в това, че за Христофоров разпитите в следствието на ДС (понякога 10-часови) са най-тежкото изпитание[104]. Те документират как съпротивителните сили постепенно отслабват, за да се стигне – когато се разбере безсмислието на рационалните и откровени обяснения – до писмени признания под диктовка и до подаването на очакваните коректни показания[105]. В първите разпити например Христофоров открито споделя разочарованията си от двуличното политическо поведение на Комунистическата партия след 9 септември или се опитва да даде икономически аргументи в защита на публичната си позиция по стабилизацията на лева. В хода на следствието бързо се вижда, че това поведение не води до никъде, и се появяват стандартните самообвинения в заслепение от буржоазния мироглед, който не му позволява да вникне в логиката на промените и на новото. След известна съпротива идват и така добре известните писмени декларации. Ако в началото на следствието Христофоров се подписва

103 *Уводът* е писан от лятото на 1942 до април 1943 г., т.е. в апогея на антиеврейските гонения в България. Нищо не подсказва някакво внимание или ангажимент на Христофоров към този проблем. Допускам, че погълнат от писането на своя *opus magnum* и от пребиваването си в Германия през есента на 1942 г., той просто е регистрирал събитията (най-вероятно пасивно и с вътрешно неодобрение), така както прави и значителна част от българската интелигенция. За отношението на голямото болшинство градско и селско население точната дума е безразличие.

104 По свидетелство на Ромил Атанасов, Христофоров прави опит за самоубийство в следствения арест.

105 Същата е еволюцията в поведението на Николай Кондратиев. Той сам я описва в молбите си до висши инстанции (*Кондратьев, Николай.* Суздальские письма..., с. 99–125).

под заявление, че никога не е бил в услуга нито на английското, нито на което и да било друго разузнаване[106], то след време той е принуден да декларира, че „няма съмнение, че макар и неволно и несъзнателно съм бил – косвено ако не пряко – в услуга на английското разузнаване и че в това ми е помогнал гражданинът-следовател, за да видя нещата в тази светлина“[107]. Налага му се и да коригира уличаващи го самопризнания, заявявайки например, че „в момент на нервна криза“ е изразил съжаление, че не е избягал през граница[108]. Но както се вижда от поместените документи, независимо от тези принудителни ходове общият тон на държането му пред следствието е достоен, отговорите са ясни, без увъртания и сервилност.

Следва Белене, където Христофоров е изпратен в началото на януари 1952 година не след съдебен процес, а просто по решение на следователя, утвърдено от комисия на МВР. През юли тя оформя срока на пет години. По-късно той ще твърди, че там се е чувствал като в „пансион за девици“ в сравнение с обстановката при следствието. За пребиваването на Христофоров в лагера интернираният по същото време Стефан Бочев ще си спомня с добро, като за „интересен събеседник“, който „съвсем не се държеше като някакъв „голям писател“[109]. Освобождаването идва бързо, „в чест на 9 септември 1952 година“. Съпругата му намеква, че влияние за това решение е оказало застъпничеството на партийния поет Христо Радевски[110]. Излизайки от Белене, Христофоров попълва задължителната декларация за лоялност, а свързаните с това документи[111] показват мрежите на обвързване, през които са минавали вероятно почти всички лагеристи. Те доказват, че в Белене Христофоров не е сътрудничил на управата, дават да се разбере как находчиво измества „поканата“ за бъдеща работа за „органите“ и практически избягва опита за вербовка. В ЦДА са запазени кратки негови бележки от острова, публикувани тук[112]. Съставени са (на английски език) като едноредови припомняния на сюжети за евентуални разкази, които да бъдат развити „навън“, и са измежду много редките полагани на място впечатления от българските лагери. Регистрират поразителни порядки, като например устроената с възпитателно-идеологическа цел прожекция пред задържаните на филм за зверствата в нацисткия концлагер Дахау...

Животът под наблюдение след септември 1952 г. е вече нова страница и да се съди поведението на пречупван човек от някой, който не е преминал през подобно изпитание, повдига морален проблем. Единственото, което може да направи страничният наблюдател, е да експонира и сравнява съдби.

За хора, имали сходна участ и оказали се впоследствие напълно изтласкани в обществената периферия обаче, е почти неизбежна (във всеки случай обяснима и легитимна) една радикална гледна точка. Такъв е случаят със Стефан Бочев, чийто паралелен животопис с този на Христофоров му дава повод да произнесе тежка присъда. За Бочев позицията вече „на свобода“ на бившия му сълагерист е голямо разочарование: „Тоя „авторитет по всичко“, какъвто стана, като го пуснаха след няколко месеца, пък след няколко години даже и пак публикува (онази може би днес забравена – но несправедливо – забави-

106 Документ № 20 в том 3.

107 Документ № 28 в том 3.

108 Документ № 50 в том 3.

109 *Бочев, Стефан.* Белене..., с. 629.

110 *Христофорова, Люба*. Епизоди от един живот..., с. 62.

111 Документи № 72, 73 и 74 в том 3.

112 Документ № 70 в том 3. Малка част от тях са поместени във: Пламък, 1991, кн. 2, с. 65–66. В цялост се публикуват за първи път тук. През 90-те години е обнародван и един „лагеристки“ разказ на Христофоров (Пожелай ми безсъние. – Септември, 1990, кн. 12, с. 55–57).

телна, духовита историйка „Мацакурци“), дойде към 1952 г. Застрашително е да се гледа как комунистическото държане към човека се настанява даже и в манталитета на хора (самите те изпатили от това държане), щом като ги пуснат да посядват и те – па макар и само от крайчеца на крайчеца – на „великата другарска трапеза“.“[113]

Само по себе си едно безкомпромисно отсъждане е справедливо[114], но то не оставя място за възможна (и важна) допълваща гледна точка. Справедливо е, доколкото социализирането (в тоталитарните условия това е най-очевидно) означава компромиси с личната идентичност. Непълно е, защото компромисите имат степени и носят резултати. Те могат да обезличат до неузнаваемост или все пак да запазят същности. Могат да доведат до достоен за презрение облик, но и да позволят раждането на нещо различно и стойностно. Ето защо да се спре до присъда от първа инстанция, не е достатъчно. Аз сам изпитвам угризение, че другаде (преди да имам възможността да опозная до дъно архива) оставих иначе напълно праведното внушение на Бочев като внушение за „втория живот“ на Христофоров[115].

Мерено по първата мярка, битието на Христофоров след отстраняването му от университета и след Белене е постоянен баланс между радикално несъгласие със средата и опити за нагаждане. От едната страна на баланса стои радикалният жест на самото, в буквалния смисъл, „бягство в гората“, което го отличава от многото други „двурежимни“ интелектуалци, пъргаво потърсили (и намирали) пътеки към приспособяването „в града“. Дори и да не представлява абсолютна аскеза, уединението му е тълкувано в писателските среди като демонстративно нежелание „да се участва в новия живот“. Физическата изолация превръща Христофоров в чудатост, във видим маркер на другост, а „Бърлогата“ до Говедарци – почти в място за поклонение: да отидеш „там“, означава да направиш личен избор, който те бележи. С поведението си, с „езика на тялото“ и характерологията си той излъчва едновременно готовност за бохемско общуване и сприхавост, свадливост, дори „вулканичност“ на „опак човек“ в екзистенциален конфликт с обкръжението[116]. Към това се прибавят фиксираните в донесения на бдителни приятели, съседи и съселяни множество индикации за коментари и роптаене срещу властта и за откровено антикомунистически изказвания, като например приписаните му думи (октомври 1955 г.), че „с война или без война комунизмът в цял свят, вкл. и в СССР ще загине“[117]. Особен знак на неконформизъм е и контрастът с биографията на неговия брат Веселин Христофоров. Завършил право в София, той прави образцова професорска кариера в социалистическа България, като преминава през Министерството на информацията и пропагандата (1945 г.) и става редовен доцент в ДВУ през 1946 г., за да прескочи именно летвата, която се оказва непреодолима за Асен: преназначаване в Стопанския факултет на Университета. Публикациите му са прагматични и начетени, като те по нищо не издават съмнения, терзания, още по-малко отклонения от официалната доктрина.

От другата страна на баланса стоят серия повече или по-малко видими компромисни стъпки. Всяка една от тях с нещо изпробва (често подкопава) силата на човешката порядъчност, почтеност и достойнство.

---

113 *Бочев, Стефан*. Белене..., с. 629.

114 В този род крайни оценки нерядко се вмъкват примеси от някогашни настроения и конфликти сред репресираните. В случая е възможно Стефан Бочев да е подвластен и на старата си подчертана антипатия към „Звено“.

115 *Аврамов, Румен.* Комуналният капитализъм... Т. III, с. 374.

116 Тези черти се споменават в цитираните публикации на негови съвременници и в документи от досието му. „Опак човек“ е иронично самоопределение в „Мацакурци“.

117 Документ № 86 в том 3.

Въпреки начина си на живот Асен Христофоров не е нито дисидент, нито изцяло вътрешен емигрант. Той намира статукво, в което да съжителства с неприемливото за него и да отвоюва своя легална територия. С годините задръжките да се контактува със системата постепенно отслабват както поради натрупвания житейски цинизъм (за някои това е мъдрост), така и заради укрепването на вече напълно незаобиколимия режим. Всяка от тези допирни точки е съпроводена с едно или друго лично унижение, изискващо по някакъв начин регистриране на лоялност.

Първата нишка на адаптация е трасирана от опитите му да се завърне в икономическата наука. Непосредствено след уволнението от университета той изпраща писмо до министъра на народното просвещение[118], в което възразява срещу решението и пункт по пункт оборва политико-идеологическите аргументи зад този акт. В документа уязвеното чувство за професионално превъзходство е примесено с мъчителна еквилибристика, целяща „правилно“ препрочитане на собствените биография и изследователски послания. Пред гонителите си Христофоров се представя като човек, останал настрана от политическата дейност преди 9 септември, но и с напълно отрицателно отношение към фашистките правителства; като писал по-остро и от професори-комунисти срещу стопанската политика на властта; като жертва на цензура и гонения от страна на отговорните за икономическите решения. В разрез с подчертано експертния тон на *Развитието на конюнктурния цикъл* точно и неутрално анализираните там българо-германски връзки са представени като „процес на стопанско заробване на България от страна на Германия“. Участието на Христофоров в БИД и в списанието на дружеството изведнъж се оказва „партийно поръчение“ от страна на отечественофронтовското „Звено“. Изтъкнати са публичните му изяви в подкрепа на „стопанските мероприятия на ОФ“ и по-специално за въвеждането на прогресивен данък върху имуществото, както и проявите на политическа лоялност към Комунистическата партия. Като еретични и дори заплашващи с интернирane са оценени изразените в заключението на *Увод в политическата икономия на военното стопанство* колебания между капитализма и социализма. А посочената през 1946 г. инфлационна роля на съветската окупация е наречена „нещастна фраза“ и достойна за съжаление „грешка на езика и на перото“.

Естествено, всичко това е опит за самозащита чрез преиначаване и хиперболизация на собствените политически и интелектуални позиции в духа на новото време. От самите поместени тук текстове и от направените по-горе коментари е напълно ясно, че Христофоров стои далеч от всякакъв свръхрадикален речник или от застрашаващи свободата му деяния. Неговите колебания са продукт на напълно рационалистични интелигентски съмнения, които не спират университетската му кариера; отношението му към данъка върху имуществото е съвсем предпазливо и скептично. И за да тушира очевидно изкривяващите твърдения, запазвайки известно уважение пред себе си, той все пак вмъква няколко признания, характеризиращи действителното му отношение към нещата. В писмото посочва влиянието на школуването си в „една силно капиталистическа държава“, довоенните си стопански възгледи определя за „сравнително радикални“, а приемането на социализма представя като признание на неизбежното, извършено „без особен възторг“.

Искането на Христофоров за преразглеждане на решението от „обективна“ комисия[119] остава без последствия. Оттам нататък той вече търси начини за приобщаване към

118 Документ № 100 в том 3.

119 Той сам посочва имената на възможни нейни членове – „почтени хора“ като Иван Стефанов, Жак Натан, Евгений Каменов, Тодор Владигеров, Кирил Григоров. Именно част от тях по-късно ще разтурят БИД.

науката от други подстъпи. Най-естествената цел е Икономическият институт на БАН, прокламиран (съвсем неоснователно) като духовен продължител на БИД (та дори и на СИСП). Там той опитва през 1949 г., като преди това, вероятно във връзка с тази постъпка, е подал покайно писмо за реабилитация, в което споменава,че се преустройва и че се запознава с марксизма[120]. Искането е скромно – да постъпи в института като хоноруван сътрудник, да се занимава с историко-географско-стопанско описание на местности в Рила и евентуално да стане редактор на краеведска библиотека[121]. За целта Христофоров ангажира всичките си връзки и получава известна подкрепа от Иван Стефанов. Мисли дори да се отнесе до върховния идеологически жрец Тодор Павлов. Обстоятелствата обаче се стичат особено неблагоприятно, тъй като това става в момент, когато започва разследването срещу Трайчо Костов и Стефанов също изпада в немилост. Приведените документи отразяват неистовия страх на директора на Института в БАН Стоил Сукманджиев да вземе човек, уволнен само преди две години от Университета и близък на „шпионин“. След бурен скандал между двамата на Христофоров брутално е отказано. Десетилетие по-късно той прави втори опит за „проникване“ в същия институт, но този път от парадния вход: през 1959 г. официално подава документи за конкурс за „старши научен сътрудник по икономика на капиталистическите страни“[122]. Самият факт е показателен. Христофоров вече притежава по-респектабилна биография, изградена основно на литературната сцена и току-що подпечатана с пълноправно членство в Съюза на българските писатели. Предлага надеждни референции както от литературните, така и от икономическите среди. В автобиографичната справка поставя акцентите върху несъгласията си с предвоенната стопанска политика, а периода след ареста свежда до седеммесечно задържане за разследване, без да споменава престоя в Белене. Вероятно Христофоров си е давал ясна сметка за атмосферата и възможностите за действителни изследвания в института[123], но все пак е бил готов да ги приеме, за да си върне така желания академичен статут. В грижливо подбраната приложена библиография преобладават по-неутралните му конюнктуроведски публикации. Но от илюзии или поради професионална чест той не пропуска по-обемистите си лекционни курсове и монографии, които са напълно неприемливи за новия контекст. Повторният отказ да бъде приет в института показва, че външните признаци на верноподаничество не са нито искрени, нито достатъчни за приобщаване към един от сладките и привилегировани резервати на режима.

Така след 1947 г. Христофоров оставя само два отпечатъка в икономическата книжнина. И двата са от „второстепенните жанрове“. Единият е публикация в последната годишнина на СпБИД, където споделя резултатите от икономически, земеделски и полевъдни експерименти, провеждани в министопанството, което е устроил около вилата си[124]. В сюрреалистични редове някогашният проницателен макроикономист се е превърнал в коментатор на случващото се в единия декар на стопанския му двор. Втората следа са появилите се незнайно как през 1954 и 1955 г. в Трудовете на Икономическия институт на БАН два негови конюнктурни обзора за икономиките на САЩ и Великобритания, писани през 1953 г. Те вече нямат нищо общо с някогашните му образци и са

120 Документ № 16 в том 3.

121 Документи № 12 и 36 в том 3.

122 Документ № 106 в том 3.

123 По това време там работи Асен Чакалов, който подготвя добре документирана история на българския външен дълг, подплатена обаче със задължителните идеологически заклинания и квалификации (*Чакалов, Асен*. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878–1944). С.: БАН, 1962). Христофоров няма как да не е знаел, че това е максимумът, допустим за рециклирани „бивши“ икономисти.

124 *Планинско птицевъдство. Един опит.* – СпБИД, 1949, кн. 1–2; тук в том 2.

редактирани в новоустановения езиков и идеологически канон. Последна нереализирана опция е поканата за сътрудничество със статии в сп. „Планово стопанство“, изпратена му през февруари 1952 г., когато той е вече в Белене.

След като Христофоров окончателно се установява на литературното поприще, възможностите му за адаптация придобиват други форми. Разпръснатите из неговия фонд в ЦДА лични документи показват, че след 1947 г. той в нито един момент не изпада в тотален остракизъм. Запазени са свидетелства за продължаващо членство в различни организации, като се започне от Ловно-рибарския съюз, мине се през Съюза на научните работници и се стигне до Асоциацията на българските журналисти и писатели за туризма. Канен е да участва в различни юбилейни чествания. Но ако вероятно тук често става дума за чисто формално обвързване, признакът за неговата истинска ресоциализация е участието му в Съюза на българските писатели[125].

Притиснат от нуждата, Христофоров отначало не отказва да пише просто за пари. През първите години след лагера той е автор на няколко откровено казионни писания в правилния стил[126]. Не отказва услуга като командировка „за съдействие“ на габровски „творец“ при подготовката на книга с партийна тематика. Мълвата носи дори, че е писал за други, които публикуват представеното от свое име[127].

По-интересен е проектът за „голям роман“ из живота на бившите индустриалци. Донесение от 1957 година[128] отбелязва амбицията му за съизмерване и превъзхождане на Димитър Талев („Тютюн“) или Стефан Дичев („За свободата“). Идеята го съпътства до края на живота винаги с презумпцията, че достатъчно добре и отвътре познава българската буржоазия. При това Христофоров визира онази част от нея, която успява да се нагоди и преди, и след 1944 г. Поне в първоначалния замисъл проектът е „тактически“, доколкото чрез него (според агента) „възнамерява да заздрави политическото си положение, което мисли все още за разклатено“.

В литературата приспособяването може да става по много различни начини и Христофоров съзнателно или не прибягва до всеки един от тях. При художественото писане работят самозадръжката, изборът на тематика и отвоюването на „позволен“ периметър, подборът (в преводите) на автори и произведения... Показателно е например как от цензурни или автоцензурни съображения той преиначава причините за уволнението си от университета. Мотивът се появява на редица места в прозата му. В „Мацакурци“ повратът е представен като доброволен поход „назад към природата“ и като решена от самия него оставка след налегналата го досада от общуването с посредствени студенти. В последната му книга *(Откровения. Поля, гори и хора)* епизодът вече присъства в друга версия. През личното и редакционното сито е минал разказ, в който Христофоров е „бивш човек“, не пожелал да се откаже от „своята политическа икономия“. Но и тук остава нюансът на доброволния акт, на собственото отдръпване поради несъвместимост, не на принудителното изхвърляне...

В херметичната, обгрижвана, купувана и следена писателска общност в социалистическа България от ключово значение е социологията на тази среда, приобщаването към орбити, по-близки или по-далечни от властта. Архивът на Христофоров носи не

125 Формално той е кандидат-член на Съюза на българските писатели от март 1945 г. и пълноправен член от май 1959 г.

126 „Боен път (Кавалеристи)“, публикуван в съавторство под псевдонима Ас. Доспейски; разказа за стахановеца Шукрю Исмаилов, излязъл и на турски език.

127 *Свинтила, Владимир*. Той трябваше да внимава. – Литературен форум, бр. 49, 6 дек. 1990.

128 Документ № 90 в том 3.

един белег за противоречивото му интегриране в средата. При краткото и условно „размразяване“ на режима от края на 50-те докъм средата на 60-те години той постепенно нормализира писателския си статут. Общува по-често с пишещи люде, влиза в допир с по-влиятелни лица от литераторската номенклатура, получава право на поздравителни адреси за личен юбилей и на някои от раздаваните на кило отличия по повод държавни годишнини. Членството му в писателския съюз изиграва ролята, за която е и създадена тази организация: да урежда – срещу лоялност – по-дребни или едри лични финансови, битови и житейски въпроси, да арбитрира според партийни критерии съперничествата, издиганията и низвергванията вътре в „братството“. Христофоров попада в ситуации (те стават повече в края на живота му), при които прибягва до тази протекция. Такива са назначаването му за редактор на Служебния бюлетин на Съюза в средата на 60-те години, подкрепата да получи временна пенсия (той е на свободна практика и се самоосигурява във фонда на СБП)[129], съдействието да бъде освободен от присъствието на принудително заселения наемател в апартамента му, ходатайството да купи на старо джип от военните, за да може да стига до вилата си при все по-напредващата болест на Бюргер...

СБП е и инстанция, която позволява достъп до външния свят. Още през 1958–1959 г. Христофоров я сезира за отказа на МВР да разреши на жена му туристическо пътуване до ГДР. По-късно, през 1963 г., самият той посещава с писателска група СССР. През 1968 г. и 1969 г. дори е „пуснат“ да посети Запада. Първия път гостува с Люба на свой състудент в Англия, посещава Швейцария и Турция и отново утъпква пътеките от своята младост. Второто пътуване е трудно издействано от властите и (година преди смъртта му) то вече е за лечение. От него е запазена снимка пред гроба на Маркс в Лондон, с която Христофоров иронично препраща към далечната причина за прекършената си биография.

Механизмът на тези „помощи“ често включва нелицеприятни, макар и не задължително публични унижения. Отказът за пътуване на жена му например дава повод за гневен изблик, в който той напомня колко важно е Съюзът на българските писатели да държи сметка за самоуважението на „отделните труженици в нашата литература [... защото] никой искрен и честен човек не може да пише възторжено за новия човек, ако незаслужено получава плесница подир плесница и трябва по неволя да свикне с натрапената мисъл, че е гражданин от второ качество“[130]. Уреждането на пенсията пък води до преписка с председателя на СБП, писателския сатрап Георги Джагаров, в която се договаря отпускането на „лична пенсия за особени заслуги“. А придобиването на джип налага да се припомни, че Джагаров „не веднъж или дваж е проявявал благосклонност“[131] към него.

Но всички тези мъчителни контакти с „факторите“ в Съюза не говорят за интелектуална или идейна общност с тях. По-показателна за литературните и човешки приятелства на Христофоров е принадлежността му към неформален кръг, който включва фигури както на официалния социалистически реализъм (например Камен Калчев или Младен Исаев), така и на тогавашното по-разчупено и „модерно“ писане (Васил Попов, Боян Ничев). Мисля, че за Христофоров (икономиста и писателя) особено обобщаващо емблематична е отбелязаната в някои спомени негова близост с литературния критик Цветан Стоянов – най-тънкия, ерудиран и интелигентен преносител на англосаксонската културна традиция в българската интелектуална среда от 60-те години на XX век.

129 С признаването от МВР, че задържането на Христфоров е „неоснователно“, престоят му в следствието и в лагера се приема за трудов стаж (вж. документ № 75 в том 3).

130 Документ № 105 в том 3.

131 Документи № 110 и 111 в том 3.

Баланс и виртуална проекция

И така, нека се върна към присъдата на Стефан Бочев. Какво остава, след като се тегли чертата под приспособяването и отхвърлянето на „новия живот“? Какъв е общият резултат, докъде са довели човешките и творческите компромиси?

Като че ли най-точен отговор дава една неочаквана гледна точка – тази на Камен Калчев – за мястото на Асен Христофоров в българската литература. Погледът е особено ценен, защото е с достатъчно отдалечение във времето, споделен е в свободен разговор[132], без задръжките пред готвеното за печат, принадлежи на писател от другия лагер (напълно утвърден в официалната школа), оказал се при това с балансиран личен вкус.

В разказа на маститя соцреалист Христофоров – през всички превратности и отстъпления – стои като белетрист, притежаващ всички добри страни, проявявани някога в икономическите му занимания: успял е да свърже името си с оригиналност; внесъл е европейска нотка в една доминирана от друга стилистика общност; отвоювал е свое място; спазвал е високи критерии в занаята („няма дилетантство, любителство, отбиване на номер, претупване“). В едно неравно литературно творчество, произвело своите „несъбития“, поне три заглавия – *Скици из Лондон,* „Мацакурци“ и *Откровения* – ще останат[133]. Те са надскочили рамките на собственото си време и (защо не) на местната среда.

Свидетелството дава отговор и на въпроса дали житейските „споразумения“ са обезличили Христофоров пред съвременниците му. Всичко в спомена показва, че „присламчването към трапезата“, за което го укорява Стефан Бочев, не е било фатално. Най-силните щрихи в ретроспекцията сглобяват образа на човек от друго тесто, нагодил се по-скоро привидно, принудително, неорганично и недодялано към неприпознатото от него обкръжение. През погледа на представителя на социалистическата писателска върхушка Христофоров остава пришълец „от един друг свят“, със запазени твърди възгледи от миналото, страхуващ се да не бъде обвинен в нагаждане, с достойнство и достолепие, дълбоко отчаян и потиснат... Такова е и излъчването на фотографиите, поместени в третия том на това издание, откъдето през 60-те години ни гледа едно напрегнато, силно, волево и сурово лице.

Признаците на известно обществено интегриране не променят образа на самотник в една чужда нему реалност. Това по мрачно символичен начин е белязано от неговата ранна смърт, застигнала го сам в „Бърлогата“ и останала за ден-два незабелязана от никого.

Животът на Асен Христофоров е пречупен на две, но нека опитаме да си представим какво би станало, ако пукнатината не се беше появила. Думата със сигурност е за условно упражнение, защото общите исторически обстоятелства, задаващи едрите рамки на личния живот, нямат алтернатива и е станало само онова, което е можело да стане. Но за интелектуалния принос пълна предопределеност няма: той е по-безотносителен към контекста и виртуалното осчетоводяване на баланса между иновативен потенциал и рутина е по-приемливо. От една страна, приливи на творческа енергия у мислещия човек са възможни във всякакви условия. От друга, в разцвета на средната възраст степените на свобода намаляват, инерцията е все по-силна и тя сочи най-вероятната посока.

132 Документ № 112 в том 3.

133 Това е моето мнение, но то съвпада с преценката на мнозина литературни критици и писатели.

Лесно е да се предположи, че при „нормално“ (за страната и съответно за него) развитие Христофоров, поне на първо време, би продължил по университетската пътека. Проблемът с такава проекция е, че той е бил близо до възможния връх, а по-нататъшно застояване на тази позиция най-често означава „консервиране“ в безвремието на катедрения свят. Към 1947 г. Христофоров вече е показал (може би прекомерен) пиетет към присъщото на професорския занаят лекционно препредаване на общоприетото знание. Прави го наистина добре, но перспективата още дълго да продължи със същото носи риска от отегчителна повторяемост и изсушаване. Възможностите му на отличен систематизатор и „демонстратор“ на теории (особено тези на цикъла) са безспорни, но това в крайна сметка си остават възможности на компилатор.

В други области на икономическата професия вероятно би продължил да разработва елегантни и фини етюди върху текущи проблеми на паричната и финансовата политика. Същевременно едва ли в конюнктуроведението, чийто инструментариум е овладял напълно, би могло да се очаква негов нов съществен принос. По-големият проблем е, че Христофоров не познава математическия пласт в икономическия анализ. „Отчуждеността“ му от математиката е забелязана още от негови съученици[134] и тя се проявява в характера на статиите, студиите и монографиите му: описателни, разказвателни, без друг апарат за статистическа проверка на хипотези освен най-рудиментарни визуални способи. След войната (та дори през 30-те години) подобна методология стои встрани от талвега на все по-силно формализираната икономическа наука. С годините и (отново) в сценария на „нормалното“ развитие Христофоров щеше да бъде задминат от едно по-съвременно школувано и мислещо поколение, което да направи неговия подход архаичен. В крайна сметка той достига предела в качеството на изследванията, произвеждани от българската научна среда, което обаче досега не е съвпадало с „абсолютния“ таван в тази наука.

Спокойно биха могли да се очертаят и две алтернативни траектории. Такава е евентуалното заминаване в чужбина, където да продължи академичната си кариера. При разпитите той споменава за подобен опит през есента на 1946 г., когато, притиснат от безперспективност, подготвя молба до своя някогашен лондонски познат проф. Алън Фишер за съдействие в търсенето на „място на преподавател или лектор в някой университет из колониите и доминионите на Англия“[135]. Постъпката не стига доникъде, тъй като самата английска мисия в София прекъсва връзката с мотива, че няма правото да препредава писма от частен характер. Но и едва ли този вариант би променил потенциала на един вече съвсем оформен икономист. Втората напълно възможна линия е въвличането на Христофоров в правенето на икономическата политика. При неговите кариерни нагласи, амбиция, самочувствие и подготвеност това е било твърде реалистична опция. Тя обаче почти неизбежно е трябвало да мине през въвличане в активната политика и през позиции в изпълнителната власт, което (двайсетте години на прехода го показват) уверено води към похабяване на експертните качества и/или до личностна деградация.

Така най-правдоподобната виртуална екстраполация след 1947 г., изглежда, води към постепенно презряване на икономическия му талант. И тъкмо тогава се разразява преживяната като дълбока криза принудителна пренастройка, която всъщност постепенно прераждa избледняващите дарби на икономиста в добродетели на писателя. Както неведнъж се е случвало, радикалната промяна е дала интелектуален импулс. Не че това

134 Документ № 113 в том 3.

135 Документ № 49 в том 3.

по какъвто и да било начин оправдава принудата или че насилието е свършило нещо „добро“. Но просто животът се е стекъл по такъв начин и „двуизмерният талант“ е оставил в белетристиката оригинална следа. От пречупването литературата най-вероятно е спечелила поне толкова, колкото е загубила икономиката.

Ето как сумарният баланс от двата живота на Асен Христофоров се оказва положителен.

Румен Аврамов

УВОДЪ

ВЪ

ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

НА

ВОЕННОТО СТОПАНСТВО

ТЕОРИЯ НА ВОЕННОВРЕМЕННАТА
СТОПАНСКА КОНЮНКТУРА

ОТЪ

АСѢНЬ Г. ХРИСТОФОРОВЪ

СОФИЯ
1943

На майка ми

ПРЕДГОВОР

Всеки нов теоретичен труд в областта на политическата икономия трябва действително да притежава нещо ново, за да оправдае излизането си в завършен вид като напечатан труд в отделни корици. Ако се осмелявам да поднеса на българския читател този труд върху икономиката на военното стопанство, върша това с вярата, че все пак предлагам нещо, може би несъвършено, но сравнително ново. Проблемите на военното стопанство са били в миналото, както и в настоящето, обект на многобройни научни изследвания – било специфично, било като част от общите проблеми на централното планово ръководено стопанство. В повечето случаи обаче тези изследвания са бивали или непълни, или с подчертано организационно-техническо съдържание, без опит за едно цялостно обхващане на системата на военното стопанство. Задачата на настоящия труд е малко по-широка и съответно по-амбициозна, почивайки отчасти на придобития богат опит от текущото наблюдение на стопанството под знака на Втората световна война. Накратко тя се свежда именно до изграждането на една цялостна система на производството, размяната и разпределението на благата в стопанството на държавата, принудена да воюва или да бъде абсолютно готова за воденето на една война. Защото само при наличността на една подобна цялостна система народното стопанство би могло да представлява не една сравнително неблагоприятна обстановка за воденето на войната, но едно наистина годно и дейно средство за воюване при съвременния характер на войните.

Надсловът на предлагания труд подсказва в голяма степен както методите, така и техниката на разглеждането на проблемите на военното стопанство, които се явяват, така да се каже, спонтанно и в известна логическа последователност. Първата част разглежда състоянието на едно регулирано предвоенно стопанство, когато избухването на една война в сравнително близко разположени държави предизвиква промени и дислокации в конюнктурното и структурното развитие на стопанството на неутралната държава. Целта е да се посочи логическата връзка и въздействието на отделните фактори върху развитието на стопанството на неутралната държава до момента, когато отстраняването на автоматичния механизъм на ценообразуването се наложи по силата на обстоятелствата. Втората част разглежда проблемите на администрираното полувоенно стопанство, като изхожда от началния акт на държавното ценоопределяне и проследява неизбежните логически последици на този режим във всички сектори на стопанството. И в този случай проблемите се явяват спонтанно и с известна логическа последователност, но тяхното разрешение се извършва също така спонтанно, без един предварително установен план от страна на ръководната власт. Именно тази липса на една непосредствено едновременна връзка между стопанските мероприятия и инициативи на държавата в администрираното полувоенно стопанство води към известни неблагоприятни последствия, които налагат преминаването към пълното ръководство на стопанството. По този начин основните начала на ръководеното военно стопанство, което представлява темата на третата част на из-

ложението, могат да бъдат извлечени по естествен път от анализа на конюнктурното и структурното развитие на стопанството в предходните две части. При възприетия план, метода и техниката на изложението подзаглавието на настоящия труд – *Теория на военновременната стопанска конюнктура* – не се нуждае от допълнителни обяснения.

Предлаганият труд бе замислен през лятото на 1942 г. отчасти във връзка с един курс от лекции върху проблемите на военното стопанство, четени от мене през 1942–1943 академична година във Висшето държавно училище за финансови и административни науки. Самото написване на книгата обаче бе отложено до началните дни на текущата 1943 г., нещо, което обяснява бързината на писането, несъвършенството на стила и някои повече или по-малко неизбежни повторения в изложението. Защото създаването на един научен труд даже върху икономиката на военното стопанство в една атмосфера, наситена с барут, и при вечното очакване на неканената гостенка във или около пределите на Царството не представлява благодарна задача... И все пак именно войната, която от кръгло четири години доставя на професионалния икономист възможността да извлича ценни поуки от новите военновременни стопански проблеми, които тя изтъква на преден план, улесни в значителна степен появата на настоящия труд. Ако фактическото написване на предлаганата книга е било плод на четиримесечно усилие, то самият труд всъщност отразява квинтесенцията на идеи и теоретични положения, назрели постепенно в течение на четири тежки военни години.

София, 28.IV.1943 г. *А. Г. Х.*

„Когато гръм удари – как ехото заглъхва“

П. К. Яворов

ВЪВЕДЕНИЕ

Старо вино в нови мехове.

Народна поговорка

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ НЯКОИ МЕТОДОЛОГИЧНИ ВЪПРОСИ

I. СЪЩНОСТ И ЗАДАЧИ НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

Материалистичното схващане за същността на политическата икономия. Общоприето е, че с обнародването на своя труд върху „Богатството на народите“ през 1776 г. Адам Смит поставя началото на съвременната политическа икономия. Въпреки дългия път, изминат от появата на горното съчинение насам, обаче трябва да се признае, че между съвременните икономисти все още съществуват известни разногласия относно самата същност и значение на политическата икономия. Тези разногласия произлизат донякъде от обстоятелството, че малцина измежду първенците на икономическата мисъл в по-далечното или близко минало са отдавали необходимото значение на методологичните въпроси, свързани с дефиницията на политическата икономия като наука. Изглежда, че предлаганите дефиниции на политическата икономия в трудовете на голям брой икономисти в миналото са били често пъти възприемани безкритично от съчиненията на по-предишни автори. Това важи с особена сила за труженицте в областта на икономическата наука в Англия, които рядко са поставяли на сериозно разглеждане въпросите за същината, обсега и методологията на политическата икономия. Логично е да се допусне, че самото заглавие на капиталното съчинение на Адам Смит „Изследване върху естеството и причините на богатството на народите“ е упражнило прекомерно влияние върху по-нататъшното развитие на основното понятие за същността на икономическата наука. Необходимо е да се направи само една стъпка напред, изхождайки от горното заглавие, за да се стигне до една чисто материалистична концепция за същността на политическата икономия като наука, която се занимава с въпросите около материалното благосъстояние на индивидите и на техните общежития.

И действително още в увода на главата върху системите в политическата икономия Адам Смит пише дословно: „Политическата икономия, разгледана като клон от науката на държавника или законодателя, си поставя две ясно определени задачи: първо, да създаде един достатъчно обилен доход или поминък на населението, или по-точно да спомогне на населението при получаването на подобен доход или поминък; и, второ, да снабди държавата или общежитието с един достатъчен доход за

нуждите на обществените служби“[1]. С други думи, политическата икономия има за задача увеличението на материалното благосъстояние както на населението, съставено от отделни индивиди, така и на държавата или на правната организация на тези индивиди. Изхождайки от тази гледна точка, Адам Смит веднага пристъпва към разглеждането на двете системи в политическата икономия за увеличение материалното благосъстояние на народите – търговията и земеделието. Това отношение към същността на икономическата наука преобладава през цялото минало столетие и навлиза спокойно в настоящото. Така в последното (осмо) издание на своите „Основни начала на икономиката“ през 1920 година Алфред Маршал не се отклонява значително от материалистичното схващане за политическата икономия. „Политическата икономия, или икономиката, е наука за човека в обикновената дейност на живота; тя изучава онази част на индивидуалната и социална деятелност, която е най-тясно свързана с постигането и с използването на материалните средства на благосъстоянието.“[2] С други думи, както за Маршал, който се явява като духовен настойник на сегашното поколение икономисти, така и за Адам Смит, който поставя началото на съвременната икономика, тъкмо 114 години преди появата на първото издание на Маршаловите „Основни начала на икономиката“, политическата икономия представлява наука за изучаване на човешката деятелност при постигането на известно и по-голямо материално благосъстояние.

Това материалистично схващане за същността на политическата икономия е проникнало извънредно дълбоко в съвременната икономика, и то не само сред англосаксонските икономисти. То представлява, между другото, една от последните останки на влиянието на физиократите върху модерната икономическа мисъл[3]. На пръв поглед една подобна дефиниция на политическата икономия изглежда напълно приемлива, покривайки всички отрасли или раздели на съвременната икономическа наука. Тази дефиниция предполага ясното разграничаване между икономическата и неикономическата деятелност на човека, тъй като по естество само икономическата деятелност води към по-голямо материално благосъстояние. По аналогия разграничаването между икономическата и неикономическата деятелност на човека води към основното деление, което Адам Смит прави между производителния и непроизводителния труд: „Съществува един вид труд, който прибавя нещо към стойността на обекта, върху който е изразходван, и друг вид, който няма подобно въздействие. Първият вид може да бъде наречен производителен труд, понеже произвежда известна ценност, а вторият – непроизводителен труд.“[4] И Адам Смит назовава труда на ратая или на домашната прислужница непроизводителен, понеже не увеличава ценността на нещата. Сам Маршал обаче съзира неудържимостта на това твърдение и заключава, че трудът на домашната прислужница „не е по необходимост непроизводителен“, понеже по естество не съществува разлика между труда на хлебаря, който приготовлява хляба за дадено семейство, и труда на домашната помощница, която вари картофите за същото семейство[5]...

1 Adam Smith: „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“, vol. 1, book IV, c. 375, London, J. M. Dents & Sons Ltd., 1931.

2 Alfred Marshall: „Principles of Economics“ (c. 1), London, Macmillan & Co. Ltd., 1920, c. 1–871.

3 Проф. д-р Тодор Владигеров: „Аграрикономически учения“ (с. 52), София, 1941, с. 1–307.

4 Adam Smith, цит. съч., с. 294.

5 Alfred Marshall: „Principles of Economics“, с. 61.

Как в противен случай би могла да се изгради например една теория на работната плата и по какъв начин би могла тази теория да бъде включена в общите рамки на политическата икономия? А теорията на работната плата съставлява неразделна част от общите учения на всички икономисти от Адам Смит през Маршал до съвременните автори, за които тя представлява само един специален случай от общата теория на ценността[6]. Явно е, че материалистичната дефиниция на политическата икономия – като наука, изучаваща човешката деятелност при постигането на известно и по-голямо материално благосъстояние – не покрива всички случаи на деятелност, допринасящи за увеличение на материалното благосъстояние. Колебливостта, с която Маршал се произнася върху труда на домашната помощница, който „не е по необходимост непроизводителен", би била – ако се върви по пътя на логиката – още по-подчертана, когато се касае до труда на обикновения професионален музикант, който не произвежда материални блага и не увеличава с нищо ценността на дадена вещ. И все пак професионалният музикант получава известно възнаграждение, хонорар или надница за своя труд, които допринасят за увеличението на неговото материално благосъстояние. Някои от другите индивиди в общежитието, които се радват на музиката на професионалния музикант, отстъпват нему част от своя доход или част от произведените в общежитието блага в замяна на музиката, с която той ги е удостоил.

Възнаграждението на професионалния музикант представлява възнаграждение за извършена услуга, а не за труд, който е реализирал известна материална придобивка. Същевременно, получавайки своето възнаграждение, професионалният музикант придобива известни права не само върху материалните блага, произведени или намиращи се в общежитието, но и върху услугите на други индивиди в общежитието, които не се реализират в материални придобивки или в увеличение ценността на дадени вещи.

Това заключение обаче налага известно отстъпление от чисто материалистичното схващане за същността на политическата икономия, която се занимава между другото и с оценката на услугите на професионалния музикант, наравно с тази на домашната помощница и на хлебаря[7]. И трудът на професионалния музикант трябва да се счита за производителен, щом като е обект на търсене – било от страна на отделни индивиди, било като резултат на една колективна проява. Неговата производителност се крие именно в това обстоятелство, че други индивиди в общежитието придават известна ценност на музиката на професионалния свирач, която има за тях известно специфично значение. В противен случай тези други индивиди не биха доставили възнаграждението на музиканта, не биха отстъпили част от правата си върху материалните блага и услугите, водещи към увеличение ценността на дадени вещи, срещу неговата музика. Следователно разграничаването на производителен и непроизводителен труд, или на икономическа и неикономическа деятелност остава без значение, щом като непроизводителният труд или неикономическата деятелност притежават специфично значение за отделните индивиди в общежитието и щом като за тях съществува индивидуално или колективно оформено търсене. От друга страна, явно е, че материалното благосъстояние на общежитието би било по-пълно при

6 J. R. Hicks: „The Theory of Wages", (с. 1) London, Macmillan & Co. Ltd., 1932, с. 1–247.

7 Lionel Robbins: „An Essay on the Nature and Significance of Economic Science" (с. 8), London, Macmillan & Co., Ltd., 1932, с. 1–141.

по-широко използване на труда за производителни цели в горния смисъл на думата, отколкото за непроизводителни цели, като сътворяването и разпръскването на музика. С това обаче икономическата проблема не се разрешава, а тепърва изпъква съвсем ясно: решението, което предстои да бъде взето относно частта от времето, което трябва да се отдели от страна на индивида или на колективите за производителен труд или за икономическа деятелност, от една страна, и за непроизводителен труд или за неикономическа деятелност, от друга страна – защото самото време е ограничено. Материалистичното схващане за същността на политическата икономия не се занимава със и не би могло да даде разрешението на горната икономическа проблема.

Субективното учение за същността на политическата икономия. Човешката деятелност преследва най-различни и многобройни цели, в зависимост от желанията, настроенията или схващанията на отделния индивид. Тази деятелност обаче придобива икономически характер или стопански облик не поради самото преследване на дадена цел, а поради обстоятелството, че времето на разположение за постигане на дадената цел и средствата, чрез които същата цел би могла да бъде постигната, са едновременно оскъдни и поддаващи се на различни приложения[8]. Притежателят на една вила с малък парк или двор може да реши да изкорени цветните лехи от двора и да ги превърне в зеленчукова градина, която да допринесе за увеличаването на неговото материално благосъстояние. С това той е решен да пожертва естетичното удоволствие при съзерцаването на цветните лехи – за сметка на материалната облага, която би получил от зеленчуковата градина. Неговата цел в случая има известен „стопански“ облик, но като цел сама по себе си не представлява икономическа проблема. Изоставянето на естетичната цел – съзерцаването на цветята по лехите, и възприемането на материалистичната цел – създаването на зеленчуковата градина, означават само, че двете цели влизат в съревнование една с друга при избора, направен от притежателя на дворното място и вилата. От гледището на политическата икономия целите са безразлични, понеже в тяхното установяване не се крие икономическа проблема. Икономическата проблема в случая произлиза от обстоятелството, че постигането на дадената цел предполага едно или друго използване на разполагаемото време на притежателя на дворното място и едно или друго използване на останалите средства за постигането на целта. Защото както времето, така и останалите средства за постигането на целта са едновременно оскъдни и поддаващи се на различни приложения.

Човешката деятелност, колкото и разновидна поради многобройността на отделните цели, които тя си поставя, все пак се движи в известни затворени рамки, произлизащи от ограниченото време на разположение за постигането на една или друга цел и от оскъдността на различните средства на разположение за постигането на гонимата или на други някои цели. Когато времето и средствата за постигането на дадена цел са едновременно оскъдни и поддаващи се на различни приложения, човешката деятелност по необходимост се превръща в избор – в избор както между отделните цели, така и между разпределението на разполагаемото време и на разполагаемите средства за постигането на дадената или на някои други цели. Защото решението да се отдели част от наличното време и част от разполагаемите средства

8 Lionel Robbins: цит. съч., с. 12.

за постигането на дадена цел означава същевременно един отказ за постигането на някоя друга, макар и малко по-второстепенна по значение за отделния индивид цел. Именно поради това обстоятелство горният избор и възприетото решение добиват икономически характер, или стопански облик. Изборът, не ще съмнение, ще зависи от субективната преценка на отделния индивид, която от своя страна е в зависимост от значението, което той отдава на различните цели, на необходимото време и на сравнително оскъдните средства, с които разполага за тяхното постигане[9]. Политическата икономия изучава човешката деятелност тъкмо във връзка с избора между различното приложение на сравнително оскъдните средства, които са на разположение за постигането на дадена цел. Следователно политическата икономия е науката, която изучава човешката деятелност като едно съотношение между известни цели и оскъдни средства за тяхното постигане, които се поддават на различни приложения[10].

При това схващане за същността на политическата икономия разграничаването на човешката деятелност между стопанска и нестопанска дейност става напълно излишно. Възприетата дефиниция за същността на политическата икономия има аналитично съдържание: тя насочва вниманието не към отделните видове дейности – копаенето на картофи, миенето на съдове или сътворяването на музика, а към даден аспект на човешката деятелност, произлизащ от оскъдното време и оскъдните средства на разположение за постигането на дадена цел, които се поддават едновременно на различни приложения. Миенето на съдове и сътворяването на музика притежават, наравно с копаенето на картофи, икономически аспект, понеже те предполагат изоставянето на други видове деятелност за постигането на други желани цели. Икономическият аспект на горните три вида дейности е налице както при деятелността на индивида, който живее в усамотение извън обществото, така и при неговата деятелност в кръга на едно разменно стопанство. Защото и в първия, както във втория случай, дейността на човека се обуславя от оскъдността на средствата по отношение на целите, които той се стреми да постигне. Според израза на проф. Лайънъл Робинс разменното отношение се явява по-скоро като един „технически епизод“, от който всъщност произлизат най-интересните усложнения в икономическия анализ, но който все пак остава подчинен на основното обстоятелство за оскъдността на времето и средствата на разположение за постигане на едни или други цели[11]. А оскъдността, както бе вече изтъкнато, предполага извършването на един избор между едно или друго използване на наличното време и средства за постигането на дадена или на някоя друга цел. И всички основни положения в икономическия анализ се свеждат, в края на краищата, до разясняването на последиците от необходимостта да се прави подобен избор при различни условно приети обстоятелства.

Критерият за сравнителната оскъдност на поддаващи се на различни приложения средства е много по-удобен от общите понятия за „стопанска дейност“, „материално благосъстояние“ или „задоволяване на потребности“. Всяка дефиниция на политическата икономия като наука за изучаване стопанската дейност на човека се явява под горните осветления незадоволителна. Поради това някои автори се виждат принудени да означават с понятието стопанска дейност „всички действия и размиш-

9 Същият принцип лежи в основата на съвременната субективна теория на ценността. Виж например проф. Д. Мишайков: „Основни начала на политическата икономия“ (с. 47), София, 1942, с. 1–335.

10 Lionel Robbins: цит. съч., с. 15

11 Lionel Robbins: цит. съч., с. 19.

ления, които движат човека, когато той има предвид задоволяването на потребностите си“[12], като понятието потребност се отъждествява със състоянието на неудовлетвореност. При подобни дефиниции чисто материалистичното схващане за същността на политическата икономия би могло да бъде избягнато само чрез едно прекомерно разширение на съдържанието на понятията „стопанска дейност“ и „потребност“. Никаква икономическа проблема не произлиза от самото понятие „потребност“, особено когато съдържанието на това понятие се разширява с оглед да покрие не само биофизиологичните, но и духовните нужди на човека и животните, които по подобие на човека преживяват „състояния на неудовлетвореност“ и конете например чувстват „потребността“ от храна, от игра чрез лудо тичане из ливадите или от покой. Икономическата проблема произлиза от обстоятелството, че както отделният човек, така и колективите са изправени пред необходимостта от един избор между две или повече различни дейности – един избор например за начина на разпределението на оскъдното време от 24 часа в денонощието между отделните дейности за задоволяването на различните потребности. Самият избор или самото решение за преследване на една „икономическа“ или на една „неикономическа“ деятелност представлява вече една икономическа проблема[13]. Икономическата наука се занимава с изучаването и разясняването на последиците, които произлизат от необходимостта да се прави избор между едно или друго приложение на сравнително оскъдните средства за постигането на дадени цели.

Целите и тяхното значение в политическата икономия. Какво е отношението обаче на политическата икономия към целите, които човешката деятелност си поставя за задача да постигне чрез сравнително оскъдните и поддаващи се на различно приложение средства? Явно е, че от отговора на този въпрос зависи самото значение на политическата икономия и нейното място в обществените науки. Материалистичното схващане за същността на политическата икономия бе предизвикало известния английски писател и историк Томас Карлайл да пише с най-голямо презрение върху естеството на икономическата наука, която се занимавала единствено с долния мотив за забогатяване на индивида, която внедрявала у хората едно поклонническо отношение към политиката на плоския егоизъм и която с нищо не се различавала от най-обикновената „свинска философия“[14]. Същевременно друг твърде известен английски писател и естет, Джон Ръскин, съвременник на Карлайл, който бе посветил живота си на опита да свърже етиката и естетиката в едно цялостно учение, изпада в друга крайност в стремежа си да свърже изкуството и политическата икономия в една единна наука, или в едно самостоятелно учение, в своята „Политическа икономия на изкуството“, обнародвана в 1858 година[15]. Подобни отношения към политическата икономия произлизат от представата за крайната цел или крайните цели, които икономическата наука си поставя за разрешение. В основата на тези схващания, не ще съмнение, се крие материалистичното разбиране за същността на политическата икономия. Според това разбиране, както бе вече изтъкнато, крайната цел на икономическата наука се състои в постигането на максималното благосъстоя-

12 Проф. Д. Мишайков: „Основни начала на политическата икономия“, с. 1.

13 Lionel Robbins: цит. съч., с. 11.

14 Alfred Marshall: „Principles of Economics“, с. 22.

15 George Saintsbury: „A History of Nineteenth Century Literature (780–1900)“, (с. 409). London, Macmillan & Co., Ltd., 1925, с. 1–498.

ние на индивида или на колективите. Постигането на тази цел се осигурява от обстоятелството, че индивидът като носител на стопанска дейност е в основата си „едно егоистично или себично същество... чийто егоизъм се изразява в така наречения мотив на частната полза, т.е. всеки се стреми към своите лични или частни изгоди, като желае при даден размер жертви да си осигури максимум ползи“[16].

Разбира се, мнозина привърженици на материалистичното схващане за същността на политическата икономия се стремят сякаш да смекчат остротата на „така наречения мотив на частната полза“ чрез съждения относно крайния резултат на тази дейност за обществото като едно цяло. Други, напротив, съзирайки случаи, при които частният и общественият стопански интерес не съвпадат един с друг, заключават, че задачата на политическата икономия е да уясни въпроса, кой от двата противоречащи си интереси трябва да бъде предпочитан като допринасящ най-много за общото благо. Така например Виксел пише: „дефиницията на политическата икономия като приложна наука е теорията за начина на удовлетворение човешките потребности, който дава възможното най-голямо удовлетворение на нуждите на обществото като едно цяло с оглед както на сегашното, така и на бъдещите поколения“[17]. И, според същия автор, сегашната индивидуалистична организация на обществото, дотолкова доколкото е социално оправдана, трябва да се счита само като едно средство за постигането на горната цел. Горните или подобни заключения са неизбежната последица на възприемането на материалистичното схващане за същността и крайната цел на политическата икономия като наука.

Политическата икономия обаче според субективното учение за същността на тази наука не се занимава с целите, които човешката деятелност си поставя за задача да постигне, а само с начина за използване на сравнително оскъдните средства, които са на разположение за постигането на поставените вече цели. Икономическата проблема, както бе вече изтъкнато, произлиза от самия избор или решение за преследване на една „икономическа“ или на една „неикономическа“ цел – според възприетия израз от привържениците на материалистичното схващане за същността на политическата икономия. Дотолкова, доколкото постигането на каквато и да е цел е в зависимост от използването на сравнително оскъдни средства, материали и време, необходими за нейното постигане, тя влиза в обсега на интересите на политическата икономия. Самата политическа икономия обаче не се занимава с целите като цели, а изхожда от обстоятелството, че дейността на индивидите се ръководи от известни цели, които могат да бъдат определени и изяснени. Задачата на икономическата наука е да изясни въпроса, как и по какъв начин постигането на дадени цели се обуславя от оскъдността на разполагаемите средства. Следователно политическата икономия е съвършено неутрална по отношение на целите, които индивидите се стремят да постигнат[18]. На второ място, разграничаването между „икономически“ и „неикономически“ цели се явява в най-добрия случай като неуместно – постигането на известно удовлетворение трябва да се счита по-скоро като крайната цел на дадена дейност. Това произлиза от обстоятелството, че оскъдността на налични средства, материали и време е достатъчно голяма и всеобемаща, за да обуславя до известна степен всички видове дейност за постигането на дадени и най-различни цели.

16 Д. Мишайков: „Основни начала на политическата икономия“, с. 65.

17 Knut Wicksell: „Lectures on Political Economy“, vol. I, с. 3, London, George Routledge and Sons Ltd, 1934.

18 Lionel Robbins: цит. съч., с. 23.

С други думи, политическата икономия, бидейки съвършено неутрална по отношение на целите, които индивидите се стремят да постигнат чрез своята дейност, няма нищо общо с етиката или с естетиката, от една страна, или с технологията, от друга страна. Когато отделният индивид си поставя за цел да построи една къща със средствата, материалите и времето, с които разполага, въпросът за самото изграждане и завършване на къщата е технически въпрос, който не представлява една икономическа проблема. Ако обаче индивидът е изправен пред необходимостта да избира и да вземе решение относно постройката на една къща, в която да подслони себе си и семейството си, или да съгради чрез наличните средства, време и материали един модерен краварник, неговият избор представлява вече една икономическа проблема. В първия случай въпросът за изграждането и завършването на къщата представлява само един технически въпрос, понеже целта е само една, въпреки че средствата на разположение за постигането на тази цел се поддават на различни приложения. Във втория случай въпросът представлява една икономическа, а не техническа проблема, понеже както средствата, така и целите са различни и по-многобройни и налагат извършването на един избор между дадени цели и използването на сравнително оскъдните средства, които се поддават на различно приложение.

Същото разграничение може и трябва да се направи между обсега на етиката, от една страна, и на политическата икономия, от друга страна – защото не е достатъчно само да се изтъкне, че икономическата наука остава неутрална по отношение на целите, които дейността на индивида преследва. Някои автори изпитват угризение на съвестта пред обстоятелството, че в обсега на политическата икономия са се вмъкнали неща и явления, чието място би било по-добре да остане извън сферите на интересите на тази наука. Едуин Канън например пише: „От незапомнени времена съществува една значителна търговия за доставянето на известни удоволствия от сексуален характер, които никога не са били считани за стопански блага.“[19] Икономистът може да порицава търговията с платената любов от етична гледна точка и с това да изпадне в хармония с възгледите на почти всички люде на земята. Той обаче не може да си затвори очите пред обстоятелството, че платената любов притежава, наравно с почти всички други услуги, един икономически облик. Същите принципи, които изясняват промените в цената на труда на ратая, на фабричния работник или на професионалния музикант, се използват при анализа на промените в цената на платената любов. Едно внезапно и твърде засилено търсене на услугите на онези, които доставят платена любов, би могло да повлияе върху състава на индустриалното работничество (процентното участие на мъжете и жените в индустриалния труд), върху насоката на индустриалното производство, върху обема на разходите за други блага и услуги, върху разпределението на доходите в обществото и т.н. А това са по естество икономически проблеми в най-тесния смисъл на думата. Всеки би се съгласил със заключението на Томас Малтус, че „незаконните полови сношения, противоестествените страсти, оскверняването на брачното ложе и срамната практика за скриване на последиците на извънбрачните сношения представляват превантивни средства (за увеличение на населението) и ясно попадат под общата категория на порока и престъпността“[20]. Никой обаче не трябва да свързва политическата икономия с етиката, естетиката или технологията – икономиката като наука се занимава

19 Edwin Cannan: „Wealth“ (c. 15), P. S. King, London.

20 T. R. Malthus: „An Essay on Population“, vol. I, c. 14, J. M. Dent & Sons Ltd., London.

само с последиците на отделните цели, които индивидите съзнателно си поставят и преследват[21].

II. ВОЙНАТА ОТ ГЛЕДИЩЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

Ако политическата икономия е науката, която изучава човешката деятелност като едно съотношение между известни цели и оскъдни средства за тяхното постигане, логично е да се заключи, че и войната влиза в обсега на политическата икономия. Войната представлява една от основните реалности в живота на народите от незапомнени времена насам и поради това от гледището на политическата икономия е почти безразлично дали войната ще бъде поставена като една цел на човешката деятелност или като една даденост, в която човешката деятелност се развива по необходимост. Разбира се, периодичните появи на войната през течения на столетия не представляват сами по себе си достатъчно доказателство за нейната абсолютна неизбежност в бъдещето. Все пак засега войната е една реалност и маршал Петен има може би право, когато твърди, че „мирът трябва да се счита само като едно по-дълго или по-кратко прекратяване на военните действия“[22]. Войната поставя човешката деятелност при една съвършено нова и коренно различна от мирновременната обстановка. При съвременната техническа, материална и политическа организация на народите войната засяга по необходимост – било пряко, било косвено, но все пак достатъчно силно – почти всички народи без изключение. И политическата икономия не може да не се интересува не толкова от самата цел, която човечеството си поставя, когато избира да воюва, колкото от последиците на този негов избор.

Политическата икономия е свързана с войната чрез три основни положения или тези, които трябва да бъдат изследвани и уяснени. На първо място стои връзката между някои икономически фактори в живота на народите, от една страна, и периодичното избухване на войните, от друга страна. Въпросът е дали развитието на капитализма, както твърдят марксистите, неизбежно води към война, или дали в самата структура на сегашната стопанска система и в стопанската политика на народите съществуват някои особености, които са от естество да ускорят или да отдалечат вероятността от избухването на една нова война. На второ място, за множина връзката между стопанството или политическата икономия, от една страна, и войната, от друга страна, се крие в обстоятелството или по-скоро в тезата, че войната представлява стремеж за осъществяването на чисто стопански цели по пътя на насилственото уреждане на международните отношения. И тук, разбира се, трябва да се прави ясно разграничение между две основни положения: доколко на войните изобщо се поставят стопански цели и доколко войните изобщо са годно средство за постигане на стопански цели[23]. На трето място стои връзката между стопанството и политическата икономия, от една страна, и войната, от друга страна – независимо от причините, които са я предизвикали, или от целите, които тя си поставя, – като явление, което се нуждае по необходимост от стопански средства за своето развитие. Тези три връзки или основни положения трябва да бъдат последователно разгледани.

21 Lionel Robbins: цит. съч., с. 136.

22 André Piatier: „L‘ Economie de Guerre“ (с. 1), Paris 1939, с. 1–304.

23 Проф. д-р К. Бобчев: „Войната, мирът и стопанските интереси на държавите“ – Списание на Блгарското икономическо дружество, год. XXXIX (1940), кн. I, с. 5.

Икономическите фактори като причина за появата на войните. Учението на марксистите изтъква икономическите фактори като най-главните, ако не и единствените причини за избухването на войните. Широката разпространеност на това учение улеснява изложението на неговата същност в няколко реда. Според Карл Маркс[24] в страните с капиталистическо-стопанска система работничеството получава само цената на своята работна сила, но не и пълната ценност, която произвежда; същевременно покупателната сила на работничеството проявява трайна тенденция на намаление поради обстоятелството, че стопанският напредък изисква едно все по-широко употребление на машини в производството, докато доходите на работничеството произлизат не от постоянния капитал, вложен в машините и инсталациите, а от променливия, или оборотен капитал. В това неизбежно кумулативно ограничение на покупателната сила на работничеството в капиталистически устроените стопанства според Маркс се крие едно вътрешно противоречие в капиталистическата стопанска система, по силата на което само една част от производството може да бъде погълнато. Следователно пласирането на производството и по-нататъшното акумулиране на капитала може да бъде постигнато само чрез едно разширение на пазарите извън факторите, които са ангажирани в капиталистическото производство. Оттук Маркс преминава към своята „модерна теория на колонизацията“[25], от която извлича необходимостта и неизбежността на войната между силните капиталистически държави, които се съревновават на това поле. В основата си следователно войната представлява, според това учение, едно неизбежно развитие на самото развитие на капиталистическата система.

Критиката на горното схващане трябва да установи дали икономическите фактори са единствените, които предизвикват войните, или отстъпват пред други фактори, като например желанието за владичество над чужди народи – независимо от някои стопански облаги, които това владичество би могло да осигури, и дали икономическите фактори като причина за избухването на войните са присъщи само на една капиталистически устроена стопанска система или и на една система, устроена по друг образец. Някои автори съзират в желанието за владичество обяснението на упоритостта, с която държавите-владетелки продължават да държат в подчиненост поробените народи. Професор А. К. Пигу например пише: „И продължавайки да държат в подчиненост тези народи против волята им, държавите-владетелки изтъкват различни обяснения или аргументи – тяхното задължение към цивилизацията, мисията на бялата раса, необходимостта от стратегически граници и т.н. Тези аргументи често пъти се предлагат с искреност; понякога те са здрави и смислени, но, в добавка, към и зад всичко останало лежи волята на държавите-владетелки да продължават да владичестват. Срещу това желание се противопоставя волята на подчинените да бъдат свободни. В това се крие семето на разните освободителни войни, на отцепническите войни, на националните войни. Тази експлозивна сила няма нищо общо с политическата икономия.“[26] Горната теза може да бъде оспорвана само чрез доказването на противоположната теза, че зародишът на войните лежи в самата стопанска система или поне в капиталистическата стопанска система, както твърдят марксистите.

24 Karl Marx: „Capital (A Critique of Political Economy)“, vol. I и II, J. M. Dent and Sons Ltd, London, 1930.

25 Пак там, vol. II, с. 848–858.

26 A. C. Pigou: „The Political Economy of War (с. 17), London, Macmillan & Co., 1932, с. 1–251.

Мястото не позволява оборването на марксистката теза с необходимата последователност и подробност. Достатъчно би било за целите на изложението да се постави въпросът: защо е необходимо да се свързва стремежът към завладяване на територии, пазари и източници с някакво капиталистическо устройство на държавите? Както се изразява професор К. Бобчев, „той няма нищо общо с това устройство, защото се обуславя от стопански изгоди – оптимално съчетание на производствените средства, оптимален размер на производствените единици, постигане на монополистични или квазимонополистични положения – към каквито еднакво ще се стремят както капиталистично, тъй и некапиталистично уредените държави“[27]. Професор Бобчев сам е на мнение, че „в повечето случаи стремежът към завоевание се обуславя... не толкоз от стопански, колкото от политически съображения“[28], например от желанието за владичество, за което става дума по-горе. Много по-уместно би било да се потърсят някои особености в стопанската структура на държавите, които допринасят за ускоряването или за забавянето на избухването на войните, като например различното темпо в увеличението на естественото нарастване на населението, различното темпо на стопанското развитие на отделни държави или стопанскогеографски области, различното структурно значение на индустрията за производство на оръжия и муниции в отделните по-напреднали държави и т.н.

Демографският фактор е от грамадно значение за ускоряването или отдалечаването на една възможна поради редица причини война. Историческият опит и днешното състояние на нещата показват, че войните избухват най-често в областта, където бързото нарастване на населението предизвиква чувствителна пренаселеност, което пречи – при непроменливостта на някои други условия – за постигането на едно оптимално съчетание на производствените средства и т.н. „Големите събития в историята често пъти произлизат от секуларни промени в нарастването на населението и други основни икономически причини.“[29] Бързото и силно развитие на стопанството на една голяма индустриална държава например предизвиква едно съответно раздвижване в стопанствата на други по-малки държави в стопанскогеографска близост с първата, но същевременно налага по необходимост на бързо развиващата се индустриална държава да проникне дълбоко в самата стопанска структура на тези държави. В тази организационно структурна връзка както голямата индустриална държава, така и свързаните с нея по-малки държави могат да намерят нови източници за своето общо благоденствие, но те не могат да избегнат опасността, която известни различия от идейно и политическо естество представляват за правилното функциониране на подобната организационно-структурна връзка – една опасност, в която се крие зародишът на редица усложнения, които не са от естество да забавят избухването на една нова война. Накрай, трябва все пак да се подчертае голямото структурно значение на индустрията за производство на оръжия и муниции в напредналите индустриални държави и обстоятелството, че тази индустрия обикновено се намира в ръцете на частни лица. Възможностите, които се откриват пред предприемчивите собственици на оръжейната индустрия, ползващи се, между другото, и от благосклонното отношение на държавата, са значителни и достатъчно ясни, за да не става нужда да бъдат описвани...

27 Професор К. Бобчев: „Войната, мирът и стопанските интереси на държавите“, с. 17.

28 Пак там, с. 18.

29 J. M. Keynes: „The Economic Consequences of the Peace“ (с. 12), Macmillan and Co., Ltd., London, 1920, с. 1–279.

Има един друг фактор, който е от голяма практическа стойност. Самата безконечност на веригата на военно и мирно развитие на човечеството позволява на практика, ако не и на теория, да се потърсят зародишите на новите войни в някои структурни причини от икономически или неикономически характер, криещи се в мирните договори, с които войните обикновено приключват. Поради несъвършенствата на мирните договори например превъзмогването на преките неблагоприятни последици на войната в полето на стопанството често пъти представлява един нескончаем процес, който не може да бъде завършен поради появата на вторични неблагоприятни процеси като последици на първия, чието развитие води към нови неравновесия, смущения и опасности за запазването на мира. Развитието на европейските национални стопанства през периода след Първата световна война и злополучните мирни договори от Версай, Ньойи и Трианон е пълно с примери от този род. Към същия вид причини спадат и някои други икономически фактори, свързани с известни страни на международната стопанска политика: митническата протекция на дадени производства, преференциалното третиране на търговията на някои само държави, дискриминацията във вреда на трети държави при търговията със слабо развитите колониални области от страна на държавите-владетелки и т.н. Не ще съмнение, че тези причини, произлизащи от следваната стопанска политика, а не от някои структурни явления, не са неизбежно свързани със самата стопанска система и биха могли при известни условия да бъдат отстранени. От друга страна, те са една реалност, чието въздействие не е от естество да забавя избухването на една война в случаите, когато войната се е надвесила над човечеството поради някои други и, по всяка вероятност, ирационални причини. В заключение следователно трябва да се изтъкне, че икономическите фактори се явяват по-скоро като явления от естество да ускорят или да отдалечат избухването на една нова война, отколкото като причинители на войната, която принадлежи предимно към областта на ирационалното.

Стопанските цели като причина за воденето на войните. Въпросът, дали на войните действително се поставят стопански цели, е свързан с разрешението на друг един въпрос – дали и доколко войните представляват годно средство за постигането на стопански цели. Отговорът на първия от горните два въпроса бе вече отчасти даден в предходната част на изложението. Противно на историческия материализъм, който търси да открие и в основата на войната, както във всяка обществена проява, известни стопански и в случая рационални подбуди, военните стълкновения на човечеството могат да бъдат окачествени по-скоро като нещо ирационално или, според израза на професор К. Бобчев, „като нещо мистично, стихийно или най-малко метаикономично, отколкото като проява на едно „рацио“, на една сметка, поставила си за цел постигането на благосъстояние и богатство“[30]. Колкото се отнася до въпроса, дали войните представляват годно средство за постигането на стопански цели, на разположение е цялата огромна литература на учението за стопанския либерализъм. Това учение, което изключва възможността за постигане на едно по-голямо благосъстояние чрез протекционизма, представлява най-добрата изходна точка за оспорване на тезата, че войната представлява годно средство за постигане на известни стопански цели. Според думите на Адам Смит в цитираното вече негово съчинение, „ако всички народи биха следвали либералната система на свободен износ и свободен внос, отделните държави, които влизат в състава на един голям континент, биха

30 Професор К. Бобчев: „Войната, мирът и стопанските интереси на държавите“, с. 16.

приличали на отделните провинции на една голяма империя. Тъй както свободата на вътрешната търговия между отделните провинции на една голяма империя изглежда по разум и по опит не само най-доброто средство за увеличение на благосъстоянието, но и най-ефикасното средство против глада, тъй и свободата на износната и вносната търговия между отделните държави на един континент би била най-доброто средство за увеличение на тяхното благосъстояние“.

Според учението на стопанския либерализъм свободната международна търговия и принципът на международното трудоразделение обезпечават на всички държави, независимо от големината на техните територии, възможността за най-правилното и изгодно използване на производствените средства. С други думи, при предпоставките за пълната свобода на международния стокообмен и за свободното движение не само на труда, но и на капиталите от една страна в друга, ограничеността на държавната територия не би могла да бъде пречка за постигането на оптимална комбинация на производствените фактори или на оптимален размер на производствените единици. Оттук следва, че едно разширение на държавната територия (по мирен или насилствен път) не би могло да установи по-благоприятни условия за създаването на производствени заведения с най-рационален размер или за постигането на най-правилното съотношение между производствените фактори, т.е. между капитал и труд, труд и земя или земя и капитал.

Критиката на това учение обаче често пъти е поставяла под съмнение реалистичността или реализуемостта например на предпоставката за свободното преминаване на подвижните производствени средства от една страна в друга. Самата класическа теория на международната търговия е изградена отчасти върху предпоставката за относителната международна неподвижност на труда и капитала[31]. Оставяйки настрана реалистичността на предпоставката за пълната свобода на международната търговия и ограничавайки се само с втората от горните две предпоставки, трябва по необходимост да се направи заключението, че даже и при липсата на ограничителна намеса от страна на съответните държави международната подвижност на труда и капитала не може да достигне онази степен на свободно движение, която се наблюдава при вътрешното преминаване на труда и капитала от едно производство в друго, поради редица естествено дадени фактори, като различия на език, нрави или обичаи, привързаност към родната страна (за движението на труда), различие в сигурността на пласментите в разните държави или в правовия и фискалния им режим (за движението на капиталите). Оттук следва, че при ограничеността на територията на дадена страна е възможно да се достигне до едно такова съотношение между отделните производствени средства, което не обезпечава тяхното най-рационално използване и следователно най-голямото благосъстояние[32]. В такъв случай едно евентуално разширение на държавната територия би могло пък – при други равни условия – да улесни осъществяването на най-правилното съотношение между производствените средства и да допринесе за постигането на по-голямо благосъстояние.

Прибързано би било обаче да се изгради една икономическа апология на войната въз основа на горните умозаключения. На първо място, необходимо е да се уясни съдържанието и значението на уговорката „при други равни условия“. На второ

31 Виж например професор К. Бобчев: „Изследвания върху теорията на международната търговия“ (с. 7), София, 1937 год., с. 1–148.

32 Професор К, Бобчев: „Войната, мирът и интересите на държавите“, с. 7.

място, трябва да се изключи възможността за едно евентуално разширение на държавната територия по миролюбив път. Накрай, трябва да се отхвърлят ред други възможности за осигуряване на условията за постигането на горните оптимални съотношения между производствените средства и на оптималните размери на производствените единици, като например чрез преференциално третиране на външната търговия, на движението на труда и капиталите в отделни географскостопански области, чрез по-голямо митническо сближение или чрез създаването на митнически съюзи и т.н. И ако все пак разширението на държавната територия по пътя на войната се явява, на практика поне, ако не и на теория, най-подходящото или единственото разрешение на въпроса, не може да не се отдаде нужното внимание на едно съображение, което омаловажава значението на горното заключение. Така, щом като разширението на държавната територия създава по-благоприятни условия за постигането на оптимални комбинации на производствените фактори и на оптимални размери на производствените единици, следва, че тези условия са налице в по-голяма степен при големите и силно индустриализирани държави, отколкото при малките и слабо индустриализирани или земеделски държави. Оттук обаче следва, че стремежът за разширение на територията, с оглед на горната цел, трябва да бъде толкова по-голям, колкото по-малка и по-земеделска е страната, и толкова по-малък, колкото тя е по-голяма и индустриализирана[33]. И, свеждайки нещата до тяхната логична абсурдност, разширението на държавната територия чрез военно завоевание би следвало да бъде изпървом извършено от най-малките и земеделски държави – чрез завоеванието на по-големите и сравнително индустриализирани държави, а впоследствие от по-големите държави – за сметка на най-големите и чисто индустриални държави, при които условията за постигане на въпросните оптимални съотношения са *ex definitio* най-големи... Предпоставките за свободата на международната търговия и на международното движение на труда и капитала изглеждат много по-реалистични и реализуеми!

Абсолютният характер на пацифистичната теза на стопанския либерализъм, отричаща годността на войната като средство за постигане на стопански цели във всяко едно състояние на стопанска обвързаност между народите чрез международната търговия, се явява значително смекчен при следната формулировка на горната теза: войната не може да бъде годно средство за постигане на стопански цели в едно такова състояние на международни стопански връзки, когато солидарността на стопанските интереси надхвърля тяхната противоречивост. При тази по-умерена формулировка стопанският либерализъм би могъл да допусне случаи, когато при слабата стопанска взаимозависимост между народите в по-далечното минало войната е могла да бъде донякъде оправдана като средство за постигане на стопански цели. При днешната извънредно тясна взаимозависимост между стопанствата на отделните държави обаче, когато тяхното стопанско развитие води към едно все по-голямо преплитане на стопанските и финансовите интереси на народите и към едно все по-голямо проникване на интересите на една страна в стопанската област на другите страни и обратно, войната представлява все по-малко годно средство за постигане стопанските цели на един народ[34]. И все пак именно тази голяма стопанска взаимозависимост между народите дава повод на един голям английски икономист

33 Пак там, с. 8.

34 Това е една от основните тези на английския публицист Sir Norman Angell, проведена в широко известната му книга „Великата илюзия“ (The Great Illusion), обнародвана през 1914 година в надвечерието на Първата световна война.

и либерал да извърши едно от своите чести отстъпления от принципите на либерализма чрез следните мисли: „Моите предпочитания са с онези, които биха по-скоро ограничили, отколкото увеличили стопанската взаимозависимост между народите. Идеи, познания, наука, гостоприемство, пътешествие – това са нещата, които по естество трябва да бъдат интернационални. Но нека оставим, когато това е разумно и лесно възможно, стоките да бъдат произвеждани вътре в страната. Една по-голяма степен на национално самозадоволяване и на стопанска изолация, в сравнение с положението към 1914 г., би могла да служи по-добре на целите на мира, отколкото в обратния случай.“[35] Когато подобна мисъл произлиза от перото на автора на знаменитото съчинение „Икономическите последици на мирните договори“, тя трябва да се отдаде по-скоро на разочарованието и безпомощността пред някои ирационални, но съдбоносни прояви на човечеството, отколкото на здравия икономически анализ.

Стопанството като средство за водене на войните. Всеки въоръжен конфликт между народите представлява в основата си едно стълкновение между тяхната воля за победа, в което участват физическите, психическите и материалните сили на воюващите народи. Мнозина са склонни да правят разлика между войните на миналото и съвременните въоръжени стълкновения между народите, получили прозвището „тотална война“. Известна разлика между миналите и съвременните войни безспорно съществува, но тя представлява по-скоро въпрос на степен, отколкото на естество. Според Андре Пиатие например съвременната война е „тотална“ поради следните две обстоятелства: воюващите трябва по необходимост да впрегнат за целите на войната всички средства и сили, които имат някакво отношение към победата, като войската, флотата, авиацията, финансовата, материалната и икономическата мощ, психологичните и моралните сили, както и политическите и дипломатическите фактори, и понеже ударите на противника и последиците на войната трябва по необходимост да бъдат понесени от цялата страна и населението[36]. Ударението пада в голяма степен върху използването на финансовата, материалната и икономическата мощ на нацията в борбата срещу противника, или, с други думи, върху връзката между стопанството и воденето на войната. „Ако стопанството ... не може своевременно и в достатъчно количество да снабдява воюващите войски с оръжие, муниции и хранителни припаси, които да изработва само в страната или да внася безпрепятствено от трети държави по пътя на външната търговия или обикновената размяна, тогава боевата способност на собствената войска, въпреки нейната най-модерна техническа подготовка и високи бойни качества на бойците, ще бъде значително засегната.“[37] Би могло да се добави, че колкото по-голям и дълготраен е военният конфликт, толкова по-тясна и съществена е връзката между стопанството и войната.

Установяването на една, така да се каже, органическа връзка между стопанството и воденето на войната обаче не е още достатъчно доказателство за съществуването на някаква икономическа проблема, която изисква едно или друго разрешение. Презумпцията е, че при една подобна тясна или даже органическа връзка между войната и стопанството последното би могло да се нагоди по такъв начин към

35 Цитатът е по Lionel Robbins в неговата „Economic Planning and International Order“, с. 319–320, Macmillan and Co., Ltd., London, 1937, с. 1–330.

36 André Piatier: „L’Economie de Guerre“, с. 2.

37 Д-р М. В. Попов, капитан о.з.: Задачи и организация на военното стопанство“ (с. 45), издание на Военноиздателския фонд, София, 1940 г., с. 256.

новите условия, щото почти автоматически да задоволява нуждите на войската. Известна икономическа проблема би могла да изникне например във връзка с появата и взаимодействието на някои противоречиви тенденции, произлизащи от войната и стопанските условия, при които тя се развива. А воденето на войната засяга стопанството твърде съществено в две направления. От една страна, нуждите на войската нарастват стремглаво през време на война – във връзка с изхранването на бойците, с тяхната материална и бойна екипировка и с необходимостта от образуването на запаси от храни, материали и муниции. От друга страна обаче, възможностите на стопанството за посрещане на горните уголемени нужди на войската не нарастват в права пропорционалност с увеличеното търсене, произлизащо от войната. Увеличението на вноса среща известни затруднения, било поради обявяването на една „стопанска блокада“, било поради уголемените нужди от храни, материали и муниции в останалите воюващи или невоюващи държави, поддържащи едно състояние на така наречения „въоръжен неутралитет“, било, накрай, поради неизбежните затруднения в международния стоков трафик. Увеличението на местното производство също така среща известни затруднения – отчасти поради сравнителната оскъдност на някои необходими вносни сурови и спомагателни материали, отчасти поради свикването в редовете на войската на голям брой работници и, накрай, поради мобилизирането за нуждите на войската на голям брой материални съоръжения, превозни средства, добитък и т.н. Условията са налице следователно за появата на едно основно несъответствие между обема на търсенето, нараснал поради уголемените нужди на войската, и обема на предлагането, чиито източници са неблагоприятно засегнати от военната обстановка.

Въпросът е дали това основно несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането през време на война може да бъде превъзмогнато чрез обикновеното действие на механизма на ценообразуването, т.е. чрез едно автоматично изравняване между търсенето и на предлагането при една нова и в случая по-висока система на цените? Автоматичното действие на механизма на ценообразуването предполага, че както търсенето, така и предлагането са еластични и могат да се движат в две посоки – към увеличение или към намаление. Само в такъв случай свободната игра на силите на търсенето и на предлагането на пазара би могла да предизвика една тенденция към установяването на едно ново равновесие при една по-друга система на цените. В случая обаче еластичността на търсенето и на предлагането е чувствително понижена – поради абсолютната необходимост да бъдат задоволени нуждите на войската от храни, материали и муниции и поради ограничителните последици на военната обстановка върху разширението на вноса и увеличението на местното производство. Разбира се, въпреки тази понижена еластичност на търсенето и на предлагането действието на автоматичния механизъм на ценообразуването би могло да установи едно ново положение на равновесие при едно по-чувствително или по-слабо увеличение в общото равнище на цените и при едно по-друго съотношение в цените на отделните категории стоки и услуги.

И при новото положение на равновесие обаче не би изникнала някаква икономическа проблема във връзка със стопанството и воденето на войната, ако нуждите на войската биха могли да бъдат своевременно задоволени. Всъщност постигането на новото равновесие чрез свободната игра на силите на търсенето и на предлагането изисква даден период от време, който може да се окаже прекалено дълъг от гледище-

то на военното ръководство. Освен това новото положение на равновесие, постигнато при едно по-високо равнище на цените, предполага по-големи финансови жертви от страна на военното ръководство, отколкото са били първоначално предвидени или отколкото възможностите позволяват в даден период от време. Същевременно по-високото равнище на цените и промените в съотношенията на цените на отделните категории стоки, изразени обикновено в едно по-силно увеличение на цените на стоките, които са обект на търсене за нуждите на войската, означават пожертването на част от търсенето на стоки и услуги за нуждите на войската, т.е. незадоволяването на някои сравнително по-второстепенни, но все пак твърде важни военни нужди. Независимо от горните съображения, при новото положение на равновесие цивилното население все още може да конкурира военното ръководство при покупката на стоки или услуги на пазара – на стоки и услуги, за които то има известно пряко или косвено предпочитание, но които представляват едновременно важни обекти на търсенето за нуждите на войската. А това състояние на нещата е крайно незадоволително от гледището на военното ръководство, понеже не допринася за правилното водене на войната и даже поставя известни пречки по пътя на задоволяването на неотложните нужди на войската. Стопанството в такъв случай не би било „средство“ за водене на войната, а само една неблагоприятна обстановка за нейното развитие. Осигуряването на „дейното“ участие на стопанството като „средство“ за водене на войната би могло да бъде осъществено следователно при една по-друга система на производството, ценообразуването и размяната – една система, която изключва действието на автоматичния механизъм на ценообразуването като средство за изравняване на несъответствието между търсене и предлагане именно поради този „автоматизъм“, който не може да прави разлика между неотложните нужди на войската, от една страна, и разновидните, макар и важни от субективно гледище, нужди на цивилното население. Създаването на тази нова система е равнозначно на разрешаването на икономическата проблема, която се крие в понятието за стопанството като активно „средство“ за водене на войната.

III. ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ НА ВОЕННОТО СТОПАНСТВО

Военното стопанство в политическата икономия. Политическата икономия обикновено се занимава с едно разменно народно стопанство, в което изравняването на търсенето и предлагането се постига посредством действието на автоматичния механизъм на ценообразуването. Това разменно народно стопанство е относително свободно, в смисъл че отделните стопански индивиди или стопанства имат почти пълна свобода на действие, от която произлиза свободната игра на силите на търсенето и предлагането. Но едно подобно свободно разменно стопанство, както бе вече изтъкнато, не би било годно и дейно средство за водене на войната, а само една неблагоприятна обстановка за нейното развитие. Народното стопанство би могло да бъде годно и дейно средство за водене на войната само при една друга система на производството, ценообразуването и размяната, която изключва действието на „автоматизма“ на свободното разменно стопанство. При положение на война крайната цел на общежитието представлява успешното водене и приключване на военните действия, а народното стопанство представлява едно от средствата за водене на войната и изтръгване на крайната победа. На преден план следователно изниква въпросът за методите и средствата, чрез които народното стопанство би могло да

бъде превърнато от една дадена обстановка, която не благоприятства развитието на военните действия, в едно дейно средство за подпомагане на правилното развитие на военните действия и успешното приключване на войната. Политическата икономия, която – при свободното разменно стопанство – се занимава с изследването на процеса на изравняването на търсенето и предлагането посредством автоматичния механизъм на ценообразуването, получава друго съдържание в случая, когато народното стопанство трябва да бъде превърнато в годно и дейно средство за водене на една война. Задачата на политическата икономия във военното стопанство се състои в изграждането на една по-друга система на производството, ценообразуването и размяната, която осигурява развитието на максималните възможности на народното стопанство за дейна подкрепа на военното усилие и която премахва всички явления, пряко или косвено свързани със стопанството, които биха могли да бъдат пречка за успешното приключване на войната.

Тази цел на политическата икономия във военното стопанство не произлиза от и няма нищо общо със самата същност на политическата икономия като наука. Изграждането на една по-друга система на развитието на производството, ценообразуването и размяната през време на война представлява една цел, която се поставя на политическата икономия поради общодържавни съображения. От гледището на политическата икономия поставената цел е съвършено безразлична – от значение остават методите и средствата на разположение за постигане на поставената вече цел. А политическата икономия, както бе вече изтъкнато, е науката, която изучава човешката деятелност като едно съотношение между известни цели и оскъдни средства за тяхното постигане, които се поддават на различни приложения. Това съдържание на политическата икономия остава неизменно както при едно свободно разменно народно стопанство, което се развива при мирновременна обстановка, така и при едно по-друго народно стопанство, което се развива при една военна обстановка и което трябва да бъде превърнато в годно и дейно средство за успешното водене на войната. Този процес на трансформация на мирновременното свободно разменно стопанство в едно стопанство, което представлява годно и дейно средство за водене на война, предполага изоставянето на „автоматизма“ на свободното стопанство и преминаването към една много по-голяма степен на държавно вмешателство в развитието на стопанството, отколкото е присъщо или допустимо при свободното разменно стопанство. Разликата между политическата икономия на мирновременното свободно разменно стопанство и политическата икономия на военното стопанство, развиващо се под знака на една все по-голяма и по-пълна държавна намеса, представлява по-скоро разлика по степен, отколкото по същество, тъй като целите и в двата случая са дадени и не представляват проблема от гледището на политическата икономия, която е неутрална между тях. Но разликата в целите, от една страна, и в методите и средствата за тяхното постигане, от друга страна, представляват достатъчно основание за обособяването на една отделна политическа икономия на военното стопанство, чиято задача се състои в изграждането на една по-друга система на производството, ценообразуването и размяната, при която народното стопанство би могло да бъде превърнато в годно и дейно средство за воденето на войната и постигането на победата.

Понятието „политическа икономия на военното стопанство“ обаче се явява веднага в разрез с материалистичното схващане за същността на политическата ико-

номия като наука. Крайната цел на политическата икономия на военното стопанство не се крие в осъществяването на възможното най-голямо благосъстояние на населението, а в осигуряването на крайната военна победа, макар и с цената на големи жертви и лишения от страна на населението. От тази гледна точка политическата икономия на военното стопанство би представлявала, според израза на Едуин Канън, „едно основно противоречие“[38]. За тази школа икономисти горното „основно противоречие“ произлиза от обстоятелството, че политическата икономия, занимаваща се с причините за материалното благосъстояние на народите, не може да се занимава и с военното стопанство, тъй като войната не може да бъде причина за увеличение на материалното благосъстояние. И все пак за всички е явно, че воденето на войната предполага и даже налага изтеглянето на оскъдни средства, материали и услуги от потреблението или ползването, в което са се намирали през мирновременното развитие на стопанството, и насочването им към други области или към други начини на използването им в стопанството, организирано с оглед на успешното водене на една война. А това предполага извършването на един избор между дадени цели и оскъдните средства на разположение за тяхното постигане, които се поддават на различни приложения. В този процес на избор между оскъдните средства за постигане на дадена цел – на оскъдни средства, които се поддават на различно приложение, се крие вече зародишът на една „икономия“, на едно разумно икономисване или стопанисване на средствата с оглед на най-бързото, безболезненото и задоволителното постигане на поставената цел. При това положение политическата икономия, изучаваща човешката деятелност като едно съотношение между известни цели и оскъдните средства за тяхното постигане, се разпростира на общо основание и върху деятелността на организираните в колективитета индивиди, поставили си за задача да водят и приключат успешно една война, в която народното стопанство трябва да бъде привлечено като годно и дейно средство за постигането на крайната цел – победата. И политическата икономия на военното стопанство, занимаваща се с превръщането на свободното разменно стопанство в едно годно и дейно средство за воденето на войната, престава да бъде едно противоречие по същество и става една реалност и необходимост.

Военното стопанство в стопанскополитическите системи. Превръщането на мирновременното свободно разменно стопанство в едно военно стопанство, което представлява годно и дейно средство за водене на една война, поставя въпроса за мястото на военното стопанство в различните стопанскополитически системи. Изтъкнато бе вече, че избухването на една война предизвиква, поради редица причини, появата на едно основно несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането, което не може да бъде превъзмогнато посредством автоматичното действие на механизма на ценообразуването без неблагоприятни отражения върху правилното функциониране на стопанството и неговото превръщане в годно и дейно средство за водене на войната. Следователно първата предпоставка за съществуването на едно военно стопанство се крие в суспендирането на действието на автоматичния механизъм на ценообразуването и заменянето му с принципа на ценоопределянето, т.е. в един начин на определяне на цените, стоящ извън действието на автоматичния механизъм на ценообразуването и без задача да

38 Professor Edwin Cannan: „An Economists Protest“ (с. 49), (цитиран по Lionel Robbins – „Mature and Significance of Economic Science“, с. 7).

бъде постигнато едно изравняване на търсенето и предлагането при теоретичното положение на равновесие. Ако например при автоматичното действие на механизма на ценообразуването на свободния пазар се установи една цена от 100 лева за единица от даден продукт, търсенето на всички купувачи, които биха могли да заплатят горната цена, ще бъде задоволено. Ако обаче цената на същия продукт бъде определена с оглед на дадена цел, влизаща в рамките на военното стопанство, на 75 лева, явно е, че при тази по-ниска цена ще се явят купувачи за много по-голям брой единици от горния продукт, отколкото предлагането би могло да постави на разположение на пазара при цена от 75 лева за единица. В такъв случай, за да се постигне необходимото равновесие, властта, която е определила новата и по-ниска от нормалната или свободна цена на дадената стока на пазара, ще трябва да постави на разположение на пазара по-голямо количество стока от онова, което автоматично се предлага – например реквизирана стока или стока, намираща се на разположение на властта, или, в обратен случай, да ограничи търсенето на определени купувачи или на всички купувачи – например чрез въвеждането на определени консумативни дажби за продукта. С други думи, принципът на автоматичното саморъководство при мирновременното свободно разменно стопанство се изоставя при военното стопанство и се заменя с принципа на съзнателното насочване и приспособяване на търсенето и предлагането.

Военното стопанство следователно е по естество едно ръководено стопанство, което трябва да се противопостави на автоматичното саморъководено стопанство. При автоматичното саморъководено стопанство насочването и приспособяването на търсенето и предлагането се извършва автоматично, несъзнателно, или, по израза на старите руски икономисти – стихийно.[39] При ръководеното стопанство насочването и приспособяването на търсенето и предлагането се извършва и постига като съзнателно поставена цел от страна на една стояща над стопанските индивиди воля, т.е. от една воля, която е напълно откъсната от действието на автоматичния механизъм на ценообразуването. Но ако военното стопанство е по естество едно ръководено стопанство, съвсем не следва, че ръководеното стопанство е винаги тъждествено с военното стопанство. Напротив, щом насочването и приспособяването на търсенето и предлагането може да бъде извършено и постигнато като съзнателно поставена цел от страна на една стояща над стопанските индивиди воля, следва, че същата воля може да наложи една система на ръководено стопанство с друга цел и при други обстоятелства – освен или извън тези за воденето на една война. Докато обаче възприемането на една система на ръководено стопанство през време на война се явява като неизбежна последица на появата на едно основно несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането, възприемането на една система на ръководено стопанство през периоди на мирно развитие е в зависимост по-скоро от политически, отколкото от икономически причини или подбуди. Същото разграничаване може да бъде направено и по отношение на индивидуалистичното и колективистичното стопанство: когато държавата намира дейността на дадено предприятие или стопанство за желателна, тя ù осигурява известна рентабилност, защото без такава стимулът в индивидуалистичното стопанство е премахнат и когато държавата, поради едни или други причини, счете за необходимо да премахне този стимул, стопанството се

39 Професор К. Бобчев: „Проблеми на ръководеното стопанство“, в Списание на Българското икономическо дружество, год. XLI (1942), кн. 3, с. 5.

превръща от индивидуалистично в колективистично, където държавата е не само ръководител, но и двигател на стопанството[40].

Ограничавайки се в рамките на индивидуалистичното стопанство, противопоставянето на ръководеното военно стопанство срещу мирновременното саморъководено стопанство налага изясняването на ред въпроси, свързани с една цяла гама от различни степени на вмешателство на държавата в развитието и функционирането на народното стопанство. Тъй както автоматичното саморъководено стопанство може да бъде, според терминологията на професор К. Бобчев[41], свободно, обвързано или регулирано, така и ръководеното стопанство може да представлява частично, цялостно или планово ръководство на стопанството. Свободното автоматично саморъководено стопанство не е едно абстрактно понятие, съществуващо само в литературата на стопанския либерализъм. То е равнозначно на едно такова състояние на народното стопанство, в което отделните стопански индивиди или стопанства имат пълна свобода на действие и при което действително се наблюдава една свободна игра на стопанските сили, без някаква особена намеса на държавата. Свободното автоматично саморъководено стопанство представлява една реалност не само от историческа гледна точка, но и поради обстоятелството, че държавната намеса не съществува или е съвършено незначителна в големи области на стопанството. С оглед на тези отделни области, в които държавната намеса не съществува, не се проявява или въобще не се чувства, свободното автоматично саморъководено стопанство трябва да се счита за една реалност. Когато обаче свободата на действие на отделните стопански индивиди или стопанства е ограничена до известна степен чрез правила, закони или споразумения, съзнателно установени от организациите на отделните стопанства или от самата публична власт, автоматичното саморъководено стопанство престава да бъде свободно и става обвързано – обвързано от правилата, законите и споразуменията, в рамките на които се ограничава свободната игра на стопанските сили. Обвързаното автоматично саморъководено стопанство се превръща постепенно в регулирано автоматично саморъководено стопанство, когато степента на държавната намеса в стопанството нарасне твърде силно, но все пак недостатъчно силно, за да наложи премахването на автоматичния стопански механизъм, в който случай стопанството би се превърнало от саморъководено в ръководено.

Също така ръководеното стопанство може да бъде само частично ръководено, когато волята, която насочва и приспособява търсенето и предлагането, произлиза от една автономна организация или сдружение на стопанските индивиди – защото в такъв случай сферата на влияние на тази автономна власт би била по необходимост ограничена само в ръководството на един повече или по-малко ограничен сектор на народното стопанство. Цялостното ръководство на стопанството обаче може да бъде осъществено само чрез волята на държавата, т.е. когато държавата фактически ръководи развитието на народното стопанство – на отделни сектори от стопанството или изобщо на цялото стопанство. Почти във всички случаи, когато се говори за ръководено стопанство, трябва да се подразбира стопанство, което се ръководи частично или цялостно от самата държава, т.е. от централната публична власт, а не от една автономна власт с частичен контрол или ръководство на стопанството. Държавното ръководство на стопанството може също така да бъде планово или безпланово в

40 Професор д-р К. Бобчев: „Проблеми на ръководеното стопанство“, с. 12.

41 Пак там, с. 6.

зависимост от това, дали целите, които се поставят на ръководеното стопанство, са свързани чрез една логическа предварително установена връзка помежду им, или, напротив, са поставени с оглед на разрешаването на отделни актуални стопански въпроси, без някаква каузална връзка помежду им[42]. В такъв случай обаче трябва да се подразбира едно сравнително „краткосрочно“ планиране, при което стопанската политика на държавата си поставя определени цели, поставени в непосредствено едновременна или последователна връзка помежду им. Защото пълното планово ръководено стопанство – като едно постоянно състояние на народното стопанство – излиза вън от рамките на индивидуалистичните стопанскополитически системи: то не би могло да признае частната собственост и свободното ползване на действителните средства на производството, което преминава върху централното ръководство на стопанството. И, според израза на професор Лайънъл Робинс, „нищо друго, освен идейна бъркотия, не произлиза от неспособността ни да разберем, че плановост и социализъм представляват, в края на краищата, едно и също нещо“[43].

Политическата икономия на военното стопанство. В рамките на горната терминология следователно военното стопанство се явява като едно ръководено стопанство, в което ръководството се поема от централната публична власт, което може да бъде цялостно или частично в зависимост от това, дали ръководството се простира върху всички или само върху някои сектори на стопанството, и което може да бъде планово или безпланово в сравнително краткосрочни периоди в зависимост от това, дали целите, които са поставени на ръководеното стопанство, са свързани или не с една непосредствено едновременна или последователна връзка помежду им. С други думи, цялостното ръководено планово военно стопанство представлява последната брънка на веригата на индивидуалистичните стопанскополитически системи, започваща от свободното автоматично саморъководено стопанство и преминаваща от обвързаното и регулираното автоматично саморъководено стопанство към частичното автономно ръководено стопанство, а оттам – в цялостното безпланово и цялостното планово ръководено стопанство. В тази гама на стопанскополитически системи съществуват три фази, които са от съществено значение за обособяването на цялостното планово ръководено военно стопанство: фазата на регулираното автоматично саморъководено стопанство, фазата на частичното централно ръководено безпланово стопанство и, накрай, фазата на цялостното планово ръководено стопанство, което единствено може да развие максималните възможности на народното стопанство като годно и дейно средство за водене на една война. И ако на теория не съществуват непреодолими пречки за преминаването направо от едно свободно автоматично ръководено стопанство към цялостно планово ръководено стопанство, на практика осъществяването на едно положение на цялостно планово ръководено стопанство обикновено се извършва по естествения еволюционен път, т.е. чрез преминаването от едно регулирано автоматично саморъководено стопанство към едно частично централно ръководено безпланово стопанство и оттам в последния стадий – в цялостното планово ръководено стопанство.

Естествено границите между тези три отделни фази по пътя на еволюционното развитие на централното планово ръководено (военно) стопанство не се поддават

42 Професор д-р Т. А. Владигеров: „Ръководено стопанство – теория и практика“ (с. 54), в годишника на Висшето търговско училище, Свищов, 1939 г., с. 1–219.

43 Lionel Robbins: „The Great Depression“ (с. 146), London, Macmillan & Co., Ltd., 1934, с. 1–238.

на точно определение. Преминаването от регулираното автоматично саморъководено стопанство към частичното централно ръководено безпланово стопанство често пъти се извършва неусетно и по силата на обстоятелствата. „Необоримият извод на теорията и на военновременния опит показва, че след като правителството въведе контрол в отделни важни браншове на индустрията и ако то не е готово в даден момент решително да смени основната линия на политиката си, този процес не би могъл да бъде спрян до момента на въвеждането на пълен социализъм“[44]. Колкото по-пълно става вмешателството на държавата в стопанския живот при регулираното автоматично саморъководено стопанство, толкова по-близко и неусетно става преминаването в частично централно ръководеното безпланово стопанство. Границата между двете състояния на народното стопанство би могла да бъде точно установена само посредством критерия на ценообразуването и ценоопределянето. С други думи, дотогава, докогато образуването на цените е предоставено на автоматичното действие на свободната игра на силите на търсенето и предлагането, стопанството продължава да бъде регулирано автоматично саморъководено стопанство. Обаче с премахването на автоматичния механизъм на ценообразуването и заменянето му с един режим на определени от централната власт цени, които не отговарят на цените, които биха се получили на пазара при свободната игра на силите на търсенето и предлагането, стопанството престава да бъде регулирано автоматично саморъководено и се превръща в един или друг вид на ръководеното стопанство. Въвеждането на един режим на „нормирани“ цени не е от съществено значение в случая, ако нормировките представляват само едно официално санкциониране на цените, които се получават чрез свободната игра на силите на търсенето и предлагането. В подобни случаи естествено нормировките биха били излишни, но опитът показва, че все пак съществуват понякога – във връзка с желанието на централната власт да не допусне едно по-силно покачване в цените на стоките, отколкото би било оправдано по чисти икономически и обективни причини.

Тази скучна и мъчителна терминология може да бъде избегната посредством следното разграничаване между горните три основни състояния на народното стопанство: регулирано стопанство, администрирано стопанство и ръководено стопанство – където регулираното стопанство остава автоматично и саморъководено, където администрираното стопанство представлява първата фаза на ръководеното (частично и безпланово) стопанство, и където ръководеното стопанство представлява в пълния смисъл на думата цялостно планово ръководено стопанство. Това разграничаване отговаря в голяма степен на еволюционното развитие на военното стопанство – от регулирано предвоенно стопанство, към администрирано полувоенно стопанство и към ръководено военно стопанство. Тези три основни състояния на народното стопанство – с оглед на еволюцията на ръководеното военно стопанство – могат да бъдат сравнени: (1) с положението, в което се намира стопанството на една неутрална държава, когато избухването на една война в сравнително близко разположени географско-стопански области налага разширението на държавната намеса в стопанския живот на страната по пътя на регуларизма; (2) с положението, в което се намира стопанството на същата страна, когато разширението на войната започва да застрашава нейния „въоръжен неутралитет“, смущава твърде силно стопанския живот и налага едно още по-пълно вмешателство на държавата в областта на

44 Lionel Robbins: „The Great Depression“, с. 145

стопанството по пътя на квазидирижизма; и (3) с положението, пред което е изправено същото неутрално стопанство, когато изгледите за запазването на „въоръжения неутралитет“ на страната станат минимални, когато активната намеса на държавата във войната стане предстояща и когато преминаването към пълно ръководство на стопанството по пътя на чистия дирижизъм се наложи по силата на обстоятелствата. Първият случай се покрива със състоянието на регулирано предвоенно стопанство, вторият – с администрирано полувоенно стопанство, и третият – със състоянието на ръководено военно стопанство. Разбира се, същото сравнение може да бъде направено и по отношение на една държава, която съзнателно и постепенно приготовлява стопанството си за една агресивна война, чието обявяване не би изпреварило установяването на едно състояние на пълно ръководство на стопанството по пътя на горното еволюционно развитие на това понятие.

Политическата икономия на военното стопанство, не ще съмнение, се занимава предимно с изграждането и с проблемите на едно пълно ръководено военно стопанство. Фактически обаче изучаването на тези проблеми, както и на принципите, върху които трябва да бъде изградено ръководеното военно стопанство, би спечелило твърде много, от методологична гледна точка, чрез едно предварително изследване на еволюционното развитие на стопанството до достигането на неговото крайно състояние – пълното ръководено военно стопанство. Според възприетата терминология следователно политическата икономия на военното стопанство се разпада по естествен път на три части: (1) икономиката на регулираното предвоенно стопанство, (2) икономиката на администрираното полувоенно стопанство, и (3) икономиката на ръководеното военно стопанство. Преимуществата на този план се крият в обстоятелството, че една динамична материя, като икономиката на ръководеното военно стопанство, не се подава лесно на статичния анализ, който е помалко подходящ в случая, отколкото изучаването на естественото еволюционно или конюнктурно развитие на едно стопанство, което трябва да бъде приготвено за воденето на една война, т.е. да бъде превърнато в годно и дейно средство за воденето на войната. Възприетата терминология и усвоеното съдържание на политическата икономия на военното стопанство изглеждат също така по-подходящи от обичайното разграничаване между „военизираното стопанство“ (*Wehrwirtschaft*) и „военното стопанство“ (*Kriegswirtschaft*), което е възприето предимно в германската литература[45], или от разграничаването между мирновременно, отбранително и военно стопанство, възприето от някои други автори[46]. Накрай трябва да се добави, че към политическата икономия на военното стопанство може да бъде прибавена и една четвърта част, отнасяща се до икономиката на преминаването от ръководено военно стопанство към регулирано следвоенно стопанство или към мирновременно саморъководено стопанство, въпреки че тези проблеми не са пряко свързани с икономиката на военното стопанство. Основната задача на политическата икономия на военното стопанство обаче остава изграждането на една такава стопанско-политическа система на народното стопанство, при която последното би могло да бъде превърнато в годно и дейно средство за водене на една война и за успешното изтръгване на победата, представляваща крайната цел на военното усилие.

45 Срв. André Piatier: „L'Economie de Guerre“, с. 15 и след. Понятието „Wehrwirtschaft“ би могло да бъде преведено като „мирновременно стопанство, уредено на военновременни начала“.

46 Срв. например д-р К. Хр. Стоянов: „Отбранително и военно стопанство“, Варна, 1940 г., с. 1–162.

ЧАСТ I
РЕГУЛИРАНО ПРЕДВОЕННО СТОПАНСТВО

Где го чукаш, где се пука...

Народна поговорка

ГЛАВА I. ПРЕКИТЕ ОТРАЖЕНИЯ НА ВОЙНАТА ВЪРХУ СТОПАНСТВОТО НА НЕУТРАЛНАТА ДЪРЖАВА

1. ПРОМЕНИ В ДВИЖЕНИЕТО И СЪОТНОШЕНИЕТО НА ЦЕНИТЕ

Някои основни предпоставки относно стопанството на неутралната държава. Избухването на една война в близко разположени географско-стопански области ще предизвика, главно по каналите на външната търговия, „редица промени в насоката и темпото на развитието на стопанството на една неутрална държава. Тези промени естествено ще зависят в голяма степен не само от интензивността на стопанските връзки на неутралната с воюващите държави, но и от самото естество на стопанството на неутралната държава. Колкото по-тесни са „икономическите връзки между неутралната и воюващите държави, толкова по-силно ще бъде отражението на войната върху неутралната държава. Същевременно, колкото по-свободно или слабо обвързано е стопанството на неутралната държава, толкова по-уязвимо или податливо е това стопанство на влиянието на тенденциите, изникнали във връзка с избухналата другаде война. Ако например избухването на една война в чужбина завари стопанството на неутралната държава напълно приготвено за подобна евентуалност, т.е. в едно положение на ръководено военно стопанство, преките отражения на избухналата другаде война върху стопанството на неутралната държава биха били минимални. Напротив, ако избухването на една война в близко разположени географско-стопански области завари стопанството на неутралната държава в едно състояние на неподготвеност за подобна евентуалност, т.е. в положение на обвързаното автоматично саморъководено стопанство, преките отражения на войната върху по-нататъшната насока и темпо на развитието на неутралното стопанство биха били твърде големи. Следователно в интереса на по-нататъшното развитие на аргумента е за предпочитане да се изхожда от положението на едно неутрално обвързано автоматично саморъководено стопанство, а не от положението на едно администрирано полувоенно или на едно ръководено военно стопанство, което представлява крайната цел на настоящото изследване.

На практика обаче в съвременното политико-стопанско устройство на държавите и при голямата степен на взаимозависимост на отделните национални стопанства избухването на една война в дадена географско-стопанска област не представлява едно изненадващо и неочаквано явление и, което е по-важно, не би заварило стопанствата на близко разположени неутрални държави в едно положение на пълно или почти пълно отсъствие на вмешателството на държавата в стопанския живот на страната. С други думи, с постепенното нарастване на изгледите за скорошното избухване на войната нараства и степента на държавното вмешателство в стопанския живот на близко разположените до вероятното огнище на бъдещия военен конфликт

неутрални държави. По тази причина само в сравнително редки случаи избухването на войната може да завари стопанството на една близко разположена неутрална държава в положение на слаба обвързаност от правилата, законите и разпоредбите, с които интервенционизмът на държавата е ограничавал свободата на дейността на стопанските индивиди или на отделните стопанства. Всъщност следователно избухването на една война при съвременното стопанско устройство и стопански отношения на народите ще завари стопанствата на отделните, близко разположени до центъра на военния конфликт, неутрални държави по-скоро в едно положение на „регулирано предвоенно стопанство“, отколкото в положение на обвързано автоматично саморъководено стопанство. Разликата между тези две стопанско-политически системи, както бе вече изтъкнато, е по-скоро разлика по степен, отколкото по естество. В много случаи обвързаното стопанство се преплита с регулираното стопанство – поради поставянето на отделни сектори на стопанството под значителен или пълен контрол на държавата, докато голям брой други сектори са оставени да се развиват при сравнително голяма свобода на стопанските индивиди и на отделните стопанства. Това състояние на неопределеност между обвързаното автоматично и регулираното саморъководено стопанство трябва винаги да се има предвид при понататъшното развитие на аргумента

И все пак в интереса на по-голямата яснота е необходимо да се вдъхне конкретно съдържание на понятието „обвързано автоматично“ или „регулирано саморъководено“ стопанство, представляващо изходната позиция на настоящото изследване. Контролирането на отделни сектори на стопанството и ограничаването на свободата на стопанските индивиди в голям брой други сектори на стопанството на неутралната държава трябва да се приемат за една реална даденост. Разбира се, не е необходимо това вмешателство на държавата в стопанския живот на страната да бъде преднамерено и съзнателно насочено с оглед на предварителната подготовка на стопанството към нуждите на една отбранителна или агресивна военна политика. Поддържането на известен контингент войници под знамената трябва също да бъде възприето като една реална даденост в обвързаното или регулираното саморъководено стопанство на неутралната държава – стига този военен контингент да не превишава нормалния брой войници, намиращи се постоянно под знамената. Същият критерий трябва да бъде използван и при разглеждането на същността на голям брой други мероприятия на държавата, изразени чрез пряко или косвено вмешателство в стопанския живот на страната и отнасящи се до митническата протекция на дадени индустрии, до вътрешната търговска политика, до данъчното облагане на населението и т.н. По аналогия в рамките на предвоенното обвързано или регулирано стопанство могат да бъдат включени голям брой други ограничения, мероприятия и институции, като централизираният контрол върху девизната търговия, държавната монополна търговия с дадени и ограничени по брой произведения, уреждане на международните плащания по пътя на двустранните клирингови и пр. – при предпоставката, разбира се, че тези мероприятия и институции не са били въведени с оглед на преките нужди на стопанството при евентуалното избухване на една война. Разбира се, тези прояви на държавното вмешателство в стопанския живот на неутралната страна могат да изникнат впоследствие – в резултат на отраженията на избухналата другаде война, но тяхното съществуване в регулираното стопанство на неутралната държава поради други причини и преди избухването на войната не трябва да бъде изключено в началото на настоящото изследване...

Покачване в цените на вносните стоки и материали. Първото пряко отражение на избухването на войната върху стопанството на неутралната държава – в рамките на горните предпоставки – е появата на една тенденция към много по-бързо и силно повишение в цените на вносните готови произведения, полуфабрикати и сурови материали, отколкото в цените на износните произведения на страната. Подобно разхождение в цените на вносните и на износните произведения във вътрешния пазар на неутралната държава се появява без оглед на това, дали стопанството на държавата е предимно селскостопанско, полуиндустриално или предимно индустриално. Според официалните български ценови индекси средното месечно равнище на вътрешните цени на вносните стоки през 1940 година, т.е. през първата военна година на Втората световна война, се е покачило с кръгло 38 на сто спрямо предходната 1939 година, докато увеличението в равнището на цените на износните произведения за същото време възлиза на по-малко от 3 на сто[47]. Подобно развитие на цените на вносните и износните произведения се наблюдава и в други неутрални държави; нещо повече – това развитие продължава да се усилва със задълбочаването на войната и предизвиква едно чувствително влошаване в ценовите условия на външния стокообмен на почти всички воюващи или неутрални държави. Според официалните швейцарски ценови индекси покачването във вътрешното равнище на цените на вносните стоки към средата на 1942 година в сравнение със средното месечно равнище през 1939 година е било с кръгло 34 на сто по-силно, отколкото настъпилото през същия период увеличение в цените на швейцарските експортни произведения. Положението в българското селско стопанство и в швейцарското полуиндустриално стопанство не се различава от развитието на цените в едно предимно индустриално стопанство, като например стопанството на неутрална Швеция – така наречената „ножица“ на цените на вносните и на износните произведения в Швеция се е разтворила в полза на вносните произведения с кръгло 58 на сто към юни 1942 година в сравнение със съотношението на цените на вносните и на износните произведения през 1939 година, т.е. годината на избухването на войната[48].

Но веднага се поставя въпросът, възможно ли е едно повсеместно и почти едновременно влошаване в ценовите условия на външния стокообмен на почти всички неутрални и даже воюващи държави, т.е. едно общо и по-силно увеличение в цените на вносните стоки в почти всички държави, отколкото увеличението в цените на техните експортни произведения? Защото стоките, които влизат в състава на вносната търговия на една държава и чиито цени проявяват явно подчертана тенденция на бързо увеличение, представляват експортните произведения на останалите държави, с които първата поддържа търговски връзки. Не би ли могло да се заключи от това, че влошаването в ценовите условия на външния стокообмен при едни държави е за сметка на подобрението в ценовите условия на външния стокообмен на някои други държави? Този аргумент, макар и привидно логичен, е основно погрешен, понеже пренебрегва редица фактори, които влияят върху образуването на вътрешните цени на вносните и на износните произведения. На първо място, избухването на една война в дадена област затруднява значително международния стоков трафик и често пъти поставя почти непреодолими пречки по пътя на развитието на международния

47 Според „Месечни известия“ на Главната дирекция на статистиката. Всички следващи ценови сравнения за България са от горния източник.

48 Срв. А. Г. Христофоров: „Развитието на цените на едро в чужбина“ в Списание на Общия съюз на популярните банки, кн. 7, год. XXI (1942).

стокообмен чрез въвеждането на една стопанска „блокада“ и „контраблокада“. Това допринася както за увеличението в транспортните разноски, така и за повишението в цените на онези стоки, които все пак могат да бъдат обект на международната търговия през време на война. На второ място, военният риск при транспорта по време на война нараства чувствително и действа за увеличението на застрахователните премии, с което се утежнява наново цената на дадена стока, поръчана от една или друга държава. Подобни фактори обаче не съществуват или имат съвсем ограничено значение при транспорта на експортните произведения на една страна от вътрешността до граничния експортен пункт. Експортните стоки напускат страната, без да са претоварени с увеличени транспортни разноски или осигурителни премии, докато вносните произведения достигат граничния вносен пункт, след като са били натоварени с чувствително увеличени транспорти разноски. Оттук произлиза и несъответствието в развитието на цените на вносните и износните произведения на вътрешния пазар в стопанствата на почти всички воюващи или неутрални държави.

Разбира се, съществуват ред други фактори, които също действат за по-силното увеличение в цените на вносните, отколкото на износните произведения. Общо взето, избухването на една война в дадена географско-стопанска област предизвиква в скоро време коренна промяна в отношението на държавата и даже на отделните стопански индивиди към външната търговия. Докато през периоди на мирновременно развитие държавите се стремят да приключват търговските си баланси по възможност с активни салда или да изравняват салдата на вноса и на износа, или, накрай, да сведат до минимум неизбежните пасивни салда на търговския баланс, през периоди на война това „меркантилистично“[49] отношение към външната търговия се изоставя напълно от почти всички държави. На сравнително по-оскъдното предлагане на стоки за износ, произлизащо от стопанската блокада и контраблокада и от увеличените потребности от някои местни стоки във воюващите и даже неутралните държави, се противопоставя едно увеличено търсене на вносни стоки както от воюващите държави – за текущите увеличени нужди на войската, така и от страна на неутралните държави – за образуването на евентуални запаси от някои произведения или за задоволяване на някои нараснали нужди, пряко или косвено свързани с избухването на войната в чужбина. Тъй както транспортните разноски и осигурителните премии в международния стокообмен продължават да се увеличават със задълбочаването на войната, така и това противоречиво развитие на търсенето и предлагането във външната търговия продължава да се изостря с всеки нов изминат месец след избухването на войната. И тъй както извънредно увеличените транспортни разноски и осигурителни премии в международния стокообмен налагат, в края на краищата, един почти повсеместен режим на износ с продажби по цени франко границата и без отговорност за по-нататъшната съдба на стоката, така и това противоречиво развитие на търсенето и предлагането в международната търговия предизвиква, в края на краищата, едно почти пълно спиране на износа на някои особено важни произведения. От гледището на отделното национално стопанство обаче това развитие на нещата допринася и в двата случая за по-силното поскъпване на вносните, отколкото на износните произведения.

49 Срв. например проф. Георги Свраков: „Теория на търговската политика“, с. 83–88, София, 1941, с. 1–328.

Прякото отражение на поскъпването на вносните стоки върху вътрешното общо равнище на цените. В едно обвързано или регулирано саморъководено стопанство, в което търсенето и предлагането на стоки и услуги се изравняват посредством автоматичния механизъм на ценообразуването, повишението в цените на вносните стоки вследствие на горните причини се предава постепенно и вълнообразно върху цените на останалите видове стоки. На първо място, увеличението в цените на вносните стоки предизвиква една тенденция към покачване и в цените на местните индустриални произведения, изготвени предимно или отчасти от вносни сурови материали и полуфабрикати. Колкото по-голямо е стойностното значение на вносните сурови материали, полуфабрикати и спомагателни материали в местната индустрия на неутралната държава, толкова по-чувствително е прякото отражение на увеличението в цените на вносните стоки върху цените на местните индустриални произведения. Според официалните статистически данни за България[50] стойността на употребените сурови материали от чуждестранен произход в 907 насърчавани индустриални предприятия през 1937 г. – последната, за която са обнародвани данни – представлява 38.8 на сто от общата стойност на употребените местни и чуждестранни сурови материали и полуфабрикати в същите индустриални предприятия. Пак според същите сведения стойността на употребените сурови материали, полуфабрикати и гориво от чуждестранен произход в горните предприятия през същата година представлява 24.2 на сто от общата стойност на производството. С други думи, вносните сурови материали, полуфабрикати и гориво представляват към 40 на сто от общата стойност на употребените материали, полуфабрикати и гориво в индустрията и към 25 на сто от общата стойност на индустриалното производство през последната година, за която са обнародвани данни. По този начин едно увеличение например от кръгло 40 на сто в цените на вносните стоки би предизвикало, при други равни условия, едно повишение от кръгло 10 на сто – или само в размер на една четвърт – в равнището на цените на местните индустриални произведения. И действително през първите десет месеца от избухването на Втората световна война, т.е. от септември 1939 до юни 1940 г. включително, официалният български индекс на цените на вносните стоки (при база 1934/35 г. – 100) се покачва с кръгло 40 на сто, докато увеличението в цените на местните индустриални произведения за същия период е в размер на кръгло 14 на сто. Явно е, че по-голямата част от увеличението в цените на индустриалните произведения в случая произлиза от настъпилото покачване в цените на вносните сурови материали, полуфабрикати и гориво.

Същата връзка, която се наблюдава между цените на вносните суровини и на местните готови индустриални произведения, съществува, не ще съмнение, и по отношение на цените на почти всички занаятчийски произведения, в чието производство се употребяват вносни материали, полуфабрикати и гориво от чуждестранен произход. Следователно отражението на повишението в цените на вносните сурови материали, полуфабрикати и гориво, както и на вносните готови произведения върху общото равнище на цените, ще бъде толкова по-чувствително, колкото по-голямо е значението на вносните материали за местната индустрия и занаяти и колкото по-голямо е процентното участие на вносните готови произведения в общия стокооборот на страната. Важното в случая е да се изтъкне, че при други равни условия едно повишение в цените на вносните готови произведения и сурови материали ще предизвика

50 „Статистически годишник на Царство България“, год. XXXII, с. 380–383, София, 1940 г., с. 1–880.

една тенденция към увеличение в цените на местните индустриални и занаятчийски произведения, а оттам и в общото равнище на цените на стоките в страната. Това повишение в общото равнище на цените на стоките би настъпило без съдействието на някакви други фактори за повишението на цените на стоките – стига покачването в цените на вносните готови произведения и сурови материали да е достатъчно силно в един сравнително кратък период.

Но влиянието на повишението в цените на вносните готови произведения и сурови материали върху общото равнище на цените не се изчерпва само чрез въздействието върху цените на готовите индустриални и занаятчийски произведения. Пренебрегвайки временно такива фактори, като едно намаление в обема на предлагането на всякакви вносни готови произведения или сурови материали, или на едно разширение в обема на търсенето на местните сурови материали и готови произведения в чужбина, покачването в цените на вносните стоки и материали в една неутрална държава би могло да предизвика едно по-силно или по-слабо увеличение в цените на някои местни готови произведения и особено в цените на някои местни сурови материали, които биха могли да заместят поскъпналите вече вносни материали в местното индустриално или занаятчийско производство. Така например повишението в цената на чуждестранната вълна или памук би предизвикало едно по-засилено търсене на местна вълна и памук – в рамките на възможностите за използване на тези местни произведения в индустрията или занаятите. Тук отражението на покачването в цените на вносните материали върху вътрешното равнище на цените е косвено, а не пряко, както в случая с готовите индустриални или занаятчийски произведения, изготвени предимно или отчасти от вносни сурови материали или полуфабрикати. Ако обаче суровият материал от местен произход, който се явява като частичен заместител на някой силно поскъпнал, но необходим вносен суров материал, е свързан от производствено гледище с някои други полуфабрикати или готови произведения, покачването в цената на вносния суров материал предизвиква – освен косвеното отражение върху цената на неговия местен заместител – и едно вторично косвено увеличение в цените на свързаните с него от производствено гледище полуфабрикати или готови произведения. Така например силното покачване в цената на вносния концентриран фураж би могло да предизвика едно косвено повишение в цената на неговия местен заместител – например захарното цвекло, едно вторично косвено покачване в цената на захарта, приготвена от местния суров материал – захарното цвекло. По този начин повишението в цените на вносните готови произведения и сурови материали, вследствие на промените, изникнали във връзка с избухналата в чужбина война, се предава вълнообразно по пряк и косвен път върху цените на почти всички видове произведения и материали в стопанството на неутралната държава със свободен режим на ценообразуване. Същевременно този процес на постепенно покачване в общото равнище на цените, поставен в действие от настъпилото повишение в цените на вносните сурови материали, полуфабрикати и готови произведения, не се нуждае за своето развитие от допълнителното въздействие на други фактори, действащи от страна на търсенето или предлагането на стоки на вътрешния пазар или в чужбина.

2. ПРОМЕНИ В ОБЕМА НА ТЪРСЕНЕТО И ПРЕДЛАГАНЕТО

Намаление в обема на предлагането на стоки. Разхождението в развитието на цените на вносните и на износните стоки в стопанството на една неутрална държа-

ва, което се появява вследствие на избухването на една война в близко разположени географско-стопански области, обикновено е съпроводено със значителни промени в обема на търсенето и на предлагането на вътрешния пазар. Промените в обема на предлагането са най-очевидни и значителни по отношение на стоките, които влизат в състава на външната търговия на страната. На първо място, стопанската блокада и контраблокада откъсват някои пазари, които са били редовни доставчици на вносни готови произведения и сурови материали в неутралната държава, или които са поглъщали известни количества от нейните експортни произведения. Откъсването на тези пазари не може да бъде компенсирано във всички случаи и особено по отношение на вноса, с откриването на нови пазари или с разширението на съществуващите връзки с останалите пазари. Същевременно това компенсиране не може да се извърши достатъчно бързо и без загубата на ценни възможности за доставката на стоки от чужбина. На второ място, промяната в отношението на воюващите държави или на държавите, поставени в положението на „въоръжен неутралитет“, по отношение на вноса и на търговския баланс, се изразява в едно намаление на предлаганите за износ стоки. Това намаление засяга предимно износа на суровите материали и полуфабрикати и, в по-малка степен, износа на готовите консумативни произведения или инвестиционни блага. През първите няколко месеци след избухването на войната износът на готови консумативни произведения или на инвестиционни блага от воюващите държави или от държавите в положение на „въоръжен неутралитет“ може да бъде временно поддържан почти на предвоенното си равнище: тези произведения обикновено са сравнително най-малко необходими от гледището на нуждите на войската или на цивилното население, а и материалите, вложени в тях, не могат да бъдат повторно използвани за направата на други, по-необходими произведения. От друга страна обаче, почти веднага след избухването на войната износът на сурови материали и полуфабрикати бива силно ограничен, тъй като тези материали се поддават на различно приложение в индустрията, занаятите и земеделието. В резултат неутралните държави, или по-право онези от тях, които не са пряко застрашени от избухването на войната, установяват, че предлагането на сурови материали и полуфабрикати в чужбина намалява чувствително, докато търсенето на всякакви експортни произведения в самите неутрални държави с оглед на износа им в чужбина нараства твърде силно. Разбира се, подобно развитие на търсенето и предлагането на стоки в областта на международната търговия не е от естество да допринесе за увеличаването на действителния обем на международния стокообмен. От гледището на неутралната държава, поддържането на един увеличен обем на износа – при наличността на една тенденция към намаление в обема на вноса поради ограниченото предлагане в чужбина – е не само неблагоразумно, но и отчасти невъзможно. Липсващите сурови материали и полуфабрикати от чуждестранен произход се отразяват неблагоприятно върху развитието на местната индустрия, занаяти и даже земеделие в неутралната държава. По този начин намалението в обема на предлагането на сурови материали и полуфабрикати в чужбина предизвиква, с известно закъснение – поради постепенното изчерпване на натрупаните в миналото запаси от такива материали в неутралната държава – едно повече или по-малко съответно намаление в обема на предлагането на местни индустриални, занаятчийски и даже селскостопански произведения. Следователно, тъй както повишението в цените на вносните стоки и сурови материали, предизвикано от избухването на войната, се предава вълнообразно върху равнището на цените на разните видове местни произведения в неутралната държава, така и намалението в обема на предлагането

на вносни сурови материали, полуфабрикати и други готови произведения предизвиква, в непродължително време, едно по-слабо или по-силно намаление в обема на производството, т.е. в обема на предлагането на индустриални, занаятчийски и даже селскостопански произведения от местен произход на вътрешния пазар. Колкото потясна е връзката, която съществува между местната индустрия, занаятите, селскостопанското производство и вноса на сурови материали от чужбина, толкова по-силно и по-бързо ще бъде неблагоприятното отражение на намалението в обема на вноса на такива материали върху обема на местното производство. И понеже липсващите вносни сурови материали и полуфабрикати трябва по необходимост и по възможност да бъдат заменени с подобни материали от местен произход, намалението в обема на вноса влече след себе си и едно намаление в обема на износа – независимо от намалението в обема на производството на местни индустриални, занаятчийски или даже селскостопански произведения.

Развитието на външната търговия и на индустриалното производство в повечето неутрални европейски държави през първата година на Втората световна война съвпада напълно с горното заключение. Въпреки настъпилото през 1940 г. увеличение в цените на стоките, влизащи в състава на международната търговия, стойността на вноса или на износа на ред неутрални държави[51], като Швеция, Швейцария, Гърция, Турция, Унгария и пр., показва чувствително намаление в сравнение с предходната 1939 г. Същото развитие се наблюдава и по отношение на външната търговия на България през първата военна година: действителният обем на вноса през 1940 г. остава с 4.4 на сто под равнището си от предходната предвоенна година, при почти еднакво намаление в обема на износа. Но общите данни за стойността или обема на външната търговия на държавите след избухването на войната са повлияни значително от големите промени в състава на вноса и на износа, предизвикани от войната. Вносът на сурови материали и полуфабрикати в България например намалява извънредно силно през първите четири военни месеца и възлиза едва на 57 на сто от съответния внос през последното четиримесечие на 1938 г. Действителният обем на вноса на сурови материали и полуфабрикати през календарната 1940 г. в България намалява с кръгло 22 на сто спрямо предходната 1939 г. Едно подобно намаление в обема на вноса на сурови материали и полуфабрикати може да не предизвика намаление в общия индекс на обема на индустриалното производство в дадена неутрална държава. То неминуемо ще предизвика обаче чувствително намаление в обема на производството на някои индустриални браншове, работещи предимно или отчасти с вносни сурови материали. Така обемът на производството в кожарската и металоработната индустрии в България през 1940 г. намалява с кръгло 18 на сто спрямо предходната 1939 г. В други неутрални държави, като Швеция например, оскъдният внос на суровини е предизвикал едно чувствително намаление в общия индекс на обема на индустриалното производство през 1940 в сравнение с предходната година. Във всички случаи следователно оскъдното предлагане на вносни сурови материали влече след себе си, макар и с известно закъснение, появата на едно състояние на специфична или квалифицирана оскъдица[52] в пазарите на неутралните държави по отношение на някои местни произведения на индустрията, занаятите или даже на селскостопанското производство.

51 Според Bulletin Mensuel de Statistique, Société des Nations. Genève, vol. XXII, № 3.

52 Срв. например проф. К. Бобчев: „Проблеми на ръководеното стопанство“, с. 16.

Увеличение в обема на търсенето на стоки. При това положение появата на едно състояние на специфична или квалифицирана оскъдица по отношение на ред стоки в пазара на неутралната държава би настъпило без други съществени промени във факторите, които влияят върху ценообразуването – например без съществени промени в обема на търсенето на стоки. Всъщност обаче избухването на една война в близко разположени географско-стопански области предизвиква значителни промени в обема на търсенето на вътрешния пазар в неутралната държава. На първо място, на оскъдното предлагане на вносни стоки и сурови материали се противопоставя едно увеличение в обема на търсенето на такива стоки от страна на вносители и на индустриалци – в очакване на ново намаление в обема на предлагането на вносни стоки, във връзка с войната, или на едно евентуално увеличение на обема на търсенето на вносни или на местни произведения от страна на населението. Търсенето на вносни сурови материали и полуфабрикати от страна на индустриалците или на вносителите на такива материали постепенно се прехвърля върху вътрешния сектор на пазара – върху онези местни сурови материали и произведения, които биха могли да заместят отчасти или напълно липсващите или оскъдните вносни материали. С изключение на произведенията на минната индустрия или на някои местни индустриални производства, това са предимно произведенията на селското стопанство, които биха могли да бъдат използвани като заместители на оскъдните вносни материали и произведения. По този начин тежестта на промените в обема на предлагането и на търсенето, предизвикани пряко или косвено от избухналата в чужбина война, се прехвърля постепенно върху производствения капацитет на селското стопанство, чието значение в стопанството на неутралната държава нараства в права пропорционалност с намалението в обема на предлагането на стоки и материали в чужбина и с увеличението в обема на търсенето на стоки и материали във вътрешния пазар.

При новосъздадената военностопанска конюнктура в чужбина селското стопанство на неутралната държава трябва да посрещне и, по възможност, да удовлетвори нарасналото търсене на стоки и материали от страна на редовните износители, които съзират в уголемените нужди на воюващите държави възможности за твърде голямо увеличение на износа. Даже при едно полуиндустриално стопанство, като това на Швейцария, или при едно предимно индустриално стопанство, като това на Швеция, тежестта на засиленото търсене на стоки и материали с оглед на увеличението на износа пада предимно върху селското стопанство. Защото, даже когато се касае до износа на индустриални произведения или полуфабрикати, оскъдното предлагане на вносни стоки и сурови материали, необходими в индустриалното производство, прехвърля една значителна част от търсенето на такива материали върху селското стопанство, което единствено може да достави допълнителни количества от липсващите материали или нови количества от материали, които могат да бъдат използвани в индустрията като заместители на липсващите суровини и полуфабрикати. На второ място, понеже засиленото търсене на стоки и материали от страна на воюващите държави или на държавите, поддържащи едно състояние на „въоръжен неутралитет“, не се ограничава само до произведенията на индустрията или до суровите материали, получавани в стопанството на неутралната държава, а се разпростира и върху голям брой храни и други чисто консумативни произведения, произвеждани предимно в селското стопанство, търсенето на стоки, сурови материали и храни от страна на износителите в неутралната държава се отразява по пряк или косвен път върху обема на търсенето на селско-

стопански произведения на вътрешния пазар. Този факт – нарастването на значението на селското стопанство в неутралните държави след избухването на една война – е от голямо значение за по-нататъшното развитие на техните национални стопанства.

Към редовното търсене на стоки и материали от страна на индустриалци, вносители и износители в стопанството на неутралната държава след избухването на войната, трябва да се прибави и вероятното увеличение в търсенето на всякакви стоки и материали от страна на търговците на едро или на дребно, които се явяват като посредници между производители, респективно вносители, от една страна, и потребителите, от друга страна, и търсенето на всякакви стоки и материали от страна на самото консумативно население. При един режим на свободна вътрешна търговия и свободно ценообразуване промените в обема на търсенето и предлагането се пречупват през призмата на търговците посредници и допринасят за едно съответно увеличение или намаление в обема на тяхното търсене на стоки и материали. В почти всички случаи отношението на търговците на дребно или тяхната реакция към промените в състоянието на търсенето на пазара е от решаващо значение за по-нататъшното развитие и взаимодействие на силите на търсенето и предлагането[53]. Това се дължи на обстоятелството, че търговците на дребно са поставени, така да се каже, в едно „стратегическо“ положение в структурата на вътрешния пазар, което им позволява веднага да долавят и измерват промените както в обема на предлагането от страна на ангросистите, вносителите, индустриалците и останалите производители, така и промените в обема на търсенето от страна на крайните консуматори. И когато намаленото предлагане от страна на местните вносители, индустриалци или производители – вследствие на намаленото предлагане на стоки от чужбина и на увеличеното търсене на местни произведения и материали от страна на индустриалци и износители – се противопостави на едно увеличено търсене от страна на крайните консуматори, във връзка например с един стремеж към запасяване с дадени произведения в по-голям от обичайния размер вследствие на страха от разширението на избухналата другаде война, естествената реакция у търговците на дребно е да увеличат щоковете си чрез съответни поръчки до ангросистите, вносителите, индустриалците или другите производители. Крайният ефект на тези поръчки все пак се изразходва в едно увеличение на тежестта на търсенето на стоки и материали в селското стопанство на неутралната държава.

Частичната мобилизация във връзка с търсенето и предлагането. След избухването на една война, към обективните фактори, които влияят върху промените в обема на търсенето и на предлагането в стопанството на неутралната държава, се прибавя и един извънреден фактор, който влияе едновременно както върху обема на търсенето, така и върху обема на предлагането на стоки на пазара. Този фактор произлиза от обстоятелството, че почти всички неутрални държави след избухването на една война в близко разположена географско-стопанска област прибягват до едно увеличение в броя на войниците, свикани чрез една или друга наборна система на действителна служба под знамената. Така например след избухването на Втората световна война през 1939 г. почти всички европейски държави без изключение – независимо от тяхното географско положение или от придържането им към една политика на „пълен неутралитет“ – започнаха бавно и постепенно да увеличават мирнов-

53 Срв. например R. G. Hawtrey: „Trade Depressions and the Way Out“, с. 14–15, London, Longmans & Co, 1933, с. 1–183, който изгражда своята чисто монетарна теория на конюнктурния цикъл в голяма степен върху това „стратегическо“ положение на търговците на дребно в структурата на пазара.

ременните си военни ефективи. Увеличението на военните ефективи в неутралните държави може да не бъде равнозначно на една частична мобилизация на военните сили, с които разполага всяка държава, но все пак представлява едно явление, или една реална даденост, чиито отражения върху стопанския живот на неутралната държава трябва да бъдат изследвани независимо от рационалността или ирационалността на една подобна политика. Отражението на едно увеличение в броя на свиканите под знамената граждани върху стопанския живот на страната се изразява, на първо място, чрез едно намаление в обема на предлагането – поради отсъствието на голям брой работници в индустрията, занаятите и селското стопанство, и на второ място, чрез едно увеличение в обема на търсенето – поради по-голямата консумация на глава в казармите по отношение на храните, облеклото и другите бойни материали, отколкото средната консумация на глава в цивилното население.

Влиянието на увеличението в броя на свиканите под знамената граждани върху обема на предлагането, т.е. върху обема на производството, е очевидно. Намалението в обема на производството, което би последвало отсъствието на голям брой редовни работници в индустрията, занаятите и земеделието, може да бъде само частично компенсирано от наличността на една „трудова безработица“ в стопанството на неутралната държава. Привличането на безработните работници в производствените процеси – вследствие на мобилизирането на редовните работници – изисква време и освен това е съпроводено със значителни технически трудности. На второ място, ефикасността на труда на работниците, ангажирани в производството като заместници на повиканите в редовете на войската редовни работници, би била по-ниска от нормалната ефикасност на труда на редовния работнически състав в почти всички предприятия поотделно. Същото важи и по отношение на едно предимно земеделско стопанство, в което съществува една вътрешна или скрита безработица, поради състоянието на пренаселеност[54] в стопанството. При наличността на едно състояние на пренаселеност в стопанството свикването в редовете на войската на голям брой земеделски работници все пак би се отразило неблагоприятно върху селскостопанското производство – ако отлъчването на работниците се извършва или продължава през време на максималното сезонно напрежение на труда в селското стопанство. При липсата на едно състояние на земеделска пренаселеност или на една конюнктурна безработица безспорно отлъчването на редовните и квалифицирани работници от производствения процес в селското стопанство или в индустрията и занаятите ще предизвика известно, макар и временно разстройство в производствения апарат, равносилно на едно намаление в обема на предлагането на стоки от местно производство. Това разстройство би могло да бъде донякъде превъзмогнато с течение на времето посредством привличането в производствения процес на труда на жените и младежите, които не са участвали пряко в производството до момента на свикването в редовете на войската на редовните работници. И все пак крайният ефект на едно увеличение в броя на повиканите в редовете на войската работници се изразява в едно по-силно или по-слабо намаление в обема на предлагането на стоки на вътрешния пазар.

Отражението на едно увеличение в броя на войниците в стопанството на неутралната държава след избухването на военния конфликт в близко разположена географско-

54 Срв. например д-р Л. Ю. Тотев: „Състоянието на земеделска пренаселеност в България“ (с. 4–6), в Трудове на Института по земеделска икономия при Агрономо-лесовъдския факултет на Университета, София, 1940 г., с. 1–38.

стопанска област върху обема на търсенето на стоки на вътрешния пазар е също така чувствително. То произлиза от обстоятелството, че консумацията на глава във войската – по отношение на основните храни, материали за облекло и пр. – е много по-висока, отколкото средната консумация на глава при цивилното население. Така, докато отсъствието на мобилизирания работник от производствения процес допринася за намалението в обема на предлагането на стоки, храни и материали, неговото присъствие във военните казарми допринася за увеличението в обема на търсенето на такива произведения и материали. Но, както бе вече изтъкнато, увеличението в обема на търсенето вследствие на мобилизирането на по-голям брой работници в редовете на войската не трябва да се свързва само с намалението в обема на производството, което би настъпило в резултат на тяхното отсъствие от производствения процес, но и с обстоятелството, че тяхната консумация на глава е по-голяма във войската, отколкото в предишното им качество на цивилни работници. Една сравнително добра представа за разликите в цивилната и военната консумация на глава по отношение някои важни хранителни продукти може да се получи от сравнението на данните на Главната дирекция на статистиката в България за консумацията в анкетираните през 1938 и 1939 г. работнически семейства в градовете с данните на Военното министерство[55] за обикновените войнишки дажби през 1942 г. За улеснение на сравнението и в двата случая посочените количества са превърнати в „месечни дажби“ на глава в средно работническо градско семейство и във войската – след съответната поправка на последните данни с оглед на двата безмесни дни в седмицата, въведени през същата година. В първата колонка на следващата таблица са посочени количествените месечни дажби на глава във войската в сила след 22 юни 1942 г., а във втората колонка – количествената консумация на глава в работническо домакинство през мирновременните 1938 и 1939 г.

Количества на консумацията на глава в България

Произведения	Обикновена месечна войнишка дажба	Месечна консумация на работник
Хляб	21.700 кг	15.540 кг
Ориз	3.000 „	0.324 „
Зрял боб	3.000 „	0.571 „
Месо (общо)	4.400 „	2.015 „
Мазнини	1.200 „	0.947 „
Сирене	1.500 „	0.667 „
Захар	1.200 „	0.076 „
Мармалад	1.500 „	0.563 „

Разликите между обикновената консумация на работник през мирно време и консумацията на глава във войската през военно време, когато лишенията са сложили своя отпечатък и върху самите войнишки консумативни дажби, са все пак значителни. Тези разлики биха били още по-големи, ако сравнението се отнася до консумацията на глава в едно обикновено селско домакинство, в което употребата на ред продукти, като захар, мармалад и пр., е още по-ограничена от консумацията на обикновения градски работник. При това положение не е трудно да се получи една пред-

55 Заповед № 310 от 22 юни 1942 г. на г-н министъра на войната в България.

става за увеличението в действителния обем на търсенето на горните хранителни продукти в стопанството на една неутрална държава, която счита за необходимо да свика в редовете на войската един допълнителен контингент например от сто хиляди войници, сбрани предимно измежду градското работничество и селскостопанските производители, във връзка с избухналата в чужбина война.

3. ПРОМЕНИ В ОБЛАСТТА НА ПАРИТЕ, КРЕДИТА И ФИНАНСИТЕ

Увеличение в количеството на паричното обращение. Избухването на една война в близко разположена до неутралната държава географско-стопанска област предизвиква редица промени в паричното, кредитното и финансовото стопанство на неутралната държава. Тези промени са тясно свързани помежду си и поради тяхната голяма взаимозависимост не се поддават лесно на самостоятелно разглеждане. Тази трудност изпъква особено ясно при опита да се анализират вероятните преки отражения на избухналата в чужбина война върху развитието на паричното обращение в неутралната държава. Освен това тези отражения са в тясна зависимост от навиците на населението по отношение техниката на плащанията в търговията на дребно и даже на едро, т.е. в зависимост от това, дали плащанията се извършват предимно в брой, както в сравнително слабо развитите капиталистически държави, или посредством чекове, както в западните силно индустриализирани държави и, накрай, в зависимост от обичайния размер на стоковия кредит в търговията на едро и на дребно. Значението на тези фактори и различия би изпъкнало по-ясно и при едно сравнение например на съотношението между стойността на постъпилите чекове за компенсиране в уравнителните камари и националния доход на една силно индустриализирана страна и на една предимно земеделска държава. Така при съпоставянето на данните на Колин Кларк[56] за националния доход на Англия през 1928 г. с тези на Кейнс[57] за оборотите на уравнителните камари през същата година се установява, че общият оборот на уравнителните камари е 131 пъти по-голям от националния доход. Едно подобно съпоставяне на данните на д-р Чакалов[58] за националния доход на България през 1935 г. с тези за оборотите на уравнителната камара при Българската народна банка за същата година би показало, че общият оборот на уравнителната камара представлява само една двадесета част от сумата на националния доход.

При подобни грамадни различия в банковата структура и в значението на парите (банкноти и монети) като платежно средство в отделните държави трябва да бъде явно, че и реакцията на населението в неутралната държава при избухването на войната би имала твърде различно отражение върху развитието на паричното обращение във всяка държава поотделно. Все пак възможно е да се направят някои общи констатации относно тази материя, валидността на които в отделните случаи не се нарушава от грамадните разлики в степента на предизвиканите промени в количеството на паричното обращение или в значението на тези промени за образуването на цените. На първо място, избухването на войната в една близко разположена гео-

56 Colin Clark: „The National Income 1924–1931“, с. 63, London, Macmillan & Co., Ltd., 1932, с. 1–167.

57 J. M. Keynes: „A Treatise on Money“, с. 31, vol. 11, London, Macmillan & Co., Ltd., 1930, vol. I и II.

58 Д-р Л. Чакалов: „Националният доход на България 1924–1935“. с. 85, в Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, год. 1937, № 2, с. 1–128.

графско-стопанска област би предизвикало едно увеличение в количеството на парите, които средният консуматор в неутралната държава обикновено държи в себе си или в своя дом. Тази тенденция към тезоризиране на парични средства през началните месеци на една война не е присъща, както обикновено се мисли, на по-назадничавите или предимно земеделски държави. Така, говорейки за положението в Швеция в началото на Първата световна война от 1914 г., Густав Касел пише: „През първите месеци на войната, както е добре известно, в Швеция бяха тезоризирани значителни количества банкноти. В резултат на това явление общото количество на паричното обращение надхвърли далече количеството, което нормално бе в циркулация.“[59] Към тезоризацията на парични знаци от страна на консумативната публика трябва да се прибави или съпостави увеличението в касовите наличности, които търговците на дребно ще поддържат след избухването на войната – във връзка с желанието им да увеличат нормалните си щокове от дадени артикули в очакване на едно евентуално разширение в обема на търсенето от страна на консуматорите или на едно намаление в обема на предлагането на такива произведения от страна на производителите и на вносителите. И в двата случая следователно трябва да се очаква едно разширение в количеството на паричното обращение.

Тази тенденция към поддържане на по-големи количества пари от страна на консуматорите или от страна на търговците на дребно може да получи донякъде едно рационално обяснение в обстоятелството, че избухването на войната обикновено предизвиква една значителна промяна в техниката на плащанията както в търговията на дребно, така и в търговията на едро – системата на продажби на кредит се изоставя и отстъпва мястото на системата на продажби в брой. Индустриалецът и вносителят заличават обичайните стокови кредити, отпускани от тях на ангросистите, и настояват за пряко заплащане на всяка доставка в брой или посредством издаването на чек в страните с подобна практика; ангросистите, от своя страна, заличават обичайните стокови кредити, отпускани от тях на детайлистите, които, на свой ред, бидейки принудени да заплащат веднага пълната стойност на покупките си от ангросистите в брой или посредством чекове, ограничават до възможния максимум продажбите си на кредит към крайните консуматори. И понеже крайните консуматори обикновено и във всички страни заплащат покупките си предимно в брой, а не в чекове, нуждата от едно разширение в количеството на паричното обращение с оглед на поддържането на по-големи количества пари у консуматорите става неизбежна. Тази нужда се проявява във всички инстанции, през които минава стоката, докато стигне от производителя или вносителя в ръцете на крайния консуматор, и предизвиква поддържането на по-големи наличности в пари не само у консуматорите, но и при търговците на дребно, при търговците на едро, при вносителите и при производителите. Същевременно тя се отразява и върху обикновените размери на касовите наличности на кредитните институти, които са заставени от това развитие на нещата да превърнат част от авоарите си при централния емисионен институт в банкноти и монети, т.е. в обикновена касова наличност. Това явление обяснява в голяма степен силното разширение в количеството на паричното обращение в България[60] през първите два месеца на Втората световна война – увеличението в количеството на парите

59 Gustav Cassel: „Money and Foreign Exchanges after 1914“, с. 61, London, Constable & Co., Ltd., 1930, с. 1–287.

60 Срв. А. Г. Христофоров: „Паричното обращение и цените от войната насам“ в сп. „Стопански вести“, год. XI (1941), брой № 10.

през септември и октомври 1939 г. възлиза на 15.2 на сто в процентни числа срещу само 5.6 на сто за съответните месеци на предходната 1938 г.

Разбира се, принципът за ограничаването на стоковия кредит и преминаването към една система на плащане в брой след избухването на войната не се ограничава само в рамките на вътрешната търговия на неутралната държава, а може да бъде разширен и по отношение на международния стокообмен и свързаните с него международни плащания. В подобен случай обаче преустановяването или ограничаването на международния стоков кредит не се отразява пряко върху развитието на паричното обращение в стопанството на неутралната държава – ефектът на тази промяна в техниката на международните плащания се изразходва върху вътрешната кредитна система на държавата чрез съответни промени в търговските влогове на вносители и износители и в девизните наличности на централния емисионен институт. Количеството на паричното обращение може да бъде повлияно само от промените в обема на предлагането на вносни стоки и в търсенето на местни стоки за износ към чужбина. Тъй като намаленото предлагане на вносни стоки на вътрешния пазар би предизвикало едно намаление в търговските обороти на вносители, ангросисти и детайлисти и следователно едно намаление в количеството на парите, необходими за извършването на този стокооборот, така и увеличеното търсене на местни стоки за износ би предизвикало едно разширение в количеството на парите, необходими за заплащането на стоките при производителя и за преминаването им от ръцете на преките закупчици до тези на крайния износител. И дотолкова, доколкото увеличението в обема на търсенето на местни стоки за износ през началния период на една война надхвърля по стойност намалението в обема на предлагането на вносни стоки на вътрешния пазар – според анализа в предходната част на изложението, – дотолкова и крайният ефект на тези промени в обема на търсенето и предлагането ще се изрази в едно разширение в количеството на паричното обращение. Във всички случаи следователно избухването на войната в чужбина трябва да се очаква да предизвика едно по-силно или по-слабо разширение в количеството на парите в обращение в стопанството на неутралната държава – независимо от нейната стопанска структура, от навиците на населението по отношение техниката на плащанията или от евентуалните промени в скоростта на обращението на парите.

Промени в кредитораздаването и в развитието на влоговете. Изникналите тенденции вследствие промените в обема на търсенето и в обема на предлагането в стопанството на неутралната държава след избухването на войната в чужбина, прибавени към промените в самата техника на плащанията и в отношението на консумативната публика към парите, неизбежно се отразяват в саморъководеното разменно парично стопанство върху обема на кредитите и развитието на влоговете в банковата система на страната. Докато обаче ефектът на някои от разгледаните по-горе фактори върху развитието на банковите влогове и кредити е еднократен и същевременно краткосрочен, ефектът на останалите фактори е многократен, т.е. кумулативен и сравнително по-дългосрочен. Крайният резултат на взаимодействието на горните фактори върху развитието на банковите влогове и кредити ще зависи следователно от силата и продължителността на факторите с еднократно въздействие в сравнение със силата и дълготрайността на факторите с кумулативно въздействие. Но конкретно взето какво е отражението върху развитието на банковите кредити и влогове на промените в обема на предлагането на вносни стоки, в обема на търсенето на местни

стоки за местна консумация и за износ, в склонността на населението към тезоризиране на парични знаци, в поддържането на по-големи касови наличности в отделните търговски предприятия и, накрай, на преминаването в търговията от една система на плащания отчасти в брой и отчасти в кредит към една система на плащания предимно или изключително в брой?

Склонността на населението към тезоризиране на парични знаци – дотолкова, доколкото тя не се изразява в едно лудо теглене на влогове от кредитните институти, а в едно увеличение на онази част от месечния или годишния паричен доход, която отделният консуматор счита за необходимо да държи в себе си или в дома си – ще наложи едновременно и еднократно намаление на индивидуалните влогове в кредитните институти до окончателното установяване на новото и по-високо съотношение между сумата на месечния или годишен паричен доход на консуматора и количеството на парите, които той обикновено държи в себе си или у дома си. Увеличението в тази, така да се каже, „касова наличност“ на отделния консуматор, може да настъпи в резултат на едно теглене на суми от неговия индивидуален банков или спестовен влог, или в резултат на едно временно намаление или пълно отказване от извършването на обичайните спестявания от размера на текущия паричен доход на консуматора. В първия случай ще се получи едно абсолютно намаление в обема на банковите и спестовни влогове, а във втория случай – едно относително намаление в темпото на увеличение на тези влогове или тяхното стабилизиране на равнището им отпреди избухването на войната. И в двата случая обаче въздействието на това увеличение в „касовата наличност“ на отделния консуматор върху обема на банковите влогове ще бъде еднократно – до пълното установяване на новото и по-високо съотношение между месечния или годишен паричен доход на консуматора и количеството пари, които той обикновено държи в себе си или у дома си. И, според думите на Кейнс, изказани по друг повод, величината на новото съотношение между „касовата наличност“ на консуматорите и техния паричен доход ще зависи от това, „дали техният паричен доход се получава седмично, месечно или тримесечно, дали те плащат в брой при покупките си или имат специални кредитни сметки, дали внасят спестяванията си в някоя банка или не, дали теглят чрез чекове малки суми на чести интервали или по-големи суми при по-дълги интервали и дали поддържат обикновено едно определено тезоризирано количество банкноти и монети в домовете си“[61].

Същото важи и по отношение на увеличението в „касовите наличности“, поддържани от търговците на дребно, и, в по-малка степен, от търговците на едро, вносителите и производителите с оглед на промяната в системата на плащанията във вътрешната търговия, т.е. на преминаването към плащания предимно или изключително в брой, вместо отчасти в брой и отчасти в кредит, както и във връзка със стремежа на търговците на дребно да увеличат щоковете си от дадени произведения свръх нормалните размери в очакване на ново намаление в обема на предлагането или на едно евентуално разширение в обема на търсенето на такива произведения. И в двата случая търговците на дребно ще оставят една по-голяма част от ежедневните касови постъпления при извършването на оборота в брой под формата на обикновена касова наличност, внасяйки в банките една по-малка част от тези постъпления, отколкото преди настъпването на промяната в техниката на плащанията и в обема на предлагането и търсенето. Ако обаче размерът на ежедневните касови постъпления

61 J. M. Keynes: „A Tract on Monetary Reform“ (с. 76), London, Macmillan & Co., Ltd., 1929, с. 1–208.

при извършването на оборота се окаже недостатъчен от гледището на увеличението в щоковете, търговците на дребно могат да прибягнат до едно теглене на сумите от техните търговски влогове в банковите институти или до едно по-пълно използване на отпуснатите им кредити от тези институти. Крайният ефект на тези промени ще се изрази в едно абсолютно или относително намаление на техните влогове в кредитните институти, което ще бъде еднократно и краткосрочно – до постигането на едно ново и по-високо съотношение между размера на обикновената касова наличност и стойността на оборота на предприятието в даден срок от време и до установяването на едно ново и по-високо съотношение между стойността на наличните щокове и това на оборота в даден период от време.

От друга страна обаче намалението в обема на предлагането на вносни стоки и увеличението в обема на търсенето на местни стоки за местна консумация или за износ ще действа в обратна насока – към едно увеличение в обема на влоговете в банковите и кредитните институти. Ограничената възможност за внос на чуждестранни произведения освобождава известни търговски оборотни капитали, които са били инвестирани във внесените преди избухването на войната стоки и които се превръщат автоматически в ликвидни капитали с постепенното пласиране на тези произведения и получаването на равностойността им в брой поради настъпилата промяна в техниката на плащанията. При ограничената възможност за доставка на други вносни стоки от чужбина след избухването на войната тези ликвидни търговски капитали се насочват по необходимост към банковата система и допринасят за увеличението в обема на търговските влогове. Колкото по-продължително и по-чувствително е ограничението във възможностите за доставяне на нови произведения от чужбина, толкова по-дълготрайно и по-значително е увеличението на търговските влогове в банковата система. Същевременно обаче увеличеното търсене на местни произведения за местна консумация (във връзка с нуждите на войската например или на увеличената консумация на населението, свързана с появилия се стремеж към свръхзапасяване) или за нуждите на износа (във връзка с увеличеното търсене на стоки, храни и сурови материали от страна на воюващите държави) ще предизвика едно непосредствено временно намаление в обема на търговските влогове в банковата система, свързано с изкупването на стоките, храните и суровите материали от производителите, и едно кумулативно увеличение в обема на тези влогове впоследствие, свързано с реализирането на по-големи печалби при увеличените обороти на износителите или на доставчиците на войската. Това явление бе наблюдавано в много неутрални държави, включително и в България[62] след избухването на Втората световна война през есента на 1939 г. – краткосрочното и еднократно намаление на банковите влогове, свързано с въздействието на първите три от горните фактори, и бе в скоро време последвано от едно чувствително нарастване на влоговете, произлизащо от освобождаването на значителни търговски капитали във връзка с ограничението на вноса и с реализирането на значителни печалби при засилването на износа и на вътрешната търговия по повод задоволяването на извънредните консумативни нужди на войската и населението. С други думи, въздействието на еднократните и краткосрочни фактори върху развитието на влоговете и на банковите кредити след избухването на войната бива не само неутрализирано, но и превъзмогнато от въздействието на останалите фактори

62 Срв. например А. Г. Христофоров: „Стопанското положение на България от избухването на войната насам“ в Списание на Българското икономическо дружество, год. XL (1941), кн. 3.

с по-дългосрочен и кумулативен характер. И краткосрочното намаление в обема на влоговете обикновено обхваща предимно спестовните влогове, докато следващото по-дългосрочно и кумулативно нарастване на влоговете обхваща предимно търговските влогове в банковите институти[63].

Промени в областта на държавните финанси. Избухването на войната в чужбина се отразява върху развитието на държавните финанси на неутралната държава отчасти чрез промените в обема на търсенето и предлагането на вътрешния пазар и въздействието на тези промени върху постъпленията на съкровището и отчасти чрез увеличението в броя на свиканите под военните знамена граждани и необходимостта от незабавното покриване на свързаните с тази частична мобилизация извънредни разходи. Намаленото предлагане в обема на вносните стоки и материали почти веднага след избухването на войната се отразява неблагоприятно върху постъпленията на съкровището от вносни мита и адвалорни такси, които показват по-слабо или по-силно намаление – в зависимост от ограничението в обема на частния внос. При един режим на адвалорни вносни мита повишението в цените на вносните стоки в чужбина би компенсирало донякъде, но не напълно намалението в сумата на постъпленията на съкровището от вносни мита. Това твърдение се подкрепя от данните за движението на цените на вносните стоки и за постъпленията от вносни мита в голям брой неутрални държави след избухването на Втората световна война. В България например, въпреки настъпилото увеличение от кръгло 18 на сто в цените на вносните стоки през първите шест военни месеца, намалението в касовите постъпления на държавното съкровище от вносни мита бе твърде чувствително даже в сравнение със съответния период на 1938–1939 г., когато вносът на сурови материали и готови консумативни блага бе много по-голям[64]. Намалението върху постъпленията от вносни мита не е могло да бъде компенсирано от слабото увеличение в постъпленията от акцизи, произлизащо от увеличението в обема на търсенето на местни стоки за местна консумация, за нуждите на войската или за износ. Общо взето, следователно въздействието на промените в обема на търсенето и предлагането на вътрешния пазар след избухването на войната се изразява по-скоро в едно намаление, отколкото в едно увеличение в общата сума на постъпленията на държавното съкровище от двата главни вида косвени данъци – вносни мита и акцизи. Увеличението в постъпленията на съкровището от преки данъци, което би могло да се очаква вследствие на реализираните по-големи печалби от страна на износителите, на доставчиците на войската и т.н., изисква сравнително по-дълъг период от време, за да повлияе върху глобалната сума на постъпленията на съкровището от всички редовни източници – понеже облагането и плащането на преките данъци във връзка с реализираните печалби през дадена година се извършва едва през следващата финансова година. От друга страна, извънредните разходи на съкровището във връзка с изхранването и материалната екипировка на свиканите на военно обучение граждани трябва обезателно да бъдат незабавно покрити – било чрез икономиите, реализирани при упражнението на текущия държавен бюджет, било чрез някои нови и нарочни мерки за ограничението на някои разходи, които търпят отлагане, било чрез непосредствено-

63 Виж А. Г. Христофоров: „Войната и капиталообразуването в страната“, в Списание на Съюза на популярните банки, год. XX, кн. 7, за един анализ на отражението на войната върху различните видове влогове при отделните банкови и кредитни групи в България.

64 Срв. например А. Г. Христофоров: „Развитието на българското стопанство през първата военна година“ в Списание на Българското икономическо дружество, год. XXXIX, кн. 7.

то увеличение в размера на някои основни косвени данъци (вносни мита и акцизи), било, накрай, чрез преки заеми на съкровището от централния емисионен институт. Практиката показва, че във времена, които предхождат избухването на една война в дадена част на света, държавните бюджети на близко разположените около военното огнище неутрални държави обикновено не приключват с излишъци, т.е. с превес на постъпленията спрямо плащанията. Същевременно за реализирането на нови бюджетни икономии след избухването на войната – с оглед на частичното покриване на извънредните разходи за изхранването и материалната екипировка на свиканите под военните знамена граждани – обикновено са твърде незначителни в сравнение с величината на новите извънредни разходи на съкровището за войската. Увеличението в размера на някои вносни мита и акцизи би могло да компенсира донякъде намалението в постъпленията от вносни и адвалорни мита, както и да засили постъпленията от акцизи в сравнително непродължително време. Все пак общият резултат на горните мерки за засилване постъпленията на държавното съкровище не би могъл да облекчи по-чувствително положението на съкровището във връзка с извънредните разходи за нуждите на увеличения брой войници под знамената. Така например само през първата военна година в България са били изразходвани над 930 милиона лева в повече за изхранването на допълнителния контингент войници, свикани под знамената, която сума представлява кръгло 13 на сто от общата сума на постъпленията на съкровището от всички (редовни и извънредни) приходни източници през 1939 година[65]. Явно е, че прибягването до преки заеми на съкровището от централния емисионен институт за покриване на извънредните разходи във връзка с изхранването и материалната екипировка на увеличения контингент войници в неутралната държава след избухването на войната в чужбина представлява едно неизбежно развитие на нещата в областта на държавните финанси. Не ще съмнение, увеличението в обема на преките кредити, отпускани на съкровището от централния емисионен институт, може да бъде съпроводено от ред други мерки, целящи покриването на извънредните военни разходи, като например от емитирането на един вътрешен народен заем за народната отбрана, от едно изменение в структурата на данъчната система и увеличение в размера на основните преки и косвени данъци и от въвеждането на някои нови специални данъци за народната отбрана. Подобни мероприятия вероятно ще легнат в основата на първия извънреден бюджет за покриване на военните нужди и на първия военен бюджет на държавата – на първия бюджет, гласуван след изтичането на финансовата година, през която е избухнала войната в чужбина. Независимо от горните или тем подобни мерки обаче трябва с положителност да се очаква едно увеличение в салдото на преките кредити на държавата, отпуснати от централния емисионен институт, и едно увеличение на външните задължения на държавата – във връзка с някои военни доставки, които необходимостта налага да бъдат извършени от чужбина. Увеличението на външните задължения на държавата може да бъде изразено било чрез сключването на някой нарочен заем за народната отбрана от чужбина, било чрез увеличението на вътрешния дълг на държавата към централната банка, която пряко или косвено поема финансирането на държавните доставки от чужбина. Така например прякото заплащане на чуждестранните доставчици от страна на съкровището би могло да бъде извършено чрез издаването на нарочни лихво-

65 Срв. например цитираната вече статия: „Стопанското положение на България от избухването на войната насам“ (с. 25) в Списание на Б. И. Д., XL, кн. 3.

носни съкровищни бонове към чуждестранните фирми, стига боновете да подлежат на изкупване от страна на централната банка на неутралната държава, която ги заплаща по определен курс от златните и девизните си наличности. Тази система бе възприета в България и в някои други неутрални балкански държави скоро след избухването на Втората световна война. В резултат в тези държави, както и в много други неутрални европейски страни, салдото на преките задължения на съкровището към централния емисионен институт порасна чувствително през първата военна година. Така например само през второто полугодие на 1939 г., когато избухна войната в Западна Европа, преките аванси на съкровището от страна на централната банка[66] нараснаха в Швеция от 152 на 233 милиона шведски крони, в Гърция – от 6867 на 8838 милиона драхми, в бивша Югославия – от 170 на 834 милиона динара, в Румъния – от 6545 на 8483 милиона леи, и т.н. И общата сума на вътрешните и външните държавни дългове от края на юни 1939 до края на 1940 г. в същите и някои други неутрални държави[67] показва увеличение от 2634 на 4518 милиона крони в Швеция, от 21 751 на 26 000 милиона лева в България и от 365 на 411 милиона песо в далечен и неутрален Уругвай. С други думи, избухването на една война се отразява неблагоприятно върху държавните финанси на неутралната държава, в която мерките за засилване на редовните приходни източници се оказват недостатъчни за покриването на извънредните разходи за издръжката на допълнителния контингент войници и налагат едно разширение в обема на прякото кредитиране на съкровището от страна на централната банка и едно увеличение в салдото на държавните дългове.

ГЛАВА II. НАЧАЛО НА КУМУЛАТИВНОТО ПОВИШЕНИЕ В ЦЕНИТЕ И ДОХОДИТЕ

1. ДЕЙСТВИЕТО НА МЕХАНИЗМА НА ЦЕНООБРАЗУВАНЕТО

Свободната цена като регулатор на търсенето и предлагането. Промените в обема на търсенето и на предлагането, предизвикани в стопанството на неутралната държава от избухналата в чужбина война, се отразяват върху развитието на вътрешните пазари в саморъководеното (обвързано или регулирано) стопанство посредством действието на механизма на ценообразуването. Цената в свободния пазар не представлява само едно следствие на играта на силите на търсенето и на предлагането, но и един фактор, който обуславя самите промени в обема на търсенето и на предлагането. „Цената представлява един регулатор, чието придвижване нагоре или надолу предизвиква появата в пазара на точно такива сили на търсенето, каквито биха били достатъчни да погълнат цялото количество на предлаганата на пазара стока. Ако търсенето превишава предлагането, едно увеличение в цената неутрализира известна част от търсенето, което бива отстранено от пазара и остава незадоволено, или, така да се каже, само потенциално. Ако, от друга страна, предлагането превишава търсенето, едно намаление в цената предизвиква появата в пазара на допълнително търсене на стоката – на едно допълнително търсене, което е било незадоволено

66 Според Bulletin Mensuel de Statistique, Société des Nations, vol. XXIII (1942), № 3, Genève, c. 68.

67 Според Bulletin Mensuel de Statistique, Société des Nations, vol. XXIII (1942), № 10, Genève, c. 330.

и неактивно преди намалението в цената на стоката.“[68] Правилното санкциониране на този автоматичен механизъм на ценообразуването предполага, че както обемът на търсенето, така и обемът на предлагането са сравнително еластични и могат да се движат в една или друга посока – към увеличение или към намаление. Под „еластичност“ в обема на търсенето и предлагането трябва да се подразбира свойството на търсенето да се разширява при едно понижение в цената на дадена стока или да се стеснява при едно увеличение в цената на същата стока. По аналогия еластичността на предлагането означава свойството на предлагането да реагира сравнително бързо в краткосрочния период към промени в цената на дадена стока, в смисъл че едно увеличение в цената би предизвикало една тенденция към увеличение в обема на предлагането и обратно – едно намаление в цената би довело до известно намаление в обема на предлагането.

Действието на автоматичния механизъм на ценообразуването изпъква по-ясно, когато се разглежда не като едно изолирано явление на пазара, т.е. като срещата на силите на търсенето и на предлагането на една изолирана стока, а когато взаимодействието на силите на търсенето и на предлагането на дадена стока се постави в общите рамки на търсенето и на предлагането на голям брой други произведения. Защото при дадено равнище и съотношение в цените на стоките промените в силите на търсенето и на предлагането на дадена стока се обуславят отчасти и от промените в цените и в съотношенията на цените на ред други стоки, които имат известна специфична стойност за отделния консуматор. Тази свързаност на търсенето и предлагането на дадена стока с равнището и съотношението в цените на други стоки изпъква, на свой ред, най-ясно в случаите, когато стоките са свързани помежду си във вертикална и хоризонтална посока, т.е. от производствено и от консумативно гледище. Едно увеличение например в цената на прясното краве, биволско или овче масло – вследствие на промени в обема на търсенето или в обема на предлагането, изменя съществуващото до момента на увеличението в цената на маслото съотношение между цените на прясното масло на маслиненото течно масло, на фъстъченото течно масло, на втвърдения маргарин или шортинг, на слънчогледовото течно масло и т.н. Също така едно увеличение в цената например на прясното мляко изменя съществуващото съотношение в цените на ред произведения, свързани от производствено гледище с цената на млякото – като сиренето, кашкавала, маслото, месото, кожите и т.н. И взаимодействието на силите на търсенето и предлагането на прясно масло или на прясно мляко се извършва именно в рамките на горните ценови съотношения, които поставят известни ограничения както върху развитието на търсенето, така и върху това на предлагането. Това обстоятелство трябва винаги да се има предвид при анализа на действието на автоматичния механизъм на ценообразуването в саморъководеното стопанство.

Разбира се, известно увеличение в цената на дадена стока може да предизвика едно повече или по-малко съответно увеличение в обема на търсенето или в обема на предлагането на стоката. Ако еластичността на търсенето на дадена стока е по-голяма от единица, известно намаление в цената на стоката може да предизвика едно повече от пропорционално увеличение в обема на търсенето и обратно, ако еластичността на търсенето е по-малка от единица, известно увеличение в цената

68 S. S. Demosthenov: „Food Supply in Russia during the World War“ (с. 456), New Haven Yale University Press, 1930, с. – 469.

на стоката може да предизвика едно повече от пропорционално намаление в обема на търсенето. Развитието на обема на търсенето в напълно обратна пропорционалност с движението на цените може да се получи в случаите, когато еластичността на търсенето за дадено произведение е равна на единица. Същият принцип би могъл да бъде приведен и по отношение на еластичността на предлагането на дадена стока, ако обемът на предлагането не бе в много случаи в зависимост от обема на производството, т.е. от дължината на производствения процес. В такъв случай тенденциите към увеличение в производството, а оттам и в предлагането, изникнали вследствие увеличението в цената на дадено произведение, се реализират с известно закъснение – в зависимост от дължината на производствения процес или от времето, необходимо за извършването на дадена доставка от чужбина. Следователно в много случаи реагибелността на предлагането спрямо промените в цените на стоките е по-мудна от реагибелността на търсенето с оглед на настъпилите промени в цените на едни или други произведения. Оттук следва, че в краткосрочния период едно бързо увеличение в цената на дадена стока, произлизащо от появата на едно допълнително търсене на пазара за тази стока, ще неутрализира или отстрани от пазара една по-голяма част от предишния обем на търсенето, включително и една част от търсенето, която би могла да заплати повишената цена на произведението, но която не може да стори това поради мудната реагибелност на обема на предлагането спрямо промените в цената на стоката. Този факт е от голямо значение във времена, когато промените в търсенето се обуславят не толкова от промените в навиците на консумативното население, колкото от слухове за „изчезването“ на даден продукт от пазара, за неговата „нормировка“ на едно по-високо равнище и т.н.

Действието на механизма на ценообразуването след избухването на войната. Избухването на войната и свързаните с нея промени в обема на търсенето и на предлагането в стопанството на неутралната държава поставят, така да се каже, на изпитание автоматичното действие на механизма на ценообразуването. Поради редица причини, които следва да бъдат установени и изяснени, действието на автоматичния механизъм на ценообразуването се развива сравнително едностранчиво – предимно по посока на промените в обема на търсенето, но не и с еднаква сила по посока на промените в обема на предлагането. Това едностранчиво действие на механизма на ценообразуването ще изпъкне най-ясно при разглеждането на промените в обема на търсенето и на предлагането в случаи, когато новата цена на дадено произведение не се явява като резултат на играта на силите на търсенето и на предлагането, а като следствие на увеличените транспортни разноски и осигурителни премии в международния стоков трафик, и когато новата цена на дадено произведение, установена вследствие на промени в обема на търсенето или на предлагането, не може да предизвика едно повече или по-малко съответно разширение в обема на предлагането например на вносни стоки, чийто износ от чужбина среща затруднения, които не са свързани с ценови съображения и произлизат от съвсем други мотиви.

Явно е, че увеличението в транспортните разноски и в размера на осигурителните премии в международния стоков трафик след избухването на една война ще предизвика – според анализа в предходната глава – едно съответно поскъпване в „граничните“ цени на вносните стоки в стопанството на неутралната държава. Понеже увеличението в „граничните“ цени на вносните произведения се предава автоматически и почти в пълен размер върху вътрешните цени на същите произведения,

трябва да се предполага, че една част от предишния обем на търсенето на такива произведения ще остане незадоволена или ще бъде неутрализирана при новите и по-високи цени на вносните стоки. Положението би се влошило още повече, ако на пазара се появи сравнително внезапно едно допълнително търсене за дадени вносни произведения например за нуждите на войската във връзка с увеличения брой на свиканите под знамената хора. В такъв случай естествено увеличението във вътрешните цени на въпросните вносни произведения ще надхвърли увеличението в „граничните“ цени на същите произведения – в резултат на допълнителното търсене от страна или за нуждите на войската. В първия случай увеличението в „граничните“ и във вътрешните цени на вносните произведения се отразява само върху обема на търсенето на такива произведения на вътрешния пазар, без да може да въздейства върху обема на предлагането в чужбина, където цената на стоките е останала непроменена. Във втория случай обаче, когато увеличението във вътрешните цени на вносните произведения надхвърли настъпилото увеличение в техните „гранични“ цени, действието на автоматизма на ценообразуването ще предизвика не само едно неутрализиране в част от предишния обем на търсенето, но и едно увеличение в обема на предлагането – посредством стимула на по-високите цени, които вносителите в неутралната държава са готови да заплащат в чужбина за търсените произведения.

Когато обаче увеличението в цената на някои вносни произведения произлиза не толкова от настъпилото увеличение в обема на търсенето на вътрешния пазар, колкото от някои затруднения при износа им от чужбина по други или извънценови съображения, по-високите цени на тези произведения на местния пазар не са в състояние да предизвикат едно повече или по-малко съответно увеличение в обема на предлагането в чужбина. При това положение едно увеличение в цените на ред вносни материали в стопанството на неутралната държава не може да предизвика такива промени в обема на предлагането, които – при установените нови и по-високи цени на материалите – биха действали за изравняването на търсенето и предлагането. Следователно автоматичният механизъм на ценообразуването и в този случай е, така да се каже, донякъде пренебрегнат, в резултат на което неговото въздействие става сравнително едностранчиво – само по посока на промените в обема на търсенето, но не и в обема на предлагането. Същото важи и по отношение на въздействието на механизма на ценообразуването върху обема на предлагането на онези местни индустриални и занаятчийски произведения, които се изготвят предимно или отчасти от вносни сурови и спомагателни материали или полуфабрикати. Оскъдното предлагане на такива материали в чужбина води към намаление в обема на местното индустриално и занаятчийско производство в определени браншове, а оттам и към едно увеличение в цените на тези произведения на вътрешния пазар. Увеличението в цените на подобни произведения неутрализира част от предишния обем на търсенето, без обаче да въздейства върху обема на предлагането, чиято връзка с механизма на ценообразуването е повече или по-малко прекъсната от абсолютното и независещо от ценови съображения ограничение в предлагането на такива произведения в чужбина. По този начин предлагането на голям брой вносни стоки и на някои местни индустриални и занаятчийски произведения загубва част от предишната си реагибелност към промените в цените на стоките. А това са именно онези стоки в стопанството на неутралната държава, чиито цени първи отбелязват известно увеличение след избухването на войната в чужбина – увеличение, което продължава да се предава вълнообразно

върху равнището на цените на почти всички останали видове произведения, докато продължава тенденцията на увеличение в „граничните“ или във вътрешните цени на вносните произведения. Свободното функциониране на автоматичния механизъм на ценообразуването се запазва само по отношение на онези стоки, чието предлагане на пазара зависи изключително от условията на производството и остава неповлияно от промените в обема и състава на предлагането в чужбина.

Както бе вече изтъкнато в предходната глава, оскъдното предлагане на вносни сурови материали и неблагоприятното отражение на това явление върху обема на производството в някои индустриални и занаятчийски браншове, както и засиленото търсене на местни произведения за местна консумация или за износ поставят почти цялата тежест на разширеното търсене върху възможностите на селското стопанство за задоволяването на нарасналите нужди на стопанството. Увеличението в обема на търсенето на някои селскостопански произведения ще предизвика чрез действието на автоматичния механизъм на ценообразуването едно повече или по-малко съответно увеличение в цените на тези произведения. Въпросът е обаче дали при селскостопанското производство, където производственият процес в много случаи е свързан със и ограничен от годишната реколта, увеличението в цените на селскостопанските произведения би могло да предизвика в краткосрочния период и едно повече или по-малко съответно разширение в обема на предлагането. Обемът на предлагането на селскостопански произведения е в зависимост не само от обема на производството, но и – според израза на професор С. С. Демостенов[69] – от обема на латентното търсене или на латентната консумация в домакинствата на самите селскостопански производители. Увеличението в цените на някои основни селскостопански произведения може да предизвика фактически едно намаление в обема на предлагането на такива произведения – ако цените на стоките, които селскостопанските производители купуват от пазара, са се покачили в по-малък размер, отколкото увеличението в цените на селскостопанските произведения. Защото в такъв случай производителите ще трябва да опазаряват едно по-малко количество селскостопански произведения, за да си набавят необходимите индустриални, занаятчийски или вносни произведения в обичайните за отделните производители размери, консумирайки разликата между предишния и настоящия обем на предлагането вътре в домакинствата си. Когато обаче увеличението в цените на селскостопанските произведения следва увеличението в цените на вносните и на индустриалните или занаятчийски произведения и се явява отчасти като резултат на увеличението в цените на тези произведения, трябва да се очаква, че обемът на предлагането на селскостопански произведения ще зависи от съотношението в цените на стоките, които производителят купува от пазара, и на стоките, които той продава на пазара. По-високите цени на селскостопанските произведения ще предизвикат и едно повече или по-малко съответно увеличение в обема на предлагането на такива произведения, когато повишението в цените на стоките, които производителят купува от пазара, е по-силно от повишението в цените на стоките, които той продава на пазара. Във всеки случай правилното функциониране на автоматическия механизъм на ценообразуването при селскостопанските произведения не се спъва от обстоятелството, че предлагането на тези произведения е свързано в повечето случаи с обема на годишното производство или на реколтата.

69 Пак там, с. 216–217.

Механизмът на ценообразуването и някои структурно-организационни промени в производството. Когато увеличеното предлагане на някои вносни сурови материали и полуфабрикати предизвика известно ограничение в обема на местното индустриално и занаятчийско производство, цените на тези произведения ще се покачат както поради самото поскъпване в „граничните“ цени на вносните материали, така и поради константния или евентуално увеличен обем на търсенето. При това положение търсенето на сурови материали от местен произход за индустриални цели ще нарасне и ще действа за увеличението в общото равнище на цените на селскостопанските произведения. Докато обаче предлагането на някои селскостопански произведения, като основните храни и пр., не е пряко свързано с обема на годишното производство или с реколтата, предлагането на повечето сурови материали за индустрията зависи в много по-голяма степен от реколтата, а не от състоянието на латентното търсене в домакинствата на самите производители. В повечето случаи производството на сурови материали за индустрията се извършва предимно с оглед на почти пълното опазаряване на произведените количества, а не с оглед на задоволяването на вътрешните нужди на домакинствата на производителите. Едно внезапно и доста чувствително разширение в обема на търсенето на такива сурови материали следователно не би могло да предизвика в краткосрочния период съответно увеличение в обема на предлагането, понеже количеството на производството е предварително определено още със засяването на съответните площи и варира предимно в зависимост от климатическите условия през дадена година, а не от обема на вътрешната консумация в домакинствата на производителите. Ефектът на засиленото търсене на сурови материали от местен произход за нуждите на индустрията и занаятите – с оглед на заместването на оскъдните вноски материали – ще се изрази в едно повече от съответно увеличение в цените на непродадените и останали в селското стопанство материали, без едно съответно увеличение в обема на предлагането в краткосрочния период.

В дългосрочния период обаче засиленото търсене на всякакви селскостопански произведения и особено на необходимите в индустрията сурови материали ще предизвика едно общо увеличение в обема на производството – чрез увеличението в обработваните площи и чрез по-интензивно обработване на засетите площи. В една предимно земеделска държава, която се самозадоволява по отношение на основните храни, въздействието на горните промени вероятно ще бъде по посока на едно относително, ако не и абсолютно увеличение в площите под индустриални култури и други произведения, които биха могли да бъдат използвани като сурови материали в индустрията и занаятите. В една индустриализирана държава, напротив, трябва да се очаква преминаването от по-интензивни към по-екстензивни култури в селскостопанското производство – във връзка с необходимостта от постигането на една по-голяма степен на самозадоволяване по отношение на основните храни. И в двата случая промените в обема и в състава на търсенето на селскостопански произведения в стопанствата на неутралните държави след избухването на войната ще предизвикат в дългосрочния период появата на някои структурни промени в насоката и даже в техниката на производството. В саморъководеното стопанство насоките на тези промени се разпределят от механизма на ценообразуването и неговото въздействие върху обема на предлагането. Същевременно обаче невъзможността на предлагането да реагира по задоволителен начин в краткосрочния период спрямо

увеличените цени на необходимите сурови материали от селскостопански произход означава, че част от търсенето на такива материали при новите и по-високи цени ще остане незадоволена – въпреки пълната готовност за заплащане на увеличените цени. И тази непроменливост в обема на предлагането в краткосрочния период ще предизвика при засиленото търсене на сурови материали от местен произход едно много по-чувствително увеличение в техните цени, отколкото би настъпило, в случай че и предлагането, по подобие на търсенето, проявяваше известна реагибелност спрямо промените в цените.

Въздействието на механизма на ценообразуването върху структурата на производството при горните промени в обема и състава на търсенето и предлагането не се ограничава само в областта на селското стопанство, а се разпростира и върху структурата на индустриалното и даже на занаятчийското производство. Тук обемът на предлагането зависи изключително от техническите възможности на производството, а не, както в случая със селското стопанство, едновременно от обема на производството и от обема на вътрешната консумация в домакинствата на производителите. Увеличеното търсене на местни индустриални и занаятчийски произведения води към едно повече или по-малко съответно увеличение в цените на тези произведения на вътрешния пазар, което, от своя страна, способства за разширението в обема на тяхното производство. Бързото и силно увеличение в обема на търсенето на индустриални и занаятчийски произведения след избухването на войната ще предизвика стремеж у производителите към възможното максимално увеличение в обема на производството във възможния най-кратък срок. Този стремеж към разширение на производството при едно ускоряване или скъсяване на производствения процес води към преминаването – според терминологията на Ф. Д. Хайек – от един по-капиталистичен към един по-малко капиталистичен структурно-организационен характера на производството[70]. Защото това преминаване е съпроводено от едно относително и абсолютно увеличение в употребата на труда като фактор в производството за сметка на едно относително намаление в употребата на капитала под формата на машини, инструменти и инсталации, в структурно-организационната техника на производството. Понеже машините, инструментите и инсталациите не могат лесно да бъдат увеличени или разширени в краткосрочния период, единствената възможност за увеличение на производството остава употребата на повече работна ръка при същия и непроменен производствен апарат. Оттук произлиза нуждата не само от повече оборотни капитали – в разлика от инвестирания в машините и другите съоръжения постоянен капитал, но и от по-голям брой работници в индустриалното предприятие или даже в занаятчийската работилница. Увеличеното търсене на оборотни капитали и на работна ръка, предизвикано от промените в обема и състава на търсенето и предлагането посредством механизма на ценообразуването, става на свой ред причина за появата на други фактори при ценообразуването, които трябва да бъдат изследвани.

70 Friedrich von Hayek: „Prices and Production“ (esp. c. 32–33), George Routledge & Sons, Ltd., London. 1931. c. 1–112.

2. ДОПЪЛНИТЕЛНИ ВЪЗДЕЙСТВИЯ ВЪРХУ РАВНИЩЕТО НА ЦЕНИТЕ

Търсенето на стоки и промените в размера на някои надници. Преминаването в индустриалното и занаятчийското производство от една по-капиталистическа към една по-малко капиталистическа структурно-организационна техника на производството предизвиква известно увеличение в търсенето на работна ръка тъкмо в един период, когато значителен брой работници се отстраняват от производствения процес с оглед да бъдат свикани под военните знамена. Това засилено търсене на работна ръка естествено не обхваща всички индустриални и занаятчийски браншове, а само онези от тях, върху които е насочено засиленото търсене на такива произведения за нуждите на войската, на цивилното население или на износа. Следователно появата на едно допълнително търсене на работна ръка в някои индустриални браншове е напълно съвместима с известно намаление в обема на производството в други браншове вследствие на сравнително по-оскъдните вносни сурови материали. В краткосрочния период намалението в обема на производството в онези браншове, които работят предимно или в голяма степен с вносни сурови материали, не ще предизвика едно намаление в броя на заетите в тези производства работници – в очакване на евентуални нови доставки на сурови материали от чужбина или на заместването на липсващите чужди сурови материали с такива от местен произход. Същевременно мобилизирането на голям брой работници в редовете на войската ще обхване работниците във всички индустриални и занаятчийски браншове, т.е. в браншовете, които не са повлияни от липсата или оскъдното предлагане на вносни сурови материали, и в браншовете, в които липсата или оскъдното предлагане на такива материали са предизвикали известно ограничение в обема на производството. По този начин намалението в обема на производството в някои браншове не налага уволнението на част от заетите в производствения процес работници, тъй като техният брой се явява и без това намален във връзка с мобилизирането в редовете на войската на част от заетите работници.

Следователно засиленото търсене на работна ръка в някои индустриални и занаятчийски браншове предполага ангажирането в производствения процес на нови работни сили, които не са били активно заети в производството до момента на появата на това разширено търсене на стоки и на труд. Привличането на допълнителни работни сили в браншовете, в които производството проявява тенденция на увеличение, може да бъде извършено чрез рекрутирането на съвършено нови работни сили без съответната опитност или подготовка или чрез един прилив на работници от други производства, незасегнати от увеличението в обема на търсенето. От гледището на отделния производител вторият път е в повечето случаи за предпочитане, тъй като ефикасността на труда на сравнително неквалифицираните, но все пак донякъде подготвени работници от другите браншове, ще бъде по всяка вероятност по-голяма от ефикасността на труда на новите или начинаещи работници. Но привличането на такива работници от сравнително неактивните браншове в сравнително по-активните браншове може да бъде осъществено главно посредством предлагането на по-високи номинални надници в по-активните браншове и заместването на отлъчилите се работници в сравнително неактивните браншове чрез работници, които дотогава са стояли извън производствения процес, може също да бъде реализирано

предимно чрез предлагането на по-високи надници, при които пределната полза на увеличения паричен доход на новозаетия работник би компенсирала „нежеланието“ му за работа или намалението на неговото свободно време. Независимо от това трябва да се изтъкне, че наличността на известна индустриална безработица не представлява пречка за увеличението на надниците в горния случай, защото, както това се подчертава от Дж. Р. Хикс в неговата „Теория на надничната плата“[71], тенденцията към увеличение в размера на номиналните надници в индустрията е напълно съвместима в едно състояние на хроническа или технологическа индустриална безработица. Предлагането на по-високи номинални надници в сравнително активните индустриални браншове с оглед на привличането на нови работни сили означава и едно, повече или по-малко съответно, увеличение в размера на надниците на заетите вече в производствения процес работници. Защото първото от необходимите условия за установяването на едно състояние на равновесие в трудовия пазар постановява получаването на еднакви надници от страна на еднакво квалифицирани работници с оглед, разбира се, и на някои различия в „привлекателността“ на отделните занаятия или на възможните разноски по преминаването на работниците от един район в други и обратно. Следователно началното увеличение в надниците на онези работници, които преминават в дадено производство от някое друго предприятие или които тепърва влизат в активния процес на производството, се предава вълнообразно и върху размера на номиналните надници на заетите вече работници в сравнително активните и в сравнително по-малко активните браншове на производството. Привличането на нови работни сили в лицето на работнички жени или на младежи, които за пръв път навлизат в активния производствен процес и чиито надници са сравнително по-ниски от надниците на работниците мъже, не противоречи на горното твърдение: от гледището на работодателя по-малкият размер на номиналната надница на работничката или на младежа не е равносилна на едно поевтиняване на надниците, понеже пределната производственост на женския и на младежкия труд е по-ниска от тази на работниците мъже и даже на обучения труд на заетите вече в производствения процес работнички жени. Следователно засиленото търсене на работна ръка в онези индустриални и занаятчийски браншове, които изпитват върху себе си разширеното търсене на местни индустриални и занаятчийски произведения в един период, когато част от заетите в производствения процес работници се свикват на обучение в редовете на войската, предизвиква в края на краищата едно повсеместно увеличение в размера на номиналните работнически надници в сравнително по-активните браншове и впоследствие и в по-малък размер във всички останали производствени браншове. Това увеличение в номиналните работнически надници обаче се отразява почти автоматически върху производствените разноски в индустрията и занаятите, а оттам и върху цените на готовите индустриални и занаятчийски произведения. Понеже съчетанието на труд и на капитал е различно в отделните производства, отражението на увеличението в номиналните работнически надници върху цените на готовите произведения ще бъде по-голямо в индустриите, в които процентното участие на стойността на работническите надници в общата стойност на производството е по-голямо, и обратно – по-малко в индустриите, в които значението на работническите надници в общата стойност на производството е сравнително по-незначително. Ако например наемният работнически труд участва

71 J. R. Hicks: „The Theory of Wages“, c. 5.

с кръгло 30 на сто в общата стойност на производството в керамичната индустрия, едно увеличение в размера на номиналните работнически надници от 10 на сто би предизвикало при други равни условия едно увеличение от кръгло 3 на сто в цените на готовите произведения на керамичната индустрия. Но поскъпването на готовите индустриални и занаятчийски произведения вследствие на по-високите номинални работнически надници не представлява единствената последица на употребата на повече труд в производствения процес – самото преминаване от една по-капиталистическа към една по-малко капиталистическа структурно-организационна техника на производството (чрез използването на по-големи количества от фактора „труд“ при даден производствен апарат) означава нарушаването на оптималното съчетание на тези два производствени фактора в производството. А това е равнозначно на едно относително намаление в ефикасността на заетия труд в даден период от време и в единица на готовия продукт, т.е. на едно косвено увеличение в производствените разноски на единица продукт или на едно косвено увеличение в цената на продукта. И в двата случая следователно се освобождават известни сили, които действат за поскъпването на готовите произведения както в сравнително активно заетите, така и в сравнително не толкова активно заетите браншове в индустрията и занаятите.

Взаимодействието между поскъпването на живота и увеличението в номиналните надници. Според предходния анализ увеличението в размера на номиналните надници се явява като резултат на засиленото търсене на работни сили в някои браншове, от една страна, и на изоставянето на свръхкапиталистичната структурно-организационна техника в производството и преминаването към по-широко използване на труда като фактор на производството, от друга страна. Увеличението в размера на номиналните надници влече след себе си едно повече или по-малко съответно увеличение в цените на готовите произведения – в зависимост от участието на труда в общите производствени разноски във всеки бранш поотделно. От своя страна, поскъпването на местните индустриални и промишлени произведения вследствие на увеличението в номиналните работнически надници се предава върху общото равнище на цените на стоките и предизвиква едно повече или по-малко съответно увеличение в общия индекс на издръжката на живота – в зависимост от процентното участие на индустриалните и занаятчийските произведения в общото тегло на индекса, т.е. в общите разходи на едно средно домакинство за храна, облекло, наем, отопление и осветление и всички други материални и културни нужди. Естествено не трябва да се подразбира, че поскъпването на местните индустриални и занаятчийски произведения произлиза предимно от увеличението в номиналните работнически надници. Това поскъпване, както бе вече изтъкнато, се дължи в голяма степен на оскъдното предлагане на вносни сурови материали, на увеличението в „граничните“ цени на тези материали, на засиленото търсене на такива произведения за нарасналите нужди на войската, на стремежа у търговците на дребно да увеличават щековете си от подобни произведения и на ред други причини. Увеличението в размера на номиналните работнически надници допринася за поскъпването на местните индустриални и занаятчийски произведения, т.е. действа в същата насока, както горните промени в обема и състава на търсенето и предлагането.

Но връзката между размера на надниците и общата издръжка на живота не е само в една посока – от увеличението в номиналните надници към поскъпването на живота, а и в обратна посока – поскъпването на живота влече след себе си из-

вестно увеличение в размера на номиналните работнически надници. Емпиричните наблюдения показват, че съществува значителен паралелизъм между движението на номиналните работнически надници и поскъпването на живота, но че обикновено надниците следват промените в стойността на издръжката на живота с известно закъснение[72]. С други думи, в периоди на възходяща стопанска конюнктура и на възходящо развитие на цените на едро и на дребно надниците на работниците се стремят да догонят настъпилото увеличение в общото равнище на цените, и обратно – в периоди на низходяща стопанска конюнктура и на низходящо развитие на цените номиналните работнически надници следват с известно закъснение настъпилото положение в цените на стоките. В нормални времена това закъснение във възходящото развитие на надниците през периоди на стопански подем и на покачване в цените на стоките води – според учението на монетарната свръхинвестиционна школа на конюнктурния цикъл[73] – към едно увеличение в обема на печалбите в индустрията и оттам към едно повече от желателно увеличение в обема на капиталовите инвестиции в машини, инсталации и съоръжения. Същото явление – закъснението във възходящото развитие на надниците през периода на възходящото развитие на цените – се тълкува от привържениците на една противоположна школа в конюнктурната теория[74] като главна причина за увеличението в обема на производството на консумативни блага и за едновременната поява на едно намаление в консумативната мощ на широките слоеве от населението, от което произлиза внезапният край на стопанския подем и началото на стопанската криза. В случая обаче условията за разширение на капиталовите инвестиции са ограничени поради затруднения внос на машини, инструменти и даже на суровите материали, необходими за крайното увеличение в обема на производството, а възможността за появата на едно намаление в консумативната мощ на населението е отстранена или неутрализирана от извънредното увеличение в обема на търсенето за нуждите на войската и даже за целите на износа. Същевременно реализирането на извънредни печалби в индустрията поради закъснението във възходящото движение на надниците спрямо цените на готовите произведения се неутрализира донякъде, ако не и напълно, от абсолютното или относително намаление в обема на производството – във връзка с оскъдните сурови материали от чуждестранен произход и неизбежното увеличение в общите или режийни разноски на единица продукт. Извънредни печалби ще бъдат реализирани само в онези индустрии, които работят почти изключително с местни сурови материали и за чиито произведения съществува на пазара едно трайно търсене с тенденция към увеличение.

В края на краищата следователно главното отражение на несъответствието между размера на поскъпването на стоките и размера на увеличението в номиналните работнически надници върху структурата на производството и обема на консумацията ще се изрази в един постоянен стремеж от страна на работниците към догонване на поскъпването на живота чрез едно съответно увеличение в размера на номиналните надници. И именно надниците на най-неквалифицираните или на обикновените работници проявяват най-силен устрем в тази гонитба между размера на поскъпването на живота и увеличението в номиналните работнически надници.

72 Виж например: Gottfried von Haberler; „Prosperity and Depression“ (A Theoretical Analysis of Cyclical Movements), с. 128–132, Geneva, League of Nations, 1937, с. 1–363.

73 Срв. например F. A. Hayek: „Prices and Production“, с. 77–86.

74 Виж изложението и критиката на тази школа от E. F. M. Durbin: „Purchasing Power and Prade Depression – A Critique of Cinder-Consumption theories“, с. 17–44, London, Jonathan Cape, 1933, с. 1–198.

Съществува една пределна граница, под която надниците на най-неквалифицираните работници не могат да слязат – границата, при която реалната покупателна сила на надниците едва покрива физиологичните нужди на работниците от храна и в по-малка степен от облекло. Колкото по-слабо капиталистическа или предимно земеделска е една държава, толкова разликата между реалната надница на най-неквалифицираните работници и „екзистенц-минимума“ е по-незначителна, и обратно – колкото по-капиталистическа и индустриализирана е една държава, толкова реалната покупателна сила на надниците на най-неквалифицираните работници превишава техните минимални физиологически потребности от храна и облекло. Следователно всяка промяна в цената на храните и на облеклото по посока на увеличение влече след себе си по необходимост и едно повече или по-малко съответно увеличение в номиналните надници на най-неквалифицираните работници. Тясната връзка между тези две явления може да бъде илюстрирана посредством например развитието на цените на дребно и на номиналните надници на общите работници в България[75] след избухването на Втората световна война: през първите дванадесет месеца след избухването на войната номиналните надници на общите работници са се покачили с 15.6 на сто, а цените на дребно – с 14.8 на сто, т.е. почти напълно в еднакъв размер.

Естествено увеличението в номиналните надници на най-неквалифицираните работници действа за увеличението в размера на надниците и на сравнително по-квалифицираните работници, чиито надници също се стремят да догонят настъпилото поскъпване на живота, но с много по-малък успех, отколкото в случая с най-неквалифицираните работници. В резултат, разликите в размерите на възнагражденията на отделните категории работници се притъпяват донякъде, но общата тенденция е към увеличение в размера на всички номинални надници – вследствие на настъпилото увеличение в цените на дребно и в стойността на общата издръжка на живота. При това положение взаимодействието между развитието на цените и развитието на надниците става съвсем очевидно: засиленото търсене на работни сили предизвиква известно увеличение в размера на номиналните работнически надници, което от своя страна допринася за по-нататъшното увеличение в цените на стоките и увеличението в цените на стоките допринася за общото поскъпване на живота, което от своя страна действа за по-нататъшното увеличение в размера на номиналните работнически надници.

Влиянието на лихвения процент върху производствените разноски. Преминаването от една по-капиталистична към една по-малко капиталистична структурно-организационна техника на производството, както и стремежът на търговците на дребно и даже на търговците на едро да увеличат наличните си щокове, прибавени към другите промени в паричния и капиталовия пазари, анализирани в предходната глава, ще предизвикат едно сравнително внезапно повече или по-малко дълготрайно увеличение в търсенето на кредити на пазара. Производителят, който преминава в производството към една система на използване на сравнително повече труд при даден производствен апарат, се нуждае от по-големи оборотни средства за целта. Същевременно разширението на производството в сравнително по-активните индустрии, почувствали благоприятните отражения на засиленото търсене на пазара, предполага пласирането на по-големи оборотни средства за закупуване на поскъпналите вече сурови материали от чуждестранен или даже от местен произход. Износителят,

75 Според „Месечни известия“ на Главната дирекция на статистиката, год. XXIX (1940), брой 9.

чувствайки възможностите за реализирането на по-големи обороти поради чувствителното разширение в обема на търсенето на експортни произведения в чужбина, също се нуждае от повече оборотни средства за изкупуване на произведенията от селскостопанските производители. Търговецът на дребно и търговецът на едро, реагирайки на разширеното търсене на консумативните произведения и на другите видове стоки, се стремят да увеличат наличните си щокове и да повдигнат съотношението на наличните щокове към стойността на продажбите в определен период. Във всички случаи нуждата от по-големи оборотни средства е очевидна и необходима за нормалното функциониране на производството и на размяната, но тази нужда от по-големи оборотни средства настъпва в един момент, когато промяната в техниката на плащанията (преминаването към една система на плащания в брой) налага поддържането на по-големи касови наличности и, на второ място, когато банковата система проявява едно естествено въздържане при кредитораздаването, произлизащо от психологическото отражение на избухналата в чужбина война върху развитието на влоговете и на спестяванията в кредитните и спестовните институти.

При това положение трябва да се очаква едно, макар и незначително увеличение в частния сконтов процент, т.е. в дебиторните лихви на банките. Подобна мярка представлява, според класическото учение, естествената реакция на банковата система към една тенденция на теглене на влоговете с оглед на тезоризирането на парични средства или на поддържането на по-големи от обичайните касови наличности, както и към внезапното и твърде чувствително увеличение в търсенето на кредити на пазара. Какво ще бъде отражението на една промяна в частния сконт в областта на производството и на търговията? Според по-широко разпространеното учение за сконтовия процент отражението на една промяна в сконтовия процент се предава върху обема на капиталовите инвестиции чрез съответните промени в дългосрочната лихва, благодарение на които някои „пределни“ инвестиции стават икономически оправдани[76]. В противовес на това учение се явява тезата на Р. Дж. Хоутри[77], според която промените в частния сконт се отразяват чувствително върху дейността на така наречените „посредници“ – на търговците на дребно и на търговците на едро – които обикновено поддържат значителни количества стока в сравнение със собствените си оборотни капитали и за които една промяна в краткосрочната лихва е от голямо значение. В случая тази втора теза изглежда по-правдоподобна, ако не за друго, то поради обстоятелството, че преминаването към една по-малко капиталистическа структурно-организационна техника в производството не е съвместима с едно разширение в обема на капиталовите инвестиции, които срещат затруднения и от ограничените възможности за доставката на машини, инструменти и други съоръжения от чужбина или даже от местния пазар. Изхождайки от горната теза, трябва да се очаква, че увеличението в краткосрочната лихва ще въздейства върху класата на „посредниците“ и ще предизвика едно въздържане към сключването на нови заеми за оборотни средства, което, от своя страна, би допринесло за намаляването на поръчките, които „посредниците“ отправят към производителите или към вносителите.

Някои неотдавнашни изследвания обаче поставят под известно съмнение ефикасността на промените в дългосрочната или краткосрочната лихва като регулатор на обема на капиталовите инвестиции или на заемния оборотен капитал на класата на

76 Срв. Например J. M. Keynes: „A Treatise on Money“, vol. I, с. 200–209.

77 R. G. Hawtrey: „The Art of Central Banking“, с. 383, London, Longmans and Co., Ltd., 1932, с. 1–464.

„посредниците“. Така например от една анкета[78] върху 1308 случайно подбрани предприятия в Англия се установява, че промените в лихвения процент (краткосрочен и дългосрочен) са от съвършено третостепенно значение и не оказват почти никакво влияние както върху обема на капиталовите инвестиции, така и върху склонността на „посредниците“ да уголемяват или намаляват заемния си оборотен капитал. Въпросът впрочем е почти без значение в случая, понеже преминаването към по-малко капиталистическа структурно-организационна техника в производството и ограниченията при доставката на трайни капиталови съоръжения – независимо от промените в лихвения процент – не благоприятстват едно увеличение в обема на инвестиционния капитал и понеже склонността на класата на посредниците към разширение на наличните щокове се обуславя, на първо място, от проявената вече тенденция към увеличение в равнището на цените на стоките, при която едно увеличение от един или два процента в размера на краткосрочната лихва ще бъде повече от компенсирано чрез бъдещото увеличение в цените на стоките и, на второ място, от опасенията за едно евентуално и близко намаление във възможностите за набавянето на някои видове стоки в желаните количества поради ограничения внос, засиленото търсене за нуждите на войската и т.н. Остава самият факт на разширените нужди на производителите и на посредниците (както и на износителите и доставчиците на войската) от заемен оборотен капитал при едно, макар и незначително увеличение в размера на частния сконтов процент, чието значение и отражение върху равнището на цените на стоките трябва да бъде изяснено. Защото въпросът, дали една промяна в краткосрочния лихвен процент се отразява или не върху режийните и производствените разноски в търговията и индустрията, трябва да се разглежда отделно и независимо от въпроса за влиянието на промените в частния сконт върху обема на капиталовите инвестиции и върху съотношението между наличните щокове и текущите продажби в търговията.

На пръв поглед едно увеличение от един или два процента в размера на краткосрочната лихва не изглежда от естество да повлияе върху режийните и производствените разноски в търговията и индустрията. Търговецът или посредникът обаче купува и продава значителни количества стоки в сравнение с неговия собствен капитал и според споменатата вече теза на Р. Дж. Хоутри за него една промяна в размера на частния сконт не е без значение, защото стойността на лихвата се включва в онзи малък марж между купувната и продажната цена, който представлява неговата брутна печалба. Колкото по-голям е стремежът на посредника да увеличава съотношението между наличните щокове и текущите си продажби в полза на наличните щокове, толкова по-голяма част от брутната печалба трябва да бъде отделена за покриване на лихвените разноски. Оттук произлиза и тенденцията за увеличение в цените на стоките при търговците на дребно и в по-малка степен при търговците на едро. Също така увеличението в размера на частния сконт води към едно увеличение в производствените разноски и в индустрията, което е толкова по-голямо, колкото по-дълъг е самият производствен процес, т.е. времето, което изтича от момента на закупуването на суровите материали до окончателното завършване на крайния продукт и неговата продажба. И понеже новата структурно-организационна техника на производството е свързана с употребата на по-голям оборотен заемен капитал, влиянието на увеличения сконтов процент като фактор за увеличението в цените на стоките ще бъде съответно по-голямо. С една дума, към разгледаните вече допълнителни реални фактори

78 R. S. Sayers: „Business men and the terms of borrowing“ in Oxford Economic Papers, 1940 – № 3, с. 23–31.

за повишение в цените се прибавя и един трети фактор – увеличението в сконтовия процент, който действа в същата насока.

III. НАЧАЛО НА КУМУЛАТИВНОТО ПОВИШЕНИЕ В ЦЕНИТЕ И ДОХОДИТЕ

Промените в покупателната сила и нивото на цените. Досегашният анализ на промените в обема и състава на търсенето и на предлагането, както и на тяхното въздействие върху развитието на цените и на надниците е изграден върху основната предпоставка, че съществува известна еластичност в паричния и капиталовия пазар, която позволява разширението в количеството на парите в обращение и в обема на банковия кредит – във връзка с настъпилото увеличение в цените на стоките и в размера на номиналните работнически надници. Същевременно разширението в количеството на парите в обращение и в обема на банковия кредит се явява в повечето случаи като един пасивен елемент в процеса на ценообразуването, а не като един активен фактор, действащ върху равнището на цените по посока на тяхното увеличение. Така например разширението в количеството на паричното обращение, произлизащо от преминаването към една система на плащания в брой, вместо отчасти в брой и отчасти на кредит, или от склонността на населението да тезоризира парични средства или от увеличените „касови наличности“ на консуматорите и на търговците, не представлява активен фактор по отношение на ценообразуването, понеже не е свързано със съответни промени в обема на покупателната сила на населението или на стопанските деятели. Първоначалният подтик за настъпилия процес на увеличение в цените на стоките и на надниците произлиза от оскъдното предлагане на вносни стоки в чужбина и последвалото увеличение в цените на тези стоки, предаващо се вълнообразно върху цените на местните индустриални и занаятчийски произведения. Този процес настъпва и се извършва съвършено самостоятелно и независимо от действието на паричния и на кредитния фактор в механизма на ценообразуването. Той би настъпил по същия начин даже в едно натурално разменно стопанство, т.е. в едно стопанство, в което размяната се извършва не посредством оценката на различните стоки в парични единици и заплащането им в пари, а в други стоки или услуги – в зависимост от търсенето и предлагането и от субективните предпочитания на отделните индивиди за различните видове стоки и услуги.

Когато обаче засиленото търсене на местни произведения за целите на износа или за нарасналите нужди на войската предизвика известно увеличение в цените на тези произведения, трябва да се предполага, че разширението в количеството на парите в обращение и в обема на банковия кредит, свързан с изкупуването на тези произведения, предизвиква едно повече или по-малко съответно увеличение в купувната сила на производителите. По аналогия трябва да се очаква, че увеличението в размера на номиналните надници на работниците в индустрията и занаятите означава също така известно увеличение в купувната сила на този слой от населението. Всъщност, както бе вече изтъкнато, увеличението в размера на номиналните работнически надници следва поскъпването в общата издръжка на живота и следователно не представлява едно реално увеличение в купувната сила на работниците. Същото важи и за селскостопанските производители в онези национални стопанства, където те се явяват като главни производители на стоките, които са обект на засиленото търсене за целите на износа или за нуждите на войската. Увеличението в цените на

селскостопанските произведения следва по време увеличението в цените на вносните произведения и на местните индустриални и занаятчийски стоки, т.е. на стоките, които селскостопанските производители купуват от пазара. Дотолкова, доколкото увеличението в цените на селскостопанските произведения следва повишението в цените на другите категории стоки и не превишава по размер тяхното поскъпване, увеличението в купувната сила на производителите е само номинално, но не и реално. Разбира се, това номинално увеличение в купувната сила на производителите все пак поставя на тяхно разположение едно сравнително по-голямо количество стоки и услуги на пазара, отколкото в случая, ако търсенето на селскостопански произведения не бе предизвикало известно увеличение в техните цени. Но то се явява като едно следствие на основните промени в обема и състава на търсенето и предлагането на стоки без пряка връзка с разширението в количеството на парите в обращение и в обема на банковия кредит.

И все пак увеличението в номиналната купувна сила на селскостопанските производители има своето голямо значение, особено предвид на обстоятелството, че това увеличение настъпва в един сравнително кратък период от време, в който засиленото търсене на селскостопански произведения може да предизвика едно повече от съответно увеличение в обема на предлагането на такива произведения – за сметка на намалението в обема на вътрешната консумация в домакинствата на самите производители. В такъв случай разширението в количеството на парите в обращение и в обема на банковия кредит – необходими за изкупуването на увеличеното количество селскостопански произведения, което се предлага на пазара при по-високите цени – предизвиква едно действително увеличение в реалната купувна сила на населението в краткосрочния период. Увеличените доходи на производителите могат да бъдат използвани за ликвидирането на някои задължения към кредитните институти, за подобрението на стопанския инвентар, за покупката на земя и т.н., но по-вероятно е, че тенденцията на постепенно увеличение в цените на стоките, които производителите купуват от пазара, както и опасенията от все по-оскъдното и по-оскъдното предлагане на такива произведения на пазара, ще предизвика насочването на допълнителната купувна сила на производителите към пазара на вносни, индустриални и занаятчийски произведения, както и към пазара на онези селскостопански произведения, които не се произвеждат в стопанствата на отделните производители. По този начин сравнително бързото нахлуване на пазара на една допълнителна покупателна сила, създадена благодарение на еластичността на кредитната система и на разширението в количеството на парите в обращение, ще действа за по-нататъшното увеличение в цените на стоките, които производителите купуват от пазара. И все пак това са именно стоките, които първи започват да поскъпват вследствие на ограничения внос и на оскъдното предлагане на вносни сурови материали за нуждите на индустрията и занаятите.

Дотук следователно настъпилото увеличение в цените на стоките и в размера на работническите номинални надници, както и свързаното с това развитие на цените и на надниците разширение в обема на кредитите и в количеството на паричното обращение, би могло да предизвика при известни условия едно реално увеличение в купувната сила само на селскостопанските производители. И това увеличение е сравнително еднократно и краткосрочно – в зависимост от възможностите за увеличение на предлагането на селскостопански произведения за сметка на намалението

в обема на вътрешната консумация в домакинствата на производителите. Реалната купувна сила на работничеството след увеличението в размера на номиналните надници би останала по всяка вероятност под равнището си от периода преди настъпването на увеличението в цените и в номиналните надници или в най-добрия случай би останала непроменена. Реалната купувна сила на останалите консумативни слоеве от населението трябва да се очаква да бъде сравнително ограничена след настъпването на общото повишение в равнището на цените, тъй като доходите на държавните служители, на чиновниците в частните предприятия, както и на всички лица, получаващи точно определени доходи от наеми, ценни книжа и пр., не биха били увеличени в краткосрочния период[79]. Това ограничение би съответствало на намалението в обема на предлагането на някои вносни произведения и на някои местни индустриални и занаятчийски стоки, чието производство се спъва от липсата или оскъдното предлагане на вносни сурови материали. И разпределението на благата би могло да бъде и занапред извършвано по задоволителен начин чрез действието на автоматичния механизъм на ценообразуването при новите и променени условия на пазара, ако не съществуваше възможността за едно временно и изкуствено увеличение в купувната сила на някои слоеве или на голям брой индивиди посредством банковата система и еластичността на паричния и капиталов пазар.

Еластичността на кредитната система и ценообразуването. Увеличението в номиналната покупателна сила на работничеството и в номиналната или реалната покупателна сила на селскостопанските производители означава, че известна допълнителна покупателна сила е била вкарана в различни сектори на стопанството от едни и същи или от различни източници. Поради общото стеснение на стоковия кредит и почти пълното преминаване в индустрията, търговията на едро и търговията на дребно към една система на плащане в брой, допълнителната купувна сила може да произлиза в края на краищата само от един общ източник – кредитната система, въпреки че фактическото вкарване на новите парични средства в пазара се извършва в различни сектори на стопанството и от различни проводници. Стремежът към повдигане на съотношението между наличните щокове и текущите продажби в търговията на дребно и на едро означава, както бе вече изтъкнато, едно намаление в салдото на текущите кредиторни сметки на класата на „посредниците“ и, което е по-важно, едно увеличение в задълженията на „посредниците“ към банковите институти с оглед на разширението в заемния оборотен капитал. Докато значението на заемния оборотен капитал при някои отделни „посредници“ може да бъде сравнително слабо, общо за класата на „посредниците“ заемният оборотен капитал представлява една значителна част от общия капитал, използван в предприятията. Когато нуждата от по-голям заемен оборотен капитал се появи, търговците могат да използват напълно или до максималния размер разрешените им в миналото банкови кредити или да поискат увеличения в размера на отпуснатите им кредити. В същото положение се намират и производителите на индустриални и даже на занаятчийски произведения, когато необходимостта от закупуването на по-големи количества сурови материали при повишени цени и от плащането на по-високи надници при увеличен общ брой на работниците налага разширението в заемния оборотен капитал. Накрай, износителите и доставчиците за войската са поставени по необходимост в положението на просители на нови кредити от банковите институти, когато търсенето на стоки и

79 По този въпрос сравни J. M. Keynes: „A Tract on Monetary Reform“, с. 5–32.

увеличението в цените на тези стоки на вътрешния пазар налага използването на по-големи оборотни заемни капитали. В резултат банковата система е изправена пред едно всеобщо търсене на кредити от редовни клиенти, което трябва да бъде задоволено, както бе вече посочено, даже и с цената на известно увеличение в частния сконтов процент.

Въпросът е, как е възможно удовлетворяването на просителите на допълнителни кредити от банковата система в един момент, когато влоговете и следователно разполагаемите средства на банките проявяват тенденция към задържане или даже към намаление и когато търсенето на кредити е толкова всеобщо? В такъв случай, т.е. за правилното разрешение на въпроса, е за предпочитане да се изхожда от положението на отделната банка, а не от това на цялата банкова система. Три са възможностите, които се откриват пред отделната банка за създаването на един „влог“, т.е. за разрешаването на даден клиент да тегли суми срещу банката: чрез приемане на съответната стойност от клиента в пари или ценни книжа, които трябва да бъдат продадени на пазара и стойността им да бъде заверена в неговата сметка; чрез покупката на пазара на ценни книжа, собственост на трети лица, и съответното създаване на един, макар и временен, „влог“ срещу банката, от който продавачите на ценните книжа могат да теглят суми; и чрез отпускането на преки заеми на отделни клиенти срещу писменото обещание от страна на последните за бъдещото уреждане на това задължение. В първия от трите случаи отделната банка е пасивна по отношение образуването на „влоговете“, а в последните два случая – активна, понеже решението за образуването на новия „влог“ зависи изключително от нея. В този смисъл следователно отделната банка създава нови влогове или нова покупателна сила. И работата на отделната банка се свежда до установяването на едно такова съотношение между първия вид и последните два вида „влогове“, при което текущите постъпления при образуването на „пасивните“ влогове се почти изравняват с текущите разходи във връзка с образуваните „активни“ влогове при банката. В противен случай ще се яви или едно значително нарастване на разполагаемите средства на банката, или едно не по-малко чувствително намаление в салдото на тези средства, а нито първото, нито второто от тези две явления са желателни от гледището на отделната банка по съвсем очевидни причини.

На пръв поглед следователно активното образуване на нови „влогове“ при отделната банка е в тясна зависимост от пасивното образуване на нови влогове, в резултат на което отделната банка не е в състояние да създава по свой почин едно чрезмерно увеличение в салдото на образуваните от нея „активни“ влогове. Всъщност обаче образуването на „пасивните“ влогове при банката зависи до известна степен от темпото, с което същата банка образува „активни влогове“, т.е. разрешава нови заеми или увеличава размерите на отпуснатите в миналото заеми. Защото когато отделният заемоискател пристъпи към изразходването на отпуснатия му заем, една част от тези средства вероятно ще се върнат в банката под формата на нови „пасивни“ влогове, образувани чрез увеличението в салдата на влоговите сметки на други клиенти на банката, които са били в търговски сношения с потребителя на отпуснатия заем. Следователно образуваният „активен“ влог при банката чрез отпускането на даден заем става причина за създаването на един, макар и чувствително по-малък „пасивен“ влог[80], от което следва, че темпото на създаването на нови

80 Срв. F. W. Crick: „The Genesis of Bank Deposits“ в сп. „Economica“ на London School of Economics, юни 1927 г.

„активни“ влогове при банките зависи не само от темпото на образуването на нови „пасивни“ влогове, но и отчасти от самото темпо на образуването на „активните“ влогове, т.е. от дейността на отделната банка при отпускането на нови заеми или при увеличението в размерите на отпуснатите в миналото кредити. И когато отделната банка пристъпи към активното създаване на един втори нов влог – въз основа на онази част от отпуснатия първоначален заем, която се е върнала в банката под формата на нов „пасивен“ влог – тя действително създава допълнителни кредити. Явно е, че този процес на повторение на отпуснатите кредити въз основа на новите „пасивни“ влогове, които се връщат в банката като резултат на отпуснатите в миналото заеми, може да предизвика едно чувствително разширение в общия обем на кредитите, отпуснати от банката в едно сравнително непродължително време.

Ако създаването на допълнителни кредити по гореописания начин е възможно за отделната банка, следва, че банковата система, взета като едно цяло, може да създава по същия начин допълнителни кредити даже и при наличността на една първоначална тенденция към относително задържане в увеличението на „пасивните“ или действителните влогове[81]. Разликата между положението на отделната банка в едно малко градче, в което не съществува друга банка, и на отделната банка в един голям град с няколко банкови групи и техните многобройни клонове, е разлика на степен, а не по същество. Защото докато в малкото градче всички суми, които са свободни в момента и които произлизат от изразходването на отпуснатия първоначален заем, ще се върнат отчасти или напълно в самата банка, в големия град същите суми ще се върнат само отчасти в банката, която е отпуснала първоначалния кредит, и отчасти във всички останали банки или банкови групировки. И понеже всяка банка обикновено работи с едно определено процентно съотношение между сумата на влоговете и сумата на разполагаемите средства, което може да бъде установено по законодателен път – както във Федералната система на Съединените щати, или по традиция и общо споразумение – както при „големите пет“ банки в Англия, или по опита на миналото и според сезона – както например в България, всяко увеличение в сумата на новите „пасивни“ влогове създава условия за и даже влече след себе си известно увеличение в размера на отпуснатите заеми или на пласментите в ценни книжа. Следователно, когато банковата система е изправена пред едно почти всеобщо увеличение в търсенето на кредити – във връзка с обрисуваните в предходната точка нужди от допълнителни оборотни заемни капитали – тя може лесно да удовлетвори това търсене в непродължително време даже и при наличността на известно намаление във влоговете и без да прибягва до едно чрезмерно намаление в съотношението на разполагаемите средства към общата сума на влоговете.

Циркулацията на допълнителните парични средства и цените. Всъщност разширението в обема на кредита от страна на банковата система при повсеместното увеличение в търсенето на кредити се улеснява от един друг и твърде важен фактор – допълнителните или извънредни разходи на държавата за издръжката и материалната екипировка на допълнително свиканите в редовете на войската граждани след избухването на войната в чужбина. Преките кредити или аванси, отпуснати на държавното съкровище от централния емисионен институт, преминават постепенно от ръцете на доставчиците на храни и материали за войската към производителите на

81 Срв. например F. A. Hayek: „The Monetary Theory of the Trade Cycle“ (главата върху „Additional Credit Theory of the Trade Cycle“), с. 157–182, London, 1933, с. 1–244.

такива материали и към всички активно заети в стопанството лица, които имат пряко или косвено отношение към изкупуването на храните и материалите, към техния превоз до складовете или до фабричните заведения и т.н. Печалбите, реализирани при уголемените обороти на доставчиците на държавата, не са достатъчни на първо време за ликвидирането на техните задължения към кредитните институти, поети в началото на появата на това допълнително търсене на храни и материали от страна на войската. Те обаче дават възможности на доставчиците на държавата да поддържат в редовност банковите си задължения и даже да увеличават салдата на отпуснатите им от банките кредити. Така към първоначално отпуснатите кредити от банките на военните доставчици се прибавят в скоро време нови оборотни капитали, чийто произход се крие в уголемените извънредни разходи на държавата, т.е. в отпуснатите кредити на съкровището от централния емисионен институт за покриване на извънредните нужди на войската. Поддържането на ликвидността на банковата система се улеснява именно от тези преки кредити, които централната банка отпуска на държавата и чиято циркулация от доставчиците на войската до производителите на храни и материали създава нови обороти, нови печалби и нови възможности за увеличение на консумативните разходи на всички, пряко или косвено заети в тези доставки.

Защото масата на допълнителните или извънредни разходи на съкровището за храни и материали за нуждите на войската (извън плащанията към чужбина) се насочва главно към производителите на индустриални стоки и към производителите на храни и материали в селското стопанство. В очакване на увеличените покупки от страна на военните доставчици за нуждите на държавата обаче индустриалците са увеличили своевременно производството благодарение на сключените допълнителни заеми от кредитните институти и са изразходвали сравнително по-големи средства за доставката на необходимите сурови материали при техните увеличени вече цени, както и за плащането на труда на увеличения брой работници при повишените вече размери на номиналните работнически надници. И в очакване на крайното заплащане на доставките от страна на съкровището военните доставчици са увеличили съответно оборотните си капитали чрез сключването на допълнителни заеми от банковите институти – с оглед на предстоящите плащания към производителите на индустриалните и на селскостопанските произведения. Частните банкови кредити на индустриалците и на военните доставчици следователно се явяват като една междинна и временна връзка между държавата и производителите на храни и материали за нуждите на войската. Тази връзка не се прекъсва с крайното заплащане на храните и материалите от страна на държавата, защото нуждите на войската от такива храни и материали са от текущ характер и проявяват склонност към постепенно увеличение, поради което и задълженията на индустриалци и военни доставчици към банковите институти не могат да бъдат напълно и окончателно ликвидирани. В този цикъл на обращението на допълнителните средства, изразходвани от държавата за нарасналите военни нужди и отпуснати от банковата система за временното финансиране на производството и на снабдяването на войската, ролята на централната банка и на отпусканите от нея преки кредити на съкровището може да бъде сравнена със значението на един кран, който постоянно вкарва нови количества вода в един резервоар, където количеството на водата проявява слаба тенденция на намаление поради някои неизбежни разливания или поради изпаряването на водата.

Циркулацията на допълнителните парични средства между отделните фактори, заети в производството на благата, за които нуждите на войската са нараснали, създава, както бе вече споменато, не само нови обороти, но и нови доходи – за индустриалеца или за неговия работник, за доставчика или за неговия агент, за комисионера или за транспортната къща и, накрай, за самия селскостопански производител. Част от тези нови или допълнителни доходи може да бъде насочена обратно към кредитната система под формата на нови „пасивни“ влогове, а една друга и вероятно по-голяма част ще бъде насочена към пазара на консумативни блага. Тези нови или допълнителни доходи се явяват на пазара като повторение, макар и в миниатюрен мащаб на преките кредити, отпускани от централната банка на държавата, и на извънредните разходи на съкровището за покриване на нарасналите нужди на войската от храни и материали. Към първоначалното засилено търсене на материали, труд и произведения от страна на индустриалците, търговците, износителите и военните доставчици и последвалото увеличение в търсенето на държавата за храни и материали за нарасналите нужди на войската следователно се прибавя и търсенето на консумативни блага от страна на широки слоеве от населението, чиито доходи са нараснали поради вкараната допълнителна покупателна сила в разни сектори на стопанството по горния път. Това заключение не се омаловажава чрез съждения относно промените в съотношението между увеличената номинална купувна сила на населението и увеличението в цените на стоките в търговията на дребно. Даже и при предположението, че увеличението в цените на стоките е по-голямо, отколкото увеличението в купувната сила на населението, действието на допълнителните парични средства, вкарани в разните сектори на народното стопанство, ще се развива в същата посока – към едно по-нататъшно увеличение в цените на стоките, а оттам и в размера на номиналните работнически надници и в доходите на всички останали лица, пряко или косвено заети в производството.

В края на краищата следователно първоначалното увеличение в цените на стоките и в надниците на работниците, настъпило вследствие на оскъдното предлагане на някои видове вносни стоки от чужбина и на вълнообразното отражение на по-високите цени на вносните стоки върху вътрешното равнище на цените на отделните категории стоки, както и на различните тенденции и промени в областта на производството, размяната и кредита, произлизащи от това развитие на цените, добива кумулативен характер поради въздействието на нарасналата, макар и само в номинално отношение покупателна сила на широки слоеве от населението върху цените на стоките. Тъй като първоначалното увеличение в цените на стоките във връзка с промените в обема и състава на търсенето и предлагането води към увеличение в надниците на работниците и в доходите на всички лица, пряко или косвено заети в производството и размяната, така и увеличението в номиналните доходи на тези лица води към ново увеличение в цените на стоките и в надниците на работниците. Този процес на кумулативно повишение в цените и надниците произлиза както от настъпилото разширение в обема на частния кредит, така и от разширението в обема на преките кредити, отпуснати от централния емисионен институт на съкровището за покриване на извънредните нужди на държавата. Не ще съмнение, покриването на тези извънредни нужди може да бъде извършено отчасти посредством преки кредити от централната банка, отчасти чрез увеличено данъчно облагане или чрез сключването на вътрешни държавни заеми. Увеличеното данъчно облагане обаче

не би могло да даде задоволителни резултати в желаните срокове – поради неизбежното закъснение между периода на реализирането на доходите, на облагането и на крайното плащане на данъците. На второ място, сключването на вътрешни държавни заеми за покриване на част от извънредните разходи на държавата би могло да изземе от народното стопанство тъкмо онези финансови средства, които в момента са неизползваеми поради особеното развитие на стопанската конюнктура. Така например покриването на вътрешните държавни заеми би могло да бъде извършено чрез привличането на средства от разните държавни и обществени фондове, както и от осигурителните дружества и други подобни обществени организации, които остават фактически неизползваеми при специфичните условия на разгледанията процес на стопанско разширение. Защото привличането на подобни средства не би могло да ограничи ефективната купувна сила на широките слоеве от населението или да предизвика известно намаление в обема на оборотните капитали на частните стопански деятели, или, накрай, да наложи едно трайно стеснение в активната стопанска дейност на дружествата и институтите, от които изхождат капиталите. Напротив, неизползваемите в момента капитали на подобни дружества и институти ще бъдат привлечени активно в стопанството чрез използването им от държавата под формата на един вътрешен държавен заем. Именно това обстоятелство придава на подобни вътрешни държавни заеми значението на една допълнителна купувна сила, вкарана в стопанството посредством извънредните разходи на съкровището, които действат за по-нататъшното увеличение в цените на стоките и в размера на надниците. Този процес на кумулативното повишение в цените и доходите води към ред нови промени в областта на производството, размяната и кредита, които предстоят да бъдат изследвани.

ГЛАВА III. ЕДНОСТРАНЧИВИЯТ СТОПАНСКИ ПОДЕМ И ДЪРЖАВНИЯТ ИНТЕРВЕНЦИОНИЗЪМ

1. ПРОТИВОРЕЧИВИ ЕЛЕМЕНТИ В ОСНОВАТА НА СТОПАНСКИЯ ПОДЕМ

Основното несъответствие между търсенето и предлагането. Кумулативното повишение в цените на стоките и в размера на номиналните работнически надници подчертава още по-силно онова основно несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането, което характеризира развитието на пазара в стопанството на неутралната държава след избухването на войната в чужбина. Разхождението между търсенето и предлагането се увеличава главно поради тенденцията към намаление в обема на предлагането на вносни стоки и сурови материали и свързаното с нея намаление в обема на производството в някои индустриални и занаятчийски браншове, както и поради тенденцията към непрестанно, макар и постепенно увеличение в търсенето на стоки и материали за нуждите на войската. Повишението в цените на стоките и в размера на надниците, което произлиза от появата на това основно несъответствие между търсенето и предлагането, добива кумулативен характер, когато увеличението в купувната сила на населението започне да действа върху равнището на цените. Тъй като връзката между първоначалните причини за повишението в цените и последиците на това явление се замъглява след започването

на обратния процес на въздействието на доходите върху цените, така и гонитбата в развитието на цените и на доходите продължава безрезултатно и без изгледи за установяването на някакво сравнително по-трайно положение на ново равновесие. Защото при постоянно намаляващия внос на стоки и материали и при ограничението в обема на производството в някои индустриални и занаятчийски браншове търсенето на стоки и материали от страна на войската проявява тенденция към постепенно увеличение, вследствие на което действителното количество на такива стоки и материали, намиращо се на разположение на пазара за задоволяване на нуждите на „частните“ потребители, намалява в още по-голяма степен, отколкото намалението в общото количество на предлаганите на пазара произведения.

Това противоречиво развитие на търсенето и предлагането се отразява особено неблагоприятно върху развитието на цените и възможностите за задоволяване на нуждите на „частните“ консуматори поради обстоятелството, че търсенето на стоки и материали от страна на войската е насочено в голяма степен именно към онези произведения, които представляват основният елемент в консумацията на цивилното население. Това са разните видове храни, материали за облекло и за обзавеждане на домакинствата, чиито цени се покачват най-стремително в процеса на съревнователното търсене на такива произведения от страна на цивилното население, което се стреми да поддържа предишния обем и състав на консумацията си, и от страна на държавата за задоволяване на нуждите на войската от повече храни и материали за изхранването и материалната екипировка на допълнително мобилизираните граждани. Посредством допълнителната покупателна сила, поставена на разположение на държавното съкровище от страна на централния емисионен институт, съкровището получава възможността за по-бързо и организирано изкупуване или изземване на част от предлаганите на пазара произведения, които представляват главният обект на търсенето както от страна на войската, така и от страна на цивилното население. С всяка нова покупка на храни и материали за нуждите на войската следователно се намалява количеството на произведенията, които остават на разположение за частна консумация и при подчертаната нееластичност на предлагането в някои сектори на стопанството възможностите за задоволяване на нуждите на цивилното население стават все по-ограничени. Политиката на държавата по изкупуването на храните и материалите за нуждите на войската предизвиква при горните обстоятелства едно неизбежно намаление в действителния обем на консумацията на цивилното население, което е равносилно на едно „наложено автоматично спестяване“[82] според въведения от Д. Х. Робъртсън израз, чрез което цивилното население неволно отделя една по-голяма част от предлаганите на пазара стоки и материали за задоволяването на нарасналите нужди на войската.

При предположението, че допълнителната покупателна сила, поставена на разположение на държавното съкровище за посрещане на уголемените нужди на войската, произлиза напълно или предимно от преките кредити, отпускани на съкровището от централната банка, а не от увеличеното облагане на населението с преки данъци или от постъпленията на някой нарочен вътрешен заем, това „наложе-

82 D. H. Robertson: „Banking Policy and the Price Level“ (с. 47–48), P. S. King & Son, Ltd., London, 1932, с. 1–103. В случая е меродавно понятието „automatic lacking“, или „автоматично лишаване“. Изразът „наложено спестяване“ е познат в литературата и преди модернизирането му от Д. Х. Робъртсън в Англия – Лудвиг фон Мизес го употребява още в 1912 година.

но спестяване“ върху населението ще се отрази най-неблагоприятно именно върху консумацията на работничеството, чиито доходи са сравнително и абсолютно най-ниски[83]. Защото с увеличението в цените на стоките и с постепенното намаление в количеството на стоки и материали, на разположение на пазара за задоволяване нуждите на „частната“ консумация работничеството не разполага с една достатъчно голяма реална покупателна сила, която да поддържа непроменен обема на неговата консумация, нито с достатъчни спестявания, които могат да бъдат хвърлени на пазара с оглед на предварителното закупуване на стоки и материали за покриване на редовни нужди в бъдещето. Това обстоятелство заставя по необходимост работничеството да изисква все по-нови и по-големи увеличения в размера на номиналните надници – даже и тогава, когато даденото вече увеличение отговаря почти напълно на настъпилото общо поскъпване на живота. Това донякъде парадоксално твърдение се обяснява с много по-бързите промени в цените на отделните стоки или в общото равнище на цените, отколкото в размера на номиналните работнически надници, които – поне през началния период на кумулативното развитие на цените и на надниците – не могат окончателно и трайно да догонят размера на поскъпването на живота. Процесът на „наложено автоматично спестяване“ се отразява още по-неблагоприятно върху консумацията на онези слоеве от населението, които получават определени парични доходи, като държавните и частните служители, лицата, получаващи доходи от наеми, от ценни книжа и т.н., защото доходите на тези съсловия остават почти непроменени, докато номиналните надници на работниците отбелязват значително увеличение. Само поради абсолютно по-ниския уровен на живота, т.е. абсолютно по-ограничения обем на консумацията в работническите домакинства, лишенията, предизвикани от процеса на „наложено спестяване“, се чувстват по-силно всред работничеството, отколкото всред другите съсловия.

Частичната липса на трудови сили и работническата надница. Гонитбата между възходящото развитие на цените и увеличението в номиналните работнически надници през началната фаза на започналия стопански подем се подклажда и от постепенната поява на една частична липса на трудови сили на пазара – във връзка с преминаването към по-малко капиталистически структурно-организационни методи в производството и с мобилизирането на значителен брой работници в редовете на войската. Понеже нуждите на войската от храни и материали съвпадат в голяма степен с обичайната консумация на населението, търсенето на консумативни произведения нараства почти повсеместно. Производителите на такива произведения полагат усилия да съкратят по възможност дължината на производствения процес и същевременно да увеличат обема на производството чрез употребата на повече работни сили при даден производствен апарат. Задържането в редовете на войската на голям брой работници обаче в скоро време предизвиква появата на едно друго основно несъответствие между търсенето и предлагането на пазара на труда: търсенето се увеличава, а предлагането намалява застрашително с постигането на едно състояние на почти пълна заетост на труда. Привличането на нови работни сили в индустриите, произвеждащи консумативни блага, става възможно главно чрез оттеглянето на част от работниците, заети в индустриите за производството на инвестиционни блага. В една твърде индустриална държава това са работниците, заети в производството на

83 Срв. например A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“ (с. 259), Macmillan & Co, London,1929, с. 1–325.

машини, инструменти и други съоръжения за нуждите на индустрията. В една предимно земеделска държава обаче, в която тежката индустрия е слабо развита или въобще не съществува, индустриите за производството на инвестиционни блага обикновено се покриват с производствата на строителни материали и с някои браншове на металоработната индустрия. Следователно осигуряването на нови работни сили в индустриите за производството на консумативни блага може да бъде осъществено главно чрез привличането на работници, заети в индустриите за производство на инвестиционни блага или на строителни материали.

Това разграничаване между индустриите за производство на консумативни и за производство на инвестиционни блага е независимо от направеното първоначално разграничаване между сравнително по-активните и сравнително по-малко активните индустрии – във връзка с промените в обема и състава на търсенето и предлагането вследствие на избухналата в чужбина война. Доколкото някои индустрии за производство на консумативни блага остават сравнително слабо засегнати от нарасналото търсене за нуждите на цивилното население и на войската, преминаването на трудови сили от тези индустрии в други индустрии за производството на консумативни блага се улеснява. Същото важи и по отношение на онези индустрии, в които увеличението в обема на производството вследствие на нарасналото търсене се спъва донякъде от сравнително оскъдното предлагане на вносни сурови материали и полуфабрикати. Всъщност обаче търсенето на консумативни произведения нараства повсеместно през периода на стопански подем и на възходящо развитие на цените, понеже сравнително по-оскъдното предлагане при значително повишени цени на някои произведения предизвиква прехвърлянето на част от незадоволеното търсене за такива произведения върху други стоки, които се явяват като заместители на сравнително оскъдно предлаганите и силно поскъпналите произведения. В резултат, заетостта на трудовите сили в онези индустрии за производството на консумативни блага, които първоначално не са били засегнати от нарасналото търсене, проявява тенденция към увеличение, вследствие на което преминаването на трудови сили от същите индустрии в сравнително по-активните индустрии се затруднява още повече. В това съревнование между сравнително по-активните и сравнително по-слабо активните производства за привличането на трудови сили или за тяхното задържане номиналните надници на работниците неизбежно се покачват както в първите, така и във вторите индустрии.

Въпросът е, дали това засилено търсене на трудови сили в индустриите за производство на консумативни блага може да бъде донякъде облекчено чрез освобождаването на работни ръце в индустриите за производство на инвестиционни блага. Тук трябва да се прави разлика между промените в структурно-организационната техника на производството, от една страна, и промените в обема и състава на търсенето, т.е. разпределението на търсенето между консумативни и инвестиционни блага, от друга страна. Преминаването към една по-малко капиталистическа структурно-организационна техника в производството се дължи на стремежа на производителите да съкратят производствения процес и същевременно да увеличат обема на производството на консумативни блага, за които търсенето на пазара е значително разширено. Самото увеличение в обема на търсенето на консумативни блага обаче предразполага производителите към разширение на производствения апарат и означава появата на едно допълнително търсене от страна на тези производители за ма-

шини, инструменти и други съоръжения, т.е. за нови инвестиционни блага, а общата стойност на поръчките в индустрията за производство на инвестиционни блага може да възлезе на много по-големи суми, отколкото стойността на самото увеличение в обема на производството на консумативни блага, предизвикало горните поръчки за инвестиционни блага. Така например според Ф. Д. Хайек „плащанията в С.А.С. Щати за консумативни блага възлизат едва на една дванадесета част от общата сума на плащанията за всички видове инвестиционни блага“[84]. При това положение освобождаването на работни сили от индустриите за производство на инвестиционни блага и привличането им в индустриите за производство на консумативни блага става твърде проблематично и единствената последица на това развитие в търсенето на консумативни и на инвестиционни блага ще бъде общото или повсеместно повишение в размера на номиналните надници както в сравнително по-активните и в сравнително по-малко активните индустрии, така и в индустриите за производството на консумативни и на инвестиционни блага.

При предположението обаче, че доставянето на инвестиционни блага в стопанството на неутралната държава зависи по-скоро от възможностите за внос на такива произведения от чужбина, отколкото от производството им в местната индустрия, засиленото търсене на трудови сили в индустриите за производството на консумативни блага може да предизвика една тенденция към временно освобождаване на работници от индустриите за производство на строителни материали и на някои видове инвестиционни блага. Разбира се, подобно развитие на нещата би било възможно само в случай че общественият и частният строеж не показват тенденция към увеличение. Липсата на някои строителни материали от чуждестранен произход, увеличението в цените на местните строителни материали и покачването в размера на номиналните работнически надници, прибавени към неизвестността на бъдещето във връзка с избухналата в чужбина война, вероятно ще се отразят неблагоприятно върху развитието на частния строеж. Така например кубатурата на разрешените частни строежи в България намалява с 30 на сто през първите две военни години, или от 1939 до 1941 година включително. От друга страна, търсенето на строителни материали от страна на военните власти – във връзка с постройката на някои стратегически пътища или други подобни мероприятия – трябва да се очаква да бъде увеличено след избухването на войната в чужбина, компенсирайки донякъде намалението в обема на частния строеж. Ако обществените строежи във връзка с някои военни нужди не бъдат фактически увеличени в сравнително краткосрочния период, трябва да се предполага, че военните власти ще вземат необходимите мерки за образуването на известни запаси от строителни материали – с оглед на бъдещото засилване на военните строежи. В такъв случай естествено производството на строителни материали би показало сравнително по-слабо намаление, докато обемът на продажбите от фабриките би показал едно по-чувствително намаление във връзка с образуването на необходимите запаси за войската. И действително анализът на данните за България през и след 1939 година показва, че докато намалението в кубатурата на разрешените частни строежи възлиза на кръгло 30 на сто, намалението в обема на производството на инвестиционни блага (предимно строителни материали) от 1939 до 1941 година включително е в размер на кръгло 8 на сто – при едно намаление от кръгло 16 на сто в обема на продажбите от фабриките за производство на строителни материали през

84 F. A. Hayek: „Prices and Production“, с. 43.

същия период[85]. Но подобно незначително намаление в обема на производството на инвестиционни блага не би било достатъчно, за да облекчи твърде нарасналото търсене на трудови сили в индустриите за производство на консумативни блага – чрез освобождаването на част от заетите работници в производството на инвестиционни блага. С други думи, крайният резултат на горните промени в почти всички случаи се свежда до едно общо или повсеместно увеличение в размера на номиналните работнически надници, съпроводено от едно общо и почти повсеместно увеличение в търсенето на трудови сили, което не може да бъде задоволено поради оскъдното предлагане на труд във връзка със свикването в редовете на войската на голям брой работници.

Едностранчиво развитие на стопанския подем. Основните несъответствия между обема на търсенето и предлагането на стоки и на труд спъват правилното развитие на започналия стопански подем: оскъдното предлагане на вносни произведения не позволява едно съответно разширение в обема на местното индустриално производство с оглед на нарасналото търсене и оскъдното предлагане на трудови сили също така не дава възможност на производството да нарасне в съответствие с търсенето или да реагира по обичайния начин спрямо увеличението в цените на стоките. Крайният резултат на тези две тенденции се изразява в едно все по-бързо и по-силно увеличение в цените на стоките, което отстранява от пазара онези купувачи, които не биха могли да заплатят увеличените цени на търсените от тях произведения поради по-слабото увеличение в техните номинални доходи, отколкото увеличението в цените на стоките. С развитието на стопанския подем и с все по-силното увеличение в цените на стоките разхождението между общата покупателна сила на населението и равнището на цените на стоките става все по-чувствително.

Сравнителното задържане на покупателната сила на населението би представлявала сериозна пречка за по-нататъшното повишение в цените и даже за по-нататъшното развитие на самия стопански подем, ако това задържане не бе компенсирано от допълнителната покупателна сила, вкарана в разни сектори на стопанството чрез извънредните разходи на съкровището за издръжката и материалната подготовка на войската. Процесът на „наложено автоматично спестяване“ е в пълно действие, допринасяйки за едно реално намаление в обема на консумацията на по-голямата част от цивилното население в един момент, когато цените на стоките и доходите на отделни стопански съсловия продължават да се увеличават с по-бързо или по-бавно темпо.

Въпреки това реално намаление в обема на консумацията на голяма част от цивилното население възходящото развитие на стопанската конюнктура носи всички външни белези на един действителен стопански подем. Циркулацията на стоките става извънредно оживена, промените в цените на отделните стоки са чести и бързи и, накрай, печалбите, които производители и посредници реализират, са по-значителни, отколкото преди започването на процеса на кумулативно увеличение в цените и доходите. Но намалението в обема на консумацията на цивилното население е равнозначно на известно, повече или по-малко съответно, намаление в обема на оборотите на търговците на дребно, т.е. на същите търговци, които първи почувстваха увеличеното търсене на стоки и произведения след избухването на войната и които поставиха началото на възходящото развитие на цените и на надниците чрез съответно увеличените си поръчки до ангросистите и чрез тях до производителите.

85 Според „Месечни известия“ на Главната дирекция на статистиката.

Естествената реакция на търговците на дребно към това развитие на нещата е да компенсират загубата, произлизаща от намалението в действителния обем на оборотите, чрез увеличението в цените на стоките и свързаното с това увеличение в размера на процентните печалби. От друга страна, намалението в действителния обем на оборотите на търговците на дребно не означава едно съответно намаление в оборотите на ангросистите, особено ако последните са едновременно и доставчици на държавата, респективно на войската. Към възможността за компенсиране на част от загубите на ангросистите, произлизащи от намалението в обема на продажбите за частна консумация, чрез едно съответно увеличение в маржовете между покупните и продажните цени, т.е. в размера на процентните печалби, трябва да се прибави вероятното увеличение в обема на продажбите към доставчиците на войската или евентуално в техните преки продажби към интендантските представители на войската. Естествено намалението в обема на частната консумация не засяга оборотите и печалбите в индустрията, или поне в онези браншове, които работят предимно с местни сурови материали и за чиито произведения съществува допълнително търсене от страна на войската. Напротив, печалбите са сравнително най-големи именно в индустрията, която последна бе почувствала разширението в обема на търсенето на стоки и произведения след избухването на войната.

Това развитие на оборотите и относителното и даже абсолютно увеличение в печалбите при търговията на едро и при индустрията е от значение за насоката и състава на капиталообразуването през тази фаза на стопанския подем. Преди разглеждането на отраженията на това натрупване на значителни ликвидни средства в ръцете на търговците на едро и на индустриалците върху състоянието на пазара обаче трябва наново да се подчертае едностранчивото развитие на започналия при горните обстоятелства стопански подем. В разлика от мирновременното развитие на стопанството, когато възходящата тенденция на цените и доходите води към едно реално увеличение в обема на производството и на консумацията на цивилното население, започналото кумулативно повишение в цените и доходите в стопанството на неутралната държава след избухването на войната в чужбина не е съпроводено с подобно и съответно увеличение в обема на консумацията и в обема на производството – то носи само външните белези на един стопански подем и може да бъде окачествено като един „псевдоподем“, но не и като един действителен стопански подем. Развитието на българското народно стопанство през първата или даже втора година на новата световна война от 1939 година илюстрира[86] доста добре истинския характер на този стопански „псевдоподем“. Така например при едно увеличение от 14.4 на сто в средното месечно равнище на цените на дребно от 1939 до 1940 година стойността на оборотите на кооперативните потребителни магазини в градовете и селата нараства само с 5.5 на сто, от което следва, че действителният обем на продажбите на дребно от тези магазини, или на консумацията на цивилното население показва намаление от кръгло 8 на сто. Същото явление се наблюдава и в развитието на индексите на обема на продажбите от фабриките за производство на инвестиционни блага и за производство на консумативни блага (извън храните), които отбелязват известно намаление спрямо 1939 година. Чувствителното повишение в цените на стоките през този период, както и увеличението в номиналните надници и в печалбите на стопанските деятели представляват само външните белези на една възходящо

86 Според „Месечни известия“ на Главната дирекция на статистиката.

развиваща се конюнктура, докато всъщност привидната активност на стопанството почива върху фалшивите основи на един стопански „псевдоподем“.

2. СПЕКУЛАТИВНО РАЗВИТИЕ НА ПАЗАРИТЕ И ДЪРЖАВНИТЕ ПРОТИВОМЕРКИ

Спекулативни прояви в стоковия пазар и търговията на дребно. От гледището на отделния търговец или производител развитието на пазара през периода на стопанския „псевдоподем“ се характеризира главно с трайната тенденция към повишение в цените на стоките, произлизаща от сравнително оскъдното предлагане на стоки и от привидно безкрайното разширение в търсенето. Всеки един от горните три фактора подтиква отделния предприемач, в икономическия смисъл на думата, към незабавно и решително увеличение в щоковете от произведения, с които той търгува или работи. Тенденцията към трайно повишение в цените на стоките представлява гаранция, че стоките, с които той разполага в момента, ще бъдат ликвидирани при благоприятни условия. Оскъдното предлагане на някои вносни произведения или местни индустриални стоки го подтиква към едно чрезмерно запасяване според условията и възможностите с такива произведения отчасти поради страха от едно евентуално намаление в действителния обем на неговите обороти, и отчасти поради вероятността от ликвидирането на новите щокове при още по-благоприятни условия. Накрай, привидно безкрайното търсене на стоки, съпоставено с оскъдното предлагане и тенденцията към увеличение в цените, го подтиква към безрезервното заплащане на все по-високи и по-високи цени за стоките, които той купува. Твърде бързото темпо на циркулацията на стоките представлява на свой ред една допълнителна гаранция от гледището на отделния производител, предприемач или посредник срещу възможните загуби при един внезапен и малко вероятен поврат в състоянието и настроението на пазара. Реализирането на значителни печалби през периода на стопанския „псевдоподем“ поставя в ръцете на отделния предприемач необходимите средства за закупуването на свръхнормални количества стоки с чисто спекулативни цели, т.е. с намерение да бъдат реализирани повече от нормални печалби в един сравнително краткосрочен период благодарение на особеното състояние на пазара.

Спекулативните прояви при вътрешната търговия се насочват предимно към онези произведения, които са едновременно обект на допълнителното търсене от страна на войската и от първостепенно значение за консумацията на цивилното население. Това са главните селскостопански произведения, или зърнените и някои скотовъдни храни и произведения, и масата на ликвидни оборотни капитали, търсеща лесен пласмент и бързи печалби, се насочва именно към тях. В спекулативното изкупуване на тези храни и материали цените отскачат бързо и без мярка нагоре, което подклажда още повече спекулативните прояви и допринася за бързото разстройство на пазара. Съревнованието между редовните търговци закупчици на такива произведения, от една страна, и временните доставчици на войската или „пришълците“ от други браншове и професии, от друга страна, утежнява още повече положението и увлича в тази игра на спекулативно закупуване даже и умерените редовни търговци закупчици, които единствени могат да си дадат добра сметка за действителното положение на нещата. Същевременно свободните оборотни капитали в индустрията, увеличени посредством реализираните извънредни печалби в периода на стопанския „псевдоподем“, се прибавят към общата маса на ликвидни парични средства, тър-

сещи временен и бърз пласмент в селскостопански произведения и очакващи бързи и извънредни печалби от това спекулативно закупуване на храни, материали и суровини. Увеличението в цените на стоките, което неизбежно следва това спекулативно развитие на търсенето, се отразява неблагоприятно не само върху доходите и консумацията на цивилното население, но и върху разходите на съкровището във връзка с изхранването и материалната екипировка на допълнително свиканите в редовете на войската граждани. Пред угрозата от едно претоварване на държавния бюджет с нови и привидно неоправдани разходи и от едно разстройство на правилното функциониране на пазара и на системата на снабдяването на войската и населението държавата се вижда принудена да обяви своевременно въвеждането на „държавна“ или „монополна“ търговия с някои основни селскостопански произведения и даже сурови материали или евентуално, ако този вид търговия е бил въведен в миналото по отношение на някои само произведения, да разшири броя на стоките, които са обект на държавната монополна търговия.

Разбира се, мотивите за въвеждането на държавната монополна търговия или за разширението в броя на нейните обекти не се свеждат само или предимно до преустановяването на възходящото развитие на цените на въпросните произведения поради спекулативното им закупуване от страна на редовните и на извънредните закупчици. Желанието на държавата е да обезпечи правилното функциониране на системата на снабдяване на населението и войската с необходимите храни и материали, както и да образува известни запаси от такива храни и материали за нуждите на войската. Оправданието на държавната намеса в търговията с такива произведения се крие в спекулативното развитие на пазара и в така наречените „върховни“ нужди на войската, които налагат поставянето на избрани произведения от селскостопански произход под контрола на държавата и нейните административни органи.

Но спекулативното развитие на пазара не обхваща само селскостопанските произведения, върху които е съсредоточено търсенето на цивилното население и допълнителното търсене за нуждите на войската, а и някои важни вносни произведения, чието оскъдно предлагане създава условия за реализирането на бързи и прекомерни печалби, както и някои местни произведения от голямо значение за износа, които се радват на засилено търсене в чужбина вследствие на войната, на стопанската „блокада“ и „контраблокада“ и т.н. Спекулативното закупуване на местни произведения за износ представлява нов принос към разстройството на вътрешния пазар и допринася за чрезмерното увеличение във вътрешното равнище на цените на стоките. Надпреварването от страна на вносителите и на индустриалните потребители на някои вносни материали при приемането на съответните оферти за внос на стоки от чужбина – без оглед на размера на предлаганите цени – създава същото трескаво състояние в пазара на вносните произведения, което се наблюдава при спекулативното закупуване на местни стоки за местна консумация или за износ. И многобройните запитвания от страна на вносители в чужбина за внос на стоки и материали създават впечатлението в чужбина за едно чрезмерно запасяване от страна на стопанството на неутралната държава в един момент, когато нуждите на воюващите държави или на държавите, спазващи едно положение на въоръжен неутралитет, налагат известно ограничение в износа на такива стоки и материали. В случаите, когато експортната търговия във воюващите държави или в държавите, спазващи едно положението на въоръжен неутралитет, е поставена под централното ръководство на държавата, едно

прекомерно увеличение в запитванията и търсенето на стоки в чужбина от страна на вносителите в неутралната държава би могло да има обратния резултат – отказ или намаление в количествата на разрешените за износ стоки от воюващите или въоръжено-неутралните държави. Следователно, за да спре нежелателното бързо повишение в цените на стоките, да предотврати разстройството на вътрешния пазар на такива произведения и да обезпечи образуването на необходимите запаси от местни стоки при наличността на засиленото търсене на експортни произведения в чужбина, държавата се вижда принудена да постави износа на някои произведения под възбрана или под „държавен контрол“, както и да разшири принципа на държавната монополна търговия по отношение на някои вносни произведения от значение за нуждите на войската, на местната индустрия и на цивилното население.

Спекулативното развитие на пазара обаче не се ограничава само във вътрешната търговия на едро или във вносно-износната търговия, а се разпростира до известна степен и във вътрешната търговия на дребно. Независимо от тенденцията към спекулативно увеличение на щоковете и временното задържане на стоките от пазара – в очакване на нови и по-високи цени, с което се разстройва правилното функциониране на системата на разпределението на стоките – в търговията на дребно се наблюдава появата на едно друго неблагоприятно явление: масовото нахлуване в особено примамливите браншове на лица, които не са упражнявали търговска дейност в миналото, които не притежават необходимата подготовка и традиционен морал на редовния стопански деятел и които са склонни към някои нередни прояви в своята новоизбрана дейност с оглед на по-бързото реализиране на извънредни печалби. Това нахлуване на нови търговци на дребно в избрани браншове се извършва в един момент, когато количеството на стоките на разположение за частна консумация проявява тенденция към намаление, т.е. когато „средният“ действителен обем на оборота на отделните предприятия намалява. Положението е аналогично на това, което се наблюдаваше в Германия след края на Първата световна война и през началния период на монетната инфлация, тъй както е описано от професор Константино Брешани-Турони: „Числото на посредниците се увеличаваше постоянно в един момент, когато купуването и продаването на стоки създаваше възможности за реализирането на бързи печалби вследствие на твърде бързото увеличение в цените. Освен законната търговия, която и без това включваше една доста дълга верига от посредници, в бъркотията на монетната инфлация започна да вирее и да цъфти една скрита или забранена търговия с най-различни видове храни, полезни вещи, художествени предмети, злато, сребърни изделия и т.н.“[87] След въвеждането на вътрешната монополна търговия за някои селскостопански произведения, след поставянето на някои експортни произведения под възбрана или държавен контрол и след изземването на някои вносни стоки и материали от частната търговия, държавата преминава съвършено леко и към едно по-пълно и строго регламентиране на вътрешната търговия, увеличавайки формалностите при получаването на разрешителни за правотъргуване в дадени браншове на търговията на дребно и ограничавайки по косвен път прилива на нови лица в търговията посредством редица административни мерки и ограничителни разпоредби относно необходимите квалификации за получаване на търговска

87 C. Bresciani-Turroni: „The Economics of Inflation“ (A Study of Currency Depreciation in Post-war Germany), с. 215, London, 1937. с. 1–463.

правоспособност[88]. Значението на тези мерки ще бъде наново разгледано в следващата част на изложението.

Спекулативни прояви в девизния и паричен пазар. Вмешателството на държавата в стопанския живот на страната следователно се засилва и оправдава главно поради спекулативните прояви на вътрешния пазар. Не трябва обаче да се подразбира, че повишението в цените на стоките се дължи на спекулативното развитие на пазара. Професор С. С. Демостенов например описва значението на спекулацията по следния начин: „По този начин се установява, че спекулацията не е, сама по себе си, в състояние да повиши или да понижи равнището на цените. Тя само подчертава или засилва някои съществуващи тенденции в развитието на цените на пазара, действайки като един мощен усилвател, удвоявайки или утроявайки силите на икономическите явления и разширявайки същевременно техния обсег.“[89] Така спекулативното развитие на вътрешния пазар обхваща постепенно почти всички сектори на стопанството и, на първо място, паричния и капиталовия пазар. Изгледите за реализиране на свръхпечалби в индустрията насочват свободните и увеличените вече оборотни капитали към пазара на ценните книжа, предизвиквайки една тенденция към повишение в курсовете и създавайки илюзията за съществуването на значителен стопански просперитет. Тези свободни оборотни капитали обаче се насочват предимно към частните ценни книжа или обикновени акции, като пренебрегват държавните ценни книжа и в по-малка степен частните ценни книжа с определен лихвен процент, т.е. с привилегирован или ипотекарен характер. Разхождението между развитието на курсовете на частните ценни книжа и на държавните ценни книжа, или на ценните книжа без определен и с определен лихвен процент, се подкрепя и от самото увеличение в размера на частния сконтов процент, т.е. на лихвата, при която банките отпускат краткосрочни заеми. Напротив, самото увеличение в краткосрочната заемна лихва, прибавено към едновременното образуване на значителни свободни оборотни капитали вследствие на липсата на достатъчно благоприятни обекти или на достатъчни възможности за инвестирането на тези капитали в производството и търговията, действа за повишението в курсовете на частните ценни книжа. А според Дж. М. Кейнс „курсът на акциите на някое акционерно дружество и даже на неговите преференциални или ипотекарни акции е чувствителен до такава степен към краткосрочните промени в оповестените вече или в очакваните печалби на дружеството, която би изглеждала напълно абсурдна на един страничен наблюдател“[90]. Така спекулативното развитие на фондовата борса придава още един елемент на нестабилност в самото развитие на стопанския „псевдоподем“.

В държавите обаче, в които пазарът на частни ценни книжа е твърде ограничен, напливът на свободни оборотни капитали в кредитните институти може да предизвика появата на една тенденция към увеличение в курсовете на държавните ценни книжа, които представляват почти единствените обекти за сигурно пласиране на свободните краткосрочни капитали в очакване на появата на някои по-примамливи и до-

88 Срв. например последното изменение на Закона за изменение и допълнение на Закона за уреждане на вътрешната търговия в България, извършено през пролетта на 1942 година в голяма степен под влиянието на горното изключително развитие на търговията на дребно („Държавен вестник“, брой 75 от 10.IV.1942 г.).

89 S. S. Demosthenov: „Food Supply in Russia during the World War“, с. 383.

90 J. M. Keynes: „A Treatise on Money“, vol. II., с. 360.

ходни обекти за инвестирането на същите капитали[91]. Реализирането на значителни и бързи печалби в търговията и индустрията обаче привлича свободните оборотни капитали към пазара на държавните ценни книжа не толкова поради възможността за краткосрочното и сигурно пласиране на средствата в лихвоносни облигации, колкото поради очакването на появата на други подходящи обекти за капиталови инвестиции и вследствие на надеждата за евентуалното ликвидиране на закупените държавни ценни книжа в недалечното бъдеще при повишени курсове. Печалбите, които могат да бъдат реализирани при това спекулативно закупуване на държавни ценни книжа, прибавени към увеличението в ликвидните оборотни средства, общото повишение в цените на стоките, несигурното външно политическо положение и нарасналото търсене на вносни стоки при повишените цени на тези произведения, създават условия за прехвърлянето на част от спекулативните капитали към девизния пазар. Оскъдното предлагане на вносни стоки вследствие на избухналата в чужбина война не означава едно съответно намаление в търсенето на чуждестранни валути на вътрешния пазар, понеже повишението в цените на вносните стоки компенсира намалението в обема на вноса. Прехвърлянето на някои международни краткосрочни капитали от неутралната държава в някоя друга, по-отдалечена от военното огнище страна, както и прехвърлянето на някои местни капитали в чужбина поради същите съображения създават едно временно и изкуствено търсене на девизи, което допринася за достигането на „горната експортна точка“ при златния еталон и за намалението на златните и девизни резерви на страната – независимо от това, дали националната монета е прикрепена към един „златен металически еталон“ или към някоя форма на „златния разменен еталон“, въведен между 1926 и 1929 година в някои от по-малките и предимно земеделски европейски държави, или, накрай, към един обикновен книжен еталон[92].

Засиленото търсене на чужда валута и неизбежното влошаване в камбиалния курс на местната монета допринася за все по-широкото спекулативно развитие на девизния пазар. Същевременно влошаването в камбиалния курс на местната монета предизвиква някои смущения в пазара на недвижимите имоти, допринасяйки за чувствителното поскъпване на тези имоти, даже и в случаите, когато не са налице други обективни причини за едно подобно развитие в пазара на земята и сградите. Изправена пред един постоянен отлив на злато и чужди девизи от резервите на централния емисионен институт и пред известно обезценяване във външната стойност на националната монета поради спекулативното развитие на девизния пазар, държавата се вижда принудена да суспендира действието на златния или на златно-разменния еталон или, в случая с книжния еталон, да постави възбрана върху износа на местна валута в чужбина и да въведе един режим на пълен девизен монопол за централната банка, съпроводен със съответните девизни ограничения, с контингентирането на вноса и на съществуващите в момента на въвеждането на девизния монопол частнофинансови задължения към чужбина. С това обаче спекулативните капитали не се отстраняват от девизния пазар, а се насочват към вътрешния пазар на златото и среброто, както и на предметите, изработени от тези материали. Предизвиканата

91 Понижението в курсовете на българските държавни ценни книжа през и след 1939 година на вътрешния пазар трябва да се отдаде на декретираното в началото на същата година намаление в номиналните лихвени проценти на облигациите от вътрешните заеми. Срв. А. Г. Христофоров: „Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939“ (с. 87) в „Трудове“ на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, год. 1939, № 1–2, с. 1–151.

92 По този въпрос срв. Георги К. Свраков: „Теория на търговската политика“, с. 20–24.

в голяма степен по изкуствен начин първоначална обезценка в камбиалния курс на националната монета се предава върху свободния курс на златото на вътрешни пазар и самото въвеждане на девизния монопол и последвалото ограничаване на спекулативните сделки с девизи предизвиква едно повече от съответно повишение във вътрешната стойност на златото спрямо националната монета. Естествено държавата не остава безразлична към това развитие на вътрешния пазар на скъпоценните метали и своевременно поставя възбрана върху търговията със злато и сребро, която се съсредоточава и насочва единствено към централната банка, притежаваща монопола на търговията с чужди девизи. Възбраната върху този вид търговия обаче е извънредно трудно приложима и фактически добива само номинален характер: незаконната търговия със злато продължава да съществува и единственият резултат на горната мярка се свежда до пълното прекъсване на снабдяването на централната банка със злато от вътрешния пазар и до едно чрезмерно увеличение в незаконната пазарна цена на среброто и златото с оглед на рисковата премия, която следва да бъде включена в цената при незаконните сделки с тези скъпоценни метали. Значението на тези явления, които се наблюдават в стопанствата на почти всички воюващи и неутрални държави през началните години на Втората световна война, ще бъде също изтъкнато по косвен път в следващата част на настоящото изложение.

Спекулативни прояви в пазара на производствените средства. Онова „бягство“ от парите, което характеризира периода на стопанския „псевдоподем“ и което предизвиква, между друго, спекулативните прояви в стоковия пазар и търговията на дребно, както и в девизния и паричен пазар, се съпровожда от едно изкуствено търсене на недвижимости с оглед на трайното и сигурно инвестиране на образуваните свободни оборотни капитали в индустрията и търговията. Цените на недвижимите имоти започват да се покачват в много по-голям размер, отколкото поскъпването на строителните материали или на работната ръка, включвайки по този начин една, така да се каже, „осигурителна премия“, която купувачите на такива имоти са готови да заплатят на продавачите срещу риска, който последните носят чрез превръщането на трайните си капитали в ликвидни такива – предвид несигурното външнополитическо положение, тенденцията към поскъпване на строителните разноски и ограниченото предлагане на някои видове строителни материали поради затруднения внос. Колкото по-несъвършен и недостатъчно развит е капиталовият пазар в стопанството на дадена държава, толкова по-силно ще бъде насочването на свободните оборотни капитали към пазара на недвижимостите и толкова по-чувствително ще бъде повишението в цените на сградите и на незастроените парцели. Спекулативното развитие на пазара на недвижимостите се подклажда и от постепенното ограничаване чрез намесата на държавата на възможностите за проявлението на спекулативния капитал и въобще на свободните оборотни капитали в девизния пазар или във вътрешния пазар на злато и сребро, както и в областта на вътрешната и външна частна търговия. Цените на сградите нарастват стремглаво, а ведно с тях и цените на незастроените парцели. Развитието на частния строеж в по-големите градове върху базата на така наречената „етажна собственост“, позволяваща на сравнително малки капитали да бъдат трайно вложени в отделни жилищни или търговски помещения, улеснява в голяма степен спекулативното развитие на цените на недвижимостите. Така например през първите две години след избухването на Втората световна война цените на жилищните помещения и на магазините в столицата на България отбелязват едно

поскъпване от 200 до 300 на сто в сравнение с положението от есента на 1939 година.

Разбира се, нахлуването на спекулативните капитали или на свободните оборотни средства в пазара на недвижимите имоти не представлява първопричината за поскъпване в цените на имотите, а само засилва известни тенденции в развитието на този пазар, които произлизат от чисто обективни причини. Нормалното развитие на частния строеж в стопанството на неутралната държава не може да бъде поддържано с непроменено темпо и след избухването на войната в чужбина – главно поради оскъдното предлагане на някои необходими строителни материали и липсата на достатъчно работна ръка и на превозни средства вследствие на мобилизирането на работници и на превозни средства във войската. Особено неблагоприятно се отразява намалението в количеството на вноса на желязо за бетон върху развитието на частните строежи – а желязото представлява една от най-ценните стоки както за воюващите, така и за неутралните държави, вследствие на което доставянето на желязо от чужбина в стопанството на неутралната държава става все по-трудно и по-трудно след избухването на войната. Така например количеството на внесеното бетонно желязо и необработено желязо в България намалява от 57 847 тона през 1939 година на 41 197 тона през следващата 1940 година, или с кръгло 29 на сто[93]. Когато намалението във вноса на някои важни строителни материали предизвика известно повече или по-малко съответно намаление в обема на частния строеж – в зависимост от развитието на обществения строеж и от нуждите на войската, които също нарастват след избухването на войната в чужбина, на пазара на недвижимите имоти се появява едно основно несъответствие между обема на предлагането и обема на търсенето. Допълнителното разширение в обема на търсенето поради нахлуването на спекулативните или на свободните оборотни капитали в пазара на недвижимите имоти усилва това основно несъответствие и допринася за чрезмерното увеличение в цените на имотите. Поскъпването на имотите от своя страна се отразява неблагоприятно върху настроението на населението и върху неговото отношение към националната монета. Когато недвижимите имоти представляват главният обект на капиталови инвестиции в едно стопанство, чрезмерното увеличение в цените на имотите е в състояние да причини почти непоправими злини в набиранията на спестяванията в кредитните институти, в доверието на населението към монетната единица като мярка на стойност и в ред други отношения. При това положение напълно обяснимо е новото вмешателство на държавата в стопанския живот на страната чрез законодателни мерки за ограничаване или почти пълно спиране на покупко-продажбите на недвижими имоти и чрез въвеждането на пълен контрол върху новите частни строежи, както и върху договарянето и установяването на цените, по които сградите или части от сградите се продават от строителите на правоимащите купувачи[94].

Особените обстоятелства, при които се развива стопанският „псевдоподем“, налагат в скоро време едно ново разширение на вмешателството на държавата в стопанските отношения на индивидите – чрез регулирането на цената и на условията за работа на наемния труд. Повсеместното търсене на трудови сили в почти всички сектори на стопанството и появата на едно основно несъответствие между търсенето и предлагането на работни ръце водят към онази гонитба между движението на це-

93 Според Статистика на външната търговия на Царство България за 1941 година.

94 Срв. например А. Г. Христофоров: „Строежът и новият закон против спекулата с недвижими имоти“ в сп. „Стопански вести“, год. XII (1942), кн. 5 – за развитието на пазара на недвижими имоти в България след 1939 година.

ните на стоките и развитието на номиналните надници, която бе вече анализирана в предходната част на изложението. В тази гонитба между цените и надниците обаче настъпват значителни промени на отделните категории работници, като надниците на обикновените и неквалифицираните работници показват тенденция на по-бързо и силно увеличение, отколкото надниците на редовните и по-квалифицирани работници. Това явление се обяснява с обстоятелството, че преминаването към по-слабо капиталистически структурно-организационни методи в производството изисква употребата на повече сравнително неквалифицирани работни сили, отколкото използването на квалифицирани работници. Същевременно свикването в редовете на войската на голям брой работници, макар и обхващащо пропорционално както сравнително квалифицираните, така и сравнително неквалифицираните работници, предизвиква едно по-голямо абсолютно и относително увеличение в търсенето на неквалифицирани работници, тъй като трудът на по-квалифицираните работници може да бъде отчасти или напълно заместен чрез труда на други, макар и не толкова квалифицирани работници, докато трудът на отсъстващите от производствения процес неквалифицирани работници може в най-добрия случай да бъде само отчасти заместен чрез привличането на нови работни сили в производството. В резултат абсолютното и относително по-голямото увеличение в надниците на неквалифицираните работници създава условия за трудови конфликти между работодатели и сравнително по-квалифицирани работници – във връзка с исканията на последните за увеличения във възнагражденията. Избухването на трудови конфликти е по-вероятно в индустриите, които се радват на допълнителното търсене на стоки от страна на войската и в които следователно подобни конфликти са най-малко желателни от гледището на общодържавните интереси.

С оглед да отстрани възможността за избухването на трудови конфликти и да не допусне едно намаление в обема на производството в един момент, когато търсенето надвишава чувствително предлагането, държавата пристъпва към суспендирането на така нареченото право на работниците да обявяват стачки и се нагърбва с ролята на арбитър между работници и работодатели по въпросите, свързани с размера на възнагражденията и условията на труда. Същевременно уреждането на надниците и на условията за работа на определени категории работници в дадени производствени отрасли се извършва на базата на така наречените „колективни трудови договори“[95], които, макар и отдавна познати или съществуващи институции в пазара на труда, започват да се прилагат системно и да обхващат един все по-голям сектор от трудовия пазар именно в периоди на стопански „псевдоподем“ и на спекулативно развитие на вътрешните пазари[96]. Така например една вълна на нови колективни трудови договори заля пазара на труда в България през пролетта на 1940 година или в по-малко от една година след избухването на Втората световна война, като броят на сключените колективни договори се увеличаваше с почти всеки изминал месец през същата и следващата година. Заслужава да се отбележи, че разхождението в развитието на надниците на сравнително квалифицираните и на сравнително неквалифицираните работници в България бе взело значителни размери през първата и втората година

95 Срв. например Райко Ошанов: „Правната закрила на труда в България“ (с. 86–89), София, 1943 г., с. 1–331.

96 Според Const. Bresciani-Turroni в цитираното вече съчинение „The Economics of Inflation“, с. 300, броят на работниците в Германия, попадащи под разпоредбите на „колективни трудови договори“, нараства от 0.9 милиона в началото на 1918 година на 14.2 милиона към края на 1923 година, т.е. през периода на инфлацията.

след избухването на войната през есента на 1939 година. Така, докато номиналните надници на категорията „обикновени работници“ през 1941 година средно месечно за годината показваха увеличение от 52 на сто спрямо 1939 година, съответното увеличение в номиналните надници на работник-тъкач в текстилната индустрия възлизаше на 23 на сто, на работник-денкчия в тютюноработната индустрия – на 33 на сто, и на квалифициран шлосер – на 17 на сто[97]. Макар и обхващащи един сравнително ограничен брой работници, колективните трудови договори влияят косвено върху размера на надниците и условията на труда на останалите извън тези споразумения работници. Така, разглеждайки положението в Германия през инфлационния период след края на Първата световна война, К. Брешани-Турони пише: „Голям брой работници останаха извън действието на колективните трудови договори през цялото време, но все пак не може да съществува никакво съмнение, че тези споразумения упражниха твърде значително влияние даже и върху размера на възнагражденията и условията на труда на хора, които не бяха пряко обвързани чрез такива договори“[98]. Явно е следователно, че по-широкото приложение на принципа на колективните трудови договори отстранява в голяма степен не само възможностите за появата на вредните от производствено гледище стачки и локаути, но и някои несъответствия в развитието на надниците на сравнително по-квалифицираните и сравнително неквалифицираните работници, които характеризират периода на стопанския „псевдоподем“ и на спекулативното развитие на вътрешните пазари.

3. КРАЙ НА САМОРЪКОВОДЕНОТО РЕГУЛИРАНО СТОПАНСТВО

Нарушено равновесие между цените и реалните доходи. Политиката на регулиране на работническите надници и на изравняване на някои несъответствия в размера на надниците на отделните категории работници посредством по-широкото приложение на колективните трудови договори предизвиква в краткосрочния период едно общо повдигане на глобалната, но минимална покупателна сила на заетите в производството работници. Същевременно регулирането на работническите надници предполага, че всяка промяна в стойността на издръжката на живота, произлизаща от тенденцията към повишение или понижение в цените на дребно, ще бъде своевременно неутрализирана от гледището на реалната купувна сила на работничеството – посредством съответни промени в размера на номиналните надници, уговорени в рамките на колективните трудови договори. С други думи, дългосрочният ефект на широкото приложение на принципа на регулирането на работническите надници чрез колективни трудови договори ще се изрази в поддържането на общата реална купувна сила на работничеството на едно устойчиво равнище, независимо от настъпилите междувременно промени в обема и състава на търсенето и предлагането на стоки на пазара. Според Дъглас Копланд този принцип на регулиране на номиналните работнически надници съобразно промените в стойността на издръжката на живота е бил приложен със задоволителни резултати в Австралия при опита на правителството да превъзмогне стопанската депресия от 1929 до 1932 година[99].

97 Според „Месечни известия“ на Главната дирекция на статистиката.

98 C. Bresciani-Turroni: „The Economics of Inflation“, с. 300.

99 Professor Douglas Copland: „Australia in the World Crisis“ (с. 119–129), Cambridge University Press, 1934, с. 1–209.

От друга страна обаче, регулирането на номиналните работнически надници само с оглед на и съобразно с настъпилите промени в стойността на издръжката на живота, независимо от другите промени в обема и състава на търсенето и на предлагането на пазара, е в състояние да постави значителни пречки по пътя на възстановяването на нарушеното вътрешно стопанско равновесие.

Промените в реалната покупателна сила на работничеството са от голямо значение за състоянието на пазара и за развитието на цените на стоките. Когато реалната купувна сила на работничеството се поддържа непроменена в един период, в който действителният обем на предлаганите на пазара стоки за частна консумация намалява, абсолютно непроменената реална купувна сила на работниците поставя на тяхно разположение един относително по-голям дял от намаленото вече количество стоки на разположение в пазара за частна консумация. В резултат количеството на стоките, върху които се насочва покупателната сила на останалите консуматори, показва едно не само относително, но и абсолютно намаление. Когато реалната купувна сила на останалите консуматори не е била съответно понижена – с оглед не само на относителното, но и на абсолютното намаление в количеството на разполагаемите стоки, прекият ефект на поддържането на реалната купувна сила на работничеството на предишното равнище се изразява в едно ново увеличение в цените на стоките, което допринася за намалението в реалната купувна сила както на работничеството, така и на останалите консуматори, получаващи определени парични доходи в определени периоди. Следователно принципът на регулирането на номиналните работнически надници посредством колективните трудови договори и съобразно размера на поскъпването на живота би могъл да предизвика в един период на стопански „псевдоподем“ един нескончаем процес на увеличение в цените на стоките и в размера на номиналните работнически надници. Подобни съображения дават повод на Дж. М. Кейнс да пише: „Да се предполага, че политиката на подвижни и еластични надници представлява подходяща прибавка към една система, изградена главно върху началата на *laissez-faire*, е напълно противоположно на истината. Само във високо авторитарни стопанства, където внезапни, значителни и повсеместни промени биха могли да бъдат заповядани и приведени в изпълнение, една политика на подвижни и еластични надници би могла да функционира с успех.“[100] Тези внезапни, значителни и повсеместни промени очевидно се отнасят до всички други фактори и условия, от които зависи развитието на цените, на производството и на размяната в дадено стопанство и които при горните условия остават непроменени и със свободно въздействие върху пазара.

Следователно общото повишение в номиналните работнически надници, което ще бъде реализирано в краткосрочния период вследствие на широкото приложение на трудовите колективни договори и възприемането на един принцип на повече или по-малко съответно увеличение в размера на надниците с оглед само на промените в стойността на издръжката на живота, ще подчертае наново тенденцията към повишение в цените на стоките и ще влее пресни сили в започналия вече процес на гонитбата на цените и на надниците в един напълно заключен или „омагьосан“ кръг. Същото важи и по отношение размера на възнагражденията на служителите в държавните и частните предприятия, в случай че държавата постанови

100 J. M. Keynes: „The General Theory of Employment, Interest and Money“ (с. 269) London, Macmillan & Co, Ltd., 1936, с. 1–403.

известно увеличение в заплатите на чиновниците с оглед на настъпилото поскъпване на живота. Възможно е увеличението в размера на заплатите на държавните и частните служители да бъде по-малко от размера на настъпилото поскъпване на живота. Ако обаче това сравнително по-малко увеличение в заплатите на държавните и частните служители все пак представлява в процентни числа едно по-голямо увеличение, отколкото намалението в обема на предлагането, т.е. количеството на стоки на разположение на пазара за частна консумация, равновесието между реалната купувна сила на чиновничеството и количеството на разполагаемите стоки ще бъде наново нарушено: абсолютното намаление в реалната купувна сила на чиновничеството с оглед на размера на поскъпването на живота е съпроводено с едно относително увеличение в неговата реална купувна сила с оглед на намалението в обема на предлаганите на пазара стоки за частна консумация, вследствие на което се явява един фактически излишък на реална купувна сила, която действа за по-нататъшното увеличение в цените на стоките. Във всяко стопанство съсловията на работничеството, на държавното чиновничество и на служителите в частните предприятия представляват преобладаващата маса на консуматорите – поне в рамките на градските пазари. Достатъчно би било следователно да се появи един относителен излишък на реална покупателна сила в ръцете на тези три съсловия в един период, когато количеството на стоките в пазара на разположение за частна консумация показва известно абсолютно или само относително намаление, за да се появи едно основно неравновесие между цените, производството и реалните доходи на консуматорите, което води към все по-нови промени в заключения кръг на цените и доходите.

Частично разстройство на снабдителната и разпределителната система. Излишната покупателна сила, която се появява вследствие на неравновесието между нивото на цените и реалните доходи на работничеството, на държавното и на частното чиновничество, се насочва към пазара на консумативни блага, където се среща с част от спекулативните и свободните оборотни капитали в търговията и индустрията, отстранени от предпочтителните обекти на спекулативни инвестиции посредством намесата на държавата във вътрешната търговия с основните селскостопански произведения, във вносно-износната търговия, в девизната търговия и търговията с ценните метали, както и при покупко-продажбите на недвижими имоти. Водени от желанието да поддържат непроменен предишния обем на консумацията си, въпреки абсолютното или само относително намаление в количеството на стоките на разположение в пазара за частна консумация, притежателите на тази излишна покупателна сила са готови да заплащат все по-високи цени за онези консумативни произведения, които са от първостепенно значение за тяхната обичайна консумация. Към масата на излишна покупателна сила с оглед на обема на предлагането на пазара се прибавя и покупателната сила на онези селскостопански производители, чиито главни произведения са били включени в обектите на монополната търговия на държавата със селскостопански произведения, вследствие на което производителите получават една голяма част от годишния си паричен доход вкупом с предаването на произведенията си на агентите на държавния монопол. Преди въвеждането на монополната търговия с тези произведения изкупуването им от страна на частните търговци се е извършвало постепенно, според нуждите и състоянието на пазара, вследствие на което и разходите на селскостопанските производители са били срав-

нително равномерно разпределени по време, улеснявайки по този начин нормалното функциониране на пазара. При новите условия обаче производителите ще побързат да оползотворят своевременно получените вкупом парични доходи чрез насочването им към пазара на консумативни блага, и то в един момент, когато цените на стоките проявяват явна тенденция към повишение вследствие появилата се излишна покупателна сила в ръцете на другите стопански и социални съсловия и абсолютното или само относително намаление в обема на предлагането на стоки за частна консумация.

Възможно е, разбира се, да се поддържа, че консервативното отношение на селскостопанските производители към парите не ще предизвика едно масово нахлуване на получените вкупом годишни парични доходи при опазаряването на монополните произведения в градските пазари на консумативни блага, а ще действа, напротив, за задържането на значителна част от тези средства в домакинствата на самите производители под формата на тезоризирани суми. На това становище застава и Дж. М. Кейнс, когато пише: „В земеделски страни, където селяните имат обичая да тезоризират парични знаци, една инфлация, особено в началните стадии на нейното развитие, не ще предизвика едно пропорционално увеличение в цените на стоките, понеже увеличението в паричните доходи на селскостопанските производители вследствие на настъпилото повишение в цените на техните произведения ще предизвика едно задържане на средства в селското стопанство; чувствайки се съответно по-богати, селяните увеличават пропорцията, или частта на паричните си доходи, които биват тезоризирани.“[101] Когато обаче цените на стоките, които селскостопанските производители купуват от пазара, проявяват трайна тенденция на увеличение, частта от паричните доходи, които производителите биха тезоризирали, ще бъде съответно по-малка, а не по-голяма, или, с други думи, една съответно по-голяма част от текущите парични доходи ще бъде насочена към пазара на консумативни блага в градовете. И когато градските пазари на консумативни блага бъдат подложени на едно повсеместно увеличено ефективно търсене от страна на работничеството, на служителите в държавните учреждения и в частните предприятия, на стопанските деятели и на селскостопанските производители – в един период, когато предлагането е не само оскъдно, но и твърде нееластично – някои от купувачите на такива произведения ще трябва по необходимост да останат незадоволени поради временното, частично или пълното изчезване на дадени произведения от пазара, независимо от увеличението в цените на тези произведения и готовността на незадоволените купувачи да заплатят по-високите цени.

При това положение склонността на селскостопанските производители да тезоризират една по-голяма част от увеличените си парични доходи ще се превърне в обратен стремеж – към изразходване на една още по-голяма част, отколкото в миналото за покупката на необходимите консумативни блага от градските пазари. С други думи, когато нееластичността на предлагането на стоки и несъответствието между нивото на цените и реалните доходи на широки слоеве от населението предизвика едно частично разстройство в системата на снабдяването и разпределението, дадено увеличение в минималните парични доходи например на селскостопанските производители ще предизвика едно повече от пропорционално увеличение в цените на стоките, понеже страхът от изчезването на едни или други стоки от пазара ще насочи една много по-голяма част от паричните доходи на производителите към пазарите на консумативни блага, отколкото в миналото или преди частичното разстрой-

101 J. M. Keynes: „A Tract on Monetary Reform“, с. 81.

ство на вътрешния пазар. А изчезването на дадени стоки от пазара за по-кратки или по-дълги периоди настъпва постепенно и неусетно както за консуматорите, така и за самите посредници, без да е съпроводено от едно внезапно и стремително увеличение в цените на изчезващите стоки. Когато отделният консуматор не намери дадено произведение в едно посредническо предприятие, в него все пак остава надеждата, че търсеното произведение би могло да бъде намерено в някое друго предприятие. Същевременно, когато отделният посредник изчерпи наличните си щокове от дадено произведение, той все пак остава донякъде с убеждението, че същото произведение би могло да се намери, макар и в ограничено количество, в някои от неговите конкуренти на пазара. И понеже в даден момент нито консуматорите като отделна и самостоятелна класа, нито посредниците като друга такава класа нямат точна представа за действителното положение на пазара за някой определен артикул, неговото частично или пълно изчезване се извършва сравнително неусетно, без особено силно повишение в цената на артикула. Само с течение на времето, когато фактът на липсващото произведение добие по-широка гласност, търсенето на произведението се засилва чрезмерно и създава условия за едно повече от съответно увеличение в цените, по които ще бъдат евентуално ликвидирани новите партиди от произведението, пристигащи на пазара. И новата партида от някое подобно произведение ще бъде ликвидирана в още по-кратък срок и при съответно увеличени цени.

Преминаване от свободно ценообразуване към държавно ценоопределяне. Спекулативното развитие на вътрешния пазар и частичното разстройство на снабдителната и разпределителна система изтъкват на преден план въпроса за цените, надниците и заплатите. От гледището на държавата и на съкровището гонитбата между цените и доходите през периода на стопанския „псевдоподем“ представлява в много по-малка степен един извор на нови приходни източници от прякото и косвено облагане на населението и в много по-голяма степен един обект за нови и извънредни разходи на съкровището. Поскъпването на живота натоварва държавното съкровище с допълнителни разходи за увеличение на заплатите на държавните служители, за подсилване на кредитите за веществени разходи, за увеличение на разходите за издръжката и материалната екипировка на войската. Същевременно увеличението в постъпленията на съкровището от редовни приходни източници следва с известно закъснение повдигането на номиналните доходи на населението и увеличението в цените на стоките, тъй като голяма част от преките данъци се събират през следващата година на получаването и на облагането им. При това положение държавата се вижда принудена да увеличи размера на прякото данъчно облагане, да въведе или да разшири обсега на така наречения данък върху оборота, постъпленията от който се реализират текущо и в сравнително кратки интервали, и да увеличи някои от косвените облози чрез съответни корекции в размера на акцизите и на митата. При един режим на свободно ценообразуване и на кумулативно повишение в цените и доходите обаче прехвърлянето на увеличеното пряко и косвено облагане върху крайните консуматори се извършва почти автоматически и непосредствено след въвеждането на увеличенията в размера на облагането. Крайният резултат на тези опити на държавата следователно да покрие част от извънредните си разходи посредством едно увеличение в прякото и косвено данъчно облагане на населението се свежда до едно ново и повече или по-малко съответно увеличение в цените на стоките, което дава нов импулс на кумулативното развитие на цените и доходите.

Същевременно спекулативното развитие на пазара и частичното разстройство на снабдителната и разпределителната система се отразява неблагоприятно върху снабдяването на войската и на населението с основните селскостопански произведения, за които държавата бе своевременно наложила един режим на монополна търговия. Ако изкупуването на произведенията, обект на монополната търговия на държавата, се извършва по строго определени цени, повишението в цените на останалите селскостопански произведения ще предизвика в скоро време появата на значителни несъответствия в цените на монополните и свободните произведения. Тези несъответствия биха предизвикали известно намаление в количеството на производството на монополни произведения през следващата селскостопанска година, ако държавата не оповести своевременно едно увеличение в определените цени на монополните произведения – едно достатъчно силно увеличение, за да премахне появилите се несъответствия в цените на монополните и немонополните произведения. Но това означава установяването на онези теоретични цени, които биха се получили на пазара при един свободен режим на търговията с монополни произведения. В такъв случай ролята на държавата в монополната търговия би се свела до установяването на известен контрол върху изкупуването или събирането на определени селскостопански произведения, които са от голямо значение за изхранването на войската и на населението, но не и до установяването на един действителен контрол върху цените на тези произведения. Официалното санкциониране на цените, които вероятно биха се получили на свободния пазар за обявените от държавата монополни произведения, не е равнозначно на премахването на принципа на свободното ценообразуване и на въвеждането на един режим на държавно ценоопределяне. При определянето на една такава цена за дадено монополно произведение, каквато вероятно би се получила на пазара при свободната игра на силите на търсенето и предлагането, държавата изхожда от желанието да отстрани възможността за появата на едно спекулативно и неоправдано повишение в цената на въпросното произведение – чрез отстраняването на частните закупчици от търговията с монополното произведение.

От друга страна обаче, фактът, че изкупуването на монополните произведения от страна на държавата по определените и сравнително приемливи цени за производителите се извършва в един сравнително кратък период от време – например веднага или в скоро време след прибирането на реколтата – поставя производителите на монополни произведения в неизгодно положение в сравнение с производителите на немонополни произведения, които опазаряват произведенията си постепенно и при все по-високи и по-високи цени на пазара вследствие на спекулативното повишение в цените на стоките. Държавата е поставена пред алтернативата или да заплаща известно обезщетение на производителите на монополни произведения под формата на едно допълнително увеличение в цените на предадените вече монополни произведения, или да разшири обсега на монополната търговия върху всички по-важни селскостопански произведения, като същевременно стабилизира техните цени на определено равнище. Но стабилизирането на цените на по-важните селскостопански произведения – при наличността на едно възходящо развитие в цените на всички останали произведения на местната индустрия и занаяти, както и на вносните стоки – би имало същия неблагоприятен ефект върху доходите на селскостопанските производители както изкупуването на монополните произведения по определените и първоначално приемливи, но впоследствие неприемливи цени поради кумулативното повишение в

цените на немонополните произведения върху доходите на производителите на монополни произведения. Следователно стабилизирането на цените на селскостопанските произведения чрез едно разширение в кръга на монополните произведения предполага и стабилизирането на цените на всички останали произведения, които селскостопанските производители купуват от пазара. И понеже спекулативното развитие на пазарите, гонитбата между цените и доходите, частичното разстройство на снабдителната и разпределителната система се отразяват крайно неблагоприятно не само върху финансовото стопанство на държавата, но и върху снабдяването на войската и на населението с необходимите храни и материали за облекло, държавата е поставена в края на краищата пред следната алтернатива: или да позволи пълното разстройство на вътрешния пазар и на държавните финанси чрез спекулативното развитие на пазарите вследствие на свободното ценообразуване, или да премахне свободното ценообразуване и да поеме грижата за по-нататъшното ръководство или определяне на цените. От двете злини естествено държавата избира последната, толкова повече че вмешателството на държавата в стопанския живот винаги е представлявало една примамлива и съблазнителна теза за твърде голям брой управници... С това свое решение обаче или с преминаването от свободно ценообразуване към един режим на държавно ценоопределяне държавата слага край на саморъководеното стопанство и поема неизвестния и пълен с изненади път на вмешателство в почти всички области на стопанския живот на страната. Защото, както се изразява професор С. С. Демостенов, „държавното ценоопределяне има свойството и тенденцията да се превръща в една сложна система на контрол върху всички фактори и елементи, които влияят върху цените“[102].

102 S. S. Demosthenov: „Food Supply in Russia during the Word War“, c. 459.

ЧАСТ II
АДМИНИСТРИРАНО ПОЛУВОЕННО СТОПАНСТВО

Пременил се Илия,
погледнал се – пак у тия.
Народна поговорка

ГЛАВА IV. ДЪРЖАВНО ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕ И РЕГУЛИРАНЕ НА КОНСУМАЦИЯТА

1. ЗНАЧЕНИЕ И ПРЕКИ ПОСЛЕДИЦИ НА ДЪРЖАВНОТО ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕ

Държавното ценоопределяне и купувната сила на потребителите. Чрез отстраняването на автоматичния механизъм на свободното ценообразуване и преминаването към един режим на държавно ценоопределяне държавата се стреми да превъзмогне спекулативното развитие на цените и неговото неблагоприятно въздействие върху останалите сектори на стопанството. На първо място, чрез определянето и регулирането на цените държавата се стреми да обезпечи, в рамките на възможното и при променените условия на търсенето и предлагането, правилното функциониране на системата на снабдяването на войската и на населението с необходимите храни и материали. На второ място, държавата се стреми да облекчи положението на съкровището и да отстрани добавъчните разходи, произлизащи от спекулативното повишение в цените на стоките, необходими за войската, и от необходимостта да се увеличават кредитите за заплати на държавните служители и за други веществени разходи. В повечето случаи именно това второ съображение, което носи чисто финансов характер, е решаващо за въвеждането на един режим на държавно ценоопределяне или регулиране на цените. Защото, когато държавата постанови извършването на всички покупко-продажби в дадени сектори на пазара по определени от нея цени, тя си запазва правото сама да се явява като купувач на пазара и да си доставя необходимите количества стоки по горните определени цени. И понеже определените от държавата цени се различават от цените, които биха се получили на пазара при една свободна игра на силите на търсенето и предлагането, режимът на държавно определяне на цените позволява на държавата да получи срещу изразходването на определена сума едно по-голямо количество стоки, отколкото би могла да получи при един режим на свободно определящи се цени.

Обяснението на това явление трябва да се търси в настъпилите действителни промени в обема и състава на търсенето и предлагането, които предизвикват спеку-

лативното развитие на пазарите и допринасят за появата на едно основно несъответствие между обема на ефективното или подкрепено чрез парични средства търсене на стоки и ограничените възможности на предлагането да задоволи в пълен размер срещуположното търсене. Възходящото развитие на цените се дължи не само на спекулативните капитали, които нахлуват във вътрешната търговия на едро и на дребно, но и на разширената купувна сила на широки слоеве от населението без едно съответно увеличение в обема на предлагането. Определянето на цените на голям брой стоки от страна на държавата на равнището им, достигнато в даден момент през периода на стопанския „псевдоподем“, не отстранява това основно несъответствие между действителния обем на предлагането и ефективната купувна сила на населението или на притежателите на свободни капитали. Самото определяне на цената на даден продукт от страна на държавата означава, че потребителите са длъжни да купуват по определената цена и производителите или търговците са длъжни да продават по същата, определена от държавата цена. Тази строго установена и стабилна цена за даденото произведение обаче представлява по естество една бариера срещу по-нататъшното повишение в цената на въпросното произведение – поне в краткосрочния, ако не и в дългосрочния период. Оттук следва, че „всяка определена от държавата цена, която спъва повишението в цената на дадено произведение, създава условия за един много по-голям брой купувачи да се снабдят със стоки, отколкото в случай че пазарът не е регулиран и се движи от механизма на свободното ценообразуване“[103].

Понеже режимът на държавното ценоопределяне не е свързан автоматически с едно съответно увеличение в обема на предлагането, преките последици на държавното ценоопределяне ще се изразят в поставянето на повече стоки на разположение на притежателите на допълнителна купувна сила, отколкото при обратното положение на свободно определящи се на пазара цени. Оттук следва, че както съкровището, което разполага с допълнителна купувна сила вследствие на кредитите, отпуснати от централната банка, така и притежателите на свободни оборотни капитали или на спекулативни капитали, или самите потребители, чиито ефективни парични доходи са нараснали повече или по-малко в съответствие с повишението в цените на стоките, но без оглед на намалението в действителния обем на предлагането, ще бъдат в състояние да купуват при определените от държавата цени по-големи количества стоки, отколкото при един режим на свободно определящи се цени. При това положение обаче строгото съблюдаване на наредбите за нормировките на цените ще предизвика в скоро време появата на частични липси на пазара за дадени произведения, които са обект на по-засилено търсене от страна на войската и на населението. Понеже установеността на цената на дадено произведение не отстранява от пазара онези купувачи, които не биха могли да заплатят една по-висока свободно определена цена, въпросът за задоволяването на търсенето на отделните купувачи не представлява вече изключително въпрос на ефективни парични средства, а в голяма степен – въпрос на случайно стечение на обстоятелствата. Възможно е да се получи едно положение, при което най-силните купувачи ще останат без стоки, докато по-слабите и най-слабите купувачи, които не биха могли да заплатят по-високите цени, ако свободното ценообразуване не бе заместено от държавно ценоопределяне, могат да се снабдят с търсените от тях произведения[104].

103 S. S. Demosthenov: „Food Supply in Russia during the Word War“, c. 456.

104 Пак там.

При новия режим на определени от държавата цени следователно е напълно допустимо именно държавата, която се явява като силен купувач на пазара с кредитите, получени от централната банка, да не може да закупи необходимото количество стоки за нуждите на войската и на други обществени служби. От гледището на съкровището обаче тази възможност се компенсира донякъде или напълно от значителната изгода, която то извлича от режима на държавното ценоопределяне – защото и съкровището, наравно с останалите купувачи, е поставено в положението да заплаща за определено количество стоки една сравнително по-малка сума, отколкото би следвало да бъде заплатена, в случай че определянето на цените се извършваше свободно чрез играта на силите на търсенето и предлагането на пазара. От гледището на отделните производители или доставчици, напротив, това положение означава, че заплащаните суми от съкровището (или от другите купувачи) не отговарят по стойност на стоките, които те доставят на войската (или на останалите купувачи), защото получените суми срещу тези стоки биха били значително по-големи при един режим на свободно ценоопределяне, отколкото при въведения режим на държавно ценоопределяне. С други думи, при един режим на държавно определени цени съкровището получава по-големи количества стока, отколкото отговарят на действителната купувна сила на изразходваните за целта суми, или, което е равносилно – съкровището фактически принуждава доставчиците и производителите да прибавят към средствата, които то е получило от данъчното облагане на населението или от кредитите на централната банка, една сума, равна на разликата между изразходваната от съкровището сума за покупката на дадено количество стоки и сумата, по която същото количество стоки би могло да бъде продадено при един режим на свободно определени цени на пазара. И в двата случая, както се изразява А. С. Пигу, „държавата получава по-големи количества стока, отколкото би могла да получи, ако не бе упражнила правото си да определя цените под нивото, което би се получило при свободната игра на икономическите сили“[105]. Но именно изгодата за съкровището при реализирането на тази икономия в размера на изразходваните средства при покупката на определено количество стоки се компенсира от появата на една частична липса на пазара за дадени стоки, т.е. от невъзможността на държавата да се снабди с пълното количество на търсените стоки.

Последиците на частичната липса на стоки при режима на нормирани цени. Когато при един режим на определени или нормирани цени както държавата, така и частните потребители установят, че не могат да задоволят нуждите си от дадени произведения в пълния размер на тяхното ефективно търсене, държавата поставя ръка върху производството и търговията с онези произведения, които са най-необходими за нарасналите нужди на войската и други обществени служби, а частните потребители извършват значителни промени в състава на консумацията си, заменяйки част от липсващите стоки с други произведения от сроден характер. Така броят на произведенията от селскостопански характер с държавно-монополен режим на търговията се увеличава, вследствие на което държавата поставя пряко ръка върху количествата, които са необходими за нейните служби, като оставя на разположение за частна консумация само останалата част от произведенията. Ако нуждата от въпросните произведения не е особено голяма, държавата може да постанови една временна възбрана върху търговията с дадени произведения – до пълното изкупуване на

105 A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, c. 34.

количествата, които са необходими за нуждите на войската и на другите обществени служби, след което свободният режим на търговията с тези произведения се възобновява в рамките, разбира се, на определените от държавата цени. Това означава обаче, че количествата от въпросните произведения, които остават на разположение за частна консумация, ще бъдат още по-ограничени, отколкото в първия момент, вследствие на което и търсенето на такива стоки от страна на частните потребители ще може да бъде задоволено в още по-малка степен. При въведения режим на нормирани цени повишението в цените на частично липсващите произведения е изключено поначало и потребителите, които не са могли да си набавят търсените произведения в желаните количества, ще бъдат принудени да прехвърлят ефективното си търсене върху други и сродни по естество произведения, т.е. върху произведения, които могат да заместят липсващите или оскъдно предлаганите произведения.

Това прехвърляне на част от ефективното търсене на цивилното население от едни към други артикули обикновено се извършва по посока на сравнително по-скъпите произведения, които в нормални времена влизат в състава на консумацията на предимно по-заможните слоеве от населението. Така например нарасналите нужди от мазнини за изхранването на допълнителния контингент бойци, свикани в редовете на войската, ще предизвикат на пазара едно по-засилено търсене от страна на войската на най-евтиното и широко употребявано качество или вид мазнини – например слънчогледовото масло. Но слънчогледовото масло представлява същевременно най-търсеният вид от страна на широките и сравнително по-бедни слоеве от населението. В резултат изчерпването на количествата на слънчогледово масло, предлагани на пазара по нормираните цени, ще се извърши в много по-кратък срок и ще насочи част от търсенето на населението към някои от следващите по вид и стойност мазнини, например към свинската мас или към маслиненото масло. Когато обаче търсенето от страна на сравнително по-слабите в материално отношение слоеве на населението за свинска мас или маслинено масло нарасне, редовните консуматори на този вид мазнини ще бъдат пряко засегнати поради по-бързото изчерпване на предлаганите количества свинска мас и маслинено масло на пазара и ще трябва по необходимост да насочат консумацията си към следващите по вид и стойност мазнини – например към биволското или кравето масло. Но биволското и кравето масло влизат в състава на консумацията предимно на най-добре поставените в материално отношение потребители, които ще почувстват в много кратък срок последиците от появата на това допълнително търсене на първокачествени мазнини, понеже количествата на предлаганото биволско и краве масло на пазара не могат, поне в краткосрочния период, да бъдат съответно увеличени.

Този процес на постепенно прехвърляне на консумацията на сравнително по-слабите в икономическо отношение слоеве от населението към по-скъпи продукти предизвиква две съвършено различни и даже противоположни явления. От една страна, по-големите разходи на сравнително по-бедните слоеве от населението за по-скъпи произведения, които се явяват като заместители на частично липсващите по-евтини произведения, неутрализират част от купувната сила на този слой от населението. Това означава всъщност едно действително поскъпване на живота от гледището на сравнително по-слабите в икономическо отношение слоеве от населението, които са принудени фактически да преминават към консумацията на по-доброкачествени и съответно по-скъпи произведения. Само в случаите, когато физиологическите нужди

на този слой от населението позволяват известно абсолютно намаление в употребата на по-доброкачествените и по-скъпите заместители на частично липсващите произведения, разходите за такива произведения не ще покажат съответното абсолютно увеличение. По-правдоподобно е да се предположи, че физиологическите нужди на населението не ще позволят едно по-чувствително намаление в обема на консумацията на по-доброкачествените и по-скъпи произведения, вследствие на което абсолютният размер на изразходваните за покупката на такива произведения суми ще покаже известно увеличение спрямо размера на сумите, изразходвани в миналото за покупката на по-долнокачествените и по-евтини произведения. Тази действителна промяна в истинската стойност на издръжката на живота на по-слабите в икономическо отношение слоеве от населението не ще бъде регистрирана в официалните индекси на цените на дребно или на издръжката на живота, понеже цените на липсващите по-долнокачествени и на все по-оскъдно предлаганите по-доброкачествени произведения с качества на заместители на първите остават фактически непроменени.

Същевременно обаче процесът на прехвърлянето на консумацията на сравнително по-бедните слоеве от населението към по-доброкачествени и по-скъпи продукти предизвиква в края на краищата по-бързото изчерпване на най-доброкачествените и най-скъпите продукти – с качества на заместители на първите, вследствие на което се ограничава обемът на консумацията на най-силните в икономическо отношение слоеве от населението. Понеже същата възможност за преминаване към консумацията на още по-доброкачествени и по-скъпи произведения не се открива пред консуматорите на най-доброкачествените и най-скъпите артикули, се стига до едно парадоксално положение, в което най-силните купувачи на пазара трябва да се примирят със значителни промени в състава на тяхната консумация, явявайки се като конкуренти на пазара не само при търсенето на най-доброкачествените и най-скъпите произведения, но и на по-малко доброкачествените и не толкова скъпи произведения, както и на сравнително долнокачествените и евтини произведения. В кръга на горния пример за мазнините това би означавало прехвърлянето на част от търсенето за биволско и краве масло от най-силните купувачи на пазара към търсенето не само на свинска мас и на маслинено масло, но и на обикновеното слънчогледово масло. При това положение изчерпването на мазнините се извършва в още по-кратки периоди и с по-големи или по-малки лишения за всички категории купувачи, независимо от размера на тяхното ефективно или парично търсене. Но естествената реакция на сравнително по-силните и на най-силните купувачи срещу това по-бързо изчерпване на предлаганите на пазара количества от търсените стоки се изразява в опити да се пренебрегват постановленията на законната власт относно извършването на покупко-продажбите на стоките по официалните нормирани цени, т.е. чрез предлагането на по-високи от нормираните цени за получаване на дадено количество от търсеното произведение. Колкото и строго да бъде прилаган контролът върху цените от страна на държавата, съпътстващ всеки режим на определени или нормирани от държавната власт цени, възможностите за пренебрегване на законните ценови нормировки не могат да бъдат напълно отстранени. Оттук произлиза онова явление на пазара, което във всички страни на света е добило прозвището на „черна борса“, или на незаконни сделки по неофициални цени.

„Черната“ борса и регулирането на консумацията. От една гледна точка появата на „черни борси“ при един режим на определени или нормирани от държа-

вата цени се явява като последица на обстоятелството, че задоволяването на нуждите на частните потребители от стоки зависи не от тяхната ефективна купувна сила, а от случайното стечение на обстоятелствата – от това, дали даден потребител ще има или не щастието да намери търсената стока на пазара преди нейното окончателно или частично изчерпване в дадени или във всички предприятия. Наличността на една ефективна купувна сила, която би могла да задоволи търсенето на стоки от страна на частните потребители при определените от държавата цени, води към предлагането на по-високи от нормираните цени от страна на по-силните купувачи, а впоследствие и от по-малко заможните купувачи. В това надпреварване на сравнително по-силните и сравнително по-слабите купувачи при търсенето на определени стоки участват и най-слабите в икономическо отношение слоеве от населението. Защото еластичността на търсенето за дадени произведения може да бъде относителна и абсолютна: относителна – с оглед необичайната консумация на различните слоеве от населението, и абсолютна – с оглед на физиологическите нужди на индивидите, независимо от принадлежността им към един или друг слой от населението. Съществува известна количествена граница при консумацията например на мазнини, под която не може да бъде сведено потреблението на отделния индивид без оглед на неговата обичайна консумация или на неговата ефективна купувна сила. Появата на една частична липса за мазнини ще застави и най-слабия купувач да предлага по-високи от нормираните цени за мазнини за сметка на известно ограничение в консумацията на някое друго, но не толкова необходимо произведение. „Черната борса“ следователно не представлява привилегия само за класата на сравнително по-силните купувачи, а се подхранва от ефективното търсене на отделни купувачи от всички слоеве на населението, макар и с цената на по-големи абсолютни ограничения в общия обем на консумацията на сравнително най-слабите в икономическо отношение съсловия.

Промените в насоката и състава на търсенето, предизвикани от частичната или пълна липса на дадени произведения в сравнително кратки периоди, водят към разширение в обема на търсенето на „стоки-заместители“, което от своя страна означава едно съответно разширение в търсенето на материали, труд и капитали за производството не само на частично или напълно липсващите произведения, но и на техните заместители в консумацията на населението. В много отношения това прехвърляне на частното търсене върху някои „стоки-заместители“ ще се отрази неблагоприятно върху снабдяването на войската с необходимите храни и материали. Липсата на естествен чай например може да насочи търсенето към неговите местни заместители – към липовия цвят, ментовите листа и т.н., а в даден момент производството на местните заместители на чая е крайно нееластично, понеже е свързано със сезоните или годишната реколта. Когато местните заместители на естествения чай се радват на засилено търсене от страна на войската, прехвърлянето на част от търсенето на цивилното население върху тях ще предизвика при въведения режим на нормирани цени бързото изчерпване на наличните количества в пазара и евентуално появата на една „черна борса“ за липовия цвят или ментовите сушени листа. Също така липсата на гьон за подметки на цивилното население може да предизвика едно чувствително търсене на железни налчета за подковаване на обувките в един момент, когато търсенето на налчета от страна на войската е твърде увеличено, което от своя страна ще действа за по-бързото изчерпване на налчетата от пазара и за появата на сделки над нормираните цени за тези произведения. Веднъж поела в ръцете си регулирането на

цените, държавата не може да остане безразлична към появата на „черни борси“ за отделни произведения, понеже тези неофициални пазари се отразяват крайно неблагоприятно върху действителния обем на консумацията на сравнително най-бедните слоеве от населението и понеже изчерпването на дадени стоки от официалните пазари и при нормираните цени прехвърля консумацията на широки слоеве от населението към други „стоки-заместители“, в които държавата е пряко заинтересувана поради значението им за изхранването или материалната екипировка на войската.

В стремежа си да отстрани тези неблагоприятни и нездравословни явления от пазара държавата може да прибегне към средствата на обикновената пропаганда, апелирайки към консуматори и посредници или производители да спазват законните разпоредби и да не сключват сделки по цени, които не отговарят на определените или официално нормираните цени. Апелът към патриотизма или гражданското съзнание на потребителите, не ще съмнение, може да постигне известни благоприятни резултати, но той не представлява най-подходящото средство за борба с едно масово явление – нарушението на ценовите нормировки. Друго средство за борба против „черните борси“ се крие в засилването на контрола на пазара от страна на държавните органи и в разширението на законните санкции против нарушителите на наредбите. Но опитът през Втората световна война в ред държави показва, че и най-тежкото наказание не може да отстрани незаконните продажби при по-високи от официално нормираните цени. Успоредно със засилването на контрола върху пазара и с разширението на санкциите против нарушителите на ценовите нормировки държавата може да премине към изземването на някои артикули от първа необходимост от частната търговия и да предостави тяхното разпределение между населението на някои обществени организации. Този начин на процедиране обаче е свързан със значителни неудобства и във всеки случай не би могъл да превъзмогне основното несъответствие, което се наблюдава между обема на предлаганите на пазара стоки за частна консумация, от една страна, и ефективната купувна сила на потребителите, от друга страна. Остава едно последно средство, което не трябва обезателно да се свързва с един режим на определени или нормирани от държавата цени[106]: рационирането на консумацията чрез определени консумативни количествени дажби за отделните потребители.

В почти всички държави през Първата или Втората световна война въвеждането на една система на разпределение на по-малък или по-голям брой стоки чрез определени количествени дажби на глава се явява като неизбежно следствие на възприемането на един режим на държавно определяне на цените – с оглед да се отстрани разстройството на разпределителната система вследствие на нормировките на цените. Ограничавайки консумацията на глава в сравнително по-силните икономически слоеве на населението и уеднаквявайки тяхната количествена консумация с тази на по-слабите икономически слоеве, държавата постига известна икономия в изразходването на благата и същевременно обезпечава по-голяма справедливост в тяхното разпределение. От друга страна обаче, понеже броят на по-заможните потребители е сравнително ограничен и общото количество на предлаганите на пазара стоки за частна консумация е сравнително ограничено, намалението в количествените дажби на глава трябва да бъде доста чувствително и да обхване всички слоеве от населението, за да може да обезпечи минимално необходимите количества за всеки потребител

106 Срв. например A. C. Pigou: „The Political Economy of War“, с. 136.

поотделно, без оглед на неговата ефективна купувна сила или на обичайния размер и състав на неговата консумация[107]. Но това означава едно пълно отстраняване на онези различия в обема и състава на консумацията на отделните слоеве от населението, което отличава капиталистически устроената държава от социалистическата държава. Така, припомняйки цитираната вече мисъл на професор Лайънъл Робинс, постепенното вмешателство на държавата в стопанския живот на страната след избухването на войната в чужбина води към премахването на свободното ценообразуване, което представлява най-характерният белег на либералистичното стопанство, и към уеднаквяване на обема и донякъде на състава на потреблението на отделните консуматори – което граничи с ръководните принципи в социалистическата държава.

2. РАЗШИРЕНИЕ В ОБСЕГА НА ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕТО И РАЦИОНИРАНЕТО

Кумулативно развитие на държавното ценоопределяне. Тъй както преминаването към един режим на рационирање на консумацията за определен брой артикули от първа необходимост се налага постепенно и неизбежно от самия факт на държавното ценоопределяне, така и държавният контрол върху цените постепенно и неизбежно се задълбочава не само в ширина, но и в дълбочина. Първоначално въведеният контрол върху цените на избрани стоки от първа необходимост обхваща предимно цените при производителите или вносителите, но не и цените, по които консуматорите купуват произведенията от детайлистите. Държавата определя максимални цени за някои допълнителни селскостопански произведения, които до момента на ценоопределянето не са били въвлечени в кръга на монополната търговия. Същевременно държавата определя цените на някои готови индустриални произведения при самите производители, постъпвайки по същия начин и с цените на някои важни вносни стоки, които биват нормирани при самите вносители. По този начин се отстранява, макар и временно, необходимостта от нормиране на цените на дребно, които варират с местните или локални условия на производството и които биха изисквали една твърде усложнена система на ценови съотношения и на контрол. Така А. С. Пигу пише по този повод: „Явно е, че в началните стадии на контрола върху цените практически съображения налагат определянето на максимални цени по-скоро при производителите, отколкото при консуматорите, защото местните различия, които трябва да бъдат обхванати в една система на контролирани цени на дребно, са обикновено много по-значителни и предполагат много по-големи познания от страна на съответните власти, провеждащи определянето на цените“[108]. Презумпцията е, че с определянето на максимални цени при производителите и вносителите съревнованието между детайлистите ще способства за поддържането на сравнително стабилни цени и при консуматорите.

Всъщност обаче определянето на максимални цени при производителите не премахва възможността за повдигане на цените било от страна на предприемачите,

107 Ако структурата на консумацията може да бъде представена като пирамида, в основата на която се намират сравнително най-бедните (и многочислени) потребители, системата на рационирање на консумацията трябва да отреже част от височината на пирамидата и едновременно да намали самата основа на пирамидата, с оглед да бъдат освободени по-големи количества храни и материали за покриване извънредните нужди на войската – с което би се постигнало и едно частично изравняване на търсенето към намаления обем на предлагането.

108 A. C. Pigou: „The Economics of Welfare“ (с. 210), London, Macmillan & Co., Ltd., 1924 (second edition) с. 1–783.

заети в някой предходен стадий на индустриалното производство, било на посредниците между производителите и крайните консуматори. Когато крайният индустриален готов продукт е с нормирана максимална цена, а цените на необходимите за неговото производство сурови материали остават свободни, производителите или доставчиците от чужбина на такива сурови материали могат да си обезпечат едно квазимонополистично положение спрямо производителите на готовите индустриални произведения, изисквайки и налагайки по-високи цени за суровите материали. Разбира се, това крайно положение може да бъде реализирано и по други причини, понеже суровите материали, необходими за производството на даден индустриален артикул с нормирана цена и евентуално с един режим на рационирана консумация, могат да бъдат едновременно необходими и за производството на други артикули със свободни цени и свободен режим на консумацията. В такъв случай всяко увеличение в търсенето на свободните артикули, произлизащо например от пренасочването на търсенето към стоки със свободни цени и свободно разпределение за сметка на стоките с рационирана консумация, ще действа за повишението в цените на необходимите в производството на двата вида индустриални артикули сурови материали от местен или чуждестранен произход. Това повишение в цените на основните сурови материали може да предизвика известно намаление в обема на производството на артикули с нормирани цени и рационирана консумация – нещо, което би било крайно нежелателно от общостопанско гледище. За да отстрани възможността от едно намаление в обема на производството на рационирания артикул или за да избегне необходимостта от едно пренормиране на по-високо равнище на неговата цена, държавата ще бъде принудена да разшири обсега на ценоопределянето и по отношение на необходимите в производството на въпросния артикул сурови материали.

От друга страна обаче, нормирането на цената на дадено готово индустриално произведение или на местно селскостопанско произведение за пряка консумация или някое подобно вносно произведение, поставя детайлистите в аналогично положение на квазимонополисти спрямо консуматорите поради ограниченото предлагане и увеличеното търсене. Въпреки нормираната максимална цена при производителите, детайлистите биха могли да поддържат сравнително по-високи от нормалните цени при консуматорите, реализирайки по този начин значителни печалби. Естествено реализираните в повече печалби от страна на детайлистите биха могли да бъдат отчасти или напълно иззети от държавата впоследствие чрез едно засилено данъчно облагане. С това обаче въпросът за поддържане на паралелно устойчиви цени при консуматорите не се разрешава и значението на определената от държавата максимална цена се подценява или даже напълно обезсилва. В резултат, необходимо е да се разшири обсегът на ценоопределянето и върху цените, по които детайлистите продават нормирания продукт на консуматорите. Но в такъв случай се поставя въпросът, дали определянето на максимални цени на дребно за дадени произведения не прави излишни нормировките на същите продукти при производителите, вносителите и суровите материали. Логично е да се допусне, че при едно подходящо съотношение в режима и нивото на цените на дребно всички продажби при предходните междинни посредници и при самите производители ще бъдат извършвани при съответно по-ниски цени, позволяващи поддържането на нормалните съотношения в размера на процентните печалби на отделните междинни посредници или на предприемачите в отделните стадии на производството. Но и при това положение някои от междинните

посредници или предприемачи в отделните стадии на производството биха могли да попаднат в положение на квазимонополисти спрямо пряко следващите посредници или производители, упражнявайки върху тях съответното давление, особено когато зависимостта върви по посока от първите към вторите. При това положение поддържането на определени максимални цени при детайлистите не отстранява необходимостта от поддържането на съответно определените цени при междинните посредничи и при производителите на готовите произведения или на суровите материали.

Това разширение в обсега на максималните ценови нормировки в дълбочина и ширина не обхваща само основните сурови материали, необходими в производството на даден артикул с нормирана цена, но и голям брой сродни артикули например с качества на заместители на контролирания артикул. Когато цената на даден готов продукт е определена, презумпцията е, че консуматорите получават определено количество от въпросния продукт срещу отстъпване на една по-ограничена парична сума, отколкото в случая на свободно ценообразуване. Следователно трябва да се очаква, че освободената по този начин ефективна купувна сила ще бъде насочена към търсенето на други произведения, чиито цени ще нараснат съответно. Професор А. С. Пигу обаче е на мнение, че подобно развитие на нещата е малко вероятно, понеже с определянето на една максимална цена за даден продукт всички междинни посредници и производители в разните стадии на производството ще реализират по-малки печалби, отколкото посредниците и производителите на стоки със свободни цени, вследствие на което и тяхната ефективна купувна сила, т.е. обемът на тяхната консумация, ще бъде съответно намалена[109]. Съмнително е обаче дали това намаление би могло да бъде достатъчно силно, за да неутрализира увеличението в цените на стоките със свободно ценообразуване и свободен режим на разпределение – в даден момент купувачите на подобни произведения представляват много по-голяма маса от производителите или междинните посредници, чиито доходи ще бъдат неблагоприятно засегнати от определянето на максимални цени и от последвалото понижение в размера на процентните печалби. Следователно, когато търсенето на стоки със свободни цени и свободен режим на разпределение порасне в резултат на определянето на максимални цени за други стоки с рационирана консумация, държавата ще бъде принудена да определи максимални цени и за първите произведения с оглед да избегне тяхното поскъпване. По този начин процесът на държавно ценоопределяне добива, така да се каже, кумулативен характер, разпростирайки се едновременно в дълбочина и в ширина, налагайки създаването на една сложна система на контрол върху цените на едро, на дребно, при вносители и производители. Процесът не може да бъде спрян или прекъснат даже и тогава, когато сложността на системата и големите различия в локалните условия на производството и в типовете на производството започнат да притъпяват желанието на ценоопределящата власт към разширение в обсега на нормировките. С други думи, апетитът иде с яденето, но яденето трябва да продължи – въпреки настъпилото пресищане...

Естествените граници на рационирането на консумацията. В аналогично положение с това на ценоопределянето изпада и дейността на държавата при рационирането на консумацията – с тази разлика, че големите различия в обема и състава на консумацията на отделните слоеве от населението поставят известни естествени

109 A. C. Pigou: "The Political Economy of War", с. 118.

граници в обсега на рационирането. Когато за даден продукт от първа необходимост е определена максимална цена или една верига на максимални цени в разните стадии на производството и при междинните посредници до крайния консуматор и когато разпределението на стоката между консуматорите се извършва на базата на определени периодични количествени дажби, се освобождава известна ефективна купувна сила, която ще бъде насочена към други произведения със или без качества на заместители на рационираните стоки. Понеже определената количествена дажба за дадено произведение действа ограничително върху обема на консумацията не само на позаможните слоеве от населението, но – за да може рационирането да постигне желаните резултати, и върху обема на консумацията на сравнително по-бедните слоеве, освобождаването на ефективна купувна сила се разпростира в ширина върху целия сектор на пазара. Тази освободена ефективна купувна сила се насочва, както в разгледания вече случай със стоката при режим на максимално определена цена, върху други произведения със или без качествата на заместители на първите, вследствие на което техните цени се повишават и, което е по-важно в случая, тяхното предлагане става все по-ограничено. Повишението в цените на тези произведения може да бъде спряно посредством прехвърлянето на въпросните стоки в кръга на произведенията с нормирани максимални цени, но избягването на появата на частични липси на пазара за такива произведения налага преминаването към режима на разпределение чрез определени периодични количествени дажби. С други думи, разпределението на ограничените количества на предлагането ще се извършва по начин да задоволи само минималните нужди на всички купувачи.

Тук обаче свършва аналогичното развитие или разширение в обсега на ценоопределянето и на рационирането на консумацията. Действително с постепенното увеличение в броя на стоките, които подлежат на разпределение чрез определени количествени дажби, се освобождават допълнителни дози от ефективна купувна сила, която се насочва към все по-други и разнообразни произведения на пазара. Това вълнообразно прехвърляне на свободната купувна сила върху различни сектори или стоки на пазара и предизвиканото от нея повишение в цените на засегнатите от разширеното търсене произведения могат да бъдат неутрализирани чрез съответното разширение в обсега на ценоопределянето. Включването на въпросните произведения в обсега на рационирането на консумацията обаче би предизвикало значителни неудобства както от гледището на самата техника на разпределението, така и от гледището на отделните консуматори – поради големите различия в състава на консумацията на различните слоеве от населението и на отделните купувачи. В началните стадии на рационирането на консумацията в България през време на Втората световна война например се поддържаше от официално място, че артикули като захарта и прясното масло не се поддават при специфичните български условия на рациониране – даже само в рамките на градските консуматори. За да постигне желаните резултати, рационирането на консумацията на захар например би следвало да сведе консумацията на глава под средната консумация през нормални времена. Но понятието „средна консумация на глава“ е по необходимост твърде отвлечено и прикрива основния факт на грамадните различия в обема на консумацията не само при отделните слоеве на населението, но и при отделните консуматори в кръга на един и същ слой от населението. Оттук следва, че жертвите или ограниченията в консумацията ще трябва да бъдат съвсем неравномерно и несправедливо разхвърлени между отделните купувачи и потребители на дадено произведение като захарта.

Ако определените количествени дажби за подобно произведение не бъдат сведени под нормалната консумация на глава от населението, а се поддържат над съответното количество, характеризиращо средната консумация на глава, предположението е, че това неравномерно разхвърляне на жертвите и ограниченията, произлизащи от рационирането на консумацията, ще бъде донякъде отстранено, понеже едно по-чувствително намаление в обема на консумацията ще бъде наложено само на онези консуматори, които консумират многократно по-големи количества от действителното средно количество на лице или от определената количествена дажба на глава. В такъв случай обаче определената количествена дажба не би могла да има пълно материално или стоково покритие, защото тя поначало надхвърля нормалната средна консумация на глава и защото рационирането на консумацията се налага в момент, когато количеството на разположение в пазара за частна консумация е ограничено вследствие на допълнителното търсене от страна на войската или в резултат на намаленото поради една или друга причина производство. Следователно, ако лицата, чиято нормална консумация от даденото произведение е била под равнището на определената количествена дажба при рационирането на консумацията на същото произведение, пожелаят да използват напълно правото си да получават определените им количествени дажби, някои от потребителите на това произведение ще останат незадоволени или без припадащите им се дажби. Именно това положение би се получило в случаи, когато определената количествена дажба при рационирането надвишава средната консумация на глава в нормално време или не е съобразена с количествата, които са на разположение за нуждите на частните потребители. Защото освободената ефективна купувна сила на онези потребители, които в нормално време са консумирали по-малки количества от определената консумативна дажба, ще бъде насочена към пазара на това произведение и ще предизвика бързото изчерпване на предлаганите количества – в рамките на определените максимални цени и количествени дажби.

Неудобства от подобен характер поставят известни граници на обсега на рационирането на консумацията, които не могат да бъдат надхвърлени без цената на големи жертви от определени слоеве на населението или от отделните потребители. Разбира се, когато общите интереси налагат това, тези жертви ще бъдат не само наложени, но и понасяни със съответното разбиране от страна на засегнатите потребители. Но съществуват ред произведения, чието включване в системата на рационирани консумативни дажби не е желателно главно от гледището да не се усложнява прекалено много разпределителната система – без едно съответно улеснение за масата на консуматорите и без цената на прекомерни жертви от страна на едни само потребители. Рационирането например на колосаните бели якички без съответни ограничения или разместванията в консумацията на сродни произведения не би било от полза както за потребителите на такива артикули, така и за лицата, които обикновено не носят колосани бели якички, или за самата техника на разпределителната система. Подобни съображения заставят професор А. С. Пигу да препоръчва една система на разпределение чрез рациониране на консумацията, при която рационирането „трябва поне привидно да цели осъществяването на един съвършено различен резултат, а именно едно положение на минимални общи жертви“[110]. Очевидно предложението е да се извършва рационирането на консума-

110 Пак там, с. 140.

цията по начин, щото последната единица от количествената дажба на даден потребител да причинява същото удовлетворение както последната единица от определената дажба на всеки друг потребител. Фактически това означава възприемането на една такава система на разпределение, при която рационирането се извършва въз основа на действителните нужди на потребителите, но не и в размер на тяхното ефективно търсене. Сложността на една подобна система говори по-скоро в полза на свободното разпределение на всеки артикул, който не е от първостепенно значение за изхранването или облеклото на населението. Съществуват известни граници при рационирането, свръх които всяко разширение в системата на разпределение чрез количествени дажби – било в равни количества на лице, било според действителните нужди на отделния потребител – ще предизвика едно толкова чувствително усложняване на разпределителната система при съответно увеличени разходи както за държавата, така и за производителите или посредниците, което ще компенсира напълно печалбата, произлизаща от постигането на едно положение на „минимални общи жертви“.

„Типизиране“ на ценовите нормировки и на рационираните продукти. Както бе вече изтъкнато, когато държавата прибегне до определянето на максимални цени на дребно, се явяват редица затруднения, произлизащи от различията в локалните условия на производството на едни и същи произведения. Същевременно рационирането на даден продукт поставя за разрешение аналогичната проблема за различията в качествата на същия продукт, предлагани на пазара. Явно е, че е невъзможно да бъде определена една универсална цена на дребно за даден продукт, която да важи за всички центрове на страната. Проблемата може да получи едно щогоде задоволително разрешение било чрез установяването на преки нормировки на цените на дребно във всеки отделен център – въз основа на обективните различия в локалните условия на производството или в разноските по превоза, – било чрез преминаването към принципа на косвените нормировки, при които цената на дребно на даден продукт не може да надминава в никой случай и в никой район цената, която е била в сила към някоя предходна дата, увеличена с определен процент или с определена стойност, изразена в националната монетна единица. Андре Пиатие изтъква, че през Първата световна война в голям брой държави е бил възприет именно този принцип – „определянето на едно съотношение между бъдещите цени и цените в сила към някоя предходна дата“[111]. В случая със стоките, произвеждани при различни локални условия, това трябва да се подразбира като едно съотношение между бъдещите цени и цените в сила към някоя предходна дата във всеки район поотделно. Така А. С. Пигу съобщава, че към края на Първата световна война в Англия е била издадена наредба, според която „внесените количества дървен строителен материал не могат да се продават по цени, по-високи от онези, които са били в сила във всеки район поотделно към края на януари 1917 г.“[112].

От друга страна обаче, преминаването – макар и само по отношение на сравнително малък брой продукти – към една система на косвено регулиране и определяне на цените затруднява чувствително контрола върху цените: същевременно различията в качествата и съответните различия в цените на дребно на едно и също произведение в различни райони създават затруднения и по отношение на рационирането

111 André Piatier „L’Economie de Guerre“, с. 231.

112 A. C. Pigou: „The Political Economy of War“, с. 120.

на консумацията. През началните години на Втората световна война проблемата за различията в качествата и цените на едни и същи продукти или на едни и същи видове продукти бе разрешена в някои държави чрез определянето не на еднакви количествени дажби за дадена категория потребители, а чрез определянето на еднакви стойности, с които нуждите на отделните потребители за даден продукт могат да бъдат задоволени. Така например в Англия бе възприета системата на рационирането на разните видове месни произведения чрез определянето на седмичната стойност в шилинги и пенита – всеки потребител има правото да получи в даден период месо (говеждо, телешко, агнешко и пр.) или колбаси например за два шилинга и три пенса. При тази система количеството на полученото месо ще варира в обратна пропорция с качеството на месото: колкото по-скъпо е качеството на месото или на колбасите, толкова по-малко ще бъде количеството на получената дажба. В Германия и в голям брой други страни, напротив, този принцип не бе възприет през Втората световна война и разпределението на стоките с различни цени и качества се извършваше по строго определени количествени дажби, независимо от качествата на продуктите[113]. Възприетият през Втората световна война в Англия принцип за определяне на месните дажби има известни преимущества, но и значителни недостатъци, понеже не позволява на по-заможните потребители, които биха могли да заплатят по-високи цени за по-доброкачествените видове месо, да получат еднакви количествени дажби с потребителите, които нямат възможност да заплатят по-високите цени. По този начин консумацията на по-заможните потребители се прехвърля и насочва към сравнително по-долнокачествените продукти, които са обект на масова консумация – с което не се облекчава проблемата за разпределението на стоките.

Някои от затрудненията в областта на ценоопределянето и рационирането на консумацията, които произлизат от многобройността и разновидността на качествата на предлаганите на пазара готови произведения за пряка консумация, могат да бъдат отчасти преодолени чрез един друг косвен начин на контрол. Необходимо е да се премине към известна стандартизация на готовите произведения с оглед да се намали броят на различните по качество и вид готови произведения, произвеждани в предприятията и предлагани на пазара[114]. Този процес на стандартизация, който бе наложен в Германия през началните години на Втората световна война, даде задоволителни резултати и допринесе за премахването на някои трудности при ценоопределянето и контролирането на цените. Същевременно обаче предприятията могат да бъдат заставени да отделят известен процент от производствения си капацитет за производството на определен вид и определени качества произведения за пряка консумация, запазвайки пълна свобода при използването на процента на свободния производствен капацитет за изготвянето на стоки от различни видове и качества, за които съществува търсене на пазара. Така например в Англия през Първата световна война и в Италия и в някои други държави през Втората световна война бяха въведени така наречените „народен тип“ платове със строго определени цени, като всяка фабрика се задължава да ангажира известен минимален процент от производствения си капацитет за производството на този стандартизиран тип платове. По този начин

113 Срв. например А. Г. Христофоров: „Дажбите и разпределителната система в Германия“ в сп. „Стопански вести“, год. XII, кн. 18 от 20.XI. 1942 г.

114 Стандартизацията на производството безспорно ще действа за намаление на производствените разноски и следователно на цените на готовите произведения при един режим на определени от държавата цени. По този въпрос сравни S. E. Thomas: „Elements of Economics“ (с. 122), London, Pitman & Sons, Ltd., 1925, с. 1–651.

съревнованието на пазара между стандартизирания тип платове и свободните типове платове може да въздейства върху цените на свободните платове, като всяка тенденция към увеличение в цените на свободните платове насочва част от консумацията към стандартизирания тип платове със строго определени максимални цени. В повечето случаи обаче този косвен контрол се оказва недостатъчен, особено когато готовият продукт е рационiран – защото търсенето е голямо и всички количества от стандартизирания и свободния тип платове ще бъдат своевременно изчерпани от пазара. Косвеният контрол върху цените и преминаването към стандартизиране на продуктите може да улесни проблемата за ценоопределянето само в случаи, когато се касае до продукти, които не са от първа необходимост и които нямат качествата на заместители на липсващи или рационирани продукти.

3. ДОПЪЛНИТЕЛНИ УСЛОЖНЕНИЯ ПРИ ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕТО И РАЦИОНИРАНЕТО

Рационiране на суровите материали между индустриалните предприятия. Вмешателството на държавата в разпределителната система не се ограничава само във въвеждането на определени периодични количествени дажби за по-важните продукти от първа необходимост при консумацията на населението. Когато цените на стоките и на суровите материали са определени от държавата, производителите на готови индустриални произведения се намират в аналогично положение с крайните консуматори преди въвеждането на режима на разпределение чрез определени количествени консумативни дажби. Снабдяването на производителите с необходимите сурови материали ще бъде – въпреки режима на максимално определени цени от държавата – твърде нередовно и ще почива в голяма степен върху случайни фактори. Същият стремеж към свръхзапасяване, който се наблюдава при консуматорите преди въвеждането на разпределителните количествени дажби, ще предизвика неравномерно разпределение на оскъдните сурови материали между отделните производители и тяхното сравнително по-бързо изчерпване от пазара. В резултат някои производители на необходими от гледището на войската и на населението стоки ще изпаднат в положение на пълна зависимост от благоволението на доставчиците на сурови материали – на местните производители или на вносителите на такива материали. При това положение поддържането на определените от държавата максимални цени за суровите материали се затруднява чувствително, понеже при квазимонополистичното положение на производителите или доставчиците на сурови материали последните биха могли да изискват заплащането на по-високи от определените максимални цени за материалите. Мнозина индустриалци биха предпочели да заплатят исканите по-високи цени и да си набавят по този начин необходимите количества сурови материали, отколкото да преустановят производствения процес или да работят при твърде намален производствен капацитет, с което разноските на единица продукт биха били съответно увеличени. Квазимонополистичното положение на производителите и доставчиците на сурови материали пред производителите на готови произведения фактически означава – при продажбите на сурови материали над определените максимални цени – едно намаление в процентните печалби на производителите и едно съответно увеличение в процентните печалби на доставчиците или производителите на суровите материали. Загубата на едните представлява печалбата на другите, тъй като при определените максимални цени за готовите произведения разликата между

официално нормираните цени и заплатените в повече цени за суровите материали не може да бъде по законен път прехвърлена върху консуматорите.

Държавата не може да остане безучастна към нередовното и даже хаотично снабдяване на индустриалните предприятия с необходимите сурови материали, особено предвид обстоятелството, че тя самата е пряко заинтересувана в правилното развитие на индустрията – с оглед на изхранването и материалната екипировка на войската, както и за образуването на необходимите запаси от храни и материали. Както се изразява Андре Пиатие, „непосредствено след като държавата се намеси в производството на стоки, предназначени в голямата си част за нейното пряко употребление, тя е еднакво задължена да поеме грижата за правилното снабдяване на съответните индустрии със сурови материали, полуфабрикати и даже готови произведения, необходими за производството на пряко търсените от държавата блага. Държавата ще бъде автоматически призована да ръководи или да контролира всичките косвени нужди на предприятията „от първа необходимост“[115]. Ръководството или контролирането на разпределението на суровите материали между индустриалните предприятия от страна на държавата обаче предполага избор на един критерий, въз основа на който трябва да се извършва разпределението на суровите материали. Когато търговията със суровите материали е оставена в ръцете на частните предприемачи, фактическото разпределение на материалите между отделните индустриални предприятия би могло да се извършва на базата на нарочни „снабдителни бележки“, издавани от държавата на отделните производители. Самото издаване на снабдителните бележки обаче трябва да бъде поставено в зависимост от нуждите и значението на отделните предприятия както за потреблението на цивилното население, така и за нуждите на войската. По този начин се стига до идеята за степенуване на нуждите – на нуждите на крайните консуматори, и в зависимост от тях – на нуждите на отделните предприятия от сурови материали. Според А. С. Пигу критерият за създаването на една сравнителна таблица за значението на отделните нужди от сурови материали е твърде прост: „защото сравнителната важност на техните различни приложения през време на война е в зависимост от приноса на всяко едно от горните приложения към увеличаването на националния военен потенциал.“[116] С други думи, разпределението на наличните сурови материали от местен или чуждестранен произход не трябва да се извърши на базата на фактически използваните количества материали във всяко отделно предприятие през нормално време, а с оглед на нуждите на момента, т.е. на нуждите на войската от храни и материали и на нуждите на населението от такива произведения.

Оттук следва, че рационирането на разпределението на суровите материали между индустриалните заведения е съпроводено с много по-големи трудности, отколкото рационирането на крайните продукти за частна консумация. Докато при рационирането на консумацията на частните потребители въпросът се свежда до правилното и сравнително равномерно разпределение на свободните за частна консумация произведения между всички потребители, при рационирането на суровите материали се явява почти обратното положение: сравнително много по-голям брой сурови материали трябва да бъде разпределен неравномерно между отделните и по-малко на брой индустриални предприятия или индустриални браншове. И степенуването на нуждите за сурови материали на отделните предприятия или браншове ще бъде извършвано, поне

115 André Piatier: „L’Economie de Guerre“, с. 93.

116 André Pigou: „The Economics of Welfare“, с. 218.

в началния период на рационирането на суровите материали, по начин, който осигурява по-големи количества на важните от военно и общостопанско гледище предприятия и индустрии, без обаче да лишава напълно достъпа до суровите материали на онези предприятия и индустрии, които са от сравнително най-слабо значение от гледището на нуждите на войската или на цивилното население. Чрез възприемането на принципите на ценоопределянето и рационирането на консумацията и впоследствие на суровите материали между отделните индустриални браншове и предприятия следователно държавата неусетно навлиза в още един сектор на стопанството, който занапред се нуждае от нейното пряко ръководство – производството. Цените на стоките престават да бъдат връзката между потребителите и производството, което зависи изключително или предимно от мястото, което държавата определя на всяко отделно производство в общите рамки на нуждите на войската и на цивилното население. Цените, не ще съмнение, не изгубват своето значение при държавното ръководство на насоката на производството – „те се явяват като едно необходимо предисловие за приложимостта на тия средства, чрез които стопанското ръководство въздейства непосредствено върху производството“[117]. Защото рентабилността на производството зависи от размера на определените от държавата максимални цени за крайните произведения във всяко предприятие поотделно. В началния стадий на държавното насочване на производството степенуването на нуждите на отделните предприятия или браншове за сурови материали ще бъде извършвано предимно с оглед на производството на онези произведения, чието разпределение се извършва на базата на определени количествени дажби на глава от населението. Самата техника на разпределението на суровите материали на базата на степенуването на нуждите е от по-малко значение в сравнение с основния факт, че това разпределение и степенуване се извършва, поне за определен брой сурови материали, от страна на държавата и независимо от движението на цените на стоките, които също са контролирани и определени от държавата.

Коригиране на първоначално определените максимални цени на стоките. Режимът на държавно ценоопределяне си поставя за задача да спре спекулативното и възходящо развитие на цените на стоките и да прекъсне затворения кръг на гонитбата между цените и доходите. Този резултат обаче не може да се постигне само чрез декретирането на една определена максимална цена за едно или друго произведение, или чрез декретирането на определени максимални цени за почти всички по-важни от гледището на потребителите произведения. Държавното ценоопределяне, контролирането на сделките и въвеждането на един допълнителен режим на рационирање на консумацията премахва в голяма степен възможностите за продължаването на тенденцията на спекулативно повишение в цените на стоките, но не отстранява или не смекчава основните икономически сили, действащи за повишението на цените. В непродължителен срок след въвеждането на държавното ценоопределяне и привидното стабилизиране на цените тези сили започват да се проявяват и предизвикват едно отклонение от възприетия принцип на поддържане на устойчиви цени за по-важните стоки. Така продължаването на тенденцията на повишение на цените на готовите произведения, сурови материали и полуфабрикати, внасяни от странство, налага една съответна корекция в определените първоначално максимални цени не само на вносните готови произведения и сурови материали, но и на онези местни индустриални и занаятчийски произведения, които се изготвят предимно или отчасти от вносни сурови материали и

117 Професор д-р К. Бобчев: „Проблеми на ръководеното стопанство“, с. 27.

полуфабрикати. Дотогава, докато държавата не разполага със средства за преустановяването на възходящото развитие в цените на вносните стоки, или за неутрализирането на повишението в граничните цени на вносните стоки във вътрешния пазар, поддържането на първоначално определените максимални цени на вносните и на местните индустриални произведения е фактически невъзможно. Защото всяко повишение в граничните цени на вносните стоки, което би надхвърлило по размер вътрешните цени на съответните вносни произведения, би парализирало вноса на такива произведения, в случай че настъпилото повишение в граничните цени на вносните стоки не може да бъде признато от държавата при определянето на вътрешните цени на въпросните произведения; и всяко увеличение в цените на вносните сурови материали в чужбина или на границата, което не може да бъде признато от държавата при определянето на цените на местните индустриални произведения, би предизвикало почти пълното преустановяване на производството в засегнатите индустриални предприятия.

Понеже държавата не е в състояние да наложи волята си над доставчиците на готови произведения или сурови материали от чужбина за поддържането на първоначално определените максимални вътрешни цени за съответните произведения, тя ще бъде принудена да пристъпи към една ревизия на първоначално определените максимални цени за голям брой произведения от чуждестранен произход или на местната индустрия. Разбира се, повишението в цените на вносните стоки и сурови материали, както бе изтъкнато в първата част на изложението, не представлява единствената причина за отклонението от принципа на устойчивите цени на вътрешния пазар, въведен по косвен начин от държавата чрез възприемането на принципа на ценоопределянето. Едно увеличение в надниците на работниците в определени индустриални браншове или едно поскъпване в цената на някой основен суров материал от местен произход, или едно увеличение в транспортните такси по железниците, автомобилния превоз или обикновените междуселски съобщителни средства, може да предизвика и наложи коригирането в цената на дадено местно произведение от индустриален произход. Обикновено обаче първопричината за отклонението от принципа на устойчивите вътрешни цени на стоките, определени в максимален размер от страна на държавата, се крие в тенденцията към повишение в цените на вносните готови произведения и сурови материали. Ревизията на първоначално определените цени на вносните готови произведения и сурови материали, от една страна, и на местните индустриални и занаятчийски произведения, от друга страна, не би представлявала особена проблема за властите, които провеждат ценоопределянето, ако не съществуваше възможността за появата на пазара на две или повече различни цени за едно и също по вид и качество произведение – в зависимост от датата на вноса или на производството. Ако например граничната цена на дадено вносно готово консумативно произведение отбелязва ежемесечно увеличение през три последователни месеца и ако държавата определя максималната вътрешна цена на вносното произведение за всяка партида поотделно, на пазара биха се появили към края на третия месец три различни по размер максимални цени за едно и също по вид и качество произведение – при предположението, че количествата от първата и втората вносна партида не ще бъдат изчерпани напълно до момента на пристигането и появата на третата партида на пазара.

Същото положение би могло да се получи и при цените на онези местни индустриални или занаятчийски произведения, които се изготвят предимно или отчасти от вносни сурови материали и полуфабрикати – всяка нова партида, чиято производ-

ствена стойност е нараснала поради поскъпването на вносните сурови материали или някой друг от гореспоменатите фактори, ще получи различна максимална цена от съответната държавна власт по ценоопределянето. По този начин би могло да се стигне до появата на редица „партидни“ цени на пазара за идентични по вид и качество стоки. Строго приложение на законните максимални ценови нормировки би означавало облагодетелстването на някои купувачи, които – поради случайното стечение на обстоятелствата и по-скоро вследствие на лично щастие, отколкото на доброто познаваме на пазара – получават достъп до онези партиди от въпросното произведение, които са получили най-ниска цена от държавната ценоопределяща власт. От друга страна, успоредното съществуване на няколко и различни партидни цени на пазара за едно и също произведение усложнява до максимум проблемата за контрола на цените от страна на съответните власти и на самите потребители. Недобросъвестни продавачи получават възможността да предлагат всички количества от дадено произведение с режим на „партидни“ цени по най-високата цена, определена за последната партида на пазара. Подобно положение бе достигнато в България към края на първата година след избухването на Втората световна война: пазарът бе наводнен с едни и същи по естество и вид стоки, но с различни законно определени цени за всяка партида поотделно[118]. Фактически поради постепенното влошаване в качествата на предлаганите на пазара стоки незаконните продажби по най-високата „партидна“ цена означават едно не само абсолютно, но и относително увеличение в цените на предлаганите стоки.

Голямата нецелесъобразност на режима на „партидни“ цени за едни и същи по вид и естество стоки ще принуди държавата в скоро време да търси алтернативни методи за ръководството на цените. Защото, веднъж възприет от отговорната ценоопределяща власт, принципът на партидните цени може да бъде разширен до абсурдност – чрез определянето на различни цени за всяка нова партида стоки не само от чуждестранен произход, но и при местното индустриално производство. В края на краищата следователно за едни и същи стоки на пазара могат да се получат толкова многобройни официално установени „партидни“ цени, колкото партиди са били внесени от чужбина или произведени във всяко едно индустриално предприятие в даден производствен бранш. Пълният хаос в контролирането на цените, който се създава чрез въвеждането на режима на „партидни“ цени, облагодетелстването на базата на случайността на едни купувачи за сметка на други и възможностите за реализирането на незаконни свръхпечалби от страна на недобросъвестни продавачи ще принудят държавата да потърси средства за уеднаквяването на цените на едни и същи произведения, внесени от чужбина или произведени в страната при различни костуеми стойности. Така в даден момент на пазара се установява само една максимална цена за определено произведение – цената на последната партида, като цените на предходните партиди бъдат съответно повишени. Разликата между цените на предходните партиди и най-високата (последна) „партидна“ цена се внася от продавачите върху размера на наличните количества в приход на държавното съкровище по някоя нарочно установена сметка.

Начало на откъсването на вътрешните цени от влиянието на външните пазари. С въвеждането на една такса върху консумацията на стоки с различни производствени цени и еднакви пазарни цени обаче държавата придобива един нов при-

118 Срв. например проф. д-р К. Бобчев: „Стопанството и стопанската политика на България под знака на войната“ (с. 649) в списанието на Българското икономическо дружество, год. XXXIX, брой 10, с. 621–658.

ходен източник, който действа за още по-бързото и по-силно повишение в цените на стоките на вътрешния пазар. Когато с всяка нова партида стоки, пристигащи на пазара, цената на предходните партиди се повишава до размера на цената на последната партида, повишението в цените на въпросните произведения обхваща едновременно всички потребители, премахвайки предишното облагодетелстване на едни купувачи за сметка на други. От друга страна обаче, един от главните мотиви за въвеждането на принципа на държавното ценоопределяне произлиза от желанието на държавата да преустанови възходящото развитие на цените на стоките и по този начин да прекъсне гонитбата между цените и доходите в така наречения затворен кръг на инфлацията. Следователно уеднаквяването на цените на стоките от различни партиди и с различни производствени цени чрез установяването на една универсална цена за всяка стока поотделно, равна на цената на последната партида с най-високи производствени разноски, се явява в противоречие с възприетата политика за поддържане на сравнително устойчиви цени посредством принципите на държавното ценоопределяне. Държавата е поставена в положение да търси известна компенсация на провежданата от нея противоречива ценова политика – чрез едно, повече или по-малко съответно, понижение в цените на някои други произведения. Приходите от таксите върху различните партидни стоки, внасяни от продавачите на дребно и на едро, а евентуално и от самите производители, доколкото такива стоки се намират в склад при фабриките, се използват за плащането на премии или субсидии на вносителите на някои други произведения, чиито цени отбелязват чувствително увеличение. Така се образува един фонд от постъпленията на таксата върху стоките с „партидни“ цени, който служи за понижението на вътрешните цени на някои други и, трябва да се предполага, важни произведения от гледището на частните потребители[119].

В момента на учредяването на един подобен фонд за изравнение на цените на дадени произведения чрез облагането на някои стоки и субсидирането на други стоки обаче се поставя началото на откъсването на вътрешното равнище на цените от влиянието на промените в цените на вносните и на износните произведения във външните пазари. От гледището на отделния вносител, производител или посредник е почти безразлично, дали пазарната цена на дадено произведение ще бъде по-висока или по-ниска от неговата производствена или костуема цена – стига, разбира се, размерът на внесената такса в приход на изравнителния фонд на цените или размерът на получената субсидия от средствата на фонда да осигуряват една законна и минимална печалба. От гледището на частните потребители обаче не е без значение, дали цените на определени стоки ще бъдат повишени вследствие тяхното „уеднаквяване“ и плащането на съответните такси от страна на продавачите, или дали цените на други произведения ще бъдат съответно понижени чрез плащането на една субсидия от средствата на фонда към вносителите или производителите. Защото потребителите на произведенията, които са обложени с такса в приход на изравнителния фонд, невинаги са едновременно и потребители на онези произведения, чиито цени се поддържат сравнително ниски благодарение на плащаните субсидии от средствата на изравнителния фонд. По този начин се явява възможността за едно преразпределение на доходите между отделните потребители – в зависимост от участието на обложените и на субсидираните стоки в обема и състава на тяхната консумация. На-

119 Подобен изравнителен фонд на цените бе създаден с нарочен закон в България – виж „Държавен вестник“, брой 123 от 7 юни 1941 г.

соката на това преразпределение зависи изключително от политиката на държавата при облагането на едни и субсидирането на други произведения.

Ако потребителите на субсидираните произведения изхождат от същите слоеве, които консумират обложените произведения с такса в приход на изравнителния фонд, изгодата, която потребителите получават чрез купуването на стоки по цени по-ниски от костуемите, се компенсира напълно от загубата, която те реализират чрез плащането на по-високи цени при покупката на обложените стоки. Когато обложените произведения с такса в полза на изравнителния фонд участват със значително тегло в състава и обема на консумацията на сравнително по-слабите икономически слоеве от населението, субсидираните стоки със средствата на фонда трябва също да бъдат със съответно значение за консумацията на тези слоеве от населението. В противен случай ще се получи едно действително намаление в реалната купувна сила на сравнително по-бедните потребители – нещо, което държавата не би могла да допусне във времена на външнополитическа несигурност и на частична мобилизация на населението в редовете на войската. Следователно политиката на държавата при управлението на изравнителния фонд на цените ще се ръководи от принципа на облагането предимно на онези произведения, които участват в състава на консумацията на по-заможните потребители, и на субсидирането на онези произведения, които са от значение предимно за консумацията на по-слабите икономически слоеве от населението. С други думи, въпреки обстоятелството, че въведените такси в приход на изравнителния фонд и с оглед на уеднаквяването на различните цени на партидните стоки не изхождат от чисто фискални съображения и не носят действителни приходи на съкровището, облагането на едни/и субсидирането на други произведения чрез средствата на фонда представлява едно твърде ефикасно средство за постигането на известно преразпределение на доходите, и то по начин, който създава най-малки недоволства от страна на засегнатите по-заможни потребители.

Подобно различно третиране на сравнително по-заможните и сравнително по-бедните потребители чрез подбирането на съответните стокови обекти на изравнителния фонд на цените се налага поради появата на някои несъответствия в цените на различните категории стоки, както и в цените на стоките и размера на определените от държавата номинални работнически надници. Тенденцията към повишение в цените на вносните стоки и на местните промишлени произведения, налагаща извършването на корекциите на първоначално определените от държавата вътрешни максимални цени, поставя в неизгодно положение както производителите на селскостопански произведения с монополен режим на търговията или с определени за сезона максимални цени, така и работниците, чиновниците и всички останали слоеве от населението, получаващи определени парични доходи. Държавата следователно ще бъде принудена да възстанови донякъде нарушеното равновесие между цените на селскостопанските произведения, от една страна, и цените на вносните или на местните промишлени произведения, от друга страна, чрез субсидирането на такива готови произведения и даже полуфабрикати, които участват със значително тегло в състава на консумацията на селскостопанските производители, или в потреблението на домакинствата на градските работнически и чиновнически семейства. Същевременно облагането на готовите консумативни произведения с такса за уеднаквяване на цените трябва да обхваща предимно такива произведения като чуждестранни платове и пр., които влизат в състава на консумацията на по-заможните слоеве от градското население.

В скоро време обаче постепенното и неизбежно разхождение в цените на различните категории стоки – въпреки режима на държавното ръководство на цените – налага едно все по-голямо разширение в броя на субсидираните стоки от средствата на изравнителния фонд. Когато тези средства се окажат недостатъчни по размер за покриването на увеличените по брой и стойност субсидии, държавата може да прибегне, поне на теория, до едно намаление в адвалорните или в количествените мита на някои важни вносни произведения, както и в размера на акцизите на други важни произведения от гледището на сравнително по-слабите в икономическо отношение слоеве от населението. От друга страна обаче, жертването на известни, почти сигурни приходи от страна на държавното съкровище в един период, когато постъпленията от мита намаляват във връзка с ограничения частен внос и когато нуждите на държавата от финансови средства нарастват чувствително във връзка с разходите по частичната мобилизация, е малко проблематично, толкова повече, че въвеждането на универсални и сравнително ниски цени за дадени произведения би ползвало не само по-бедните потребители, но и голяма част от по-заможните слоеве на населението, т.е. онези потребители, които биха могли да заплатят по-високи цени за субсидираните по пряк или косвен начин произведения. На теория безспорно е възможно да се отстрани донякъде, ако не и напълно това облагодетелстване на сравнително по-заможните потребители при системата на универсални и по-ниски от костуемите цени чрез едно съответно увеличение в прякото данъчно облагане на по-заможните потребители. На практика обаче е невъзможно да се установи дали и доколко увеличеното облагане на по-заможните потребители ще обхване именно и в желания размер онези от тях, които са били облагодетелствани чрез поддържането на по-ниските универсални цени. Държавата следователно е изправена пред алтернативата или да разшири обсега на субсидирането на стоките чрез преки жертви от страна на съкровището, или да ограничи действието на изравнителния фонд на цените в кръга и рамките на постъпленията във фонда от облаганите със съответни такси произведения. Избирайки последната алтернатива, държавата фактически се отказва от идеята за поддържането на устойчиво общо равнище на цените – въпреки възприетия режим на държавно ценоопределяне, и отваря вратите за въздействието на всяка по-силна промяна в цените на стоките на външните пазари върху вътрешното равнище на цените. Държавното ценоопределяне и частичното откъсване на вътрешните цени от влиянието на външните пазари служи само като един буфер срещу спекулативното повишение на цените, но не отстранява основните причини, предизвикващи възходящото развитие на цените[120]. В края на краищата следователно положението не се различава значително от онова, в сила преди отстраняването на действието на автоматичния механизъм на ценообразуването и преминаването към режима на държавното ценоопределяне.

Автономният характер на изравнителния фонд на цените обяснява неефикасността на това средство за поддържане на едно трайно устойчиво вътрешно равнище на цените. Сметката на изравнителния фонд е напълно отделена от приходите и разходите на съкровището, в смисъл че постъпленията на фонда се набират от изравнителните такси върху някои стоки с партидни цени, а разходите на фонда се на-

120 В една реч, произнесена на 3 май 1940 година в Народното събрание от тогавашния министър на търговията, промишлеността и труда в България професор д-р Славчо Загоров, това състояние на нещата бе охарактеризирано, както следва: „Следвайки политиката на стабилно общо равнище на цените, Министерството на търговията, промишлеността и труда се стреми да задържи колкото се може покачването на цените.“ Виж текста на речта под надслов: „Осигуряване, снабдяване и регулиране на цените“ в списанието на Българското икономическо дружести, год. XXXIX, кн. 5.

сочват към някои стоки с повишени гранични цени с оглед да се избегне появата на вътрешни партидни цени при същите стоки. Преразпределението на доходите между отделните слоеве на потребителите, което се извършва посредством таксите в приход на изравнителния фонд и разходите от средствата на фонда, е от второстепенно значение в случая. Важното е да се изтъкне, че приложението на изравнителния фонд на цените не би могло трайно да отстрани основната тенденция към повишение в граничните цени на вносните стоки, а само временно да задържи възходящото развитие на цените на тези произведения. С други думи, цените на вносните стоки ще се покачват стълбообразно, или на етапи, вместо плавно и постепенно, какъвто би бил случаят в отсъствието на един нарочен фонд за изравняване на цените. И, на второ място, с постепенното разширение в броя на стоките, които трябва да бъдат субсидирани от средствата на изравнителния фонд – с оглед да се избегне неизбежното повишение в техните цени в краткосрочния период – задачата на изравнителния фонд ще бъде чувствително затруднена поради естественото ограничение в приходите на фонда. Защото постъпленията от такси върху стоките, чиито цени биват поддържани единни и универсални благодарение действието на изравнителния фонд, в скоро време ще се окажат недостатъчни за покриването на всички разходи на фонда във връзка с разширението в броя на стоките, които подлежат на субсидиране от средствата на фонда. Именно поради това обстоятелство създаването на изравнителния фонд на цените не променя по същество основните тенденции при ценообразуването в сила преди отстраняването на действието на автоматичния механизъм на ценообразуването и последвалото преминаване към режима на държавното ценоопределяне.

ГЛАВА V. ВТОРИЧНИ ПОСЛЕДИЦИ НА ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕТО И РАЦИОНИРАНЕТО

1. ВЪЗДЕЙСТВИЕТО НА ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕТО ВЪРХУ ПРОИЗВОДСТВОТО

Отраженията на ценовите нормировки върху обема и насоката на производството. В повечето случаи една тенденция към увеличение в цените на стоките е свързана и с известно увеличение в размера на печалбите на производителите, както и на вносителите или на посредниците, което, от своя страна, допринася за засилването на производството и на предлагането. Изоставянето на принципа на свободното ценообразуване обаче и въвеждането на режима на държавно ценоопределяне означава, преди всичко, намалението в обема на печалбите поради установяването на сравнително по-ниски цени за дадени произведения, отколкото биха се получили на пазара при свободната игра на силите на търсенето и предлагането. Както се изразява А. С Пигу, „всяко външно ограничение, наложено върху цената на известно произведение, което се произвежда на конкурентни начала, т.е. не от един монополист, намалява подбудите на предприемачите за производството на артикула. Обикновено оскъдното предлагане на дадено произведение бива превъзмогнато именно чрез увеличение в цената и свързаното с това увеличение в печалбата“[121]. Когато възможността за уве-

121 A. C. Pigou: „The Economics of Welfare“, с. 212.

личение в цените е отстранена вследствие на режима на държавното ценоопределяне, увеличението в производството и предлагането ще бъде също така възпрепятствано вследствие на установената твърда цена за въпросното произведение. Разбира се, установените от държавата цени, макар и различаващи се от цените, които биха могли да се установят на свободния пазар, не са толкова ниски, че да премахнат въобще или да сведат до неприемливи размери печалбите в производството. Важното е да се изтъкне, че тези установени от държавата цени не са достатъчно високи, за да предизвикат – чрез увеличението в печалбите – едно съответно разширение в обема на производството. Колкото по-голямо е разхождението между установената от държавата цена и „естествената“ цена на пазара, толкова по-неблагоприятно ще бъде въздействието на държавното ценоопределяне върху обема на производството.

Оттук следва, че онова свободно усмотрение, което властта упражнява при установяването на цените на дадени произведения, трябва все пак да бъде ръководено от стремежа към установяването на повече или по-малко „справедливи“ цени – за което е необходимо „да се държи сметка за няколко основни съставни елемента, надлежното несъблюдаване на които може да доведе до един порок в административния акт на властта при нормирането на цените“[122]. Тези съставни елементи според общоприетото схващане се свеждат до веществените разходи, разноските по преработването, общите разноски на предприятието, премията за риска на предприемача, олихвяването на капиталите и амортизацията, предприемаческото възнаграждение и чистата печалба. Разбира се, би могло да се твърди, че когато цената на стоката при производителя е предварително определена от държавата – а ведно с нея и цените на суровите материали и на надниците, размерът на риска, който се поема от предприемача при провеждането на производството, е сведен почти до минимум или даже се премахва напълно. Това обаче не омаловажава стойността на рисковия елемент като „независим и основен фактор в производството, стоящ на равна нога с всеки един от другите по-известни производствени фактори“[123]. Важното в случая е да се изтъкне, че установените от държавната ценоопределяща власт максимални цени при производителите трябва да бъдат такива, че да не потискат производството чувствително под онова равнище, което би се получило при един режим на свободно ценообразуване при нормални условия на пазара. Оттук следва, че даже такива елементи в производствените разноски, като премията за риска на предприемача и неговата „нормална“ предприемаческа печалба и възнаграждение, трябва да бъдат признавани при определянето на максималните цени с оглед да не се допусне едно абсолютно или само относително свиване в обема на производството вследствие режима на ценоопределянето. Държавата, не ще съмнение, разполага с много и различни средства за евентуалното изземване на онези свръхпечалби, които производителите биха могли да реализират при установените максимални цени за произведенията. Но това е друг въпрос, който ще бъде разгледан впоследствие.

Опасността за едно намаление в обема на производството вследствие на установяването на сравнително ниски цени на стоките при производителите може да бъде в голяма степен отстранена при едно разумно и целесъобразно упражняване на властта от страна на държавните ценоопределящи органи. Една друга и значително

122 Проф. Петко Стайнов: „Управлението на държавата пред и през войната“ (с. 142), Университетска библиотека № 234, София, 1941, с. 1–180.

123 A. C. Pigou: „The Economics of Welfare“, с. 726.

по-голяма опасност се крие във възможността за появата – в рамките на установената от държавата система на ценови съотношения – на известни несъответствия в определените цени на едни или други произведения, които биха действали ограничително върху обема на производството на, така да се каже, „онеправданите“ в ценово отношение произведения. Подобни несъответствия биха могли да се появят както при индустриалното производство, така и при определянето на цените на основните селскостопански произведения. Ако например органите на държавата, които определят цените на готовите произведения в една каучукова фабрика, допуснат известни несъответствия в цените на галошите, на гумените цървули и на каучуковите маркучи във вреда на галошите, производството на галоши ще бъде ограничено, а това на гумените цървули и на маркучите ще бъде съответно увеличено. При установената максимална цена на галошите и при намаленото количество на произведените галоши известен брой от потребителите на такива артикули ще останат незадоволени и тяхното търсене ще трябва по необходимост да бъде прехвърлено към други произведения с качествата на заместители, например към обувки с каучукови подметки. Също така, ако определената от държавата цена за картофите при производителите е сравнително по-ниска от определената цена за боба, трябва да се очаква, че по-големи площи ще бъдат ангажирани в производството на боб, отколкото на картофи. В резултат предлагането на картофи на пазара ще бъде намалено в още по-голям размер, понеже от общото намалено количество на производството на картофи производителите ще задържат за собствено употребление и за нуждите на бъдещото засяване една относително по-голяма част.

Появата на подобни несъответствия в съотношенията на цените на отделните произведения на индустрията или на селското стопанство е почти неизбежна. В някои случаи, разбира се, подобни несъответствия са не само желателни, но и необходими с оглед да се поощри производството на даден артикул за сметка на известно намаление в производството на друг артикул. Но когато подобни несъответствия произлизат поради случайни и чисто технически причини – във връзка с неудачни калкулации от страна на ценово-нормировъчните органи на държавата – техните неблагоприятни последици в областта на производството могат да предизвикат значителни смущения в правилното функциониране на системата на снабдяването и на разпределението на стоките между отделните потребители. Ако например дадено индустриално готово произведение попада в кръга на стоките, които са обект на рационализиране от страна на държавата, първоначално определените количествени дажби не биха могли да бъдат поддържани при наличността на известно абсолютно намаление в обема на тяхното производство. Подобни несъответствия в цените се появяват и изпъкват не само по отношение на цените на отделни произведения в една и съща производствена група, но и в съотношенията на цените на отделни производствени групи – на зърнените храни, на скотовъдните произведения, на фуражните храни и т.н. Понеже ограничението в производството на даден артикул с „несправедлива“ цена не винаги може своевременно да бъде неутрализирано чрез едно съответно увеличение в обема на производството на някое друго и сродно произведение, общият ефект на държавното ценоопределяне върху обема на производството е почти винаги неблагоприятен, т.е. по посока на абсолютното или само на относителното намаление в производството.

Производства по наряди във връзка с неблагоприятните последици на ценоопределянето. Тенденцията към едно абсолютно или само относително намаление в обема на производството, както и към промени в състава на производството, произлизащи от неизбежните несъответствия в съотношенията на определените от държавата максимални цени на отделните промишлени или селскостопански произведения, предизвиква известни противомерки от страна на държавата. Подобни противомерки се налагат от обстоятелството, че намалението в обема на производството или промените в състава на производството се явяват в разрез с общостопанските интереси и спъват правилното функциониране на системата на снабдяването и разпределението. Установените разпределителни количествени дажби за частните потребители не могат да бъдат поддържани при наличността на едно намаление в обема на производството или при промените в състава на производството. Същевременно нуждите на войската от храни и материали не могат да бъдат напълно задоволени, поне в предвидените първоначално размери. Следователно държавата преминава не само към определянето на цените на отделните готови промишлени или селскостопански произведения, но и към определянето на минимални количества от дадено произведение, което всеки производител е длъжен да произведе, т.е. към една система на производство по наряди. В областта на промишленото производство тази система се улеснява от рационирането на самите сурови материали, възприето от държавата след усвояването на принципа за определянето на цените на суровите материали и във връзка с нередовното и случайно снабдяване на производителите с такива материали при режима на определени максимални цени и свободно разпределение на материалите. Така например през 1940 година в България бе прокаран нарочен закон за осигуряване на снабдяването и регулиране на цените, който предвижда (чл. 23) възможност за органите на държавата „да надзирават наличните количества от материалите, намиращи се в ограничено количество в страната и счетени за необходими за поддържането на промишленото производство, който дава право на министъра на търговията да определя задължително за изработване на какви видове изделия могат да се употребяват и да забранява употребата им за изработване на други видове изделия[124]“.

В горния пример с каучуковите изделия въпреки „несправедливата“ цена на галошите индустриалецът е длъжен да употреби известно количество от предадените му под контрола на държавата сурови материали за производството на галоши, а не на гумени цървули или каучукови маркучи. На второ място, индустриалецът е длъжен да произведе определено количество готови произведения – в случая галоши, от предадените му сурови материали на базата на рационирането на материалите между производителите, и то в определен срок, независимо от обстоятелството, че определената максимална цена на галошите е неприемлива от негово гледище. Докато при свободния режим на производството, в сила преди въвеждането на принципа на производството по наряди, производителите могат да реагират към установените сравнително ниски или неприемливи цени за готовите произведения чрез едно съкращение в обема на производството или чрез промяна в състава на производството, във втория случай – когато производството се извършва по наряд – единствената възможност за покриване на загубите или за поддържане на еднакви по размер печалби в сравнение с печалбите, реализирани при другите производства, се крие във

124 Проф. Петко Стайнов: „Управлението на държавата пред и през войната“, с. 136.

влошаването на качествата на произвежданите по наряд произведения. Производителят може да изготви и достави необходимото количество от продукта, чието производство се извършва по наряд, използвайки сравнително по-малки количества от предадените му материали за тази цел и насочвайки остатъка от материалите към производството на други произведения със свободен режим на производство, или да произведе, чрез предадените му по наряд сурови материали, едно по-голямо количество от наложеното чрез наряда произведение. И в двата случая абсолютната или относителната загуба за производителя от производството на въпросното произведение по наряд се покрива от влошаването в качеството и последвалото увеличение в количеството на производството.

При свободен режим на производството, т.е. при отсъствието на системата на производство по наряди определената сравнително или абсолютно ниска цена за дадено готово промишлено произведение ще предизвика, както бе вече изтъкнато, известно намаление в обема на производството на същото произведение и поради следните допълнителни причини. Новата и сравнително ниска максимална цена за произведението не е съвместима с преминаването към по-капиталистически структурно-организационни методи на производството, защото подобна техника на производството е свързана с известно увеличение в производствените разноски на единица продукт – във връзка с употребата на повече трудови сили върху непроменените машинни инсталации в отделното предприятие. Когато определената максимална цена за въпросното произведение не обезпечава онези печалби на производителя, които се явяват като пряка причина за ускоряването на производството чрез преминаване към по-капиталистически структурно-организационни методи в производството, ангажирането на относително повече трудови сили става безпредметно и производството се извършва при по-бавно темпо и с тенденция към абсолютно намаление в обема на произведените количества. Производителят се стреми да постигне наново едно оптимално съчетание между отделните производствени фактори в процеса на производството – чрез прехвърлянето на част от трудовите сили от производството на артикула с „несправедлива“ цена към производството на някой друг артикул. Същото явление би могло да се наблюдава и в случая, когато производството на даден артикул е задължително и се извършва по наряд – в определени количества и определен срок от време. Установяването на самите срокове за производството на стоките по наряд обикновено не представлява затруднение за производителя, защото големите индивидуални различия в ефикасността на отделните предприятия и невъзможността за въвеждането на абсолютно пълен контрол върху техниката на производството във всяко отделно предприятие го поставят в изгодно положение пред съответните държавни власти, определящи количеството и срока на нарядното производство.

Накрай, трябва да се изтъкне, че определянето на една „несправедлива“ цена за дадено индустриално произведение, както и самата техника на определянето на цените от страна на държавата, ще се отрази неблагоприятно върху обема, състава и качеството на готовите промишлени произведения поради съзнателното задържане на производството от страна на индустриалците – до евентуалното коригиране на неудачно поставената цена. Когато определянето на цената се извършва след производствения процес – въз основа на индивидуални данни за всяка отделна партида на производството, индустриалците естествено не могат да реагират непосредствено чрез известно намаление в обема на производството или влошаване в качеството на

произведенията. Но когато цената е определена преди започването или през време на самия производствен процес, индустриалецът разполага с пълната възможност да задържа или даже напълно да прекрати производството под разни предлози от технически или организационен характер. Типичен пример за подобно задържане на производството в България представлява случаят с шперплата, чиято цена бе нормирана твърде ниско до края на 1942 година, когато с един скок бе почти удвоена от съответните държавни ценоопределящи органи без междувременно да са настъпили успоредни промени в производствените разноски[125]. В случая производството и търговията с шперплат бяха поставени под пълния контрол на държавните власти, но крайно неприемливата цена за продукта предизвика едно твърде чувствително намаление в обема на неговото производство и създаването на една незаконна търговия с шперплат. Следователно не само крайните резултати на държавното ценоопределяне, но и самата техника на ценоопределянето често пъти действа за намаление на производството, за промени в състава на производството или за влошаване на качествата на произведените стоки.

Гражданско мобилизиране на предприятията във връзка с последиците на ценоопределянето. Системата на производство по наряди в индустриалните предприятия трябва да почива на законни постановления, а не на доброволни споразумения между собствениците на предприятията и органите на държавата или учрежденията, от които изхожда нарядът. В противен случай тази система не би могла да постигне желаните резултати и да избегне например едно намаление в обема на производството или една промяна в състава на производството, или едно влошаване в качеството на изготвяните произведения, или, накрай, едно забавяне на самото производство. Защото в отсъствието на законни санкции отделният предприемач ще ограничи производството си при наличността на една неприемлива от гледището на общата рентабилност на предприятието цена и във всеки случай не ще бъде склонен да разширява предприятието, да ангажира нови работни ръце или да плаща по-големи възнаграждения на заетия в предприятието административен персонал и работнически кадър. Когато политиката на коригиране на цените на някои важни от гледището на потребителите произведения и съвсем ограниченото приложение на изравнителния фонд на цените предизвикат едно ново покачване в стойността на издръжката на живота, приливът на нови трудови сили в индустрията ще бъде в голяма степен възпрепятстван от държавното ръководство на надниците, т.е. от тенденцията към задържане на възходящото развитие на номиналните работнически възнаграждения. Същевременно, когато действието на колективните трудови договори позволява на отделния работник „по пътя на свободно споразумение да уговаря за себе си по-благоприятни условия от тези, установени с колективния трудов договор“[126], т.е. да настоява и получи едно увеличение в размера на номиналната надница свръх установения минимален размер на надниците в горния договор, работодателят не е в състояние да задържи работника чрез предлагане на известно увеличение в размера на възнаграждението, понеже установената максимална цена за готовото произведение е незадоволителна от гледището на рентабилността на предприятието.

Нарядите за производство на дадени артикули следователно трябва да

125 Виж бележката под надслов „Край на ненормалното състояние на шперплатовия пазар“ в сп. „Стопански вести“, год. XII, кн. 20.

126 Райко Ошанов: „Правната закрила на труда в България“, с. 92.

бъдат не само номинални, а и ефективни – съпроводени с известни санкции и почиващи на законни положения. По този начин се стига до идеята за необходимостта от извършването на една „гражданска мобилизация“ на предприятията, натоварени от органите на държавата с производството на дадени произведения по наряд. Тази гражданска мобилизация на предприятията обикновено почива на нарочни закони за засилване на изпълнителната власт – като например нарочния Закон за гражданската мобилизация в България от 4 май 1940 година. Професор Петко Стайнов дава следното определение на гражданската мобилизация, така както я схваща законодателят в България: „Гражданската мобилизация е една публичноправна институция, която се състои в създаването по силата на закона на едно особено положение на хората, а чрез тях и на учрежденията и на предприятията в страната, ред нови организирания и приспособявания, ред ограничения и тежести, или да им създаде ред изгоди, чрез които да обезпечи административната, стопанската, финансовата и духовната подготовка за успешното водене на войната или за превъзмогването на изключителни външни или вътрешни затруднения за страната.“[127] По този начин например даването на наряди за изпълнение от отделни предприятия е свързано с известни законни санкции, които са толкова по-тежки, колкото по-важно е отделното предприятие от гледището на военното стопанство. Така например с чл. 18 на Закона за гражданската мобилизация в България се прокарва идеята за „милитаризирането“ на предприятия – „граждански мобилизираните лица, учреждения и предприятия, употребени в непосредствена помощ на военните сили, могат да бъдат милитаризирани по искане на министъра на войната или на главнокомандващия. Това означава, че така милитаризираните лица (респ. лицата, служещи в милитаризираните учреждения и предприятия) ще бъдат занапред подсъдни на военните съдилища за престъпления по Закона за гражданската мобилизация“[128].

Следователно изпълнението на нарядите за производство на определени артикули по установени максимални цени и при рациониране или пряко снабдяване на предприятието с необходимите сурови материали и работна ръка става наложително – независимо от това, дали установената цена е приемлива или не от гледището на рентабилността на предприятието. Нарядът чисто и просто трябва да бъде изпълнен без оглед на определената максимална цена от органите на държавата. В изпълнението на този наряд отделното предприятие трябва да задържи работниците си, без обаче да бъде поставено в неизгодно положение при уговарянето на размера на работническите надници, понеже Министерският съвет има право да постановява – въз основа на чл. 14 от Закона за гражданската мобилизация – фактическото оформяване на индивидуалните надници и заплати на работническия кадър и наетия административен персонал в предприятията към някоя предходна дата. Това представлява една съществена придобивка за отделния предприемач, която обаче не носи онзи абсолютен характер, с който е свързано самото изпълнение на наряда – въпреки теоретичното стабилизиране на номиналните работнически надници и строгите законни санкции за отклонение от производствения процес, работодателят често пъти бива принуждаван да внася известни подобрения в условията на работа или да извършва по косвен, ако не и по пряк път някои подобрения в размера на

127 Проф. Петко Стайнов: „Управлението на държавата пред и през войната“, с. 88.

128 Пак там, с. 111.

надниците с оглед да задържи работниците в предприятието и да отстрани възможността от едно намаление в ефективността на работническия труд. С това обаче производствените разноски върху единица продукт се утежняват – което е равнозначно при установената максимална цена за произведението или стоките, произвеждани по наряд, на едно съответно понижение в размера на печалбата или на рентабилността на предприятието. Явно е, че подобни съображения или възможности не са от естество да действат за разширението в обема на производството или на производствения капацитет на предприятието, или за създаването на нови стопански предприятия.

Паралелът в селското стопанство на това уреждане на промишленото производство се крие в задължението да се изпълни даденият наряд за засяването на определена площ с определена култура от всеки стопанин – в зависимост от общия размер и вид на притежаваната от него земя, както и в задължението да бъде предадена една предварително определена част от производството на съответните държавни или упълномощени от държавата органи и институти. Засяването на определената площ с определената култура трябва да се извърши независимо от съображения за правилното или неправилното съотношение на максималната цена за въпросното произведение с определените цени на други произведения, които биха могли да бъдат култивирани върху същите площи или които се култивират при еднакви условия от други стопани. По аналогия гражданското мобилизиране на търговските предприятия означава поддържането на предприятията и на заетите от тях лица (работници, продавачи или административен персонал) независимо от едно евентуално намаление в обема на стокооборота, на увеличението в непродуктивните разходи във връзка с „многобройните контроли от икономически и финансов характер, които заставят предприемачите да отклоняват част от наетия персонал от производителния труд“[129], и на фактическото намаление или пълно изчезване на рентабилността на предприятието. С други думи, благодарение на изключителните мерки за засилване на изпълнителната власт постепенно се стига до едно положение в стопанството, в което „се изоставят на заден план мирновременните съображения за рентабилитет“[130]. Единствено от усмотрението на съответните власти зависи кои индустрии трябва да продължават да работят и в какъв размер и вид. По всяка вероятност изборът ще падне предимно върху по-едрите предприятия, в които ефикасността на труда е по-голяма и рационалността на производството е по презумпция по-значителна – стига, разбира се, подобни предприятия да са достатъчно важни от гледището на войската или за нуждите на цивилното население. Същевременно държавният контрол може да бъде по-пълен и ефикасен, когато се упражнява върху малко по брой и сравнително едри предприятия, отколкото върху голям брой от сравнително дребни предприятия. Когато обстоятелствата налагат това обаче, държавата може да премине към гражданска мобилизация на отделни предприятия по браншове – чрез мобилизацията на всички предприятия в даден производствен бранш[131]. Фактическото развитие на нещата клони към едно все по-голямо разширение в обсега на гражданската мобилизация на стопанството – като естествена реакция или противомярка на държавата срещу неблагоприятното въздействие на режима на ценоопределянето върху обема,

129 Prof. C. Bresciani-Turroni: „The Economics of Inflation“, с. 217.

130 Проф. Петко Стайнов: „Управлението на държавата пред и през войната“, с. 131.

131 Така например с постановление на Министерския съвет в България от 13 август 1940 година се въвежда гражданската мобилизация на държавните и частни мини, а с друго постановление от 24 август 1940 година – на керамичните, каменоделните, дърводелските и стъкларските предприятия.

състава и качеството на производството през периоди на бързи и силни промени във всички сектори на стопанството в надвечерието на една война.

2. ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕТО И РАЦИОНИРАНЕТО ВЪВ ВРЪЗКА С РАЗВИТИЕТО НА КУПУВНАТА СИЛА НА НАСЕЛЕНИЕТО

Въздействието на ценоопределянето и рационирането върху обема и състава на консумацията. Държавното определяне на максимални цени за дадени произведения означава, както бе вече изтъкнато, едно увеличение в броя на купувачите, които биха могли да заплатят максималните цени за въпросните произведения – понеже определените от държавата максимални цени са по-ниски от цените, които биха се получили при действието на автоматичния механизъм на ценообразуването. Същевременно рационирането на консумацията от страна на държавата означава, че голям брой купувачи не ще могат да задоволят напълно или в очаквания размер потребностите си от дадени произведения, вследствие на което част от тяхната ефективна купувна сила остава временно неизползвана. Поради режима на държавното ценоопределяне обаче самата ефективна купувна сила на тези купувачи се явява изкуствено увеличена – понеже сравнително ниските максимални цени на произведенията създават, на теория поне, условия за покупката на по-големи количества от същите произведения. По този начин ценоопределянето и рационирането на консумацията, макар и действащи като самостоятелни фактори, взаимно допринасят за освобождаването на известна купувна сила, която остава временно неизползвана. Ограничението в обема на консумацията обаче, което произлиза от системата на минимални количествени консумативни дажби за по-важните продукти, заставя временно освободената купувна сила на потребителите да търси други подходящи обекти, върху които да бъде изразходвана. С други думи, рационирането и ценоопределянето насочват една по-голяма част от купувната сила на населението върху други и сравнително по-второстепенни артикули, отколкото в нормални времена или преди въвеждането на системата на ценоопределяне и рациониране. Положението е аналогично с това на прехвърлянето на ефективната купувна сила от частично липсващите произведения върху все още свободните произведения при режима на свободно ценообразуване и нерационирано потребление.

Появата на една, така да се каже, излишна купувна сила при режима на държавно ценоопределяне и рационiране на консумацията е от капитално значение за по-нататъшното развитие на пазарите, както и на самата система на рационiране на консумацията. Професор С. С. Демостенов изтъква, че в Русия към края на Първата световна война „възбраната върху продажбата на бира и водка е способствала за освобождаването на една сума от 400 милиона рубли годишно всред градското население за покупката на други произведения, включително хранителни продукти“[132]. А възбраната върху продажбата на дадено произведение е равнозначна с рационирането на консумацията на същото произведение – разликата е само по степен, но не и по същество. Насочването на излишната купувна сила на населението към онези произведения, които все още остават извън обсега на разпределителната система при режима на рационирана консумация, ще действа за бързото изчерпване на наличните количества от такива произведения на пазара. Ако цените на тези произведения

132 S. S. Demosthenov: „Food Supply in Russia during the World War“, c. 341.

са все още свободни, т.е. не влизат в обсега на ценово-нормировъчната дейност на държавата, засиленото търсене ще предизвика едно стремглаво повишение в техните цени. Ако, напротив, цените на тези произведения са определени от държавата, засиленото търсене и бързото изчерпване на въпросните стоки ще ангажира нови количества труд, материали и производствен капацитет за изготвянето на допълнителни и увеличени партиди. В първия случай държавата ще бъде принудена да разшири обсега на ценоопределянето, като обхване в неговите рамки и стоките, които дотогава са се радвали на свободен режим на ценообразуването. И в двата случая обаче бързото изчерпване на произведенията ще бъде счетено от разпределителната власт като указание за необходимостта от включването на тези продукти в обсега на рационирането.

Следователно, ако през началните фази на регулирането на консумацията в системата на рационирането се включат само или предимно хранителни продукти, освобождаването на част от купувната сила на населението ще предизвика едно засилено търсене на все още свободните хранителни продукти и на артикули за тоалет и облекло. При постепенното изчерпване на наличните количества от такива артикули на пазара обаче ще се получи едно разширение в обсега на ценоопределянето и на рационирането и по посока на свободните хранителни продукти и артикули за тоалет и облекло. Ако, напротив, първоначалното регулиране на консумацията обхваща само или предимно артикулите за тоалет и облекло, освобождаването на част от купувната сила на населението ще предизвика постепенното изчерпване на хранителните продукти, което ще бъде толкова по-бързо и силно, колкото по-нисък е уровенът на живота на широките слоеве от населението. С други думи, взаимодействието между ценоопределянето и рационирането на потреблението е пълно. Докато обаче обсегът на държавното ценоопределяне може да бъде разширяван почти до безкрайност, т.е. до едно положение, в което ценоопределянето обхваща почти всички стоки на пазара, обсегът на рационирането на потреблението не може да бъде съответно разширен – било поради технически причини, било поради грамадните различия в състава на индивидуалната и на класовата консумация. Когато например ограниченията в консумацията на хляб и картофи предизвикат едно съответно увеличение в употребата на такива хранителни произведения, като фъстъци, орехи и леблебии, държавата може да включи тези произведения в кръга на стоките с определени максимални цени, но не би се решила да пристъпи към рационирането на тяхната консумация – освен в случая, когато същите произведения пораснат неимоверно много по значение за консумацията на широките слоеве от населението и когато свободният режим на продажбата им предизвиква тяхното бързо изчерпване от пазара. В резултат на пазара почти неизбежно ще се появят частични или пълни липси откъм някои съвсем третостепенни произведения за храна или облекло и докогато тяхното разпределение не бъде включено в кръга на рационираните стоки, снабдяването на населението с такива произведения ще се извършва нередовно и на базата на случайността.

Допълнителни фактори, действащи за разширението в купувната сила на населението. Към косвеното освобождаване на част от купувната сила на населението във връзка с ценоопределянето и рационирането на консумацията се прибавят и някои важни допълнителни фактори, които действат в същата насока. На първо място, свикването в редовете на войската на голям брой граждани и селяни в съвременната държава е съпроводено с едно увеличение в разходите на съкровището

за издръжката на семействата на мобилизираните във войската и с плащането на така наречените порционни пари на всички или почти всички чинове във войската. В България например тази материя бе своевременно уредена чрез самия Закон за гражданската мобилизация и издадения въз основа на този закон нарочен правилник за осигуряване издръжката на семействата на военно или граждански мобилизираните и на повиканите на временно военно обучение лица[133]. Подпомагането обаче обхваща предимно семействата на земеделските стопани, на занаятчиите, търговците и хората на свободните професии, тъй като държавните чиновници, пенсионерите, служителите в частните предприятия и работниците продължават да получават заплатите, пенсиите и надниците си през време на своето отсъствие от цивилните си занятия – съгласно специалната наредба-закон от януари 1940 година за уреждане заплатите и осигуровките на повиканите във войската запасни служители и неслужили[134]. Подобни наредби бяха издадени в почти всички воюващи и неутрални държави след избухването на войната през есента на 1939 година. Защото, както се изразява професор Петко Стайнов, „поемането от държавата като обществена служба да издържа със средствата на държавния бюджет семействата на мобилизираните и на повиканите на обучение е едно щастливо и достойно начинание, завършек на една еволюция, нещо, което именно отговаря и на характера на новата война“[135].

Това „щастливо и достойно начинание“ обаче е съпроводено с появата на една доста голяма по обем допълнителна купувна сила всред населението, и то – както бе вече изтъкнато в първата част на настоящото изложение – тъкмо в един момент, когато количеството на стоките на разположение за частна консумация показва твърде силно намаление. Когато повиканият в редовете на войската държавен чиновник, пенсионер, частен служител или работник продължава да получава заплатата, пенсията или надницата си от своя мирновременен работодател, в семейството на мобилизирания във войската гражданин се образува един допълнителен и редовен поток на купувна сила, която може да бъде отчасти тезоризирана и отчасти изразходвана за покупката на вещи и материали за нуждите на отсъстващия член от семейството, за текущата издръжка на самото семейство или за образуването на запаси. Същевременно обаче разходите по издръжката на мобилизирания във войската гражданин се поемат от държавата и тези преки и косвени разходи са по-големи от онези, които средният мобилизиран във войската гражданин би извършвал за храна и облекло в качеството си на цивилно лице. От друга страна, образуваните празноти в производствения, разпределителния и административния апарат на стопанството вследствие на свикването в редовете на войската на голям брой граждани се попълват донякъде чрез привличането на нови трудови сили, често пъти изхождащи от самите семейства на така мобилизираните граждани, които получават съответно възнаграждение за положения труд. От гледището на пазара следователно свикването в редовете на войската на отделния потребител е свързано – при горния режим на подпомагане или получаване на възнагражденията – с едно удвояване или даже утрояване на ефективната купувна сила, която се насочва към пазара от страна на държавата и от семейството на военномобилизирания гражданин. Това абсолютно разширение в обема на купувната сила на населението трябва да бъде съпоставено с онова относително увеличение в ефектив-

133 Правилникът е обнародван в „Държавен вестник“, брой 110 от 17 май 1940 г.

134 Срв. „Държавен вестник“, брой 8 от 12 януари 1940 година.

135 Проф. Петко Стайнов: „Управлението на държавата пред и през войната“, с. 171.

ното търсене, произлизащо от въздействието на ценоопределянето и рационирането на консумацията, което бе разгледано в предходната точка на изложението.

Абсолютното увеличение в купувната сила на населението вследствие на грижите на държавата около издръжката на семействата на свиканите в редовете на войската граждани обхваща и селскостопанските производители, чиито номинални доходи нарастват и поради „мобилизирането“ на коне, добитък и каруци за нуждите на войската и на военните транспорти. Неблагоприятното отражение на отлъчването на част от работния добитък и на превозните средства от селското стопанство върху производството обикновено биват донякъде превъзмогнати чрез задължителното подпомагане на пострадалите стопани от страна на собствениците на свободните коне, добитък и превозни средства. Отлъчването на конете и добитъка представлява безспорно известна загуба от гледището на отделния стопанин в мляко или естествени торове, но тази загуба се компенсира от спестяването на фуражна храна през време на отсъствието на конете и другия добитък. Колкото по-натурално е дадено стопанство, толкова по-силно ще се чувства ефектът на това разширение в купувната сила на селскостопанските потребители. При установения режим на определени от държавата максимални цени за почти всички важни консумативни произведения нарасналата купувна сила на селското и на градското население – вследствие на извънредните разходи на държавата по издръжката на мобилизираните граждани във войската и на техните семейства – може да предизвика само едно по-бързо изчерпване на онези произведения от пазара, които все още не подлежат на рационiране, както и едно по-пълно получаване на определените количествени дажби за хранителни продукти или предмети за облекло и тоалет. Това развитие на нещата е свързано с едно чрезмерно увеличение в обсега на рационирането или евентуално с едно чувствително намаление в първоначално определените количествени дажби на глава.

Важното в случая е да се изтъкне, че това увеличение в обема на купувната сила на почти всички слоеве от населението изхожда от извънредните разходи на съкровището и не е свързано с едно повече или по-малко съответно разширение в обема на производството и в обема на предлагането на стоки на пазара. Даже при предположението, че извънредните разходи на съкровището се покриват не толкова от преките кредити, получавани от централната банка, колкото от увеличеното пряко облагане на по-заможните слоеве от населението, ефектът върху пазара остава непроменен – относителното намаление в купувната сила на по-заможните потребители не ще предизвика облекчаване на пазара по отношение на основните произведения за храна и облекло, чието разпределение се извършва на базата на рационирането и които са главните обекти на разходите на широките слоеве от населението с нараснала ефективна купувна сила. При установения режим на държавно ценоопределяне и на рационiране на консумацията разширението в купувната сила вследствие на извънредните разходи на съкровището ще предизвика появата на пазара на една грамадна маса от свободна и подвижна купувна сила, която ще се насочи постепенно към покупката на предмети, които не са влизали в обичайния състав на консумацията на средния потребител. По този път се стига до онези на пръв поглед изненадващи явления като покупката на скъпи кожени палта в домакинствата на работнически семейства, на колари, преносвачи и шофьори, както и до снабдяването на селскостопански домакинства със скъпи сервизи, радиоапарати и други домакински вещи – които са били наблюдавани в ред страни през Втората световна война. Същевременно

грамадната маса на свободна и подвижна купувна сила представлява една пречка за правилното функциониране на разпределителната система при установения режим на рационализиране на консумацията, понеже създава условия за поддържането и текущото подхранване на така наречените „черни борси“ при търговията с рационирани произведения.

Частичното изземване на тази свободна и подвижна купувна сила от страна на държавата чрез съответно увеличение в данъчното облагане, не ще съмнение, е възможно на теория, но на практика се срещат значителни трудности, произлизащи от неравномерното увеличение в доходите на отделни лица в едни и същи социални групировки, както и от обстоятелството, че разширението в купувната сила обхваща потребителите измежду най-широките слоеве от населението, които обикновено не попадат в обсега на прякото данъчно облагане. Увеличението в митата и акцизите върху основните произведения за храна и облекло, включени в рамките на разпределителната система чрез определени количествени консумативни дажби, макар и възможно, не може да повлияе значително за ограничаването на излишната купувна сила и във всеки случай се явява в разрез със следваната политика на поддържане на сравнително устойчиви цени за произведенията от първа необходимост. Остава възможността за силно косвено облагане на произведенията, които не попадат в кръга на рационираните стоки и които представляват главният обект на тази излишна купувна сила – различните луксозни произведения. И действително почти без изключение във всяка от воюващите и неутралните държави през Втората световна война косвеното облагане на такива произведения стигна до необичайни размери. В България например допълнителното и твърде силно облагане с акцизи на някои луксозни произведения в началото на 1943 година[136] бе мотивирано изключително с желанието да се внесе по-голяма социална справедливост и да се отстранят някои социални недоволства, а не с фискални съображения. Но въздействието на подобно засилено косвено облагане на луксозните произведения върху обема на техните продажби не може да бъде достатъчно силно, за да неутрализира нарасналата купувна сила на някои слоеве от населението, и, на второ място, повишението в цената на дадено луксозно произведение би могло да отстрани известен брой купувачи от пазара на това произведение, за да ги насочи към други артикули, стоящи малко по-ниско в установената от държавните власти скала на луксозни артикули, обикновени произведения и предмети от първа необходимост. Неутрализирането на тази излишна, свободна и подвижна купувна сила би могло да се постигне само при почти пълното изчерпване от пазара на свободните обекти за нейното изразходване – при възможното максимално разширение в обсега на рационирането и почти пълното изчезване на останалите свободни стоки на пазара. Но и в такъв случай тази излишна допълнителна купувна сила би представлявала една реална опасност за правилното функциониране на разпределителната система във връзка с възможността за предлагане и за получаване на по-високи от определените максимални цени при незаконните сделки.

Въздействието на ценоопределянето и рационирането върху опазаряването на селскостопанските произведения. Рационирането на консумацията при определените от държавата максимални цени, появата на една допълнителна свободна

136 Виж нарочния Закон за изменение и допълнение на Закона за засилване на държавните приходи, Закона за държавните привилегии, акцизите и патентите и Закона за тютюна, обнародван в „Държавен вестник“, брой 29 от 9 февруари 1943 година.

купувна сила в населението и свързаното с това явление постепенно изчерпване на свободните стоки от пазара, имат противоположно въздействие върху размера и темпото на опазаряването на селскостопанските произведения – които при новосъздадените условия в стопанството представляват главният източник за снабдяването на войската с храни и материали, на индустрията и занаятите с необходимите суровини и на консумативното население с хранителни продукти. Обикновено опазаряването на дадено селскостопанско произведение се извършва главно с оглед на купуването на някои други произведения на градската индустрия и занаяти или на някоя вносна стока, необходима в селскостопанските домакинства, и само отчасти заради нуждите от пари за плащането на данъци и погашението на задължения към кредитните институти. Когато обаче рационирането на консумацията на такива произведения и постепенното изчерпване от пазара на други свободни произведения – вследствие на допълнителната купувна сила на населението – поставят известни пречки по пътя на снабдяването на селскостопанските производители с градски или вносни стоки, се явява и едно съответно намаление в желанието на производителите да опазаряват продуктите на селското стопанство, особено в случая, когато повишението в цените на селскостопанските произведения е поне съразмерно с увеличението в цените на стоките, които производителите купуват от пазара.

Положението е аналогично с тенденцията към въздържане на селскостопанските производители да опазаряват продуктите си в обичайния размер, когато цените на стоките, които те продават, показват по-чувствително увеличение от цените на произведенията, които те купуват от пазара. Така например Виксел пише: „Едно сравнително поскъпване в цените на селскостопанските произведения би могло да предизвика онези стопани, които в миналото са ограничавали по необходимост своето потребление, за да плащат лихви и данъци, да увеличат консумацията си на продуктите на земята, вследствие на което, и въпреки увеличението в цените, на пазара ще бъдат предлагани по-малки вместо по-големи количества селскостопански произведения.“[137] Нещо повече – повишението в цените на произведенията на земята, от една страна, и пречките по пътя на снабдяването на селскостопанските производители с градски и вносни произведения, от друга страна, могат да предизвикат известно намаление в обема на производството на селскостопански произведения, особено когато парите изгубят част от своята привлекателност поради трайната тенденция към увеличение във вътрешното общо равнище на цените и липсата на стоки на пазара. При това положение поддържането на обикновеното или необходимото темпо на опазаряване на произведенията на земята би могло да се постигне почти изключително чрез една политика на чрезмерно увеличение в цените на тези произведения. „Само една цена, която е достатъчно висока, за да направи особено силно впечатление на производителя, би могла да поощри продажбите, но и в този случай само дотогава, докогато парите все още притежават известна привлекателност.“[138] В повечето случаи държавата ще прибегне до едно ново увеличение в цените на основните селскостопански произведения и особено на онези от тях, които са обект на държавната монополна търговия, с оглед да възпре нежеланието на производителите да опазаряват продуктите на селското стопанство. Подобна мярка би била не само оправдана, но и наложителна при политиката на частично приложение на изравни-

137 Knut Wicksell: „Lectures on Political Economy“, vol. I, c. 45.

138 S. S. Demosthenov: „Food Supply in Russia during the World War“, c. 219.

телния фонд на цените и постепенно увеличение в цените на градските промишлени и на вносните произведения, т.е. на стоките, които селскостопанските производители купуват от пазара.

С това обаче въпросът за правилното снабдяване на войската и на градското население с необходимите храни и материали не се разрешава, защото именно излишната купувна сила на селскостопанските производители, рационирането на консумацията и постепенното изчерпване на някои важни стоки от пазара представлява първопричината за намалението в размера и темпото на опазаряването на произведенията на селското стопанство. Защото при режима на определени от държавата максимални цени разширението в купувната сила на производителите ще има за неизбежен резултат – доколкото въобще тази сила се явява на градските пазари – едно още по-бързо и по-пълно изчерпване на стоките, чието разпределение не се извършва на базата на определени количествени консумативни дажби. С други думи, увеличението в цените на селскостопанските произведения като противомярка срещу задържането на стоките в селското стопанство би могло да предизвика точно противоположни на желаните или на очакваните резултати. Това напомня едно удачно, макар и не твърде естетично сравнение от Дж. М. Кейнс за заболялото от диария дете, когато „всички членове на семейството продължават да дават на детето през всеки десет минути последователни дози от рициново масло, преди още първата доза да е изпълнила своето предназначение“[139]. За щастие трябва да се очаква, че само една част от разширената купувна сила на селското население ще бъде насочена към градските пазари – отчасти поради знанието, че търсените стоки не се намират в достатъчни количества на пазара, и отчасти поради вродения стремеж на селското население към тезоризиране на парични средства. Описвайки положението в Русия към края на Първата световна война, професор С. С. Демостенов пише: „Когато пазарът за манифактурни произведения започна да се стеснява, селяните ... не преминаха непосредствено към едно намаление в обема на опазаряването на техните произведения, а предпочетоха да натрупват спестявания. През този период селското стопанство заприлича на един грамаден резервоар, в който продължаваха да се втичат с хиляди рубли, за да бъдат по този начин отстранени от обращението.“[140]

Частичното разстройство на градските пазари вследствие на постепенното изчерпване на някои произведения и тенденцията към все по-пълно затваряне на селското стопанство в кръга на неговото самозадоволяване налагат по необходимост прилагането на съвършено различни и крути мерки при събирането или „каптирането“ на селскостопанските произведения. По естество тези мерки варират между различните степени на проведената от държавата натурална размяна на градски срещу селски произведения, от една страна, и, от друга страна, почти принудителното изземване на произведенията на селското стопанство, стигащо до пълна реквизиция въпреки положението на мир при „въоръжен неутралитет“ в стопанството на страната. Тази натурална размяна, проведена от държавата, има задача да замести изникналата по самостоятелен път натурална размяна в стопанството вследствие на частичното разстройство на градските пазари и постепенното затваряне на селското стопанство в рамките на собственото му самозадоволяване. Защото, както се изразява Лудвиг Мизес, при подобни обстоятелства търговията търси изход във „възстановяването на

139 J. M. Keynes: „A Treatise on Money“, vol. II, c. 223.

140 S. S. Demosthenov: „Food Supply in Russia during the World War“, c. 432.

една система на пряка обмяна, в която стоките и услугите се обменят едни за други без интервенцията на парите“[141]. Обикновено обаче косвеният начин за събиране на необходимите селскостопански произведения от производителите чрез някаква форма на натурална размяна срещу градски или вносни стоки, към които производителите хранят известно предпочитание, остава на заден план и събирането на произведенията се извършва по прекия полуреквизиционен или чисто реквизиционен начин. В България бе сложено началото на подобна натурална размяна чрез снабдяването на някои категории селскостопански производители със син камък срещу представяне на почти равностойно количество стар бакър, необходим за приготовляването на синия камък[142]. Професор С. С. Демостенов обаче изнася съдържанието на някои официални доклади на служебни органи, натоварени със събирането на храните в Русия към края на Първата световна война, изготвени приблизително в следния дух: „Има пшеница. Можем да съберем такива и такива количества (обикновено не особено големи). Ако текстилни произведения, желязо и други артикули ни се изпратят, количеството на събраните храни може да бъде удвоено и даже утроено“[143]. При липсата на подходящ апарат за провеждането на тази натурална размяна събирането на храните се извършва от органите на държавата на полуреквизиционни начала чрез съответните държавни монополни институции или на чисто реквизиционни начала въз основа на специално създадени за целта закони – както например българският Закон за реквизицията от 23 март 1939 година[144]. Реквизиционното събиране на храни и материали представлява крайната мярка срещу постепенното затваряне на селското стопанство и разстройството на градските пазари.

3. ЦЕНООПРЕДЕЛЯНЕТО, НОРМИРАНЕТО НА ПЕЧАЛБИТЕ И РЕНТАБИЛНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА

Ценоопределянето във връзка с нормирането на специфичните печалби. Както бе вече изтъкнато, чрез определянето на максимална цена за дадено произведение в един или друг стадий на производството или на размяната държавата автоматически пристъпва към определянето на специфичната печалба върху въпросното произведение. Тази специфична печалба се съдържа в определената максимална цена на произведението и включва, освен основните производствени разходи, известно възнаграждение за познанията, труда и способността на отделния предприемач в икономическия смисъл на думата. Специфичната печалба обаче включва един добавъчен елемент – премия за риска, който се носи от собствениците на предприятието във връзка с извършваната стопанска дейност. А тази премия за рисковия елемент трябва да се разглежда съвършено отделно и независимо от възнаграждението на предприемача, особено в случаите, когато предприемачът и собственикът

141 Ludwig von Mises: „The Theory of Money and Credit“ (с. 247), London, Jonathan Cape, 1934, с. 1–445.

142 Виж сп. „Стопански вести“, год. XIII, бр. 1–2, с. 18.

143 S. S. Demosthenov: цит. съч., с. 428.

144 С указ, обнародван в „Държавен вестник“, брой 274 от 4 декември 1940 г., Министерският съвет разрешава на министъра на войната да извършва реквизиция и да определя областите и времето за започването на реквизицията.

не са обединени в едно лице[145]. Въпросът, дали определените специфични печалби представляват брутни или нетни печалби, изразени в процентни числа върху костуемата стойност на продукта, е без значение – и в двата случая властта, която определя цената, е поставена пред необходимостта да установи известно възнаграждение за рисковия елемент и възнаграждение на самия предприемач като съставни елементи на цената на продукта. Явно е, че различни процедури при определянето на максималните цени и различни схващания относно производствените разноски могат да предизвикат появата на различни по естество специфични печалби. Обстоятелството, че властта за определянето на цените и на специфичните печалби е възложена на една определена държавна служба, представлява известна гаранция срещу появата на различни тълкувания при установяването на отделните съставни елементи на печалбата и на цената на продукта.

Когато обаче държавата пристъпи към определянето на специфични печалби върху почти всички по-важни произведения, тя неволно поставя известни граници върху общите печалби или върху рентабилността на отделното предприятие, употребявайки двете понятия като тъждествени. Защото определянето на специфични печалби за отделните артикули, произвеждани в дадено предприятие или обект на търговията в известно посредническо заведение, означава по съвкупност определянето на една максимална граница, под която общите печалби или рентабилността на предприятието могат да се движат. Ако например дадено производствено предприятие се занимава с производството на три отделни артикула, определените от държавата брутни процентни печалби от 10, 15 и 20 на сто върху всеки отделен артикул представляват максималните граници, в които общите печалби на предприятието могат да се движат – в зависимост от стойността и обема на производството на въпросните три артикула. В аналогично положение се намира и посредническото предприятие, което търгува с определен брой стоки, за всяка една от които държавата своевременно е определила максимална „допустима“ печалба, изразена в процент върху покупната стойност на произведенията. Познанията, трудът и способността на отделния предприемач са поставени пред важната задача – да се постигне едно такова оптимално съотношение в участието на отделните фактори в производството, при което реализираните печалби или рентабилността на предприятието ще бъдат най-големи в рамките на определените от държавата максимални граници. В две еднакви по размер и естество предприятия, произвеждащи едни и същи продукти, размерът на общата печалба или рентабилността на предприятията ще зависи изключително от способностите на предприемачите, възглавяващи въпросните предприятия, въпреки обстоятелството, че определените от държавата специфични печалби върху произвежданите артикули са еднакви по размер за двете предприятия. Разликите в общите печалби, които биха могли да се появят при горните обстоятелства, трябва да се отдадат на разликите в способностите на предприемачите, възглавяващи предприятията – от което произлиза и необходимостта за зачитането на възнаграждението на предприемача като съставен елемент на печалбата.

Трябва да се прави разлика между общото нормиране на печалбите на пред-

145 Самостоятелното третиране на рисковото възнаграждение е твърде оспорвано в най-новата литература, но се поддържа настойчиво от школата на J. B. Clark след появата на неговата „The Distribution of Wealth“. За един преглед на историческото развитие на теорията на печалбата виж капиталното съчинение на Frank H. Knight: „Risk, Uncertainty and Profit“, особено с. 22–48.

приятията, произлизащо по съвкупност от специфичното нормиране на печалбите върху всеки отделен артикул, и общото нормиране на печалбите, които предприятията могат да реализират върху обема на техните капитали, вложени или използвани в предприятията. Ако теоретичната лихва върху оборотните капитали се включва като съставна част на производствените разходи, държавата може да пристъпи към едно максимално нормиране на печалбите, които могат да бъдат реализирани върху даден размер на вложените в предприятието трайни капитали. Примерно взето, държавата би могла да постанови една максимална печалба в размер на 6 на сто върху основния капитал на предприятията, като разликата между тази основна печалба и реализираната в действителност по-голяма печалба бъде иззета от предприятията в полза на фиска. Явно е, че общото нормиране на печалбите върху основния капитал се различава от общото нормиране на печалбите, произлизащо от съвкупността на отделните специфични нормировки. Единият вид нормировки е свързан с рентабилността на капиталите, а другият вид – с общата рентабилност на предприятието в духа на усвоената по-горе терминология. Ценоопределянето и произлизащото от него определяне на специфични печалби от страна на държавата поставя по косвен път известни пределни граници и върху рентабилността на капиталите, вложени в дадено предприятие – без обаче да се занимава пряко с установяването на специфични печалби върху самите капитали. Този въпрос спада към компетентността на данъчната власт, а не на властта, която определя цените и специфичните печалби, за която рентабилността на капиталите в предприятието почти не се поставя като отделен въпрос.

Необходимо е също така да се изясни един друг въпрос – този за рисковия елемент във връзка с определянето на специфичните печалби. Погрешно би било да се мисли, че определянето на специфични печалби върху всички произведения, с които се занимава дадено производствено или посредническо предприятие, автоматически обезпечава рентабилността на предприятието и премахва рисковия елемент в стопанската дейност. Рентабилността на предприятието не зависи само от определянето на специфични печалби върху произведенията, влизащи в неговия обсег, а и от ред други фактори и, на първо място, от обема на производството или от размера на стокооборота. Специфичната печалба е изчислена по принцип и при предпоставката за едно нормално състояние на производството или на продажбите. Всяко по-чувствително намаление в обема на производството – във връзка например с частичната липса на сурови материали, или в размера на стокооборота – във връзка например с рационирането на произведенията и общото намаление в количеството на разполагаемите стоки за частна консумация, води към едно понижение в рентабилността на отделните предприятия и евентуално към едно пълно премахване на тази рентабилност. Защото липсата на сурови материали може да предизвика едно толкова силно намаление в обема на производството, при което производствената стойност на единица продукт надвишава определената от държавата максимална продажна цена на продукта, и намалението в количеството на стокооборота може да бъде толкова чувствително, че да предизвика едно по-силно увеличение в общите разноски или намаление в брутните печалби на посредническото предприятие, при които определените специфични печалби стават отрицателни, а не положителни. Рисковият елемент следователно не се премахва чрез въвеждането на специфични печалби върху произведенията и режимът на специфичните печалби съвсем не обезпечава рен-

табилността на отделните предприятия. Този режим само отстранява риска от едно спадане в цената на стоките, отстранявайки едновременно и възможността за едно увеличение в цените на същите произведения.

Норми за универсално специфичните печалби в производството и търговията. Ако при определянето на специфичните печалби държавата изхожда от различните условия на производството във всяко отделно предприятие, на пазара биха се получили толкова различни и многобройни ценови максимални нормировки за едни и същи по вид и качество стоки, колкото отделни предприятия се занимават с производството на такива стоки. Но това би означавало повторната поява на така наречените „партидни“ цени на пазара, с тази разлика, че тяхната многочисленост би била още повече увеличена – във връзка с различните условия на производството във всяко отделно предприятие. Подобно състояние на нещата би било противно на здравия разум и би премахнало всяка възможност за ефикасно контролиране на ценовите нормировки на пазара от страна на съответните държавни власти или на самата консумативна публика. Следователно единствената приемлива и смислена техника по определянето на максималните ценови нормировки и на специфичните печалби върху отделните произведения се свежда до установяването на универсално специфични ценови нормировки за всяко отделно произведение в даден производствен бранш. Установената от държавата максимална цена за дадено произведение трябва да важи за всички производители в съответния бранш, които произвеждат въпросното произведение, независимо от различията в специфичните условия на производството. Когато цената при производителите е определена универсално за всички производители, изчисляването на съответните процентни добавки при отделните посреднически предприятия – до момента на предаването на стоката на крайния консуматор – се улеснява значително, като самите процентни добавки добиват универсално специфичен характер. Примерно взето, търговецът на едро се радва на една „допустима“ брутна или нетна процентна печалба (обикновено брутна) от 10 на сто върху покупната стойност на продукта, която е равна на определената максимална цена при производителя, и търговецът на дребно получава съответна „допустима“ процентна добавка към покупната стойност на отделното произведение, която е равна на цената, по която търговецът на едро продава.

Определянето на универсално специфични процентни печалби при посредническите предприятия не представлява такива проблеми, каквито изникват при определянето на подобни печалби при производствените печалби. На първо място, самото изчисление на производствената стойност на даден продукт и определянето на специфичната печалба предполага възприемането на една подходяща „база“ на изчислението. Ако органите по определянето на цените изхождат от условията на производството при пределния и сравнително най-неефикасен производител, когато определят производствените разноски и специфичните печалби, всички останали производители биха могли да извличат известни свръхпечалби – пак, разбира се, в рамките на общата рентабилност на предприятията, определени по съвкупност чрез държавното определяне на специфични печалби върху всеки отделен продукт. Изборът на пределния производител при установяването на производствените разноски и при определянето на специфичните печалби има това преимущество, че премахва всяка пречка за правилното развитие на производството, но този избор има и големия недостатък, че отстранява в голяма степен стремежа или желанието към пости-

гане на по-голяма рационализация в производството при пределния производител. При това положение държавата би давала известна премия на най-нерационалния производител, зачитайки неговите сравнително големи производствени разноски на единица продукт при определянето на цената на готовото произведение и при изчислението на специфичната процентна печалба. А свръхпечалбите, които всички останали производители биха могли да реализират – в горната пределна граница, определена от държавата по съвкупност чрез индивидуалното установяване на специфични печалби върху всеки отделен продукт – могат да бъдат обект на едно позасилено данъчно облагане от страна на държавата и следователно да бъдат в голяма степен, но не и напълно, иззети в полза на фиска.

Ако държавата изхожда от специфичните условия на производството при средния или репрезентативен производител, когато установява максималните ценови нормировки и специфичните печалби върху всеки отделен продукт, ефектът върху обема на производството ще зависи изключително от възможностите и способностите на пределните производители да се нагодят към поставените условия на производството чрез съответната рационализация на предприятията. Подобно нагаждане би било сравнително лесно постижимо при нормални условия на пазара, но не и при изключителните военновременни обстоятелства, когато се чувства липса не само на работна ръка, но и когато възможностите за доставката на необходимите машини и други производствени съоръжения са повече или по-малко ограничени. Държавата следователно трябва да избира между относителното поскъпване на произведенията и едно правилно развитие на производството – когато определя максималните цени и специфичните печалби въз основа на производствените условия при пределния производител, и между относителното поевтиняване на продуктите и известно ограничение в обема на производството – когато изхожда от условията на производството при репрезентативния производител. Разбира се, би могло да се поддържа, че изборът на репрезентативния производител като „база“ за изчисляването на производствените разноски при определянето на цените и на специфичните печалби не би имал за резултат едно намаление в обема на производството при пределния производител, а само едно намаление в общата рентабилност на предприятието на пределния производител. Когато производството се извършва по наряди от държавата и когато самите предприятия са граждански мобилизирани, вследствие на което им е отнета възможността за преустановяване или ограничение на производството, по-вероятно е да се допусне, че ще настъпи известно намаление в общата рентабилност на пределните производствени предприятия, отколкото едно намаление в обема на производството при същите предприятия. Във всеки случай определянето на специфичните печалби на базата на условията на производството при средния или репрезентативен производител не е от естество да въздейства благоприятно върху развитието на производството при пределните производители.

Съществува още един въпрос, който изниква по косвен път във връзка с държавното ценоопределяне и нормирането на универсално специфични печалби в отделните производствени отрасли – въпросът за по-нататъшното насочване на капиталовите инвестиции. При свободен режим на ценообразуване относителната привлекателност на отделните обекти на капиталовите инвестиции клони почти автоматически към изравняване – в рамките, разбира се, на известни абсолютни разлики, дължащи се на мястото, естеството и условията на производството. При установения

от държавата режим на определяне на универсално специфични печалби за всяко отделно произведение в отделни производствени браншове държавата внася един елемент на „статичност“ при насочването на капиталовите инвестиции, затвърдявайки онези временни разлики, които биха могли да съществуват преди въвеждането на режима на държавното ценоопределяне, и отстранявайки възможността за корекцията на подобни несъответствия. Защото и при най-добрата система на държавно определяне на цените и на специфичните печалби в отделни производствени браншове все пак известни несъответствия и различия ще бъдат допуснати. Този въпрос обаче е от второстепенно значение при военновременното стопанство, защото фактическото насочване на капиталовите инвестиции не е толкова в зависимост от относителната привлекателност на отделните обекти, колкото от самите желания на държавата и на разрешението за разширяването на дадено предприятие или за създаването на някое ново предприятие, което е необходимо при всеки нов акт на капиталово инвестиране. Същевременно липсата на машини, други съоръжения и даже на работна ръка не е от естество да допринесе за свободното насочване на капиталовите инвестиции – независимо от ограничителните разпореждания на държавата.

Универсално специфични печалби във връзка с действието на изравнителния фонд на цените. Определянето на универсално специфични печалби в отделните производствени отрасли и в посредническите предприятия поставя два други и независими един от друг въпроса – проблемата за временната и относителна преситеност в търговията и въпросът за обсега на приложението на изравнителния фонд на цените. Изтъкнато бе вече, че с установяването на максимални ценови нормировки и с въвеждането на универсално специфични печалби държавата не премахва рисковия елемент в производството и размяната въпреки обстоятелството, че всякакви колебания в цените на стоките стават невъзможни след определянето на максималните ценови нормировки. Намалението в обема на производството или в обема на продажбите при единичното и репрезентативно предприятие – вследствие на ограничението в обема на частната консумация, което се явява неизбежно при основното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането във военновременното стопанство – означава известно намаление в общата рентабилност на репрезентативното предприятие. Това понижение в размера на печалбите води към едно увеличение в броя на стоките, обект на търговията в репрезентативното предприятие, както и към някои нередни прояви при извършването на сделките, за които бе дума в предходната част на изложението. От друга страна, примамени от привидното изчезване на рисковия елемент в търговията или от разширението в ефективната купувна сила на населението, или от възможността за реализиране на бързи „конюнктурни“ печалби, голям брой лица навлизат в посредническите браншове, с което още повече утежняват положението на репрезентативното предприятие – чрез по-нататъшното намаление в обема на продажбите при средното или репрезентативно предприятие. Оттук произлиза повикът срещу прилива на нови търговци, който се наблюдава във всички държави през периоди на частично разстройство на вътрешните пазари, и натискът за получаване на по-големи универсално специфични печалби при държавното определяне на максималните ценови нормировки в отделните стадии на размяната.

Намалението в обема на продажбите от средното репрезентативно предприятие, съпроводено с известно стеснение от страна на държавата в маржовете между покупните и продажните цени в отделните стадии на размяната – с оглед

на поддържането на сравнително ниски цени при консуматорите и на отстраняването на „свръхпечалбите“ при посредническите предприятия – често пъти има за резултат появата на действителни загуби в търговията или нежеланието на някои посредници да търгуват с една или друга стока, при която допустимата процентна добавка към покупната цена се счита за недостатъчна или неприемлива. Така например определянето на сравнително ниски и неприемливи процентни специфични печалби върху такива основни продукти в колониалния бранш, като сиренето, газта, спирта или брашното, през началните години на войната в България предизвика едно масово въздържане от страна на търговците да продават подобни произведения, защото загубите от разливанията или изпаряването са надвишавали по размер и стойност определените брутни процентни добавки към купувната стойност на тези произведения[146]. Това парадоксално развитие на търговията – едновременното разширение в броя на стоките, обект на търговията при средното или репрезентативно предприятие, и отказът от участието в разпределянето на някои основни произведения, обикновено включени в кръга на рационираните стоки – се обяснява единствено с определянето на сравнително ниски специфични печалби в търговията и с намалението в обема на оборота на средното предприятие. А неволният стремеж на властите, определящи цените и специфичните печалби през периоди на частично разстройство на пазара, се свежда до стесняването на маржовете между покупната и продажната цена в отделните стадии на размяната – с оглед да се поддържат колкото е възможно по-ниски цени при консуматорите. И този стремеж най-често се изразява в едно ограничение на посредническите печалби и сравнителното задържане на цените при посредниците, докато цените при производителите остават непроменени и сравнително приемливи от гледището на отделния производител.

Обстоятелството, че броят на посредническите предприятия нараства, вместо да намалява, въпреки наличността на една тенденция към намаление в размера на оборота на репрезентативното предприятие и поддържането на сравнително ниски специфични печалби в размяната, показва, че отделните посредници намират други средства за компенсиране на загубите, които политиката на държавата по отношение на цените и на специфичните печалби неволно предизвиква. Тези други средства най-често се състоят в нередни продажби, в едно заобикаляне на установените от държавата максимални ценови нормировки, в едно влошаване на качеството на стоката чрез съответни манипулации и, накрай, в едно фалшифициране при самото претегляне на продаваните количества. Наличността на една ефективна купувна сила, която е готова да стане съучастница на посредниците при извършването на нередните продажби и на заобикалянето на ценовите нормировки, обяснява както отсъствието на една тенденция към ликвидиране на нерентабилните предприятия при новите условия в търговията, така и самия приток на нови търговци даже в засегнатите браншове. Защото, както се изразява Л. Мизес, „в течение на хиляди години и във всички краища на населения свят безброй жертви са били принасяни към химерата на справедливите и разумните цени. Онези, които са нарушавали законите относно регулирането на цените, са бивали жестоко наказвани; техните имущества са били конфискувани, самите те са били затваряни като престъпници, измъчвани и даже обезглавявани. Агентите на етатизма не могат да бъдат обвинени в липсата на

146 Срв. например А. Г. Христофоров: „В защита на бакалите“ – в сп. „Стопански вести“, год., XI (1941), брой 17.

усърдие и енергия. Но въпреки всичко това стопанският живот на народите не може да бъде поддържан от съдници и полицаи.“[147] Защото винаги и при всички обстоятелства продавачи и купувачи ще бъдат в съгласие по една точка – заобикалянето на ценовите нормировки, когато и едните, и другите имат интерес в това: първите, за да получат по-високи цени, и вторите, за да се снабдят с липсващите или частично предлаганите стоки.

Държавата естествено не може да остане безучастна към подобно развитие в търговията и преминава по необходимост към рационирането на посредническите предприятия. В Германия броят на посредническите предприятия бе чувствително намален скоро след избухването на войната през 1939 година. В България броят на новите търговци продължаваше да се увеличава и предизвика внасянето на един законопроект за обявяване на временна преситеност в някои браншове на търговията, който обаче бе в скоро време оттеглен – през март 1943 година. Но обявяването на временна преситеност не премахва основното зло – съществуващата относителна преситеност в някои браншове, а само отстранява възможността за едно увеличаване на съществуващата преситеност. Идеята се свежда по-скоро до едно рационираване на самите посреднически предприятия с оглед да се обезпечи тяхната обща рентабилност при новите условия на пазара, както и да се освободят нови сили, средства и оборотни капитали за по-необходимите от военно гледище производства. Рационирането на посредническите предприятия следователно се явява като аналогична мярка на рационирането на самите производствени предприятия – чрез системата на производство по наряди, и произлиза в края на краищата от самото възприемане на принципа на държавното ценоопределяне.

Втората проблема, която изниква във връзка с ценоопределянето и установяването на универсално специфични печалби в производството и размяната, се свежда до разширяването на приложението на изравнителния фонд на цените. Определянето на универсално максимални цени и на универсално специфични печалби за всяко отделно произведение във всеки отделен бранш отстранява възможността за появата на „партидни“ цени на пазара. Установяването на твърди цени при производителите на селскостопански произведения обаче не отстранява възможността за износителите да получават по-високи от определените цени в чужбина, т.е. за реализирането на свръхпечалби. Понеже средствата на изравнителния фонд на цените клонят към все по-бързо изчерпване с изчезването на стоките с „партидни“ цени от пазара, поддържането на еднакви и сравнително устойчиви цени за новите партиди вносни стоки при повишените вече цени на тези партиди се явява невъзможно. Това налага разширението на действието на изравнителния фонд и по отношение на експортните произведения, чиито цени в чужбина проявяват тенденция към повишение и във всеки случай надвишават с повече от „допустимата“ законна печалба установените максимални цени за същите произведения на вътрешния пазар. Поради по-силното повишение цените на вносните, отколкото в цените на износните произведения обаче автоматичното балансиране на постъпленията и плащанията на фонда не винаги може да бъде осигурено, вследствие на което се явява възможността за подсилване на средствата на фонда от други приходни източници.

Всяко увеличение в цените на вносните сурови материали, макар и съпроводено с едно уеднаквяване на тези цени чрез средствата на изравнителния фонд, води

147 Ludwig von Mises: „The Theory of Money and Credit“, с. 248–249.

автоматически и към едно увеличение в производствените разноски в местната индустрия, т.е. към едно миниране на установените от държавата максимални ценови нормировки при промишлените производители. Понеже тези промени в производствените разноски не ще засегнат в еднакъв размер и по същото време всички отделни производители, употребяващи дадения суров материал или произвеждащи и известно готово произведение, държавата ще бъде заставена или да признае индивидуалните промени в производствените разноски – като въведе наново режима на „партидните“ цени за промишлените произведения, или да отстрани първопричината за появата на разликите в индивидуалните производствени разноски – като обезпечи на производителите на суровите материали единни, непроменени и устойчиви цени. Естествено последната алтернатива ще бъде предпочетена, но за нейното провеждане са необходими по-големи средства, отколкото се набират в изравнителния фонд чрез облагането на експортните произведения. За целите на поддържането на едно сравнително устойчиво вътрешно равнище на цените следователно държавата трябва да понесе известни материални жертви, като набави необходимите на фонда средства, т.е. като се лиши от използването на средствата, които трябва да бъдат отстъпени на фонда. И, което е по-важно, идеята за поддържането на едно сравнително устойчиво вътрешно равнище на цените се явява не толкова като резултат на самостоятелното промишление на държавата, а като една политика, до която държавата стига неволно, неусетно и неизбежно чрез определянето на цените и въздействието на този акт върху всички останали сектори на стопанството.

ГЛАВА VI. СВОБОДНАТА КУПУВНА СИЛА И ФИНАНСИРАНЕТО НА ДЪРЖАВАТА

1. ФИНАНСИРАНЕТО НА ИЗРАВНИТЕЛНИЯ ФОНД НА ЦЕНИТЕ

Прекъсване на връзката между пазарните цени и производствените и граничните цени. Стремежът на държавата да предотврати повторната поява на „партидни“ цени на пазара чрез широкото приложение на изравнителния фонд на цените предизвиква в края на краищата едно прекъсване на връзката между пазарните цени, от една страна, и действителните производствени и гранични цени на стоките, от друга страна. В едно затворено стопанство поддържането на устойчиви цени на стоките при крайните консуматори би могло да бъде реализирано сравнително лесно – чрез установяването на единни и непроменливи цени както на селскостопанските произведения, така и на местните промишлени произведения. В едно отворено стопанство обаче поддържането на устойчиви цени при консуматорите може да бъде постигнато чрез прекъсването на връзката между вътрешните цени на стоките, от една страна, и цените на стоките на външните пазари, т.е. граничните цени на вносните и на износните стоки, от друга страна. Основната предпоставка за стабилизирането на вътрешното равнище на цените се крие в пълното откъсване на действителните гранични цени на вносните стоки от тяхното вътрешно равнище и в пълното откъсване на действителните гранични цени на износните произведения от цените, установени при селскостопанските или промишлените производители на експортни произведения. Това прекъсване на гореспоменатите връзки, както бе вече

изтъкнато, се извършва посредством действието на изравнителния фонд на цените. Задачата на фонда следователно не се състои само в установяването на единни (в разлика от „партидните“) цени на вносните стоки или на износните произведения, но и в поддържането на непроменливи и единни гранични цени както за вносните, така и за износните произведения. Разликата в повече или в по-малко между действителните гранични цени и установените вътрешни максимални цени на износните и на вносните произведения се внася в приход или се попълва от средствата на изравнителния фонд на цените.

При пълното изравняване на постъпленията и плащанията на изравнителния фонд на цените поддържането на единни и устойчиви цени на вътрешния пазар се обезпечава без пряката финансова намеса на държавата. На пръв поглед бремето на фонда тежи почти изключително върху производителите на експортни произведения, които получават по-ниски цени от износителите, отколкото биха могли да получат при един режим на освободен от такси и облагания износ. Всъщност обаче реалната купувна сила на селскостопанските или на промишлените производители на експортни произведения остава непроменена, понеже и цените на стоките на вътрешния пазар, които тези производители обикновено купуват, остават също единни и непроменливи. Ако селскостопанският производител е задължен да продава по установените от държавата максимални и сравнително ниски цени, за него е без значение дали стоката ще бъде предназначена за износ или за вътрешна консумация – стига цените на стоките, които той купува от пазара, да бъдат поддържани в правилно съотношение спрямо цените, по които той продава своите произведения, и, разбира се, да бъдат също така единни и непроменливи. В аналогично положение се намира и промишленият производител на експортни произведения, чиито действителни печалби запазват една непроменена реална купувна сила – поради поддържането на единни, непроменливи и сравнително ниски цени на местните или вносните сурови материали, както и на надниците на работниците и на другите производствени фактори. Непроменена остава и реалната купувна сила на работничеството, на чиновничеството и на всички останали категории, чието възнаграждение е пряко или косвено определено от държавата и които получават определени парични доходи в дадени периоди. Следователно при пълното балансиране на постъпленията и плащанията на изравнителния фонд поддържането на единни, непроменливи и сравнително ниски цени на стоките на вътрешния пазар не нарушава съотношението или размера на реалната купувна сила на отделните стопански съсловия.

Когато обаче постъпленията на изравнителния фонд от облагането на експортните произведения се явяват недостатъчни да покрият напълно плащанията на фонда по субсидирането на вносните стоки, бремето по финансирането на фонда и поддържането на единни, непроменливи и сравнително ниски цени на вътрешния пазар ще бъде разпределено в зависимост, от една страна, от участието на отделните стопански съсловия в потреблението на засегнатите стоки и, от друга страна, от източниците на средствата, използвани за финансирането на фонда. Ако например участието на по-заможните потребители в консумацията на вносни или на местни промишлени произведения е абсолютно или относително по-голямо от участието на сравнително по-бедните потребители, то по-заможните потребители ще извличат по-значителни облаги от поддържането на единни, непроменливи и сравнително ниски цени за вносните или местните промишлени произведения. Въпросът е дали средствата, необхо-

дими за поддържането на единни, непроменливи и сравнително ниски цени на вносните и на местните промишлени произведения не ще бъдат в голяма степен доставени по косвен път от същите по-заможни потребители, които са поставени в по-изгодно положение чрез действието на изравнителния фонд на цените. Ако например паричната стойност на облагите, които по-заможните потребители получават в горния случай – чрез купуването на съответните произведения на сравнително по-ниски цени, е равна на размера на средствата, които същите по-заможни потребители трябва да отделят под формата на данъци за финансирането на фонда, то и въпросните облаги добиват само номинален или фиктивен характер. Защото сумите, които се изземват от държавата от доходите на по-заможните потребители за финансирането на изравнителния фонд, се връщат обратно при същите потребители в момента на изкупуването на вносните и местните промишлени стоки при сравнително по-ниски от действителните гранични или производствени цени. Във всички останали случаи обаче класата на по-заможните потребители ще извлече една нетна печалба или една нетна загуба от поддържането на вътрешни единни, непроменливи и сравнително ниски цени на стоките чрез действието на изравнителния фонд на цените.

Всъщност държавата се ползва от значителни облаги при доставянето на стоки за нуждите на войската или на съответните държавни служби при сравнително ниските вътрешни цени, поддържани посредством приложението на изравнителния фонд на цените. Защото държавата се явява на вътрешния пазар като редовен купувач наравно с всички останали по-заможни или по-бедни потребители – без обаче да понася част от бремето за финансирането на фонда в случая, когато това финансиране се извършва чрез облагането на по-заможните потребители. По принцип следователно трябва да се приеме, че класата на по-заможните потребители, която доставя масата от необходимите средства за финансирането на фонда, ще понесе една нетна загуба вследствие на съревнователните покупки на стоки от страна на държавата – защото само една част от пожертваните средства от страна на потребителите във връзка с финансирането на фонда ще се върне обратно като нетна печалба при покупката на сравнително ограничени количества стоки по сравнително ниски цени. Ако, напротив, пожертваните средства от страна на по-заможните потребители представляват участия в нарочни заеми за финансирането на изравнителния фонд, положението не би било променено – стига, разбира се, необходимите суми за плащането на лихви и за погашението на заемите да легнат предимно или изключително върху самите по-заможни потребители, от чиито среди са набрани средствата на заема. Ако, накрай, необходимите суми за финансирането на фонда се доставят пряко от държавата чрез съответни кредити от централния емисионен институт, бремето на фонда ще легне пак – в сравнително по-дългосрочния период – върху класата на по-заможните потребители, които ще трябва да отделят средства във вид на преки и косвени данъци или на нови заеми за ликвидирането на задълженията на държавата към централния емисионен институт.

Финансирането на изравнителния фонд посредством пряко или косвено данъчно облагане. В едно отношение политиката на държавата по отношение финансирането на изравнителния фонд ще бъде определена и насочена от нуждите на момента, от стремежа на държавата да реализира известна изгода чрез купуването на стоки на сравнително ниски цени и от техническите възможности за получаването на бързи и едновременно задоволителни резултати при набирането на средства за фон-

да. От гледището на държавата бремето на фонда трябва да бъде непосредствено понесено от потребителите с оглед да се освободят известни средства, чрез които държавата да бъде в положение да доставя за собствените си нужди необходимите стоки при сравнително по-ниски цени. Въпросът за разпределението на бремето измежду отделните съсловия или класи на потребителите е от второстепенно значение и се поставя именно във връзка с техническите възможности за най-бързото и най-пълното набиране на необходимите средства за фонда. Когато държавата се стреми да поддържа едно устойчиво съотношение между вътрешните цени на стоките и надниците и възнагражденията на сравнително по-бедните слоеве от населението, набирането на средства за фонда посредством едно общо увеличение в косвеното облагане не би могло да постигне желаните резултати, без да предизвика чувствителни промени в равнището на цените и в съотношението на цените, надниците и заплатите. Увеличението в косвеното облагане трябва следователно да бъде специфично и насочено предимно към класата на по-заможните потребители – чрез облагането на онези сравнително луксозни стоки, които поначало се изключват от действието на изравнителния фонд и които влизат в състава на консумацията на предимно по-заможните потребители. Следователно поддържането на сравнително ниски цени за вносните сурови материали, за вносните готови произведения и за местните промишлени произведения трябва да обхваща предимно стоките от първа необходимост – за сметка на увеличеното косвено облагане на стоките, влизащи в състава на така наречената луксозна консумация. По този начин част от средствата на фонда ще бъдат набрани чрез облагането на по-заможните потребители, за които възможността от появата на една нетна печалба или на една нетна загуба ще зависи от участието на луксозните стоки и на останалите стоки в стойностния състав на тяхното потребление. И в двата случая обаче както държавата, така и сравнително по-бедните слоеве от населението ще извлекат една нетна печалба от облагането на по-заможните потребители.

Чрез косвеното облагане на сравнително луксозните произведения следователно държавата извършва известно преразпределение на доходите, облагайки по-заможните потребители – за сметка на известно увеличение в реалната купувна сила на по-бедните потребители и за сметка на едно съответно увеличение в реалната купувна сила на самата държавна администрация. Но косвеното облагане на луксозната консумация едва ли би било достатъчно силно, за да набави необходимите средства за финансирането на изравнителния фонд. На второ място, подобно косвено облагане действа твърде едностранчиво, облагайки съвсем неравномерно отделните лица или поделения в класата на сравнително заможните потребители. С други думи, за да бъде равномерно разпределено, косвеното облагане трябва да бъде градирано съразмерно с обема на доходите на потребителите. Подобно градиране може само отчасти да бъде осъществено по пътя на косвеното облагане, защото в края на краищата разликите в количествата и състава на консумацията на по-заможните потребители са далече по-незначителни от разликите в размера на годишните доходи на отделните данъчни субекти в класата на заможните потребители. Така например облагането на такива произведения, като скъпи радиоапарати, кожени палта или скъпоценни камъни, с един допълнителен косвен данък в размер на 100 на сто от стойността на произведенията, ще засегне съвсем различно едно лице с годишен доход от 500 хиляди лева и друго лице с годишен доход от един милион лева. Когато набираните средства по пътя на косвеното облагане на луксозната консумация не са достатъчни за правилното финансиране на изравни-

телния фонд и, на второ място, когато косвеното облагане на луксозната консумация предизвиква значителни неравенства в разпределението на бремето на новите косвени облози измежду различните категории на заможните потребители, държавата трябва да премине към успоредното въвеждане на някои допълнителни преки данъци върху по-горните категории на класата на заможните потребители.

Въвеждането на допълнителни преки данъци при горните обстоятелства не може да държи сметка за произхода на доходите или печалбите на данъчните субекти, както и за абсолютния размер на техните капитали – въпросът се свежда по-скоро до бързото набиране на необходимите средства и до ограничаването на консумативните разходи на по-заможните потребители с оглед да се прехвърли част от тяхната купувна сила върху държавата и върху по-бедните потребители. Финансирането на част от потреблението на по-бедните консуматори и на част от потреблението на държавата трябва, с други думи, да бъде извършено от и за сметка на консумацията на по-заможните потребители, и то едновременно по пътя на увеличеното косвено и на прогресивното пряко облагане в зависимост от размера на доходите, а не от източниците на тези доходи или от абсолютния размер на капиталите и богатствата на по-заможните потребители. Защото и по технически причини, както това се изтъква от А. С. Пигу, „когато една значителна сума трябва да бъде набрана например вътре в една година, необходимо е най-голямата част от тази сума да бъде извлечена по един или друг начин от по-богатите хора“[148]. За правилното финансиране на изравнителния фонд на цените и свързаното с неговото приложение поддържане на единни, непроменливи и сравнително ниски цени на стоките при крайните консуматори следователно е необходимо да се ограничи купувната сила на по-заможните потребители, т.е. да се извърши едно преразпределение на доходите отчасти в полза на по-бедните потребители и отчасти в полза на държавата, която също се явява като купувач на стоки на пазара. По този начин поддържането на единни, непроменливи и сравнително ниски цени на стоките във вътрешния пазар остава напълно съвместимо с поддържането на общата рентабилност на стопанството. Откъсването на цените на стоките на вътрешния пазар от влиянието на промените в цените на износните и на вносните произведения на външните пазари се извършва за сметка на известно намаление в купувната сила на по-заможните и на най-заможните потребители, чиято консумация е съответно ограничена.

Ако обаче набирането на необходимите средства за финансирането на фонда не може да се извърши в желаното време чрез косвеното и пряко облагане на по-заможните потребители поради естественото закъсняване при събирането на преките данъци, държавата може да прибегне до временни преки кредити от централния емисионен институт, чието изплащане да бъде свързано с постъпленията от прогресивното пряко облагане на по-заможните потребители. Разбира се, средствата на фонда могат да бъдат подсилени чрез съответното отнасяне на разни други случайни постъпления на съкровището, произлизащи от глоби и конфискации във връзка с нарушенията на наредбите за ценовите нормировки и на всички останали наредби около снабдяването и разпределението. Така например първоначалният закон за учредяване на изравнителен фонд на цените в България предвиждаше набирането на средствата на фонда да се извършва от изравнителни такси върху някои вносни стоки от разликите, произлизащи при уеднаквяването на „партидните“ цени, от 50 на сто

148 A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 245.

върху сумите, одобрени от чуждестранните администрации за навла по износа, и от глоби по нарушения на самия закон за изравнителния фонд на цените. Впоследствие приходните източници на фонда бяха значително разширени, защото бе очевидно, че откъсването на вътрешното равнище на цените при консуматорите от влиянието на външните пазари не може да бъде изградено предимно върху случайни постъпления като постъпленията от глоби и конфискации...

Недостатъците на финансирането на изравнителния фонд чрез нарочни държавни заеми. Финансирането на изравнителния фонд на цените чрез засилено пряко и косвено облагане на по-заможните потребители си поставя двояка цел: да осигури необходимите средства на широкото приложение на изравнителния фонд и да ограничи купувната сила на част от населението. Ако финансирането на изравнителния фонд се извършва предимно чрез средствата, получени от един нарочен вътрешен държавен заем, втората от горните две цели не се постига в желания размер, въпреки обстоятелството, че покриването на заема вероятно ще се извърши предимно чрез средствата на по-заможните потребители. Защото когато отделният заможен потребител трябва да отдели част от средствата си за плащането на увеличените преки и косвени данъци – във връзка с финансирането на изравнителния фонд, той се чувства сравнително „по-беден“ и проявява склонност към известно ограничение в обема на консумативните си разходи с оглед да компенсира загубата от платените преки и косвени облози. Когато обаче отделният потребител внесе една равностойна сума в приход на държавата срещу облигации от нарочния вътрешен държавен заем, той притежава един равностоен актив, при това лихвоносен, и не проявява същата склонност към ограничаване на консумацията си – въпреки обстоятелството, че и в двата случая неговите разполагаеми средства показват намаление в еднакъв размер. В такъв случай неговите разходи за сравнително луксозни артикули не ще бъдат ограничени по принцип, а само в размер на настъпилото поскъпване на луксозните артикули вследствие на повишеното косвено облагане на подобни произведения и на абсолютния размер на неговата ефективна купувна сила. Фактически държавата би получила посредством заеми за финансирането на изравнителния фонд именно онази част от текущите консумативни разходи на по-заможните потребители, която се освобождава вследствие на рационирането на консумацията на артикулите от първа необходимост, и склонността на по-заможните потребители към ограничаване на консумацията не би могла да бъде повлияна от обстоятелството, че част от техните разполагаеми, но неизползваеми средства за текущи разходи се превръщат в лихвоносни активи – в облигации от вътрешния държавен заем за финансирането на фонда.

Но финансирането на изравнителния фонд посредством нарочни вътрешни държавни заеми е свързано на практика с едно сравнително по-голямо бреме върху по-бедните слоеве на населението, отколкото върху по-заможните потребители, които са едновременно и притежатели на облигациите на вътрешния заем. Ако държавата пристъпи към емитирането на един нарочен вътрешен заем за целите на изравнителния фонд в размер например на 100 милиона лева, при 5% годишна лихва и десетгодишен срок на погашение, т.е. при годишно погасяване на една десета част от капитала на заема, то годишните разноски по плащането на лихви и погашения ще възлязат на 15 милиона лева през първата година, на 14.5 милиона лева през втората година и т.н. В течение на десет години следователно притежателите на облигациите

от държавния заем трябва да получат една сума, равна на 127.5 милиона лева – в лихви и погашения на заема. Но ако държавата набира необходимата сума за плащането на годишните лихви и погашения именно чрез облагането на класата на заможните потребители, които са същевременно и притежатели на облигации от заема, явно е, че в течение на десет години държавата трябва да изземе от заможните потребители (като данъкоплатци) сумата от 127.5 милиона лева, която да бъде върната обратно в класата на същите заможни потребители (като притежатели на облигациите) под формата на лихви и погашения. И в двата случая класата на заможните потребители се лишава незабавно от една сума, равна на 100 милиона лева, която минава в приход на държавата под формата на преки и косвени данъци или на постъпления срещу облигациите на заема, но в първия случай – при данъчното облагане, класата на заможните потребители установява едно непосредствено намаление в обема на капиталите си в размер на 100 милиона лева, а във втория случай – при покриването на заема в съответния размер, класата на заможните потребители установява окончателната загуба на актива от 100 милиона лева, представляващ облигациите на заема, едва в края на десетата година, след крайното изплащане на заема. Чистият или нетен доход на класата на заможните потребители остава фактически непроменен през горния период.

Ако набирането на средствата за изравнителния фонд на цените може да се извършва с еднаква загуба за класата на по-заможните потребители било чрез пряко или косвено данъчно облагане, било чрез покриването на сумата с един нарочен вътрешен държавен заем, обстоятелството, че склонността към ограничаване на консумацията ще бъде по-голяма при данъчното облагане, отколкото при финансирането на фонда чрез заеми, дава предпочитанието на първия начин на неговото финансиране – чрез пряко и косвено данъчно облагане на класата на по-заможните потребители. Но горното заключение е валидно само при предпоставката, че необходимите годишни суми за службата на държавния заем, т.е. за плащането на лихви и погашения, ще бъдат набрани именно чрез облагането на класата на по-заможните потребители, от която изхождат и притежателите на облигациите от държавния заем. На практика обаче подобно съвпадение е твърде невероятно – напротив, по-вероятно е, че част от бремето за поддържане на службата по заема ще легне върху сравнително по-бедните потребители, които не са едновременно и притежатели на облигации от заема. Така например според А. С. Пигу[149] общата сума на постъпленията от преки данъци (включително от допълнителния данък върху общия доход и наследствения данък) в Англия през 1925/1926 финансова година е възлязла на 345 милиона лири стерлинги, докато само за плащането на лихви по вътрешния държавен дълг са били необходими към 273 милиона лири стерлинги. Ако към сумата на лихвите се прибавят разноските по управлението на държавните дългове, по събирането на данъчните постъпления и т.н., става очевидно, че почти целият принос на класата на по-заможните потребители към приходите на съкровището от преки данъци е бил насочен в края на краищата към същата класа на по-заможните потребители, от която изхождат притежателите на облигациите на вътрешните държавни заеми, докато бремето за поддържането на държавната машина остава да тежи предимно върху по-бедните слоеве на населението. Следователно предпочитанието пада наново върху финансирането на изравнителния фонд на цените чрез прякото и косвено облагане на по-заможните потребители.

149 Пак там, с. 246.

Накрай, трябва да се изтъкне едно друго обстоятелство, което също е от значение за избора на начина за финансирането на изравнителния фонд на цените, а именно – че финансирането чрез заеми не допринася за ограничаването на консумативните разходи на по-заможните потребители, а действа, напротив, за едно общо увеличение в обема на ефективната купувна сила на пазара, което се получава в резултат на кредитите, които банковата система е склонна да отпуска срещу залог на облигациите от нарочния държавен заем. Ако например банковата система отпуска един кредит на всеки притежател на облигации от държавния заем в размер на 80 на сто от тяхната лицева или номинална стойност, една голяма част от финансирането на изравнителния фонд се поема по косвен път от самата банкова система, която същевременно улеснява всеки нуждаещ се притежател на облигации от заема с допълнителни кредити, вследствие на което неговата действителна купувна сила бива ограничена само в размер на 20 на сто от сумата, с която същият участва в покриването на нарочния държавен заем. От всяка гледна точка следователно финансирането на изравнителния фонд трябва предпочтително да се извършва посредством посилното пряко и косвено данъчно облагане на по-заможните потребители, а не чрез нарочни за целта заеми, като облагането трябва да преследва по-скоро намалението в текущите разходи на потребителите, отколкото на техните капитали и имущества.

2. ФИНАНСИРАНЕТО НА ИЗВЪНРЕДНИТЕ НУЖДИ НА ДЪРЖАВАТА

Финансирането на държавата посредством увеличено косвено данъчно облагане. Необходимите суми за финансирането на изравнителния фонд на цените, макар и значителни, все пак остават далече под равнището на онези суми, които държавата трябва да намери за покриване на своите извънредни разходи във връзка с частичното мобилизиране на населението в редовете на войската, с изхранването на военно-мобилизираните граждани и с тяхната материална и бойна екипировка. Финансирането на изравнителния фонд си поставя за задача в края на краищата да предизвика едно преразпределение на доходите между различните слоеве на населението – за сметка на по-заможните и в полза на по-бедните потребители. Облагите, които държавата поднася на по-бедните потребители чрез облагането на по-заможните потребители с увеличени преки и косвени данъци за финансирането на изравнителния фонд, намират своето оправдание в обстоятелството, че повишението в равнището на цените на дребно обикновено изпреварва по размер и време увеличението в номиналните надници и възнаграждения на работничеството и на чиновничеството. Колкото и незначително да е несъответствието между размера на номиналните и на реалните възнаграждения на по-бедните потребители, то все пак предизвиква известно намаление в обема на тяхната консумация – към което се стреми държавата чрез облагането на по-заможните потребители с увеличени преки и косвени данъци в полза на изравнителния фонд. Привидното прехвърляне на пълната тежест на бремето за финансирането на фонда върху класата на по-заможните потребители, с други думи, всъщност представлява едно средство за равномерно разхвърляне на общото бреме за косвеното финансиране на държавата върху всички слоеве на населението. Защото държавата сама извлича известни облаги от поддържането на цените на сравнително ниско равнище чрез действието на изравнителния фонд, тъй като и тя самата се явява на пазара като самостоятелен купувач на местни и вносни произведения за

нуждите на войската и на другите административни служби. Ограничението в консумацията на по-бедните потребители – чрез по-слабото увеличение в размера на номиналните възнаграждения, отколкото поскъпването на живота, и на по-заможните потребители – чрез засиленото пряко и косвено данъчно облагане на това съсловие, освобождава известни количества стоки, материали и даже услуги, които се поставят на разположение на държавата.

Държавата обаче трябва да намери необходимите финансови средства за покриване на своите извънредни нужди и за самото изземване от пазара на онази част от предишната консумация на населението, която бива отстранена посредством увеличеното пряко и косвено данъчно облагане на по-заможните потребители и благодарение на по-слабото увеличение в номиналните възнаграждения на по-бедните потребители, отколкото самото поскъпване на живота. Необходимите средства могат да бъдат набрани било по пътя на едно допълнително увеличение в данъчното облагане, било чрез сключването на съответни заеми от страна на съкровището – на преки кредити от централната банка, на доброволни вътрешни заеми от населението или евентуално на задължителни вътрешни заеми. Финансирането на държавата посредством кредити в чужбина обикновено има значение само по отношение на онези бойни материали и съоръжения, които се доставят от чужбина. В случая въпросът се свежда до вътрешното финансиране на държавата по отношение на онези извънредни нужди, които могат да бъдат задоволени в самото стопанство, а не чрез внос на стоки от чужбина. Първата възможност за реализиране на по-големи приходи естествено се крие в едно ново и допълнително увеличение в косвеното облагане на населението. За да бъде косвеното облагане резултатно обаче, то трябва да обхване не толкова консумацията на по-заможните потребители, колкото онези артикули от първа необходимост, които влизат в състава на консумацията на широките слоеве от населението. Но подобна политика би действала по косвен път за допълнителното увеличение в извънредните нужди и разходи на държавата, тъй като всяко увеличение в размера на митата и акцизите върху предметите от първа необходимост води неизбежно към едно повече или по-малко съответно поскъпване на живота, което от своя страна влече след себе си известно повишение в заплатите на държавните служители, на частните чиновници и на работниците. Когато консумацията на населението е рационирана, известно намаление в обема на консумацията не може да бъде крайната цел на една политика на засилено косвено облагане на предметите от първа необходимост.

Следователно от гледището на държавното финансово стопанство една значителна част от постъпленията на новите или на увеличените косвени облози ще трябва да бъде отстъпена на държавните служители под формата на увеличени заплати и възнаграждения, с което и ефективността на подобна политика се понижава значително като средство за набирането на източници за покриване на извънредните разходи на съкровището. Когато обаче критерият за ефективността на подобна политика се премести на общостопанска основа, ръководните държавни органи се натъкват на обстоятелството, че увеличението в размера на номиналните работнически надници и на номиналните възнаграждения на чиновничеството в частните предприятия – вследствие на поскъпването на живота – се прехвърля почти автоматически върху равнището на цените на стоките при производителите. При възприетата политика на поддържане на единни, непроменливи и сравнително ниски цени, повишението в производстве-

ните разноски на местните промишлени произведения би могло да бъде неутрализирано било чрез едно съответно намаление в определените специфични печалби, било чрез неутрализирането на това увеличение посредством действието на изравнителния фонд на цените. В първия случай съществува известна опасност за задържане на производството поради намалението в размера на определените специфични печалби – което е крайно нежелателно при условията на стопанско самозадоволяване, а във втория случай се налага едно ново и допълнително облагане на по-заможните потребители с преки и косвени данъци с оглед на покриването на допълнителните разходи на изравнителния фонд. Ако държавата все пак пристъпи към известно увеличение в размера на косвените облози върху предметите от първа необходимост, допълнителното облагане с преки данъци на класата на по-заможните потребители се налага по силата на обстоятелствата – с което обаче и държавата се лишава от по-нататъшната възможност за по-пълно пряко облагане на по-заможните потребители с оглед на покриването на своите незадоволени извънредни нужди. В края на краищата следователно покриването на извънредните нужди на държавата посредством увеличено косвено облагане на широките слоеве от населението – при възприетия режим на рационирана консумация и на непроменливи цени – отстъпва по рационалност пред допълнителното пряко облагане на класата на по-заможните потребители.

Най-подходящият критерий за рационалността на политиката на косвено облагане на широките слоеве от населението остава този за съотношението между номиналната и реалната купувна сила на надниците, заплатите и възнагражденията. Ако при възприетия режим на рационирване на консумацията и на поддържане на непроменливи и сравнително ниски цени реалната купувна сила на широките слоеве от населението не съответства на количеството на стоките, които са на разположение за частна консумация в отделните домакинства, и, вместо да се насочва към кредитната система под формата на добавъчни спестявания, пречи на правилното функциониране на разпределителната система, едно евентуално увеличение в размера на косвеното облагане би могло да ограничи в желания размер излишъка на реалната купувна сила. Когато обаче реалната купувна сила на широките слоеве от населението е под тяхната номинална купувна сила и съответства на наложеното по необходимост ограничение в обема на консумацията, едно евентуално увеличение в размера на косвеното облагане би предизвикало горните нежелателни последици, т.е. повишение в цените, увеличение в номиналните надници и заплати, ново поскъпване на живота и ново облагане на по-заможните потребители с допълнителни косвени и особено преки данъци за нуждите на изравнителния фонд, лишавайки съкровището в съответния размер от приходите, които биха могли да бъдат реализирани чрез облагането на по-заможните потребители за покриването на останалите незадоволени извънредни нужди на държавата. Но даже и при предположението, че известно увеличение в косвеното облагане на широките слоеве от населението се налага по обективни причини, държавата ще бъде принудена да премине и към едно допълнително пряко облагане на класата на по-заможните потребители – първо, поради съображения относно равномерното разпределение на бремето за финансиране на извънредните военновременни нужди и, второ, поради недостатъчността на средствата, получени чрез засиленото косвено облагане на населението, за покриване на нарасналите извънредни нужди на съкровището.

Покриване на извънредните разходи на съкровището посредством увеличено пряко облагане. Финансирането на извънредните нужди на държавата посредством известно увеличение в преките данъци веднага поставя въпроса за облагането на така наречените военновременни конюнктурни печалби. Презумпцията е, че преди пристъпването към едно засилено пряко облагане на класата на по-заможните потребители за покриване на своите извънредни военновременни нужди държавата трябва да обложи онези лица и фирми, които са реализирали известни свръхпечалби вследствие на особеното развитие на пазара след избухването на войната в чужбина. Това са предимно лицата или фирмите, които са разполагали със значителни количества стоки, чиито цени са поскъпнали силно и бързо вследствие на увеличеното търсене от страна на държавата и на намалението в обема на вноса или на местното производство; или които са разполагали с необходимите средства за бързо производство на такива стоки; или които са получили значителни поръчки от страна на държавата, вследствие на което обемът на тяхното производство е нараснал много по-силно от очаквания или обичаен размер. Общественото мнение, здравият смисъл и интересите на фиска насочват увеличението в прякото облагане именно към класата на онези лица и фирми, които са реализирали или продължават да реализират свръхпечалби – въпреки установения впоследствие режим на определени максимални цени и специфични печалби. Защото едно изключително увеличение в обема на производството в дадено предприятие, произлизащо от естеството на предприятието и получените поръчки за държавни или военни нужди, увеличава в права пропорционалност печалбите на предприятието – независимо от прилагането на един общ данък върху оборота. Големите разместванията в насоката на производството са свързани и със съответни промени в размера на печалбите на отделните предприятия през изключителните военновременни условия.

Практическото приложение на облагането на военновременните конюнктурни печалби обаче се сблъсква веднага с първата и почти непреодолима трудност – отделянето на онази част от печалбите на отделното предприятие, която се дължи на изключителната военновременна обстановка, и на частта от печалбата, която съответства на теоретичната „нормална“ дейност на предприятието. Защото при ненормалните военновременни условия дейността на отделните предприятия е в по-голяма или по-малка степен също „ненормална“, вследствие на което и реализираните печалби се явяват като резултат на дейността при поменатите „ненормални“ условия на пазара. На практика техниката по установяването на военновременните конюнктурни свръхпечалби и отделянето им от нормалните теоретични печалби на предприятието трябва, на първо място, да установи вероятния размер на печалбите на въпросното предприятие при нормалното развитие на пазара; да прибави съответните суми за допълнителни печалби, произлизащи от евентуалното разширение на капиталовите инвестиции в предприятието, извършени през ненормалния период; да прибави други приблизително съответни суми за по-интензивния труд на ръководителите на предприятието вследствие на срочните поръчки или на увеличението в производството; да прибави трети суми за бързото амортизиране на онези специални машини и съоръжения, които са били инсталирани след избухването на войната за по-бързото доставяне на специфични стоки, обект на засилено търсене от страна на държавата, войската или населението, тъй като подобни машини вероятно не биха били от полза след приключването на войната. Същевременно опитът за установяване на приблизителния размер на чистите военновременни конюнктурни печалби

трябва да държи сметка и за вероятния размер на печалбите, които предприятието би могло да реализира, в случай че онези тенденции, които са били наблюдавани преди избухването на войната, са могли да се развиват в същата насока и занапред – ако не са били прекъснати, засилени или намалени от самото избухване на войната в чужбина. Накрай, трябва да се държи сметка и за обстоятелството, че увеличените печалби през военновременния период съответстват в голяма степен на настъпилото повишение в общото равнище на цените, както и на обстоятелството, че системата на високи цени вероятно ще продължава да бъде в сила в течение на няколко години след приключването на войната – обстоятелство, което налага поддържането на сравнително по-големи резерви в предприятието.

Задачата, с други думи, е почти неразрешима, освен на базата на съвършено субективната преценка на отделния оценител. Въпреки това облагането на военновременните конюнктурни печалби като самостоятелен род печалби и независимо от облагането на общите печалби на предприятията е било винаги „въпрос на политическа необходимост“ през изключителните военновременни периоди. През Първата световна война облагането на свръхпечалбите в Англия, както съобщава А. С. Пигу, е целяло изолирането на случайния елемент във военновременните печалби на базата на субективните преценки на оценителите и приблизително в рамките на горните съображения и ръководни принципи и облагането на този елемент впоследствие с максималния възможен размер, но не и в пълния размер на реализираните свръхпечалби „поради страха, че тъй като не е възможно да се изолира напълно случайният елемент в печалбите, тяхното пряко облагане в размер например на 80 на сто би било извънредно опасно от гледището на правилното развитие на производството“[150]. Това обстоятелство води направо към най-щекотливата страна на въпроса за облагането на военновременните конюнктурни печалби, а именно – неблагоприятното въздействие на това облагане върху развитието на производството. Първоначалният английски проект за облагането на свръхпечалбите в навечерието на Втората световна война се отличаваше с крайно неблагоприятното си въздействие върху насоката и обема на производството, вследствие на което трябваше да претърпи значителни изменения както преди, така и след влизането на закона в сила[151]. Българският данък върху военновременните печалби също така е твърде рязко градиран, стига до почти пълното (95 на сто) изземване на печалбите и, което е най-важно, облага печалбите на всички предприятия с основен капитал над 300 000 лева и всички печалби на такива предприятия, надвишаващи една сума, равна на 20 на сто от размера на собствените средства[152]. С това българският данък върху военновременните печалби се приближава значително до злополучния Закон за облагане на военните приходи в С. А. С. Щати през Първата световна война, за който професор Селигман дава следната характеристика: „Трудно е въобще да се намери някакъв аргумент в подкрепа на един данък, който е градиран върху променливите процентни съотношения на печалбите спрямо основния капитал. Да се наказва предприемчивостта и изобретателността по начин, който не се постига чрез облагането било само на капитала, било само на печалбите, представлява единствената отличителна черта на закона. “[153]

150 A. C. Pigou: „The Economics of Welfare“, с. 758.

151 Срв. например съответната бележка в сп. „Стопански вести“, год. XI (1941), бр. II, с. 20.

152 Обнародван в „Държавен вестник“, брой 121 от 5.VI.1941 г.

153 Цит. по A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 182.

Поради практическата невъзможност да се отделят действителните военновременни конюнктурни „свръхпечалби“ от вероятните „нормални“ печалби на предприятията следователно фактическото облагане на всички печалби на предприятията се извършва почти на базата на облагането на военновременните „свръхпечалби“. Именно тези огромни технически трудности при различаването между извънредните и нормалните печалби на предприятията през периоди на военновременно развитие на стопанството подтикват А. С. Пигу към заключението, че е необходимо да се изхожда от становището, че „с някои малки изключения всички печалби произлизат от военновременната обстановка, въпреки обстоятелството, че това предположение не почива на истината. Едно подобно отношение е незадоволително, но то не може на практика да бъде избягнато.“[154] В резултат на стремежа на държавата да обложи с максимални данъци военновременните „свръхпечалби“ и на фактически неизбежното въвличане на „нормалните“ печалби в масата на силно обложените „свръхпечалби“, производителите биват лишени от нормалните мотиви или подбуди за постигането на по-рационални методи в производството и прибягват до всевъзможни средства за избягване от обсега на тези силно ограничителни данъци – на средства, които често пъти водят към разхищение в стопанисването на предприятията и към едно намаление в самия обем на производството. Грижите на държавата следователно трябва да бъдат насочени към изграждането на една такава система на градирано прогресивно облагане на печалбите през периоди на военновременно развитие на стопанството, която да отстранява възможността за реализирането на значителни „свръхпечалби“ и същевременно да обезпечава правилното развитие на производството. Защото реализирането на известни и не особено големи „свръхпечалби“ не е толкова опасно явление, колкото допускането на едно чувствително намаление в обема на производството – въпреки обстоятелството, че реализирането на значителни „свръхпечалби“ е по-опасно, отколкото едно слабо намаление в обема на производството.

Отстраняването на възможността за реализиране на значителни „свръхпечалби“ трябва да почива предимно върху средствата на ценовата политика – чрез определянето на подходящи максимални специфични печалби, докато отстраняването на опасността за появата на известно намаление в обема на производството трябва да бъде обезпечено посредством една разумна, а не ограничителна политика на облагането на реализираните печалби.

Обезпечаване покритието на извънредните разходи на държавата чрез вътрешни заеми. При изключителните военновременни условия, когато съображенията относно вероятното въздействие на засиленото пряко данъчно облагане на печалбите върху развитието на производството отстъпват пред абсолютната необходимост от обезпечаването на средствата за покриване на извънредните нужди на държавата, твърде трудно би могло да се отстрани едно чрезмерно или прекалено облагане на печалбите. Естествено изземването на грамадната част на действително реализираните „свръхпечалби“, представляващи неочаквани прибавки към нормалните печалби, не би имало толкова неблагоприятни последици върху развитието на производството, колкото засиленото облагане на печалбите в нормално време. Така например професор Хю Долтън, социалистически икономист и министър във военния кабинет на Англия през Втората световна война, застава на становището, че

154 A. C. Pigou: „The Political Economy of War“, с. 114.

данъците върху „случайните“ печалби или военновременните свръхпечалби спадат към онази категория на данъци, „които не оказват въздействие върху желанието на хората да работят и спестяват“[155], т.е. върху обема на производството и развитието на капиталообразуването. Неизбежното включване на изключителните „свръхпечалби“ и на теоретичните „нормални“ печалби на предприятията под един общ знаменател при облагането им през периоди на военновременно развитие на стопанството обаче омаловажава горното твърдение на Долтън – независимо от количествената доза на истина, която се съдържа в това твърдение. Сам Долтън е на мнение, че „когато един пряк данък е прогресивен, или, с други думи, облага по-големите доходи в по-висок размер, отколкото по-малките доходи, трябва да се признае, че един много висок процент на облагането ще се изрази с положителност в едно рязко намаление в желанието да се работи и спестява, и че темпото на това намаление ще се увеличава много по-бързо, отколкото прогресията на самия данък“[156].

Именно това съображение, прибавено към значителния абсолютен размер на извънредните разходи на държавата, предизвиква успоредното финансиране на тези нужди посредством вътрешни заеми. Защото ако засиленото пряко облагане на всички печалби над известен минимум, реализирани през военновременния период, води неизбежно към едно по-силно или по-слабо намаление в обема на производството и в капиталообразуването, по-нататъшното увеличение в размера и прогресията на прякото облагане би имало крайно неблагоприятни или даже катастрофални последствия върху производството и капиталообразуването. Когато извънредните нужди на държавата не могат да бъдат напълно покрити чрез постъпленията от засиленото пряко облагане, преминаването към една система на финансиране на извънредните разходи чрез вътрешни заеми се извършва неусетно и неизбежно. В момента на подписването на суми за вътрешния държавен заем отделният капиталист застава на становището, че извършва една нормална капиталова инвестиция, която обезпечава сигурността на инвестирания в облигации капитал и същевременно носи известни облаги под формата на лихви. Въпросът, дали бремето за бъдещото изплащане на лихвите и на капитала на вътрешния държавен заем ще легне изцяло или само отчасти върху него като потенциален данъкоплатец, не влиза в съображенията на отделния капиталист при подписването на част от заема. От неговото лично гледище разликата между понасянето на едно ново бреме във връзка със засиленото пряко данъчно облагане и между отделянето на съответната сума за покупката на облигации от вътрешния заем е грамадна и диаметрално противоположна: плащането на увеличени данъци означава една нетна загуба, която при това не отстранява възможността за повторното плащане на подобни данъци в непродължително време и в случай на неотложни държавни нужди, които не могат да бъдат предвидени в момента, докато отделянето на същата по размер сума за покупката на облигации запазва непроменен размера на неговия капитал, като превръща част от разполагаемите му средства в един лихвоносен актив, т.е. в облигации на вътрешния държавен заем. Понятно е следователно голямото предпочитане, което класата на по-заможните потребители или въобще на капиталистите проявява спрямо финансирането на държавата посредством заеми вместо чрез данъци. Това предпочитание може би е основано донякъде върху опита от миналото, който показва, както бе вече изтъкнато в предходната част

155 Dr. Hugh Dalton: „Principles of Public Finance“, с. 109.

156 Пак там, с. 112.

на изложението, че голяма част от събираните данъчни суми от класата на по-заможните потребители се връща обратно в кръга на тази класа под формата на лихви и погашения върху вътрешните държавни дългове и, на второ място, че разхвърлянето на бремето на вътрешните държавни дългове често пъти засяга и сравнително победните слоеве от населението, които не участват масово или с голямо процентно значение в подписването на вътрешните заеми.

На практика и противно на теоретичните очаквания при определянето на частта от извънредните нужди на съкровището, която трябва да бъде покрита чрез пряко облагане и чрез вътрешни заеми, държавата не изхожда от предлагания от А. С. Пигу критерий за „естеството и предназначението на разходите, които трябва да бъдат финансирани“[157], а от съображения за по-бързото и по-безболезненото събиране на необходимите суми. Различното въздействие на финансирането чрез данъци и чрез заеми върху обема на консумацията и върху развитието на производството представлява от гледището на държавата въпрос от второстепенно значение. Ако преките данъци се отразяват неблагоприятно върху производството, докато ефектът на финансирането чрез заеми е сравнително неутрален спрямо развитието на производството поради другите ограничителни разпоредби върху капиталовите инвестиции, те имат това преимущество, че действат за ограничението на консумацията, докато финансирането чрез заеми не е от естество да способства за намалението на консумацията. Докато преките данъци предизвикват едно относително по-равномерно разпределение на данъчното бреме, поставяйки по-голямата тежест предимно върху по-заможните слоеве на населението, финансирането чрез заеми не винаги води към едно относително по-равномерно разпределение на данъчното бреме в близкото или по-далечно бъдеще. От друга страна обаче, финансирането на извънредните нужди на държавата посредством засилено пряко данъчно облагане отстъпва пред финансирането посредством вътрешни заеми поради сравнителната мудност при реализирането на постъпленията от облагането, докато приходите от емитирания вътрешен заем постъпват сравнително много по-бързо – едно съображение, което действа за паралелното и едновременно пристъпване към засилено данъчно облагане и емитирането на нарочни вътрешни заеми за покриване извънредните разходи на държавата. Фактически въпросът не може да бъде рационално разрешен, защото не съществуват възражения против аргумента, че при изключителната военновременна обстановка, когато голям брой от цивилното население е свикано в редовете на войската и може при случай да бъде заставено да защищава отечеството с цената на живота си, съображения относно равномерното разпределение на бремето по финансирането на държавата падат автоматически и отстъпват място на максимата: всеки според възможностите си, а не според припадащата му се част от финансовото бреме.

В края на краищата обаче икономическата страна на въпроса за участието на преките данъци и на заемите във финансирането на извънредните разходи на държавата се свежда до едно обстоятелство от чисто банково и техническо естество: тъй както е вярно, че финансирането чрез заеми не ще окаже онова неблагоприятно въздействие върху развитието на производството, което може да се очаква в резултат на засиленото данъчно облагане, не по-малко вярно е, че финансирането посредством заеми води почти неизбежно към едно прехвърляне по косвен път на кредитирането на държавата върху банковата система и следователно към едно допълнително раз-

157 A. C. Pigou: „Study in Public Finance“, c. 247.

ширение в обема на банковите кредити. Дали това косвено кредитиране на държавата от страна на банковата система ще има или не същите резултати, които биха се получили при прякото кредитиране на съкровището от страна на централната банка, е отделен въпрос, който ще бъде разгледан пряко в следващата част на изложението. Разгледаните до тук съображения обаче клонят към заключението, че финансирането на държавата чрез преки данъци е за предпочитане в случаите на значителни неповтарящи се разходи от непродуктивен или консумативен характер – каквито са разходите на държавата във връзка с поддържането на войската, и че данъчното облагане трябва да бъде разширено до онзи предел, при който би настъпило едно нежелателно намаление в обема на производството.

3. ФИНАНСИРАНЕТО НА ДЪРЖАВАТА ЧРЕЗ ЗАЕМИ И КУПУВНАТА СИЛА НА НАСЕЛЕНИЕТО

Техниката по финансирането на държавата чрез вътрешни заеми. В предходната точка бе вече изтъкнато, че финансирането на извънредните разходи на държавата посредством увеличено пряко и косвено облагане е свързано с известни пределни граници, свръх които увеличението в данъчното облагане предизвиква сериозни смущения в развитието на производството, и че финансирането посредством увеличено данъчно облагане в горните рамки не би могло да покрие всички извънредни разходи на държавата, поради което прибягването до вътрешни заеми се явява почти неизбежно – независимо от теоретичните съображения за естеството на разходите, за бремето на данъчното облагане и на службата по заемите и т.н. По начало финансирането на държавата посредством емитирането на вътрешни държавни заеми цели изземването на необходимите на държавата средства от населението и едновременното ограничаване на възможността за съревнователното участие на населението в пазара на готови блага, материали или труд. С други думи, държавата преследва както самото набиране на необходимите финансови средства чрез покриването на вътрешния заем от населението, така и обсебването на контрола върху онези действителни или реални средства, които са необходими за поддържането на войската и на останалите държавни служби и върху които ще бъдат изразходвани набраните суми чрез емитирането на заема. Както се изразява Р. С. Сейърс, „тези финансови проблеми представляват само финансовите прояви на проблемата за посрещане на действителните разноски по поддържането на войската. Държавата се нуждае от средства с оглед да се снабди с реални блага. Колкото по-малко е търсенето на такива блага от страна на населението, толкова по-лесно държавата ще се снабди с необходимото количество блага, материали и услуги.“[158] Следователно правилното финансиране на държавата при подобни изключителни обстоятелства налага набирането на средствата по начин, който действително ограничава възможностите на частните потребители да разполагат с реални блага, материали или услуги.

Техническите възможности, които се откриват пред държавата за финансирането на извънредните разходи посредством заеми, се свеждат до емитирането на доброволни заеми, от една страна, и до емитирането на полузадължителни или задължителни вътрешни заеми, от друга страна. Към последната категория спадат и онези сравнително модерни мероприятия, които свързват изплащането на задълженията

158 R. S. Sayers: „Modern Banking“ (c. 275), London, Oxford University Press, 1938, c. 1–316.

на съкровището към доставчиците на държавата с лихвоносни съкровищни бонове, приемани от съкровището при изплащането на данъци и други задължения към държавата от страна на приносителите на боновете. Най-добрата техника по емитирането на задължителния вътрешен заем не би могла да избегне различното третиране на лица или предприятия с еднакви капитали или доходи, но в различни обстоятелства на стопанска дейност, защото определеният критерий за участието в заема ще бъде по необходимост в голяма степен произволен, без да държи сметка за специфичното положение на отделните лица и фирми. Така например емитираният в България през 1941 година 5% вътрешен държавен заем за народната отбрана предвижда задължителното участие на стопанските предприятия с основен капитал над 500 000 лева в покритието на заема – чрез определени проценти върху явните резерви на дружествата и т.н. и чрез определен процент от балансовия капитал на събирателните и командитните дружества и на едноличните търговски фирми[159]. Същият недостатък лежи в основата и на втория вътрешен държавен заем, според който задължителното участие на отделните физически и юридически лица в покриването на заема е в зависимост от размера на техните имущества[160]. Подобна техника на вербуване на участието в подписката за заема на отделните фирми или лица държи сметка за различните обстоятелства, в които се намират две еднакви по размера на собствените средства предприятия, но в различни положения във връзка с тяхната стопанска дейност. Действието на задължителния вътрешен заем се приближава в голяма степен до това на прякото данъчно облагане – и то в онази най-неблагоприятна форма, която е свързана с облагането на военновременните конюнктурни печалби на базата на променливите процентни съотношения, които печалбите носят към размера на основния капитал – и отстъпва пред действието на доброволния вътрешен заем, който не затруднява дадено лице, фирма или предприятие, намиращо се в остра нужда от финансови средства във връзка с неговата стопанска дейност.

Общо взето, аналогични резултати биха могли да бъдат постигнати не чрез емитирането на един задължителен вътрешен заем, а чрез една подходяща комбинация на засилено пряко данъчно облагане и едновременното емитиране на един доброволен вътрешен заем. В подобен случай неблагоприятните отражения на задължителния заем биха били в голяма степен отстранени – в интереса на правилното развитие на стопанството – и необходимите средства биха могли да бъдат набрани при още по-ниски разноски и в не по-продължително време. Подобни съображения са ръководили по всяка вероятност А. С. Пигу в изграждането на неговото заключение, че единственият аргумент, който би могъл да бъде изтъкнат в полза на емитирането на задължителни вътрешни заеми, е от политически характер – „ако общественото мнение, което обикновено е много несигурно и неустановено по подобни въпроси, налага прибягването до един задължителен вътрешен заем по политически причини“[161]. Пигу обаче не се спира върху въпроса относно по-голямото ограничаване на действителната купувна сила на населението чрез задължителния, отколкото посредством доброволния заем – понеже задължителният заем не прави разлика между фактически свободните или неизползваеми в предприятието средства и средствата, които са необходими за правилното развитие на дейността на предпри-

159 Обнародван в „Държавен вестник“, брой 116 от 30 май 1941 година.

160 Законът за този втори заем бе приет от Народното събрание на 27 март 1943 г.

161 A. C. Pigou: „Public Finance“, c. 256.

ятието в даден момент. Същевременно трябва да се подчертае, че въздействието на задължителния заем върху стопанската дейност се приближава значително до това на военновременното облагане на печалбите, понеже стимулът за увеличение на производството може да бъде еднакво засегнат както от засиленото данъчно облагане, така и от знанието, че първоначалното емитиране на един задължителен заем не изключва възможността от едно повторение на този опит за набиране на допълнителни средства за нуждите на съкровището.

Въвеждането на лихвоносни съкровищни бонове при плащанията на държавата спрямо нейните доставчици представлява една друга вариация на задължителния вътрешен заем, с тази разлика че циркулацията на лихвоносните бонове се обезпечава до известна степен от тяхното качество на законно платежно средство при изплащането на данъци и пр.[162] Пускането в обращение на подобни бонове представлява по естество един задължителен вътрешен заем, който обаче не обременява дейността на отделния предприемач поради циркулационния характер на боновете, т.е. поради тяхното качество на законно платежно средство. От тази гледна точка следователно разликата между лихвоносните съкровищни бонове с качество на законно платежно средство и между обикновените парични знаци, емитирани от централния емисионен институт, е незначителна – и в двата случая държавата придобива възможността да си обезпечи ползването на определено количество стоки, материали или услуги чрез заплащането им с допълнително пуснати на пазара платежни средства. Разликата между двата начина на кредитиране се свежда в края на краищата до обстоятелството, че при прякото пускане на пазара на допълнителни парични знаци се увеличават задълженията на централната банка – срещу едно съответно увеличение в актива на банката във връзка с увеличението в задълженията на съкровището, докато при пускането на пазара на лихвоносни съкровищни бонове с качество на законно платежно средство в баланса на централната банка не настъпват преки промени, тъй като боновете представляват едно задължение на съкровището. От гледището на отделния държавен доставчик пускането на пазара на лихвоносни съкровищни бонове като редовни платежни средства, макар и равняващо се на един задължителен вътрешен заем, представлява по-незначително бреме, отколкото емитирането на един доброволен вътрешен заем.

Ролята на банковата система във финансирането на държавата чрез вътрешни заеми. При разглеждането на въпроса за финансирането на изравнителния фонд на цените бе изтъкнато, че политиката на финансиране на фонда посредством вътрешни заеми не би могла да ограничи в желания размер действителната купувна сила на потребителите поради обстоятелството, че облигациите на заема се приемат от банковата система при отпускането на заеми срещу залог на ценни книжа. Същото важи и по отношение на облигациите на задължителния, доброволния или смесения вид държавни вътрешни заеми за финансирането на извънредните нужди на съкровището. Ако приносителят на облигации от един задължителен или доброволен вътрешен държавен заем се нуждае от средства за правилното развитие на своята стопанска дейност, пред него се откриват две възможности за действие: или да продаде облигациите на свободния пазар, което ще зависи предимно от съотношението на техния пазарен курс спрямо паритетния им курс, или да заложи облигациите в някоя

162 Срв. например А. Г. Христофоров: „Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове“ в сп. „Икономист“, год. IV (1942), кн. 4, с. 417–428.

банка срещу получаването на съответния банков кредит. В първия случай кредитирането на държавата се поема от друго лице, което става приносител на облигациите от заема и което в момента не се нуждае от парични средства, а във втория случай фактическото кредитиране на държавата се прехвърля върху банката, която доставя средствата на приносителя на облигациите при отпускането на съответния заем. Следователно теоретичните недостатъци на задължителния вътрешен заем се омаловажават донякъде от обстоятелството, че съществува възможност за прехвърлянето на прякото бреме за кредитиране на държавата било върху такива лица, които временно разполагат със свободни парични средства, търсещи подходящи обекти за инвестиции, било върху самата банкова система, която получава една първокласна гаранция срещу отпуснатите кредит на приносителите на облигациите. И в двата случая обаче се постига само една от двете основни цели на заема – държавата се снабдява с необходимите *финансови* средства, без обаче да си обезпечи едновременното освобождаване на реални средства за своето финансиране, тъй като ефективната купувна сила на първоначалните приносители на облигациите от заема остава непроменена и все още може да бъде насочена към пазара на стоки, материали и труд.

Ако централният емисионен институт е склонен да кредитира частните банки срещу залог на заложените при тях облигации от вътрешния (задължителен или доброволен) държавен заем, косвеното кредитиране на съкровището от страна на банковата система би могло да продължи почти до безкрайност, т.е. до пълното обезценяване на вътрешната стойност на монетата и до пълния отказ на населението да приема и задържа парични знаци. В интереса на съкровището обаче е да се предотврати едно чрезмерно разширение в обема на банковите кредити, равнозначно на едно съответно увеличение в ефективната купувна сила на първоначалните приносители на облигациите от държавния заем. По всяка вероятност разширението в обема на банковите кредити вследствие на приемането на облигациите в залог срещу отпускане на кредити ще бъде по-слабо, отколкото абсолютният размер на номиналната стойност на издадените облигации от страна на съкровището, понеже част от облигациите ще остане в трайното притежание на техните първоначални получатели и понеже банките ще отпускат кредити срещу заложените облигации само в размер на една част от номиналната стойност на облигациите. Така например законът за 5% вътрешен държавен заем в България от 1941 година задължава банковата система да приема облигациите на заема като залог срещу отпускането на кредити, но само в размер до 80 на сто от номиналната стойност на облигациите. Ако прякото разширение в обема на банковия кредит не може да достигне пълния размер на стойността на издадените облигации от съкровището, вторичното въздействие на разширението в обема на банковия кредит би могло да предизвика в непродължително време набирането на нови спестявания или образуването на нови капитали, които – веднъж насочени в кредитната система – биха могли да послужат като основа за по-нататъшното разширение в обема на банковия кредит. По този начин първоначално създадената от съкровището допълнителна купувна сила (вследствие на емитирането на заема и косвеното поемане на облигациите от банковата система) води към едно вторично увеличение в обема на купувната сила – вследствие на допълнителното разширение в обема на частните банкови кредити.

Този процес на косвено кредитиране на държавата от страна на банковата система може да бъде по-добре уяснен чрез разглеждането на техниката по емитирането,

циркулацията и крайното ликвидиране на ценните книжа от смесения тип държавен заем, т.е. на лихвоносните съкровищни бонове с качество на законно платежно средство. Когато съкровището изплати дадено задължение на държавата към определен доставчик например на войската, последният може да задържи за известно време лихвоносния бон в касите на предприятието си като редовна касова наличност. Поддържането на по-големи количества от подобни лихвоносни бонове като редовна касова наличност би било възможно само при следните две условия: ако доставчикът работи със собствен оборотен капитал, а не със заемен капитал, върху който плаща по-висока лихва от съответната лихва на боновете, и ако лихвата на боновете не е по-ниска от съответната лихва, която доставчикът би могъл да получи при внасянето на сумата на влог в банката, с която работи. Една незначителна част от боновете в даден момент ще се намира в обращение, изместващи или допълващи количеството на паричните знаци, издадени от централната банка. Тази част не би могла да бъде голяма, понеже лихвоносните бонове отстъпват от техническо гледище пред обикновените банкноти и монети като редовно платежно средство, тъй като са свързани с изчислението на тяхната реална стойност в момента на плащането и понеже обикновено се издават в по-големи деноминации, които ги правят неподходящи за плащането на надници, заплати и пр. Онези по-значителни плащания, които биха могли да бъдат извършвани посредством лихвоносни съкровищни бонове, ще бъдат по всяка вероятност уредени чрез издаването на чекове, които имат допълнителното преимущество, че представляват първостепенни доказателствени документи за извършването на плащането. Останалата част от издадените лихвоносни съкровищни бонове, т.е. грамадната част от тези бонове, ще бъдат представени от техните получатели в съответните частни банки за заверяване на влоговите или дебиторните сметки на приносителите на боновете.

Когато една частна банка приеме лихвоносни съкровищни бонове от техния първоначален приносител и завери с равностойността на боновете неговата кредиторна сметка, в баланса на банката се извършват следните промени: задълженията (влоговете) на банката нарастват в размер на стойността на приетите бонове, срещу което в актива на банката се явява едно съответно увеличение в перото „пласменти в ценни книжа“, ако на следния ден първоначалният приносител на лихвоносните бонове се яви наново пред гишетата на банката и изтегли от влоговата си сметка една сума, равна на сумата, с която банката е заверила сметката му при приемането на боновете, в баланса на банката настъпват нови промени: в пасивната страна на баланса задълженията (влоговете) намаляват в размер на изтеглената сума, срещу което в актива се явява едно съответно намаление в салдото на разполагаемите средства, или по-право на касовата наличност. Когато този род операции се повтарят многократно в сравнително непродължителен период, банката установява, че в активната страна на нейния баланс настъпва една значителна промяна в състава и съотношението на отделните пера – разполагаемите средства (касовата наличност) намаляват с постепенното им превръщане в ценни книжа. С намалението на касовата наличност банката тегли съответни суми от централната банка[163] – по своята кредиторна сметка, и по този начин превръща един слабо лихвоносен актив в друг по-лихвоносен актив, понеже лихвеността на боновете е по-голяма от лихвата, която банката полу-

163 В баланса на централната банка се извършва съответната промяна: задълженията на виждане в пасивната част на баланса намаляват в размер на изтеглените суми, а банкнотното обращение нараства автоматически в еднакъв размер.

чава върху своите резерви в централния емисионен институт. Операцията е изгодна от гледището на банката и не носи особени рискове, понеже новият по-лихвоносен актив се състои в държавни ценни книжа. С други думи, при горните обстоятелства косвеното кредитиране на държавата от банковата система е свързано с една значителна изгода за отделните банки, равна на разликата между лихвата на боновете и лихвата, получавана срещу резервите на банките в централната банка.

Този процес на косвено кредитиране на съкровището от страна на частните банки чрез превръщането на техните разполагаеми средства в лихвоносни активи не може да продължи до безконечност, понеже е свързан с абсолютния размер на разполагаемите средства на банките в даден момент, от една страна, и с процентното съотношение на разполагаемите средства към общата сума на влоговете в частните банки, от друга страна. Ако частните банки разполагат със значителни резерви при централната банка, върху които получават една минимална лихва, поемането на лихвоносни съкровищни бонове от банките може да продължи до момента, когато процентното съотношение на салдото на разполагаемите средства към общата сума на влоговете спадне до или около минималния законен размер. Оттук нататък поемането на допълнителни количества лихвоносни съкровищни бонове от банковата система ще зависи изключително от темпото на образуването на нови „пасивни“ влогове – в рамките на предходния анализ за въздействието на едно разширение в обема на банковия кредит върху образуването на нови „активни“ и „пасивни“ влогове. Важното в случая е да се изтъкне не толкова крайният предел на косвеното кредитиране на съкровището от страна на банковата система при поемането на лихвоносните съкровищни бонове, колкото самият факт на това кредитиране. Възможностите на частните банки да разширяват обема на частния кредит не се ограничават с постепенно свеждане на техните разполагаеми средства до законния минимален размер, понеже банките винаги могат да заложат част от лихвоносните си активи при централната банка срещу получаване на съответни аванси от централния емисионен институт, които да служат за основа на по-нататъшното разширение в обема на частния кредит. Единственото ограничение се свежда до допълнителното поемане на нови лихвоносни съкровищни бонове чрез получените кредити от централната банка – тъй като лихвата на боновете е по-ниска от лихвата, която частните банки трябва да плащат на централната банка върху получените аванси. Следователно при значителната ликвидност на паричния и капиталов пазар и при ограничителните разпоредби на държавата относно алтернативните насоки на капиталовите инвестиции, финансирането на извънредните разходи на съкровището посредством задължителни, доброволни или смесени заеми се извършва в края на краищата благодарение на поемането от страна на банковата система на една значителна част от издадените държавни ценни книжа – без едно съответно ограничение в ефективната купувна сила на населението.

Основното несъответствие между паричните и реалните средства за финансирането на държавата. Процесът на косвено кредитиране на една значителна част от извънредните разходи на държавата чрез банковата система под формата на задължителни, доброволни или смесени вътрешни държавни заеми, които не ограничават ефективната купувна сила на техните първоначални приносители, е свързан с появата на едно основно несъответствие между обема на паричните средства, които държавата изземва от стопанството под формата на данъци или заеми за покрива-

не на извънредните нужди на съкровището, и между обема на реалните средства в блага, материали и труд, върху които се насочва изразходването на допълнителните парични средства на държавата. Това основно несъответствие между освободените за нуждите на държавата парични и реални средства не позволява установяването на една обща устойчивост в стопанството на неутралната държава, поради което и администрираното полувоенно стопанство е изложено в голяма степен на онези смущения, които характеризират развитието на процеса на „псевдостопански подем" в регулираното предвоенно стопанство. Поставянето на определено количество парични средства на разположението на държавата за покриване на извънредните разходи на съкровището съвсем не разрешава въпроса за действителното финансиране на държавата и за постигането на една съгласуваност между държавната финансова политика, от една страна, и политиката на държавата спрямо цените, доходите, производството и размяната, от друга страна. Въпреки всички ограничителни разпоредби на държавата в администрираното полувоенно стопанство относно консумацията, производството, доходите и възнагражденията проблемата за реалното финансиране на съкровището все още остава неразрешена, понеже срещу количеството на получените от държавата парични средства чрез данъчно облагане и емитирането на вътрешни заеми не се наблюдава едно съответно по обем освобождаване на реални средства – на блага, материали и труд – за действителното покриване на извънредните нужди на държавата.

Наистина засиленото данъчно облагане на „нормалните" и на военновременните конюнктурни печалби понижава *pro tanto* действителната купувна сила на предприемачите, но не предизвиква едно трайно намаление в техните оборотни капитали, понеже ликвидността на банковата система – нараснала във връзка със значителното набиране на нови влогове и на сравнителната оскъдица на подходящи обекти за капиталови инвестиции, ще бъде използвана от предприемачите за възстановяването на оборотните им капитали в предишния или в желания размер. Също така първоначалното изземване на част от средствата на предприемачите в полза на съкровището чрез емитирането на задължителни, доброволни или смесени държавни вътрешни заеми не ограничава по траен начин тяхната ефективна купувна сила поради косвеното поемане на кредитирането на държавата от страна на банковата система. Онова намаление в обема на консумацията на по-заможните потребители, което трябва да се очаква в резултат на по-засиленото данъчно облагане на класата на предприемачите, както и намалението в обема на консумацията на широките слоеве от населението, което би могло да бъде реализирано в случай на едно по-слабо повишение в размера на техните номинални доходи и възнаграждения, отколкото в размера на настъпилото междувременно общо поскъпване на живота, не е достатъчно, за да освободи пълния размер на реалните средства (блага, материали и труд), необходими за финансирането на държавата. Когато държавата покрива една значителна част от извънредните си нужди чрез прякото или косвено изземване на временните излишъци в банковата система, появили се в резултат на предходния стопански „псевдоподем" през периода на регулираното предвоенно стопанство и на някои ограничителни разпоредби на държавата през периода на администрираното полувоенно стопанство, освобождаването на необходимите и съответни реални средства за финансирането на държавата би могло да се постигне само чрез една съответна политика на цените, на доходите, на производството и на размяната, която да допълва възприетата от

държавата политика на финансиране на извънредните нужди чрез данъци и заеми.

По отношение на основните предмети от първа необходимост, които представляват едновременно главните обекти на търсенето на войската и на другите държавни служби, режимът на рационализиране на консумацията, възприет от държавата по силата на обстоятелствата и главно вследствие на преките и косвени последици на принципа на държавното ценоопределяне, постига в голяма степен желаното намаление в обема на частната консумация и освобождаването на необходимите количества блага от първа необходимост за нарасналите нужди на държавата. Освободената реална купувна сила на широките слоеве от населението обаче продължава да действа на пазара чрез изкупуването – в рамките на установените от държавата максимални ценови нормировки – на сравнително по-големи количества от все още свободните произведения, с което допринася за ангажирането на допълнителни количества материали, труд и капитал за изготвянето на подобни произведения. Този процес продължава да се развива въпреки възприетия от държавата режим на рационализиране на суровите материали в индустрията и на производството по наряди за нуждите на войската – защото ограниченото производство на някои артикули е съпроводено с едно повече от съответно производство на други стоки, към които държавата не проявява пряк интерес. Насочването на една значителна част от освободената ефективна купувна сила на широките слоеве от населението към пазара на подобни продукти, т.е. към произведения, които не са влизали в нормалния състав на тяхната консумация, означава едно удвояване или утрояване на масата на купувна сила, която се насочва към пазара на подобни продукти вследствие на присъединяването на купувната сила на по-бедните потребители към купувната сила на по-заможните и редовни потребители на такива произведения при тяхното изкупуване от пазара. Именно тази купувна сила представлява една пречка за правилното финансиране на извънредните нужди на държавата и предизвиква основното несъответствие между набраните от държавата парични средства и необходимите реални средства за покриване на горните извънредни нужди. Защото набраните парични средства фактически остават в голяма степен неизползваеми при липсата на съответни реални средства – вследствие на по-бързото изкупуване на свободните произведения и по-пълното ползване на количествените консумативни дажби от страна на населението с излишна купувна сила.

Следователно набирането на необходимите парични средства представлява само една част от общата политика по финансирането на държавата, допълвайки политиката на надниците, възнагражденията и консумацията, от една страна, и политиката на производството и на външната търговия, от друга страна. Чрез съответното нагаждане на политиката на надниците и възнагражденията към политиката на рационализиране на консумацията – при установените максимални ценови нормировки, се освобождават известни реални средства за финансирането на държавата поради абсолютното и относително ограничение в общия обем на консумацията; чрез политиката на рационализиране на производството и контролиране на капиталовите инвестиции се отстранява въздействието на излишната купувна сила върху обема и състава на производството – чрез намалението или пълното преустановяване на производството на артикули, в които държавата няма пряк интерес, но които ангажират допълнителни фактори на производството за тяхното изготвяне и следователно не позволяват пълното разгъване на производството на необходимите от гледището

на държавата продукти; и чрез политиката на външната търговия се обезпечава, от една страна, отделянето само на такива количества и видове произведения за износ, които намалението в обема на вътрешната консумация и правилното насочване на местното производство освобождават за външните пазари, и, от друга страна, се осигурява ангажирането на девизните средства на държавата и на реалните средства на стопанството във вноса на такива произведения, които са от първостепенно значение за покриване нуждите на държавата и войската, като същевременно се ограничава вносът на онези произведения, върху които би могла да се насочи излишната купувна сила на населението. По този начин тази излишна купувна сила се неутрализира напълно и може да бъде поставена на разположение на съкровището – било пряко, чрез съответното данъчно облагане, било косвено, чрез емитирането на вътрешни държавни заеми – обезпечавайки същевременно освобождаването на онези реални средства, върху които се насочва изразходването на набраните парични средства от страна на държавата.

Явно е, че случайният характер на възприетите от държавата стопански мерки през периода на администрираното полувоенно стопанство не позволява осъществяването на подобно единство или на необходимата съгласуваност в общата политика на държавата по отношение финансирането на извънредните военновременни нужди. Липсва онази вътрешна спойка и последователност в отделните държавни мероприятия в областта на стопанството, която би могла да отстрани появата на основното несъответствие между паричните средства и необходимите реални средства за покриване на нарасналите нужди на държавата във връзка с изключителните военновременни обстоятелства. Така въпреки значителните външни прояви на вмешателство на държавата в стопанския живот, водещи към все по-пълен контрол върху отделните сектори на стопанството, основните проблеми на военното стопанство остават неразрешени и предизвикват смущения, сродни с наблюдаваните явления през периода на стопанския „псевдоподем“. Проблемата на държавното ръководство на стопанството през военно време може да бъде ясно и конкретно поставена или извлечена от няколко кратки мисли на финансовия министър на Германия през Втората световна война, изказани през есента на 1941 година. Така граф Шверинг фон Кросиг пише: „Виждаме, значи, че тайната на стопанската мощ почива, до значителна степен, върху съгласуваността на разните мероприятия в производствения сектор, от една страна, и върху данъците и политиката на цените, от друга страна. Това съгласуване ми се вижда като повелителен дълг на държавното авторитарно и стопанско равновесие“[164]. И по-нататък, разглеждайки процеса на паричното финансиране на държавата чрез вътрешното кредитно разширение, фон Кросиг пише: „Задачата на политиката на надниците и на цените в тоя процес беше да постави в правилно съотношение и в правилна мярка освободените вследствие на разширението на кредита сили. Надниците и цените трябваше да бъдат стабилизирани. Те образуваха преградата против опасностите от ползването на кредита, които опасности изникнаха от кредитната акция... Тая задача бе разрешена.“[165] И накрай, давайки една положителна мярка за размера на реалното финансиране на държавата, фон Кросиг разрешава същевременно и самата проблема за военновременното финансиране на държавата:

164 Граф Шверинг фон Кросиг: „Проблеми на военното финансиране“, в Списание на Българското икономическо дружество, с. 520, 1941, брой 9.

165 Пак там.

„Според пресмятанията ние намалихме частната консумация с около 50 на сто, които отиват за покриване на военностопански нужди. Чрез тая промяна се освободиха суми, които бидоха използвани за военното финансиране. Това стана благодарение на стопанисването на консумативните блага от първа необходимост.“[166] Тези основни начала на финансирането на извънредните военновременни нужди на държавата посредством съгласуването на държавните мероприятия в отделните сектори на стопанството представляват предметът на следващата част на изложението, т.е. на принципите на ръководеното военно стопанство.

166 Пак там, с. 521.

ЧАСТ III
РЪКОВОДЕНО ВОЕННО СТОПАНСТВО

Ела, зло, че без теб пò зло…

Народна поговорка

ГЛАВА VII. ПЛАНОВОТО РЪКОВОДСТВО НА ЦЕНИТЕ И НА ДОХОДИТЕ

1. СЪЩНОСТ И ЗАДАЧИ НА РЪКОВОДЕНОТО ВОЕННО СТОПАНСТВО

Плановият характер на ръководеното военно стопанство. Когато призракът на войната хвърли своята сянка върху някоя държава, всички вътрешни спорове трябва да стихнат. Безпредметен става и спорът за сравнителните достойнства и недостатъци на либералистичната теза за саморъководеното стопанство и на авторитарната теза за ръководеното стопанство. „Отбраната е по-важна от благосъстоянието“[167], бе казал Адам Смит много преди развихрянето на спора около предимствата на саморъководеното и ръководеното от държавата стопанство. С тази кратка фраза родоначалникът на съвременната икономика подчертава недвусмислено основното противоречие между войната и благосъстоянието на народите. Пред алтернативата за един печален завършек на войната благосъстоянието трябва да бъде пожертвано пред олтара на върховните нужди на отбраната. За да бъде резултатно и плодоносно обаче, това пожертване на благосъстоянието предполага известна планомерност и значителна рационалност. Подобна планомерност и рационалност могат да бъдат осъществени само посредством вмешателството на държавата в стопанския живот на страната – едно вмешателство, което надхвърля рамките на нормативните ограничения и постепенно се приближава до пълното ръководство по отношение на преследваните цели и използваните средства за тяхното постигане. Целта е дадена окончателно и недвусмислено, а задачата на държавното ръководство на стопанството представлява съгласуването на средствата за постигането на определената цел. Ръководството трябва да бъде планувано или съгласувано с определена цел, а фактически плануването и рационалното действие представляват идентични понятия. Не може да съществува спор относно необходимостта или конкретността на това планиране, защото неговите цели са свързани с подготовката и обезпечаването на военната отбрана на страната, а не със създаването на максималното благосъстояние на населението.

Критиката на ръководеното от държавата стопанство в периоди на мирновременно развитие пада от само себе си пред изискванията и повелите на военното напрежение на стопанството. Професор Т. Е. Грегъри – един от най-изтъкнатите съвременни икономисти и привърженици на чистия либерализъм, дава следната характеристика на плановото ръководено стопанство: „Истината е, че стопанското планиране е свър-

167 Цитиран по T. E. Gregory: „Gold, Unemployment and Capitalism“ (с. 214), London, P. S. King & Son, Ltd., 1933, с. 1–308.

зано с нещо повече от едно обикновено съгласуване на средствата и целите – то означава съзнателен избор на целите и следователно проблемите, които са свързани с него, се отнасят както до целите, чието постигане се преследва от планирането, така и до средствата, чрез които въпросните цели трябва да бъдат постигнати. Стопанското планиране, с други думи, представлява един дуализъм от средства и цели. Именно този дуализъм придава на стопанското планиране известно обаяние, и именно този дуализъм предизвиква в края на краищата неговия фатален край.“[168] Друг известен икономист, който възприема не без известни усилия съвременния капиталистически строй, намира, че „планирането само по себе си не представлява някаква добродетел; резултатите на един план, почиващ върху погрешни основи, биха могли да бъдат понезадоволителни от последиците на пълното отсъствие на всяко планиране“[169]. Когато обаче стопанството е изправено пред необходимостта от съгласуването на всички средства и усилия за постигането на крайната военна цел – победата, стопанското планиране се налага по силата на обстоятелствата и независимо от неговото обаяние, от свързания с него дуализъм и от възможността за едно проваляне на планирането; и всяко усилие по посока на съгласуваното провеждане на известни държавни мероприятия в областта на стопанството би могло да даде по-задоволителни резултати от пълното отсъствие на всяко планиране. С една дума, през периоди на военновременно развитие на стопанството в навечерието на една война, стопанското планиране не означава някакво зло или печално недоразумение, или хилаво недомислие, но представлява единствената добродетел в областта на стопанството.

Основната характеристика на планирането в областта на стопанството се свежда до обстоятелството, че планирането означава избор и почива върху принудата – избор между целите и средствата за тяхното постигане и принуда по отношение провеждането на мероприятията чрез избраните средства. „Да планираш означава да действаш с определена цел или да избираш; а изборът представлява есенцията на икономическата дейност.“[170] Същевременно „същността на планирането се крие в това, че то съдържа известен план, а всеки план включва в себе си известен ред, подчинение, вмешателство и власт“[171]. Действителността потвърждава изтъкнатата връзка между планирането и силата, наложена от една съответна власт: „Не е случайно явлението, че в онези области, в които прогресът към пълно национално планиране е най-голям, политическото устройство е най-силно отдалечено от демократичните понятия за държавата.“[172] Но в периоди на военновременно развитие на стопанството управлението на държавата и без това се отдалечава чувствително от мирновременните демократични линии даже и в класическите държави на демокрацията. Следователно предпоставката за провеждането на мероприятията посредством принудата, почиваща върху силата на една съответна власт, се осъществява, така да се каже, автоматически при положението на държавно ръководство на стопанството с оглед на една евентуална война. Принудата естествено е противоположно понятие на свободата във всички отношения, включително и в областта на стопанството. „Имаме или едно положение на свободен избор, или регламентация на консуматора: или сво-

168 T. E. Gregory: „Gold, Unemployment and Capitalism“, с. 277–278.

169 A. G. B. Fisher: „The Clash of Progress and Security“ (с. 224) London, Macmillan & Co., Ltd., 1935, с. 1–234

170 Lionel Robbins: „Economic Planning and International Order“ (с. 4), London, Macmillan & Co., Ltd., 1937, с. 1–330.

171 T. E. Gregory, цит. съч., с. 279.

172 Lionel Robbins, цит. съч., с. 62.

боден избор за използването на най-икономичните методи от гледището на печалбите и загубите, или авторитарно регламентиране на методите на производството. Всяка една от горните две алтернативи изключва другата. Съвместното прилагане на планирането и на свободата, на регламентирането и на съвършената еластичност в организацията и техниката, е физически невъзможно.“[173] Ограничението на свободата при един режим на стопанско планиране и държавно ръководство на стопанството през време или с оглед на една война представлява цената, която трябва да бъде заплатена за успешното превръщане на стопанството в годно и дейно средство за водене на войната.

Съществува още един въпрос, който трябва да бъде осветлен – за значението на стопанското планиране във връзка с поддържането на статуквото в стопанството или с неговото динамично развитие. Противниците на стопанското планиране през периоди на мирновременно развитие на стопанството обикновено подчертават основната теза, че планирането е възможно само при статични условия. „Истината е, че едно планово общество може да съществува само при основната предпоставка за статични условия на производството – или защото промени не се допускат, или защото промени не настъпват поради други причини.“[174] Даже автори, които оспорват теоретичното съвършенство на либералистичната система и поддържат, че частната инициатива не реагира достатъчно бързо и в желания размер спрямо промените в състава на търсенето на блага и услуги, отричат на практика съвместимостта на стопанското планиране с динамичните промени в стопанството. Така например А. Г. Б. Фишер пише: „Тъкмо поради обстоятелството, че почти всички привърженици на планирането преследват преди всичко стабилизирането на статуквото – поне в индустриите, с които те са най-тясно свързани, е напълно възможно да съчетаем пълното одобрение на планирането изобщо с дълбок скептицизъм относно почти всички конкретни планове.“[175] Но плановото ръководено военно стопанство не преследва поддържането на статуквото във важните сектори на стопанството, а напротив, извършването на значителни промени в тези сектори с оглед да се постигне онова положение, при което стопанството би могло да бъде годно и дейно средство за водене на войната. Така например извършването на онази хоризонтална и вертикална интеграция в областта на индустрията през време на война, за която говори Андре Пиатие, е свързано с най-големите динамични промени в стопанството, а не с поддържането на статуквото.[176] Само след успешното и трайно приключване на необходимите динамични промени в стопанството може да се говори за появата на един стремеж към поддържането на така установеното статукво – доколкото постоянно изменящите се условия на производството, на снабдяването, а и на нуждите на войската и населението, позволяват едно подобно статично състояние на стопанството.

Целите на плановото ръководено военно стопанство. Изтъкнато бе вече, че задачата на плановото ръководено военно стопанство се свежда до превръщането на стопанството в годно и дейно средство за водене на войната. Тази цел на военното стопанство се поставя спонтанно от основното и неизбежно несъответствие между обема на предлагането и обема на търсенето, или с други думи, между обе-

173 T. E. Gregory: цит. съч., с. 282.

174 Пак там, с. 289.

175 A. G. B. Fisher: цит. съч., с. 223.

176 André Piatier: „L’Economie de Guerre“, с. 97.

ма на производството и обема на нуждите на войската и на цивилното население. Ударението пада предимно върху местното производство (индустриално, занаятчийско или селскостопанско), понеже затрудненията в областта на международната търговия приближават значително стопанството на държавата в навечерието или през време на една война до теоретичното състояние на „затворено“ стопанство. Съгласуването на нарасналите извънредни нужди на войската и на държавната администрация с противоположното развитие на предлагането представлява крайната цел на държавното ръководство на военното стопанство. От една гледна точка следователно целта на ръководеното военно стопанство се крие в едновременното и успоредното обезпечаване на паричните и на реалните средства за покриване на извънредните нужди на държавата – в рамките на сравнително нееластичното състояние на предлагането. От друга гледна точка задачата на ръководеното военно стопанство се свежда до съответното насочване на производството и едновременното и успоредно регулиране на потреблението, при което извънредните нужди на войската и на държавата ще могат да бъдат задоволени във възможния максимален размер – при съответно минимални жертви от страна на цивилното население с оглед на неговите консумативни нужди. Явно е, че горните две тези са в края на краищата напълно идентични.

Реалното покриване на извънредните нужди на държавата следователно представлява основната проблема в ръководеното военно стопанство. Реалните източници, от които държавата може да черпи необходимите средства за покриване на своите извънредни нужди, се поддават на следното разделение[177]: (1) текущото производство през годината, което – извън наложените от държавата данъци, стопанството би произвело в блага и услуги за вътрешна консумация или по-точно, употребата на производствените средства, чрез които горните блага и услуги биха могли да бъдат произведени; (2) текущото производство през годината, което би могло да бъде произведено с оглед на създаването на нови капиталови инвестиции, или по-точно, употребата на производствените средства, чрез които новите капиталови инструменти биха могли да бъдат създадени; (3) текущото производство през годината, което би могло да бъде произведено и отделено за поддържането и подновяването на наличните капиталови съоръжения, или по-тясно взето – употребата на производствените средства за горната цел; (4) допълнителният напън в производството – свръх нормалния напън, произлизащ от увеличението в съществуващите или от налагането на нови данъчни тежести; (5) пряката употреба на наличните капиталови съоръжения и въобще на капиталови или инвестиционни блага; и (6) косвената употреба на наличните капиталови съоръжения и инвестиционни блага. В първите три точки едно въздържане от пряка консумация, или от създаването на нови капиталови съоръжения, или от поддържането или подновяването на наличните капиталови съоръжения, би действало за освобождаването на реални средства, които биха могли да бъдат впрегнати за покриване на извънредните нужди на държавата. И в трите случая обаче крайният резултат се свежда до едно намаление в обема на текущата консумация и до едновременното ограничение на възможностите за поддържането или евентуалното увеличение на обема на консумацията в бъдещето – поради въздържането при създаването на нови капиталови съоръжения и въздържането при подновяването на текущо изхабяваните капиталови съоръжения.

177 Срв. например A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 26.

Допълнителният производствен напън, надвишаващ нормалния напън и представляващ четвъртият източник за покриване на извънредните нужди на държавата, се нуждае от по-подробно обяснение. Тук е наложително да се прави разлика между прякото увеличение в самия брой на заетите работници, от една страна, и между самото увеличение в насоката или ефикасността на труда, от друга страна. Броят на заетите работници може да бъде увеличен посредством привличането на безработните трудови сили чрез доброволното и задължително привличане на онези лица, които обикновено не припечелват пряко необходимите за тяхната издръжка материални средства, чрез привличането на младежи от двата пола в пазара на труда, които нормално биха постъпили след една или повече години, както и чрез задържането в производствения процес на настоящи пенсионери или на лица, които нормално би следвало да бъдат пенсионирани или освободени поради пределна възраст. Във втория случай въпросът се свежда до едно увеличение в интензивността на труда, до постигането на по-голяма ефикасност на труда, до прибягването към едно удължение на работния ден и едновременното по-пълно използване на производствения апарат, и накрай, до извършването на едно пренасочване на труда на някои лица, като например в случая с домашните помощници или шофьорите – от труд за задоволяване на частното потребление на работодателя до труд за задоволяване преките военни нужди на държавата във фабриките, транспорта, занаятите или земеделието.

Последните две средства са значително по-ограничени по обсег и значение за покриване нуждите на държавата. Използването на наличните капиталови съоръжения и на инвестиционните блага е възможно само частично – доколкото тези съоръжения или блага се намират във вид на налични и използваеми щокове (като жито, дървен материал и пр., чиито нормални щокове се намаляват в определен размер за дадени периоди), или на някои трайни инвестиционни блага и капиталови съоръжения, които се поддават на прехвърляне по място и на превръщане от една в друга употреба (като например някои жп материали и т.н.). В повечето случаи обаче подобни съоръжения и инвестиционни блага не могат да бъдат пряко въвлечени в употреба и изразходване, защото представляват основни капиталови съоръжения – като къщи, фабрики, мини, земи и машини, които по необходимост запазват капиталовия си характер. Следователно изразходването на наличните капиталови съоръжения, или при известни резерви, извършването на една реална капиталова декумулация, може само частично да бъде от полза за покриване извънредните реални нужди на държавата. Последното средство е от значение предимно през време на война, но при основната предпоставка, че съществува една относителна свобода на международния стокообмен и на международните финансови операции. То се свежда до прехвърлянето на части от капиталови съоръжения, инвестиционни блага, ценни метали или даже акции и облигации върху поданиците на някоя друга държава – срещу обмяната на такива блага, които биха могли да улеснят покриването на извънредните реални нужди на воюващата държава. Тук трябва да бъдат включени и всички авоари в пари и ценни книжа на поданиците на воюващата държава в някоя друга и неутрална държава, които биха могли да бъдат използвани за заплащането на внесените срещу тях реални средства. На същото основание могат да бъдат включени и такива сделки, като отстъпването на С. А. С. Щати от страна на Англия на някои важни военни бази през Втората световна война – срещу доставката на реални капиталови съоръжения под формата на бойни кораби и инвестиционни блага. Разликата между

подобни сделки, както и между продажбата на ценни книжа в чужбина, от една страна, и сключването на един външен държавен заем, от друга страна, не е значителна, защото в първия случай бъдещият приток на средства за страната се ограничава или отстранява напълно, а във втория случай – бъдещият отлив на средства към чужбина ще бъде съответно увеличен.

Общо взето, горните източници за покриване на извънредните реални нужди на държавата се разделят на две широки групи според тяхното отражение върху бъдещото развитие на стопанството: онези източници на реални средства, които се получават чрез употребата и изразходването на налични капиталови съоръжения, или чрез въздържането от поддържането и подновяването на наличните капиталови съоръжения, или чрез въздържането при реализирането на нови капиталови съоръжения, се отразяват изцяло или напълно върху бъдещото развитие на стопанството, докато онези източници на реални средства, които се обезпечават чрез увеличение на производството, на ефикасността на труда или броя на заетите работници, или чрез пренасочването на трудови сили от работа за задоволяване нуждите на частните консуматори към работа за покриване на извънредните нужди на държавата, остават предимно, но не и напълно, в тежест на настоящето – защото те са донякъде свързани с текущото свръхнормално изхабяване на човешкия материал, както и с понижението в потенциалния капацитет на този материал във връзка с пониженото ниво на образованието или скъсяването на самия човешки живот.

Средствата на държавата за ръководство на плановото военно стопанство. Разгледаните източници на реални средства за покриване на извънредните нужди на държавата с оглед на една война представляват, така да се каже, потенциалният суров материал, с който разполага държавата, но който, за да бъде плодоносен, трябва да бъде правилно оползотворен и активизиран от страна на държавното ръководство на стопанството. Това активизиране може да се постигне чрез съответната общодържавна стопанска политика, обхващаща всички отрасли на стопанството и всички страни на стопанската дейност чрез съответни държавни мероприятия, поставени в непосредствено едновременната връзка помежду си чрез общността на тяхната крайна цел. А крайната цел, както бе вече посочено, се свежда до едновременното и успоредно обезпечаване на паричните и на съответните реални средства за покриване на извънредните нужди на държавата, свързани с военната подготовка на страната и с превръщането на самото стопанство в годно и дейно средство за водене на една война. Обезпечаването на необходимите парични и на съответните реални средства може да бъде постигнато само по пътя на съгласуването на отделните държавни мероприятия в областта на стопанството, а съгласуването на тези мероприятия предполага извършването на един рационален избор между алтернативните средства за постигането на определената цел – в зависимост от специфичната ефикасност на всяко отделно средство и от степента на неговото комплементарно значение за постигането на общата цел. Именно тази съгласуваност в избора на отделните средства и тази общност в целите, преследвани от отделните средства, отличават плановото ръководено военно стопанство от администрираното полувоенно стопанство, т.е. от безплановото ръководено стопанство, в което отделните прояви на държавния интервенционизъм не изхождат от едно пряко, предварително и рационално съгласуване на отделните мероприятия с оглед на поставената обща цел, а произлизат, в най-добрия случай, от неизбежното естествено развитие на отделните сектори

в стопанството след и вследствие на първоначалното вмешателство на държавата в основния механизъм на ценообразуването.

Мероприятията на държавното планово ръководство на стопанството за обезпечаването на необходимите парични средства и на едновременното и успоредно отделяне на съответните реални средства за покриване на извънредните военни нужди се разлагат по естествен път на две основни групи: мероприятия за постигането на една вътрешна стопанска и финансова стабилност – на основната предпоставка за по-нататъшното ръководство на стопанството и мероприятията за обезпечаване на необходимите материални и финансови средства за покриване извънредните нужди на държавата. В първата група мероприятия са включени преди всичко политиката на цените, политиката на надниците и възнагражденията и политиката на данъците и заемите, а във втората група мероприятия – политиката на производството, политиката на снабдяването и разпределението и политиката на кредита и капиталовите инвестиции. Тези две основни групи държавни мероприятия в областта на стопанството включват по пряк или косвен път всички останали прояви и средства на държавния интервенционизъм и дирижизъм; те се явяват не като две противоположни по естество и несъвместими едни с други мероприятия, а като комплементарни или допълващи се инициативи, които преследват еднакви цели по различни пътища. Крайната цел на политиката на цените се свежда до установяването и поддържането на едно трайно и устойчиво вътрешно общо равнище на цените, което да обезпечи непроменливостта на вътрешната реална купувна сила на парите и което същевременно да сведе до минимум евентуалния стремеж на населението към запасяване със стоки в свръхнормални размери или евентуалната склонност на производителите да задържат от опазаряване по-големи количества стоки при по-дълги от обичайните периоди. Крайната цел на политиката на надниците и на възнагражденията е в голяма степен тъждествена с политиката на цените – да установи и поддържа номиналните доходи на широките слоеве от населението на едно относително непроменливо равнище и същевременно да установи и поддържа едно такова съотношение между равнището на цените и размера на номиналните възнаграждения, при което една съответно необходима част от текущото производство се освобождава почти автоматически от цивилното потребление и се насочва към покриване на извънредните нужди на държавата. И накрай, крайната цел на политиката на данъците се свежда, от една страна, до обезпечаването на необходимите парични средства за покриването на освободените по горния начин реални средства за задоволяване нуждите на държавата и, от друга страна, до прякото и косвено въздействие върху самото развитие на производството, върху размера и темпото на новото капиталообразуване и върху самото насочване на новите капиталови инвестиции.

При очертаната по-горе взаимозависимост и пълна съгласуваност в политиката на цените, в политиката на доходите и в политиката на данъците, отделните държавни мероприятия в областта на производството, на снабдяването и разпределението и на кредита и инвестициите се явяват донякъде като спомагателни инициативи, допълващи съгласуваното действие на политиката на цените, доходите и данъците. Политиката на производството преследва, от една страна, постигането на максималните резултати в обема на производството и в рамките на ограничените възможности на вътрешното самозадоволяване на стопанството и, от друга страна, съответното насочване на производствените средства към производството на онези стоки и ма-

териали, които са от първа необходимост за нуждите на войската и на цивилното население – едно пренасочване, с което държавното ръководство на стопанството трябва по необходимост да се нагърби вследствие отстраняването на действието на автоматичния механизъм на ценообразуването. Политиката на снабдяването и на разпределението допълва действието на всички останали държавни мероприятия, преследвайки правилното и по възможност най-пълното съсредоточаване на всички стоки и материали от местен или чуждестранен произход към централната разпределителна власт, натоварена със степенуване на нуждите на войската, на цивилното население и на износа, и обезпечавайки равномерното разпределение на определените количества стоки от първа необходимост между цивилното население посредством регламентирането на консумацията. И накрай, политиката на кредита и на инвестициите, съпоставени с политиката на данъците и с всички останали мероприятия на държавното ръководство на стопанството, с оглед на поставената крайна и единна цел, преследва правилното насочване на капиталовите инвестиции, обезпечаването на необходимите парични средства за финансиране на извънредните нужди на държавата и едновременното неутрализиране на онази излишна купувна сила, която би могла да се появи вследствие на не съвсем пълното съгласуване и не съвсем правилното провеждане на отделните държавни мероприятия. Това са в общи линии основните средства на държавата за правилното и съгласувано ръководство на стопанството през време или с оглед на една война. Тези отделни държавни стопански инициативи или политики трябва да бъдат разгледани индивидуално и с известна подробност – в рамките, разбира се, на тяхното съгласувано и комплементарно въздействие върху общото развитие на народното стопанство

2. ОСНОВНИ НАЧАЛА НА РЪКОВОДСТВОТО НА ЦЕНИТЕ

Задачата на държавното ръководство на цените във военното стопанство. Тъй както политиката на цените представлява едно от основните средства на държавата за установяването и поддържането на вътрешната стопанска и финансова стабилност при ръководеното военно стопанство, така и крайната цел на политиката на цените се свежда по естествен път до установяването и поддържането на едно общо устойчиво вътрешно равнище на цените. Не ще съмнение, поддържането на общо устойчиво равнище на цените в стопанството е възможно само чрез отстраняването на действието на автоматичния механизъм на ценообразуването и възприемането на един режим на държавно ценоопределяне без оглед на изравняването между обема на търсенето и обема на предлагането. Основната предпоставка за установяването и поддържането на едно вътрешно устойчиво общо равнище на цените се крие в прекъсването на връзката между цените на вътрешния пазар и промените в цените на стоките на външните пазари. Прекъсването на тази връзка е възможно само чрез широкото приложение на един изравнителен фонд на цените, чрез който повишението в граничните цени на вносните стоки се неутрализира чрез съответни субсидии от фонда, произлизащи в голяма степен от таксите, плащани при износа на стоки с различни вътрешни и външни цени – в размер на разликата между по-ниските вътрешни и по-високите външни цени на експортните произведения. А крайната цел на държавното ръководство на цените се свежда до установяването и поддържането на едно вътрешно устойчиво общо равнище на цените на дребно, при което промените в цените, по които се извършва опазаряването на селскостопанските про-

изведения, по които се заплащат вносните стоки от преките вносители или по които индустриалците продават готовите индустриални произведения, остават без влияние върху цените на дребно на същите произведения.

Под термина „общо устойчиво вътрешно равнище на цените на дребно“ не трябва да се подразбира една система на напълно и окончателно „заковани“ цени, изключваща всяка промяна в установените максимални ценови нормировки или в съотношенията на цените на отделните стоки. Общото устойчиво равнище на цените на дребно е резултат на разхождението в цените на отделните стоки, при което повишението в цените на някои произведения се неутрализира от понижението в цените на други произведения, приблизително еднакви по значение за обема и състава на консумацията на широките слоеве от населението. Защото поддържането на едно устойчиво вътрешно общо равнище на цените на дребно представлява не само основната предпоставка за, но и естественото допълнение на политиката за поддържане на необходимата непроменливост във вътрешната купувна сила на парите: при прекъсването на пряката връзка между системата на цените на дребно и между всички останали видове и категории цени действителната вътрешна купувна сила на парите се измерва единствено чрез промените в абсолютното равнище на цените на дребно. Разхождението в установените максимални цени на дребно е не само допустимо, но и желателно от гледището на насочването на консумацията на цивилното население. Когато някое произведение, което участва със значително тегло в обичайния състав на консумацията на широките слоеве от населението, се намира в сравнително нооскъдни количества, отколкото някое друго произведение с качествата на заместител на първото, декретирането на едно повишение в установената цена на дребно на предлаганото в сравнително оскъдни количества произведение би могло да пренасочи част от консумацията към неговия заместител. От тази гледна точка следователно непроменливостта в установените цени на дребно и в установените ценови съотношения се явява нежелателна и даже вредна, защото не би позволила правилното насочване на консумацията на населението.

Оттук следва, че поддържането на известна „пропорционалност“ в цените на дребно или в техните ценови съотношения не е необходимо или желателно – подобна пропорционалност трябва да съществува само по отношение на цените, по които селскостопанските производители продават своите произведения, и по отношение на цените, по които индустриалците фактически продават своите произведения на ангросистите. Поддържането на пропорционални цени при вносните стоки на едро или при вносителите не представлява проблема, защото тези цени остават извън контрола на държавните органи и зависят изключително от промените в цените на стоките на външните пазари. При селскостопанските производители обаче поддържането на известна пропорционалност в установените максимални цени на произведенията се налага поради обстоятелството, че всяка дисхармония в ценовите съотношения би могла да предизвика значителни промени в обема, състава и насоката на производството. Същото важи и по отношение на индустриалните произведения, при които появата на известна диспропорционалност между установените максимални ценови нормировки за две или повече произведения, изготвяни в дадено предприятие, би могла да предизвика едно относително и абсолютно увеличение в обема на производството на артикули с по-висока цена и едно относително и абсолютно намаление в обема на производството на артикулите с по-ниски цени. Следователно, тъй как-

то промените в установените максимални цени на дребно се явяват като ефикасно средство за пренасочването на консумацията на цивилното население, така и известни промени в цените на селскостопанските и на индустриалните произведения биха могли, при дадени условия, да предизвикат една желана промяна в обема, състава и насоката на производството. Променливостта в цените на дребно и изкуственото създаване на диспропорционалност в максималните ценови нормировки в търговията на дребно представлява годно средство за държавното ръководство на консумацията, а променливостта в цените при производителите и изкуственото създаване на известна диспропорционалност в тези цени представлява годно средство за държавното ръководство и насочване на производството.

Ако създаването на една изкуствена диспропорционалност е допустима и даже желателна в някои случаи при цените на дребно или при цените на производителите, подобна диспропорционалност не трябва да съществува между *общото равнище* на цените на селскостопанските произведения и на индустриалните и вносните стоки, които селскостопанските производители купуват от пазара, както и между цените на вносните и на износните стоки при граничното предаване или прехвърляне на стоките. Поддържането на известна пропорционалност в общото равнище на стоките, които селскостопанските производители продават и купуват на пазара, е необходимо с оглед на запазването на известна непроменливост в реалната купувна сила на селскостопанските производители. Всяко по-чувствително отклонение в общото равнище на индустриалните и вносните стоки от равнището на цените на селскостопанските произведения би могло да увеличи или да намали действителния обем на предлагането на селскостопански произведения на пазара. Ако общото равнище на цените на селскостопанските произведения е по-високо от равнището на цените на индустриалните и на вносните произведения, влизащи в състава на селскостопанското потребление, предлагането на селскостопански произведения би могло да бъде по-ограничено при известни обстоятелства; и обратно, ако общото равнище на цените на стоките, които селскостопанските производители купуват от пазара, е по-високо от равнището на цените, по които те опазаряват своите произведения, не само предлагането, но и производството на селскостопански произведения би могло да бъде по-ограничено при известни обстоятелства. Вътрешната стопанска стабилност налага преди всичко поддържането на едно правилно съотношение между продаваните и купуваните от селскостопанските производители произведения. Поддържането на едно що-годе правилно съотношение в граничните цени на вносните и на износните произведения се налага по същите причини, поставени върху плоскостта на общостопанските интереси на държавата: всяко по-чувствително отклонение в общото равнище на граничните експортни цени от равнището на граничните вносни цени би действало – при по-силното поскъпване на вносните, отколкото на износните произведения – за поставянето в сравнително неизгодно положение стопанството на страната-износителка, със съответните неблагоприятни последици от гледището на финансирането на изравнителния фонд на цените.

Средствата на държавното ръководство на цените. За постигането на желаната вътрешна стопанска и финансова стабилност посредством поддържането на едно устойчиво вътрешно общо равнище на цените на дребно държавата разполага с правото да декретира задължителни максимални ценови нормировки, да неутрализира промените в цените на някои видове стоки посредством приложението на

изравнителния фонд на цените и да контролира фактическото провеждане на ценовите нормировки, като налага съответните санкции. Максималните ценови нормировки трябва да бъдат единни и универсални, независимо от локалните условия на производството или от различията в разноските по превоза. Подобно изравняване може да бъде постигнато без особени затруднения поради правото на държавата да определя различни тарифи за превоза на стоки по железничния или частен превоз и поради възможността, която се открива пред държавата за неутрализирането на някои „свръхпечалби“ или на нетните загуби посредством приложението на изравнителния фонд на цените. Цените на индустриалните произведения трябва да бъдат универсални за всеки отделен продукт при всички производители на същия продукт. Калкулирането на производствените разноски също така не трябва да бъде индивидуално, а по предварително определена и валидна за всички производители схема – независимо от това дали за база на изчислението са взети производствените разноски на пределния или на репрезентативния производител. Важното в случая е да се обезпечи правилното развитие на производството, т.е. осигуряването на максималното възможно количество на производството, като реализираните в повече печалби от по-рационалните производители бъдат евентуално обложени със съответно увеличени преки данъци, но не и с оглед на тяхното пълно изземване.

Поддържането на известна диспропорционалност в цените на някои индустриални произведения, произвеждани в едно и също предприятие или в даден производствен бранш, би могло да бъде оправдано само в случаите, когато определената специфична печалба върху произведенията със сравнително най-ниска цена е все пак приемлива от гледището на производителя; когато производството се извършва по наряди от централната власт при успоредното рационализиране на суровите материали и предоставянето на известен процент от суровите материали на свободното ползване на предприемача; и когато не всички стоки, произвеждани в предприятието или във въпросния производствен бранш, подлежат на разпределение чрез определени количествени консумативни дажби. Във всички останали случаи държавното ценоопределяне трябва да държи сметка за пропорционалността на определените максимални ценови нормировки и за относителната пропорционалност в определените специфични печалби върху отделните артикули – според естеството на производството, дължината на производствения процес и скоростта на обращението на капиталите на предприятието или в производствения отрасъл. Максималните ценови нормировки трябва също така да държат сметка за всички елементи на производствените разноски с оглед да обезпечат една нормална печалба на предприемача. За предпочитане е грешките при калкулирането на производствените разноски, при определянето на максималните ценови нормировки и на специфичните печалби да бъдат по посока на увеличението в цените при производителите и в размера на техните печалби, отколкото в обратната посока – защото задачата на ценовата политика се свежда и до обезпечаването на максималното възможно производство на необходимите от гледището на войската и на населението произведения, като относителното изравняване на печалбите на отделните предприятия бъде предоставено на държавната политика по данъчното облагане.

Приложението на изравнителния фонд на цените не се ограничава само по отношение на вносните и на износните произведения, но и до всички останали видове стоки, при които поддържането на установените максимални ценови нормировки в

търговията на дребно налага вмешателството на държавата чрез съответното субсидиране от средствата на фонда или чрез съответното облагане с такси в приход на фонда. В едно народно стопанство с подчертан селскостопански характер приложението на изравнителния фонд по отношение селскостопанските произведения трябва да бъде сравнително ограничено и предпазливо, като се насочат усилията предимно към установяването и поддържането на приемливи и пропорционални цени за основните селскостопански произведения. Когато обаче нуждите на производствената политика налагат поощряването на производството на дадено произведение, увеличението в неговата цена би могло да бъде неутрализирано посредством изравнителния фонд на цените – стига по този начин да бъде отстранена необходимостта от извършването на ред пренормировки на местни индустриални готови произведения, произвеждани предимно или отчасти от въпросното селскостопанско произведение като суров материал. Онези промени в производствените разноски при индустриалните предприятия обаче, които произлизат от разрешените и неизбежни промени в други важни елементи на производството, като надници, навла и пр., следва да бъдат неутрализирани чрез средствата на изравнителния фонд, с оглед да се поддържат непроменливи цени на готовите индустриални произведения при крайните консуматори. Във всички случаи обаче приложението на изравнителния фонд на цените трябва да бъде ограничено към стоките, влизащи в състава на консумацията на широките слоеве от населението със значително тегло или стойност, като се изключват стоките, които са обект на луксозната консумация или представляват сравнително третостепенни нужди за населението – според преценката на органите по държавното ръководство на цените. Защото в края на краищата бремето по финансирането на изравнителния фонд на цените ще трябва да легне върху всички консуматори, макар и с цената на едно частично преразпределение на доходите във вреда на по-заможните и в полза на по-бедните потребители.

Декретирането на максимални ценови нормировки може да бъде ефикасно и да постигне желаната и необходима вътрешна стопанска стабилност чрез установяването на едно общо устойчиво равнище на цените на дребно само при пълното обезпечаване на принципа на единните цени на пазара. Допускането на успоредното съществуване на различни – на официални и на неофициални цени, за едни и същи по вид и качество произведения на пазара, би означавало пълното проваляне на идеята за държавно ръководство на цените и на обезпечаването на една система на устойчиво общо равнище на цените на дребно. Допускането на една смесена система, при която определени минимални количества от дадени стоки могат да бъдат закупени по установените официални ценови нормировки, а други количества – свръх посочените по-горе минимални размери по различни, свободни и значително по-високи цени, е нежелателно даже и в случаите, когато разликата между нормираните и свободните цени се изземва напълно в полза на съкровището, респ. в полза на изравнителния фонд на цените. Защото подобен режим е възможен само при предпоставката, че наличните количества от въпросната стока са предостатъчни за задоволяването на минималните или даже на нормалните нужди на населението, създавайки по този начин възможност за отклонения от „средната“ консумация на глава от населението, защото на пазара би се появила една незаконна частна търговия с въпросните произведения, изразена чрез прехвърлянето на правата на едни потребители за получаване на определени количества стоки по минималните цени върху други потребители, го-

тови да заплатят сравнително по-високи от нормираните, но по-ниски от свободните цени; и защото контролирането на ценовите нормировки и на количествата, продадени по нормирани и по свободни цени, би представлявало значителни трудности и неудобства от гледището на държавата. А контролът върху цените представлява основата на държавното ценоопределяне, което, за да бъде ефикасно и за да превъзмогне основното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането, трябва да почива на съответната сила и да разчита на ефикасността на законните санкции против нарушителите на наредбите по ценовите нормировки.

Накрай, трябва да се подчертае, че не съществуват естествени граници на обсега на държавното ценоопределяне – първоначалният контрол върху цените се разпростира в дълбочина и ширина, с тенденция да обхване всички видове произведения във всички стадии на производството и на размяната. Поддържането на един сектор от свободни стоки на пазара, макар и сравнително примамлива идея от гледището на техническия контрол върху цените, не е за препоръчване: ако стоките със свободни цени се предлагат в сравнително достатъчни количества с оглед на тяхното специфично търсене, съревнованието между отделните продавачи би нормализирало печалбите и уеднаквило цените, но ако предлагането не е достатъчно с оглед на обема на търсенето, поддържането на свободни цени за въпросните произведения би създало условия за реализирането на значителни свръхпечалби, които не винаги могат да бъдат обхванати при данъчното облагане, особено в някои браншове на търговията на дребно. Подобно състояние на нещата би било незадоволително и от общостопанско гледище, понеже би насочило част от излишната купувна сила на населението, която не се поддава на неутрализиране посредством съгласуваната политика на цените, доходите, регламентирането на консумацията и данъчното облагане, към пазара на такива произведения със свободни цени, предизвиквайки едно нежелателно увеличение в обема на тяхното производство или в обема на вноса. Подобно развитие би предизвикало намесата на държавата чрез съответното ограничение в обема на производството на такива произведения и в обема на техния внос – чрез рационирането на суровите материали и правилното стопанисване на девизните авоари на централната банка. Във всички случаи следователно ценовите нормировки трябва да бъдат по възможност по-пълни и всеобхващащи, макар и с цената на усложняването на самия процес на нормирането на цените и на техния контрол

Организация на службата по държавното ръководство на цените. Организацията на службата по ръководството на цените във военното стопанство представлява един не по-малко важен въпрос, отколкото самите принципи на ръководството и средствата за стабилизиране на цените. Правилното организиране и управление на службата по цените представлява основният камък в сградата на държавното ръководство на стопанството и същевременно пробният камък за успешното провеждане на цялостното държавно ръководство на стопанството. Тази служба трябва да съсредоточава и обединява всички функции на държавната администрация по определянето на цените на стоките – по прякото установяване, декретиране и поддържане на максималните ценови нормировки за всички видове стоки и за всички категории цени. Следователно службата по цените трябва да разполага с управлението на изравнителния фонд на цените, защото в противен случай е невъзможно да се осъществи единното провеждане на откъсването на вътрешните цени от влиянието на промените в цените на външните пазари, както и откъсването на вътрешните цени на

дребно от промените в цените на останалите категории стоки в различни стадии на производството и на размяната. Цените на всички местни селскостопански произведения, включително продуктите на горската и минната индустрии, цените на всички местни индустриални и занаятчийски произведения, цените на всички вносни стоки на вътрешния пазар и цените на износните произведения при границата трябва да бъдат единствено и безвъзвратно определяни от централната служба по цените в администрацията на ръководеното от държавата военно стопанство. Различният режим на търговията с отделни местни или вносни произведения, различните начини на изкупуването или доставянето на стоките и разликите във ведомственото подчинение на събирането, снабдяването или разпределението на дадени стоки, не трябва да бъдат пречка за съсредоточаването на всички функции по прякото определяне на цените върху централната служба по цените.

Всички фактори и елементи, които влияят върху производствените разноски и оттам върху държавното ценоопределяне по косвен път, трябва също да бъдат поставени във формална връзка с централната служба по определяне на цените. Явно е, че поддържането на едно вътрешно устойчиво общо равнище на цените на дребно би било немислимо и фактически невъзможно при автономното определяне на номиналните работнически надници и възнагражденията на административния персонал в стопанските предприятия, при автономното определяне на навлата по железничния и автомобилен превоз, при автономното определяне на размера на косвените облози (мита, акцизи, общински налози и пр.) върху цените на стоките, при автономното определяне на начините и техниката на данъчното пряко облагане – особено по отношение включването или изключването на някои видове данъци в общите производствени разноски. Защото всяка промяна в размера на номиналните работнически надници, в железничните навла, в косвеното данъчно облагане или в прякото данъчно облагане се отразява по един или друг начин върху цените на готовите произведения при крайните консуматори, независимо от провежданата политика от страна на централната служба по цените. Така например допълнителното облагане на някои предмети от първа необходимост с акцизи – по почин на акцизните власти и без знанието или съгласието на службата по цените, би могло да предизвика неутрализирането на настъпилото увеличение в цените на обложените стоки при крайните консуматори чрез съответните премии от средствата на изравнителния фонд в полза на производителите. В такъв случай единственият резултат би бил събирането на една определена парична сума от страна на фискалните власти чрез допълнителното облагане с акцизи и отделянето на една съответна парична сума от средствата на изравнителния фонд за фактическото заплащане на въпросната сума... Една държавна служба би обложила друга държавна служба, като чистият приход от допълнителните акцизи би бил много по-малък от нетната загуба на другата държавна служба – поради разноските по събирането на акцизите и съответните разноски по неутрализирането на допълнителните акцизи чрез субсидии от изравнителния фонд на цените. Съгласуването на отделните държавни мероприятия в областта на стопанството е необходимо най-вече при държавното ръководство на цените, защото цените представляват едновременната и пряка връзка между производството и разпределението, от една страна, и между доходите на населението и данъчното облагане, от друга страна. Тъй както прякото установяване, декретиране и поддържане на максималните ценови нормировки за всички видове стоки и във всички стадии на производ-

ството и размяната трябва да бъде поставено под прекия и непосредствен контрол на централната служба по цените, така и всички останали фактори и елементи, които влияят по косвен път върху ценоопределянето, трябва да бъдат поставени поне в положението на условна подчиненост спрямо ръководството на централната служба по цените. В случаи на разногласия, естествено, споровете трябва да бъдат разрешавани било от върховното ръководство на военното стопанство, било от самия Министерски съвет – ако не съществува нарочен орган за върховното ръководство на военното стопанство. Междинното положение на службата по цените по отношение на производството, от една страна, и на снабдяването и разпределението, от друга страна, налага съгласуването на всички мероприятия по производството, снабдяването и разпределението с мероприятията на централната служба по цените. Ако например консумацията на определен продукт трябва да бъде ограничена в сравнение с консумацията на някой друг продукт, именно централната служба по цените трябва да определи начина на необходимото повишение в цената на първия продукт: било чрез съответното повишение в цената при производителите или вносителите, било чрез съответното облагане на артикула с допълнителни акцизи, мита или други подобни косвени облози, било, накрай, чрез облагането на продукта с нарочна такса в приход на изравнителния фонд на цените. Също така, ако производството на някое селскостопанско произведение трябва да бъде поощрено, именно службата по цените трябва да определи начина на повишението в цената на въпросното произведение, новото съотношение в цената на същото произведение с цените на сродни нему от производствено гледище произведения и размера на прехвърлянето на даденото повишение в цената при производителите върху цената на готовия продукт при крайните консуматори. Защото службата по цените трябва, между другото, да разполага с текущи данни за необходимите промени в ценовите нормировки от гледището на производството или на разпределението – с оглед на евентуалното набавяне на средствата, които ще бъдат необходими за неутрализирането на тези промени върху цените на дребно, или с оглед на евентуалните постъпления в изравнителния фонд от нарочните такси върху произведенията.

Накрай остава един друг важен въпрос – този за административното подчинение на контролните служби по ценовите нормировки и на сродните служби по производството, снабдяването и разпределението. Самото провеждане на контрола върху цените не трябва неизбежно да се свързва с установяването, декретирането и поддържането на максималните ценови нормировки, защото това са две различни по естество служби със съвършено различни задачи и функции. Фактически обаче поради административно-технически съображения за предпочитане е ръководството на службите по контрола на цените и на сродните служби по контролирането на производството, снабдяването и разпределението да бъде поставено под единна власт – и то под властта на централната служба по цените. В краен случай подчинеността на контролните органи по производството, снабдяването и разпределението спрямо ръководството на службата по цените би могла да бъде само условна, но все пак достатъчно тясна, за да се постигне необходимото съгласуване в провеждането на контрола и да се избегне излишното струпване на неколцина инспектори или ревизори в едно и също предприятие почти едновременно едни с други или непосредствено следващи едни след други, с твърде сродни по естество контролни функции. Ако съществува необходимата съгласуваност в мероприятията, целите и

средствата на отделните централни служби по цените, по производството, по снабдяването и разпределението, възможността от евентуалната поява на различия или несъответствия в самите директиви или инструкции на контролните органи по цените, производството, снабдяването и разпределението би била в голяма степен отстранена. Излишно е да се подчертава, че контролният апарат по цените и свързаните с него органи по контролирането на производството, снабдяването и разпределението трябва да бъде твърде многочислен и сравнително добре платен – независимо от допълнителното бреме върху държавния бюджет във връзка с поддържането на допълнителен и многочислен персонал. Разходите на държавата по издръжката на този персонал биха представлявали само една незначителна част от онези средства, които населението би трябвало да жертва безцелно при липсата на строг контрол върху цените и при масовата поява на продажби свръх установените от централната служба по цените максимални цени. За предпочитане е изземването по пътя на прякото или косвено данъчно облагане на необходимите средства от населението за поддържане на многочисления контролен апарат, ако по този начин държавното ръководство на стопанството би могло да спести на населението много по-големи суми, пожертвани и изразходвани под формата на заплатени премии свръх официалните максимални ценови нормировки.

3. СЪГЛАСУВАНОТО РЪКОВОДСТВО НА ДОХОДИТЕ И НА ЦЕНИТЕ

Алтернативни цели на държавното ръководство на доходите. От една гледна точка политиката на цените при ръководеното военно стопанство представлява само едното крило на ножицата, чрез която се отмерва абсолютната височина на равнището на цените – другото крило на тази ножица представлява възприетата от държавното ръководство на стопанството политика на регулиране на доходите на широките слоеве от населението. С други думи, за да бъде конкретизирана политиката на цените, трябва да бъде съпоставена и съгласувана с една съответна политика на доходите: установяването и поддържането на едно вътрешно устойчиво общо равнище на цените и на една вътрешна стопанска стабилност се обезпечава чрез съгласуваното провеждане на политиката на цените и политиката на доходите. При ръководеното военно стопанство държавата разполага със значителни и най-различни средства за регулирането на номиналните доходи на почти всички слоеве от населението – било посредством прякото определяне на надници, заплати и възнаграждения, било чрез определянето на цените на селскостопанските произведения, било, накрай, посредством една съответна политика на пряко и косвено данъчно облагане. Прекият контрол на държавата върху доходите обаче се ограничава само върху доходите на работничеството, на административния персонал в частните предприятия и на държавните, общинските и автономните служители. Във всички стопанства отделните съсловия на работниците, на частните и на държавните служители представляват грамадното мнозинство на градското население и следователно прякото регулиране на доходите от страна на държавата не среща особени затруднения по отношение на градския сектор на народното стопанство. Средствата на това регулиране се свеждат до определянето на минимални и максимални размери за работническите надници – във или вън от рамките на колективните трудови договори, до декретирането на общи процентни добавки към размера на получаваните надни-

ци, възнаграждения и заплати, включително заплатите и пенсиите на настоящите и бивши държавни, общински и автономни служители.

Въпросът е каква трябва да бъде крайната цел на държавното регулиране на доходите на широките слоеве от населението при един режим на устойчиво общо равнище на цените на дребно. Очевидно съществуват две алтернативни цели на политиката на доходите при особените обстоятелства на ръководеното военно стопанство: да се поддържат реалните доходи на широките слоеве от населението непроменени – чрез пропорционални на общото поскъпване на живота увеличения в размера на номиналните възнаграждения, или да се допусне известно намаление в реалната купувна сила на широките слоеве от населението – чрез установяването на едно абсолютно по-високо общо равнище на цените на дребно при непроменени номинални надници, възнаграждения и заплати. Този въпрос се поставя независимо от обстоятелството, дали окончателното стабилизиране на равнището на цените на дребно е настъпило едва след един достатъчно дълъг период от време, през който цените на стоките са отбелязали значително увеличение, или дали стабилизирането на равнището на цените е настъпило непосредствено след отстраняването на действието на автоматичния механизъм на ценообразуването и преди появата на една тенденция към повишение в цените на стоките и на услугите. От гледището на общостопанската политика при ръководеното военно стопанство допускането на известно намаление в реалната купувна сила на широките слоеве от населението е безспорно за предпочитане, понеже допринася за частичното превъзмогване на основното несъответствие между обема на търсенето и обема на предлагането. Защото всяко намаление в реалната купувна сила на широките слоеве от населението води, при други равни условия, към известно ограничение в обема на консумацията, т.е. към едно нагаждане на ефективното търсене спрямо сравнително ограниченото предлагане.

Фактически обаче допускането на известно намаление в реалните доходи на широките слоеве от населението не винаги и при всички обстоятелства би действало за ограничението в обема на потреблението. На първо място, едно намаление в реалните доходи би предизвикало известно намаление в размера и темпото на текущите спестявания от текущите доходи на населението; и колкото по-силно е намалението в реалните доходи, толкова по-пълно ще бъде преустановяването на набирането на нови спестявания от текущи доходи. Защото естественият стремеж на онези слоеве от населението, чиито доходи и без това не са особено високи и които понастоящем трябва да бъдат ограничени посредством възприетата политика на държавата за намаление на реалните доходи, ще бъде да поддържат с всички средства и по възможност по-дълго обичайния обем и състав на тяхното потребление. По този начин част от намалението в реалните доходи на горните слоеве от населението не ще предизвика освобождаването на съответните по стойност реални средства (блага, материали и труд), необходими за покриване на извънредните нужди на държавата, а ще наложи известно намаление в размера и темпото на образуването на нови спестявания в кредитните институти. Ако наложеното от държавната политика намаление в реалните доходи на същите слоеве от населението е достатъчно силно, за да предизвика не само пълното преустановяване на образуването на нови спестявания, но и да наложи известно ограничение в действителния обем на консумацията, трябва да се очаква появата на един процес на капиталова декумулация, в смисъл на финансирането на

част от неотложните консумативни нужди на населението посредством тегленето на суми по набраните в миналото банкови спестявания или даже сключването на нарочни консумативни заеми от банковата система. Съществуват следователно известни граници, отвъд които политиката на намаление на реалните доходи на населението чрез съответното регулиране на равнището на цените и на номиналните възнаграждения, надници и заплати, не може да премине без постигането на обратни на желаните резултати и на известно стеснение в основата на самата кредитна система – и то тъкмо в един момент, когато нуждите на държавата налагат поддържането на значителна техническа ликвидност в банковата система.

Тази политика на намаление в реалните доходи на широките слоеве от населението, обикновено назовавана с модернизирания от Д. Х. Робъртсън термин „наложено спестяване“, не е в състояние да постигне желаните конкретни резултати по отношение обема на консумацията поради други причини. Всяко намаление в размера на реалните доходи на горните съсловия би предизвикало, извън намалението или преустановяването на образуването на нови спестявания от текущите доходи, и едно съсредоточаване на домакинските разходи именно върху онези предмети от първа необходимост, които са същевременно обект на засилено търсене от страна на войската и на държавата и които се предлагат на пазара в сравнително по-ограничени количества. С други думи, ограничението в разходите на домакинствата вследствие на наложеното намаление в размера на реалните доходи би засегнало, на първо място, разходите за развлечения, за някои културни нужди или за артикули от така наречената луксозна консумация, но не и разходите за основните хранителни продукти или за основните предмети на облеклото и тоалета. Ограничаването или пълното отстраняване на разходите върху сравнително третостепенни обекти на потреблението безспорно представлява една крачка напред към нагаждането на търсенето към намаленото предлагане на стоки понеже би предизвикало съответно намаление в обема на производството или на вноса на третостепенни артикули (по значение за потреблението на населението), с което биха се освободили съответни количества труд, материали и капитал за производството на други и по-важни от гледището на войската или на цивилното население артикули. Но ограничаването или пълното отстраняване на тези разходи не би могло да действа за частичното нагаждане на ефективното търсене към намаленото предлагане на предмети от първа необходимост, щом като ограничаването или отстраняването на горните разходи предизвиква съсредоточаването на всички останали разходи именно върху оскъдно предлаганите храни и материали от първа необходимост. В заключение следователно трябва да се подчертае, че политиката на „наложено спестяване“, проведена чрез допускането на известно намаление в реалните доходи на широките слоеве от населението, макар и действаща по посока на частичното изравняване на търсенето към ограниченото предлагане, не може да постигне желаните конкретни резултати в областта на потреблението и трябва да бъде допълнена с една съответна политика на регулиране на консумацията. Независимо от това не съществуват на практика достатъчно убедителни и достоверни критерии, чрез които да се установява предварително размерът на необходимото намаление в реалната купувна сила на широките слоеве от населението.

Значението на алтернативните цели при регулирането на доходите. Политиката на намаление в реалните доходи на широките слоеве от населението се поддава на следната критика: реалното бреме за покриване на извънредните нужди

на държавата в храни, материали и труд се прехвърля едностранчиво върху сравнително най-слабите в икономическо отношение слоеве на населението. Въпреки засиленото данъчно облагане съсловията на по-заможните потребители не участват въобще или участват в съвсем малка степен в понасянето на реалното бреме по финансирането на държавата – понеже намалението в размера на чистите годишни доходи или печалби предизвиква известно намаление в обема на новото капиталообразуване и на новите капиталови инвестиции, но не и едно съответно намаление в обема на действителното потребление. Подобно намаление би могло да бъде предизвикано само при едно почти пълно изземване на чистите доходи от стопанска дейност, от ренти или от наеми чрез съответно увеличено данъчно облагане, но с цената на почти пълното спиране на стопанската дейност и разстройство на производствения апарат. Следователно даже и при едно успоредно и съответно увеличение в данъчното облагане на класата на по-заможните потребители би се получило едно значително неравенство в разпределението на бремето по покриване извънредните реални нужди на държавата. От една страна, класата на по-бедните потребители ще бъде отчасти или напълно лишена от възможността да извършва нови спестявания от текущи доходи и същевременно ще трябва да понася значителни лишения във връзка с намалението в действителния обем на потреблението. От друга страна, класата на по-заможните потребители, макар и възпрепятствана да поддържа капиталообразуването в предишния размер и темп (поради увеличеното данъчно облагане), все пак не е напълно лишена от възможността да акумулира нови капитали от текущи доходи и печалби – без същевременно да участва въобще или в еднакъв размер в процеса на „наложено спестяване“, т.е на ограничаване действителния обем на консумацията, както в случая с потребителите от първата категория.

Това неравенство в разпределението на бремето за покриване реалните нужди на държавата между класата на по-бедните и на по-заможните потребители представлява изходната точка на алтернативната теза за преимуществата на една политика на поддържане и регулиране на номиналните доходи на широките слоеве от населението в права пропорция с промените в общото равнище на цените на дребно. С други думи, всяко увеличение в стойността на издръжката на живота трябва да бъде неутрализирано посредством едно съответно по размер увеличение в номиналните възнаграждения, надници, заплати и пенсии на работниците, частните чиновници, държавните служители и пенсионери. Тази алтернативна политика на регулиране на доходите на широките слоеве от населението все пак допуска известни увеличения в цените на конкретни произведения – чрез съответно увеличени акцизи, мита, такси и пр., в случаите, когато едно увеличение в цената на дадено произведение от първа необходимост, предлагано в сравнително оскъдни количества на пазара, би могло да предизвика едно пренасочване на част от търсенето на въпросното произведение върху някое друго произведение, което се предлага на пазара сравнително по-обилно. Подобни промени в цените на някои стоки от първа необходимост обаче би трябвало да бъдат неутрализирани чрез съответни промени, т.е. в случая – намаления в цените на други и еднакво важни произведения от гледището на потреблението, с оглед да се запази непроменена реалната купувна сила на населението при даденото равнище на цените и при установеното съотношение между нивото на цените и размера на номиналните възнаграждения. При това положение, въпреки извършените промени в цените на някои важни произведения, способността на широките слоеве

от населението да извършват обичайните си спестявания от текущите доходи не би била накърнена; и сравнителното ограничение в потреблението на някои важни произведения поради допуснатото увеличение в техните цени би било компенсирано чрез понижението в цените на други стоки и донякъде чрез съответното и по-засилено данъчно облагане на класата на по-заможните потребители.

Аргументът може да бъде резюмиран по следния начин. При изключителните военновременни обстоятелства държавата трябва по необходимост да изземе една по-голяма абсолютна и относителна част от националния доход или националния продукт. Нуждите на държавата са едновременно парични и реални, налагайки набирането на необходимите парични суми за изкупуването на съответните реални средства. Набирането на паричните средства се осъществява предимно чрез политиката на засилено данъчно облагане, която поставя по-голямата част от бремето върху класата на по-заможните потребители. Отделянето на необходимите реални средства (храни, материали и труд) се осъществява чрез политиката на „наложено спестяване“, която предизвиква известно, макар и не съответно, намаление в действителния обем на потреблението на класата на по-бедните потребители. Но докато политиката на засилено данъчно облагане допринася за намалението в обема на текущите доходи на класата на по-заможните потребители, тя не отстранява напълно възможността за реализирането на нови капиталови акумулации от текущи доходи и печалби. Напротив, при политиката на „наложено спестяване“ възможностите за извършването на нови спестявания от текущи доходи са твърде силно или почти напълно отстранени при класата на по-бедните потребители. В резултат действителният обем на потреблението при класата на по-бедните потребители показва реално намаление, докато обемът на потреблението при класата на по-заможните потребители показва в най-добрия случай много по-слабо намаление; и възможностите за едно по-широко участие в бъдещото разпределение на благата са не само относително, но и абсолютно ограничени при по-бедните потребители – поради почти пълното преустановяване на набирането на нови спестявания от текущи доходи, докато възможностите за по-широко участие в бъдещото разпределение на благата са поне относително, ако не и абсолютно, увеличени при класата на по-заможните потребители – поради поддържането на известна, макар и ограничена, капиталова акумулация.

При алтернативната политика на поддържане реалната купувна сила на широките слоеве от населението непроменена всяко увеличение в обема на прякото данъчно облагане на класата на по-заможните потребители би нарушило съществуващото съотношение в разпределението на благата и в разпределението на бремето за финансиране на извънредните нужди на държавата между класата на по-заможните и на по-бедните потребители. Същевременно поддържането на горното „статукво“ би възпрепятствало както набирането на необходимите парични средства за покриване извънредните нужди на държавата, така и отделянето на съответните реални средства за задоволяване на горните нужди – нещо, което е напълно несъвместимо с основната задача на ръководеното военно стопанство. От тази гледна точка следователно политиката на „наложено спестяване“ и на успоредното и засилено данъчно облагане се явява като единствената възможна и резултатна политика на регулиране на доходите, на спестяванията и на капиталовата акумулация. Неравното третиране при тази политика на класите на по-заможните и на по-бедните потребители би мог-

ло да бъде смекчено чрез: (1) умереното провеждане на принципа на „наложено спестяване“ и посредством (2) задължителното ограничаване и почти пълно изравняване на консумацията на някои произведения от първа необходимост при потребителите от двете противоположни класи. По този начин набирането на необходимите парични средства за нуждите на държавата би могло да бъде осъществено предимно чрез облагането на по-заможните потребители и отделянето на необходимите и съответни реални средства би могло да бъде обезпечено чрез ограничаването на консумацията на потребителите от двете класи, но фактически предимно чрез намалението в консумацията на по-многочислената класа на сравнително бедните потребители – при почти еднакви в абсолютно отношение текущи лишения за двете класи и при почти равни относителни възможности за набирането на нови спестявания или за образуването на нови капитали от текущи доходи и печалби.

Средства за допълнителното неутрализиране на излишната купувна сила. И най-пълното съгласуване в провеждането на политиката на „наложено спестяване“ и на успоредната политика на засилено данъчно облагане не би могло, поне на практика, да отстрани възможността от появата на една излишна купувна сила всред широките слоеве от населението, която би действала за увеличението в обема на частното потребление. Колкото по-умерено се провежда принципът на „наложеното спестяване“, толкова по-непълно би било ограничението в обема на купувната сила на широките слоеве от населението и толкова по-трудно би било отделянето на необходимите реални средства за покриване на извънредните нужди на държавата. Следователно, независимо от съгласуваното регулиране на цените и на доходите, допълнено с една съответна политика на рационализиране на консумацията, наложително е прибягването до други средства за неутрализирането на излишната купувна сила на населението. Едновременното провеждане на една политика на рационализиране на консумацията по отношение основните произведения от първа необходимост, на една политика на силно косвено облагане на всички артикули, които не участват със значително тегло в обичайния състав на консумацията на широките слоеве от населението, и на една политика на регулиране на производството и на вноса по начин, който отстранява възможностите за доставянето на по-големи количества от съвсем третостепенни артикули на пазара, би допринесло твърде много за неутрализирането на излишната купувна сила и за едновременното отделяне на необходимите реални средства за финансирането на извънредните държавни нужди. Но даже и в този случай неутрализирането на излишната купувна сила на широките слоеве от населението не би било пълно и не би могло да постигне желаните резултати поради възможността, която се открива пред населението да използва по един или друг начин образуваните от него нови спестявания от текущи доходи. Въпреки чувствителните ограничения по отношение на потреблението, тези нови спестявания биха могли да представляват една пряка опасност за правилното функциониране на системата на снабдяването и разпределението при режима на нормирани цени и на рационализиране на консумацията – една потенциална опасност за създаването и разрастването на онези нередни явления, присъщи на търговията в така наречените „черни борси“.

Необходимо е следователно да се обезпечи канализирането на излишната купувна сила по един или друг начин в банковата система, и то за един сравнително по-дълъг период, през който притежателите на образуваните нови спестявания от текущи доходи не биха могли да оползотворяват по-голямата част от размера на но-

вите спестявания. При умереното провеждане на принципа на „наложеното спестяване“ държавното ръководство на стопанството би могло да наложи на онези слоеве от населението, върху чиито доходи то разполага с пряк контрол, едно допълнително задължително парично спестяване, съразмерно с номиналния размер на получаваните възнаграждения, надници, заплати и пенсии. Образуваните по този начин задължителни парични спестявания в кредитната система биха носили всички белези на нормални банкови спестявания с тази разлика, че ползването на влоговете от страна на притежатели на влоговите сметки би било разрешено към по-късна дата – обикновено след края на войната или на изключителната военновременна обстановка, в която се развива народното стопанство. Този принцип се свежда в края на краищата до същността на предложения от Дж. М. Кейнс през 1940 година план за покриване на част от извънредните военни разходи в Англия посредством една система на текущи задължителни парични спестявания от страна на широките слоеве на населението.[178] Същият принцип лежи в основата на възприетата през Втората световна война в Германия система на така наречените „железни спестявания“, представляващи периодични парични вноски от страна на работници, частни чиновници, държавни служители, пенсионери и пр., по техните индивидуални влогови сметки в определени кредитни институти – при неизбежната уговорка, че тегленето на суми по горните влогови сметки ще бъде разрешено към определен период след края на войната. И в двата случая се постига едно действително и трайно неутрализиране на част от излишната купувна сила на широките слоеве от населението, като същевременно съответните парични средства се поставят на разположението на съкровището за покриване на нарасналите парични нужди на държавата.

Естественото допълнение на политиката на „наложено спестяване“ – в духа на Д. Х. Робъртсън[179], и на политиката на задължително парично спестяване – според идеята на Дж. М. Кейнс, представлява политиката на покриване на извънредните парични нужди на държавата посредством емитирането на най-различни вътрешни държавни заеми с оглед на тяхното пряко покриване от страна на консумативното население – в разлика от косвеното покриване на заемите от страна на банковата система. Неутрализирането на излишната купувна сила лежи в основата на трите основни цели на ръководеното военно стопанство: увеличението и пренасочването на производството, ограничаването на частната консумация и обезпечаването на необходимите парични средства за покриване нарасналите нужди на държавата. Всички останали мероприятия на държавното ръководство на стопанството, които предстоят да бъдат изследвани, преследват прякото или косвеното неутрализиране на онази излишна купувна сила всред населението, която не би могла да бъде отстранена посредством политиката на регулирането на цените и на доходите.

178 За едно кратко изложение на горния план на Дж. М. Кейнс срв. сп. „Българско стопанство“, год. III, брой 17, с. 234.

179 За развитието на това понятие в по-новата икономическа литература сравни J. M. Keynes: „A Treatise on Money“, vol. I, с. 171 и сл.

ГЛАВА VIII. РЪКОВОДСТВО НА ПРОИЗВОДСТВОТО, СНАБДЯВАНЕТО И РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО

1. РЪКОВОДСТВО И ПРЕНАСОЧВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО

Целите на държавното ръководство на производството. Регулирането на частното потребление се явява като естествено допълнение на политиката на държавно ръководство на цените и на политиката на регулиране на доходите на широките слоеве от населението въз основа на принципа на „наложеното спестяване“. От една гледна точка политиката на регулирането или на рационирането на потреблението представлява комплементарна проява на държавното ръководство на стопанството чрез политиката на данъчното облагане. Намалението на ефективната купувна сила на класата на по-заможните потребители посредством засиленото пряко и косвено данъчно облагане съответства на фактическото ограничение в ефективната купувна сила на по-многочислената класа на сравнително бедните потребители посредством политиката на „наложено спестяване“ и на рационално на консумацията. Самото рационално на консумацията обаче предполага пълен контрол на държавата върху процеса на разпределението на благата, което от своя страна предполага съответен контрол върху процеса на производството и процеса на снабдяването, т.е. на „каптирането“ на стоките от техните селскостопански и промишлени производители или от вносителите и съсредоточаването им в централната държавна разпределителна власт. От методологично гледище следователно изследването на основните начала, които трябва да легнат в държавната политика на рационално на консумацията, трябва да бъде отложено след разглеждането на политиката на производството и политиката на снабдяването. Защото разпределението на стоките между крайните потребители представлява логическият завършек на един процес, който започва с ръководството и насочването на производството от страна на държавата, който преминава през техниката на снабдяването или на „каптирането“ на произведените или доставените стоки, за да завърши с разпределението на стоките между войската, износа и самото цивилно население.

Целите на производствената политика в ръководеното военно стопанство се обуславят, от една страна, от променените и изключителни нужди на държавата, респективно на войската, и от друга страна, от променените условия на външната търговия, респективно на вносната търговия. Военновременните нужди на държавата от стоки и материали са твърде различни от състава на мирновременните нужди, налагайки едно преминаване в производството към артикули и материали, които имат значение за бойната екипировка на войската и за нейната материална издръжка. Насоката и съставът на производството (промишлено, земеделско, горскостопанско или минно) трябва да бъдат нагодени към изключителните нужди на държавата, макар и с цената на едно пълно откъсване на производството от субективните предпочитания на цивилното население. Същевременно насоката и съставът на вноса трябва да бъдат също нагодени към изключителните нужди на държавата – без оглед на субективните или мирновременни предпочитания на частните потребители. Производството и вносът трябва да бъдат поощрявани, независимо от обстоятелството, дали или не производството на даден артикул или вносът на дадено произведение допринасят за увеличението на материалното благосъстояние на населението.

При установения режим на държавно ръководство на цените значението на всеки отделен продукт престава да бъде измервано чрез размера на частното търсене за същия продукт, а зависи изключително от специфичното значение на продукта за превръщането на стопанството в годно и дейно средство за водене на една война. Производството на оръжия и муниции например не представлява обект на частно търсене, но въпреки това лежи в основата на производствената политика при държавното ръководство на военното стопанство. От гледището на общия национален доход на страната производството на оръжия и на муниции може да представлява една нетна загуба – освен в размера или доколкото произведените в страната оръжия и муниции служат за доставката от чужбина на други еднакво необходими стоки и материали. По естество следователно производствената политика в ръководеното военно стопанство се абстрахира от частностопанските интереси на отделните потребители, насочвайки се към задоволяването на изключителните военновременни нужди на държавата, с което по косвен път допринася за обслужването на частностопанските интереси на потребители и производители.

Общо взето следователно, целите на производствената политика се свеждат до пренасочването на производството по начин, който задоволява най-пълно военновременните нужди на държавата; до осъществяването на едно максимално разгъване на производствените възможности на стопанството при изключителната военновременна обстановка; и до окончателното обезвредяване на онази излишна купувна сила на пазара, която не би могла да бъде напълно неутрализирана посредством съгласуваното провеждане на политиката на цените, на доходите и на рационализиране на консумацията. Първата от горните три цели може да бъде постигната по пътя на ограничаването на производството на онези артикули, които не са от значение за бойната екипировка и материална издръжка на войската, за задоволяване на минималните потребности от храни и облекло на цивилното население и за обезпечаването на необходимите количества вносни стоки чрез отделянето на съответни количества местни стоки за износ. Максималното разгъване на производствените възможности на стопанството, в рамките на горното пренасочване на производството, предполага пълен контрол на държавата върху производствените средства и върху самите производствени инсталации, без да отстранява частната инициатива, частното предприятие или дори частната собственост.[180] Постигането на окончателното неутрализиране на излишната купувна сила на широките слоеве от населението, която не би могла да бъде обезвредена посредством съгласуваното провеждане на политиката на цените на доходите и на рационализиране на консумацията, се осъществява, така да се каже, полуавтоматически – благодарение на самото пренасочване на производството към онези артикули, които представляват обект на търсенето от страна на държавата, и благодарение на ограничаването на производството на всички останали артикули, които не са от първостепенно значение за задоволяването на минималните потребителни нужди на цивилното население. В края на краищата следователно по-пълното задоволяване на военновременните нужди на държавата в стоки, храни и материали може да бъде постигнато само за сметка на известно намаление в потреблението на цивилното население, т.е. колкото размерът на „наложеното спестяване“ посредством съгласуваното провеждане на политиката на цените, на доходите, на рационализиране на консумацията и на пренасочване на производството е по-голям, толкова

180 Срв. например проф. Петко Стайнов: „Управлението на държавата пред и през войната“, с. 134–135.

по-значителни реални средства ще могат да бъдат отделени за покриване извънредните нужди на държавата и толкова по-голяма част от производствения капацитет на стопанството ще може да бъде отделен за същата цел.

При изключителната военновременна обстановка, в която се развива народното стопанство, постигането на горния резултат предполага не само пълния контрол на държавата върху производствените средства и инсталации, но и едно много по-пълно съгласуване на производството в областта на индустрията, на земеделието, на горското стопанство и на минното дело. Подобно съгласуване не би могло да бъде постигнато, освен чрез един предварително начертан план за съвместна дейност на централните органи за ръководството на горните производствени сектори на стопанството. Един подобен план обаче предполага предварителното установяване на нуждите, което може да бъде постигнато само по пътя на степенуването на отделните нужди и на едновременното постигане на едно равновесие между така установените минимални нужди и максималните производствени възможности на стопанството. Задачата на производствената политика в нейните различни отрасли се свежда до съгласуването и обезпечаването на максималните производствени възможности във всеки отделен сектор, защото предварителното установяване на нуждите твърде често ще подцени действителния размер на бъдещите нужди, особено във връзка с бойната екипировка и материалната издръжка на войската. „Установяването на нуждите, основано върху съществуващите възможности и фактори на оценката, се характеризира почти винаги с известно подценяване на нуждите.“[181] А предварителното установяване на минималните нужди и съгласуването на тези нужди с производствените възможности на стопанството се налагат от самия факт на неизбежното автаркистично развитие на стопанството. Някои са на мнение, че автаркията във военно време е възможна и присъща само на силно индустриализираните държави, но не и на предимно земеделските страни, които по необходимост трябва да внасят по-голямата част от необходимите оръжия и муниции от чужбина. „Понятието за автаркията е без всякакво съдържание в случая с една страна, която трябва да внася от чужбина оръжията си и бойните материали.“[182] Всъщност вносът на оръжия и бойни материали в предимно земеделската държава се осъществява благодарение на износа на храни и суровини – също тъй, както и вносът на храни и суровини в индустриализираните държави се обезпечава чрез износа на оръжия и муниции. В това отношение международното разделение на труда, явяващо се в противоречие с автаркистичното развитие на стопанството, допринася за по-бързото и рационално превръщане на стопанството в годно и дейно средство за водене на войната – защото автаркията във военното стопанство не представлява самоцел, а средство за по-пълното задоволяване на нуждите в рамките на производствените възможности на самото стопанство.

Средствата на държавното ръководство на производството. Държавното ръководство на производството се провежда върху фона на пълния контрол на централната власт върху производствените средства и върху самите предприятия. Средствата на държавното ръководство на производството се свеждат до три основни мероприятия: пренасочване на производството посредством ценоопределянето, посредством рационирането на суровите материали и посредством задължителното производство на определени видове стоки в определени количества по наряди. От

181 André Piatier, цит. съч., с. 53.

182 Пак там, с. 145.

тези три основни средства могат да бъдат извлечени най-различни комбинации – винаги, разбира се, почиващи върху правото на държавата да определя начина и размера на използването на производствените средства и на производствените инсталации, включително на земята в селското стопанство. Определените от държавата цени за индустриалните произведения трябва да бъдат не само единни или универсални за дадено произведение във всички производствени предприятия, но и достатъчно високи, за да не спъват правилното развитие на производството. В земеделското производство определените от държавата цени трябва да бъдат пропорционални или в най-добрия случай даващи предпочитание на онези произведения, които са от първостепенно значение за изхранването на войската и на цивилното население. Пълното откъсване на вътрешното равнище на цените на дребно от цените при производителите позволява на държавната ценоопределяща власт да извършва калкулирането на цените въз основа на производствените разноски на пределния индустриален производител, предоставяйки относителното нивелиране на реализираните допълнителни печалби от по-рационалните производители на данъчните власти. Основната проблема се свежда до обезпечаването на необходимото увеличение в обема на производството, а не до недопускането на появата на свръхпечалби в отделните предприятия. И при най-строгия контрол на производството от страна на държавата отделните предприемачи и производители ще намерят средства да ограничат производството или да заобикалят ценовите нормировки и другите разпоредби на държавното ръководство на индустрията в случай на установяването на неприемливи цени и недостатъчно високи специфични печалби за отделните произведения.

Установяването на пропорционални цени за селскостопанските произведения естествено трябва да бъде съпроводено с поддържането на едно правилно съотношение между цените на стоките, които селскостопанските производители купуват и продават на пазара. При едно по-високо равнище на цените на онези произведения, които селскостопанските производители купуват от пазара, не само обемът на текущите продажби, но и обемът на производството на земеделски произведения може да бъде относително, ако не и абсолютно ограничен. Последицата на подобно съотношение в цените на купуваните и продаваните от селскостопанските производители стоки може да бъде появата на една тенденция към все по-пълното затваряне на селското стопанство в рамките на неговото самозадоволяване. Също така установяването на едно по-високо равнище на цените на онези произведения, които селскостопанските производители продават на пазара – в сравнение с цените на стоките, които те купуват от пазара, може да има за резултат ограничаването на обема на текущите продажби, увеличението в обема на вътрешната консумация в домакинствата на производителите и евентуално едно намаление в обема на самото производство. Същевременно нарушеното равновесие в съотношенията на цените на продаваните и купуваните от селскостопанските производители стоки води в повечето случаи към едно саботиране на установените максимални ценови нормировки, към нередовното плащане на данъци, към незадоволителното уреждане на задълженията към банковите институти и към други недоволства от социален и политически характер. Основната предпоставка следователно за правилното насочване на земеделското производство остава тази за определянето на пропорционални цени за по-важните селскостопански произведения в рамките на едно правилно съотношение между общото равнище на земеделските и на промишлените и вносните стоки, влизащи в

състава на селскостопанското потребление. Рационирането на производството в индустрията предполага едновременното разпределение на суровите материали между отделните производствени браншове, между отделните производствени предприятия в дадени браншове, както и определянето на специфичните видове и количества стоки, които следва да бъдат произведени във всяко отделно предприятие от дадените сурови материали. По пътя на елиминирането на излишните или не съвсем необходими производства държавата може да стигне до временното преустановяване на дейността на някои производствени отрасли, използвайки освободените по този начин производствени сили, материали, капитали и инсталации за производството на други стоки с по-голямо значение или превръщайки по задължителен начин същите предприятия в такива за производството на стоки-заместители. Успоредно с правото на държавата да налага подобни трансформации в производствените предприятия обаче трябва да бъде обезпечено и правото на самите предприемачи да получават необходимите кредити и други улеснения от страна на държавата за по-бързото извършване на желаните промени, както и за пълното обезпечаване на рентабилността на вложените допълнителни капитали в предприятията, във връзка с горните промени. Защото една система на държавно ръководство на производството, почиваща върху началата на частната собственост на производствените средства и на частната печалба, не би могла да даде задоволителни резултати без едновременното обезпечаване на правата и на задълженията, както на държавата спрямо отделните предприемачи, така и на предприемачите спрямо държавата. Само в рамките на горните права и задължения държавата би могла да предвиди по законодателен път задължителното принуждаване на частни лица да основават нови предприятия или да разширяват съществуващи предприятия с дадена конкретна цел, която не крие в себе си достатъчно голяма привлекателност от гледището на частния предприемач.[183] Така например прекалено дългото протакане на въпроса за приготовляването на изкуствен гьон в България през Втората световна война се обяснява в голяма степен с отсъствието на законни постановления и с надлежни улеснения за предприемачите да поемат някои твърде значителни и рисковани разходи от капиталов характер, защото определянето на достатъчно приемливи цени за гьоновия заместител не би могло само по себе си да предизвика извършването на подобни значителни и рисковани разходи.

Ако извършването на производство по наряди и въз основа на рационирането на суровите материали не представлява особени трудности при индустриалните предприятия, системата на производство по наряди не може да бъде прилагана с еднаква леснина в областта на земеделското производство без наличността на основната предпоставка за установяването на пропорционални цени за по-важните селскостопански произведения. Производството по наряди предполага предварителното създаване на един общ план за засяването, който да държи сметка за съгласуваните интереси и нужди на войската, на цивилното население, на местната индустрия и на износа, и който да е съобразен с районните възможности и особености на стопанството. При наличността обаче на една неприемлива или непропорционална цена за дадено селскостопанско произведение системата на производство по наряди не би могла да даде задоволителни резултати, независимо от строгостта, с която се прилагат задължителните наряди. Така например при една диспропорционална и неприемлива цена за пшеницата предварителното определяне на посевни наряди за

183 Срв. например проф. Петко Стайнов: „Управлението на държавата пред и през войната“, с. 134.

всеки отделен производител би могло да предизвика засяването с пшеница на най-долнокачествените земи в стопанството на отделния производител или разораването на некултивирани в миналото земи с оглед на засяването им с пшеница, или рядкото засяване на семето и небрежно обработване на засетите площи и т.н. По този начин нарядите биват изпълнени, а получените количества пшеница не биха могли да надвишат чувствително вътрешните нужди на домакинствата на самите производители. Същевременно изпълнението на даден производствен наряд в селското стопанство невинаги означава поставянето на съответните количества от въпросните произведения на разположението на централната разпределителна власт, защото при една сравнително ниска, диспропорционална и неприемлива цена за дадено произведение, като например захарното цвекло, изпълнението на наряда може да бъде съпроводено с по-пълното използване на цвеклото вътре в стопанствата на самите производители – като храна на добитъка, с което се осуетява крайната цел на системата на производство по наряди.

Накрай, трябва да се подчертае, че системата на производство по наряди при един режим на държавно определени цени за селскостопанските произведения трябва да държи сметка не само за възможностите и особеностите на отделните производителни райони в стопанството, но и за сравнителното изравняване на купувната сила на производителите във всеки отделен район – посредством установяването на едно относително равновесие в съотношенията на цените на основните произведения на всеки район поотделно. С други думи, пропорционалността в ценовите съотношения на отделните произведения, както и в съотношението на цените на стоките, които селскостопанските производители купуват и продават на пазара, трябва да бъде допълнена с една съответна пропорционалност в ценовите съотношения на основните продукти на отделните селскостопански райони. Трябва да съществуват пропорционални ценови съотношения между произведенията на тютюнопроизводителните райони, на зърнопроизводителните райони, на плодопроизводителните райони, на районите, произвеждащи индустриални растения, и т.н. Защото установяването на сравнително ниски цени за тютюните би оставило в неизгодно положение отделните производители в тютюневите райони, вследствие на което изпълнението на тютюневите наряди би срещнало известни затруднения поради тенденцията към преминаване в производството на други селскостопански произведения, и то не с оглед на тяхното опазаряване, а за обезпечаването на необходимите количества за вътрешна консумация в домакинствата на производителите. От гледището на общостопанския посевен план всички райони са еднакво важни, защото произведенията на едни райони се насочват предимно към задоволяване на нуждите на войската или на цивилното население с храни, а произведенията на други райони – към нуждите на местната индустрия от сурови материали или на износната търговия, с оглед на обезпечаването на необходимите вносни стоки. Следователно установяването на пропорционални цени за основните продукти на отделните райони представлява необходимата предпоставка за правилното провеждане на плановете по засяването и на системата на производство по наряди в земеделието.

Организация на държавното ръководство на производството. Автаркистичното развитие на ръководеното военно стопанство и необходимостта от възможно най-пълното съгласуване на производствените възможности на индустриалното и земеделското производство подсказват, че службата за ръководството на производство-

то трябва да бъде съсредоточена в едно общо и единно ръководство на промишленото и селскостопанското производство. Службата по ръководството на производството се разделя по естествен начин на две отделни служби – първата от които трябва да поеме грижата за самото установяване на минималните нужди на стопанството и за съгласуването и степенуването на отделните нужди на войската, на цивилното население, на местната индустрия и на износа, а втората от които трябва да бъде натоварена с фактическото изработване и провеждане на отделните производствени планове. Съгласуването на минималните нужди на стопанството с максималните производствени възможности на отделните сектори на стопанството налага обединяването на тези две и на пръв поглед напълно самостоятелни служби в една централна служба за ръководство на производството. Мирновременните задачи на отделните служби по индустриалното и земеделското производство невинаги могат да бъдат отделени от военновременните задачи на същите две служби – освен, разбира се, по отношение административното регламентиране на индустрията и занаятите, или на мероприятията за подобрение на селския бит и за рационализиране на земеделското производство. Така например грижите по интензифицирането на селскостопанския труд могат и трябва да бъдат продължени от периода на мирновременното развитие към периода на военновременното развитие на стопанството, независимо от съгласуваното и единно ръководство на промишленото и земеделското производство при ръководеното военно стопанство.[184] Самото изработване и провеждане на посевните планове за всеки отделен район обаче трябва да бъде отделено от общите задачи на службата по земеделското производство и да бъде прехвърлено към единната служба за съгласувано и централно ръководство на промишленото и на земеделското производство.

Същото важи и по отношение на военновременните функции и задачи на мирновременните служби по индустриалното и занаятчийското производство – проблемите за рационирането на суровите материали между отделните индустрии и предприятия или за пренасочването на промишленото производство, или накрай, за разширението, поддържането или закриването на дадени производствени предприятия представляват нови и допълнителни задачи, които трябва да бъдат отделени от мирновременните служби по промишленото производство и прехвърлени към военновременната единна и централна служба за държавно ръководство на промишленото и земеделското производство. Тази единна и централна служба за държавно ръководство на производството безспорно трябва да съгласува мероприятията си с военновременната служба по цените, защото главното средство за ръководство и насочване на промишленото и земеделското производство остава, в края на краищата, правото на държавата да определя цените на промишлените и на земеделските произведения. Тясното сътрудничество между службата по цените и службата за ръководство на производството се налага и поради обстоятелството, че интересите на първата служба – поддържането на едно вътрешно устойчиво общо равнище на цените на дребно посредством широкото приложение на изравнителния фонд на цените, могат да влязат в разрез с интересите на службата по производството – постигането на желаните резултати в областта на промишленото и особено на земеделското производство посредством съгласуваното приложение на една подходяща политика на цените, допълнена с една съответна политика на производство по предварително

184 Срв. например д-р К. Х. Стоянов: „Отбранително и военно стопанство“, с. 57.

определени наряди. Това обстоятелство подсказва необходимостта от поставянето на двете отделни служби по цените и по производството под ръководство на една върховна служба за държавно ръководство на военното стопанство, обединяваща, от една страна, службите по цените и доходите и, от друга страна, службите по промишленото и земеделското производство.

2. РЪКОВОДСТВО И ТЕХНИКА НА СНАБДЯВАНЕТО

„Каптирането“ на вносните стоки и на промишлените произведения. Държавното ръководство на производството представлява само част от общата проблема за снабдяването и разпределението на стоките между трите основни потребителни канала: войската, цивилното население и износа. За правилното обезпечаване на снабдяването и разпределението е необходимо да се съсредоточат всички произведени в страната или доставени от чужбина стоки и материали в една централна разпределителна власт. Проблемата за разпределението следователно е в зависимост от правилното разрешение на проблемата за снабдяването, или за „каптирането“ на стоките от местната промишленост или от селскостопанските производители, както и от вносителите на готови произведения, сурови и спомагателни материали от чужбина. Производствената политика на държавата в ръководеното автаркично военно стопанство представлява основата, върху която се изгражда снабдителната политика и политиката на разпределението на стоките между войската, цивилното население и износа. И най-добрата производствена политика не би могла да разреши проблемата за разпределението, ако не е съпроводена с една подходяща политика на събирането, изкупуването или каптирането на индустриалните и занаятчийските произведения, на вносните стоки и на селскостопанските произведения. Задачата на снабдителната политика в ръководеното военно стопанство се свежда до правилното и по възможност най-пълно събиране, изкупуване или каптиране на произведените стоки в страната или на доставените произведения от чужбина с оглед на тяхното бъдещо разпределение между войската, населението и нуждите на износа.[185] Контролът на държавата върху производствения процес се разширява и върху готовия продукт, който може да бъде използван по един или друг начин само чрез изричното разпореждане на държавната ръководна власт.

Каптирането на индустриалните и на занаятчийските произведения, както и на вносните стоки, представлява сравнително по-лека задача от изкупуването на селскостопанските произведения особено в едно предимно земеделско стопанство със значително раздробление в производствените единици. Рационирането на суровите материали в индустрията и системата на производство по наряди позволяват предварителното, макар и сравнително приблизително, установяване на количествата и видовете на крайните продукти. Колкото по-пълен е държавният контрол на производството чрез рационирането на суровите материали между отделните предприятия и чрез режима на производство по наряди, толкова по-пълен ще бъде и контролът върху крайните, готови произведения, които трябва да бъдат изцяло поставени на разположението на централната разпределителна власт. Защото при допускането на свободни продажби от индустриалните предприятия на редовни търговци или случайни купувачи държавата не би могла да обезпечи съблюдаването на установените

185 Срв. например А. Г. Христофоров: „Цялостното уреждане на проблемата за цените, снабдяването и разпределението“ в сп. „Стопански вести“, год. XIII, кн.1–2.

максимални ценови нормировки и правилното насочване на готовите произведения към съответните консумативни канали. Необходимо е обаче системата на производство по наряди въз основа на рационирани сурови материали да бъде изградена върху едно правилно и безпристрастно установяване на нормите и на качествата на стоките: на нормите, в смисъл на строгото установяване на количествата от даден вид произведение, които могат и трябва да бъдат произведени от количествата на суровите материали, получени в предприятието на базата на рационирането; и на качествата, в смисъл на точното установяване и ефикасен контрол на качествата на стоките, които следва да бъдат изготвени от предадените на предприятието сурови материали. Защото при липсата на строго определени и съблюдавани норми за равностойността на определено количество сурови материали в готови произведения възможностите за допускането на странични продажби свръх установените максимални ценови нормировки и извън разпорежданията на централната разпределителна власт се увеличават съответно. Също така при липсата на ефикасен контрол върху качествата на отделните готови продукти напълно възможно е допускането на известно влошаване в качеството за сметка на едно увеличение в количеството на произведените стоки. В този втори случай съществува възможност за регистрирането на незаконни сделки и за насочването на част от производството към странични купувачи, без надлежното разрешение от централната разпределителна власт.[186] Излишно е да се подчертава, че средствата, необходими за поддържането на един ефикасен контрол върху обема, състава и качеството на индустриалното производство в отделните предприятия, макар и значителни, представляват само една незначителна част от сумите, които гражданството би загубило чрез сключването на незаконни сделки по цени свръх установените максимални такива от държавата.

Контролирането и каптирането на вносните произведения (независимо от държавното ръководство и пренасочване на търговията) не представлява особени трудности. Проблемата за самото каптиране на вносните стоки зависи в голяма степен от възприетата техника или система на уреждане на вносната търговия, т.е. сравнителното участие на самостоятелните частни вносители и на организираните от държавата сдружения на вносители с нарочни задачи и определен обсег на действие. Нуждата от създаването на подобни сдружения или институти, действащи под ръководството и контрола на държавата, произлиза от особените обстоятелства, при които се развива външната търговия в навечерието или през време на една война. Вносът се извършва предимно на базата на натуралната размяна, т.е. срещу износ на съответни и предварително определени количества и видове стоки; тенденцията във всички воюващи и неутрални държави е към засилването на вноса и намаляването на износа поради необходимостта от осъществяването на една по-голяма степен на вътрешностопанско самозадоволяване и стремежа към прехвърляне на част от необходимия производствен напън върху стопанствата на страните-вносителки; и значителните промени в структурата и състава на местното промишлено и селскостопанско производство налагат съответни промени в структурата и състава както на вноса, така и на износа. При това положение доставянето на най-необходимите сурови материали и готови произведения от чужбина чрез действията на отделните

186 Предположението е, че централната разпределителна власт е единна и върховна – всяко раздвояване на правата на гражданските и на военните власти в тази област би довело до частичното или пълно разстройство на снабдителната система, със съответни неблагоприятни резултати както за бойната екипировка и поддръжка на войската, така и за изхранването и посрещането на останалите нужди на цивилното население.

частни вносители среща значителни препятствия: съревнованието между отделните частни вносители би могло да повдигне чувствително граничните цени на въпросните вносни стоки и същевременно да създаде убеждението всред чуждестранните доставчици за едно чрезмерно запасяване с такива произведения в страната-вносителка. Когато ръководството на износната търговия в страните-износителки се намира в ръцете на държавата, подобна опасност не е за пренебрегване и фактически би могла да предизвика едно чувствително ограничение в количеството на доставяните от чужбина суровини и готови продукти.

Подобни съображения, както и самият факт за извършването на част от международната търговия на базата на натуралната размяна, предизвикаха през Втората световна война създаването в ред държави на специални чисто държавни или смесени организации за внос – под ръководството и контрола на държавата и с определени монополистични права върху избрани важни вносни сурови материали и готови произведения.[187] Общо взето, тенденцията към монополизиране на част от вносната търговия от страна на държавата или на нейните нарочни креации се явява донякъде като неизбежен резултат на засиленото пряко участие на държавата в потреблението на вносни стоки. „Монополизирането на външната търговия произлиза нормално от наложителността да се ограничи вносът само към доставянето на действително необходими стоки за народната отбрана и да се постигне едно съответно на нуждите разпределение на внесените стоки.“[188] От гледището на снабдителната политика създаването на чисто държавни или на смесени институти за внос на стоки от чужбина и с определени монополистични права има преимуществото, че същите институти могат да бъдат натоварени от централната разпределителна власт с функцията за техническото разпределение на стоките между отделните потребители или нужди. Сферата на действие на подобни институти обаче би трябвало да бъде ограничена само към най-необходимите в стопанството сурови материали и към готовите произведения от първа необходимост. Вносът на останалите видове сурови материали и готови произведения трябва да бъде предоставен на частните вносители – било за да не се обременяват с излишни задачи създадените нарочни институти за внос, било за да се поддържат личните търговски връзки между местните вносители и чуждестранните износители, които винаги представляват един актив за народното стопанство. Достатъчно би било да се възприеме системата на контролиран от държавата внос – чрез предварителното издаване на разрешителни за внос във всеки отделен или конкретен случай на частните вносители, и на прякото и незабавно поставяне на внесените стоки под разпорежданията на централната разпределителна власт – без правото на отделния частен вносител да разполага с внесените стоки по свое усмотрение, за да се осигури пълното каптиране на всички внесени количества стоки, които се намират под особен режим на разпределение. При стоки със свободен режим на разпределение вносът трябва да бъде предоставен на частните вносители след съответното и надлежно разрешение от органите на държавното ръководство на вносната търговия.

Установяването на наличностите и изкупуването на селскостопанските произведения. В едно предимно земеделско стопанство и, в по-малък размер, в едно предимно индустриализирано стопанство установяването на наличностите и

187 Срв. например André Piatier, цит. съч., с. 185 – за възприетата система в Италия в навечерието на Втората световна война.

188 Пак там, с. 183.

изкупуването на селскостопанските произведения с оглед на поставянето им в разположение на централната разпределителна власт представлява много по-значителни трудности, отколкото в случая с каптирането на индустриалните и на вносните стоки. На първо място, статистическото установяване на производството в селското стопанство среща много по-големи затруднения, отколкото при индустрията или вносната търговия, поради самото естество на земеделската статистика и особено на статистиката за посевите и реколтите. Наблюдението на посевите и реколтите трябва да бъде изчерпателно, а не чрез репрезентативния метод, за да се постигне по-пълното обхващане на производството изобщо и по отделни райони и селища.[189] Също така системата на производство по наряди налага индивидуалното статистическо наблюдение на посевите и реколтите, т.е. на засетите площи от всеки отделен производител в дадена селска община. Репрезентативният метод на статистическото наблюдение на посевите може и трябва да бъде използван предимно с оглед на получаването на предварителни резултати относно реколтата, при предположението, че тези резултати биха могли да бъдат получени много преди резултатите от изчерпателното наблюдение. А в ръководеното военно стопанство нуждата от предварителното установяване на количеството на реколтата е от грамадно значение[190] както по отношение изхранването на войската и на населението, така и във връзка с отделянето на съответните количества за целите на износа в рамките на нарочните междудържавни споразумения за натурална размяна в областта на външната търговия. Същевременно образуването на необходимите обществени запаси и установяването на количествата на текущите разпределителни консумативни дажби налагат предварителното установяване на вероятните количества от всяка нова земеделска реколта.

След установяването на общите количества селскостопански произведения при всяка нова реколта или производствен сезон, необходимо е да се установят количествата, които подлежат на изкупуване, и количествата, които трябва да бъдат оставени в домакинствата на производителите за текущите нужди на самите домакинства и за посев или разсад. За предпочитане е количествата за посев и разсад да бъдат оставяни на съхранение при самите производители, които най-добре биха могли да запазят и наглеждат посевния материал, с което и разноските по общественото складиране и опазване на материалите биха били по-ограничени. Когато минималните количества за вътрешните домакински нужди на производителите и за посев бъдат установени при по-важните селскостопански произведения, трябва да се пристъпи към изкупуването на самите произведения. Изкупуването безспорно трябва да се извършва централно – в зависимост от естеството на произведенията, от възприетия режим на търговията с всяко отделно произведение и от неговото значение в автаркистичното военно стопанство. Произведенията, които са обект на монополната търговия на държавата, трябва да бъдат изкупувани от самото държавно монополно учреждение или от неговите агенти, подбрани измежду частните и кооперативни търговци и организации по изкупуването и търговията с такива произведения. Изкупуването на монополните произведения трябва да се извършва на задължителни начала и без някакви облаги за производителите, изпълнили производствените си наряди. Защото изкупуването на монополните произведения може винаги да бъде

189 По този въпрос сравни проф. д-р Иван Стефанов: „Земеделска статистика в България“ (методологична студия), особено с. 107–110 и с. 146–157, София, 1938 г., с. 1–208.

190 По този въпрос сравни д-р К. Х. Стоянов: „Отбранително и военно стопанство“, с. 103–104.

извършвано на реквизиционни начала, макар и срещу непосредственото заплащане на реквизираните количества по предварително установените от държавата максимални цени. Този начин на процедиране обаче не е за предпочитане пред редовното събиране на монополните произведения от страна на държавната монополна организация и нейните агенти – към него трябва да се прибягва само в случаите на явно нежелание от страна на производителите да предават излишъците си при установените от държавата максимални цени.

Всички останали важни селскостопански произведения, които подлежат на разпределение чрез определени консумативни дажби или които са от пряко значение за екипировката и изхранването на войската, или които участват със значително тегло в износа и срещу които могат да бъдат внесени в страната необходимите суровини или готови произведения, трябва също да бъдат изкупувани централно. Въпросът е дали изкупуването на тези произведения трябва да бъде възложено на държавната монополна организация или на някои други организации на частните или кооперативни закупчици на такива произведения, организирани нарочно за целта от държавата и поставени под нейния пряк контрол. В полза на частното, макар и централизирано и контролирано от държавата, изкупуване на останалите важни селскостопански произведения могат да бъдат приведени редица аргументи. На първо място, възлагането на допълнителни задачи във връзка с изкупуването на тези произведения на държавната монополна организация би утежнило твърде много нейните функции, грижи и задължения във връзка със събирането на храните и материалите, с тяхното складиране и опазване. На второ място, изкупуването на голям брой важни селскостопански произведения предполага доброто познаване на техниката по събирането, складирането и опазването на произведенията, както и на районите, на самите производители и на особеностите на търговията с всяко отделно произведение. Когато е налице една снабдителна мрежа, съставена предимно от частни търговци-закупчици, тяхното организиране в една контролирана и ръководена от държавата организация за изкупуването на селскостопански произведения представлява едно значително удобство от гледището на държавата, която обезпечава по този начин правилното каптиране на произведенията и извършването на фактическото събиране на храните и материалите по един сравнително икономичен начин, като същевременно отстранява необходимостта от създаването на една нарочна държавна организация за целта, на нарочни складове за опазването на храните и на ред други разноски, свързани с бюрократичното администриране на събирането, изкупуването и опазването на произведенията.

Централното изкупуване на тези немонополни селскостопански произведения от нарочно създадената за целта организация трябва да се извършва по наряди за всеки отделен закупчик. Когато частният търговец-закупчик, фактически действащ от името и като агент на една централна организация, е натоварен с изкупуването на определено количество от дадени произведения в определен район или околия, той не ще предлага по-високи от определените от държавата максимални цени, понеже закупените от него количества подлежат на заплащане от централната организация по изкупуването на храните или от централната разпределителна власт по установените от държавата максимални цени. Разбира се, необходимо е предварителното и точно установяване на цените, по които събраните и изкупените стоки от частните агенти подлежат на изкупуване от горните власти, както и предварителното установяване на граничните цени, по които ще бъде извършван износът на всяко отделно произве-

дение, което е равнозначно на предварителното определяне на цените при производителите и на размера на таксата в приход на изравнителния фонд на цените, която износителите трябва да заплащат при извършването на износа. Когато централното изкупуване на храните и произведенията на селското стопанство се извършва от две или повече организации, обединяващи частните търговци и кооперативните закупчици на селскостопански произведения, необходимо би било да се районират отделните производителни области с оглед на тяхното разпределение между частните и кооперативните закупчици. Съревнователното изкупуване на произведенията не би било от полза в случаи, когато изкупуването се извършва по предварително определени наряди или контингенти за всеки отделен агент на едната или другата централна организация. Самото определяне на тези наряди или контингенти обаче трябва да бъде поставено в зависимост от резултатите на предварителното статистическо установяване на наличностите и на реколтата във всеки отделен район или околия.

Събирането на немонополните селскостопански произведения чрез агенти на нарочно създадени за целта централни организации по изкупуването на храните и другите произведения на селското стопанство не би могло да даде задоволителни резултати без едновременното обезпечаване на съответните количества от произведенията, които селскостопанските производители обикновено купуват от пазара. Ако снабдяването на производителите с необходимите промишлени или вносни стоки не бъде предварително обезпечено, събирането на селскостопанските произведения не би могло да се развива правилно, защото частичната липса на „градски“ стоки би предизвикала известно въздържане при производителите по отношение на опазаряването на произведенията на земята и едно увеличение във вътрешната консумация на такива произведения в селското стопанство. Когато определените количества от дадени произведения, подлежащи на предаване от всеки отделен производител, са значителни и мъчно поносими от гледището на отделния производител, опазаряването на произведенията трябва да бъде свързано с една система на полунатурална размяна, при която отделният производител би получил нарочна снабдителна бележка за определено количество от някое важно за селското потребление промишлено или вносно произведение. Самото предаване на селскостопанските произведения трябва да се извършва на базата на установените от държавата максимални ценови нормировки при производителите и срещу заплащането на съответните суми от страна на агентите-закупчици, които биха могли да бъдат натоварени с издаването на нарочните снабдителни бележки за получаването на „градски“ произведения в предварително определени количества – срещу опазаряването на съответни или по-големи количества селскостопански произведения. С други думи, разпределението на промишлените и вносните произведения между селскостопанските потребители в рамките на установените консумативни дажби трябва да се извършва на базата на опазаряването на селскостопанските произведения и фактически да съвпадне по време и да бъде технически свързано със самото опазаряване на монополните стопански произведения.

Във всички останали случаи, т.е. при опазаряването на произведенията, които не са обект на монополно изкупуване от страна на държавата или на централизирано изкупуване от страна на нарочно създадените централни организации за изкупуване на храните и другите селскостопански произведения, за предпочитане е да се запази един сравнително свободен режим за изкупуването на произведенията – в рамките на установените от държавата максимални ценови нормировки. Подобен режим

би бил подходящ само по отношение на онези произведения, които не участват със значително тегло в износа и които не са от голямо значение за нуждите на войската, на цивилното население или на индустрията и занаятите. Ако търсенето на подобни произведения бъде засилено обаче, свободният режим на тяхното изкупуване не би могъл да предотврати появата на сделки по цени свръх установените от държавата максимални ценови нормировки. Подобно развитие на цените на тези произведения би нарушило съществуващата пропорционалност в цените на основните селскостопански произведения и би действало за задържането по един или друг начин на произведенията в селското стопанство. Следователно, когато дадено произведение със свободен режим на изкупуване порасне по значение вследствие на засиленото търсене за вътрешни нужди или за целите на износа, неговото изкупуване трябва да се извършва по подобие на важните немонополни селскостопански произведения на базата на предварително определени индивидуални наряди от централната организация по изкупуването на храните и на другите произведения на земята.

Преминаването на стоките до търговците на дребно и занаятчиите. Задачата на възприетата политика и техника на снабдяването се свежда до поставянето под разпореждането на централната разпределителна власт на всички произведения на местната индустрия, на селското стопанство и на внесените от чужбина стоки, които подлежат на разпределение между отделните консумативни канали по начин, който обезпечава предаването на стоките по установените максимални цени и който отстранява възможностите за извършването на странични продажби по нормираните или над нормираните цени. След пълното установяване и съсредоточаване на всички произведения в ръцете на централната разпределителна власт, последната трябва да определи и да отдели количествата от всяко отделно произведение, предназначени за нуждите на войската, за нуждите на цивилното население (извън селскостопанските производители по отношение произведенията на земята), на местната индустрия и занаяти и за целите на износа. Преминаването на определените количества произведения за войската към съответните военни интендантства не представлява особена проблема за централната разпределителна власт, чиято задача се покрива с отделянето на необходимите количества и с прехвърлянето на същите количества към интендантските представители на войската. Определените количества за износ също така трябва да бъдат надлежно освободени от централната разпределителна власт и прехвърлени към съответната организация на износителите на селскостопански или на промишлени произведения. Износът трябва да се извършва по наряди или по предварително определени контингенти за всеки отделен износител – в рамките на предварително определените наряди по изкупуването на селскостопанските произведения или на съответни процентни количества от тези наряди. При монополните произведения износът може да се извършва направо от държавния монополен институт за изкупуване и търговия със селскостопански произведения или от нарочно създадените за целта чисто държавни или смесени организации за внос на стоки от чужбина, на базата на натуралната размяна и в кръга на договорно установените количества. Остават последните два въпроса – за разпределението на материалите между индустриалните предприятия и за разпределението на храните и готовите промишлени или вносни произведения между цивилното население, т.е. преминаването на стоките до крайните търговци на дребно или до занаятчиите, които пряко обслужват частните потребители.

Когато внесените сурови материали и полуфабрикати, както и местните сурови материали от селскостопански произход, са поставени под разпореждането на централната разпределителна власт, последната има двояката грижа да съгласува разпределението на материалите според установеното степенуване на нуждите на отделните индустриални браншове и производствени предприятия и да обезпечи снабдяването на отделните предприятия с необходимите материали по установените максимални цени. Рационирането на суровите материали между отделните индустрии и предприятия спада в областта на производствената политика и отчасти само в обсега на снабдителната политика на държавата. Главната задача на снабдителната политика се свежда до правилното, редовно и текущо снабдяване на отделните производствени предприятия с необходимите сурови материали по установените максимални цени за материалите. Защото в противен случай спазването на установените максимални ценови нормировки за готовите промишлени произведения не би могло да бъде обезпечено, а с това и пълното каптиране на всички количества от произведените готови промишлени произведения не би могло да бъде осигурено от централната разпределителна власт. За да се постигне получаването на определените количества сурови материали в производствените предприятия по установените максимални цени, е необходимо да се избегне пряката връзка между потребителите на такива материали и редовните търговци-закупчици или вносители на материалите. Централната разпределителна власт би могла да издава нарочни снабдителни бележки на индустриалните потребители за определени количества сурови материали, които могат да бъдат получени само от определен търговец-закупчик или вносител на такива материали. Когато наличностите са напълно известни и под контрола на централната разпределителна власт, издаваните снабдителни бележки ще имат винаги необходимото стоково покритие и правоимащият получател на сурови материали не ще бъде заставян да предлага на доставчика по-високи от установените максимални цени, за да получи желаното количество сурови материали; и вносителят или търговецът-закупчик не ще бъде в положение да изисква по-високи цени от установените такива с оглед да достави по-големи количества материали от означените в снабдителната бележка поради контрола върху продажбите и наличностите, извършван на базата на приетите от доставчика или търговеца-закупчик снабдителни бележки.

Същият принцип на издаването на поименни снабдителни бележки до определени доставчици, производители или търговци-закупчици за определени количества храни или други произведения трябва да легне в основата и на снабдяването на търговците на едро със съответните стоки. Самото разпределение на свободните количества стоки между ангросистите би могло да се извършва под контрола на държавата в съответните професионални браншови организации – според предварително установен „ключ“ за отделните ангросисти, изготвен на базата на платения към някоя предходна година данък върху оборота или някой друг подобен указател. Всеки отделен ангросист трябва да получи поименна снабдителна бележка с точно означение както на количествата, които следва да получи, така и на индивидуалния вносител, производител или търговец-закупчик, от когото същите количества могат и трябва да бъдат закупени. По този начин се избягва възможността за изискването на по-високи от установените максимални цени от страна на продавачите или за предлагането на по-високи от установените максимални цени от страна на ангросистите-купувачи с оглед на евентуалното получаване на по-големи от определени-

те количества стока. Отчитането на текущите продажби от страна на доставчиците и на търговците-закупчици ще трябва да се извършва периодично и въз основа на приетите снабдителни бележки; и контролирането на наличностите от страна на съответните държавни органи не би било особено трудно или неефикасно въз основа на данните за внесените, произведените или закупените в страната селскостопански произведения, от една страна, и на сведенията за продадените количества на ангросистите, съдържащи се в приетите снабдителни бележки, от друга страна.

Накрай, същият принцип трябва да легне и в основата на преминаването на стоките от ангросистите до търговците на дребно и до занаятчиите – по отношение на съответните сурови материали. Отделните търговци на дребно и занаятчии могат да бъдат прикрепени към определени ангросисти и получаването на стоките трябва да се извършва на базата на нарочни снабдителни бележки, издавани от съответните професионални браншови организации до определени ангросисти за определени количества стоки и материали. Когато стоковото покритие на издаваните снабдителни бележки е обезпечено, не съществува опасност за предлагането или получаването на по-големи от определените количества стоки и материали срещу заплащане или изискване на по-високи от установените максимални цени. Самото разпределение на количествата от стоките и материалите между индивидуалните търговци на дребно и занаятчиите трябва да се извършва било чрез предварително установен „ключ“ в съответните браншови професионални организации, било чрез категоризирането на отделните търговци на дребно и занаятчии от страна на съответните държавни власти, в сътрудничество с представителите на засегнатите съсловия. От значение е самият принцип за избягването на прякото спазаряване между търговци на дребно или занаятчии, от една страна, и търговците на едро, от друга страна – техническите трудности могат винаги да бъдат преодолени. По аналогия, необходимо е да се избегне напълно прякото спазаряване и сношаване между крайните потребители или търговци на дребно, от една страна, и селскостопанските производители, от друга страна, чрез строг контрол на пътищата и пътниците, пристигащи в по-големите населени центрове, и в случай на нужда – чрез временното преустановяване на така наречените седмични пазари на селскостопански произведения в градовете.

3. РЪКОВОДСТВО И ТЕХНИКА НА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО

Задачи на разпределителната политика на държавата. Държавното ръководство на разпределението на стоките между частните потребители представлява логическият завършек на една система на непосредствено свързани помежду си мероприятия в областта на цените, на доходите, на производството (включително вноса) и на снабдяването. Тези мероприятия преследват освобождаването на необходимите реални средства (блага, материали и труд) за покриване на извънредните нужди на войската и на държавната администрация и, както бе вече подчертано, те се допълват от една съответна политика на данъчното облагане и на кредита с оглед на набирането на необходимите финансови средства за покриване на освободените по горния път реални средства. На първо място, чрез съгласуваното провеждане на една подходяща политика на цените и на доходите се постига известно намаление в реалната купувна сила на широките слоеве от населението – на началата на „наложеното спестяване“, чрез което се обезпечава освобождаването на значителни количества стоки, материали и труд от обсега на цивилното потребление. Чрез съгласуваното

провеждане на една подходяща политика на производството, включително вноса, и на снабдяването се осигурява пренасочването на местното промишлено и селскостопанско производство, както и на вносната търговия с оглед да се произвеждат или доставят само действително необходимите стоки и материали за нуждите на войската и на цивилното население. Същевременно политиката на снабдяването действа за постигането на възможното максимално ограничение във вътрешната консумация на селскостопански произведения в домакинствата на производителите, обезпечавайки насочването към пазара на възможно максималните количества земеделски, скотовъдни, горски и пр. произведения. Задачата на снабдителната политика е да каптира, насочи и постави в разположението на една централна разпределителна власт всички количества стоки, материали и произведения, които се произвеждат в страната или се доставят от чужбина и които подлежат на разпределение между нуждите на войската, на цивилното население, на местната индустрия и на експортната търговия. Пряката задача на разпределителната политика обаче се свежда до постигането на едно правилно и равномерно разпределение на стоките, материалите и произведенията между отделните частни потребители.

Изтъкнато бе вече, че ограничаването на реалната купувна сила на населението посредством съгласуваното провеждане на политиката на цените и на доходите може да предизвика едно общо намаление в обема на частното потребление, без обаче да обезпечи правилното и равномерно разпределение на ограничените количества произведения между отделните потребители. Намалението в обема на реалната купувна сила на населението ще предизвика, на първо място, едно намаление в обема на текущите спестявания от текущи доходи, но не и едно намаление в обема на консумацията на предметите от първа необходимост. На второ място, всяко намаление в обема на реалната купувна сила би действало за съсредоточаването на по-голямата част от домакинските разходи на широките слоеве от населението именно върху онези предмети от първа необходимост, които са обект на засиленото търсене от страна на войската и които следователно се предлагат на пазара в сравнително ограничени количества. При установените от държавата максимални ценови нормировки за продуктите от първа необходимост и при наличността на едно съсредоточаване на търсенето на широките слоеве от населението към тези произведения тяхното разпределение ще се извършва неизбежно на базата на случайността. Някои купувачи, без оглед на размера на тяхната ефективна купувна сила, биха могли да задоволят частично или напълно нуждите си от дадени произведения, докато други, и често пъти по-силни купувачи, не ще могат да си осигурят минималните количества от въпросните произведения поради тяхното бързо изчерпване на пазара. Единственото възможно разрешение на тази проблема се крие във въвеждането на един режим на рационираване на частната консумация от страна на държавата с оглед да бъдат осигурени минималните количества от всяко рационирано произведение на всеки отделен производител.

Така политиката на рационираване на консумацията се явява като естествено допълнение на държавното ръководство на производството и на снабдяването, от една страна, и на регулирането на цените и на доходите, от друга страна. Мероприятията на държавата в областта на цените, доходите, производството, снабдяването и разпределението представляват основата на общостопанската политика на държавата в ръководеното военно стопанство. Чрез съгласуваното провеждане на отделните мероприятия в горните сектори на стопанството се постига отделянето на онези реални

средства – на блага, материали и труд, които са необходими за покриване на реалните нужди на войската, с което държавата постига желаното изравняване на обема на търсенето към обема на предлагането. Основното несъответствие между обема на предлагането и обема на търсенето в ръководеното военно стопанство, с други думи, може да бъде превъзмогнато само чрез пълното съгласуване на отделните държавни мероприятия в областта на цените, доходите, производството (включително вноса), снабдяването и разпределението. Финансовата и кредитната политика на държавата има за цел набирането на необходимите финансови средства за покриването на тези реални средства, които се освобождават в стопанството за нуждите на войската посредством съгласуваното провеждане на държавните мероприятия в горните сектори на стопанството. И най-добрата финансова и кредитна политика не би могла да даде задоволителни резултати, ако не почива на една общостопанска политика на държавно ръководство на стопанството, изградена върху съгласуваното провеждане на отделните мероприятия в областта на цените, доходите, производството, снабдяването и разпределението. Рационирането на частното потребление представлява последното звено в този хармоничен и заключен процес на отделянето на необходимите реални средства за извънредните нужди на държавата посредством ограничаването на реалната купувна сила на населението, пренасочването и ограничаването на производството или на вноса на предмети без особена стойност от гледището на военното стопанство и съсредоточаването на всички произведени в страната или доставени от чужбина произведения в една централна разпределителна власт.

Принципите на рационирането на частното потребление. Общо взето разпределението на произведенията от първа необходимост между частните потребители трябва да почива на базата на пълното равенство между индивидуалните купувачи и независимо от обема на тяхната ефективна купувна сила, но в рамките на индивидуалните нужди или разлики, произлизащи от разликите във възраст, пол и естеството на занятието на отделните потребители. Това сравнително изравняване на потреблението предполага пълното отстраняване на консумативната пирамида, изградена на базата на ефективната купувна сила на потребителите, при което обемът и съставът на потреблението на по-заможните консуматори се свеждат до обема и състава на потреблението на най-бедните консуматори. Само по този начин би могло да се постигне желаният резултат – отделянето на необходимите средства в блага, материали и труд за покриване на извънредните нужди на войската. Когато нуждите и ограничените производствени възможности на стопанството налагат това, изравняването на потреблението на по-заможните и на по-бедните консуматори трябва да се извърши по начин, който свежда обема и състава на потреблението на всички консуматори под обичайния или мирновременен обем и състав на потреблението на класата на най-бедните консуматори. В подобен случай обаче е необходимо да се спазват известни пределни граници на потреблението, под които минималните физиологически нужди на населението не биха могли да бъдат задоволени. Отношението на тази долна пределна граница на потреблението спрямо общия производствен капацитет на стопанството представлява степента на максималното вътрешно задоволяване на военновременните нужди в автаркистичното ръководено военно стопанство.

Нивелирането на потреблението трябва да се разбира като едно относително изравняване на обема и състава на консумацията на отделните потребители – в рамките на техните индивидуални физиологически нужди според възрастта, пола и ес-

теството на тяхното занятие и, което е равнозначно, с техния индивидуален принос към изграждането на военното стопанство. Определените минимални количествени дажби от основните храни не могат да не държат сметка например за физиологичните нужди на малките деца, на тежките работници, на родилките и т.н. Във всички случаи обаче определените количествени дажби за отделните категории потребители (деца, тежки и леки работници, родилки и пр.) трябва да бъдат единни и универсални, т.е. еднакви за всички индивидуални потребители в дадена категория. Така определените минимални количествени дажби трябва да покриват напълно минималните физиологически нужди на отделните потребители с оглед да се избегнат или намалят възможностите и подбудите за заобикаляне на ценовите нормировки и на установените консумативни дажби. Същевременно определените консумативни дажби трябва да бъдат предварително известни на населението и да се радват винаги на пълно материално или стоково покритие, за да не се подбива доверието на потребителите в самата разпределителна система. Накрай, така определените консумативни дажби трябва винаги да се получават най-редовно в определените периоди и по установения от разпределителната власт начин.

Сравнителното изравняване на обема и състава на потреблението означава, че бремето за покриване на реалните нужди на държавата пада предимно върху класата на по-заможните потребители. Консумацията на по-заможните потребители трябва по необходимост да бъде не само абсолютно, но и относително по-силно ограничена от консумацията на по-бедните потребители. Когато определените индивидуални консумативни дажби държат сметка за пола, възрастта и занятието на отделния потребител, обемът и съставът на потреблението на някои категории от бедните потребители може да бъде по-голям и разнообразен от обема и състава на потреблението на по-заможните консуматори. Това неравенство в провеждането на принципа на равното разпределение на благата може да бъде донякъде смекчено чрез възприемането на една такава система и техника на разпределението, която да държи сметка за отделните субективни нужди на потребителите от различни съсловия и категории. Така например изравняването на потреблението на артикулите за тоалет и облекло не би ползвало нито класата на по-бедните, нито класата на по-заможните потребители. Но ако разпределението на артикулите за облекло и тоалет се извършва на базата на така наречените консумативни точки, с точното означение на стойността в точки на всеки отделен артикул, индивидуалните нужди и предпочитания биха могли да бъдат задоволени в рамките на общото изравняване на потреблението. Във всички случаи, където това е на практика възможно, стремежът трябва да бъде към осигуряването на по-голяма свобода в избора на качествата, вида и даже на самите произведения от страна на отделния потребител – в рамките, разбира се, на определените от държавата общи консумативни дажби за даден вид произведения. По-доброто обслужване на индивидуалните нужди и даже вкусове би ползвало не само отделните потребители, но и самото народно стопанство, понеже и възможностите за допускането на разхищения в потреблението ще бъдат съответно по-ограничени.

Дажбите трябва да бъдат винаги определени по количество, а не по стойност, даже и в случаите, когато на пазара се предлагат различни качества и видове от едно и също произведение. Тези различни качества и видове от същото произведение ще имат по правило различни цени, градирани според качествата на произведението. Определянето на еднакви количествени дажби за такива произведения е от естество

да улесни проблемата за разпределението на стоките, понеже по-заможните потребители ще бъдат в състояние да заплатят съответно по-високи цени за доброкачествените видове от едно и също произведение. По този начин сравнително по-бедните потребители не ще бъдат заставени да пренасочват консумацията си към по-скъпите качества и видове от въпросното произведение, което би могло да предизвика едно фактическо намаление в действителния обем на тяхното потребление. Възприетият през Втората световна война в Англия принцип на рационално потреблението на месните произведения на базата на дажби, определени по стойност, а не по количество, може да бъде оправдан само в случаи, когато общото количество на рационираните произведения от този род е значително над минималните физиологически нужди на населението и когато доброкачествените и по-скъпи видове представляват само една малка част от общото количество на произведенията, предназначени за потреблението на цивилното население. Защото в такъв случай относителното ограничение в потреблението на по-висококачествените видове не би пренасочило потреблението на по-заможните консуматори към по-долнокачествените видове и защото получаването на определено количество от висококачествените видове на дадено произведение би представлявало едно предимство, което следва да бъде заплатено с цената на абсолютното намаление в количеството на потреблението на въпросното произведение.

Подобни съображения налагат отхвърлянето и на така наречената смесена система на рационираното и свободно разпределение на едно и също произведение, възприета в някои държави през Втората световна война по отношение на някои само хранителни продукти. В общи линии тази смесена система обезпечава получаването на определени минимални количества от дадено произведение за всички потребители по сравнително ниски цени, позволявайки свободното получаване на допълнителни количества по неколкократно по-високи цени, като разликата в повече представлява една такса върху консумацията в полза на съкровището. Ако наличните количества от дадено произведение, което подлежи отчасти на рационално и отчасти на свободно разпределение, са достатъчно големи, за да осигуряват получаването на допълнителни количества от страна на по-заможните потребители, самото рационално на минималните количества става безпредметно. Същите резултати биха могли да се получат чрез свободното разпределение на произведението по сравнително ниски цени, като загубата на съкровището от премахването на таксата върху свободните количества бъде компенсирана чрез налагането на косвени облози върху други артикули, влизащи в състава на потреблението на по-заможните консуматори. Ако напротив, наличните количества от въпросното произведение не са достатъчно големи, за да обезпечат допълнителното отпускане на по-значителни количества за свободно разпределение, допускането на свободното получаване на съвсем ограничени количества по сравнително високи цени би могло да задоволи нуждите само на съвършено ограничен брой заможни потребители за сметка на създаването на едно психологическо недоволство всред съсловието на по-бедните потребители, които не притежават необходимата ефективна купувна сила за получаването на допълнителни количества от произведеното свръх установените минимални количествени дажби. Смесената система на рационално и свободно разпределение на едни и същи продукти следователно крие в себе си много повече недостатъци, отколкото предимства, и отстъпва пред системата на пълно рационал-

раване или на съвсем свободна продажба – според количеството и естеството на всяко отделно произведение.

Техниката на рационирането на частното потребление. Задачата на рационирането на консумацията се свежда до обезпечаването на определени минимални количества от артикулите от първа необходимост за всеки индивидуален потребител и до осигуряването на извършването на продажбата по установените от държавата максимални ценови нормировки за рационираните произведения. Горните две цели могат да бъдат постигнати чрез рационирането на потреблението на базата на така наречените разпределителни карти или домакински снабдителни карти. Когато всеки отделен консуматор или всяко отделно домакинство е прикрепено към дадено търговско предприятие, разпределението на наличните количества между отделните търговски предприятия би могло да се извършва планомерно и без неизбежните струпвания на стоки в едни предприятия и липси на стоки в други предприятия при свободен режим на получаване на рационираните произведения, т.е. при получаването на определените консумативни дажби във всяко време от едно или друго търговско предприятие. Системата на прикрепяване на потребителите към определени търговски заведения е за предпочитане във всички случаи, когато рационираните стоки са сравнително хомогенни. Свободното получаване на определените количествени дажби от едно или друго търговско предприятие трябва да бъде въведено само по отношение на стоки с най-различни качества и видове, които участват съвсем неравномерно в състава на потреблението на отделните слоеве от населението и даже на отделните потребители в една и съща консумативна група. Също така прикрепяването на потребителите към определени търговски заведения не е за предпочитане в случаите, когато рационираното произведение не представлява обект на редовна и текуща консумация, т.е. когато покупките се разпределят съвсем неравномерно по време и в сравнително по-дълги периоди.

Колкото по-голям е броят на стоките, които подлежат на разпределение чрез определени консумативни дажби, толкова по-редовно ще бъде снабдяването на широките слоеве от населението с продуктите за храна, облекло, тоалет и гориво, и толкова по-ограничени ще бъдат възможностите за заобикаляне на ценовите нормировки и за чрезмерно запасяване от едни потребители за сметка на други потребители. От друга страна обаче, системата на рациониране на консумацията не може да бъде безпрепятствено разширявана и по отношение на артикули, които участват съвсем неравномерно в състава на консумацията на отделни съсловия и чието значение за потреблението на широките слоеве от населението не е особено голяма. Рационираните стоки трябва да бъдат предимно онези произведения, които в мирно време представляват основата на потреблението на широките слоеве от населението или които във военно време влизат в състава на консумацията на широките слоеве на населението поради качествата си на заместители на други частично или напълно липсващи произведения. Във всички останали случаи разпределението на сравнително важни стоки трябва да подлежи на контрол от страна на централната разпределителна власт и да се извършва посредством нарочни снабдителни поименни бележки, издавани на нуждаещите се потребители. Подобна система трябва да бъде възприета и по отношение на някои занаятчийски произведения, които не се поддават на рациониране посредством системата на разпределителни карти. Получаването на необходимите сурови материали от страна на отделните занаятчии въз основа на

нарочно издадени за целта снабдителни бележки от съответните браншови сдружения обезпечава преминаването на материалите по официално установените цени от търговците или производителите до занаятчиите. По аналогия изготвянето на готовите произведения от страна на занаятчиите и тяхното прехвърляне върху крайните потребители трябва също да бъде свързано с издаването на нарочни снабдителни бележки на потребителите, чрез които да става прехвърлянето на произведенията от занаятчиите към потребителите. По този начин се обезпечава контролирането на продажбите на самите занаятчии и сравнително равномерното разпределение на занаятчийските произведения между крайните потребители. Не ще съмнение, подобен режим би бил възможен само по отношение на някои готови консумативни произведения за пряко употребление от крайните потребители, или за ползване в домакинствата на потребителите. В много случаи обаче контролирането на занаятчийското производство по горния начин би се оказало невъзможно, особено когато ролята на отделния занаятчия се свежда до извършването на някоя поправка върху дадено консумативно произведение или инсталация.

Правилното функциониране на разпределителната система предполага както пълното осигуряване на стоковото покритие на определените количествени дажби, така и обезпечаването на минимални процентни печалби за търговските предприятия. Определените процентни печалби, или маржовете между купувните и продажните цени в търговията на дребно, трябва да бъдат достатъчно високи, за да осигуряват общата рентабилност на посредническите предприятия. Те трябва да държат сметка между другото за естеството на самите произведения, за скоростта на обращението на всяко отделно произведение, за загубите, свързани с неизбежните и естествени разливания, изпарявания и пр., за допълнителните разноски във връзка с рационирането и редовното отчитане на търговците пред разпределителната власт, за допълнителните разноски във връзка с претеглянето и опаковката на минимални количества за всеки отделен потребител или всяко отделно домакинство и за ред други разходи, свързани или произлизащи от изключителното състояние на пазара и системата на рационирането на потреблението. Когато условията налагат това, приливът на нови търговци в някои преситени браншове трябва да бъде своевременно ограничен с оглед да се избегне едно общо намаление в обема на продажбите от репрезентативните предприятия, т.е. едно намаление в общата рентабилност на търговските заведения. Нещо повече – отделни нерационални предприятия биха могли да бъдат задължително ликвидирани, а сродни и сравнително малки предприятия биха могли да бъдат задължително сливани в едно по-едро предприятие. Въвеждането на социалистическия принцип при рационирането на консумацията оправдава напълно подобно вмешателство на държавата в разпределителната система – особено предвид на обстоятелството, че самите търговци-посредници „са заставени да играят ролята на обикновени разпределителни чиновници, незадоволително възнаградени от държавата“[191].

Накрай, трябва да се подчертае, че правилното функциониране на разпределителната система на базата на рационирането предполага пълното и текущо познаване на индивидуалните нужди на потребителите във всеки отделен момент и по съвкупност на общите нужди на потребителите във всеки отделен район или изобщо в стопанството. Огромната работа по контролирането на рационирането и по факти-

191 André Piatier: „L'Economie de Guerre“, с. 264.

ческото разпределение на произведенията между отделните търговци-посредници предполага съществуването на един значителен бюрократически апарат за правилното отправление на службите по разпределението на стоките. Този апарат трябва по възможност да бъде децентрализиран, с отделни районни или локални поделения – за по-бързото обслужване на населението и за по-редовното отчитане на търговците. В Германия през Втората световна война административният въпрос във връзка с разпределението е бил разрешен именно чрез една подходяща децентрализация на разпределителните служби в по-големите населени центрове[192]. Чиновническият кадър в отделните районни поделения на централното разпределително бюро във всяко по-голямо населено място се попълва отчасти на базата на платения редовен труд и отчасти на базата на почетния труд на възрастни граждани и гражданки, които не могат да бъдат впрегнати в производствения апарат или в други по-належащи административни занятия. Създаването на един значителен бюрократичен апарат за нуждите на разпределението и рационирането представлява много по-незначителна беда, отколкото грамадната загуба на време за цивилното население, произлизаща от бавното, нередовно и незадоволително отправление на службите по разпределението. Нерационалността на самия режим на контролиране и пренасочване на производството, на събирането или каптирането на местните и вносните произведения и на разпределението на стоките между крайните потребители представлява цената, която неизбежно трябва да бъде заплатена в ръководеното военно стопанство за постигането на поставената цел – превръщането на стопанството в годно и дейно средство за водене на една война.

ГЛАВА IX. ФИНАНСИРАНЕТО НА ИЗВЪНРЕДНИТЕ НУЖДИ НА ДЪРЖАВАТА

1. ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМАТА ЗА ФИНАНСИРАНЕТО

Реалните източници за посрещане на извънредните нужди на държавата. Извънредните военновременни нужди на държавата се състоят от стоки, материали и трудови сили, които получават една парична оценка в разменното парично стопанство. Освобождаването на необходимите реални средства за покриване на извънредните нужди на държавата се постига посредством съгласуваното провеждане на политиката на цените, доходите, производството и разпределението. Набирането на необходимите парични средства за покриването на освободените по горния път реални средства е въпрос на финансовата и кредитната политика на държавата. Следователно въпросът за покриване на извънредните нужди на държавата в ръководеното военно стопанство се разпада по естествен път на два отделни въпроса – този за натуралното финансиране на извънредните военновременни нужди, и срещуположният въпрос за паричното финансиране на същите военновременни нужди. Изследването на въпроса за паричното финансиране на извънредните нужди на държавата обаче трябва да се развива в рамките на натуралното финансиране на военновременните нужди на държавата. Защото условията, които обуславят натуралното финансиране,

192 Срв. например цитираната вече статия в сп. „Стопански вести“ (год. XII, кн. 18) върху „Дажбите и разпределителната система в Германия“.

обуславят същевременно и границите на паричното финансиране на извънредните нужди или разходи на държавата. Изборът на един или друг начин за набирането на необходимите парични суми за покриване на извънредните нужди на държавата не може да не държи сметка за произхода и начина, по който са образувани и отделени съответните реални средства, които трябва да бъдат изкупени и заплатени. Проблемата за натуралното финансиране предхожда на пръв поглед другата проблема за паричното финансиране на военновременните нужди или разходи. Всъщност обаче двете проблеми са неразривно свързани една с друга и тъкмо това обстоятелство налага тяхното успоредно разглеждане и разрешаване.

Изтъкнато бе вече, че източниците за образуването на фонда от реални средства, необходими за финансирането на извънредните нужди на държавата, се подразделят по следния начин: текущото производство в стопанството, наличните щокове от пряко използваеми блага и съществуващите капиталови блага. В текущото производство трябва да бъдат включени както производството на консумативни, така и производството на инвестиционни блага – от което следва, че производството на нови капиталови блага и на блага за поддържането на наличните капиталови съоръжения попада в тази първа категория на източници за натуралното финансиране на извънредните нужди на държавата. С други думи, последната може да използва една по-голяма или по-малка част от новите капиталови блага и от блага, произведени за поддържането в изправност на съществуващите капиталови съоръжения в стопанството, за своите извънредни нужди от стоки, материали и производствени средства. Втората и третата категория на източници за реалното финансиране на държавата се приближават значително едни до други – наличните щокове на пряко използваеми блага и съществуващите капиталови блага могат да бъдат определени като ликвидни и имобилизирани блага. Както ликвидните, така и имобилизираните капиталови блага обаче се поддават било на пряко, било на косвено ползване от страна на държавата. Така например намиращите се в даден момент готови щокове от стоки и материали в стопанството представляват един ликвиден капитал, който може да бъде използван за покриване на извънредните реални нужди на държавата. В същата категория спадат и такива блага, като златни резерви и чуждестранни авоари, които могат лесно да бъдат превърнати в консумативни или инвестиционни блага посредством механизма на външния стокообмен. Имобилизираните капиталови блага обикновено представляват трайни капиталови съоръжения, които се поддават на пряко или косвено ползване от страна на държавата. Ползването на трайните капиталови съоръжения може да предизвика едно изхабяване на реалния капитал на стопанството чрез неговото употребление, както и подяждането на реалния капитал чрез пряка консумация или в някои случаи чрез отчуждаването му.

Към горните източници за покриване на реалните нужди на държавата, т.е. за натуралното финансиране на военновременните разходи, трябва да се прибави условно и един друг източник – възможността за получаване на външни държавни заеми, които поставят на разположение на държавата съответни количества реални блага. Явно е, че докато възможностите за покриване на реалните нужди на държавата в рамките на автаркистичното ръководено военно стопанство са по необходимост ограничени от размера на производствения капацитет на стопанството и от размера на наличните ликвидни или имобилизирани капиталови блага, възможностите за покриване на тези нужди посредством външни заеми са на теория неограничени. На

практика обаче получаването на такива външни заеми е твърде проблематично и е свързано с ред условности от предимно външнополитически характер. От друга страна, понеже държавите обикновено не воюват съвсем самостоятелно и без една система на военни съюзи, получаването на външни заеми от една държава – срещу поемането на съответния ангажимент за изплащането на заема в бъдеще, ползва по косвен път всички останали държави, свързани с първата посредством една система на военни съюзи. Защото колкото по-бързо и по-пълно е покриването на извънредните реални нужди на първата държава, толкова по-годно ще бъде нейното стопанство за водене на една война и толкова по-чувствителна ще бъде помощта, която същата държава ще окаже на своите съюзници. Следователно, на практика може да се очаква получаването на външни заеми между военно съюзени държави, които допринасят за увеличаването на военностопанската мощ на едни от тях и за повече или по-малко съответното намаление на военностопанската мощ на други от тях. Така през Първата световна война средствата, получени от външни заеми, представляват кръгло 19 на сто от общите военни разходи на България, кръгло 15 на сто от съответните разходи на Англия и кръгло 21 на сто от военните разходи на Франция.[193]

Финансирането на част от извънредните военновременни разходи на държавата посредством външни заеми се различава от вътрешното финансиране в рамките на производствения капацитет и на реалните капиталови блага на стопанството и по това, че реалното бреме на външните заеми може да бъде прехвърлено предимно или изключително върху бъдещето, докато фактическото бреме на вътрешното финансиране лежи изключително върху настоящето. „Що се отнася до обективните разноски на една война, явно е, че те принадлежат почти изцяло на настоящето: необходимите услуги трябва да бъдат доставени или извършени от хора, които живеят понастоящем, и стоките, изразходвани за военни цели, трябва да бъдат произведени, преди да бъдат консумирани.“[194] Нещо повече, в някои отношения настоящето може да бъде облагодетелствано във вреда на бъдещето, и то дотолкова, доколкото се извършва едно изразходване за военни цели на суми, които се отделят за редовна амортизация на инвестирания капитал; доколкото капиталът, вложен в нарочни производства за военни цели, може да стане неупотребяем или неизползваем след края на войната или на военното положение; и доколкото интензифицирането на производството в стопанството е свързано с изхабяването на човешкия материал поради извънредния производствен напън през времетраенето на войната. Ако обаче получаването на външни заеми е свързано с отделянето на известни количества реални блага в страната-дебиторка през времетраенето на войната за посрещане на плащанията за лихви и погашения на заемите, то част от реалното бреме на външните заеми ще легне върху настоящето, а не върху бъдещето.

Обстановката за паричното финансиране на военновременните държавни нужди. Изключвайки получаването на външни заеми, т.е. на съответните количества реални блага от чужбина, покриването на извънредните военновременни нужди на държавата трябва да се извърши по необходимост в рамките на производствените възможности и наличните капиталови блага и съоръжения в стопанството на държавата. Първият въпрос, който се поставя, е дали набирането на необходимите парични

193 Според проф. Станчо Чолаков: „Политика за финансиране на войните“ (с. 211), в Списание на Българското икономическо дружество, год. XXXVII, кн. 4. с. 201–214.

194 E. R. Seligman: „Essays in Taxation“ (с. 720), The Macmillan.

суми за покриването на освободените в стопанството реални блага (включително трудовите сили и ползването на наличните капиталови блага и съоръжения) може да се извърши на базата на мирновременното финансиране на държавните нужди, т.е. по пътя на данъчното облагане на текущите доходи и на консумацията. Ако реалните източници за финансирането на военновременните нужди на държавата изхождат изключително от обема на текущото производство и при предположението, че текущите парични доходи в стопанството са равни на паричната стойност на текущото производство, презумпцията е, че необходимите парични суми за покриването на онази част от обема на реалното производство, която се отделя и насочва към задоволяване на извънредните нужди на държавата, могат да бъдат събрани по пътя на данъчното облагане на текущите доходи. Текущото производство обаче включва не само блага за пряка или косвена консумация или такива за създаването на нови капиталови съоръжения, но и блага за поддържането в изправност на съществуващите капиталови съоръжения. В едно статично стопанство следователно данъчното облагане не трябва да обхваща онази част от паричния доход, свързана със създаването и отделянето на необходимите средства за поддържането в изправност на съществуващите капиталови съоръжения. Защото в противен случай включването на тези средства би означавало подяждането на трайния реален капитал на стопанството и облагането на съответните доходи би означавало фактическото облагане на съществуващия реален капитал, т.е. облагане на имуществата свръх редовното облагане на доходите, които произлизат от ползването на тези имущества. Извънредните военновременни нужди на държавата обаче не могат да бъдат покрити само чрез отделянето на част от обема на текущото производство на консумативни или инвестиционни блага. Величината на тези нужди на държавата налага отделянето на по-голямата част от свободните в момента щокове от стоки и материали за пряка или косвена консумация, като например наличните щокове и запаси от жито, вълна, цимент, желязо и т.н. Тези налични щокове от подобни стоки и материали представляват в даден момент част от ликвидния капитал в стопанството и обсебването на щоковете от страна на държавата би означавало обсебването на част от наличния ликвиден капител. Паричната стойност на този ликвиден капитал обаче е многократно по-голяма от стойността на текущия паричен доход, който може да бъде извлечен от ползването на ликвидния капитал. Пълното изземване или изкупуване на наличните щокове от такива материали от страна на държавата предполага набирането на много по-значителни суми, отколкото размера на сумите, които притежателите на горните щокове получават от текущото ползване на стоките и материалите. Даже при предположението, че отделянето на частта от текущото производство, необходима за покриването на извънредните реални нужди на държавата, може да бъде извършено по пътя на данъчното облагане на текущите доходи, свързани с производството, все пък остава открит въпросът за набирането на необходимите парични суми за изкупуването на част от наличните щокове от стоки и материали, представляващи част от ликвидния капитал на стопанството. Защото при пълното изземване на действителните парични доходи, получавани от притежателите на наличните щокове от стоки и материали от страна на държавата по пътя на данъчното облагане, размерът на получените суми не би бил достатъчен за покриване на паричната стойност на иззетите щокове или ликвидни капитали. Явно е, че по-голямата част от тези суми трябва също да бъде набрана по пътя на данъчното облагане на всички текущи парични доходи в стопанството. Друг е въпросът дали набраните по този начин суми ще бъдат достатъчни за покриването

на частта от текущото производство, предназначена за задоволяване извънредните нужди на държавата и на частта от наличните ликвидни щокове, отделена за същата цел. По аналогия ползването от страна на държавата на наличните трайни капиталови съоръжения в стопанството за задоволяване на извънредните военновременни нужди може да бъде свързано с разходи, които превишават текущите парични доходи на притежателите на горните трайни капиталови блага от тяхното пряко или косвено ползване. Част от брутния доход, свързан с притежаването и ползването на такива трайни капиталови блага, трябва да бъде отделен за нуждите на доброто стопанисване и поддържане в изправност на тези блага. Ако средствата, необходими за горната цел, бъдат отделени по един или друг начин за покриване на извънредните нужди на държавата, настъпва един процес на изхабяване на реалния капитал на стопанството въпреки обстоятелството, че освободените по този начин материали и труд се насочват към задоволяването на реалните нужди на държавата. Също така изнасянето в чужбина или съответната употреба на част от наличните трайни капиталови съоръжения в стопанството на дадена държава би могло да означава едно много по-силно намаление в паричната стойност на трайните капиталови съоръжения, отколкото размерът на годишния паричен брутен или нетен доход, който се получава при прякото или косвено използване на тези съоръжения от техните притежатели. С други думи, и в този случай размерът на текущите парични доходи от използваните по горния начин трайни капиталови съоръжения не би бил достатъчен за покриването на паричните разходи, свързани с тяхното употребление или ползване от страна на държавата. Общо взето следователно, паричната стойност на реалните средства, отделени за покриване извънредните нужди на държавата от фонда на текущото производство, на наличните ликвидни щокове или на трайните капиталови съоръжения може да надвишава размера на годишните или текущи парични доходи, свързани с производството на тези блага или с тяхното пряко и косвено ползване.

Оттук обаче следва, че набирането на необходимите парични суми от страна на държавата по пътя на данъчното облагане на текущите доходи не би могло да отдели пълния размер на сумите, необходими за заплащането на отделените за нуждите на държавата реални средства. Както се изразява един бивш подсекретар на съкровището в Съединените щати, през време на война „светът живее свръх текущите си доходи и до известна степен върху акумулираните в миналото капитали и имущества. Това би означавало инфлация, даже и ако всички разходи по войната биха могли да бъдат посрещнати по пътя на данъчното облагане на текущите доходи, защото парите, необходими за плащането на тези данъци биха могли да бъдат намерени само чрез разширението на кредита в онзи размер, в който военните разходи превишават нетния доход на населението.“[195] Употребата на термина „инфлация“ в горния случай не е от естество да хвърли повече светлина върху действителната проблема за паричното финансиране на извънредните военновременни нужди на държавата, защото същият термин може да бъде използван по съвършено различни начини и точното определение на неговото съдържание представлява значителни трудности. Важното е да се подчертае, че покриването на реалните средства за задоволяване на извънредните нужди на държавата, произлизащи от горните три източника, не може да се извърши чрез отделянето на съответните парични суми от текущите доходи на

195 R. C. Leffingwell в предговора към книгата на E. L. Bogart: „War Costs and Their Financing“, (с. XVII), New York, 1921.

населението (по пътя например на прякото данъчно облагане), понеже тези доходи най-често остават под равнището на паричната стойност на реалните средства, необходими и отделени за покриване действителните нужди на държавата през времетраенето на войната.

Общите и специфичните проблеми на военновременното финансиране. Обстоятелството, че за покриване на реалните нужди на държавата при военновременната обстановка на развитието на стопанството е необходимо да се отдели както една значителна част от обема на текущото производство, така и една голяма част от обема на наличните щокове от стоки и материали и даже от трайните капиталови съоръжения, показва, че фактическото извършване на заплащането на тези реални средства в пари от страна на държавата е свързано с едно разширение в количеството на ефективните платежни средства. Така например количеството на паричното обращение в стопанството представлява в даден момент или сравнително кратък период една определена процентна величина от общата парична стойност на текущото производство, включително на услугите и на доходите от ликвидни или трайни капиталови съоръжения. Когато обаче е необходимо в сравнително кратък период да се поставят на разположение на държавата значителни количества от наличните щокове в стоки и материали, т.е. от наличните ликвидни капитали, изкупуването на тези щокове и фактическото им заплащане от страна на държавата би могло да се извърши само посредством едно разширение в обема на ефективните платежни средства или в най-простия случай – в количеството на ефективното парично обращение. Защото наличните щокове от стоки и материали, или наличните ликвидни капитали, представляват ценности, образувани отчасти от текущия производствен напън на стопанството, но предимно от извършен в по-далечното или по-близкото минало производствен напън, докато обемът на ефективните платежни средства в стопанството в дадения момент или период е свързан само със стойността на текущото производство, включително с паричната стойност на доходите, получавани от ползването на наличните ликвидни капитали, но не и със самия размер на стойността на тези капитали. Бързото превръщане на една голяма част от тези ликвидни капитали или налични щокове от стоки и материали в продукти за пряка консумация от страна на държавата е равносилно на едно внезапно разширение в обема на текущото производство на блага и услуги за пряка консумация, което налага едно повече или по-малко съответно разширение в обема на ефективните платежни средства в стопанството.

Това заключение съвпада с направената по-горе констатация, в смисъл че паричната стойност на реалните средства от всички източници, които трябва да бъдат поставени на разположение на държавата през времетраенето на войната, може да се изравни и даже да превиши общата сума на паричните доходи на населението от текущия производствен напън или от ползването на наличните ликвидни капитали и на съществуващите трайни капиталови съоръжения. При това положение набирането на необходимите парични средства от страна на държавата за покриването или заплащането на прехвърлените към държавата реални средства от всички източници не може да бъде извършено изключително чрез каптирането на съответните суми от текущите парични доходи на населението, а трябва да обхване една съответна част от ликвидните или трайни имущества в стопанството, поради което именно се явява необходимостта от съзнателното допускане на едно повече или по-малко съответно разширение в обема на ефективните платежни средства. С други думи, набирането

на необходимите парични средства за покриване на извънредните нужди или разходи на държавата през времетраенето на войната е свързано с изземването на част от текущите парични доходи на населението и с обсебването от страна на държавата по един или друг начин на част от наличните ликвидни капитали или трайни капиталови съоръжения, което на свой ред предполага частичното превръщане на частта от тези ликвидни или трайни капитали в текущи парични доходи за съответните им притежатели. Този процес на раздробяване на част от ликвидните или трайни капитали и на превръщането им в текущи парични доходи за притежателите на такива капитали може да бъде осъществен и завършен само чрез дейната и пряка намеса на държавата или чрез косвеното участие на банковата система в процеса на разширение на необходимите за целта ефективни платежни средства.

Наложителността от една дейна и пряка намеса на държавата или от косвеното участие на банковата система в процеса на превръщане на част от ликвидните или трайни капитали в текущи парични доходи, които да бъдат насочени към държавата с оглед на евентуалното изкупуване и заплащане на прехвърлените към нея реални средства от всички източници, е напълно очевидна, независимо от начина или техниката на прехвърлянето на съответните парични средства към държавата. Така например след като държавата изземе една максимална част от обема на текущото производство и заплати същата част чрез средства, набрани по един или друг начин от текущите доходи на населението, и когато впоследствие държавата пристъпи към изземването на част от наличните ликвидни или трайни капиталови имущества, тя трябва по необходимост да създаде съответната ефективна купувна сила за заплащането на отнетата част от капиталовите имущества – било чрез прякото създаване на допълнителни платежни средства, било чрез косвеното създаване на такива средства по пътя на кредитното разширение от страна на банковата система. И в двата случая обаче държавата трябва да постави в обращение или на разположението на притежателите на горните ликвидни или трайни капиталови съоръжения необходимите платежни средства, като пристъпи към или допусне едно повече или по-малко съответно разширение в количеството на паричното обращение, в обема на банковия кредит и в размера на ефективната купувна сила в стопанството. Защото фактическото раздробяване на реалните ликвидни капитали и особено на реалните трайни капиталови съоръжения невинаги е възможно и предполага превръщането на съответната част от трайните капиталови съоръжения в ликвидни капитали и оттам в парични доходи, които да бъдат поставени на разположението на държавата, за да може последната да си обезпечи ползването на същите или на други и съответни по стойност реални средства.

В края на краищата следователно, тъй както реалното или натуралното финансиране на извънредните нужди на държавата е възможно чрез отделянето на част от текущото производство и на част от наличните ликвидни капитали или трайни капиталови съоръжения, така и паричното финансиране на извънредните разходи на държавата (по заплащането на горните реални средства) е свързано с отделянето на част от текущите парични доходи на населението и със създаването на допълнителни количества редовни платежни средства от страна на държавата – било пряко, чрез емитирането на допълнителни количества редовни платежни средства, било косвено, чрез допускането на едно съответно по обем кредитно разширение. Отделянето на част от текущите парични доходи на населението може да бъде извършено или по

пътя на данъчното облагане, или чрез емитирането на нарочни вътрешни държавни заеми. Отделянето на останалите парични средства, необходими за покриването на реалните средства от освобождаването на част от ликвидните или имобилизираните капиталови блага и съоръжения, може да бъде извършено било чрез създаването на допълнителни количества редовни платежни средства от страна на държавата, било чрез допускането на едно съответно по обем вътрешно кредитно разширение. Специфичните проблеми на военновременното парично финансиране на държавата се отнасят до естеството и подробностите на всяко едно от горните средства или начини на събирането на необходимите парични суми. Общите проблеми на военновременното финансиране се отнасят до принципите, които обуславят предпочитането на едно или друго от горните средства или начини на финансиране[196]. Естествено, разглеждането на общите проблеми на финансирането или на принципите, които обуславят предпочитането на един или друг от възможните начини на набирането на необходимите парични суми, трябва да предхожда изследването на специфичните проблеми, отнасящи се до техниката и сравнителните предимства или недостатъци на всеки един от горните начини на финансиране.

2. ОБЩИТЕ ПРОБЛЕМИ НА ВОЕННОВРЕМЕННОТО ФИНАНСИРАНЕ

Постановка на общата проблема за военновременното финансиране. Ако извънредните нужди на държавата в реални средства през време или с оглед на една война могат до достигнат или да надхвърлят по размер паричната стойност на текущото производство в даден период, следва, че сумите, необходими за покриване на извънредните разходи, могат да бъдат набрани чрез каптирането на част от текущите парични доходи на населението, чрез използването на част от ликвидните капитали или трайни капиталови имущества в стопанството и чрез нарочното създаване или допускане на едно съответно разширение в обема на ефективните платежни средства, необходими за превръщането на ликвидните или имобилизирани капитали в свободни парични средства. Основният принципен въпрос се свежда до начина на финансирането на извънредните парични разходи на съкровището през време или с оглед на една война, т.е. дали финансирането да почива предимно или изключително на базата на данъчното облагане, или да бъде изградено в голяма степен или изключително на началата на вътрешните държавни заеми. Въпросът за създаването или допускането на необходимото разширение в обема на ефективните платежни средства в стопанството е въпрос на техника и трябва да бъде разглеждан съвършено самостоятелно от финансирането на държавата посредством прякото или косвено емитиране на допълнителни платежни средства, представляващи една специална форма на извънредно данъчно облагане на населението. С други думи, общите проблеми на военновременното финансиране на държавата се движат около спора за предимствата и недостатъците на финансирането чрез данъци или чрез заеми – един спор, който е толкова стар, колкото и самият въпрос за финансирането на войните, и който все още продължава да занимава не само политическите водачи на народите, но и съвременните икономисти в отшелничеството на техните кабинети.

Прието е да се счита, че извънредните разходи на държавата, независимо от

196 Срв. например E. R. A. Seligman: „Essays in Taxation“, с. 715–716.

това, дали се повтарят периодично или представляват съвършено случайни и еднократни разходи, трябва да бъдат финансирани предимно, ако не и изключително, чрез заеми. Ако всички извънредни разходи на съкровището обаче бъдат покривани посредством емитирането на вътрешни или външни държавни заеми, в края на краищата службата по заемите ще изисква набирането на такива огромни средства само за плащането на лихви без съответните погашения, каквито не биха могли да бъдат набирани по пътя на данъчното облагане. С други думи, лихвите върху заемите ще пораснат до размер, който покрива напълно размера на фискалния национален доход – при предпоставката, че приходите от лихви върху облигациите на заемите се освобождават от пряко данъчно облагане. От друга страна, покриването на по-голямата част от извънредните разходи на държавата чрез постъпления от данъци би означавало чести и доста чувствителни промени в размера на данъчното облагане – нещо, което само по себе си е нежелателно. Така например А. С. Пигу поддържа тезата, че при други равни условия размерът на данъчното облагане трябва по възможност да бъде поддържан непроменлив от година в година, понеже промените в размера на облагането са свързани със значителни смущения в стопанството и разместванията в доходите на отделните стопански съсловия.[197] Презумпцията е, че подобни извънредни, неповтарящи се и често непроизводителни разходи трябва да бъдат посрещнати предимно или изключително чрез заеми, чието изплащане и пълно погашение да бъде обезпечено едновременно с емитирането на заемите, посредством създаването на допълнителни данъци и нарочни погасителни фондове преди още да е настъпил друг аналогичен повод за извършване на нови извънредни, неповтарящи се и непроизводителни разходи. В подобни случаи обаче оправданието за посрещането на извънредните разходи посредством заеми почива на чисто фискални съображения.

Извънредните разходи на държавата през време или с оглед на една война не могат да бъдат третирани наравно с мирновременните извънредни, неповтарящи се и непроизводителни разходи на съкровището – ако не за друго, то поне поради огромните размери на извънредните военновременни разходи. Въпросът, дали военновременните разходи на държавата са производителни или не, е без значение в случая, защото тези разходи представляват една даденост, т.е. трябва да бъдат извършени на всяка цена. Именно този императивен характер на разходите около военната подготовка на стопанството дава основание на някои автори да считат тези разходи като обществено оправдани и, което е по-важно, като производителни. Е. Р. А. Селигман например дава следната характеристика на военните разходи: „Ако общественото мнение в една страна оправдава воденето на войната, ако целите, които войната си поставя, превишават жертвите, необходими за нейното успешно приключване, то и военните разходи могат да бъдат считани в по-широк смисъл на думата като производителни.“[198] Определението е твърде широко и прекалено мъгляво, почиващо в голяма степен върху теорията за икономическото оправдание на войните. От гледището на политическата икономия военните разходи са от значение дотолкова, доколкото те представляват също такава даденост, каквато представлява и войната – икономическата проблема се свежда до избора между алтернативните средства за набирането на необходимите парични суми за покриване на извънредните военни разходи. С една дума, общата проблема на финансирането на извънред-

197 A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 223.

198 E. R. A. Seligman: „Essays in Taxation“, с. 725.

ните военни разходи на държавата трябва да разреши принципния въпрос дали тези разходи трябва да бъдат финансирани изключително чрез заеми, отчасти със заеми и отчасти с данъци, или изключително чрез данъци. Естествено решението трябва да почива върху целесъобразността, ефикасността и икономията на алтернативните средства за набирането на необходимите парични суми.

Въпросът може да бъде правилно разрешен само на базата на вероятното въздействие на единия или другия начин на финансиране върху обема на съществуващите капиталови блага, върху размера на бъдещото материално благосъстояние на населението, върху размера, в който изразходваните за военни цели суми ще облагодетелстват бъдещите поколения и накрай, върху размера, в който единият или другият начин на финансиране ще предизвика едно повече от желателно кредитно разширение, осуетявайки по този начин ограничението в обема на консумацията на населението. Преди всичко обаче е необходимо да се изясни въпросът, дали въобще е възможно да се извърши едно прехвърляне на обективното бреме за финансирането на извънредните разходи върху бъдещите поколения, и ако това е възможно, дали подобно прехвърляне на бремето върху бъдещите поколения е желателно. Презумпцията е, че посрещането на извънредните военни разходи изключително чрез данъци поставя обективното бреме на разходите почти изключително върху настоящото поколение, докато посрещането на разходите посредством заеми прехвърля бремето върху бъдещите поколения, които трябва да плащат съответно увеличени данъци за посрещането на плащанията за лихви и погашения на заемите. Явно е, че изразходването на значителни суми за воденето например на една отбранителна война, която обезпечава сигурността и свободата на нападнатата държава, ползва не само настоящото, но и следващите поколения. Същевременно, субективните жертви на настоящото поколение, свързани с фактическото водене на войната, са поначало неизмеримо по-големи от съответните жертви на бъдещите поколения, които остават незасегнати от преките несгоди, лишения и жертви около фактическото провеждане на войната. Ако прехвърлянето на част от обективното бреме на извънредните военни разходи върху бъдещото поколение е възможно посредством една политика на набирането на необходимите парични суми чрез заеми, спорът за сравнителните предимства и недостатъци на финансирането на военните разходи чрез данъци или заеми би могъл да бъде сравнително по-леко разрешен. А в края на краищата този спор представлява един принципен въпрос, чието разрешение почива върху теоретическите възможности за прехвърляне на обективното бреме по финансирането на извънредните военни разходи отчасти или напълно върху бъдещите поколения.

Прехвърляне на обективното бреме на военните разходи върху бъдещето. В по-новата икономическа литература доктрината за прехвърлянето на бремето на военните разходи в голяма степен или напълно върху бъдещите поколения чрез една политика на финансиране посредством заеми обикновено се свързва с името на професор Е. Р. А. Селигман. Този автор застава на становището, че облагите или изгодите, които притежателите на облигации от един вътрешен държавен заем получават във вид на лихви и погашения, са по-значителни от жертвите или загубите на данъкоплатците в случая, когато дадена сума трябва да бъде покрита чрез допълнително данъчно облагане или чрез емитирането на един вътрешен заем. „Защото вероятното бреме върху заемодателя, който се отказва от главницата, но получава лихви върху нея, е безспорно по-малко от фактическото бреме върху данъкоплатеца,

който е принуден да заплати както главницата, така и лихвите. Остава следователно едно нетно бреме върху данъкоплатеца, без да се постигне едно изравняване между бремето върху данъкоплатеца и печалбата на заемодателя.“[199] Професор Селигман признава, че плащането на лихви и образуването на един погасителен фонд за евентуалното погашение на заема поставя известно бреме върху бъдещите данъкоплатци, но все пак намира, че не може да се получи едно изравняване между размера на бремето върху данъкоплатците и размера на облагите или печалбите на притежателите на облигациите от заема. Разглеждайки случая с един вътрешен заем, чиято служба е обезпечена посредством един редовен погасителен фонд, същият автор заключава: „Облагите за притежателите на облигациите се състоят от акумулираните лихви, докато бремето върху данъкоплатците се състои от цялата служба по заема, т.е. от лихвите и амортизационните квоти, тъй като лихвите фигурират в двете страни на баланса като печалба и като съответна загуба. Амортизационната квота представлява нетното бреме върху следващите поколения или контингенти данъкоплатци до окончателното попълване на погасителния фонд или крайното изплащане на заема. Това нетно бреме върху бъдещето може да бъде превишено и, в повечето случаи, повече от компенсирано чрез нетната облага върху настоящето.“[200]

От горния анализ е явно, че прехвърлянето на почти цялото бреме около финансирането на военните разходи на държавата върху бъдещето е напълно възможно, т.е. че финансирането на извънредни държавни разходи чрез заеми облекчава действителното бреме върху настоящите данъкоплатци, които, превръщайки се в заемодатели или притежатели на облигации от държавния заем с определен срок за погашение, поставят бремето за погасяването на заема върху следващите годишни контингенти от данъкоплатци от годината на емитирането на заема до годината на неговото окончателно погашение. Въпреки „счетоводния“ характер на горния анализ обаче, изглежда че професор Селигман преминава несъзнателно от въпроса за обективното бреме към въпроса за субективното бреме върху бъдещите поколения, без да разграничава достатъчно ясно облагите и жертвите, произлизащи от или свързани с плащането на данъци, за получаването на лихви върху заема, от една страна, и за извършването на погашението на заема, от друга страна. Когато една определена сума, необходима за плащането на лихви върху държавния заем, трябва да бъде набрана чрез данъчно облагане на населението, държавата извършва само едно преразпределение на доходите между данъкоплатците и притежателите на облигациите от заема – паричната загуба на данъкоплатците във връзка с увеличеното данъчно облагане е равна по размер със съответната печалба на притежателите на облигациите от получаването на лихви. Понеже притежателите на облигациите от заема изхождат предимно от онова социално съсловие, което обикновено може да бъде обхванато чрез системата на пряко данъчно облагане, не може да става въпрос за печалба или загуба, защото необходимите суми за плащането на лихви ще трябва да бъдат изтеглени чрез облагането на самите притежатели на облигациите. С други думи, репрезентативният притежател на облигации от заема ще трябва да връчи на съкровището чрез лявата си ръка една допълнителна сума под формата на данъчно облагане, която ще получи обратно чрез дясната си ръка от съкровището под формата на лихви върху притежаваните от него облигации, в резултат на което неговият нетен паричен доход остава непроменен.

199 Пак там, с. 730.

200 Пак там, с. 731.

Положението е аналогично в случая с набирането на суми чрез пряко данъчно облагане на населението за извършването на погашението на вътрешния държавен заем. Е. Р. А. Селигман с право набляга върху обстоятелството, че притежателят на облигации от заема не получава никакви облаги във връзка с погашението на заема, но еднакво вярно е, както това се подчертава от А. С. Пигу[201], че данъкоплатецът не понася някаква загуба от погашението на заема. Отделянето на суми от страна на данъкоплатеца за образуването на един погасителен фонд с оглед на окончателното погашение на заема е свързано с обезпечаването на крайното материално положение на притежателя на облигациите от заема, което остава непроменено след погашението на заема, и с освобождаването на данъкоплатеца от задължението да продължава да прави редовни годишни вноски под формата на данъци за горната цел. „Никакво пряко обективно бреме не може да бъде наложено върху бъдещето посредством погасяването на един вътрешен заем, нито пък чрез плащането на лихви върху заема. Плащането на лихви и погасяването на заема представляват трансфери, а не разноски, защото на всяка загуба съответства една срещуположна и напълно еквивалентна обективна печалба“[202]. До същото заключение идва и известният италиански икономист Антонио де Вити де Марко: „Не съществува никакво основание за поддържането на старото, но все още широко разпространено схващане, че емитирането на един заем, вместо събирането на съответните суми посредством данъци, прави възможно прехвърлянето на част от обществените разходи върху бъдещите поколения. Напротив, в двата случая наследниците получават едно имущество, намалено в размер на въпросната сума, или са задължени да извършват продължителни плащания на съответните суми, необходими за лихви; както бе вече изтъкнато, между двата начина не съществува разлика от финансова гледна точка. Наследниците, които плащат лихви в бъдещето, могат да се освободят от това задължение чрез внасянето на една съответна капиталова сума. Но една подобна операция би била извършена доброволно и не може да представлява никакво бреме; ако тя бъде фактически извършена, обяснението трябва да се търси единствено в облагата, която произлиза от нея.“[203]

В заключение следователно трябва да се подчертае наново обстоятелството, че бремето на един заем върху икономическото положение на данъкоплатците се понася изцяло в момента на покриването на подписката за заема, когато плащането на съответните лихви е обезпечено чрез успоредното налагане на едно допълнително данъчно облагане. Следователно данъчното бреме на заема намалява прогресивно с постепенното отдалечаване на първоначалния момент на емитирането на заема. Ако емитираният заем не подлежи на редовно амортизиране и на крайно ликвидиране чрез набирането на съответни суми в един нарочен погасителен фонд, службата по плащането на лихви върху заема ще представлява едно обикновено изравняване на две равни дебитни и кредитни пера не само от гледището на съкровището, но и от гледището на населението, т.е. на данъкоплатците и на притежателите на облигациите от заема. На всяка загуба съответства една равностойна печалба. Ако емитираният заем подлежи на крайно изплащане, бъдещите поколения ще трябва да създадат посредством данъчната интервенция на държавата съответни по стойност капиталови блага чрез намаление в обема на текущата консумация. Крайното изплащане на за-

201 A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 237.

202 Пак там, с. 238–239.

203 Antonio de Viti de Marco: „First Principles in Public Finance“ (с. 396), Jonathan Cape, London, 1936, с. 1–435.

ема следователно ще съвпадне и ще бъде свързано със създаването на съответните нови капиталови блага, от което следва, че тъй както притежателите на облигациите не ще извлекат някаква облага при ликвидирането на заема, така и данъкоплатците не ще понесат някаква загуба във връзка с крайното погасяване на заема.

Изборът при финансирането на военните разходи чрез данъци или заеми. Ако погасяването на един вътрешен държавен заем не представлява някаква облага за притежателя на облигации от заема и същевременно не е свързано с някаква загуба от гледището на данъкоплатците, следва ли, че е безразлично, дали извънредните военни разходи на държавата ще бъдат посрещнати предимно или изцяло чрез постъпления от данъци или от заеми? Такъв би бил случаят само ако изборът между данъци и заеми оказва еднакво въздействие върху източниците на реалните средства, необходими за покриване на извънредните нужди на държавата; ако разпределението на реалното бреме на разходите между отделните стопански и социални съсловия остава непроменено вследствие на финансирането чрез данъци или чрез заеми; и ако въздействието на финансирането чрез данъци или чрез заеми върху кредитната система е еднакво и в двата случая. Следователно, за да се установят сравнителните предимства на една политика на финансиране на извънредните военни разходи чрез данъци или чрез заеми, е необходимо да се изследват предварително вероятните отражения на данъците и на заемите върху източниците за реалното финансиране на държавата и особено върху капитала на общежитието, върху разпределението на реалното бреме по финансирането на военните разходи върху отделните стопански и социални съсловия и върху развитието на кредита и на ефективните платежни средства в стопанството на въпросната държава. Проблемата за вероятното въздействие върху бъдещата фискална техника, произлизаща от сключването на вътрешни заеми през настоящето, както и за размера на субективното бреме, свързано с плащането на данъци или с отделянето на равностойни суми чрез покриването на вътрешни държавни заеми, макар и важни сами по себе си, не са от решаващо значение при избора за финансирането на извънредните военни разходи посредством данъци или заеми[204].

Както бе вече изтъкнато, източниците на реалните средства за покриване на извънредните нужди на държавата през време или с оглед на една война произлизат отчасти от текущото производство в стопанството, отчасти от наличните щокове или ликвидни капитали, и отчасти от трайните капиталови съоръжения. Настоящето ще бъде по-тежко засегнато чрез отделянето на реални средства от обема на текущото производство или на текущите парични доходи, защото е свързано с известно увеличение в общия производствен напън и с едно съответно намаление в обема на текущата консумация. Бъдещето, напротив, ще бъде по-тежко засегнато чрез отделянето на необходимите реални средства от наличните ликвидни или имобилизирани капитали, защото е свързано с едно съответно намаление в обема на бъдещото производство и потребление. Паричната вноска, която отделният данъкоплатец трябва да направи към съкровището, може да бъде отделена било от неговия текущ паричен доход, било

204 Тезата на професор Селигман за възможното прехвърляне чрез заеми на настоящото бреме по финансирането на военните разходи върху бъдещите поколения изглежда по-правдоподобна, ако се изхожда не от обективното бреме, а от субективното бреме – при предпоставката за едно прогресивно, а не статично стопанство. Защото в прогресивното стопанство репрезентативният данъкоплатец и притежател на облигации от вътрешния държавен заем може да разчита на това, че с общото увеличение на материалното благосъстояние и на населението въобще абсолютният размер на данъците, които ще тежат лично върху него, ще проявява тенденция към намаление.

от неговите ликвидни или имобилизирани капитали. Изборът на съкровището между данъците и заемите при набирането на необходимите парични суми играе известна роля при решението на отделния данъкоплатец да отдели съответните средства от текущите си доходи или от наличните си капитали. Но размерът на паричната вноска, която същият данъкоплатец трябва да направи спрямо съкровището, е от много по-решаващо значение при неговия избор между отделянето на съответната сума от текущите доходи или от наличните капитали.[205] Когато паричната вноска е голяма и не може да бъде безболезнено отделена от текущия паричен доход, отделният данъкоплатец ще предпочете да внесе сумата чрез покриването на една съответна част от вътрешния държавен заем – прибягвайки за целта към кредитните услуги на някоя банка и поемайки ангажимента да плаща лихви върху получения кредит до неговото окончателно изплащане, без същевременно да напряга значително производителните си сили или да ограничава чувствително обема на своето потребление.

С други думи, ако необходимата сума бъде набрана посредством един например задължителен вътрешен заем, при който размерът на паричната вноска на отделния данъкоплатец би бил теоретически равен на размера на данъците, които същият би трябвало да внесе при набирането на сумите чрез данъчно облагане, данъкоплатецът получава възможността, като заемодател, да отложи крайното изплащане на сумата, като разхвърли отделните годишни вноски върху един по-дълъг период. Както се изразява професор Селигман, „жертвата на данъкоплатците, които трябва да изплащат заема, може да бъде разсрочена и отложена, а самото отлагане е свързано с безспорното предимство на разхвърлянето на значителни плащания върху един дълъг период от години“[206]. Не ще съмнение, че данъкоплатецът ще трябва в бъдеще да извършва значително по-големи плащания под формата на данъци за покриване на лихвите и погашението на заема, но неговото субективно предпочитание ще бъде към отделянето на съответните суми под формата на един, макар и задължителен, вътрешен заем, отколкото във вид на един извънреден данък, защото той би запазил междувременно възможността да използва наличните си капитали и по-голямата част от текущите си парични доходи по един или друг начин и не ще се чувства задължен да увеличи в съответния размер производствения си напън и да намали обема на потреблението си в достатъчно голям размер – толкова повече, че връзката между заемите и бъдещото данъчно облагане на отделния приносител на облигациите от заемите за плащането на лихви и погашения е доста неопределена, понеже зависи от неговото бъдещо благосъстояние и от бъдещото благосъстояние на всички останали данъкоплатци и притежатели на облигации. В резултат на по-слабото увеличение в производствения напън и на по-слабото намаление в обема на текущото потребление при набирането на необходимите парични суми посредством заеми, вместо чрез данъци, капиталът на общежитието ще бъде по-чувствително намален, изхабен или изчерпан и бъдещото материално благосъстояние на населението ще бъде по-осезателно понижено при една политика на финансиране на военните разходи чрез заеми, вместо чрез данъци. От тази гледна точка следователно предпочитането клони към избора на данъците като средство за покриване на извънредните военни разходи.

Оттук следва, че въпросът, дали и доколко извършването на дадени разходи от страна на съкровището би ползвало бъдещите поколения, играе известна роля при

205 Срв. например A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 241.

206 E. R. A. Seligman : „Essays in Taxation“, с. 732.

избора на финансирането на извънредните военни разходи посредством данъци или заеми. Защото, ако провеждането на една отбранителна война например би ползвало не само настоящото, но и бъдещите поколения, държавата би могла да пренебрегне обстоятелството, че политиката на финансиране на извънредните военни разходи чрез заеми предизвиква едно относително по-бързо или по-силно намаление, изхабяване или изчерпване на наличните капитали в стопанството, отколкото политиката на съответното данъчно облагане. На това би могло да се противопостави познатата теза, че при свободния избор за отделния данъкоплатец между разпределението на неговия паричен доход по начин, който задоволява предимно настоящи нужди или бъдещи нужди, се обезпечава осъществяването на икономическия принцип за постигането на *хедонистическия максимум*, и че държавата следователно не би трябвало да принуждава настоящото поколение да напряга производствения си напън и да ограничава обема на потреблението си свръх желания размер и в полза на бъдещите поколения.[207] От гледището на военното стопанство обаче е необходимо да се постигне максималното освобождаване на реални средства за покриване действителните нужди на държавата, а не хедонистическия максимум. Предпочитането следователно наново клони към финансирането на военните разходи посредством данъци, а не чрез заеми – толкова повече, че набирането на необходимите парични суми посредством заеми ще предизвика едно по-чувствително разширение в обема на частния кредит, на ефективните платежни средства и на излишната купувна сила в ръководеното военно стопанство, отколкото набирането на същите суми по пътя на данъчното облагане. Защото отделният данъкоплатец ще бъде по-малко склонен към сключването на заеми за плащането на припадащите му се данъци, отколкото за извършването на вноски към вътрешния държавен заем, бил той задължителен или свободен. И неговото решение да увеличи производствения си напън и да ограничи обема на потреблението ще бъде по-твърдо в случая, когато полученият заем е бил използван за плащане на една глобална данъчна сума, отколкото за покриването на една съответна част от облигациите на вътрешния държавен заем.

Последният от горните три критерия за избора между финансирането на военните разходи чрез данъци или чрез заеми, отнасящ се до въздействието на данъчното или заемното финансиране върху разпределението на бремето между отделните стопански и социални съсловия, също дава известни предпочитания към финансирането посредством данъци. Защото, когато значителни суми трябва да бъдат набрани по пътя на данъчното облагане или на емитирането на вътрешни заеми, участието на богатите съсловия ще бъде по необходимост по-чувствително от участието на широките слоеве от населението, чиито възможности за отделянето на парични средства под формата на заеми или на данъци са сравнително ограничени. Ако данъчното облагане в бъдещето, необходимо за плащане на лихви върху заемите или за тяхното погашение, би обхванало бедните и богатите съсловия в еднакъв размер с тяхното относително участие в настоящите извънредни военни разходи, независимо от това, дали сумите са набрани посредством данъчно облагане или чрез емитирането на заеми, не би съществувала разлика между въздействието върху разпределението на бремето при финансирането чрез заеми или чрез данъци. Това обаче е малко вероятно поради значителното неравенство в доходите, характерно за съвременната

207 Срв. например с. 398 на цитираното вече съчинение на Antonio de Viti de Marko, който поддържа горното становище.

държава, в която облигациите от държавните заеми са в притежание предимно на богатите съсловия – било пряко, било косвено, под формата на участия в предприятия, които притежават държавни ценни книжа като лихвоносни активни пера. И най-прогресивното данъчно облагане на текущите доходи, както подчертава професор Хю Долтън[208], не би могло да бъде достатъчно прогресивно, за да неутрализира приходите на по-заможните съсловия от лихвите върху облигациите на държавните заеми, от което следва, че службата по вътрешните държавни заеми е свързана с едно абсолютно и относително обременяване на бедните слоеве от населението с данъци в полза на икономически силните слоеве. В заключение, следователно, трябва да се изтъкне, че и от гледището на разпределението на бремето между отделните слоеве на населението финансирането на военните разходи чрез данъци е за предпочитане пред тяхното финансиране чрез емитирането на вътрешни заеми.

Ако анализът на общите проблеми на финансирането на извънредните военни разходи дава известно предпочитание на данъците като средство за набирането на необходимите парични суми от страна на държавата, следва ли, че емитирането на вътрешни държавни заеми не трябва да бъде използвано за горната цел? Грамадният размер на необходимите суми за издръжката и материалната екипировка на войската още в самото начало на една война или на положението на „въоръжен неутралитет“ подсказва, че сумите трябва да бъдат набрани по възможност в най-краткия срок и най-безболезнено, т.е. без допускането на една по-значителна дезорганизация в стопанския живот на страната. Това може да бъде постигнато чрез емитирането на вътрешни заеми, които, извън горните предимства пред данъците, позволяват на редовните данъкоплатци да извършат едно постепенно акумулиране на парични средства с оглед на тяхното допълнително подпомагане на държавата чрез данъци или участия в заемите. Но когато войната или военното положение се превърне от едно анормално в едно почти нормално състояние на стопанството, въздействието на засиленото данъчно облагане върху производството може да се окаже много по-неблагоприятно, отколкото теоретичните благоприятни последици на финансирането на извънредните военни разходи посредством данъци. Както се изразява А. С. Пигу, „подобно състояние на нещата в течение на ред години би могло да предизвика едно сериозно намаление в обема на онзи реален поток от блага и услуги, от който може да бъде изграден реалният военен фонд“[209]. Именно съображения от подобно естество обясняват голямото колебание, с което държавниците обикновено пристъпват към набирането на необходимите парични суми през време на война посредством увеличение в размера на данъчното облагане. Значителното участие на вътрешните заеми и даже на произволното създаване на ефективни платежни средства от страна на държавата при покриването на извънредните военни разходи, макар неоправдателно от гледището на чистата теория, се превръща в една реална необходимост, когато към абстрактните теоретични съждения се прибавят съображения от практическо естество и мотиви от вътрешнополитически характер.

208 Dr. Hugh Dalton: „Principles of Public Finance“, с. 248.

209 A. C. Pigou: „The Political Economy of War“, с. 85.

3. СПЕЦИФИЧНИТЕ ПРОБЛЕМИ НА ВОЕННОВРЕМЕННОТО ФИНАНСИРАНЕ

Покриване на извънредните военни разходи чрез данъчно облагане. Анализът на общите проблеми на военновременното финансиране дава известно предпочитане на покриването на военните разходи посредством данъчно облагане, делегирайки вътрешните заеми на второ място като средство за военновременното финансиране. Въпросите за установяването на основните принципи и на пределните граници на данъчното облагане през време или с оглед на една война спадат към специфичните проблеми на военновременното финансиране. На първо място, необходимо е да се установи, дали данъчното облагане през времетраенето на войната или на военното положение трябва да бъде изградено на базата на облагането на доходите на данъчните субекти или едновременно на базата на доходите и на имуществата на данъкоплатците. На второ място, трябва да се установят пределните граници на данъчното облагане, т.е. границата между покриването на военните разходи посредством данъци и посредством заеми. Отговорът на първия въпрос зависи в голяма степен от разрешението на втория въпрос – от пределните граници на данъчното облагане, свръх които неблагоприятните последици на облагането върху обема на текущото производство биха надвишили положителните резултати от набирането на необходимите парични суми чрез данъчно облагане. Отделното разглеждане на тези два елементарни въпроса се налага от обстоятелството, че в ръководеното военно стопанство обстановката и възможностите на данъчното облагане са твърде различни от мирновременните обстоятелства и възможности. Защото отделните стопански мероприятия и инициативи на държавата през времетраенето на войната или на военното положение обуславят в голяма степен размера на данъчния капацитет на стопанството и същевременно налагат една временна ревизия в установените принципи на данъчното облагане през периоди на мирновременно развитие.

Първата проблема се свежда до усвояването на една достатъчно приемлива дефиниция на понятието „данъчен капацитет“ на стопанството. Сър Дж. Стамп дава една сравнително проста и задоволителна дефиниция на това понятие по следния начин: „Данъчният капацитет представлява разликата между две величини – общия обем на производството и общия обем на потреблението.“[210] Явно е, че колкото този марж е по-широк, толкова по-голям ще бъде фискалният фонд, от който държавата може да черпи средства по пътя на данъчното облагане. Всяко намаление в обема на потреблението – при непроменено или увеличено производство, както и всяко увеличение в обема на производството – при непроменено или намалено потребление, би действало за разширението на данъчния капацитет на стопанството. В ръководеното военно стопанство обемът на потреблението е сведен почти до възможния минимум отчасти поради политиката на „наложено спестяване“, провеждана чрез допускането на едно намаление в реалната купувна сила на широките слоеве от населението, но предимно чрез рационирането на потреблението и ограничаването на производството и на вноса на артикули от второстепенно значение за нуждите на частното потребление. Същевременно производството се извършва в голяма степен на базата на задължителни наряди във връзка с гражданското мобилизиране на

210 Sir Josiah Stamp: „Wealth and Taxable Capacity“ (с. 114), P. S. King & Son, Ltd., London, 1922, с. 1–195.

предприятията, на предприемачите и на работниците – нещо, което отстранява значително възможностите за появата на една тенденция към намаление на производството поради увеличеното данъчно бреме. Следователно трябва да се предполага, че военновременният данъчен капацитет на дадено стопанство е, ако не по-голям, то не по-нееластичен от неговия мирновременен данъчен капацитет. Това обстоятелство показва, че размерът на допустимото или на оптималното данъчно облагане ще бъде съответно по-голям при военновременното, отколкото при мирновременното развитие на стопанството.

От друга страна, би могло да се поддържа, че процесът на „наложено спестяване“ и установяването на сравнително минимални специфични печалби по пътя на държавното ценоопределяне действат в обратна посока – за намалението на фискалния фонд или на маржа между обема на производството и обема на потреблението, съставляващ превесът на паричните доходи на населението спрямо паричната стойност на действителния обем на потреблението. Всъщност обаче процесът на „наложено спестяване“ е съпроводен с едно чувствително разширение в броя на лицата, получаващи надници, заплати и други парични възнаграждения за положен труд в ръководеното военно стопанство, а режимът на минималните специфични печалби в производството е свързан в голяма степен с елиминирането на така наречените конюнктурни загуби в производствените и посредническите предприятия. Общият обем на паричните доходи през военновременното развитие на стопанството следователно показва по-скоро едно увеличение, отколкото известно намаление спрямо обема на паричните доходи през периоди на мирновременно развитие. Това обстоятелство, ведно със сравнителната нееластичност на военновременния данъчен капацитет на стопанството, представлява достатъчно основание за увеличение на данъчното бреме. Същевременно огромните парични нужди на съкровището и изключителните и съдбоносни цели, за които горните средства се набират и изразходват, представляват достатъчно основание за пренебрегването на мирновременните принципни положения при данъчното облагане и възприемането на началото на облагането на отделния данъкоплатец не според неговия теоретичен дял, а според способността му да понесе възможния най-голям данъчен товар.

Възприемането на горното начало веднага отстранява автоматически спора около материята за облагането на специалните военновременни или конюнктурни печалби[211]. Въпреки теоретическото оправдание на облагането на военновременните конюнктурни печалби в по-голям размер, отколкото предполагаемите „мирновременни“ или „нормални“ печалби на предприятията през време на война, на практика облагането на военновременните печалби се превръща, според израза на E. P. A. Селигман, „от един специален данък върху военните печалби в един общ данък върху всички свръхпечалби“[212] – като границата между предполагаемите „нормални“ печалби и свръхпечалбите се установява от страна на фискалната власт на чисто произволни начала. С други думи, принципът на облагането според индивидуалните възможности на отделния данъкоплатец да понесе възможния максимален данъчен товар чертае същевременно и еволюционното развитие на данъчното облагане

211 Относно историческото развитие на самостоятелното данъчно третиране на военновременните конюнктурни печалби виж статията на д-р Ст. Спасичев: „Военните печалби и тяхното данъчно третиране“ в Списание на Българското икономическо дружество, год. XLII, (1943), кн. 3.

212 E. R. A. Seligman: „Essays in Taxation“, с. 701.

през време или с оглед на една война. Както се изразява А. де Вити де Марко: „От обикновения подоходен данък преминаваме към едно увеличение в размера на този данък, а впоследствие и само като резултат на това количествено увеличение – към извънредния данък, изразен чрез даден процент върху стойността на имуществата. Следователно извънредният данък се явява като логическо разширение на подоходния данък и трябва да бъде считан като първия фискален инструмент на съвременната държава за посрещане на извънредните ù разходи.“[213] Защото според професор А. С. Пигу, „когато един еднократен и съвършено анормален разход трябва да бъде посрещнат, способността на отделния данъкоплатец да участва в разхода се измерва не чрез паричния доход, който той получава през течение на въпросната година, а чрез доходоносните възможности на капиталите – употребявайки този термин по начин да включи такива видове имущества и капитали, които не са обект на търговска дейност и на размяна, като къщи и картини, или капитализираната стойност на интелектуалните и физически сили на отделния данъкоплатец“[214].

Кардиналният въпрос на данъчното облагане през време или с оглед на една война се свежда до включването или изключването на нарочното облагане на имуществата и на капиталите. Тъй както принципът на „наложеното спестяване“, ведно с поддържането на едно общо устойчиво равнище на цените на дребно в ръководеното военно стопанство, поставя известни граници на косвеното данъчно облагане на широките слоеве от населението, които не могат да бъдат надхвърлени без появата на съответните неблагоприятни отражения върху правилното функциониране на пазара, върху желанието за работа или физическата издръжливост на отделния потребител, така и принципът на максималното данъчно облагане на доходите на лицата, обхванати по един или друг начин от прякото данъчно облагане, би предизвикало едно нежелателно разстройство в производствения процес и в акумулирането на нови спестявания или капитали, в случай че облагането обхване по един по-осезателен начин имуществата и капиталите на обложените с увеличени преки данъци лица. Действително, облагането с даден процент или на прогресивни начала на крупни имущества, придобити във връзка с войната през времетраенето на самата война, би могло да получи известно оправдание, без една съответна опасност от силно неблагоприятни последици върху обема на производството или на акумулирането на нови капитали в бъдещето. И в този случай обаче трудностите по установяване и оценката на придобитите по горния начин „военни богатства“ са толкова значителни, че фактическото провеждане на облагането на подобни имущества би създало условия и възможности за облагането на имущества, придобити независимо от особената военностопанска конюнктура и едновременното освобождаване от облагане на имущества, придобити действително вследствие на горната особена конюнктура[215]. А това последно обстоятелство, прибавено към максималното данъчно облагане на всички военновременни печалби на базата на свръхпечалби, придобити през течение на войната, би действало за пълното разстройство на производствения процес и за появата на една тенденция към унищожение на наличните спестявания и капитали и на възпирането на образуването на нови капиталови акумулации.

213 A. de Viti de Marco, цит. съч., с. 380.

214 A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 247.

215 Срв. например Sir Josiah Stamp: „The Fundamental Principles of Taxation“ (с. 96), London, 1923, с. 1–198.

Държавата разполага със значителни и разнообразни средства за обсебване на придобитите през течение на войната крупни имущества, но съображения от производствен характер и необходимостта от поддържането на известни капиталови акумулации с оглед на емитирането на вътрешни държавни заеми налагат отлагането на всяко по-чувствително облагане на имуществата за след края на войната, когато едно евентуално намаление в интензивността на производствения напън или в размера на новото капиталообразуване не би имало толкова неблагоприятни и съдбоносни отражения върху стопанството и върху самата държава като независима и суверенна международна политическа единица. Обезпечаването на необходимите парични средства за водене на войната, свръх получените средства по пътя на увеличеното пряко и косвено данъчно облагане, би могло да се получи посредством една съответна политика на вътрешни държавни заеми и, в краен случай, чрез емитирането на задължителни заеми на базата на паричната стойност на имуществата на отделните данъкоплатци. Когато обстоятелствата налагат това, държавата може да обсъди въпроса за въвеждането на един нарочен еднократен данък върху имуществата. Засиленото данъчно облагане през времетраенето на войната обаче трябва да почива на базата на облагането на текущите доходи и на потреблението, но не и на базата на облагането на имуществата и капиталите – освен в нормалния размер и при случаите, когато мирновременните начала на облагането позволяват подобно данъчно третиране на капиталите.

Финансирането на извънредните военни разходи чрез вътрешни заеми. Постъпленията на съкровището от засиленото данъчно облагане на доходите и потреблението през времетраенето на войната биха могли да покрият, в най-добрия случай, само онази част от освободените и прехвърлените към държавата реални средства, които произлизат от текущия обем на производството. Всички останали парични разходи на съкровището във връзка с покриването на онези реални средства, които изхождат от употребата на наличните щокове или трайни капиталови съоръжения, ще трябва по необходимост да бъдат посрещнати чрез емитирането на вътрешни държавни заеми. Защото алтернативните възможности за набирането на съответните парични средства през времетраенето на войната се свеждат до облагането на наличните ликвидни и трайни капитали и имущества с еднократен военен данък или до създаването на допълнителни платежни средства за държавата чрез преки кредити от централния емисионен институт или чрез едно съответно кредитно разширение от страна на банковата система. При облагането на капиталите и имуществата с нарочни военновременни данъци опасността от едно чрезмерно свиване в обема на текущото производство, както бе вече изтъкнато, е твърде голяма; докато финансирането посредством разширение на кредита е свързано с ред други опасности от производствено гледище и със значителни неравенства в разпределението на бремето между отделните слоеве на населението. След покриването на максималния възможен размер от военните разходи посредством данъчното облагане на текущите доходи и на потреблението следователно предпочитанието пада върху вътрешните заеми като средство за финансиране на държавата през времетраенето на войната.

Безполезно би било да се поставят предварителни граници на участието на данъците и на заемите в покриването на извънредните военни разходи – достатъчно е да се изтъкне, че онази част от разходите, която не може да бъде покрита посредством засиленото данъчно облагане на текущите доходи и на потреблението, трябва

да бъде посрещната чрез емитирането на вътрешни държавни заеми. Когато военните нужди и свързаните с тях парични разходи за съкровището са дадени и сравнително непроменливи, участието на заемите в покриването на тези разходи може да надвиши участието на постъпленията от данъчното облагане на текущите доходи и на потреблението. Всеки опит следователно да се поставят предварителни граници за процентното разпределение на военните разходи между данъци и заеми би носил белега на едно обикновено понтификално постановление... Професор Селигман например изпада донякъде в подобно положение, когато препоръчва покриването на по-голямата част от военните разходи посредством постъпленията от вътрешни заеми: „Да се финансира една война чрез данъци, е неблагоразумие, докато посрещането на по-голямата част от военните разходи чрез заеми е напълно легитимно.“[216] Използването на вътрешните заеми като средство за финансиране ще бъде напълно легитимно, след като се положат усилия за покриването на максималния възможен размер от разходите посредством засиленото данъчно облагане на текущите доходи и на потреблението.

Явно е, че емитирането на вътрешни държавни заеми за военни цели трябва да бъде съпроводено от едно успоредно увеличение в размера на данъчното облагане, с оглед да се обезпечат необходимите средства за плащането на лихви и за погасяването на заемите. В противния случай опасността от едно прехвърляне на сравнително по-голямата част от бремето на службата по заемите върху онези стопански и социални съсловия, от чиито среди не изхождат притежателите на облигациите от държавните заеми, би била твърде голяма. А провеждането на принципа на „наложеното спестяване“ през времетраенето на войната поставя значителни пречки по пътя на образуването на нови спестявания всред широките слоеве от населението, вследствие на което бъдещите възможности на тези съсловия за едно по-широко участие, или даже за поддържането на тяхното предишно участие, в разпределението на благата ще бъдат съответно по-ограничени. Принципът на облагането на текущите доходи през времетраенето на войната с допълнителни военновременни данъци действително намалява съответно и възможностите на сравнително богатите слоеве от населението да поддържат предишното темпо на обема на капиталообразуването, но все пак дава сравнително по-голяма възможност за образуването на нови капитали именно в средите на тези слоеве от населението. Оттук следва, че въпреки известно абсолютно намаление в обема на новото капиталообразуване при по-заможните слоеве от населението относителното участие на тези слоеве в следвоенното разпределение на благата ще бъде по-скоро увеличено, отколкото намалено. Подобни съображения налагат допълнителното данъчно облагане на онези слоеве от населението през времетраенето на войната, от чиито среди изхождат притежателите на облигациите от вътрешните държавни заеми за народната отбрана.

Самото емитиране на вътрешните заеми представлява, както това се изтъква от А. де Вити де Марко[217], една проблема на финансовата политика, за чието разрешение в нормално време е необходимо да се установят следните положения: вероятният размер на свободните капитали и спестявания в паричния пазар по време на емитирането на заема; минималните нужди на търговията и индустрията, както и на населението, от кредити и свободни капитали; и подходящият лихвен процент на заемите, при

216 E. R. A. Seligman: „Essays in Taxation“, с. 737.

217 A. de Viti de Marco: „First Principles of Public Finance“, с. 390.

който тяхното покритие би могло да разчита на успех. В периоди на военновременно развитие на стопанството обаче горните съображения отстъпват пред ограничителните мерки, целящи прекъсването на почти всички алтернативни средства и обекти за капиталови инвестиции като нови капиталови съоръжения, недвижими имущества, художествени предмети, украшения от ценни метали и т.н. Когато политиката на пренасочване на производството и на вноса намали до желания минимум количеството на стоките, материалите и услугите на разположение на пазара за задоволяване нуждите на цивилното население, допълнителното въвеждане на горните ограничителни мерки би могло да насочи по-голямата част от свободните капитали и нови спестявания към покриването на вътрешните заеми. А тези ограничения, според А. С. Пигу, „могат да бъдат прилагани толкова нашироко, че главният свободен изход за капиталови инвестиции, вътрешният заем, ще прибере по необходимост най-голямата част от излишната през времетраенето на войната купувна сила.“[218]

Покриването на вътрешните държавни заеми за народната отбрана обикновено се извършва на доброволни начала – държавата разчита отчасти на ограничителните мерки относно алтернативните средства и обекти на капиталовите им ивестиции, отчасти на патриотичното чувство на населението във връзка с целите на водената война, и отчасти на възможностите за упражняване на давление върху съсловията и институтите, от които произлизат средствата за покриването на заемите. Поради тези причини много автори считат вътрешните заеми за целите на народната отбрана като фактически задължителни: „Безспорно, покриването на заема почива привидно на базата на доброволното участие, но всъщност както юридически, така и морално, участието в заема е задължително.“[219] Въпросът за задължителния характер на заемите се поставя едва след покриването на първите траншове чрез свободните и временно неизползваеми средства на спестовните институти, на осигурителните дружества, на частните банки, на стопанските предприятия и на разните обществени фондове и организации. Засиленото данъчно облагане на по-заможните слоеве от населението, провеждането на принципа на „наложеното спестяване“ и определянето на сравнително минимални специфични печалби в производството и търговията се отразяват неблагоприятно върху възможностите за доброволното покриване на допълнителните траншове от заемите за народната отбрана. Набирането на необходимите суми при горните обстоятелства и след изчерпването на свободните парични средства може да бъде постигнато било чрез допускането на едно чувствително кредитно разширение с оглед на евентуалното покриване на заемите от частни лица и фирми, било чрез формалното превръщане на заемите от доброволни в задължителни на базата на доходите или имуществата на отделните участници в заемите.

Неблагоприятните страни на задължителните вътрешни държавни заеми са добре известни, особено когато облигациите на заемите не могат да бъдат залагани в банковите институти срещу получаването на съответните кредити. Фактически задължителните заеми представляват една смесица от доброволни заеми и еднократни данъци, понеже участието в тях е задължително и лихвата на заемите обикновено е твърде ниска и във всеки случай по-ниска от лихвата върху доброволните заеми. Теоретически набирането на една сума от 100 000 лева от страна на държавата чрез задължителното участие на дадено лице в един задължителен вътрешен

218 A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, c. 255.

219 Henry Laufenburger: „L’Intervention de l’État en Matière Économique“ (c. 328), Paris, 1939, c. 1–371.

заем е равносилно на облагането на същото лице с един еднократен данък от 50 000 лева и с неговото участие в един доброволен 5% вътрешен заем, в размер на други 50 000 лева – ако лихвата върху задължителния заем е равна само на 2½ на сто. И все пак, от гледището на отделния данъкоплатец задължителният заем е за предпочитане пред еднократното облагане на неговите доходи или имущества в съответния размер, докато от гледището на държавата задължителният заем отстъпва пред еднократното облагане на доходите или имуществата, понеже е свързан с плащането на една, макар и ниска лихва върху облигациите на заема. От общостопанско гледище и с оглед на военновременното развитие на стопанството обаче задължителните вътрешни заеми са безспорно за предпочитане пред финансирането на държавата посредством кредитното разширение, понеже отстраняват в голяма степен, ако не и напълно, неблагоприятните последици на кредитното разширение и същевременно допринасят по най-ефикасен начин за намалението в обема на купувната сила на онези слоеве от населението, при които вероятността от оформянето на една излишна купувна сила е най-голяма.

Към емитирането на задължителни заеми трябва да се пристъпи едва когато покриването на последователните траншове от доброволните заеми се окаже недостатъчно за пълното обезпечаване на паричните нужди на съкровището. Задължителните заеми представляват в подобни случаи подходящо средство за превъзмогването на естествената съпротива на данъкоплатците като производители или активни участници в процеса на производството и размяната спрямо увеличеното данъчно облагане на доходите и на потреблението. Оценката на участието на отделните лица в покриването на задължителните заеми трябва да почива по-скоро на базата на текущите доходи, отколкото на стойността на притежаваните имущества. По този начин ще могат да бъдат обхванати и онези лица от свободните професии, които получават значителни парични доходи от упражняваното занятие, без да притежават някакви имущества или такива имущества, които биха могли да обезпечат равностойни доходи. „Защото стойността на дадено имущество представлява само капитализацията на дохода от него при даден лихвен процент; така че всяко лице със свободна професия може да бъде оценено в една капиталова сума на базата на неговия доход.“[220] Това не пречи обаче да бъдат обхванати и онези лица, които притежават значителни имущества, но които не получават съответни парични доходи от ползването на тези имущества – в подобни случаи необходимите суми за участието в задължителния заем биха могли да бъдат набрани било чрез продажбата на част от притежаваните имущества, било чрез получаването на съответни кредити от банковата система. Накрай трябва да се изтъкне наложителността от едновременното привличане на широките слоеве от населението към участието в подписката за задължителните заеми на базата на редовни периодични задължителни спестявания, представляващи определен процент от размера на получаваното номинално възнаграждение, надница, заплата или пенсия. По този начин бремето по покриването на задължителните заеми би могло да бъде разхвърлено сравнително по-равномерно и същевременно неутрализирането на свободната купувна сила всред най-широките слоеве от населението би могло да бъде значително по-пълно и ефикасно.

Финансирането на военните разходи по пътя на кредитното разширение. Допускането или даже съзнателното създаване на известно разширение в действи-

220 A. de Viti de Marco: „First Principles of Public Finance“, с. 386.

телния обем на ефективните платежни средства в началния период на една война или на поставянето на стопанството „на бойна нога“ е колкото оправдателно, толкова и неизбежно. Първоначалното разширение в обема на ефективните платежни средства може да произлиза от онези преки кредити, които централната банка ще трябва да отпуска на съкровището за посрещането на първите извънредни разходи около войната, преди още да бъде организирано финансирането на държавата чрез увеличено данъчно облагане или чрез емитирането на вътрешни заеми. Увеличението в обема на ефективните платежни средства ще се наложи впоследствие и поради превръщането на част от ликвидните капитали и трайни капиталови съоръжения в предмети за пряко или косвено потребление от страна на държавата. Също така постепенното активизиране на всички производствени сили в стопанството е свързано с едно чувствително разширение в обема на текущите разходи както на държавата и на другите публичноправни тела, така и на самите стопански предприятия. А увеличението в текущите разходи е равностойно на едно повече или по-малко съответно процентно увеличение в текущите доходи на всички лица, активно заети в процеса на производството и на размяната, както и на лицата, чиито услуги се използват пряко от държавата в редовете на войската или в държавните и обществените учреждения. Увеличението в размера и общия обем на текущите парични доходи създава условия за образуването на нови капитали и влогове в кредитните институти и същевременно за по-пълното покриване на извънредните разходи на държавата по пътя на засиленото данъчно облагане. Защото част от паричните суми, пуснати в обращение по пряк или косвен път от съкровището, се връщат обратно като постъпления от прякото или косвено данъчно облагане на населението.

Допуснатото поради горните причини и съображения разширение в обема на ефективните платежни средства няма и не може да има инфлационен характер, понеже е свързано със създаването на нови ценности, с опазаряването или превръщането в блага за текуща консумация на налични ликвидни или трайни капиталови съоръжения и с плащането на доставени услуги на държавата или на частните стопански предприятия. И все пак, същото това разширение в обема на ефективните платежни средства може и по всяка вероятност ще въздейства инфлационно върху равнището на цените, т.е. върху обема на потреблението при режима на устойчиви цени, понеже не е съпроводено с едно съответно разширение в обема на стоките и услугите на разположение за частна консумация. От тази гледна точка следователно воденето на една война е неизбежно свързано с появата на една тенденция към инфлация, т.е. към разширение в обема на ефективните платежни средства под формата на банкноти, монети или банкови влогове на виждане. До същото заключение идва и професор Селигман, когато пише: „Не може да съществува никакво съмнение, че войните обикновено предизвикват и биват съпровождани от инфлация. Но тази инфлация би произлязла съвършено независимо от финансирането на военните походи чрез заеми или кредити.“[221] Съществуването на едно основно несъответствие между обема на стоките, материалите и услугите на разположение за частна консумация и обема на текущите парични доходи на цивилното население в ръководеното военно стопанство е само по себе си достатъчно, за да предизвика подобно инфлационно въздействие върху равнището на цените или при един режим на стабилизирани цени – върху обема на потреблението.

221 E. R. A. Seligman: „Essays in Taxation“, с. 740.

Понятието за инфлацията през военновременното развитие на стопанството следователно трябва да бъде по-тясно свързано с размера и произхода на извънредните военни разходи на съкровището, т.е. с финансирането на част от военните разходи посредством прякото или косвено създаване на допълнителни платежни средства. Докато разширението в обема на ефективните платежни средства е, както на теория, така и на практика, наложително и неизбежно – във връзка с активизирането на стопанството и с превръщането на част от ликвидните или трайни капитали в блага за пряко ползване от страна на държавата, покриването на част от военните разходи посредством пряко или косвено кредитно разширение е, поне на теория, напълно осъдимо и предотвратимо. Отпуснатите първоначално преки кредити на съкровището от страна на централната банка – за посрещане на първите извънредни военни разходи, могат и трябва да бъдат ликвидирани с постепенното увеличение в сумата на постъпленията от засиленото данъчно облагане и с организацията на емитирането на вътрешни държавни заеми. Всяко по-нататъшно финансиране посредством допълнителното създаване на ефективни платежни средства е крайно осъдително, макар и твърде примамливо от гледището на държавата. Защото, както се изразява Дж. М. Кейнс – „чрез един продължителен процес на инфлация държавата може да конфискува съвсем тайно и незабележимо една значителна част от богатствата на нейните поданици. Чрез този начин на финансиране държавата не пристъпва само към една конфискация, но към една съвсем произволна конфискация; и докато процесът вкарва в крайна нищета голям брой хора, той фактически допринася за обогатяването на някои отделни личности или съсловия. Това произволно преразпределение на благата нанася тежък удар не само на чувството за сигурност, но и на доверието в справедливостта на настоящото разпределение на благата.“[222]

Отхвърлянето на прякото създаване на допълнителни ефективни платежни средства от страна на държавата като средство за покриване на извънредни военни разходи не означава обаче възприемането на принципа на косвеното кредитиране на съкровището посредством вътрешното кредитно разширение, провеждано по един или друг начин от страна на държавата. Защото и в двата случая държавата пристъпва към произволното конфискуване на част от имуществата на населението и отсрочва, както се изразява А. де Вити де Марко, „посредством този извънреден, полузадължителен и полудоброволен вид на заем (инфлацията) крайното уреждане на задълженията в бъдещето“[223]. А в края на краищата допускането на едно чувствително кредитно разширение, било с оглед на прякото поемане на облигациите от вътрешните заеми от страна на банковата система, било с оглед да се улеснят частните данъкоплатци при плащането на увеличените данъци или при покриването на доброволните и задължителните вътрешни заеми, е тъждествено с нарочното създаване на допълнителни платежни средства от страна на държавата чрез използването на печатниците за производството на банкноти. Единствената съществена разлика се крие в обстоятелството, че при прякото пускане в обращение на банкноти държавата не плаща лихва върху размера на създадената по този начин ефективна купувна сила, докато при косвеното кредитиране на държавата от страна на банковата система, т.е. при прякото поемане на съкровищни бонове или на облигации от заемите от страна на банките или при посредничеството на банките между държавата и отделните лица

222 J. M. Keynes: „Essays in Persuasion“ (с. 77), Macmillan & Co., Ltd., London, 1931, с. 1–375.

223 A. de Viti de Marco: „First Principles of Public Finance“, с. 406.

за поемането на облигациите от заемите или за плащането на данъците, държавата трябва да плаща известни лихви върху боновете или облигациите, които се насочват към банковата система като възнаграждение за ролята на банките при налагането на един задължителен заем или при събирането на един данък върху доходите и някои видове имущества на отделните данъкоплатци. Плащането на тези лихви означава допълнително данъчно облагане в бъдещето на същото основание, както и плащането на лихви върху един вътрешен заем е свързано с едно допълнително увеличение на данъчното бреме в бъдещето[224].

Разширението в основата на вътрешната кредитна пирамида може да се получи и по други пътища, извън прякото или косвено създаване на допълнителни платежни средства от страна на държавата. Така например допускането по законодателен път на едно чувствително понижение в процентното съотношение на сумата на разполагаемите средства към общата сума на влоговете в банковите институти е от естество да предизвика едно сравнително неочаквано и твърде чувствително разширение в обема на банковия кредит, което може да бъде използвано за поемане на облигациите от вътрешните държавни заеми от страна на банките или на техните клиенти. Странно е, че предимствата на горния механизъм на кредитното разширение невинаги са били достатъчно добре оценявани както в икономическата литература, така и при фактическото финансиране на някои извънредни разходи на държавите. Според една предходна бележка на Дж. М. Кейнс в неговия „Трактат върху парите“ понижението на процентното съотношение на разполагаемите средства към общата сума на влоговете от страна на една от големите пет банки в Лондон от кръгло 15% на кръгло 11% през периода от 1926 до 1929 година включително е предизвикало освобождаването на една сума от кръгло 11 милиона лири стерлинги от салдото на разполагаемите средства на тази банка, чрез което са били създадени от банковата система нови влогове (и кредити) за кръгло 100 милиона лири стерлинги без едно съответно увеличение в общата сума на резервите[225]. Крайният резултат на горната операция се свежда до намалението в салдото на резервите на банките при централната банка в размер на освободените суми чрез понижението на горното процентно съотношение между разполагаемите средства и влогове, или до едно неколкократно по-голямо увеличение в обема на влоговете и на кредитните пласменти на банките – без допускането на една промяна в салдото на резервите на банките при централната банка.

Общо взето, финансирането на военните разходи по пътя на пряката инфлация или на вътрешното кредитно разширение се отразява неблагоприятно върху разпределението на бремето по финансирането на държавата между отделните слоеве на населението, предизвиква значителни смущения в структурното развитие на вътрешния пазар, поставя едно допълнително бреме върху бъдещия производствен напън на стопанството и, което е от особено значение в ръководеното военно стопанство, действа за прякото разширение в обема на ефективната купувна сила на населението точно в един момент, когато задачата на финансовата и кредитна политика на държавата трябва да преследва ограничаването и неутрализирането на всяка излишна (с оглед на военновременните условия) купувна сила. Когато необ-

224 Срв. например A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 271.
225 J. M. Keynes: „A Treatise on Money“, vol. 11, с. 74–75.

ходимите парични средства за покриване на извънредните военни разходи не могат да бъдат набрани чрез данъци или доброволни вътрешни заеми, за предпочитане е пристъпването към задължителното участие на отделни съсловия или на всички потенциални данъкоплатци във вътрешните заеми, отколкото финансирането на държавата чрез пряко създаване на ефективни платежни средства или чрез едно вътрешно кредитно разширение. И все пак, на практика почти всички държави прибягват до една или друга форма на инфлацията като средство за покриване на военновременните извънредни разходи на съкровището, с което – срещу временното и все по-непълното задоволяване на някои текущи нужди – държавните управници поемат огромната отговорност пред поколението, взело активно участие във военните събития или в лишенията, свързани с военната подготовка на стопанството, за близките и неизбежно катастрофални последици на недобросъвестното и лекомислено създаване на допълнителни платежни средства по пътя на инфлационната техника.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

All's Well That Ends Well.

Shakespeare

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СЛЕДВОЕННИТЕ СТОПАНСКИ И ФИНАНСОВИ ПРОБЛЕМИ

1. ОБЩИТЕ СТОПАНСКИ И ФИНАНСОВИ ПРОБЛЕМИ НА СЛЕДВОЕННИЯ ПЕРИОД

Преходът от военновременно към мирновременно развитие на стопанството. След завършека на войната или края на особеното външнополитическо положение, наложило постепенното превръщане на стопанството на дадена неутрална държава в годно и дейно средство за водене на една война, преходният период на преминаване от военновременно към мирновременно развитие на стопанството поставя за разрешение редица проблеми от общостопански, финансов и монетен характер. В повечето случаи разрешаването на финансовите и монетните проблеми представлява необходими предпоставки за правилното разрешаване на икономическата проблема, т.е. на сравнително безболезненото и съпроводено с възможните минимални смущения реорганизиране и пренасочване на производствения процес с оглед на мирновременните нужди на населението и на превъзмогването на неблагоприятните последици на изхабяването и подяждането на ликвидните капитали или на трайните капиталови съоръжения. Този следвоенен процес на ново пренасочване на производството и на възстановяване на едно правилно съотношение между обема на производството и обема на потреблението във връзка със създаването на нови капиталови съоръжения на мястото на изхабените такива през времетраенето на войната или на едностранчивото насочване на капиталовите инвестиции към задоволяване на чисто военни нужди се налага неизбежно и по силата на обстоятелствата. За оформянето и приключването на този процес на пренасочване и трансформация ще действат както естествените икономически сили в стопанството, така и целите, средствата и мотивите на ръководителите на стопанската политика – независимо от естеството на стопанско-политическата система, която ще бъде възприета след края на войната. Жертвите на населението, изнесло върху плещите си една победоносна или нещастна война, или огромните обективни и субективни лишения във връзка с военновременния девиз за производството на „оръжия вместо масло", ще трябва да бъдат възнаградени чрез преминаването към производството на масло вместо оръжия...

Този процес на пренасочване или трансформиране на стопанството от военновременно към мирновременно производство и потребление е свързан със значителни трудности от технически и общостопански характер – също така, както и преминаването от мирновременно към военновременно развитие на стопанството налага превъзмогването на значителни пречки от технически или общостопански характер. Така например, докато производството на оръжия, муниции и материали за бойна-

та екипировка на войската може да бъде преустановено почти непосредствено след приключването на войната или края на особеното военно положение; докато мобилизираните в редовете на войската трудови сили могат да бъдат в голямата си част демобилизирани веднага след приключването на военните действия или на опасността от избухването на едно военно стълкновение; и докато завършването на новите трайни капиталови съоръжения, започнати през времетраенето на войната и с оглед на военновременните нужди на стопанството, може да бъде внезапно изоставено, то пренасочването на производството и абсорбирането на освободените трудови сили изисква един сравнително дълъг период от време и предполага временното неизползване на една немалка част от производствения капацитет и от производствените сили на стопанството. Въпросът не се свежда само до появата на една технологическа безработица, свързана с привеждането към нормални размери на дейността на свръхразвитите през времетраенето на войната индустрии и с поощряването на индустриите, които съзнателно са били възпрепятствани от страна на държавата през време на войната или на особеното военно положение, но и до онези структурни промени в производството, които избухването на войната е заварило в процес на развитие, но които пренасочването на производството с оглед на военните нужди е задушило още в техния период на развитие. С една дума, докато преминаването към военновременното развитие на стопанството все пак се извършва постепенно, преходът към мирновременно развитие се поставя с една рязка бруталност поради силата на обстоятелствата.

Този рязък преход и свързаните с него проблеми се илюстрират от положението на британската индустрия и на британското стопанство въобще след края на Първата световна война от сър Уилиам Бевъридж по следния начин: „Непосредствено след войната се появиха проблемите за онези промени, необходими да поставят стопанството на Англия от военновременна към мирновременна основа. Някои индустрии, свързани с производството на муниции, показваха диспропорционален напредък; други индустрии, напротив, бяха изкуствено потиснати и задушени. Първите трябваше да бъдат обезкуражени и отслабени, а вторите трябваше да бъдат поощрени и засилени. С постепенното извършване на тази промяна обаче едно друго наследство на войната започна да се чувства все по-силно: войната не предизвика само промени, които трябваше да бъдат отстранени и неутрализирани след сключването на примирието, но забави други промени, които бяха на път да се извършат и наложат по време на избухването на войната, която събра тези сили в един грамаден резервоар, за да ги освободи като стихийно наводнение след края на военните действия... Необходимото нагаждане и пренасочване след войната, което би могло да бъде извършено почти безболезнено, ако бе дошло неусетно и постепенно, се появи и наложи внезапно, като едно природно бедствие.“[226] Въпросът следователно се свежда около бързината и успеха, с които разстройството на стопанството след края на война може да бъде превъзмогнато, до средствата и възможностите за най-бързата и най-правилна организация на производството и размяната в следвоенния период. Защото материалите, човешкият потенциал и, в голяма степен, трайните капиталови съоръжения са налице и след завършека на военните действия и, както се изразява Артър Солтър, „никоя воюваща държава не може да изразходва за военни цели бъдещото си производство –

226 Sir W. H. Beveridge: „Causes and Cures of Unemployment“ (с. 30–31), London, 1931, с. 1–70.

изстреляната днес граната трябва да бъде произведена вчера, а не утре“[227].

Действително, въпреки значителните разрушения, които войните обикновено предизвикват в областта на стопанството, въпреки изхабяването или подяждането на трайните капиталови съоръжения, въпреки физическото изтощение на човешкия елемент през времетраенето на войната, последната не може да унищожи материалите, необходими за бъдещото производство, богатствата, които се крият в недрата на земята или вечния стремеж на людете към постигане на едно по-голямо благосъстояние. Вярно е, че войните обикновено завършват с огромни вътрешни и външни дългове, които продължават да тежат като тежки ипотеки върху бъдещото развитие на стопанството, но дълговете не могат да унищожат плодовете на бъдещото производство – те оказват въздействие върху обема на производството и, което е по-важно, върху бъдещото разпределение на производството между отделните слоеве на населението. Вярно е, че войните са свързани с огромно разхищение и даже разрушение на капитали, че спъват свободата на стопанската дейност и следователно предизвикват известно понижение в производителността на производствените средства. Вярно е, че огромният производствен напън през времетраенето на войната не допринася с нищо за увеличението на материалното благосъстояние на народите или на техния производствен капацитет – „в течение на четири години капиталовите съоръжения на воюващите страни бяха използвани в производството на блага за жертвоприношения пред олтара на Марс – на блага, които погиваха в момента на тяхното създаване или които останаха толкова ненужни и безплодни след премахването на повода за жертвоприношенията, колкото пирамидите на древните фараони“[228]. И въпреки това само четири или пет години след края на Първата световна война „обемът на световното производство и потребление на глава, т.е. средният уровен на живота, бе по-висок от този през 1913 година“[229]. Но с цената на какви нови лишения, жертви и усилия може да бъде постигнато това нормализиране на производството и разпределението след края на една война и какви са основните предпоставки за по-бързото и безболезнено превъзмогване на неизбежното разстройство в системата на производството и разпределението?

Проблемата за вътрешните дългове и за неутрализиране на излишната купувна сила. Преходът от военновременното към мирновременното развитие на стопанството трябва да се извърши в рамките на и под въздействието на два основни фактора от финансов и паричен характер. На първо място, финансирането на една по-голяма или по-малка част от извънредните военни разходи през времетраенето на войната или на военното положение посредством вътрешни държавни заеми допринася за натрупването на един огромен вътрешен държавен дълг. Според заключенията на предходния анализ тезата за възможното прехвърляне на част от обективното бреме по военните разходи върху бъдещето посредством емитирането на вътрешни държавни заеми трябва да бъде отхвърлена като несъстоятелна. Защото плащането на лихви и погасяването на заемите представляват трансфери, а не разноски, като на всяка загуба съответства една срещуположна и напълно еквивалентна печалба. Именно поради това обстоятелство обаче, т.е. поради трансферите, които плащанията на лихви и погашения на заемите означават и предполагат в дадено стопанство, значе-

227 Sir Arthur Salter: „Recovery“, c. 3, London, 1932. 1–306 c.

228 Lionel Robbins: „The Great Depression“, c. 4.

229 Sir Arthur Salter, цит. съч., c. 4.

нието на вътрешните държавни дългове пораства съответно в следвоенния период. Явно е, че прехвърлянето на суми от едни съсловия, като данъкоплатци и потребители, към други съсловия, като притежатели на облигациите от вътрешните държавни заеми, е от естество да предизвика значителни промени както в разпределението на благата, така и в обема на производството и на потреблението, на спестяванията и на новите капиталови инвестиции. Когато вътрешните държавни дългове нараснат до степен да наложат изземването на една значителна част от текущото производство за обезпечаване на вземанията на притежателите на облигациите, държавата трябва да потърси средства за превъзмогването на неблагоприятните икономически, социални и политически последици на прекомерното закрепостяване на едни слоеве от населението за сметка на благоденствието на други слоеве.

На второ място, въпреки режима на „наложено спестяване“ през времетраенето на войната, на засиленото пряко и косвено данъчно облагане и на политиката на емитиране на вътрешни заеми по начин, който улеснява покриването на заемите чрез средства, изхождащи от всички слоеве на населението, все пак в ръководеното военно стопанство остава в постоянно обращение или в постоянно разположение на потребителите една излишна купувна сила, която при поставените ограничения във връзка с рационирането на потреблението и с използването на производствените средства не може да бъде употребена за задоволяване на текущите нужди на отделните потребители. С постепенното превръщане на стопанството от военновременно към мирновременно производство обаче се създават благоприятни условия за постепенното неутрализиране на част от излишната купувна сила особено в предимно земеделски държави, където преходът към мирновременно развитие на стопанството може да бъде извършен по-бързо и безболезнено. Но ако обемът на ефективните платежни средства е бил чувствително увеличен през времетраенето на войната вследствие на прекомерното използване на инфлационната техника като средство за финансиране на военните разходи, увеличението в обема на производството през следвоенния период не би могло да предотврати едно бързо и силно увеличение в цените на стоките и на услугите. Следователно режимът на държавно ценоопределяне и на държавен контрол върху цените, производството и размяната не може и не трябва да бъде отменен непосредствено след приключването на войната или след преминаването на особеното военно положение, а трябва да бъде запазен до окончателното постигане на едно правилно съотношение между обема на текущото производство и на текущите доходи. С други думи, въпреки промяната в обстановката непосредствените стопански проблеми на следвоенния период не се различават по естество от проблемите на ръководеното военно стопанство.

Положението се усложнява значително от обстоятелството, че разстройството на производствения процес непосредствено след войната е съпроводено, от една страна, със значителни допълнителни разходи за държавата във връзка с подпомагането на онези трудови сили, които не могат веднага да бъдат впрегнати в производствения процес поради технологически или организационни причини и, от друга страна, от едно повече или по-малко съответно намаление в постъпленията на съкровището от облагането на текущите доходи и на потреблението. След края на една победоносна или нещастна война разходите за материалното подпомагане на хвърлените във временна или постоянна безработица трудови сили или за плащането на пенсии и обезщетения на военните инвалиди, на техните наследници и близки, или

за възстановяването на разрушенията, предизвикани от войната, са толкова императивни и неизбежни, колкото и самите военни разходи през времетраенето на войната. Когато инфлационната техника е била използвана, макар и само частично, за покриване на извънредните военни разходи през времетраенето на войната, и когато императивните следвоенни разходи във връзка с горните неблагоприятни последици на войната трябва да бъдат извършвани въпреки тенденцията към намаление в постъпленията на съкровището от редовни приходни източници, твърде вероятно е, че същата тази инфлационна техника ще бъде наново използвана за покриване на неизбежните дефицити при упражнението на държавните бюджети. Всяко увеличение в обема на ефективните платежни средства при една подобна обстановка обаче би действало както за разширението на излишната купувна сила всред населението, така и за отлагането на крайния момент за освобождаване на стопанството от военновременните ограничения в областта на производството, ценоопределянето и потреблението. Връзката следователно между стопанските проблеми по преминаването към мирновременно развитие на стопанството, между финансовите проблеми по посрещане на задълженията на съкровището към притежателите на облигации от вътрешните заеми и между паричните проблеми около неутрализирането на излишната купувна сила е толкова тясна в следвоенното стопанство, колкото и в ръководеното военно стопанство.

Разрешаването на финансовите и монетните проблеми в следвоенното стопанство обаче се явява като една необходима и неизбежна предпоставка за сравнително бързото и безболезнено разрешаване на общостопанската проблема – на преминаването към мирновременно развитие на стопанството при по-голяма свобода на стопанската дейност и без съответната загуба в производителността на производствените средства. Първото условие за разрешаването на финансовите и монетните проблеми непосредствено след края на войната или на военното положение естествено се свежда до окончателното и безвъзвратно изоставяне на инфлационната техника за покриване на редовните или извънредните разходи на съкровището и до фактическото балансиране на държавния бюджет по пътя на редовните приходни източници и на съответните икономии в разходните пера, търпящи отлагане или ограничение. Но тъкмо тук се явява първата и привидно непреодолима спънка по пътя на балансирането на държавния бюджет, а именно – огромните суми, необходими за посрещането на плащанията на държавата във връзка с лихвите и погашението на емитираните през времетраенето на войната вътрешни държавни заеми за народната отбрана. Тези суми, както бе вече изтъкнато в предходната част на изложението, могат да погълнат изцяло, и то само за плащането на лихви, но не и на погашения, всички постъпления от преки данъци даже в една богата и индустриализирана държава, включително от допълнителния данък върху общия доход и от данъка върху наследствата. Когато задълженията на държавата към съсловието на притежателите на облигации от вътрешните държавни заеми достигнат една преголяма част от общия национален паричен доход, както подчертава Дж. М. Кейнс, „активните и производителни елементи в кое да е общество, било то древно или съвременно, не ще се съгласят да прехвърлят върху рентиерите или съсловието, притежаващо облигациите от вътрешните държавни заеми, една прекомерно голяма част от плодовете на техните производствени усилия“[230]. И държавата е поставена пред необходимостта

230 J. M. Keynes: „A Tract on Monetary Reform“, с. 64.

да избира едно или друго средство за разрешаването на проблемата за прекомерните вътрешни държавни дългове.

Алтернативни средства за разрешаване на следвоенните финансови и монетни проблеми. Общо взето, средствата, които са на разположение на държавата за частичното или пълно разрешаване на проблемата за прекомерните вътрешни задължения на съкровището и за излишната купувна сила в стопанството са четири на брой: пълно, едностранчиво и безвъзвратно отхвърляне от страна на държавата поетите в миналото задължения към притежателите на облигациите от вътрешните заеми; посрещане на службата по заемите чрез едно постепенно разширение в обема на ефективните платежни средства – по пътя на инфлационната техника; провеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществата след края на войната с оглед на непосредственото унищожаване на част от вътрешните дългове на съкровището; и посрещането на службата по заемите чрез едно още по-силно допълнително данъчно облагане на текущите доходи и на потреблението непосредствено след приключването на войната или на особената военна обстановка. Явно е, че първото от горните четири средства би означавало пълното обезверяване на онова съсловие, от което изхождат притежателите на облигациите от вътрешните държавни заеми и което обикновено намира начини и средства за пряко или косвено въздействие върху правителствата във всички държави, чиито стопанства са устроени на капиталистически основи. Независимо от това, подобно разрешение на въпроса за вътрешните задължения на държавата би унищожило самия кредит на съкровището пред бъдещите данъкоплатци и заемодатели; то би създало благоприятни условия за анулирането на всички договорно установени задължения в пари между отделните граждани на страната; и би наложило най-голямо бреме именно върху онези граждани, които по една или друга причина, но и поради патриотични подбуди, са взели най-голямо участие в покриването на вътрешните заеми, докато други и еднакво богати граждани са били достатъчно предвидливи, за да участват само с минимални вноски в подписките за вътрешните заеми.

Второто от горните четири средства, т.е. посрещане на разходите за плащане на лихви и погашения на заемите чрез едно постепенно разширение в обема на ефективните платежни средства по пътя на инфлационната техника, трябва също да бъде отхвърлено не само поради съображението, че би отложило крайното нормализиране на стопанството след завършека на войната, но поради значителните преки и косвени неблагоприятни последици на обезценяването на националната монета върху стопанския живот на страната и особено върху разпределението на инфлационното бреме върху отделните слоеве на населението. Опитът на Първата световна война в някои европейски страни да посрещат финансовите задължения на съкровището по пътя на създаването на допълнителни количества ефективни платежни средства в непрестанно последователни емисии е все още твърде пресен, за да се нуждае от нарочно подчертаване. Странното е, че населението понася сравнително мълчаливо огромните неравенства и лишения, произлизащи от инфлационното обезценяване на парите, докато същото това население би било готово да отстрани по легален или насилствен път онези управници на държавата, които биха възприели по-преки и сравнително приемливи средства за набирането на необходимите суми. Вместо да разпредели бремето между всички съсловия, притежаващи някакви имущества, на началата на пропорционалното или прогресивното облагане, инфлационното покри-

ване на разходите по службата на вътрешните държавни заеми прехвърля цялото бреме върху притежателите на договорно установени парични права – включително върху притежателите на облигациите от заемите и върху съсловията на чиновниците, пенсионерите и, в по-малка степен, на работниците, като същевременно освобождава икономическия предприемач, капиталист или притежател на недвижими имущества, облагайки наравно както най-големите богатства в ликвидни капитали, така и най-незначителните индивидуални или колективни спестявания.

Значението на инфлационното финансиране на държавата за крайната съдба на народното стопанство, понесло оргиите на една монетна инфлация, се изтъква отлично от Дж. М. Кейнс в едно от неговите съчинения: „Разправя се за Ленин, че той е считал монетната инфлация като най-доброто средство за разрушаването на капиталистическата система. И Ленин безспорно е бил прав. Не съществува по-сигурен и прикрит начин от инфлационното обезценяване на парите за подкопаването на сегашните устои на държавите. Този процес впряга всички скрити сили на икономическите закони в разрушителната задача, и то по начин, който не може да бъде правилно схванат даже от един човек измежду един милион жители.“[231] Не ще съмнение, че чрез задължителната употреба на книжни пари за някои плащания или сделки държавата разполага с едно средство за продължаването на живота на емитираните допълнителни количества платежни средства. Така например пак Дж. М. Кейнс изнася съдържанието на един свой разговор с представителите на СССР през 1922 година по време на Международната финансова конференция в Генуа[232], в смисъл че чрез задължителната употреба на книжните рубли успоредно с новоустановената и стабилизирана монета червонец е било възможно облагането на населението с един редовен годишен данък в размер на три до четири милиона лири стерлинги въпреки обстоятелството, че всяка година стойността на книжната рубла е била понижавана десет пъти чрез заличаването на последната нула върху номиналната или лицева стойност на банкнотите... Но в този случай употребата на книжната рубла е била насилствено поддържана, и то само по отношение на някои незначителни ежедневни разходи, като за всички по-крупни сделки плащанията са били извършвани посредством стабилизирания червонец. Всъщност следователно обезценяването на книжната рубла е било равнозначно на един сравнително леко поносим данък върху оборота. Но даже и в подобни случаи обаче рано или късно ще дойде един момент, когато населението ще откаже да си служи с книжните пари, прибягвайки до различни средства на натуралната размяна, и тогава фискалната система на държавата ще бъде напълно разстроена, вследствие на което ще се появи и необходимостта от установяването на една съвсем нова платежна единица.

И създаването на допълнителни количества платежни средства по пътя на инфлационната техника следователно трябва да бъде отхвърлено като средство за посрещане на бюджетните тежести във връзка с плащането на лихви и погашения върху вътрешните държавни заеми, емитирани през времетраенето на войната. Остават две последни възможности – посрещането на горните нужди чрез едно допълнително и още по-силно данъчно облагане на текущите доходи и на потреблението, или въвеждането на един еднократен данък върху капиталите и имуществата. Когато обаче данъчното напрежение е достигнало максималните граници, свръх които вся-

231 J. M. Keynes: „Essays in Persuasion“, c. 77–78.

232 J. M. Keynes: „A Tract on Monetary Reform“, c. 56–57.

ко увеличение в размера на облагането би предизвикало едно повече от съответно намаление в производствения напън и в стремежа да се образуват нови капитали и спестявания, едно увеличение в размера на данъчното облагане изглежда, поне на пръв поглед, ако не невъзможно, то поне нежелателно. Другият начин, т.е. въвеждането на еднократния данък върху капиталите и имуществата, представлява един особен вид на данъчно облагане, който обаче би повдигнал не по-малко протести от страна на засегнатите индивиди, отколкото прякото отхвърляне на задълженията на държавата към притежателите на облигациите от вътрешните заеми. В следвоенната финансова история са познати няколко проекта за въвеждането на еднократен данък върху капиталите и имуществата, но само в Германия подобен данък бе приложен през 1922 година – с твърде печални резултати, понеже, както съобщава К. Брешани-Турони, засегнатото съсловие е могло да издейства плащането на данъка в книжни марки вместо в златни марки, в резултат на което бремето на данъка е било многократно намалено с постепенното обезценяване на книжната марка[233].

2. ЕДНОКРАТНИЯТ ДАНЪК ВЪРХУ КАПИТАЛИТЕ И ИМУЩЕСТВАТА

Същност и целесъобразност на еднократния данък върху капиталите и имуществата. Въпросът за въвеждането на един еднократен данък върху личните капитали и имущества като средство за разрешаване на следвоенната проблема на вътрешните държавни дългове не може да се разглежда освен в сравнение с предимствата и недостатъците на алтернативната политика на постепенно погашение на заемите в течение на един дълъг период от време. В края на краищата въпросът се свежда до това, дали ликвидирането на по-голямата част от вътрешните държавни дългове с един замах, посредством прилагането на еднократния данък върху капиталите и имуществата, крие по-големи изгоди от гледището на народното стопанство, отколкото постепенното погашение на дълговете с цената на плащането на значителни лихви в течение на дълги години. Погрешно би било да се мисли, че проблемата за еднократния данък върху личните капитали и имущества е от сравнително скорошен произход във връзка с направените опити в някои държави след Първата световна война или с проектите в други държави по същото време за прилагането на еднократния данък като средство за разрешаване на въпроса за вътрешните държавни дългове. Много преди законодателното въвеждане на еднократния данък в Германия през 1922 година и преди развихрянето на спора около този данък в Англия през 1922 и 1923 години, където законодателните избори през горните години се провеждаха под знака на партийните различия около въпроса за еднократния данък, проблемата за еднократното облагане на личните капитали и имущества с оглед на ликвидирането на наследени следвоенни вътрешни държавни дългове е занимавала умовете както на държавниците, така и на професионалните стопановеди и академични икономисти.

Така например още в 1817 година, когато икономическата наука е била обогатена с първото издание на Рикардовите „Основни начала на политическата икономия и на данъчното облагане“, Дейвид Рикардо препоръчва ликвидирането на по-голямата част или на пълния размер на наследените от Наполеоновите войни в Англия

233 C. Bresciani-Turroni: „The Economics of Inflation“, с. 59.

вътрешни държавни дългове посредством въвеждането на един еднократен данък върху личните капитали и имущества. „Една държава, която се е оставила да бъде въвлечена в затрудненията, съпровождащи една подобна изкуствена система, би постъпила мъдро, ако откупи свободата си от горните задължения с цената на част от имуществата, подлежащи на отчуждаване с оглед на погасяването на дълговете... Този план е бил многократно препоръчван, но трябва да се признае – ние не притежаваме нито необходимата мъдрост, нито съответния кураж, за да го приведем в изпълнение... Ако при избухването на някоя бъдеща война се окаже, че ние не сме могли да намалим в достатъчни размери нашите вътрешни дългове, едно от следните две явления ще настъпи: или всички военни разходи ще трябва да бъдат покрити чрез данъци, наложени от година в година, или ще трябва да обявим национален банкрут в края на войната или още преди нейния завършек; не че не ще бъде възможно за нас да понасяме чувствителни увеличения в салдото на държавните дългове, защото е твърде трудно да се поставят пределни граници за мощта и възможностите на една велика държава, но защото съществуват безспорни граници на цената, която отделните граждани ще бъдат готови да заплащат под формата на едно засилено и вечно данъчно облагане само с оглед на привилегията да живеят в тяхната родна страна.“[234] Явно е, че Рикардо недвусмислено приема и препоръчва еднократния данък като средство за ликвидиране на наследените от войната държавни дългове.

Когато кръгло сто години след написването на горните редове от Рикардо Англия излезе победителка от друга изтощителна война в Европа и безмилостната ирония на съдбата постави наново на дневен ред въпроса за еднократния данък върху капиталите и имуществата, най-видните духовни наследници на Рикардо в неговото родно отечество бяха обладани от същата онази „липса на необходимата мъдрост и на съответния кураж“, на която Рикардо отдава отхвърлянето на проектите за въвеждането на еднократния данък след края на Наполеоновите войни. Най-видните представители на икономическата мисъл в Англия спореха на различни езици по въпроса за еднократния данък, като някои от тях го отхвърляха по най-решителен начин, други го възприемаха колебливо, за да се откажат впоследствие от първоначалните си заключения, а трети го възприемаха по-скоро под напора на своите политически възгледи и партийна принадлежност, отколкото в резултат на убеждения, постигнати по пътя на дълбокия и безпристрастен икономически анализ. Най-отявленият привърженик на еднократния данък върху личните капитали и имуществата извън средите на социалистическата партия и същевременно най-последователният привърженик на тази идея бе тъкмо Дж. М. Кейнс, който обикновено не се отличава с особено голяма привързаност към своите първородни мисловни рожби. Така, поддържайки изцяло въвеждането на еднократния данък в течение на ред години след края на Първата световна война, Дж. М. Кейнс пише през 1923 година: „Ако придобивките на съсловните и властващи интереси бъдат оставени да се увеличават безпрепятствено през много поколения, едната половина на населението чисто и просто ще изпадне в положението на роби, подвластни на другата половина на населението. Същевременно обстоятелството, че през време на война е по-лесно за съкровището да покрива разходите си чрез заеми, вместо чрез данъци, не може да бъде оправдание за трайното заробване на данъкоплатците спрямо притежателите на облигациите от заемите.“[235]

234 David Ricardo: „The Principles of Political Economy and Taxation“, Dent’s edition, с. 163–164.

235 J. M. Keynes: „A Tract on Monetary Reform“, с. 67.

Много по-колебливо е отношението към еднократния данък върху капиталите и имуществата, което професор А. С. Пигу – един от най-чистите теоретици измежду съвременните английски икономисти, възприема след края на Първата световна война. След като начертава основните линии, върху които трябва да бъде изграден еднократният данък, А. С. Пигу пише през 1921 година: „Въвеждането на един еднократен данък, чиито постъпления ще бъдат използвани за изплащането на задълженията на държавата, ще допринесе за икономическото възстановяване на Обединеното кралство, ако бъде възприет лоялно и не предизвика една организирана обструкция.“[236] Няколко години по-късно обаче, след настъпилите промени в общото икономическо и финансово положение на Англия, същият автор възприема обратното становище: „В настоящия период или с оглед на близкото бъдеще аз не препоръчвам подобно законодателно уреждане на въпроса“[237], основавайки се на активната съпротива, която би се появила срещу приложението на данъка от страна на засегнатите съсловия и на банките; на психологичното въздействие на данъка върху населението поради късното му приложение и опасността от едно повторение на подобно облагане поради настъпилото повишение в равнището на цените и малката вероятност от едно скорошно спадане на цените и накрай поради тежкото състояние на британската индустрия към 1927 година, което би могло да предизвика значително обезнасърчаване всред стопанските деятели или предприемачи. На този автор се дължат ценни критики срещу отрицателните възгледи спрямо целесъобразността на еднократния данък в Англия и особено на обоснованите научни атаки на данъка от страна на друг не по-малко известен английски икономист – сър Джосая Стамп[238].

Сър Дж. Стамп, който, по подобие на А. С. Пигу, първоначално проявява известна склонност да възприеме принципа на еднократния данък върху капиталите и имуществата, впоследствие категорично отхвърля целесъобразността на подобно разрешение на въпроса за вътрешните държавни дългове и дава предпочитането си към постепенното изплащане и погасяване на дълговете според правилата на ортодоксалната финансова политика: „Аз се противопоставям на еднократния данък на базата на претеглянето на неговите предимства и недостатъци и вярвам, че превесът на неговите недостатъци е действително твърде голям.“[239] Стамп отхвърля еднократния данък поради огромните трудности от административен характер при оценката на имуществата и плащането на данъка поради значителните неравенства в разпределението на данъка между лица с еднакви по стойност имущества и възможности; поради големите разноски, свързани със самото събиране на данъка, поради сериозното дефлационно въздействие на прилагането на данъка върху стопанството, поради вероятното намаление в темпото на бъдещата капиталова акумулация във връзка с преразпределението на доходите и с психологическото въздействие на данъка върху спестителите; и накрай, поради неизбежното намаление в сумата на бъдещите постъпления от данъчно облагане, вследствие на което нетната изгода за съкровището би била много по-малка, отколкото действителният размер на спестяванията от неплащането на лихви след ликвидирането на дълговете. Единствен професор Хю Долтън, икономическият идеолог на

236 A. C. Pigou: „The Political Economy of War“, с. 232.

237 A. C. Pigou: „A Study in Piblic Finance“, с. 308.

238 S. J. Stamp: „Studies in Current Problems in Finance and Government“ (главата върху The Capital Levy – с. 227–270), London, P. S. King & Son, Ltd., 1925, 1–335 с.

239 S. J. Stamp: „Current Problems...“, с. 241–242.

социалистическата партия в Англия, застава решително и недвусмислено на страната на привържениците на еднократния данък върху капиталите с оглед на ликвидирането на вътрешните дългове и независимо от промеждутъка, изминат след завършването на войната, като оприличава избора между еднократния данък и дългосрочното погасяване на заемите посредством обикновените средства на данъчното облагане с „избора между прякото и непосредствено изваждане на един болен зъб (даже без упойка) и допускането поради нерешителност на една вечна болка от болния зъб“[240]. Но тази крайност на поддържаната от Хю Долтън теза се дължи може би по-скоро на неговата партийна принадлежност, отколкото на интимните му убеждения като добър академичен икономист, защото другият ревностен защитник на еднократния данък, Дж. М. Кейнс, проявява известно колебание след възстановяването на златния монетен еталон в Англия през 1925 година, когато препоръчва алтернативната политика на облагане с допълнителни данъци на всички доходи от ренти, т.е. от облигациите на вътрешните държавни заеми и други подобни източници[241]...

Еднократният данък върху личните капитали и имущества е свързан, и то в по-голяма степен, отколкото останалите редовни данъци, с един трансфер на суми от едни слоеве на населението, обложени с горния данък, към други слоеве на населението, притежаващи облигациите на вътрешните държавни заеми. На пръв поглед следователно еднократният данък представлява едно средство за преразпределение на доходите и богатствата предимно между съсловието на по-заможните граждани, от чиито среди изхождат както платците на еднократния данък, така и притежателите на горните държавни ценни книжа. Всъщност обаче съществува значителна разлика в разпределението на бремето на еднократния данък между отделните данъкоплатци в категорията на по-заможните жители, от една страна, и в разпределението на участието на отделните граждани във вътрешните държавни заеми, от друга страна. Участието на отделните граждани във вътрешните държавни заеми почива не само на индивидуалните финансови възможности на всеки отделен гражданин, но и на неговите възможности да отделя съответните суми за покриването на заемите в момента на тяхното емитиране, както и на отношението му към държавата или към целите, преследвани от съкровището чрез емитирането на заемите. От друга страна, участието на отделния гражданин в бремето, свързано с плащането на еднократния данък върху капиталите, зависи изключително от фактическата оценка на неговите имущества от страна на държавата и от размера или структурата на самия еднократен данък. От гледището на справедливото разпределение на бремето следователно ликвидирането на част или на пълния размер на вътрешните държавни дългове посредством еднократното облагане на капиталите и имуществата на всички граждани, чиито имущества възлизат по стойност над определен минимален размер, е далече за предпочитане пред едностранчивото отхвърляне от страна на съкровището на неговите задължения към притежателите на облигациите от заемите.

На второ място, тъй като еднократният данък върху капиталите и имуществата представлява само един обикновен трансфер на суми от едни слоеве или граждани към други слоеве или граждани в стопанството на държавата, провеждаща еднократното облагане на капиталите, следва, че този данък не е и не може да бъде свързан с никаква загуба или с никакво унищожение на реални блага. Плащането на данъка не

240 Dr. Hugh Dalton: „Principles of Public Finance“, с. 263.

241 J. M. Keynes: „Essays in Persuasion“, с. 269.

може да предизвика унищожението на онези реални блага в индустрията и търговията, като фабрики, машини, инсталации и всички други средства, които представляват източниците на реалните надници и върху базата на които се извършва оценката на индивидуалното участие на отделния данъкоплатец в бремето на еднократния данък. Ако този данък може да бъде приложен със сравнителна лекота, без особени жертви, разноски и промени в разпределението, критиката срещу него не би могла да бъде по-остра и неблагоприятна от критиката срещу другите видове данъчно облагане с оглед на ликвидирането на държавни дългове, защото всички подобни данъци предизвикват известно намаление в предлагането на трудови сили и се отразяват неблагоприятно върху обема на производството. Но провеждането на еднократното облагане на капиталите и имуществата е свързано с много по-значителни теоретични и практически затруднения, отколкото провеждането на всички останали видове данъчни облагания, включително нарочното облагане на големите имущества, придобити през течение на една война и благодарение на особената военновременна стопанска конюнктура. Проблемите около оценката на данъка върху капиталите и имуществата на отделния гражданин, както и проблемите около фактическото плащане на данъка в случаите, когато той представлява една значителна част от годишния паричен доход или превишава сумата на годишния доход, са много по-мъчно разрешими, отколкото съответните проблеми при обикновеното данъчно облагане. Тези проблеми се поставят независимо от останалите въпроси за въздействието на еднократния данък върху бъдещото развитие на производството, на капиталообразуването и на самите постъпления на съкровището от данъчно облагане.

Предимства и недостатъци на еднократния данък върху капиталите. Явно е, че всяка грешка в оценката на капиталите и имуществата на дадено лице може да предизвика значителни промени в самия размер на данъчното облагане; че оценката, макар и да се извършва в даден момент или към определен период, трябва да остане валидна през времетраенето на плащането на еднократния данък, което може да бъде разсрочено в течение на една или повече години; че ликвидирането на част от капиталите и имуществата на дадено лице, с оглед на плащането на данъка, може да предизвика значителни промени в размера на първоначалната оценка на неговите имущества; че различният характер на имуществата на две или повече лица с фактически еднакви по стойност капитали и имущества може да предизвика големи неравенства в данъчните оценки на техните имущества; и че отделянето на значителни суми в краткосрочни периоди, с оглед на плащането на еднократния данък, е свързано с грамадни несгоди на практика. Горните проблеми и съображения, изглежда, дават предимство на ликвидирането на вътрешните държавни дългове по пътя на постепенното изплащане в течение на дълги десетилетия. Всъщност обаче всяка данъчна оценка при прякото облагане на доходите е свързана с подобни проблеми, които невинаги могат да бъдат разрешени по задоволителен начин. На второ място, остротата на тези проблеми ще зависи от самата структура на еднократния данък, която трябва да бъде пригодена към особеностите в стопанската структура на държавата. Що се отнася до вероятното спадане в стойностите на капиталите и имуществата при масовите опити да бъдат реализирани части от тези имущества и капитали с оглед на плащането на еднократния данък, трябва да се подчертае, че срещу необходимостта за някои данъкоплатци да продават част от имуществата си се явява съответната възможност за бившите притежатели на облигации от вътрешните

заеми да извършват нови капиталови инвестиции – да пласират получените суми от съкровището при ликвидирането на вътрешните заеми.

Срещу горното твърдение може да бъде направено възражението, че неизбежно ще се появи известно закъснение по време между периода на масова ликвидация на капитали и имущества и периода на масово търсене на нови обекти за капиталови инвестиции след прехвърлянето на събраните суми от съкровището чрез еднократния данък върху притежателите на облигациите от вътрешните заеми. Това закъснение действително е почти неизбежно, но неговите неблагоприятни последици върху капиталовата стойност на имуществата или на другите видове капитали биха могли да бъдат преодолени чрез създаването на нарочен държавен институт за временното изкупуване и стопанисване на продаваните имущества – до момента на появата на купувачи със средства, получени от съкровището при изплащането на заемите – по подобие на създадения през 1922 година в Германия нарочен институт за улеснение на плащането на еднократния данък върху имуществата[242]. Подобни институти биха били от особено голяма полза в стопанствата на държави, където грамадната част на имуществата и капиталите се състои от недвижимости, в държавите със силно развити парични пазари избягването на едно чувствително спадане в курсовете на държавните и частните ценни книжа, във връзка с тяхната реализация от страна на засегнатите данъкоплатци, би могло да бъде постигнато посредством надлежното и своевременно вмешателство на банковата система в пазара на ценни книжа – една операция, която, при случай на нужда, би могла да бъде извършена под давлението и гаранцията на държавата, която е в състояние да обезпечи сравнително трайни курсове на по-важните държавни ценни книжа за не особено продължителни периоди. С други думи, опасността от едно сгромолясване на ценностите, която се изтъква многократно от сър Дж. Стамп[243], не е толкова сериозна и може да бъде преодоляна чрез съответни мерки от страна на фискалната власт.

На същите или подобни основания могат да бъдат отхвърлени и онези критики против еднократния данък върху капиталите и имуществата, които наблягат предимно върху общото дефлационно въздействие на прилагането на еднократния данък: на една първична или автоматическа дефлация, произлизаща от окончателното премахване на част от основата на съществуващата кредитна пирамида; на една вторична дефлация във връзка с последиците на първата и посредством понижението в паричната стойност на онези останали ценни книжа и реални блага, които могат да служат пред банковата система като залози за получаването на кредити за нуждите на оборота на предприятията; на една трета дефлация, произлизаща от несъответствията, които ще изникнат между търсенето и предлагането на някои видове ценни книжа и реални блага, които се ползват от предпочтително приемане като залози срещу отпускането на кредити от страна на банките; и на една психологическа дефлация, произлизаща от въздействието на горните три вида дефлационни фактори върху настроенията и схващанията на стопанските деятели, с тенденция към кумулативно развитие и прекалено подчертаване на неблагоприятните въздействия на общата инфлация върху стопанския живот на страната. Не ще съмнение, че плащането на еднократния данък ще предизвика известно изтегляне на оборотни капитали от търговията и индустрията и едно съответно увеличение в обема на търсенето на

242 A. C. Pigou: „A Study in Public Finance“, с. 303.

243 S. J. Stamp: „Current Problems in Finance and Government“, с. 238–239 и 246–248.

допълнителни кредити въпреки фактическото намаление в обема на ценните книжа и на другите реални блага, които могат да служат като залози за отпускане на кредити от банковата система. Но намалението в обема на някои видове ценни книжа или реални блага може да бъде заместено пред банковата система с предлагането от страна на заемоискателите на други видове ценни книжа и реални блага, макар и без качествата на значителна ликвидност. При липсата на достатъчни първокачествени ценни книжа и реални блага за залози банките по необходимост ще смекчат условията на кредитораздаването – нещо, което нормално се наблюдава при конюнктурните промени в общата активност на стопанството.

В държавите, където кредитораздаването почива предимно на базата на поръчителството на сравнително имотни лица, горната проблема не представлява особени затруднения и във всеки случай не е от естество да ограничи чувствително обема на новите банкови кредити, необходими като оборотни капитали в стопанството.

Психологическото въздействие на еднократния данък върху капиталите и имуществата не се свежда само до проблематичното дефлационно отражение на горния данък, но както подчертава сър Дж. Стамп – до вероятността от едно повторение на прилагането на еднократния данък, „защото самото предположение за възможното провеждане на данъка с една или друга мярка на успех представлява една достатъчна презумпция в полза на едно повторение на данъка“[244]. От друга страна обаче, не по-малко вярно е, че когато въвеждането на еднократен данък върху капиталите представлява част от политическата програма на една или друга партия и не слиза от дневен ред в обществените разисквания, страхът от евентуалното прилагане на еднократния данък би действал в същата насока, както и самото прилагане на данъка. Нещо повече – може да се предполага, че фактическото прилагане на данъка ще окаже по-слабо неблагоприятно въздействие върху обема на производството или на капиталообразуването, отколкото постоянният страх от едно евентуално въвеждане на този данък. Еднакво несъстоятелни са и някои други предполагаеми недостатъци на еднократния данък, а именно, че успешното прилагане на данъка ще предизвика едно лекомислено изразходване на обществени суми от страна на държавата за цели, които търпят отлагане или не са особено оправдателни; че еднократният данък не обхваща лицата, получаващи значителни парични доходи от трудови източници, т.е. извън доходите от капитали и имущества; и че плащането на данъка от страна на дребните стопански деятели, без съответни възможности за получаване на кредити, ще се отрази пагубно върху тяхното съсловие. Защото всяко изразходване на обществени средства за други цели, освен за погашение на дългове, създава допълнителни доходи за някои съсловия, или в случаите на разходи от социален характер – плащането на лихви и погашения на заемите от средствата на редовните данъчни постъпления би ограничило в повече от желателните размери належащите социални разходи; защото получателите на значителни парични доходи от личен труд могат еднакво добре да бъдат пряко или косвено обхванати от еднократното облагане например на базата на едно чувствително увеличение в размера на тяхното облагане с редовни годишни данъци[245]; и защото съкровището би могло да се съгласи с раз-

244 Пак там, с. 236.

245 Срещу направеното в горния дух предложение от К. Брешани-Турони (с. 387 на цитираното съчинение от същия автор) А. С. Пигу възразява, че съвременното общество не би могло да понесе облагането в различни и по-големи размери на текущи доходи, получени от труд, отколкото на доходите от ренти, особено предвид на скритата тенденция към по-слабо облагане на трудовите доходи („A Study in Public Finance“, с. 305).

срочването на плащанията на дребните данъкоплатци в течение на няколко години вместо наведнъж, когато съществуват доказателства за фактическата неспособност на отделния данъкоплатец да извърши плащането вкупом.

Кардиналните въпроси около целесъобразността и приложимостта на еднократния данък върху капиталите и имуществата се свеждат до вероятното въздействие на данъка върху обема на бъдещите капиталови акумулации и до неговото вероятно въздействие върху сумата на бъдещите постъпления на съкровището от пряко данъчно облагане. Според сър Дж. Стамп еднократният данък ще предизвика едно намаление в обема и в темпото на новите капиталови акумулации, понеже е свързан с едно преразпределение на имуществата и доходите за сметка на най-богатите и в полза на сравнително богатите или на не особено богатите слоеве от населението, чиито общи спестявания не биха могли да компенсират намалението в обема на спестяванията от най-богатите слоеве[246]. Горната теза е безспорно правдоподобна по отношение на онези силно индустриализирани държави с огромни различия или неравенства в разпределението на благата, но губи част от своето значение, когато бъде отнесена към предимно земеделски държави, в които спестяванията на широките слоеве от населението представляват една доста значителна част от общия обем на новото капиталообразуване. Във всеки случай, с постепенното превъзмогване на неблагоприятните отражения на войната и предвид на трайната тенденция към повдигане на материалното благосъстояние на народите опасността от едно временно намаление в обема и в темпото на новото капиталообразуване не представлява достатъчно основание за отхвърлянето на тезата за еднократния данък върху капиталите и имуществата. Само по отношение на неблагоприятното въздействие на този данък върху бъдещите постъпления на съкровището от пряко данъчно облагане противниците на еднократния данък имат известно предимство пред неговите апологети – според изчисленията на сър Дж. Стамп във връзка с проектирания през 1922 година еднократен данък върху капиталите в Англия намалението в бъдещите постъпления от пряко данъчно облагане би възлязло на кръгло две трети от размера на икономиите, които биха били реализирани вследствие на елиминирането на бюджетното бреме за лихви върху вътрешните държавни заеми[247]. От което следва, че размерът на бъдещото пряко данъчно облагане в горния случай не би могъл да бъде намален с повече от една трета след елиминирането на вътрешните дългове посредством постъпления от еднократния данък върху капиталите. Но резултатите при едно още по-градирано провеждане на еднократния данък биха могли да бъдат малко по-различни и не толкова неблагоприятни от гледището на нетната изгода за съкровището, особено в случаите, когато постъпленията от пряко данъчно облагане представляват само една малка част от общата сума на постъпленията на съкровището от всички редовни приходни източници, т.е. когато част от сумите, необходими за плащането на лихви и погашения върху заемите, се набират по пътя на косвеното облагане на широките слоеве от населението.

Заключителни бележки относно приложимостта на еднократния данък върху капиталите. Анализът на предимствата и недостатъците на еднократния данък върху капиталите и имуществата навежда на мисълта, че мярката за целесъобразността и приложимостта на този данък трябва да изхожда във всеки конкретен случай от следните фактори и обстоятелства: от процентното съотношение на

246 Sir Josiah Stamp: „Current Problems in Finance and Government“, с. 238.

247 Пак там.

бюджетното бреме за лихви и погашения на вътрешните заеми към общата сума на паричния доход в стопанството или към общия паричен фискален фонд; от структурата на еднократния данък в сравнение с особеностите на стопанската структура на страната и с размера на неравенството в разпределението на богатствата между отделните слоеве на населението; от стадия на структурното развитие на стопанството на държавата и величината на естественото или нормално олихвяване на капиталите в търговията и индустрията; и от преките или непосредствени изгледи за насоката на конюнктурното развитие на стопанството през периода след завършека на войната или края на военното положение. Когато бюджетното бреме във връзка с плащането на лихви и погашения е преголямо, когато неравенството в разпределението на благата е особено голямо, когато стопанството на страната е достигнало един стадий на високо индустриално развитие, когато нормалното или естествено олихвяване на капиталите не е особено голямо, когато преките изгледи за конюнктурното развитие на стопанството не са особено благоприятни и когато може с основание да се очаква едно общо понижение в равнището на цените в близкото бъдеще, което би увеличило съответно бремето върху държавния бюджет от плащането на лихви и погашения на заемите, аргументите в полза на прилагането на еднократния данък върху личните капитали и имущества са много по-значителни от доводите против въвеждането на горния данък. В обратния случай доводите срещу и в полза на еднократния данък се почти изравняват поради съответното нарастване на възможността за едно не особено болезнено покриване на службата по вътрешните заеми чрез увеличение в размера на данъчното облагане на текущите доходи и на потреблението на населението.

Фактическото приложение на еднократния данък върху имуществата и капиталите предполага наличността на няколко основни предпоставки, а именно: установяването и поддържането на едно сравнително устойчиво общо равнище на цените, поне през периода на облагането и на събирането на данъка; съществуването на едно силно и стабилизирано в политическо отношение управление в държавата, което би могло да даде необходимото уверение на населението за неповторимостта на еднократния данък и за използването на постъпленията от данъка изключително или предимно за погасяване на вътрешните държавни дългове; и наличността на достатъчно добра воля от страна на населението или по-право, на засегнатите съсловия да сътрудничат на фискалните власти при установяването на размера и стойността на имуществата във всеки конкретен случай. Когато цените на стоките и услугите проявяват трайна тенденция на повишение поради използването на инфлационната техника за финансирането на част от разходите на държавата, когато политическото управление на държавата не се радва на особено голямо доверие в страната и населението не е уверено в неповторимостта на данъка или в целите на неговото въвеждане, и когато политико-стопанските интереси и възможности на засегнатите съсловия са достатъчно големи, за да предизвикат една пасивна или активна обструкция на прилагането на еднократния данък, резултатите от въвеждането на този данък не ще могат да оправдаят жертвите, свързани с неговото приложение, защото инфлационното повишение на цените ще минира данъчната оценка на капиталите и ще обезсили значението на постъпленията от данъка; защото слабото и непопулярно правителство не ще може да приложи данъка с необходимата строгост и населението ще сконтира предварително възможностите било за едно повторение на данъка, било за използването на набраните суми за цели извън погасяването на дълговете; и защо-

то съпротивата на засегнатите съсловия би могла да окарикатури самото значение на еднократния данък.

Самият еднократен данък върху капиталите трябва да бъде достатъчно силно прогресивен, да обхваща не само доходите от капитали и имущества, но и доходите от трудови източници, да позволява разсрочването на плащанията в случаи на особено тежки затруднения за отделните данъкоплатци, да държи сметка за настоящото семейно положение на отделния данъкоплатец при изграждането на схемата на облагането, да бъде съпроводен с прилагането на такива стопански инициативи от страна на държавата, които биха предотвратили появата на едно масово проваляне на ценностите при реализацията на част от имуществата и капиталите с оглед на плащането на данъка, да включва не само такива обекти на капиталови инвестиции, които се поддават на размяна, но и други обекти или материални блага, които съставляват част от действителните имущества на данъкоплатците, и накрай, да бъде приложен изпървом на базата на предварителната или условна оценка на имуществата, а впоследствие и след необходимия промеждутък от време за извършването на една подробна оценка на всяко отделно имущество, в окончателен вид. Прилагането на еднократния данък трябва да бъде съпроводено с една съответна пропаганда от страна на фискалната власт по подобие на апелите към чувствата, морала и съзнанието на отделните граждани по време на емитирането на доброволни вътрешни държавни заеми за народната отбрана. Когато условията позволяват, прилагането на еднократния данък върху капиталите и имуществата трябва да се предхожда от едно нарочно облагане на някои особено големи богатства, придобити през течение и във връзка с войната или с особеното военно положение. Горните мерки са необходими по-скоро поради психологически причини, защото прилагането на еднократния данък ще бъде неизбежно свързано с допускането на големи неравенства и жертви в разпределението на неговото бреме – неравенства и жертви, които могат да бъдат оправдани само посредством мотото, че един лош данък в една свободна държава със здрави финанси е за предпочитане пред един добър данък в една поробена или полузависима държава с разстроени финанси.

3. СЛЕДВОЕННАТА СТОПАНСКО-ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА

Социалистически елементи в системата на ръководеното военно стопанство. Всяка епоха, всяко по-значително историческо събитие или превъзмогнато премеждие оставя известен отпечатък върху насоката на еволюционното развитие на народите, върху социалполитическото устройство на държавите, върху стопанския ред и стопанската конституция на организираните общества. Ако войните невинаги бележат границите между две епохи, те все пак представляват първостепенни исторически събития в живота на народите, които неизменно предизвикват един кипеж в понятията и отношенията към политическите, социалните и стопанските проблеми на управлението. Съвременните войни са неизбежно свързани с основни промени в методите, средствата и целите на управлението на народите – с промени, които се очертават твърде рязко върху фона на предходното мирновременно развитие на обществата. Често пъти тези промени, които настъпват с брутална рязкост и сила, представляват революционни поврати или скокове напред в историческото и еволюционно развитие на понятията за съдържанието, целите и методите на управлението на държавите. Повелите и изискванията на съвременните войни са свързани с едно не-

волно или съзнателно, но винаги неизбежно, извършване на грамадни експерименти от исторически мащаб във всички области на политическия, социалния и стопанския живот на народите. В повечето случаи тези опити приключват с известно обогатяване на знанията относно пределните възможности и ограниченията на политическото управление на колективитета – с оглед на всестранното вмешателство на държавата в живота на народите и на целесъобразността на една или друга стопанско-политическа или социал-политическа система на управлението. Не ще съмнение, че и Втората световна война представлява един подобен опит от исторически мащаб, с неизбежно въздействие върху бъдещото, или поне върху близкото следвоенно устройство и съдържание, цели и средства на управлението на държавите. Втората световна война се отличава както с едно чувствително засилване на правата, привилегиите и възможностите на централната политическа власт, така и с едно почти съответно ограничение и нивелиране в правата, задълженията и възможностите на отделните граждани да устройват личния си живот по собствен избор и усмотрение. Неизбежното и почти повсеместно преминаване към централно планово ръководено стопанство във всички държави, пряко или косвено обхванати от войната, е свързано с едно значително притъпяване на основните различия между индивидуалистично-капиталистическата, капиталистично-корпоративната и колективистично-социалистическата система на управление. Това приближаване в понятията и съдържанието, в целите и средствата на управлението изпъква най-ясно при съпоставянето на централното планово ръководено военно стопанство в държавите с индивидуалистично-капиталистическо устройство – с устройството на стопанството в колективистично-социалистическата държава. На пръв поглед действително разликата между двете стопанско-политически системи продължава да бъде огромна и тези системи изглеждат диаметрално противоположни една на друга. Докато материалните средства на производството в държавите, устроени на индивидуално-капиталистически начала, продължават да бъдат в притежание на частни лица и предприятия, в колективистично-социалистическата държава тези средства са в притежание на публичната власт; докато използването на тези средства в индивидуално-капиталистическите държави произлиза от и се извършва с оглед на получаването на една частна печалба или изгода за техните притежатели, в устроената на колективистично-социалистически начала държава използването на горните средства не се извършва с оглед на реализирането на известна печалба при продажбата на произведенията към трети лица, а с цел за прякото задоволяване или обслужване на нуждите на лицата, които представляват публичната власт или доброволното сдружение на индивидите.

И все пак въпреки това огромно различие във формалното и юридическо устройство на двете сравнявани системи, на практика индивидуално-капиталистическата система при едно централно планово ръководство на стопанството се приближава значително до методите, целите и възможностите на колективистично-социалистическата държава.[248] Свободният механизъм на ценообразуването в индивидуално-капиталистическата държава е заменен с принципа на държавното ценоопределяне, с държавно определяне и регулиране на надниците, на заплатите и на възнагражденията. Самият факт на държавното ценоопределяне означава съответното определяне от държавата на специфични печалби в производството на всеки отделен артикул, във

248 Срв. например А. Г. Христофоров: „Същност и значение на военновременния капиталистически социализъм“ в сп. „Стопански, вести“, год. XIII (1943), кн. 5–6.

всеки отделен стадий на производството или на размяната. Определянето на специфични печалби за всеки отделен артикул в търговията или производството обаче е равнозначно на определянето на пределни граници за развитието на общите печалби на стопанстващите лица или на стопанските предприятия, свръх които печалбите не могат да преминат. Свободата на отделния икономически предприемач е ограничена и неговото възнаграждение като предприемач се колебае в рамките на максималните общи печалби, допустими от държавата. В тези рамки по-предприемчивият или квалифициран предприемач може да реализира известни по-значителни печалби чрез постигането на едно оптимално съчетание на производствените средства и да обезпечи за себе си едно по-значително възнаграждение като предприемач. Неговата свобода на действие обаче е ограничена, защото производството се извършва по наряди от държавната власт с точно определение на видовете и количествата, които могат да бъдат произвеждани. Нещо повече – неговата свобода е абсолютно ограничена поради неотменимото задължение за предприемача, както и за останалите трудови фактори, да продължават да произвеждат, или поради правото на държавата да затвори или преустрои самото производствено предприятие – във връзка с гражданското мобилизиране на лицата и предприятията, с рационирането на производствените единици и на посредническите предприятия.

На второ място, онези сравнително минимални печалби, които държавата допуска да бъдат реализирани в търговията и индустрията в рамките на определените общи граници във връзка с ценоопределянето и специфичното определяне на печалбите, подлежат на извънредно засилено данъчно облагане, граничещо с почти пълното изземване на печалбите или с тяхното нивелиране. Същевременно онези минимални спестявания, които държавата все пак допуска да бъдат образувани по пътя на съгласуваното провеждане на политиката на цените и на доходите, подлежат в повечето случаи на пряко или косвено изземване от страна на държавата на базата на вътрешните държавни заеми, допринасяйки за по-пълното неутрализиране на появата на една излишна купувна сила всред широките слоеве от населението. Защото консумативните разходи на отделните потребители са сведени до минимум и са почти напълно изравнени в кръга на системата на рационираното потребление без оглед на действителната купувна сила на отделния потребител, а само в някои случаи с оглед на действителните физиологически нужди на лицата, било с оглед на техния пол и възраст, или в зависимост от физиологичните нужди за по-пълното осъществяване на техния максимален принос към нуждите на военното стопанство. Спестяванията на потребителите или капиталообразуването при стопанстващите лица остава в повечето случаи номинално, счетоводно или по баланс, без съответната възможност за използването на спестените средства и капитали, защото самите капиталови инвестиции са под контролата на държавата, която определя за какви цели и в какъв размер могат да бъдат извършвани нови инвестиции. Появата на загуби от стопанска дейност е в голяма степен ограничена или избегната чрез определянето на минимални специфични печалби във всеки отделен случай или стадий на производството и размяната, но и мярката за рационалността на предприятията е почти премахната или изоставена вследствие на това конкретно определяне на минимални печалби и възнаграждения.

Но горните отличителни черти на централното планово ръководено военно стопанство представляват всъщност основните белези на функционирането на ко-

лективистично-социалистическото стопанство: пълен контрол на държавата върху производствените средства, върху обема, естеството и насоката на новите капиталови инвестиции; пълно изравняване на потреблението и почти пълно премахване на възможностите за задоволяване в различни степени на насъщните нужди на потребителите; пълно или почти пълно премахване на свободния избор при упражняването или ликвидирането на дадено занятие; пълно или почти пълно провеждане на принципа на задължителното участие на отделните трудови сили в производствения процес. С други думи, върху предишните или мирновременни капиталистически основи на стопанството държавата изгражда във връзка с повелите на ръководеното военно стопанство една социалистическа надстройка, която запазва формата, но изменя съдържанието на отделните понятия, цели и средства на индивидуалистично-капиталистичното стопанство. Съществуващото в предходния мирновременен период значително неравенство в разпределението на благата се запазва и при ръководеното военно стопанство, но възможностите за едно по-нататъшно увеличение в тези неравенства или поне за тяхното фактическо проявление при ежедневния прилив и отлив на текущи грижи, нужди и желания са чувствително ограничени. Онези сектори в стопанството, които все още запазват на теория и практика основните белези на индивидуалистично-капиталистическата система, като банковата система и възможността за получаването на кредити от страна на частни лица, потребители или икономически предприемачи, представляват оазиси в една пустиня от военновременни държавно-социалистически мероприятия. Нещо повече – фактическото използване на тази привидна свобода, на тези теоретически възможности, се осуетява от всестранните и всеобемащи ограничителни мерки на държавата във всички останали сектори на стопанството, в пълно подобие на условията и положението в социалистическото стопанство.

Социалполитическите последици на военновременния капиталистически социализъм. Това сходство в практическото проявление на индивидуалистично-капиталистическата система, в рамките на плановото ръководено военно стопанство, с функционирането на колективистично-социалистическото стопанство се простира и в полето на личната и политическа свобода на отделния гражданин в тези две стопанско-политически системи. Свободният избор за отделния гражданин при потреблението е ограничен до максимум, разпределението на производствените средства между отделните цели се извършва независимо от волята или разбиранията на притежателите на тези средства, проблемите за печалбите, за заетостта на труда и за техническата ефикасност в производството се поставят, разглеждат и разрешават от една централна политическа власт, без оглед на субективните желания и предпочитания на мнозинството. Провеждането на отделните държавни мероприятия и инициативи в областта на стопанството почива изключително на базата на принудата въпреки формалното кокетиране от страна на централната власт с чувствата на населението за морал, гражданско съзнание или отечествен дълг. Възможностите за политическото проявление на свободата на духа, на словото и на печата са еднакво ограничени и потиснати в двете привидно противоположни системи през времетраенето на войната или на централното планово ръководство на стопанството въпреки привидното различие във формата и структурата на политическото управление. Това ограничение на почти всички видове свободи в държавите с горните две противоположни стопанско-политически системи през време или с оглед на ръководеното

военно стопанство е колкото неизбежно, толкова и необходимо за правилното функциониране на режима. Понятно е следователно заключението на един познат автор, в смисъл че „границите на държавния интервенционизъм в тоталитарната държава се обуславят не толкова от технически, колкото от психологически фактори“[249].

Ако чувствителното ограничаване на личните свободи в почти всички области на обществения живот представлява цената, която трябва да бъде заплатена за правилното функциониране на ръководеното от централната власт планово военно стопанство; ако провеждането на ръководеното военно стопанство е свързано с огромни лишения и жертви от страна на населението във всички плоскости на обществения живот; и ако пределите на държавния интервенционизъм се обуславят от взаимодействието между способността на централната политическа власт да провежда чрез принуда съответните държавни инициативи и готовността на населението да понася без съпротива ограничението на личните свободи, произлизащо от провеждането на горните инициативи, твърде естествено е, че това сравнително едностранчиво отстъпване на придобити в миналото права и привилегии от страна на управляваните и в полза на управляващите ще бъде съпроводено с едно постепенно и още по-силно, отколкото в миналото, осъзнаване и уточняване на понятието за задълженията на държавата в лицето на централната политическа власт към масата на управляваните и особено към онези широки слоеве от населението, които фактически и във всички времена са участвали по-скоро пасивно, отколкото активно в управлението на държавата. Медалът на политическото управление има две страни, от които едната представлява задълженията на гражданите към държавата, а другата – задълженията на държавата към гражданите. Ако военновременните условия и повелите на ръководеното военно стопанство хвърлят по-обилна светлина върху страната на медала, представляваща задълженията на гражданите към държавата, с приключването на военновременния период трябва да се очаква постепенното и съзнателно насочване на светлината към онази страна на медала, която отразява задълженията на държавата към отделните граждани.

Защото самият експеримент на военновременния капиталистически социализъм – едно понятие, което престава да бъде парадоксално или противоречиво по естество при ръководеното планово военно стопанство, хвърля обилна светлина не само върху ограниченията и недостатъците на държавния интервенционизъм в областта на стопанството, но и върху грамадните възможности на централната политическа власт за регулирането, пренасочването и прекрояването на съществуващата стопанско-политическа система. Смешно би било да се отрича значението за широките слоеве от населението на поуките например от задължителното привличане на всички производствени и трудови сили в производствения и разпределителния процес; от задължителното изравняване на потреблението и на разпределението на благата от текущия производствен напън на стопанството; от провеждането на принципа за понасянето на жертви от материален характер не на базата на едно относително равенство в разпределението на жертвеното бреме, а върху началата на участието в жертвите според индивидуалните възможности на отделния гражданин; от пълното подчинение на частните интереси в областта на стопанството към общонародните стопански интереси във връзка с контролирането, рационирането и пренасочването на производството; от чувствителното ограничаване на размера на печалбите от

249 Henry Laufenburger: „L’Intervention de l’État en Matière Économique“, с. 358.

частностопанска дейност и на съответното ръководство на капиталовите инвестиции от страна на държавата, и накрай, от всички онези мероприятия на ръководеното военно стопанство, които се явяват в разрез с установените и общоприети схващания и принципи на саморъководеното обвързано либерално стопанство, независимо от съществуващата в миналото степен на вмешателство на държавата в стопанския живот на народите. За широките слоеве от населението неизбежните поуки от експеримента с военновременния капиталистически социализъм ще гравитират около привидно необятните реформаторски възможности на политическото управление на страната, като поуките от рационалността или нерационалността на средствата и резултатите при въздействието на държавата върху стопанската активност ще бъдат предоставени на вниманието на ограничен брой академични икономисти с още по-слабо влияние в управлението на държавата, отколкото всяко друго професионално или съсловно сдружение...

Именно това постепенно осъзнаване на широките слоеве от населението пред привидно необятните възможности на централната политическа власт да регулира, пренасочва и прекроява стопанската дейност, съществуващите институти и самите контури на съвременните стопанско-политически системи ще представлява най-значителното наследство на следвоенния период от няколкогодишния режим на военновременния капиталистически социализъм. Логично е да се допусне, че проявите на това наследство в следвоенния период, действащи за оформяването на политическите конституции и на стопанския ред на държавите, ще получат реален израз в следвоенната общостопанска и социална политика не само в държавите, които са били пряко въвлечени в настоящата война, но и в онези страни, които са останали по един или друг начин извън военния конфликт. Даже в случаите, когато практическото провеждане на военновременния капиталистически социализъм е било съпроводено с големи и очевидни грешки или несъобразности, когато провеждането на плановото ръководство на стопанството е внесло известно разочарование всред населението относно възможностите на държавата да регулира и ръководи стопанския живот, все пак основните принципи на „планирането“ и социалните придобивки на военновременния период ще останат задълго в съзнанието на широките слоеве от населението като напълно реални понятия. Нещо повече – всяко разстройство на държавния бюджет или на националната монета в следвоенния период, прибавено към естествените и мъчно разрешими проблеми на прехода към мирновременно развитие на стопанството, би действало по необходимост както за продължаването на държавния интервенционизъм в областта на стопанството, така и за запазването на социалните придобивки на военновременния период. Не представляват ли настоящите борби в Англия за социални реформи, взели конкретен израз в така наречения „план Бевъридж“, реален отзвук на новия дух в областта на стопанската и социална политика, произлизащ от и неизбежно свързан с провеждането на военновременния капиталистически социализъм?

Насоките на следвоенната стопанска и социална политика на държавите. Трудно е да се превъзмогне чувството, че бъдещите политически конституции на народите ще бъдат значително повлияни от психологическите процеси, които се развиват и освобождават през течение на настоящия военен конфликт и които произлизат от самия експеримент с военновременния капиталистически социализъм. А промените в политическите конституции ще бъдат неизбежно свързани с известни

промени в стопанския ред или в стопанските конституции на държавите. Опитите за предугаждане на бъдещите политически конституции на държавите, пряко или косвено въвлечени в настоящия военен конфликт, биха били колкото неуместни, толкова и опасни. Достатъчно би било да се изтъкне, че експериментът с военновременния капиталистически социализъм ще окаже известно въздействие върху оформяването на следвоенните политически конституции и че е невъзможно да се изведе по логически дедуктивен път един съвършено определен стопански ред от основните принципи на една или друга политическа конституция. Защото, както се изразява професор Н. В. Долински: „Когато един народ е намерил съответстващата му форма на политическа конституция, той още не притежава поради това конкретна стопанска конституция, но се намира само пред един определен избор на много възможни стопански конституции. Изборът в полза на една от тях или в полза на една комбинация от тях се определя тогава преди всичко от съображения на целесъобразността... Това, разбира се, не значи, че стопанската конституция се определя само от съображения за целесъобразност. Напротив: винаги на тези съображения турят в повече или в по-малко определени граници нравствените идеали, които живеят в съзнанието на отделен народ. Вследствие на това и политическата конституция, с нейните духовно-морални целеустановки, определя вече отнапред в значителна степен тези рамки, в чиито граници трябва да се движат техническите елементи на стопанската конституция.“[250]

Но даже ако изборът на стопанската конституция или на стопанския ред се определяше изключително от съображения за целесъобразност, съвсем не следва, че науката разполага в настоящия момент или стадий на своето развитие с достатъчни доказателства за сравнителните предимства и недостатъци на познатите вече стопанско-политически системи – науката не е в състояние да отсъди въпреки привидната висота на своето понтификално положение необоримите достойнства при минималните недостатъци на една само от съществуващите или познатите системи. Задачата предполага установяването и точното познаване на толкова многобройни и неизвестни понастоящем величини, без което багажът от конкретни данни и познания би се оказал твърде лек за едно действително обективно, научно обосновано и практически доказуемо отсъждане на първенството на една или друга стопанско-политическа система на базата на нейната целесъобразност, рационалност и ефикасност. Единствената възможност, която се открива пред научния работник, е да събере частични и не съвсем проверени данни, да ги съпостави с основните принципи на неговите научни познания, да ги свери, доколкото това би било възможно, с техническото протичане на някои явления и в края на краищата да направи един колеблив скок в неизвестността чрез прогласяването на една преценка, почиваща на смесените основи на разума, познанията и спекулацията, но не и на едно заключение, изградено изцяло върху почвата на научния експериментализъм. Подобни съображения, както и участието на ред други фактори извън чисто икономическите такива, подбуждат ветерана на английските икономисти, професор А. С. Пигу[251], да пише следното в заключителната част на книгата си върху предимствата и недостатъците на капитализма и на социализма:

250 Проф. Н. В. Долински: „Една стара проблема под ново име (Към въпроса за стопанската конституция или стопанския ред)“ в сп. „Архив за стопанска и социална политика“, год. XVIII (1943), кн. 1, с. 1–16.

251 A. C. Pigou: „Socialism versus Capitalism“ (c. 137), Macmillan and Co., Ltd., London, 1937, с. 1–139.

„В тази област икономистът не притежава особени квалификации. Нещо повече, бидейки в по-голяма или по-малка степен една покалугерена личност в стените на своя работен кабинет, той е по-слабо квалифициран, отколкото много други лица с може би по-слаби познания на релевантните факти. За целта е необходим широк опит относно хората и стопанството, ведно с едно силно „чувство“ за онова, което при разполагаемите средства на човека ще функционира или ще се провали. Подобни качества не са в притежание на автора на тези редове и, за разлика от някои други академични работници, той съзнава достатъчно ясно, че не притежава подобни качества. Въпреки това завършването на една книга като настоящата, без предлагането на един вид лично верую по въпросите, с които книгата се занимава, би отворило вратите за някои недоразумения. Нещичко, колкото и грубо и предпазливо, трябва да бъде рисковано и предложено.

И така, ако участта и възможностите биха отредили на автора на тези редове ръководството на съдбините на неговия народ, той би приел, поне с оглед на настоящето, общата структура на капитализма, но той би положил усилия за неговото постепенно трансформиране. Той би използвал средствата на прогресивните данъци върху наследствата и на прогресивния подоходен данък не само в качеството им на приходоизточници за съкровището, но със съзнателното и преднамерено усилие да смекчи крещящите неравенства в богатствата и във възможностите, които обезобразяват сегашната ни цивилизация. Той би откъснал една страница от книгата на Съветска Русия и би си припомнил истината, че най-важните инвестиции представляват разходите за здравето, образованието и характера на народа. Агитирането в полза на „икономии“ в тази област би било, под неговото управление, едно криминално престъпление. Всички индустрии, облечени с обществен интерес или способни да развиват монополистична дейност, той би подложил поне на обществено надзирателство и контрол. Някои от тях – с положителност индустриите за производство на оръжия, сигурно минната индустрия и вероятно железниците, той би национализирал, не, разбира се, по модела на държавната пощенска служба, но чрез обществени фондации и институти. Централния емисионен институт той би направил и на име това, което той фактически представлява – един обществен институт, с инструкции да използва силата и средствата си за смекчаването, доколкото това е възможно, на резките колебания в активността на производството и в заетостта на труда. Ако всичко би вървяло добре, други мерки за национализирането на някои важни индустрии биха били взети постепенно и с течение на времето. С оглед на контролирането и по-нататъшното развитие на тези индустрии централното ръководство би трябвало да „планува“ едно подходящо разпределение на по-голямата част от годишните инвестиции на страната в нови капиталови съоръжения. Когато тези мероприятия бъдат завършени, той би счел периода на своето управление за ликвидиран и би отстъпил другиму юздите на властта. В своето политическо завещание той би напомнил на своя заместник да следва, също като него, принципа на постепенността – да прекроява и трансформира, а не да изкоренява наведнъж с рязък замах; но той би прибавил една последна мисъл, написана с едри главни букви, че постепенността означава действие и не бива да се употребява като учтив синоним на бездействието“.

Ето една политико-стопанска платформа, която – излязла под перото на един убеден либерал само две години преди избухването на Втората световна война и в

края на неговия дълъг жизнен път, би могла да бъде счетена за прекалено прогресивна в страната на традиционния политически консерватизъм, но която, предложена една или две години след края на войната, вероятно ще бъде отхвърлена в същата или в други и не толкова консервативни държави като прекалено ретроградна. Защото даже един пълен поврат към стопанско-политическия либерализъм не би могъл да заличи поуките от експеримента с военновременния капиталистически социализъм и да отстрани онези стопански и социални придобивки за широките слоеве от населението през военновременния период, които приближават режима на централното планово ръководено военно стопанство до съответния режим в колективистично-социалистическо стопанство. Времената се менят...

23.IV.1943 г.

Издание на "Общия фонд за подпомагане на студентите от висшите учебни заведения в България"

К У Р С
по
Б Ъ Л Г А Р С К О Б А Н К О В О Д Е Л О

Част I

ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

по лекциите на

проф. А.Г. Христофоров

/за студентите от държавно-стопанския отдел
на Юридическия факултет при Университета/

№ 75

1 9 4 6

ПРЕДГОВОР

Курсът по „Българско банково дело“ се разпада на две отделни части. Първата част засяга историческото развитие на българската кредитна и монетна система отпреди Освобождението на България до Втората световна война. Втората част разглежда организацията и формата на разните видове кредит, тъй както са застъпени в българската банкова система понастоящем. Предлаганите „коли“ обхващат само първата част от курса, а именно – историческото развитие на българската кредитна и монетна система.

Успоредното разглеждане на развитието не само на кредитната, но и на монетната система на България от Освобождението насам, е колкото неизбежно, толкова и наложително. Също така първата глава на настоящите „коли“, отнасяща се до „Паричното дело в Европа в края на XIX век“, представлява необходимият фон, върху който трябва да се извърши разглеждането на зачатъка и развитието на българската монетна система.

Понеже настоящият курс е изграден изключително върху четените лекции, то и анализът на отделните етапи от развитието на българската кредитна система е в голяма степен „конспектен“, т.е. съкратен и ограничен до съществените промени и форми на развитие на кредитната система. Последната глава под наслов „Бележки върху военновременната инфлация 1939–1945 г.“ има само най-общ осведомителен характер относно развитието на монетната и кредитната система през военновременния период.

Полезни четива като допълнение към настоящия курс са преди всичко юбилейните сборници на Българската народна банка и на Българската земеделска банка: „Юбилеен сборник на Българска народна банка 1879–1929“, С., 1929 г., и „Юбилейна книга на Българска земеделска банка 1864–1879–1904–1928“, С., 1931 г. Богат материал се намира и в отделните годишни отчети на тези две държавни банки за периода отпреди и след Първата световна война. Същото важи естествено и за годишните отчети на бившата Б[ългарска] ц[ентрална] к[ооперативна] банка и особено на Съюза на популярните банки по отношение на кооперативния кредит.

Извън ограничения брой монографии върху земеделския кредит в България и някои други видове кредит любознателните могат с полза да прегледат годишните томове от Списанието на Българското икономическо дружество, които съдържат ценен исторически материал относно развитието на кредитната и монетната система на страната. Развитието и проблемите на кооперативния кредит са отразени най-добре и доста цялостно в списанието на Съюза на популярните банки, чиито страници могат също с полза да бъдат прегледани. Естествено пълното изучаване на историческото развитие на българската кредитна и монетна система предполага доброто познаване на самите законодателни актове, уреждащи изграждането и реформирането на кредитните институти и на монетната система. В много случаи броевете на „Държавен вестник“, в които са обнародвани тези законодателни актове, са точно означени в настоящите „коли“ с цел да се улеснят и подтикнат любознателните към тяхното преглеждане.

София, 6 май 1946 г. *А. Г. Х.*

БЪЛГАРСКО БАНКОВО ДЕЛО

ГЛАВА I. ПАРИЧНОТО ДЕЛО В ЕВРОПА В КРАЯ НА XIX ВЕК

1. Предварителни бележки върху златния еталон. Историята на паричното дело в Европа през последните 75 години е тясно свързана с историята на златния еталон. На свой ред историята на златния еталон отразява промените в стопанско-политическия живот на европейските народи от втората половина на деветнадесетия век насам. Фактически златният монетен еталон е един извънредно модерен еталон, който води началото си от 1870 година. Преди тази дата златният еталон е съществувал само във Великобритания и в Португалия, докато във всички останали европейски държави, в Азия и Америка е бил в употребление сребърният еталон. Това твърдение не е съвсем точно, защото през миналия век са съществували няколко вида сребърни еталони в отделните държави или през отделни периоди на тяхното развитие. Така двойният еталон, или биметалистичният еталон, е бил в сила във Франция при едно строго съотношение между стойността на среброто и стойността на златото – 15 1/2 сребърни единици при определена проба и тегло на монетата са били равни на една златна монета от същата проба и тегло. В други страни е съществувал един чист сребърен еталон с изключителната употреба на сребърни монети за нуждите на паричното обращение и без успоредното обращение на златни монети. На трето и последно място трябва да различим една друга система – смесена система, при която намираме успоредното обращение на златни и на сребърни монети, като стойността на златото е било измервано в определени сребърни единици и подложено на периодични промени с оглед на международната цена на златото.

През последните три десетилетия бяха създадени няколко нови форми на златния монетен еталон, които са добре известни: пълният златен еталон със златни монети в обращение; обикновеният златен еталон, при който златните монети изчезват от обращение и се заместват с обменяеми срещу злато банкноти, издавани от съответните емисионни институти; и златният разменен еталон, при който емисионната банка си служи със златния резерв само за изравняване на международните задължения на стопанството, докато фактическата обменяемост на издадените въз основа на златния резерв банкноти се извършва само срещу чужди девизи, обменяеми срещу злато при емисионната банка на съответната държава. Българският монетен еталон след 1928 година бе всъщност един златен разменен еталон, при който обмяната на издадените от централната банка банкноти се извършваше само срещу така наречените златни чужди валути. Въпреки това разнообразие на златните еталони и тяхното усъвършенстване през последните две десетилетия фактически златният

еталон отдавна е загубил уважението, на което се е радвал преди. Всеки период на дълготрайно понижение на цените през последните десетилетия е бил съпровождан от истински словесни и печатни кампании против златния еталон. Някои автори считат, че международният златен еталон е престанал да съществува с избухването на Първата световна война. Други са на мнение, че годината 1931 бележи края на златния еталон като международен монетен еталон. Не съществува разногласие само по отношение началото на златния еталон в Европа, който въпрос трябва тепърва да разгледаме.

2. Последиците на откриването на нови златни мини към 1848 г. През 1848 и 1849 година в Калифорния и в известни части на Австралия били направени открития на нови и извънредно богати златни залежи. Още през следващите две или три години грамадни количества злато от новооткритите мини се насочили към Европа. Новото злато предизвикало активизиране на индустрията в разни части на света и скоро създало условия за разрастване на спекулацията в много производствени отрасли. Общото равнище на цените започнало бързо да се покачва и тенденцията към повишение продължила, като изключим конюнктурните колебания, от петнадесет до двадесет години. Така в Англия например общият индекс на цените се покачил от 100 за 1850 година на 132 през 1857 година и на 172 през 1864 година – едно доста чувствително и дълготрайно повишение, което се обяснява главно с прилива на големи количества злато от новите мини. С други думи, периодът след 1848–1849 година се характеризира с една тенденция към сравнително обезценяване на златото и при липсата на едно успоредно засилване в производството на сребро – с една тенденция към сравнително надценяване на среброто спрямо златото. На това сравнително обезценяване на златото спрямо среброто през периода след 1848–1849 година трябва да отдадем почти неусетното преминаване на европейските държави от един сребърен към един златен монетен еталон през същите години. Този преход естествено предизвикал значителни спорове между икономистите от тази епоха, в резултат на които се оформили главно две мнения.

Във Франция, гдето по това време бил в употребление двойният „биметалистичен“ еталон, икономистите били на мнение, че приливът на новото злато ще предизвика повишение в цените, но само след известен и сравнително дълъг период от време. Те считали, че забавянето на повишението на цените било свързано с функционирането на биметалистичния еталон: новото злато, предполагали те, ще измести бавно и постепенно сребърните пари от обращение и едва тогава могло да се очаква едно силно, почти катастрофално повишение на цените. В страната се оформило едно течение против златото и за задържане на двойния еталон, или даже за възприемането на един чист сребърен еталон. В Англия, напротив, икономистите очаквали едно бързо и силно повишение в равнището на цените с прилива на новото злато и считали, че повишението на цените ще бъде по-силно в началото на периода на златния прилив. Те не считали, че сравнителното обезценяване на златото представлявало опасност за функционирането на златния еталон в Англия, понеже предполагали, че с активизирането на индустрията вследствие на прилива на ново злато ще се увеличи и обемът на производството. В другите държави, като Холандия и Германия, приливът на новото злато също предизвикал значителни промени – Холандия веднага преминала към един чист сребърен еталон, а в Германия многобройните и разновидни австрийски и германски монети били сведени само до три вида сребърни

монети при един чист сребърен монетен еталон. Приливът на новото злато следователно допринесъл за по-скорошното унифициране на германските монети, които се намирали в едно действително хаотично положение преди това.

3. Създаването на Латинската монетна уния в 1865 г. Приливът на новото злато създал значителни затруднения за редица европейски държави. Във Франция например, при съществуващия биметалистичен еталон, към 1850 година златните монети в обращение били постепенно поставени „под премия“ спрямо сребърните монети в смисъл на едно сравнително поскъпване на среброто, което предизвикало стопяването на метала и препращането му в далечните земи на Азия за търговски цели. Стопяването засегнало не само едрите сребърни монети, но и дребните такива, вследствие на което на пазара се появила голяма оскъдица откъм дребните монети за малки плащания. Същото явление се наблюдавало и в Белгия и Швейцария – липсата на дребни сребърни монети не могла да бъде отстранена чрез пускането в обращение на дребни златни монети, защото това било непрактично. Този процес на стопяване на сребърните монети и на липсата на дребни сребърни монети в ред държави се превърнал в международен монетен въпрос, за чието разрешение били еднакво заинтересовани почти всички европейски държави. Междувременно духът на сътрудничество в международните стопански отношения се разраствал главно под влиянието на „фрий трейдърите“ в Англия и създал условия за назряването на идеята за създаване на международни пари в смисъл на една международна счетоводна единица. Трудностите обаче били значителни: дали новата международна счетоводна единица трябва да бъде английската лира стерлинг или френският франк, или щатският долар, или накрая германската марка; дали базата на новата счетоводна единица трябва да бъде метрическата система по подобие на франка и на долара, или английската система – със специфичните за Англия мерки за теглото и чистотата на метала; дали „пробата“ на метала на международната монета да бъде на базата на френския франк – 9/10 чист метал, или на базата на лирата стерлинг – 11/12 чист метал; и накрая, дали новата международна монета да почива на двойния биметалистичен еталон – по подобие на френския франк, или на златния еталон – както в случая с Англия, или само на един чист сребърен еталон – останал в сила в Холандия, Германия и другаде.

По този повод през 1865 година била свикана първата международна конференция на латинските държави, известна под името Конференция на Латинската монетна уния, в която участвала със свои представители и Англия. Споразумението по повдигнатите на конференцията въпроси било осуетено от неотстъпчивостта на английските представители, които настоявали английската лира стерлинг да бъде въведена като международна монетна счетоводна единица. Принципно споразумение било постигнато само върху един от поставените въпроси: конференцията била склонна да препоръча въвеждането на един златен еталон на мястото на двойния биметалистичен или на чисто сребърния еталон. Поради невъзможността да бъде постигнато съгласие по другите важни въпроси обаче конференцията приключила с една резолюция, която фактически обезпечила господството на Франция на европейския континент по отношение на финансовите и стопанските въпроси. Така резолюцията на тази първа международна монетна конференция възприела двойния биметалистичен еталон за Франция, Швейцария, Италия и Белгия. Други желаещи държави били свободни да влязат в Латинската монетна уния, но само при

следните условия: да възприемат биметализма на базата на метрическата система; да коват дребни сребърни монети с проба от 8/10, докато официалните монети трябвало да притежават проба от 9/10; да издават сребърни монети съразмерно с общия брой на населението в страната; и да приемат обратно циркулиращите в останалите държави – членове на унията, техни собствени сребърни монети, като ги заплатят в сребро на кюлчета от възприетата проба – 9/10 чисто сребро и другата 1/10 примеси. Впоследствие към Латинската монетна уния се присъединили Испания и Гърция, но Франция останала задълго безпорният водач на унията. С това Франция сполучила да отстрани до известна степен конкуренцията на лирата стерлинг в международните плащания между държавите на европейския континент, обезпечавайки на френския франк почетната роля из международните плащания на континента.

4. Демонетизацията на среброто след 1870 г. При сравнителното надценяване на среброто след 1848 година и след стабилизирането на Латинската монетна уния от 1865 година ролята на среброто изглеждала твърдо установена при плащанията между отделните държави или само по отношение на монетното обращение във всяка държава поотделно. Производството на злато от новите мини в Калифорния и Австралия обаче започнало постепенно да намалява след изчерпването на най-богатите залежи. Това спадане в производството на ново злато се почувствало особено силно след 1870 година – намалението възлизало на кръгло 10 на сто за всяко петилетие след въпросната година. Напротив, производството на сребро, което възлизало на значителни количества и преди 1870 г., започнало бързо да се увеличава след горната година, удвоявайки се през периода от 1865–1870 до 1880–1885 г. Намалението в количеството на новопроизведеното злато от мините на Австралия и Калифорния след 1870 година не предизвикало едно съответно увеличение в търсенето на злато, или в сравнителната цена на златото спрямо среброто поради обстоятелството, че точно през този период редица държави въобще не пускали в обращение свои златни монети. Така например Австрия, Италия и Русия не внасяли въобще злато (освен в минимални количества за индустриални цели), понеже техните монетни системи почивали било върху чистия сребърен еталон, било върху номинален биметалистичен еталон – с изключително обращение на сребърни монети поради високата премия върху златото, било, накрая, върху един фактически необменяем, или книжен еталон, както е случаят със Северноамериканските съединени щати след 1870 година, когато били пуснати в обращение голямо количество необменяеми банкноти.

Точно през периода, когато производството на злато започвало да намалява, а производството на сребро, напротив, се увеличавало чувствително, Германия изоставила двойния, биметалически еталон и преминала към един чисто златен еталон. Примерът на Германия бил последван и от някои други държави. Чрез напускането на биметалистичния еталон от тези държави се освободили значителни количества от това „демонетизирано“ сребро – сребро, което за в бъдеще не могло да служи за сеченето на монети. Освободеното от Германия и от скандинавските държави сребро наводнило пазара и предизвикало ново спадане в цената на този метал, докато цената на златото, измерена в сребро, продължавала да се покачва – първо, поради относителното поевтиняване на среброто, второ, поради абсолютното намаление в количеството на новопроизвежданото злато, и трето, поради въвеждането на злат-

ния еталон в Германия, който изисквал допълнителни количества злато за сеченето на необходимите за паричното обращение монети. Положението се влошило още повече, когато германското правителство започнало да изтегля на редовни интервали останалите в обращение по-дребни сребърни монети, да ги стопява и да ги продава „на кюлче“ в чужбина срещу злато. Така почти неусетно след тази частична демонетизация на среброто в Европа се оформили два блока от държави, първият от които – Англия, Португалия, Германия и скандинавските държави – възприел златния еталон, а вторият, включващ държавите от Латинската монетна уния начело с Франция – двойния биметалистичен еталон. Оформянето на тези два блока представлява по-скоро случайно явление, отколкото преднамерено действие, произлизащо от някаква общност на политическите и стопанските интереси на съответните държави.

5. Разстройство на световния пазар на среброто след 1870 г. След демонетизацията на среброто в Германия през 1870 г. настъпва сериозно разстройство на световния пазар на среброто. Цената на среброто спаднала и продължавала да спада на пазара в Лондон, както следва: от 60 пенса за една унция през 1870 г. на 53 пенса през 1880 и само на 33 пенса за една унция през 1895 година. Това катастрофално спадане в цената на среброто настъпило въпреки обстоятелството, че в големи пространства на земното кълбо бил все още запазен двойният биметалически еталон с широка циркулация на сребърни монети – в Китай, Индия и Южна Америка, извън страните от Латинската монетна уния. Станало ясно, че силното спадане в цената на среброто се дължи между друго на сравнителното едностранчиво функциониране на биметализма: премията върху златото прогонила златните монети от обращението и в циркулация останали предимно сребърни монети, нещо, което не се нравело на населението. Във Франция например отделни лица могли да извлекат печалба чрез следната операция: като продават известни количества злато на свободния пазар срещу сребро и като занасят среброто в монетните дворове с цел да бъде насечено на монети при старото официално съотношение между цената на златото и на среброто.

Ето защо правителството се принудило наскоро след демонетизацията на среброто в Германия през 1870 г. да откаже приемането на сребро на кюлчета в монетния двор за насичане на нови сребърни монети. Биметализмът във Франция следователно се превърнал, както се казва, в един „куцащ еталон“, защото неограниченото приемане на двата метала в монетните дворове за насичане на нови монети било преустановено.

Среброто като монетен метал получило нов удар през 1873 г., този път от страна на Северноамериканските съединени щати. Към края на периода на необменяемите книжни банкноти, наречени „зеленогръбки“ поради зеления цвят на едната страна на банкнотите, правителството на С.А.С.Щ. прокарало един нов монетен закон в очакване на подновяването на обменяването на банкнотите срещу метал. Този закон предвиждал сеченето на различни видове монети, но изключвал сеченето на съществуващия в миналото сребърен щатски долар. Три години по-късно, или през 1876 година, правителството на С.А.С.Щ. назначило една комисия, която да проучи монетния въпрос. Комисията препоръчала на правителството да възстанови предишния биметалистичен еталон, но поради сравнителното изобилие на среброто да измени пропорцията между среброто и златото от 15 1/2 към 1 на 16 към 1 – въпреки обстоятелството, че тази пропорция оставала 15 1/2 към 1 във

Франция и другите държави от Латинската монетна уния. Подобно положение естествено би предизвикало отлив на сребро от Америка към Европа, гдето срещу същото количество сребро би било възможно да се закупи по-голямо количество злато, отколкото в Съединените щати. За да заздрави курса на среброто, правителството решило през 1878 г. да закупува ежемесечно по пазарната цена значителни количества сребро на кюлчета и веднага да насича сребърни монети от така закупеното сребро. Преследваната цел била следната: чрез купуване на големи количества сребро по свободната пазарна цена, която често се отклонявала от официалния курс на среброто, и чрез немедленото насичане на нови сребърни монети, които съкровището пуска в обращение по официалния курс, да се заздрави официалният курс на среброто. Положението обаче не могло да бъде подобрено чрез тези ежемесечни операции и през същата 1878 г. председателят на С.А.С.Щ. свикал една нова международна монетна конференция.

6. Международната монетна конференция от 1878 г. Както често се случва при международните конференции, свиканата по инициативата на Северноамериканските съединени щати международна монетна конференция през 1878 г. не приключила със споразумение между участниците. Впрочем някои държави като Германия въобще не взели участие в конференцията, вследствие на което било предварително известно, че работата на конференцията ще остане безплодна. Представителят на Англия се изказал против въвеждането на един международен и универсален биметалистичен еталон, може би защото Англия отдавна била възприела златния еталон – но не изключвал успоредното съществуване на златния еталон в едни държави и на биметализма в други държави. Представителите на С.А.С.Щ. поддържали тезата, че биметализмът трябвало да бъде възстановен и запазен във всички държави, които в миналото са имали биметалистична система или които притежавали подобна система по време на въпросната конференция. Делегатите на С.А.С.Щ. обаче не предложили конкретно разрешение на болния въпрос – за курса между златото и среброто. Собствено, въпреки тенденцията към спадане на цените през този период бързото нарастване на населението на С.А.С.Щ е предполагало и едно повече или по-малко съответно разширение в количеството на паричното обращение. При това положение самата нужда от монети за търговски цели и особено за по-дребни плащания би поддържала курса на среброто даже при една тенденция към относително обезценяване на среброто спрямо златото. Конференцията обаче не приключила с конкретни решения, особено след като представителите на скандинавските държави се изказали на свой ред против установяването на един международен биметалистичен еталон.

През годините, следващи международната монетна конференция от 1878 г., в Европа и Америка настъпили известни събития или се появили известни течения, които заслужават да се отбележат. Още от първия ден на следващата 1879 година С.А.С.Щ. изоставили книжния еталон с неговите необменяеми банкноти „зеленогръбки“ и възстановили наново биметалистичния еталон. Чрез това мероприятие положението на среброто като монетен метал се заздравило донякъде. Същият период се ознаменува с идването на „железния канцлер“ Бисмарк на власт в Германия, а Бисмарк, както е известно, сам изхождащ от класата на „юнкерите“, провеждал политика в съгласие с интересите на съсловието на едрите земевладелци. При тогавашните ниски цени на земеделските произведения едрите земеделци производи-

тели настоявали за една, макар и частична, реставрация на среброто като монетен метал – с надеждата, че изобилието на среброто и неговата сравнителна обезцененост ще допринесат за повишението на цените на земеделските произведения и за облекчаване на проблемата за задълженията на юнкерите. На трето място, в много от страните със златен еталон започнали да печелят почва някои нездрави икономически учения из областта на парите – в смисъл на едно съзнателно обезценяване на монетата чрез частичното възстановяване на среброто като монетен метал с цел да се подобри положението на селскостопанските производители и да се спре и превъзмогне дълготрайната тенденция към понижение на цените. Тези учения се разраснали и мнозина от ръководителите на монетното и кредитното дело в отделните държави започнали да дават ухо на тази кампания в полза на една съзнателна и умерена инфлация посредством възстановяването на среброто като монетен метал. Така се наложило свикването на една нова международна монетна конференция в Париж през 1881 година.

7. Парижката международна монетна конференция в 1881 г. И тази международна монетна конференция по подобие на предшестващите не могла да постигне споразумение върху най-важния въпрос – този за монетния еталон. За разлика от положението на конференцията от 1878 г., този път Германия била представена на конференцията и нейният представител, както и представителят на Англия, се показали сравнително по-отстъпчиви. От германска страна било заявено, че Германия била готова да преустанови за неограничен период износа на сребро в чужбина, т.е. да спре практиката да изнася сребро и да го заменя срещу злато във връзка с демонетизацията на среброто и преминаването към златния еталон. От английска страна било също заявено, че английската емисионна банка била готова да включи и среброто в металическия резерв на банката срещу издадените банкноти, но в съотношение една единица сребро за всеки четири единици злато и само при условие че всички останали държави възприемат двойния биметалистичен еталон при твърд курс на среброто към златото... Но това било точно обратното на желанието на всички останали държави, които не желаели да продължават с биметализма при наличността на една тенденция към понижение в курса на среброто и предвид на обстоятелството, че както Англия, така и Германия запазвали златния еталон. Конференцията се закрила, без да вземе решение, но след като изслушала дългите доклади на италианския делегат Чернуши, който твърдял, че парите представляват само един символ, създаден по волята и чрез властта на държавата, и че тяхната ценност не е свързана с промените в цената на металите. Чернуши следователно се явява като предшественик на издадената 25 години по-късно „Държавна теория на парите“ от германския учен Кнап.

Междувременно цените на стоките и на среброто продължавали да спадат на международните пазари, предизвиквайки една повсеместна стопанска депресия. Това състояние на нещата поддържало научния и практическия интерес на съвременниците към проблемите на монетния еталон. Поддръжниците на златния еталон в Швейцария и Белгия заели съвсем крайна позиция и твърдели, че правителствата не могли да определят цените на скъпоценните метали (на среброто и златото) и че следователно нищо не могло да бъде направено за превъзмогването на спадането в цената на среброто. Други икономисти, поддръжници на златния еталон, били склонни да приемат, че биметализмът би могъл да функционира пра-

вилно при известни условия, но че тези условия не били налице през разглеждания период, понеже пазарите били наводнени със сребро, докато, напротив, предлагането на злато било оскъдно. На трето място следвали умерените биметалисти, които считали, че биметалистичният еталон е напълно приемлив, понеже действал за стабилизирането на цените на стоките и за премахването на големите колебания в цените на златото и среброто. На четвърто място следват крайните биметалисти, които твърдели, че правителствата могли във всяко време по свое усмотрение да променят курса на среброто спрямо златото. Никой обаче не се застъпил за установяването на един чисто сребърен еталон, докато мнозина считали, че единственият подходящ еталон е златният еталон. От всички гледища може би най-правото и подходящо за периода разрешение е било гледището на умерените биметалисти. Всред толкова различни настроения и мнения и при продължаващото спадане на цените на стоките и на среброто било решено да се свика една нова международна монетна конференция.

8. Международната монетна конференция в 1892 г. Тази нова международна монетна конференция през 1892 година била свикана пак по инициативата на Северноамериканските съединени щати, в които въпросът за среброто бил особено болезнен поради богатите сребърни мини в западните части на страната и грамадните количества злато, които се намирали в страната – собственост на съкровището, на банките и на частни лица. Докато в предходните международни монетни конференции делегатите на С.А.С.Щ. настоявали за международното разпространение на биметализма, този път нейните представители били по-умерени: те предложили на конференцията да гласува една резолюция, в смисъл че употребата на среброто трябва да бъде разширена в монетните системи на всички държави. Конференцията не била склонна да гласува подобна резолюция, защото представителите на повечето държави предпочитали установяването на един международен златен еталон. Даже Франция, водачът на Латинската монетна уния, се изказала против биметализма, аргументирайки се с довода, че Германия, Русия, Австро-Унгария и ред други държави не членували в Латинската монетна уния. Тъй както преди Франция възприела биметализма и взела почина за създаването на Латинската монетна уния с цел да запази за френския франк господстващо влияние на континента и да държи в сянка лирата стерлинг, така и сега Франция била склонна да се откаже от биметализма и да възприеме златния еталон предвид както на обезценяването на среброто, така и на нарастващото влияние на златото в европейския континент. В края на краищата конференцията приключила разискванията, без даже да вземе някаква резолюция. По този начин цели петнадесет години на международни преговори по въпроса за среброто не могли да дадат резултат и цената на този метал продължавала да спада.

Последиците от неуспеха на тази международна монетна конференция в 1892 г. били също неблагоприятни за среброто. След няколко несполучливи опита да се задържи цената на среброто в С.А.С.Щ. през 1900 г. правителството създало чрез нарочен закон един фонд от 150 милиона долара с цел да се конвертират всички други видове пари в златни монети. От тази дата Съединените щати възприели непоколебимо системата на златния еталон. Няколко години преди това изобилието на сребро в Индия принудило правителството да спре приемането на сребро на кюлчета в държавния монетен двор за насичане на сребърни монети и от 1894 г. Индия преминала

от биметализма към един регулиран монетен еталон, при който правителството само определяло какви монети да се секат и по какъв курс да циркулират. Към 1890 г. ред други държави окончателно възприели златния монетен еталон – на първо място Австрия, Русия и Италия. В Австрия още през 1879 година вследствие на силното спадане в цената на среброто книжният талер получил по-голяма пазарна стойност, отколкото неговият оригинал – сребърният талер. Това неестествено положение не могло да бъде понасяно и още през същата година държавният монетен двор престанал да приема сребро на кюлчета за насичане на сребърни монети, като Австрия фактически преминала към един чисто книжен еталон – една голяма новост за това време. Впоследствие обаче Австрия се отказала от книжния еталон и, както бе вече изтъкнато, към 1890 година преминала също към златния еталон.

9. Тържеството на златния монетен еталон. Годината 1890 бележи датата на предварителната победа на златния монетен еталон, който с решението на С.А.С.Щ. през 1900 г. да изоставят биметализма и да възприемат златния еталон фактически се превърнал в един международен монетен еталон. Историята на крайното тържество на златния еталон в света води началото си от откриването на новите златни залежи през 1848–1849 година в Калифорния и Австралия, преминава през периода на разработването на сребърните мини в Западна Америка след 1870 г. и на последвалото спадане в цената на среброто, за да завърши с почти повсеместното възприемане на златния еталон от държавите на европейския континент и от С.А.С. щати през периода между 1890 и 1900 година. Фактически демонетизацията на среброто през 1870 г. в Германия и скандинавските държави бележи датата на разгрома на биметализма като международна монетна система и началото на крайното поражение на среброто като монетен метал. Въпросът за среброто продължава да занимава икономисти и държавници през следващите десетилетия и с право може да се каже, че единственото решение, което бе взето на Световната международна стопанска конференция в Лондон през лятото на 1933 година, бе едно решение за стабилизиране на международната цена на среброто – едно решение, което наподобява милостта на богатите люде към техните бедни роднини...

Не във всички страни обаче, които възприели златния еталон, съществувало действително обращение на златни монети. В Русия и Япония счетоводната монетна единица останала същата – йената и рублата, но златното съдържание на монетата било понижено в сравнение с предишното сребърно съдържание, т.е. извършила се една фактическа девалвация, или обезценка на националните монети след преминаването към златния еталон. В Австрия златният резерв останал на съхранение в подземията на централната банка и никакви златни монети не били пуснати в обращение. По този начин в Австрия било положено началото на така наречения златен разменен еталон – едно начало, което било оправдано за времето си поради сравнителната оскъдица на златото, но което впоследствие след Първата световна война, когато много държави възприеха златния разменен еталон, бе не само неоправдано, но и вредно поради голямото изобилие на злато в света, което стана още по-голямо с усвояването на златния разменен еталон, при който нуждата от злато като монетен резерв се допълва от чужда валута на страни със златен еталон. Царуването на златния еталон следователно започва с това нововъведение – на златния разменен еталон, което съдържаше зародиша на бъдещото проваляне на златния еталон като международен монетен еталон. Същевременно наскоро след крайната победа

на златния еталон през 1900 година, когато и С.А.С.Щ преминаха окончателно към тази монетна система, или през 1906 г., се появи на бял свят първото от многото издания на книгата на германския професор Кнап „Държавна теория на парите“, която е допринесла повече от всяко друго явление или институция за провалянето на златния еталон и за развихрянето на най-страховитите монетни инфлации, познати в световната история.

ГЛАВА II. ПАРИЧНОТО И КРЕДИТНОТО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

1. Стопанското положение на Турция към 1878 г. Народното стопанство на обширната Отоманска империя, в чиито граници е била включена и България, се е развивало под знака на режима на капитулациите и на бързата индустриализация на западните държави в годините преди Освобождението. Режимът на капитулациите води началото си още от 1535 година, когато е бил сключен първият капитулационен договор между Франция и Турция, чрез който френските поданици получили правото да търгуват в територията на Турция, без да плащат никакви извънредни данъци и такси. Следват сключените капитулационни договори между Турция и Австрия през 1615 г., между Турция и Англия през 1685 г. и между Турция и Прусия през 1761 г. Поставени в благоприятно положение при вътрешната и външната търговия, чуждите търговци скоро монополизирали цялата търговия на страната: изнасяйки различни сурови материали и храни и внасяйки произведенията на индустриалния Запад в Турция. Именно тези чужди търговци са допринесли за бавното стопанско развитие на Турция, пречейки на нейната зараждаща се индустрия и лишавайки страната от провеждането на една подходяща митническа политика. В резултат единствено занаятите в разните краища на Отоманската империя са могли да се развиват благоприятно и отбелязали голям напредък. След приключвато на Кримската война обаче, завършила с Парижкия мирен договор от 1856 г., бързата индустриализация на западните държави нанесла тежък удар на занаятчийството в Отоманската империя чрез конкуренцията на внасяните в Турция индустриални произведения от иностранните търговци, ползващи се с привилегиите на капитулационния режим.

Поземлената собственост в Турция се отличавала в някои отношения от западноевропейския феодализъм. Цялата земя е имала за върховен собственик султана, който раздавал земи на спахиите само за пожизнено ползване. Тези спахии, или феодали, не са имали правото да секат пари, да раздават правосъдие, да строят пътища или да въвеждат мита във владенията си. По-голямата част от повинностите, които изпълнявала раята, били в полза на султана, а не на местните спахии. Не всички земи обаче са били спахийски, защото наред със земите на последните са съществували и свободни селяни измежду раята със свои собствени земи. Монастирите са притежавали също така значителни земи, които разработвали сами или отдавали под наем на лица от местното население. Непривилегированата рая не е притежавала в пълна собственост земи – тя обработвала земите, които принадлежели пряко на султана и които спахиите давали на селяните за използване. Въпреки това обстоятелство земята, която била давана на раята за използване, била считана от последната фактиче-

ски като тяхна собственост, само че с много ограничения и данъчни обременявания. Имало е лични данъци, плащани на глава, данъци върху домакинствата, данъци върху добитъка, други данъци, свързани с различни стопански дейности, разни мита за правото на известни услуги, като преминаване през мостове и пр. Освен с данъци населението е било обременявано и с редица тежки ангарии към държавата и към спахиите – направата и поддържането на мостове и пътища, даване квартири на войската, снабдяването на войската с храна и добитък и ред подобни тежести.

2. Паричното дело в Турция преди Освобождението на България. Както почти всички държави през деветнадесетия век и особено през първата половина на този век Турция възприела биметализма за монетен еталон. Със закон от 1844 г. Турция въвела биметализма при едно съотношение от 15:1 на среброто спрямо златото. Монетната единица била лирата, съдържаща 7.216 грама чисто злато при една проба от 916 на хиляда, отговаряща на 22.78 френски франка. Една лира брояла пет меджидиета, а едно меджидие – 20 гроша, или една лира имала сто гроша. В обращение се намирали както сребърни, така и златни монети, но след демонетизацията на среброто в Германия през 1870 г. и особено след силното спадане в цената на среброто през 1876 г. в обращение останали предимно сребърни монети. Турция преминала през тежка финансова криза в 1876 г. и излязла от нея фактически с един сребърен еталон, защото златните монети били почти напълно изчезнали от обращение, а съкровището пускало в обращение почти изключително сребърни монети. Няколко опита били направени за емитирането на банкноти, които да заместят златните монети, но тези опити излезли безуспешни. Консервативното население на империята, и особено рая-та, не било готово да възприеме това нововъведение – банкнотите – и последните не били приемани при плащанията между поданиците на султана. Освен това тежкото финансово положение на страната и липсата на доверие в управлението действали за обезценяването на банкнотите и за тяхното изчезване от обращение. Впрочем опитите за въвеждането на банкноти в паричното обращение в други държави през XIX век не са били много насърчителни и пропадането на книжните турски „каймета“ изглежда лесно обяснимо.

През 1863 година била основана с помощта на значителни чужди капитали Имперската отоманска банка, която също се заела да емитира банкноти за облекчаването на паричното обращение. Банката разполагала със значителни количества злато и банкнотите следователно имали голямо покритие. Въпреки това обаче издаваните от Имперската отоманска банка банкноти не били посрещнати добре от населението, което отказало да ги приема при плащанията в търговския обмен. Пропадането на банкнотите на тази банка се дължало отчасти на неуспеха на първите книжни „каймета“ и на спомена за тяхното обезценяване. Всъщност нуждата от парични знаци при сравнително слабия търговски обмен не е била значителна. Плащанията при външната търговия се уреждали предимно в злато и при оскъдицата на златни турски монети били употребявани чуждестранни златни монети, каквито изобилствали в паричното обращение из левантинските страни. По този начин в средището на империята започнали да циркулират успоредно с турските сребърни и златни монети и голям брой разновидни чуждестранни монети с определен пазарен курс спрямо турските монети. За нуждите на вътрешната търговия и особено за дребните плащания останали в обращение предимно сребърни монети. Кредитните инструменти били почти непознати особено в по-отдалечените краища на империята. Банковото

дело съвсем не било развито и нуждата от кредит се запълвала от лихварите – една функция, която се изпълнявала и от мнозина богати търговци. Тези търговци лихвари не са си служили с кредитни документи при уреждане на взиманията си, а само с обикновени разписки вместо с полици. Лихварството впрочем е било широко разпространено във всички краища на империята.

3. Стопанското положение на България преди Освобождението. Стопанското положение на България в годините преди Освобождението не е било особено благоприятно поради войните, водени от турската империя в периода на нейния упадък. Главното занятие на населението в България е било земеделието, което при това било съвършено примитивно. Липсата на достатъчно земя за българското население, както и примитивната техника на нейното обработване са спъвали материалния напредък на стопанството. Употребата на железния плуг било почти непознато и земята се обработвала с дървени рала. Производството при това положение не е било достатъчно и е покривало нуждите на домакинствата, без да оставя излишъци на пазара. Градовете са били малко на брой и със сравнително ограничено население. За тяхното изхранване селското стопанство е отделяло известни количества храни, които съставлявали главните продукти на обмяната между града и селото. Нуждите на селското население от градски стоки се свеждали главно до няколко артикула: сол за добитъка и за готварски цели, железария в ограничени количества, обработени кожи за направата на обувки и неголеми количества дървен строителен материал. В замяна селото доставяло на градовете зърнени храни, млечни произведения, вълна, сурови кожи и други подобни стоки. Не трябва да се забравя, че през този период много градски домакинства са се самозадоволявали както по отношение на зърнените храни, така и с основните продукти на скотовъдството. Вътрешната търговия следователно е била съвсем слаба и се е развивала спорадично – предимно чрез периодичните панаири, устройвани в разните селища, при които селяните се стичали масово, за да продадат излишъците си и да си доставят необходимите произведения от чуждестранен или местен занаятчийски произход.

Градското стопанство се развивало напълно под знака на занаятчийството. Българските занаятчийски произведения намирали пласмент не само в средището на Турция, но и в по-отдалечените части на империята. Посредници, изходящи из средите на самите занаятчии, разнасяли произведенията на българските занаяти чак в Анадола, Сирия и Египет. Така се оформила и една класа от посредници търговци, които престанали да се занимават със занаятчийство, а българското занаятчийство започнало да се развива на капиталистически начала, работейки не толкова за прекия консуматор, колкото по поръчка на търговеца посредник и износител. Постепенно тези търговци монополизирали износната търговия на българските занаятчийски произведения и станали важни доставчици на редица основни продукти за турската войска. Въвеждането на редовната армия в Турция на свой ред допринесла значително за благоприятното развитие на българските занаяти, създадени предимно в подбалканските градове като Сопот, Карлово, Копривщица, Калофер, Клисура, Казанлък и Пирдоп, както и в някои балкански градове като Габрово, Котел и Сливен. Особено силно били развити текстилни занаяти: абаджийството, тъкачеството, гайтанджийството, мутафчийството, килимарството и други подобни занаяти. Това мощно развитие на българските занаяти достигнало връхната си точка към 1830 г., след което започнало постепенно да запада вследствие на конкуренцията на чуждите

индустриални произведения, която се засилила особено много след края на Кримската война през 1856 година. В годините, пряко предхождащи Освобождението на страната, положението на занаятите е било вече доста влошено; народното стопанство било фактически разстроено от отслабването на империята и от острата конкуренция на западните индустриални произведения.

4. Външната търговия на страната преди Освобождението. Външната търговия на България преди Освобождението не се е заключавала само в износа на произведенията на българските занаяти за турските пазари. Този износ, както бе вече изтъкнато, постепенно попаднал в ръцете на български търговци, бивши занаятчии, еволюирали в капиталистическата класа на „чорбаджиите“. Вносната търговия, макар и незначителна, била предимно в ръцете на търговците от Дубровник, които получили привилегията от султан Мурад I да търгуват безпрепятствено из балканските владения на империята и да не плащат данъци и вносни мита освен там, гдето продавали стоката. Дубровчани започнали да изнасят кожи, вълна, восък и други подобни произведения от България, като внасяли в замяна платове и други манифактурни стоки, предимно произведения на италианската индустрия. Влиянието на дубровнишките търговци започнало да запада през втората половина на XVIII век, когато в страната навлезли търговци от други народности, които насочили търговията към Франция, Австрия и отчасти към Англия. Износът се извършвал предимно през Черно море или по Дунава, край който започнали да се оформят малки търговски центрове като Свищов и Русе. Чужденците търговци в България били организирани в свои национални колонии в по-големите градове на страната, гдето откривали своите търговски кантори и създавали складовете си. Естествено те са се ползвали от привилегиите на режима на капитулациите, но въпреки това износната търговия с по-важните продукти на българските занаяти, както и търговията с добитък, останала в ръцете на български търговци.

Липсата на добре уредени пътища и съобщителни средства възпрепятствала правилното развитие на външната и вътрешната търговия, която се извършвала главно чрез периодичните панаири. Панаирната търговия получава високо развитие в известни български градове, които заемали централно и кръстопътно положение в обширната Отоманска империя. По-важните панаирни градове са били Търговище, Провадия, Карнобат, Узунджово, Прилеп в Македония и Одрин в Източна Тракия. Търговията на тези панаири е имала отчасти международен характер поради посещенията на чуждестранни търговци, които се стичали не само от различните краища на империята, но и от други държави. Произведенията на българските занаяти и на домашната промишленост намирали добър пласмент при тези периодични панаири. Централното положение на България в европейските владения на Отоманската империя допринесло значително за разрастване на българските занаяти преди Кримската война. Впоследствие, когато започва упадъкът на занаятите във връзка с конкуренцията на произведенията на западната индустрия, съобщенията в страната били подобрени чрез построяването на няколко железопътни линии. Още през 1867 била довършена и поставена в експлоатация линията Русе–Варна, а през 1875 г. линията Одрин–Пловдив–Сараньово, впоследствие удължена с клон към Бургас. Тези първи железопътни линии са допринесли за активизирането на външната търговия на страната преди Освобождението – предимно на вносната търговия. Така, докато под давлението на модата българските занаяти упадали и губели даже местния пазар, пак

поради модата вносът на индустриални произведения, включително на текстилни произведения, от чужбина се засилил до степен да измести изцяло местния пазар за българските занаятчийски произведения.

5. Лихварството и причините за неговото разрастване. Естествено е, че при простите икономически отношения, в сила до Освобождението, не са били налице необходимите предпоставки за създаването на организиран кредит. Все пак нуждата от кредит се е чувствала особено силно поради ред причини от политически, демографски и стопански характер. Многобройните войни, които Турция е била принудена да води, изпървом с Русия, а после с Австрия, предизвикали значително увеличение на данъчните задължения и тежести на покорената рая. На второ място, населението бивало ангажирано в разни ангарии и повинности, които още повече влошавали неговото икономическо положение. На трето място, войните повлияли значително и за замирането на търговията, което предизвикало големи затруднения всред местното българско население. Като косвена последица на войните трябва да се посочи бедствието на българското население в онези области, гдето били заселени емигрираните след Кримската война татари през 1861 г. и заселените в България черкези от Кавказ след завладяването му от русите. На местното българско население били отнети най-плодородните земи; те трябвало да построяват безплатно домове за преселниците татари и черкези; и те трябвало да понасят загубите, предизвикани от татарски и черкезки шайки, които ограбвали плодовете на техния труд и често плячкосвали търговските кервани. От друга страна, малките количества земя, които притежавали или били отдадени на българското население за обработване, често пъти не били достатъчни за изхранването на населението. В години на неурожай населението не смогвало да си изплаща данъците или пък да си набави необходимите семена за посев, или даже необходимите храни за изхранването си. По този начин се създали благоприятни условия за разрастването на лихварството, което представлява началото на кредитното дело в България преди Освобождението.

Действително още през 1856 г., или веднага след Кримската война, по време на Парижкия конгрес султанът издал един хатихумаюн, който предвиждал между другите реформи създаването на банки в покорените земи и въвеждането на една монетна реформа. С малки изключения обаче тези реформи не били проведени на практика и населението продължавало да страда поради липсата на организиран кредит. Лихварството се развило особено силно през втората половина на XIX век, т.е. след началото на западането на българските занаяти вследствие на конкуренцията на индустриалните произведения на Запада. В някои области на страната, особено в Южна България, лихварството се превърнало в истински бич за работното население. То се проявявало най-вече под формата на заеми под залог на земеделски произведения или в продажба на зелено. Първите лихвари са били „чорбаджиите“ – бившите богати занаятчии, преустановили занаята си и превърнали се впоследствие на търговци износители на българските занаятчийски произведения към средището на турската империя. Със замирането на българските занаяти след Кримската война част от оборотните средства на тези търговци износители оставали неизползвани и могли следователно да бъдат употребени за лихварски цели. Селскостопанските производители залагали бъдещи реколти, земите си или даже земеделските си оръдия и сечива. Лихвата е била твърде висока и се движела между 20% и 50% – нещо, което не позволявало на селяните да се издължават при сравнително лоши реколти. Дъл-

говете към лихварите нараствали почти автоматически, докато най-после тяхното ликвидиране било възможно само чрез пълното разорение на длъжниците. Лихварството впрочем било развито из всички краища на Отоманската империя, но особено в европейските владения на Турция.

6. Борбата против лихварството преди Освобождението. Лихварството се разраснало не само в селата, но даже и в градовете, гдето занаятите чувствали тежестта на конкуренцията на индустриалните произведения на Запада. Занаятчиите обаче били сравнително добре организирани в „цехове“, при които самопомощта и взаимното подпомагане били по-скоро правилото, отколкото изключението. „Цеховете“ обикновено извършвали общи доставки на сурови материали за нуждите на членовете си, а при случай на нужда от някой отделен занаятчия той получавал кредит от тази колективна организация на занаятчиите. Въпреки това лихварството започнало да се разраства и в градовете, пречейки твърде много за правилното развитие на занаятите и на другите сектори на градското стопанство. Централната турска власт се принудила да се намеси и да поведе борба срещу лихварството. Още през 1845 г. в бюджета на Отоманската империя била предвидена една сума от 20 милиона гроша, или от 200 000 турски лири, за подпомагане на бедното селско население чрез отпускане на помощи. Няколко години по-късно в бюджета била предвидена друга сума от 10 милиона гроша, или от 100 000 лири, за раздаване на бедствующето население. Тези помощи обаче се оказали недостатъчни и централното правителство предприело успоредно с тях мерки за борба против лихварството чрез издаването на редица закони против лихварството.

Така в началото на 1852 година централното турско правителство издало един ферман, по силата на който лихвите за заемите на селяните се намаляват на 8%, като дори на фермана се дава обратна сила – защото дълговете на селското население нараствали автоматически с превръщането на неплатените лихви в главницата на заемите. Този ферман против лихварството не е могъл да даде желаните резултати, а напротив – допринесъл за още по-силното разрастване на лихварството, макар и под една прикрита форма. Дванадесет години по-късно, или през 1864 г., централното правителство издало друг ферман – Закон за изменение на Закона от 1852 г. относно заемите с лихви, по силата на който размерите на лихвите се повишават наново, като се връщат наново към предишното им равнище: 15% за заемите, отпуснати от средствата на сиротските и на вакъфските фондове, и 12% за всички други заеми. Според същия закон търговските съдилища ще признават за невалидни всички други лихви, които надминават определените законни проценти. Търговският закон в Турция представлявал копие на стария френски „Код дьо комерс“ от 1808 г. и бил въведен в страната още през 1849 г., така че непризнаването от страна на съдилищата на лихва, по-висока от законната, представлявало една действителна закрила на изнемогващите длъжници. Дълговете на селскостопанските производители нараснали чувствително след Гюлханския хатишериф от 1839 г., който давал право на собственост върху земята и на подвластната рая, вследствие на което голям брой български селяни побързали да изкупуват земите на спахиите през този период на разпадане на спахийството и на значителни поземлени реформи. Този процес на оземляване на българските селяни изтъкнал с още по-голяма сила нуждата от организиран кредит и подчертал зловредното отражение на лихварството върху стопанското положение на страната.

7. Създаването на земеделските „общеполезни“ каси в 1864 г. Нуждата от организиран кредит и султанското обещание, съдържащо се в хатихумаюна от 1856 г. за създаването на банки в имперските провинции, както и сравнително безуспешната борба срещу лихварството, довело прочутия управител на русенския вилает Митхад паша до идеята за създаването на така наречените общеполезни каси. Този прочут реформатор имал известни познания върху кооперативното дело в западните държави, но създадените от него общеполезни каси не почиват на свободния кооперативен принцип. Първите каси били създадени през 1864 г. на базата на принудата: селското население трябвало да прави принудителни вноски в натура (храни) към фондовете на касите. Събраните зърнени и други храни чрез тези принудителни вноски бивали отправяни към градските центрове, гдето се продавали на свободния пазар. Чрез така получените средства се образували касите в градовете, чието управление било поверено на избрани пълномощници. Целта на касите е била да раздават земи на нуждаещото се население при една лихва от 12%, т.е. съгласно втория султански ферман от 1864 г. за височината на лихвения процент. Тези земеделски общеполезни каси са първите кредитни организации в България – първите кредитни институти, които повели борба срещу частното лихварство. Извън своите кредитни цели касите са имали и чисто културни задачи, като постройката на чешми и други благоустройствени грижи. Те поставят началото на онази вяра в кооперативния кредит, която впоследствие, години след Освобождението, ще съдейства за изграждането на кооперативните кредитни организации в страната. Населението е чувствало тези земеделски общеполезни каси като свои собствени институти въпреки обстоятелството, че са били създадени по нареждането на централната власт и чрез принудително събиране на вноски в натура.

Земеделските общеполезни каси, както това си личи от името им, са отпускали заеми само на една класа от населението – на селскостопанските производители. Отпусканите заеми са били краткосрочни или дългосрочни, като обикновено срокът възлизал на 3 до 12 месеца с право на продължение. Самото отпускане на заемите е ставало само веднъж седмично – в пазарния ден, когато селяните са пристигали в околийските центрове и са могли да си уредят както покупко-продажбите, така и самите заеми. За отпускане на заемите било необходимо както съгласието на селския мухтарин, така и това на съвета на старейшините. Касите отпускали заеми и на местните турски жители, нещо, което станало причина за не съвсем правилното стопанисване на средствата на касите – поради малката строгост, с която ставало отпускането на заеми на турци (недостатъчно добри поръчители, нередовност при изплащането и пр.). По изключение касата в софийската каса отпускала заеми и на неземеделци, но само когато съществували излишни средства, които не могли да бъдат пласирани в заеми на селскостопански производители. При всички заеми, отпускани от касите, лихвата била в размер на 12% – нещо, което допринесло твърде много за заздравяването на положението на селяните, от една страна, и за тяхното освобождаване от игото на лихварите, от друга страна. А това иго наистина е било голямо, защото в последните години преди създаването на касите лихвата при лихварските заеми се движела между 100% и 150%, а както бележи Захари Стоянов, на места достигала до 800%. Лихварите според ироничния Стоянов не били само търговците, кръчмарите и чорбаджиите, но даже и „служители на Олтаря – проповедници на Спасителното учение“...

8. Кредитните операции на общеполезните каси. Общеполезните земеделски каси са извършвали само заемни операции от твърде обикновен характер, а именно:

а) личен земеделски кредит срещу поръчителство на едно или повече лица; б) реален кредит срещу ипотека на недвижими имоти; и в) заеми срещу залог на скъпоценни предмети. Най-широко разпространен е бил първият вид кредит – заеми срещу поръчителство; най-големи суми са били отпускани чрез ипотечни заеми, а най-дребни заеми и най-малобройни заеми са били отпускани срещу залог на скъпоценни предмети.

При отпускането на заемите срещу поръчителство поръчителите – на брой един или повече души – трябвало да притежават недвижими имоти в околийския център – седалището на касата, или в съответното село, от което изхождал заемоискателят. Срокът на този вид заеми бил от три до дванадесет месеца с право на продължение след внасянето на дължимите лихви. Минимумът на отпусканите заеми срещу поръчителство възлизал на 100 гроша, или на една турска лира, а максимумът – на 100 000 гроша, или на хиляда лири. Фактически този максимум никога не бил достигнат, като най-големият известен заем е бил отпуснат от айтоската каса и възлизал на 53 000 гроша.

Заемите срещу ипотека се отпускали срещу всякакви полски открити имоти, лозя, градини, къщи или магазини, при следните три условия: а) длъжникът да притежава крепостен акт за правоспособност върху имота; б) длъжникът да представи съдебно удостоверение, в смисъл че имотът не е ипотекиран или секвестиран; и в) чистият годишен доход на ипотекираните имоти да е равен най-малко на двойната годишна лихва на заема. Този последен принцип е бил от голямо значение за погасяването на заемите, въпреки че не се е правила разлика между характера на имотите – дали са полски или градски имоти, дали постройките са масивни или паянтови, и пр. Срокът за ипотекираните заеми бил също до една година, но с право на продължение. Лихвата, както и при другите два вида заеми, била също 12 на сто. Забележително е, че имотите на нередовни ипотекари и длъжници към касите не били продавани – касите поемали временно тяхното ползване и ги отдавали под наем на трети лица дотогава, докато получените наеми били достатъчни за ликвидирането на заемите.

Третият вид заеми на общеполезните каси – срещу залог на скъпоценни предмети – бил сравнително най-малко разпространеният поради обстоятелството, че заемоискателите се срамували да залагат скъпоценностите (гривните, обеците, пръстените и пр.) на близките си за получаване на заеми. Такива заеми били отпускани в случаи на бърза и неотложна нужда от средства за сравнително кратки срокове. В случай на неустойка от страна на длъжника касите продавали заложените вещи чрез съдебната власт. При известни случаи лихвата на заемите срещу залог на скъпоценности била намалявана от 12% на 9%. Поради сравнителната материална нищета на селското население преди Освобождението скъпоценностите сред селските домакинства били рядкост и ползването от този вид заеми на касите било също в много ограничен размер.

Земеделските общеполезни каси бързо се разраснали и вътре в едно десетилетие, или към 1876 г. те разполагали с един капитал от 66 366 000 гроша, а салдото на отпуснатите от тях заеми възлизало към същата дата на 62 931 000 гроша. Абсолютният размер на този капитал не е много голям даже като се има предвид натуралният характер на българското земеделие отпреди Освобождението. Значението на земеделските общеполезни каси обаче е било голямо в две направления: то затвърдило вярата на населението във взаимната помощ и следователно подготвило пътя за бъдещите кооперативни кредитни организации; и то допринесло за намаляване на лихварството и за понижението на грамадните лихви, които лихварите изисквали от своите длъжници.

Трябва да се отбележи също така, че липсата на капитали в страната преди Освобождението и примитивните икономически отношения са причината за липсата на акционерни дружества с кредитни или стопански цели. Първото кредитно учреждение е било образувано още през 1869 г. във Варна под името „Българско търговско дружество“, което всъщност се занимавало с раздаването на заеми. Средствата на това дружество нараснали от 27 000 гроша през 1870 г. на 253 000 гроша през 1872 година. По-късно в един от центровете на житарската търговия, Плевен, се образувало през 1876 г. „Странно търговско дружество „Напредък“, което съществува и до днес под името Банка „Напредък“. Средствата и на тази „банка“ обаче били съвсем незначителни, което още повече подчертава значението на земеделските общеполезни каси на Митхад паша.

ГЛАВА III. НАЧАЛО НА МОНЕТНАТА И НА КРЕДИТНАТА СИСТЕМА

1. Непосредствени промени в стопанските отношения след Освобождението. С Освобождението на България през 1878 г. настъпили коренни промени в стопанските отношения в страната. На първо място, естествено, Освобождението създало новата българска държава и ведно с нея българското народно стопанство. В страната настъпили правов ред и правова сигурност – необходими предпоставки за нормален стопански живот. Победата на руското оръжие предизвикала значителна емиграция на турското население в пределите на страната, като мястото на това население било отчасти заето от български емигранти из Македония и Южна Тракия. Започнал един процес на ликвидация на едрата земеделска собственост било чрез изкупване на земите на турските чифликчии, било на места чрез тяхното разграбване от местното българско население. Понеже българските селяни не разполагали в повечето случаи с необходимите парични средства за изкупуване на турските земи, лихварството се разраснало наново. Успоредно с разпадането на едрите турски чифлици и последвалото раздробяване на земята настъпил и един процес на разлагане на така наречените задруги. Това явление се дължало в голяма степен на трансформацията на вътрешната размяна, която бързо преминала от системата на натурална размяна към системата на паричноразменното стопанство. Във връзка с разходите на интендантските части на руските окупационни войски голям брой селскостопански произведения, които се продавали почти на безценица преди Освобождението, като домашните птици и яйцата, изведнаж станали обект на засилено парично търсене, откривайки за производителите възможностите на производството на пазара.

В областта на градското стопанство се наблюдавали две основни промени: тенденцията към бързо разрастване на градовете вследствие на прилива на население от селата от Македония и Южна Тракия, както и от бившите балкански владения на Отоманската империя; и премахването на цеховата организация на градските занаяти с последвалото освобождаване на занаятите от предишните ограничения на цеховата система. Българските занаяти обаче, които страдали още преди Освобождението от конкуренцията на западните индустриални произведения, започнали да чувстват още по-силно тази конкуренция в рамките на новосъздадената българска

държава. Те били почти изведнъж лишени от просторните пазари на Отоманската империя, а вътрешният пазар се стеснявал бързо под влиянието на модернизирането на градовете. Някои занаяти смогнали в скоро време да се приспособят към новите условия, да внесат необходимите машини за тяхната рационализация и да запазят значението си за българското народно стопанство. Такива занаяти били, на първо място, обущарството, шивачеството и дърводелството. В някои занаятчийски центрове, като Габрово и Сливен, изникнали модерни занаятчийски работилници, които представлявали наченките на бъдещите фабрични заведения. Междувременно занаятите започнали да страдат и от конкуренцията на зараждащата се българска индустрия. Така, докато преди Освобождението в страната имало само три индустриални заведения – в Сливен, Дермендере и Карлово, десет години след Освобождението техният брой нараснал на 36 предприятия. Предишната керванна и панаирна търговия се заместила или допълнила от останалата търговия с нарочни магазини не само в градовете, но даже и в селата. Накрая, държавата станала изведнъж крупен стопанин, собственик на значителни гори, на пътищата и мостовете, на железниците и на други стопански обекти.

2. Монетният хаос непосредствено след Освобождението. До Освобождението, както вече бе изтъкнато, законното платежно средство в страната била турската лира. Непосредствено след Освобождението обаче страната останала без национална монетна единица и за законно платежно средство служели най-различни монети. Голям брой от тях се намирали в обращение още преди Освобождението, понеже в турската империя циркулирали всевъзможни монети от най-различен национален произход: сребърни унгарски мангърчета, австрийски фиоринти, английски лири, гулдени и шилинги, испански песети, шведски, датски и холандски риксдали, франкове от държавите на Латинската монетна уния и даже – индийски рупии... Много от тези монети били отдавна демонетизирани в държавите, в които били първоначално издадени, а от дългата употреба те били дотолкова изтрити, че често пъти населението не могло да разпознава националността на отделните монети. Подобен хаос в монетното обращение естествено е могъл да съществува само в една неуредена и с първобитни икономически отношения държава – каквато всъщност е била Отоманската империя. Руските окупационни войски, които вмъкнали в паричното обращение значителни количества руски рубли, трябвало все пак да признаят повечето от тези чуждестранни монети като законно платежно средство. В официалните ведомости на руските окупационни войски фигурирали като платежни средства, освен всички видове златни монети, още и следните сребърни монети: австрийски, холандски и южногермански гулдени и флорини, американски долари, гръцки драхми, испански дуро и скудо, английски крони, италиански и френски франкове, германски марки, турски меджидии, испански песети, сингамски, турски и туниски пиастри, румънски леи, персийски сигипнарки, пруски талери и още много други монети. Фактически обаче сметките на държавата и на всички държавни учреждения се водели във френски франкове и сантими. Монетите от страните на Латинската монетна уния се приемали за равни на френския франк, а тези на останалите страни се тарифирали във френски франкове. Поради изчезването на златните монети от обращение плащанията се извършвали почти изключително чрез сребърни монети.

Сребърните руски рубли, които влезли в обращението на страната през време на войната и на окупацията, получили задължителен курс от руското управление –

рублата се обменяла срещу четири франка в Румъния, България и Сърбия. Тази обща, или универсална цена на руската рубла в трите балкански държави действала за стабилизиране курса на рублата спрямо монетите от държавите на Латинската монетна уния и по-специално спрямо френския франк. Веднага след приключването на Руско-турската война обаче правителството на Сърбия счело за необходимо да намали курса на рублата спрямо френския франк поради съществуващото надценяване на руската монета. Скоро след това и правителството на Румъния понижило даже в още по-голям размер курса на рублата спрямо франка, който продължавал да бъде предишният в Княжество България, т.е. една рубла, равна на четири френски франка. При това положение, естествено, надценяването на рублата в България предизвикало прилив на сребърни руски рубли от Сърбия и Румъния и отлив на френски франкове и на други монети от страната. Изобилието на сребърни руски рубли предизвикало ново увеличение в ажиото на златото, което постепенно изчезнало от обращение. Това неблагоприятно развитие на нещата предизвикало загрижеността на българското правителство, което две години след Освобождението поставило основите на българската монетна система чрез монетния закон от 4 юни 1880 година.

3. Въвеждането на лева като национална монетна единица. Въвеждането на лева като национална монетна единица се извършило със „Закона за правото на рязане на монети в Княжеството", утвърден с указ от 27 май 1880 г. и обнародван в „Държавен вестник", брой 49 от 4 юни същата година. Според този закон монетната единица на България е левът, който се подразделя на сто стотинки. Правото за рязане на монети принадлежи изключително на държавата. Законът разрешава сеченето на три вида монети: златни, сребърни и медни, като златните монети могат да бъдат от 20 и 10 лева, сребърните – от 5, 2 и 1 лев, и 50 стотинки, а медните – от 10, 5 и 2 стотинки. Законът определя сребърното, златното и медното съдържание за трите отделни вида монети, както и общата сума на монетите от трите вида, която трябва да бъде насечена, възлизаща на 15 000 000 лева. Интересно е да се отбележи, че златните 20-левови монети се наричат в горния закон „Александра", а златните 10-левови монети – „Полалександра".

По-важните постановления на горния закон са следните. Правителствените каси се задължават да приемат в плащания безразлично златни или сребърни български монети – освен за „ония доходи, за които е определено чрез един закон да се вземат само златни монети". На второ място, правителствените каси били задължени да приемат златните или сребърните монети на онези държави, „които правят част от Латинската конвенция, до такива количества, до каквито те приемат български монети". Очевидно това постановление на закона е в съгласие с резолюцията на свиканата през 1865 година конференция на Латинската монетна уния, която гласяла, че „членовете на унията се задължават да приемат обратно циркулиращите в останалите държави – членове на унията, техни собствени сребърни монети, като ги заплатят в сребро на кюлчета от възприетата проба 9/10 чисто сребро". Законът следователно допускал циркулацията на чуждестранни златни и сребърни монети от държавите – членове на Латинската монетна уния, и приемал тези монети като законно платежно средство, но не и медните монети на тези или на други държави, чиято циркулация в Княжеството била изрично забранена от закона. На трето място, монетният закон от 1880 г. допускал успоредната циркулация и на трети вид монети, т.е. според текста на закона „на ония чуждестранни монети, които не са основани на същата монетна система като българската и които вървят в Княжеството". Правителствените каси

били задължени да приемат и такива монети в плащания, но по курс, определян периодично от Министерството на финансите. Всеки жител на Княжеството бил длъжен да приема подобни монети в плащания, било „по цена, която е определена в монетните тарифи за правителствените каси“, било на по-висока от тази цена. С други думи, монетният закон от 1880 г. въвел новата национална монетна единица, но признал като законни платежни средства не само монетите на държавите от Латинската монетна уния, но и монетите на всички останали държави, които циркулирали по това време в Княжеството и за които Министерството на финансите издавало периодични „монетни тарифи“, т.е. камбиални курсове. Съществено било, че от деня на обнародването на въпросния монетен закон сметките на държавните учреждения и на частните предприятия трябвало задължително да се водят в левове и стотинки вместо във франкове и сантими.

4. Възприемането на биметалистичния монетен еталон. Чрез горния монетен закон от 1880 г. Княжеството фактически възприемало биметалистичния монетен еталон, но по един доста своеобразен начин. Така например законът признавал успоредната циркулация на български златни и сребърни монети и постановявал качеството им на законно платежно средство с изключение на известни плащания, определени чрез закон, които трябвало обезателно да се извършват в златни монети. На второ място, законът не предвиждал никакви ограничения за сеченето на медни монети и за размера, до който медните монети могли да бъдат смятани като законно платежно средство при отделни плащания. Фактически следователно медните монети били също така законно платежно средство в неограничен размер, както среброто или златото. На трето място, законът предвиждал насичането на златни, сребърни и медни монети на обща стойност 15 000 000 лева, от които златни монети само за 400 000 лева, а медни монети – за 2 100 000 лева. При това времето за рязането на златните монети било отложено за една по-късна дата – вероятно във връзка с премията върху златото, която съществувала през този период. При това положение биметалистичният еталон в Княжеството фактически се превърнал в един чисто сребърен еталон с успоредната циркулация на медните монети като законно платежно средство в неограничен размер. Постоянното увеличение в количеството на сребърните монети от български и чуждестранен произход действало за задържането на премията върху златото и за неправилното функциониране на биметалистичния еталон в младото Княжество – премията върху златото през следващите пет години нараснала до 7.50 на сто.

Първите български монети, които били пуснати на пазара, били медните монети от по 1, 5 и 10 стотинки, които влезли в обращението още през 1881 г. През следващата 1882 г. били насечени и пуснати в обращение сребърните монети от по един и два лева, а през 1883 г. – сребърните монети от по 50 стотинки. Едва през 1884 г. били насечени първите сребърни монети от по 5 лева. Поради недостатъчността на пуснатите монети в обращение обаче правителството прокарало нов „Закон за сечене на сребърни монети от пет лева за сума 15 000 000 лева“, обнародван в „Държавен вестник“ от 31 декември 1884 г. Според д-р К. Неделчев интересната мотивировка към законопроекта била изработена от Михаил Тенев, който писал в мотивите към законопроекта: „Да се определи точното количество монети, които трябва да имаме изобщо, както и от всеки вид частно, е невъзможно нещо; още повече като [се] вземе предвид войната, която няколко години вече се води между най-знаменитите еконо-

мисти в разните европейски държави относително монометализма и биметализма. При всички старания на икономистите да дойдат до едно споразумение въпросът за монометализма и биметализма остава още неразрешен и вероятно дълго време ще възбужда живи дебати.“ По-нататък в мотивите към законопроекта се казва, че „за да могат се взе навреме мерки за окончателното демонетизиране на чуждите сребърни монети, намираме за необходимо да се отсекат още 10 милиона лева максимум 5-левови монети. Заедно с това България ще има 5-левови монети 12 1/2 милиона лева, които съставляват 6 лева и нещо на глава, пропорция, която е по-долу даже и от ония държави, в които съществува само монометализъм“. Този законопроект, както бе вече споменато, влязъл в сила в края на 1884 година, но в действителност през следващата година били насечени 5-левови сребърни монети само за 7 130 000 лева вместо предвидените в закона 15 милиона лева; и сеченето на сребърни монети в Княжеството било преустановено до 1891 година.

5. Реорганизация на общеполезните земеделски каси. Една от първите грижи на окупационното руско правителство – преди още да се замисли създаването на национална монетна единица и преди основаването на Българската народна банка – е била възстановяването на общеполезни каси, които пострадали силно през време на войната. Турските власти разграбили имуществата и капиталите на общеполезните каси при своето отстъпление. Както бележи Анг. Даскалов, историкът на общеполезните каси, „ръководната мисъл на победените е била да не оставят на новото управление на страната нито налични пари, нито записи, нито регистрите на общеполезните каси, та по тоя начин: а) да подпомогнат на своите сънародници да се освободят от задълженията си към тия каси, и б) да попречат на освободената от тяхното иго страна да продължава да се ползва от услугите на тия създадени от тях учреждения“. Руското управление назначило още през зимата на 1878 г. специални комисии за издирване на капиталите и книжата на общеполезните каси. Към лятото на следващата 1879 г. комисиите установили, че капиталът на действалите през турско време общеполезни каси в територията на новото Княжество възлизал на кръгло 10 милиона франка, от които към 3.7 милиона франка били ограбени и задигнати от бягащото турско население, а останалите 6.3 милиона франка били неограбени и запазени, като само половината от сумата на общите креанси на касите били „сигурни“, т.е. събираеми.

Окупационното руско правителство натоварило известния българин Тодор Икономов, роден в с. Жеравна през 1835 г. и получил висшето си образование в Киевската духовна семинария, да изготви един проектоустав за реорганизирането на общеполезните каси. Проектът на Т. Икономов бил представен на 29 юни 1879 г. и след като бил утвърден от императорския руски комисар, влязъл в сила на 27 същия месец. Според този устав общеполезните каси се преименували на „земеделчески каси“, които „се учреждават, за да се дават назаем пари на ония люде от земеделческия клас, които имат нужда от пособие за подобрение на домакинството си или обработване на земята“, но „само на земеделците на тия селски общества, които са спомогнали с внасянето си за съставянето на капитала на касата“. Капиталът на касите се образувал според горния устав от натуралните вноски в жито и средствата, получавани след продажбата на житото, и от вноските в готови пари и от дълговите записи, издадени в полза на касите през турско време. Касите се разделяли на три разряда в зависимост от размера на техния капитал: каса от първи разряд тряб-

вало да притежава капитал над един милион гроша; каса от втори разряд – капитал между половин и един милион гроша; и каса от последния разряд – капитал под половин милион гроша. Новият устав на касите запазил в общи линии разпоредбите на предишните общеполезни каси относно кредитните операции и начините на отпускане на заеми. Сроковете на заемите не могли да бъдат по-кратки от три месеца и по-дълги от една година. Максималната лихва била 9% вместо 12%, както през времето на турското робство. Лихвите се плащали изключително при изплащането на дълга и никога не се събирали предварително. Уставът разрешавал отпускането на заеми срещу поръчители, срещу ипотеки и срещу залог на ценни вещи. Интересна е забележката към устава относно поръчителите: „За благонадежден поръчител трябва да се счита всеки земеделец, който има не по-малко от три чифта волове или биволи, или коне, или от тридесет овци, и изобщо човек, който си е наредил добре работите и не зема на заем от касата.“ Този устав останал в сила до края на 1894 г. въпреки неговата непригоденост към бързо изменящите се икономически условия в младото Княжество.

6. Основаване на Българската народна банка в 1879 г. Земеделческите каси започнали своите операции още през лятото на 1879 г., когато влязъл в сила новият устав за касите. Те обаче по силата на своя устройствен „устав“ са раздавали кредити само на селскостопански производители, но не и на занаятчии или на търговци. Градското стопанство следователно оставало без кредитни улеснения в един период, когато търговията се разраствала твърде бързо. Това състояние на нещата, както и липсата на един солиден кредитен институт, който да изпълнява функциите на „касиер“ на държавното съкровище, дало повод на финансовия министър на руското окупационно правителство да изготви един проект за създаването на Българска народна банка, който бил утвърден без изменение от княз Дондуков-Корсаков и влязъл в сила на 25 януари 1879 г. Откриването на банката станало на 23 май 1879 г., а първата парична операция била извършена на 6 юни с.г.

Днес, 65 години след нейното създаване, е твърде трудно да си представим, че Българската народна банка е представлявала чисто и просто една малка търговско-депозитна банка без правото да емитира банкноти, с доста ограничени кредитни операции според нейния устройствен устав, с капитал, принадлежащ на държавата само или предимно заради обстоятелството, че в младото Княжество са липсвали достатъчно частни капитали за образуването на една голяма акционерна банка. Така според този „Устав Болгарскаго Народнаго Банка“, изработен от финансовия министър Бух, Б.н.банка се учредява „с цел да съдейства за възраждането и правилното развитие на местната търговия, а още и с цел да регулира търговските отношения и народния кредит в Княжеството“. Банката е държавна банка с капитал от два милиона лева, напълно внесен от държавата, но оставащ в собственост на банката, понеже „се признава за неприкосновен“. По форма Б.н.банка е държавно автономно учреждение, намиращо се под контрола на държавата, без правото да издава банкноти – понеже монетният хаос от 1879 г. изключвал въобще възможността за издаване на банкноти, а и споменът за турските „каймета“ отпреди Освобождението отклонявал подобна мисъл.

Само един месец след отварянето на гишетата на Б.н.банка се подема инициативата, отначало по почин на руски капиталисти, за превръщането на банката от държавен кредитен институт в акционерно дружество. По една или друга причина проектът, изготвен от тези руски капиталисти за създаването на една акционерна

банка, макар и внасян на два пъти в Народното събрание, не бил предложен на гласуване. Две години по-късно, или през декември 1882 г., самото Министерство на финансите изготвило един проект за реорганизацията на Б.н.банка и превръщането ѝ в акционерна емисионна банка. Проектът, който бил изготвен по образеца на устройствения закон на Румънската народна банка, бил разгледан в Народното събрание и с малки изменения гласуван на 13 януари 1883 г. Въпреки това обаче новият устав на Българска народна банка не влязъл в сила главно поради обстоятелството, че правителството се опасявало от едно евентуално пропадане на подписката за емитирането на акциите на банката – поради липсата на достатъчни местни капитали. Банката, следователно, продължавала да функционира съобразно първоначалния си устав от 1879 г. като държавно-търговска банка.

7. Операциите на Б.н.банка според „Устава“ от 1879 г. Устройственият устав на Б.н.банка от 1879 г. определя съвсем ясно видовете операции, които банката може да извършва. Тези операции включват приемане на влогове, отпускане на заеми, сконтиране на полици, преводи на суми в Княжеството или в чужбина и пр. Уставът разрешава на Б.н.банка да приема суми на срочен или безсрочен влог, както и по текуща сметка, но при условие, че приетите суми на срочен влог възлизат по стойност най-малко на 500 франка. На банката се разрешава да раздава пари в заем под сигурна гаранция, като лихвени ценни книжа или благородни метали на кюлчета или в монети. Банката също така получава правото да сконтира полици и всякакви други търговски задължения с определен срок – при условие, че полиците притежават най-малко два подписа и не се отнасят за период, по-дълъг от три месеца. Банката може също така да приема на хранение срещу определено възнаграждение всякакъв вид ценности; да превежда парични суми в Княжеството или зад границата; да открива подписки за различни държавни или общински заеми; и да купува или продава за своя сметка благородни метали, чуждестранни монети, вътрешни и чуждестранни менителници. Накрай, според „устава“ банката е длъжна да извършва безвъзмездно касовата служба на държавата, като приема за сметка на държавата всички приходи и плащания и като извършва разходите до размера на постъпилите приходи.

Явно е, че по своите операции новосъздадената Българска народна банка се оформява като обикновена търговска банка, която черпи източниците за своята кредитна дейност от срочните и безсрочните си влогове и от сумите на текуща сметка, която отпуска краткосрочни заеми за не по-дълъг срок от три месеца срещу първостепенни гаранции, и която извършва всякакви вътрешни и международни преводи. Заслужава да се отбележи, че уставът на Българска[та] народна банка от 1879 г. не разрешава отпускането на заеми от страна на банката към държавата и не дава правото на банката да емитира банкноти. Напротив, понеже банката се явява като „касиер“ на държавното съкровище, тя може да използва средствата на съкровището при случаи на засилване на своята кредитна дейност. От друга страна, всички кредитни операции от по-дългосрочен характер са забранени на банката, която не може да отпуска ипотекарни кредити или кредити на общините, или даже кредити на други кредитни институти в страната, т.е. на общеполезните земеделски каси. Банката не може, според този първи „устав“, да облича излишъците си в лихвоносни съкровищни бонове или други държавни ценни книжа. Уставът разрешава на банката обаче да купува и продава за чужда или своя сметка благородни метали, чуждестранни монети и вътрешни или

чуждестранни менителници – нещо, което открива вратите за спекулативни сделки за сметка на самата банка. Общо взето, следователно, кредитните операции на Б.н.банка според устава от 1879 г. трябва да се считат като твърде ограничени.

8. Кредитната дейност на Б.н.банка през първите години. Новосъздадената Българска народна банка била изправена пред съвсем нерадостни перспективи още през първите няколко месеца от съществуването си. Накратко, липсата на обекти за пласиране на средствата на банката, от една страна, поставили банката в невъзможност да функционира съгласно елементарните принципи на банковото дело – задължена да плаща лихви върху влоговете си и при невъзможността да пласира набраните чрез влоговете средства, банката била поставена пред изгледите да завърши със загуба дейността си през първата година на своето съществуване. Седалището на банката се намирало в София, един твърде малък град през годините непосредствено след Освобождението, без особено развита търговия, без особени кредитни нужди и без навика на търговските среди да си служат с кредитни инструменти или да прибягват до лични заеми. От друга страна, напливът на влогове не бил особено голям – напротив, събраните влогове за 55 000 лева през първите шест месеца от съществуването на банката представляват по-скоро една незначителна сума, особено в сравнение с нейния капитал от два милиона лева. Въпреки това само месец след започване на дейността си управлението на банката предлага на Министерството на финансите да се суспендира приемането на влогове. Министерството дало съгласието си и начиная от 1 януари 1880 г. Б.н.банка преустановила приемането на нови влогове до 15 април 1883 година. Банката също поискала разрешение за откриване на клонове в по-важните търговски центрове в страната. Това разрешение било също дадено от страна на Министерството на финансите, но първият банков клон бил открит едва през 1884 г. в гр. Русе.

Преустановяването на приемането на влогове от страна на Б.н.банка съвсем не разрешило нейните кредитни проблеми, защото тя разполагала с един напълно внесен капитал от два милиона лева и при това могла да се ползва от временните излишъци на държавното съкровище при банката, които също възлизали на значителни суми. Това принудило управлението на банката да поиска разрешение от правителството да ангажира средствата на банката в други операции, неразрешени и забранени от устройствения устав на банката. Когато това разрешение било получено, банката насочила кредитната си дейност в дългосрочни операции, главно в отпускане заеми на общеполезните земеделски каси, на общините и даже на румелийското правителство. Независимо от това банката започнала да купува за своя сметка чужда валута и да спекулира с нея – с цел да увеличи печалбите си и да може да покрие загубите във връзка с плащането на лихви върху влоговете. По този начин Българската народна банка се превърнала през първите няколко години от основаването си в банка за дългосрочен комунален кредит и дългосрочен кредит на земеделските каси вместо в една обикновена търговско-депозитна банка за краткосрочен кредит, както предвиждал нейният устав.

Анализът на годишните баланси на Българската народна банка през периода от годината на нейното основаване до 1885 година показва, че заемите, отпуснати от банката на общините и на земеделските каси, представляват от 45% до 50% от общата сума на нейните пласменти. Краткосрочният сконтов портфейл на банката през първите няколко години от нейното основаване бил сравнително незначителен и често пъти възлизал на по-малка сума от стойността на закупеното от банка камбио

със спекулативни цели... Едва към края на 1883 година и през следващите две години започнал да се наблюдава един процес на засилване на сконтовия портфейл на банката във връзка с постепенното приучване на българските търговци да си служат с кредитни инструменти и лични заеми, както и с прилива на търговци от провинцията към столицата, гдето по-големите търговски фирми установили било свои клонове, било понякога своите главни седалища. За големите трудности при пласмента на банковите средства говорят и данните за съотношението на касовата наличност на банката към общата сума на нейния актив, което възлизало на 99% в края на първата година, на 60% в края на втората, на 32% в края на третата и на 27% в края на четвъртата година от нейното основаване. Лихвите, при които банката е раздавала кредити през този първи период от нейното съществуване, обхващащ годините от 1879 до 1885 г., са били по 8 на сто за всички видове заеми и кредитни операции. Въпреки слабата кредитна дейност на банката през първите години балансът на банката приключил със загуба само през първата година от нейната дейност, докато през следващите години реализираните печалби били доста чувствителни – от 8% до 30% спрямо капитала на банката.

ГЛАВА IV. РЕОРГАНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА В ЕМИСИОННА БАНКА

1. Реорганизация на Българската народна банка със закона от 1885 г. Идеята за реорганизиране на Б.н.банка се подхваща наново след правителствената промяна през 1884 г., но вече не на базата на превръщането на банката в акционерно дружество. Собствено въпросът за превръщането на банката в акционерно дружество не се поставил наново след несполучливия опит от 1883 година. Считало се, че при липсата на подготвени лица и при съществуващото равнодушие на общественото мнение към банковите и монетните въпроси превръщането на Б.н.банка в акционерно дружество не предлагало достатъчно големи предимства. Правителството натоварило тогавашния директор на Б.н.банка Ив. Евст. Гешов да проучи устройствените закони на емисионните банки в съседните балкански държави. Гешов проучил устройството на гръцката емисионна банка с особено внимание, считайки, че по време на нейното създаване през 1836 г. стопанското положение на Гърция наподобявало твърде много стопанското положение на България през първите години след Освобождението. Той обаче не възприел акционерната форма на устройството на гръцката емисионна банка, но копирал почти изцяло онази част от устройствения закон на банката, която се отнасяла до нейните кредитни операции. А гръцката централна банка била не само емисионна банка, но същевременно раздавала ипотечни заеми, заеми на общините, заеми на пристанищните управления срещу залог на приходи, заеми за постройката на пътища, заеми на земеделци срещу двама поръчители, участвайки и в ипотекарните заеми на Епиро-тесалийската банка. Изготвеният проект от Ив. Евст. Гешов бил внесен от тогавашния министър на финансите Петко Каравелов в Народното събрание и гласуван с малки изменения на 27 януари 1885 г. – кръгло шест години след утвърждаването първия устав на банката.

Според закона от 1885 г. операциите на Б.н.банка са краткосрочни и дълго-

срочни, а не само краткосрочни, както повелявал уставът на банката от 1879 година. Като емисионен институт според закона от 1885 г. Българската народна банка има за източници на кредитната си дейност издаваните от нея банкноти, а като банка за дългосрочен и комунален кредит нейните източници са дългосрочните влогове, които тя има правото да приема на хранение. Накратко, операциите на Б.н.банка според закона от 1885 г. са следните: 1) приемане пари в текуща сметка с лихва и без лихва, приемаме на лихвени и безлихвени срочни и безсрочни влогове, приемане с лихва съдебни и други правителствени влогове, както и капиталите на спестовните каси; 2) даване назаем пари най-много за шест месеца и отваряне на текущи сметки под залог на стоки или на лихвоносни ефекти, ценни книжа, коносаменти и товарителни, или на скъпоценни метали в кюлче и монети, както и на други скъпоценни вещи; 3) сконтиране на полици и записи, при условие че са снабдени най-малко с два подписа и че падежът им не отстои с повече от три месеца от деня на сконтирането; 4) отваряне на текущи сметки в размер до 50 000 лева на търговци и индустриалци само срещу запис с гаранция поне на двама състоятелни поръчители от търговското и индустриалното съсловие; 5) сконтиране на бонове на държавното съкровище и отпускане заеми на съкровището срещу сконтираните бонове до определен максимум; и 6) даване назаем пари срещу залог на окръжията, общините и земеделските каси. Освен горните операции Б.н.банка може да извършва и следните операции, предвидени още в първоначалния устав от 1879 г.: да купува и продава за своя сметка или по поръчка скъпоценни метали, местни и чужди монети и полици; да отваря срещу комисиона подписки за разни държавни или обществени заеми; да извършва преводи на суми във и извън пределите на страната.

2. Емисионната привилегия на Българската народна банка със закона от 1885 г. Според чл. 4 на Закона за Б.н.банка от 1885 г. банката „има изключителната привилегия да издава банкноти, които ще се приемат за платежи в ковчежничествата на държавата и във всички правителствени учреждения“. Тази привилегия на Б.н.банка се разрешава при следните две условия, упоменати в закона: 1. „Банката е длъжна да пази в касата си постоянно златна монета за едно количество, равно с третата част от стойността на издадените банкноти“; и 2. „Банкнотите ще се заплащат веднага на предявителя в злато както в централното седалище, тъй също и в клоновете на банката. В последния случай плащането може да се отложи до пристигането на нужните фондове в клона.“ В закона от 1885 г. не съществуват други ограничения за банкнотната емисия на Б.н.банка. Впоследствие в устава от 4 август 1885 г. се постановява, че сигурността на непокритите със злато банкноти се обезпечава „чрез ценности, които могат лесно да бъдат превърнати в пари“. Същевременно максималната банкнотна емисия се определя в размер на два пъти от сумата на основния и запасния капитал на банката. Самият основен капитал на банката възлизал според закона от 27 януари 1885 г. на десет милиона лева в злато, или с едно увеличение от осем милиона лева в сравнение с капитала на банката в годината на нейното основаване. Запасният капитал се образува чрез внасянето на една трета от чистите годишни печалби на банката в нарочен фонд, чиято цел е „да допълня загубите от операциите, та да държи основния капитал в първоначалния му размер“. Въпреки липсата на ограничителни мерки по отношение на банкнотната емисия законът за банката от 1885 г. предвижда ред други ограничения, които косвено обезпечават сигурността на пусnатите в обращение банкноти. Така например нарочен член в закона постановява, че „на

Българска народна банка строго се запретяват операции, непредвидени в настоящия закон, а особено играта на борсата. Тя не може да дава назаем пари срещу индустриални акции, нито да вземе участие прямо или косвено в индустриални или търговски предприятия. Тя не може да купи други недвижими имоти освен необходимите за нея и клоновите ù помещения“. В закона са предвидени и други ограничения – относно ипотечните заеми, които не могат да надвишават по стойност половината от пазарната цена на заложения имот; относно подлежащите на загиване стоки и имоти, заложени пред банката, които трябва обезателно да бъдат застраховани; и относно естеството на стоките, срещу залог на които банката отпуска заеми – които не трябва да подлежат на бърза развала и при които отпуснатите заеми не могат да надвишават две трети от пазарната стойност на стоките. Тези ограничения, предвидени в закона, обезпечават поддържането на банкнотната емисия в рамките на действителните нужди на стопанството и изключват увличането на банката в операции, които са рисковани и които биха могли да предизвикат чрезмерно увеличение в банкнотното обращение. Законодателят очевидно е имал предвид спекулативните сделки на Б.н.банка през първите години от нейното основаване и съзнателно е поставил ограничения върху кредитните операции на банката чрез закона от 1885 година.

3. Безуспешни опити за налагане на банкнотното обращение до 1899 г. Косвените ограничения, предвидени от законодателя в закона за Б.н.банка от 1885 г. относно банкнотната емисия, фактически се оказали съвсем излишни през първите петнадесет години от реорганизацията на банката в емисионен институт. Опитите на банката да наложи употребата на банкноти на населението се оказали в голяма степен безрезултатни. Така златната наличност на банката в края на 1885 г. възлизала на повече от два милиона лева, а пуснатите в обращение банкноти били в размер едва на 213 000 лева – при едно обращение на български сребърни монети от кръгло 20 милиона лева. Още на следващата година обаче към три четвърти от стойността на пуснатите в обращение банкноти се върнали обратно в касите на банката, като в обращение останали в края на годината само банкноти за 49 000 лева... Този пълен неуспех на опитите да се въведе употребата на банкноти се дължал на ред причини, най-главната от които била сравнителната назадничавост на българското население, което не било свикнало с употребата на кредитни документи и което след лошия спомен от обезценените банкноти на Отоманската банка предпочитало да си служи със сребърни и златни монети. Освен това, както бе вече изтъкнато, на свободния пазар съществувало значително ажио между среброто и златото – във вреда на среброто, поради което населението предпочитало да си служи със сребърни монети при плащанията си и да укрива или задържа златните монети. Обстоятелството, че издаваните от Б.н.банка банкноти били платими в злато и притежавали покритие в десеторен размер на сумата на пуснатите в обращение банкноти, оставало без значение за населението, което систематически отказвало да задържа банкнотите и да си служи с тях като платежно средство.

Разбира се, неуспехът на емисионната политика на Б.н.банка през този период не трябва да се отдава изключително на назадничавостта и консерватизма на българското население. Обезценката на сребърните монети представлява един фактор от голямо значение, който се допълвал от обстоятелството, че държавните учреждения приемали по тяхната номинална стойност както сребърните, така и златните монети – въпреки ажиото между среброто и златото, което достигнало 9 на сто към

1887 година. Още през първите месеци на безуспешни опити да се наложи употребата на издаваните от банката банкноти управлението на банката счело, че премахването на ажиото или свеждането му до минимални размери представлява една необходима предпоставка за правилното развитие на банкнотното обращение. Изхождайки от това гледище, управлението на банката възприело една политика на продажба на златни монети и златната наличност на банката спаднала от 2 487 000 лева в края на 1885 година на 482 000 лева в края на следващата 1886 година. Тази продажба на златни монети обаче не се е извършила срещу покупка на сребърни монети – защото сребърната наличност на банката намаляла с една трета от края на 1885 до края на 1886 година, а взела формата най-вече на изплащане на отпусканите от банката заеми в злато. Тази жертва на кръгло три четвърти от златната наличност на банката останала неоправдана, защото банкнотите продължавали да се връщат в касите на банката. Все пак трябва да се изтъкне, че жертването на голяма част от златните резерви на банката не останало без известни благоприятни последици – ажиото между среброто и златото започнало да намалява и спаднало до максимум 2 на сто през 1888 година.

4. Демонетизирането на чуждите сребърни монети към 1887 г. Изтъкнато бе вече, че сравнително високият курс на сребърните руски рубли в страната след Освобождението и особено след понижението на курса на рублата в Румъния и Сърбия станал причина за значителен прилив в страната на чужди сребърни монети. Именно това изобилие на чужди сребърни монети обяснява в голяма степен ажиото между среброто и златото, което не позволявало на Българската народна банка да разгъне правилно банкнотното си обращение. Поради това правителството в нарочен „Закон за сечене сребърни монети от пет лева за сума 15 000 000 лева“ от 31 декември 1884 година разрешило на финансовия министър да употреби находящите се в държавното съкровище сребърни руски рубли за насичането на въпросните петлевови български сребърни монети. По този начин се извършило фактическото изваждане от монетното обращение на голяма част от руските сребърни рубли в страната. Но курсът на останалите в обращение руски рубли бил все пак твърде висок – 3.70 лева за една рубла – и съществувала опасност за продължаване на прилива на сребърни монети от чужбина поради сравнителното надценяване на рублата. Поради това със „Закон за намаляването курса на сребърните рубли и демонетизирането им“ от 5 февруари 1885 година курсът на сребърните руски рубли бил намален на 3.30 лева за една рубла, а окончателното демонетизиране на рублите било свързано с пристигането на поръчаните в руския монетен двор нови петлевови български сребърни монети. Руските рубли били демонетизирани едва на 27 юни 1886 г., когато правителството определило един срок от дванадесет месеца за сменянето им с български сребърна монети. Следователно фактическото демонетизиране на чуждите сребърни монети датира от 1887 година, или четири години след демонетизирането на чуждите сребърни монети в Турция, през който период значителни количества такива монети намерили убежище в Княжеството.

Ажиото между среброто и златото, което, както бе вече споменато, било на път да изчезне към 1888 г. вследствие на пускането в обращение на голяма част от златната наличност на Б.н.банка и на окончателното демонетизиране на чуждите сребърни монети през лятото на 1887 година, започнало наново да нараства вследствие на бързото увеличение в количеството на пуснатите в обращение български сребърни

монети. Провежданата от Министерството на финансите политика на разширение на сребърното монетно обращение се дължала изключително на стремежа на финансовите министри да покриват част от дефицитите на държавния бюджет чрез приходите от насичането на сребърни монети. Количеството на сребърните монети в обращение нараства от 20 милиона лева през 1890 г. на 28 милиона лева през следващата 1891 година, на 33 милиона лева през следващата 1892 г. и на 45 милиона лева през 1894 година. Успоредно с разширението на сребърното монетно обращение започнало да нараства и ажиото между среброто и златото: от максимум 1 на сто през 1890 г. на 3.5 на сто през 1892 година и на 6 на сто през 1894 година. Безпомощна пред това ново нарастване на ажиото, Б.н.банка поискала разрешение от правителството да пусне в обращение сребърни банкноти, или банкноти със сребърно покритие, под предлог че ажиото не ще се увеличи вследствие емитирането на сребърни банкноти и че емитираните сребърни банкноти ще изтеглят от обращение неудобните и тежки сребърни монети, доставяйки същевременно известни приходи на банката от тази нова банкнотна емисия. С нарочен закон от 15 декември 1891 година правителството разрешило на Б.н.банка да издава сребърни банкноти с права на законно платежно средство в страната, но не и пред митниците, гдето плащанията трябвало и занапред да се извършват в злато. Както при емисията на златните банкноти, покритието на сребърните банкноти трябвало да възлиза на една трета от сумата на издадените банкноти. Въпреки гласуването на този закон банкноти със сребърно покритие фактически не били издадени, понеже финансовият министър отказал по силата на същия закон да даде съответното разрешение на Б.н.банка. Междувременно ажиото между среброто и златото продължавало да се покачва.

5. Опит за въвеждане на златен монетен еталон през 1897 г. Шест години след гласуването на въпросния закон за разрешаване на Б.н.банка да издава банкноти със сребърно покритие, който останал неприложен поради отказа на тогавашния финансов министър да даде съгласието си, управниците на страната решили да премахнат биметализма и да въведат златния монетен еталон в Княжеството... Те взели това решение въпреки обстоятелството, че ажиото между среброто и златото продължавало да се увеличава във вреда на среброто и достигнало 14 на сто в края на последното десетилетие на миналия век, въпреки обстоятелството, че златната наличност на банката била още твърде незначителна по размер, спадайки от 4 865 000 лева в края на 1893 г. на 1 625 000 лева в края на 1895 г., и въпреки обстоятелството, че търговският баланс на страната проявявал тенденция да се развива неблагоприятно, т.е. с превес на вноса спрямо износа през цяла поредица от години. Единственото оправдание за това решение на правителството може да се потърси в обстоятелството, че след 1890 година голям брой държави, между които Австрия и С[еверно] А[мериканските] Съединени Щати, били възприели златния монетен еталон, а австрийският пазар, както е известно, бил от голямо значение за българската външна търговия. Достатъчни били двете добри реколти от 1895 и 1896 година и благоприятно приключване на търговския баланс през същите две години, както и сключването на няколко външни заема, за да се гласува един втори „Закон за монетите в Княжеството“, обнародван в „Държавен вестник“ на 17 април 1897 година, който отменил биметалистичния еталон, въведен със „Закона за правото на рязане на монети в Княжеството“ от 1880 година и постановил въвеждането на златния монетен еталон...

Така чл. 2 на този закон гласи, че „монетната единица в България е златният лев, който се подразделя на сто стотинки“. Приемането на сребърните монети при разни платежи ставало задължително „само за сума максимум шестдесет лева, а за бронзовите и никеловите – за сума максимум три лева“. Циркулацията на чужди сребърни, бронзови и никелови монети в територията на Княжеството била наново запретена, но чуждите златни монети оставали като законно платежно средство, при условие че имат същата смес, същото тегло и същия размер като българските златни монети. Законът разрешавал на министъра на финансите да изтегли от обращение сребърни петлевови монети за една сума от 20 милиона лева, „които да преобърне в златна монета и да сключи един заем за покриване загубите от това преобръщане“. За щастие последната алинея на този втори монетен закон гласяла, че влизането в сила на закона ще стане в неопределено бъдеще време по постановление на Министерския съвет, „когато се намери за удобно“. Този закон за въвеждане на златния еталон в България обаче не могъл да влезе в сила отчасти поради лошите земеделски реколти през периода от 1897 година до 1901 година. Биметализмът продължил да бъде прилаган и търговските сметки продължавали да се водят в „златни“ и в „сребърни“ левове в зависимост от монетата, в която се контрактували отделните задължения. Трябва да се изтъкне между друго, че според втория монетен закон от 1897 година златният български лев е трябвало да се равнява на златния френски франк и че новият български монетен закон заимствал почти всички по-важни положения на френската златна монетна система. Ажиото между среброто и златото, което възлизало на кръгло 4% през 1897 година – годината на провеждането на втория монетен закон, се покачило на 11% през 1899 г. и достигнало 14% през 1901 година. При това положение управлението на Б.н.банка се видяло принудено, вместо да въвежда златния еталон, да спре въз основа на нарочния закон от 13 ноември 1899 година обменяемостта на златните банкноти и да продължи изплащането им в сребро съобразно с курса и ажиото на среброто в деня на изплащането.

6. Разгъване на банкнотната емисия на Българската народна банка след 1899 г. Опитът за въвеждане на златния еталон в България през 1897 г. приключил следователно с временното преустановяване на обменянето на златните банкноти на Б.н.банка срещу злато!... Действието на закона за обменянето на златните банкноти на банката със сребро било определено до края на 1900 година. Впоследствие срокът бил наново продължен с княжески указ за още една година – до края на 1901 г., когато бил наново продължен с още една година – до 31 декември 1902 г. Едва в края на 1902 година обменянето на златните банкноти на Б.н.банка в злато било наново възобновено, т.е. след почти три пълни години на фактически сребърен еталон в страната, при който златните монети продължават да бъдат законно платежно средство успоредно със сребърните монети, но при който емисионната банка не била задължена да обменя банкнотите си срещу злато. Собствено Б.н.банка не преустановила издаването на нови златни банкноти, а подновила искането си, направено още през 1835 г., да ù се разреши да издава банкноти в сребро. Този път това искане на банката било уважено от финансовия министър и първите сребърни банкноти били пуснати в обращение през 1899 година. От тази дата започва правилното разгъване на банкнотната емисия на Българската народна банка, и то въпреки обстоятелството, че годината 1899 била година на стопанска депресия.

Споменато бе вече, че още към 1894 г. количеството на насечените и пуснатите

в обращение сребърни монети възлизало на кръгло 45 милиона лева, докато към същата дата сумата на банкнотното обращение възлизала едва на 824 000 лева, или на по-малко от един милион лева. Количеството на банкнотното обращение продължава да се развива твърде колебливо през следващите години, достигайки малко повече от три милиона лева през 1898 година. През следващата 1899 година след разрешението за пускане в обращение на сребърни банкноти сумата на банкнотите в обращение нараства изведнъж на кръгло осем милиона лева, от които по-голямата част представлявали сребърни банкноти. През следващите три години, или от началото на 1900 до края на 1902 година, сумата на сребърните и златните банкноти се увеличила в трикратен размер, достигайки 24 1/2 милиона лева в края на 1902 година, от които кръгло две трети били сребърни банкноти. Междувременно ажиото между среброто и златото продължавало да се увеличава, но това не попречило на управлението на банката да пише следното в годишния си отчет до финансовия министър за 1900 година: „С още по-голямо доверие и с особена охота публиката посрещна емисията на сребърните банкноти. Поради удобството, което те представляват пред сребърния метал, всекой ги предпочита и си служи с тях. С това именно обстоятелство и се обяснява тяхното бързо разпространение." Няколко реда по-долу обаче сякаш за оправдание са включени и следните редове: „Не ще дума вече, че вън от практическите удобства книжната сребърна валута се наложи на Банката и от самите икономически и финансови условия на България." В отчета на банката за следващата 1901 година, когато ажиото достигнало 14% във вреда на среброто, срещаме следните мисли: „Народната банка не е пуснала в обращение сребърни банкноти за повече от 17 милиона лева, срещу които е държала в касите си сребърна наличност от 9 1/2 до 10 милиона лева, тъй щото не може да се допустне даже мисълта, че сребърните банкноти са повлияли на покачването на ажиото." В годишните баланси на банката обаче е показано, че докато отпуснатите заеми на частни лица и предприятия остават почти непроменени през годините от 1900 до 1902 включително, салдото на отпуснатите заеми на държавата, включително авоара на банката в държавни фондове, е нараснало от кръгло 3 милиона лева в края на 1900 г. на кръгло 18.5 милиона лева в края на 1902 година. С други думи, разширението в банкнотното обращение от кръгло 8 милиона лева в края на 1899 г. на кръгло 24.5 милиона лева в края на 1902 година се дължи почти изключително на обилното кредитиране на държавата от страна на Б.н.банка без оглед на определения чрез закона за банката максимален размер на заемите на съкровището, които Б.н.банка има правото да отпуска. Емитирането на сребърните банкноти обаче е представлявало източник на добра печалба за банката и последната не пропуска случай да възхвали благотворното влияние на сребърните банкноти върху народното стопанство в редовните си годишни отчети...

7. Основните източници за кредитната дейност на Българската народна банка след реорганизацията ѝ от 1885 г. Освен банкнотната емисия, която представлява един от най-главните източници на банката за нейната кредитна дейност, след реорганизацията на Б.н.банка през 1885 г. тя се развива предимно като депозитна банка със срочни влогове, които използва главно за дългосрочен ипотекарен и комунален кредит, а в началните години на XX век – и за държавен кредит. След първите безуспешни опити да се наложи банкнотното обращение банката е била принудена да потърси средства чрез привличането на влогове – предимно на срочни влогове. Отказът на банката да приема влогове през първите години от нейното основаване

продължава до 1883 г. включително, а след реорганизацията на банката през 1885 г. събирането на срочни влогове се възобновява: минималният срок на влоговете от тази категория се намалява от пет на една година, а от 1887 г. нататък минималната сума на индивидуалните срочни влогове се намалява от 500 на 100 лева. С указ от 1 април 1890 г. банката разделя срочните влогове на три категории – със срок от една, три и пет години, като увеличава лихвата за влоговете от последната група на 7%, тази за влоговете със срок три години – на 6%, и лихвата върху влоговете със срок една година – на 5 на сто. Най-голямо разпространение получили петгодишните срочни влогове, които служили главно като източник на дългосрочните кредити на банката. Към 1897 година срочните влогове на банката съставляват към 42 на сто от общия ѝ пасив и изхождат предимно от частни лица и предприятия.

Тази политика на поощрение на влоговете чрез плащането на твърде високи лихви се наложила отчасти поради въздържането на населението да държи спестяванията си на влог в кредитни институти. Така високите лихви върху срочните влогове се мотивират в отчета на банката за 1889 г. по следния начин: „Печалбите през 1889 година щяха да бъдат значително по-големи, ако Банката не плащаше такива високи лихви за безсрочните и особено за срочните си влогове. Но като държавно учреждение съображенията на Банката за увеличение [на] печалбите отстъпиха пред съображенията да понесе даже временно загуба, но само да постигне предначертания от нея преди две години план, според който покачването [на] лихвите на срочните влогове имаше за цел да научи населението да влага свободните си капитали в нашата Банка, както това стана сега в действителност.“ Седем години по-късно в отчета на банката за 1896 г. се отбелязва със задоволство, че „от 1 217 000 лева в 1886 година лихвените ѝ влогове достигнаха почтената сума от 46 739 664 лева“. През същата година банката, макар и да съзнава необходимостта от едно намаление в сконтовия процент, отказва да извърши подобно намаление поради високите лихви, които тя плаща върху срочните си влогове и които тя би следвало да плаща до изтичането на едногодишните, тригодишните или петгодишните срокове на тези влогове. Още през следващата година обаче банката се принуждава да намали лихвите на трите категории срочни влогове с един процент, намалявайки същевременно с един процент и лихвата по специалните текущи сметки и сконтото и аргументирайки се с доводите, че Княжеството се намирало в навечерието да конвертира своите заеми от 6% на 5% и че високите лихви на срочните влогове отклонявали свободните вътрешни капитали от индустрията.

В годините преди разрастването на срочните влогове на банката обаче нейната кредитна дейност е била улеснявана от неколкократното издаване на нарочни ипотекарни облигации. Така със закон от 1886 г. на Б.н.банка се разрешава да издаде ипотекарни облигации за 10 милиона златни лева. Част от този ипотекарен заем с облигация бил сключен в Германия и скоро след това банката прокарала едно изменение на своя устройствен закон, чрез което срокът на дългосрочните (в случая ипотекарните) заеми се увеличавал от една на тридесет години. Разширението на ипотекарните заеми на банката наложило сключването на един нов заем от 20 милиона лева през 1891 г. Поради това, че първият заем от 10 милиона златни лева не могъл да бъде изцяло емитиран вследствие запрещението на германското правителство, наложило се да се конвертира старият заем или да се сключи нов ипотекарен заем от 20 милиона лева в Германия. Тези ипотекарни заеми безспорно са допринесли и за подхранването на златните резерви на банката през периода на нейните опити да

намали ажиото между среброто и златото и са улеснили значително нейните дългосрочни кредитни операции.

8. Развитие на кредитните операции на Българската народна банка след реорганизацията ù от 1885 г. Изтъкнато бе вече, че след реорганизацията на Б.н.банка през 1885 година тя се развива предимно като банка за дългосрочен ипотекарен и комунален кредит. Дейността на банката се разраствала ежегодно: сумата на нейния актив нараства от кръгло 19 милиона лева в края на 1885 г. на кръгло 49 милиона лева в края на 1890 година, на кръгло 104 милиона лева в края на 1895 г., за да достигне 173 милиона лева в края на 1902 година. През този период частният сконтов портфейл на банката се развивал задоволително, особено след 1894 година, но ипотекарните кредити взели връх над частния сконтов портфейл на банката още през първите години след нейната реорганизация и особено след 1889 година, когато било гласувано изменението на устройствения закон на банката, чрез което срокът на ипотекарните заеми се увеличавал от една на тридесет години. Б.н.банка продължавала да кредитира окръжията и общините със сравнително дългосрочни кредити и този вид заеми скоро заемат третото поредно място в баланса на банката – след ипотекарните заеми и частния сконтов портфейл. Повечето от тези заеми били отпускани за благоустройствени цели на младите общини на Княжеството и много български градове дължат благоустройството си колкото на предвидливите си общинари, толкова и на кредитните услуги на Б.н.банка. Заемите, отпускани от банката на държавата, се появяват за пръв път едва през 1899 г., но нарастват бързо през следващите няколко години, особено когато се включват косвените кредити на съкровището, отпускани от банката чрез увеличение на авоара си в държавни ценни книжа. Така в края на 1902 година салдото на отпуснатите заеми на държавата, включително авоарът на банката в държавни фондове, възлиза на 18.5 милиона лева срещу 16.5 милиона лева заеми на окръжията и на общините, срещу кръгло 23 милиона лева сконтов портфейл и записи и срещу кръгло 32 милиона лева ипотечни заеми. Банката е кредитирала и земеделските каси, но след 1895 г. тези кредити отбелязват тенденция на намаление. До 1902 година следователно банката е кредитирала предимно физически лица – чрез своите ипотечни заеми, сконтовия си портфейл и специалните текущи сметки, и в по-малка степен окръжията, общините и държавата. Трябва обаче да се отбележи, че още през последните години на XIX и първите няколко години на XX век се наблюдава една тенденция към по-обилно кредитиране на държавата – една тенденция, която ще продължи с нарастващо темпо през следващите две десетилетия.

ГЛАВА V. ОФОРМЯНЕ И РАЗШИРЕНИЕ НА КРЕДИТНАТА СИСТЕМА

1. Общ поглед върху развитието на кредитната система след 1885 г. С реорганизацията на Българската народна банка през 1885 г. в емисионен институт се създават благоприятни условия за по-нататъшното развитие на българската кредитна система. Б.н.банка събира спестяванията на по-заможните слоеве от населението, тя кредитира индустрията и търговията, тя финансира държавното съкровище и подпомага общините с комунален кредит и, накрай, тя улеснява кредитната дейност

на общеполезните земеделски каси чрез отпускането на нарочни кредити на касите. Но нуждите на бързо развиващо се национално стопанство не са могли да бъдат задоволявани само от кредитите на Българската народна банка. Преди всичко кредитните източници на банката са били сравнително ограничени – нещо, което наложило сключването на ипотекарни заеми в чужбина. Въпреки откриването на нови клонове на банката в провинцията събирането на влогове не е вървяло достатъчно бързо за задоволяването на всички кредитни нужди на народното стопанство. Ограниченията по отношение минималните размери на влоговете, приемани в Б.н.банка, също са действали за задържането на част от спестяванията на широките слоеве на населението извън касите на банката. Естествено голяма част от тези спестявания са били насочвани към общеполезните земеделски каси, но спестяванията на градското население невинаги са могли да бъдат използвани правилно от банковата система, т.е. от Българската народна банка и от общеполезните земеделски каси, защото десетина години след Освобождението банковата система на страната се е състояла само от Б.н.банка и от общеполезните земеделски каси, изключая няколко дребни дружества с кредитно-търговска цел.

Тъкмо през периода непосредствено след реорганизацията на Б.н.банка в 1885 година се поставят основите на българската кредитна система – едни основи, които с малки изменения очертават структурата на банковата ни система и в днешни дни. Първата инициатива, подета по почин на правителството, се свежда до създаването на Пощенската спестовна каса, която постепенно се въздига до положението на мощен спестовен институт, приютяващ към една пета от общата сума на влоговете в страната през последните десетилетия. Пощенската спестовна каса, както ще видим по-нататък, е била замислена още през 1884 година и оформена чрез нарочен закон през следващата 1885 година, но всъщност законът останал неприложен през следващите десет години поради ред причини. Фактически следователно създаването и функционирането на Пощенската спестовна каса датира от 1895 г., или кръгло десет години след реорганизацията на Б.н.банка в емисионен институт. През този промеждутък от време се поставя началото и на кооперативния кредит в страната чрез създаването на първата българска земеделска кредитна кооперация в с. Мирково през 1890 година. Земеделските кооперации се разрастват бързо през последното десетилетие на XIX и първото десетилетие на XX век, когато значението им за кредитирането на народното стопанство става толкова очевидно, че се налага създаването на един централен кооперативен кредитен институт през 1911 година. На трето място, началните години на XX век отбелязват създаването на един нов държавен кредитен институт – на Българската земеделска банка, която впоследствие се развива до положението на един от най-мощните кредитни институти на Балканския полуостров, възникнал чрез обединението на общеполезните земеделски каси, оставени в наследство от Митхад паша. Накрай, пак през този период се зараждат и първите български частни банки или акционерни банки, предназначени да изиграят голяма роля при кредитирането на индустрията, на външната и на вътрешната търговия на страната през следващите десетилетия. Тези събития са от голямо значение и трябва да бъдат разгледани поотделно.

2. Създаването на Пощенската спестовна каса: 1885–1895 г. Известно е, че първите спестовни каси са били създадени в чужбина още към края на XVIII век, макар и под малко по-друга форма. Пощенската спестовна каса в Англия е била със-

дадена към 1861 година от Уилям Гладстон и скоро след това подобни спестовни каси се уреждат в почти всички европейски държави. Това развитие на дребната спестовност не е могло да не бъде известно на първите български държавници след Освобождението. Идеята за създаването на една Пощенска спестовна каса у нас обаче назряла едва към 1883 г. вероятно във връзка с благоприятното развитие на общеполезните земеделски каси и още през следващата 1884 г. бил внесен законопроект в Народното събрание с подобна цел. Съставителят на законопроекта е бил известният български държавник и финансист Ив. Евст. Гешов, който в мотивите към законопроекта си послужил с известната българска пословица „бели пари за черни дни“ – защото човекът, който е скътал нещичко за „черни дни“, е поставил най-здравата основа на своята нравствена независимост... Законопроектът бил приет окончателно на 14 януари 1885 г., но за съжаление не могъл да бъде приложен поради настъпилите съдбоносни за страната политически събития през 1885 и 1886 г. – Съединението на Южна България със Северна България и последвалата след това Сръбско-българска война. Всъщност главната пречка за прилагането на „Закона за Пощенската спестовна каса“ от 1885 г. се крие в изготвения четири години по-късно „Правилник за делопроизводството по изпълнението Закона за пощенската спестовна каса“ („Държавен вестник“, брой 44 от 29.IV.1889 г.), който бил заимстван почти изцяло от някои чужди пощенски спестовни каси и съдържал постановления, нехармониращи с нашето държавно сметководство. Този правилник изисквал огромен персонал за обслужването на Пощенската спестовна каса, а делопроизводството било колкото сложно, толкова и бавно. Въпреки обнародването на този правилник, към фактическо приложение на закона за Пощенската спестовна каса се пристъпва едва десет години след обнародването на първоначалния закон, и то чрез един нов „Закон за спестовната каса при управлението на Пощите и Телеграфите“ („Държавен вестник“, брой 275 от 15.XII.1895 г.).

Този нов закон за Пощенската спестовна каса преповтарял почти всички постановления на първоначалния закон за касата. Събраните спестявания от касата били обезпечени от държавата. Капиталите на касата трябвало да се внасят в Б.н.банка, а там, гдето не съществували клонове на банката – в околийските ковчежничества за сметка на касата при Б.н.банка. Пощенската спестовна каса плащала лихва от 4 на сто върху влоговете си, а Б.н.банка плащала лихва от 4 1/2 на сто върху влоговете на П. сп. каса при банката. С тази разлика от половин на сто касата е могла да посреща разходите си по поддържането на нарочния персонал на касата. Влоговите книжки се издавали даром и за сметка на самата каса. Максималният влог бил определен на две хиляди лева, а минималният влог – на 1 лев. На дружества за взаимно подпомагане и благотворителност било разрешено да поддържат влогове при касата в размер до пет хиляди лева. Влоговете в касата се считали в „сребро“ и изплащанията ставали само в „сребро“ – поради съществуващото ажио между златото и среброто. Тегления на суми според същия закон се позволявали само веднъж на пет дни, като за суми по-големи от 50 лева трябвало да изтече един срок от 10 до 60 дни от деня на поискването до деня на изплащането. Значително предимство на влоговете в П. сп. каса представлява онова постановление в закона за касата, според което върху сумите, вложени в П. сп. каса, не може да се налага никакъв запор. Лихвата на вложените суми започвала да тече след десет дни от датата на влагането и преставала от деня на изплащането. Вписването на лихвите в спестовните книжки ставало в началото на

всяка календарна година, за което клиентите трябвало сами да предявят книжките си в коя да е пощенска станция в страната. Така десет години след първоначалния закон Пощенската спестовна каса започнала да функционира в началото на април 1896 година и първата спестовна книжка била издадена на тогавашния министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията Михаил Маджаров, починал през януари 1944 година.

3. Развитие на Пощенската спестовна каса през първите години от създаването ù. От годишните отчети на П. сп. каса е видно, че още през първата година от нейното учредяване постигнатите резултати са били повече от задоволителни. Трябва веднага да се изтъкне обаче, че тези резултати не са били еднакво благоприятни в отделните населени центрове – понеже и населението в отделните градове и села погледнало твърде различно на този нов и толкова полезен институт. Така през 1897 година градецът Белоградчик държи първо място между всички градове по броя на издадените книжки – средно една спестовна книжка на девет души от населението, докато в градове като Сливен, Габрово, Карлово и Казанлък по същото време се пада по една спестовна книжка на 200 до 300 души от населението. Най-голям брой на издадени спестовни книжки през първите пет години от основаването на касата се падат на малолетните с кръгло 30% от общия брой на издадените книжки, следвани от чиновниците с кръгло 20%, от групата на рентиерите – с кръгло 15%, от групата на слугите и слугините – с кръгло 10%, и от останалите групи по ред на значение: на търговци и индустриалци, на военните, на свободните професии, и на последно място – на работниците. От приведените данни е явно, че още в самото начало на съществуването си Пощенската спестовна каса се оформя предимно като кредитен институт за прибирането на спестяванията на най-широките и сравнително малоимотните слоеве на населението. Слабото участие на работниците в общия брой на издадените спестовни книжки през първите години от основаването на касата се обяснява предимно с обстоятелството, че през този период от развитието на българското народно стопанство групата на градското работничество е била все още твърде маловажна по численост в сравнение с останалите социални групи на населението.

Следните няколко данни характеризират най-добре дейността на Пощенската спестовна каса от 1896 година нататък. Броят на издадените и останали в обращение спестовни книжки (без унищожените такива) нараства от кръгло 8000 в края на 1896 година на кръгло 9500 в края на 1897 година, на кръгло 11 500 в края на 1898 година, на кръгло 12 500 в края на 1900 година и на повече от 16 000 в края на 1902 година. Така, докато в края на 1896 година една спестовна книжка се падала на средно 121 души от населението, още през 1899 г. една книжка се падала на средно 81 жители, а в края на 1902 година една книжка на всеки 45 жители. Това свидетелства както за бързото разрастване на делото на Пощенската спестовна каса, така и за голямата склонност към спестовност у българския народ. Общата сума на влоговете при Пощенската спестовна каса също така започнала бързо да нараства: от кръгло два милиона лева в края на 1896 година на повече от 10 милиона лева в края на 1899 и на кръгло 17.5 милиона лева в края на 1902 година. Тези цифри могат да бъдат осмислени само при едно сравнение на салдото на клоновете при П. сп. каса с тези на Б.н.банка, чиито срочни влогове в края на 1902 г. възлизат на кръгло 62.5 милиона лева, или три пъти и половина повече, отколкото събраните влогове в П. сп. каса през първите седем години от нейното основаване. Вътре в тези

седем години, включващи годините на неплодородие от 1897 до 1899 включително, количеството на влоговете в П. сп. каса е нараснало пет пъти, а салдото на вложените суми – седем пъти. Оттогава насам значението на П. сп. каса като спестовен институт продължава да се увеличава до наши дни.

4. Реорганизирането на земеделските каси в Българска земеделска банка. Преустроени със законите от 1894 г. и 1897 г. с подобрен състав от служители и с усилени парични средства, земеделските каси не закъснели да се преобърнат в едно голямо кредитно учреждение – първо в страната по сила и мощ след Б.н.банка. В краткия деветгодишен период след своето преустрояване касите удвоили своя капитал, увеличили два пъти своите пласменти, като отпуснали нови заеми на сума 102 милиона лева, учетворили своя баланс, обявили борба против лихварството, която те пренесли чрез своето централно управление в законодателната камара. От друга страна, в някои населени места те насърчили, а в други – сами взели почина за създаването на нови спестовно-заемателни сдружения, и по този начин подготвили пътя на зараждащото се кооперативно движение в страната. Земеделските каси пораснали по значение дотолкова, че започнали да обслужват с кредити по решение на Министерския съвет известни държавни предприятия, като разсадници, телчарници и краварници. Те подпомогнали въвеждането в земеделието на нови земеделски машини и оръдия, пръскачки, син камък и всячески подпомагали правилното развитие на българското земеделие. Финансовата мощ на земеделските каси нараствала почти ежегодно, защото и населението съзнавало ползата от тези кредитни институти и драговолно внасяло спестяванията си в тях. Така общият брой на вложителите в земеделските каси нараства от кръгло десет хиляди в края на 1895 година на кръгло 25 хиляди в края на 1899 година и на близо 40 хиляди в края на 1902 година, а общата сума на влоговете в касите нараства от кръгло 9 милиона лева в края на 1895 г. на кръгло 24 милиона лева в края на 1899 година и на кръгло 37 милиона лева в края на 1902 година, или приблизително два пъти повече, отколкото сумата на влоговете в Пощенската спестовна каса към края на същата година.

Извън собствения капитал на земеделските каси и събираните при тях влогове като източници за кредитната дейност на касите трябва да се посочат отпусканите заеми на касите от страна на Б.н.банка, а понякога и от страна на съкровището и някои други малки банки на местна почва. За да се обезпечи земеделското население срещу лихварите обаче, земеделските каси сключили един 5% земеделски заем през 1896 г. в размер на 30 милиона лева златни от три чуждестранни банки (една холандска, една френска и една австрийска), произведението от който заем било използвано най-вече за превръщането на задълженията на селяните към лихварите в задължения към земеделските каси. Така в много случаи централното управление на земеделските каси произвело анкети в отделни селища, гдето селяните били безнадеждно задлъжнели на лихварите и впоследствие спомогнали на длъжниците да се издължат пред лихварите, като прехвърлят задълженията си към местните земеделски каси. Краткосрочните задължения на други длъжници към касите били превърнати в дългосрочни задължения и по този начин положението на длъжниците било значително облекчено. Общата сума на пласментите на земеделските каси нараствала ежегодно от кръгло 43 милиона лева в края на 1895 г. на кръгло 86 милиона лева в края на 1901 г. По-голямата част от тези пласменти на касите представлявала салдото на личните заеми – приблизително три четвърти от общата сума на пласментите.

Касите естествено си отпускали взаимни заеми едни на други, като по този начин улеснявали кредитирането на онези райони, които чувствали недостиг от кредити, чрез излишъците на касите в други райони, в които набираните влогове систематически надвишавали търсенията на кредити. Извън тези кредитни операции, свързани с отпускането на лични и ипотечни заеми, на заеми срещу ценни книжа, на взаимни заеми и в редки случаи на заеми на държавното съкровище, земеделските каси извършвали и значителни комисионни операции: инкасото на чужди полици, записи и други ценни книжа на Б.н.банка, на други учреждения и на частни лица. Към 1902 г. централното управление на земеделските каси представлявало вече една солидна кредитна организация, която успешно допълвала кредитната дейност на Б.н.банка в областта на селското стопанство – до момента на трансформирането на централната организация на касите в създадената през 1903 г. Българска земеделска банка.

5. Учредителният закон на Българската земеделска банка от 1903 г. Идеята за превръщане на земеделските каси в една нарочна банка се наложила постепенно с течение на времето и благодарение на силното разрастване на земеделските каси. Тъй както Б.н.банка кредитирала предимно градската промишленост, вътрешната търговия и външната търговия, така земеделските каси кредитирали селскостопанските производители. Именно тази успоредност в кредитните функции на Б.н.банка и на земеделските каси предизвикала превръщането на касите в нарочна банка за земеделски кредит. На 22.XII.1903 г. Народното събрание приело учредителния закон на Българската земеделска банка, приемница на централното управление на земеделските каси, с което последните престанали да съществуват в предишния си вид и организация. Този закон от 1903 г. съдържа следните по-важни постановления. Той преименува земеделските каси в Българска земеделска банка, а самите каси обръща в клонове на тази банка, която може да отваря агенция в по-важните селски общини. Намалява заварения капитал на земеделските каси от 39 милиона лева на кръгло 35 милиона лева, каквато сума определя основния капитал на банката, който остава собственост на селата и градовете, участвали при образуване капитала на земеделските каси. Допълня операциите, извършвани в миналото от земеделските каси, като предвижда залагането на добитък, посеви, земеделски оръдия и произведения. Разрешава на Б.з.банка да отваря текуща сметка на държавата в размер до 5 милиона лева, както и да взема участие в държавни заеми и да сключва заеми чрез издаване на облигации, обезпечени от държавата; да дава заеми на общините и окръжията за земеделски подобрения, да подпомага построяването или сама да построява стопански сгради, нужни за развитието на разните отрасли на земеделието; и дава право на банката в известни случаи да изисква вземанията си и преди срока с оглед да запази своите интереси.

Явно е, че някои от постановленията на Закона за Българската земеделска банка са взети от законите за земеделските каси от 1893 и 1897 година, а други чисто и просто узаконяват известни операции на касите, като отпускането на заеми на общините и окръжията и аванси на държавата. Банката е автономно учреждение, като министърът на търговията и на земеделието надзирава и проверява всички дела на централното управление на банката. Управителят и четиримата администратори, които съставляват управителният съвет на банката, се назначават с княжески указ и не могат да бъдат уволнявани без предварително разрешение от Народното събрание. С това постановление на закона се преследва обезпечаването на възможно по-голяма

автономност на управлението на банката. Освен това законът дава значителни привилегии на банката с оглед на обезпечаването на нейните вземания. Така например добитъкът, посевите, земеделските произведения и оръдия, заложени в Б.з.банка, не могат нито да се залагат, нито да бъдат запорирани до окончателното издължение на собствениците им. Вземанията на банката са привилегировани по отношение на заложените пред нея движими имоти и тази привилегия идва веднага след държавните данъци. Просрочените вземания носят установената лихва, без да бъдат протестирани, и за тяхното осребряване банката се снабдява направо с изпълнителни листове и преди срока, когато някои от длъжниковите движими и недвижими имоти се обявяват на открита продан. Накрай, между другите нови операции на Б.з.банка трябва да се отбележат: купуването и продаването на чужди чекове, полици и скъпоценни метали в кюлче и пари, пазенето на скъпоценни вещи, ценни книжа и други залози, както и правото на банката да построява сама стопански сгради, необходими за развитието на земеделието в страната. Следователно в много отношения Б.з.банка получава права, сродни с тези на Б.н.банка, а нейните вземания се явяват даже по-обезпечени, отколкото вземанията на емисионния институт. Законът за Б.з.банка влязъл в сила от 1 януари 1904 г., но учредителният закон на банката претърпява ред изменения и допълнения през следващите години.

6. Зараждане на кооперативните кредитни сдружения. Периодът на оформяне и разширение на българската кредитна система след 1885 г. съвпада по време с два други важни момента от развитието на народното стопанство: зараждането на кооперативните кредитни сдружения и началото на частното банково дело в страната. Изтъкнато бе вече, че общеполезните каси на Митхад паша са изиграли не само известна икономическа, но и културна роля в България: те подготвили между другото пътя на развитието на бъдещия кооперативен кредит, почиващ на началото на взаимопомощта. Самият период на Освобождението на България съвпада по време с победоносното шествие на западния капитализъм из всички краища на света. Развитието и разширението на капитализма обаче са довели до разрастването на кооперативната форма на стопанските сдружавания в по-напредналите европейски страни. Тази нова форма на сдружавания на икономически по-слабите слоеве от населението скоро намерила привърженици и в новоосвободена България. Още в 1885 г. правителството, изпращайки Ив. Евст. Гешов в чужбина да проучи устройството на емисионните банки (във връзка с проектираната реорганизация на Б.н.банка), го натоварва с грижата да се запознае и с организацията на дребния занаятчийски и земеделски кредит. В следващата година докладът на Гешов бил обнародван в „Държавен вестник“ (от 3 юли 1886 г.) и недвусмислено препоръчвал създаването на популярни банки в страната за задоволяване на българския земеделец и занаятчия с дребен и личен кредит. През следващите една-две години зовът за създаването на кооперативни популярни банки се подема от други напредничави хора, предимно младежи, запознати с кооперативното движение в западните държави и Русия. Пропагандата за създаването на такива кооперативи постепенно се засилва и бива използвана за борба срещу все още върлуващото лихварство, което продължавало да ограбва тежкия труд на загиващите занаяти и особено на дребните земеделци.

Като резултат на тази пропаганда не закъсняла да се появи и първата кооперация в страната, основана през 1890 г. в подбалканското село Мирково, Пирдопска околия. Откриването на тази кооперация обаче останало изолиран факт и втората

кооперация от този тип (райфайзенов тип) била създадена едва след седем години – в 1897 г. в село Щръклево, Русенско. Трябва веднага да се изтъкне, че в разлика от много други страни кооперациите в България са се появили изпървом в селата, отгдето са преминали в градовете. За съжаление първите кооперации не могли да се развиват правилно, нито могли да послужат за пример при учредяването на други кооперативи, и то главно поради действащия по това време търговски закон. Според този закон кооперативните сдружения били третирани като обикновени акционерни дружества, вследствие на което членовете на управителните съвети са били длъжни да представят значителни парични гаранции. По ходатайството на централното управление на земеделските каси търговският закон бил изменен през 1898 г., като основната сума на личните гаранции на членовете на управителните съвети била намалена чувствително. Въпреки това намаление бедните кооператори не могли да представят значителната за онова време сума от три хиляди лева като лична гаранция и кооперативната идея била на път да заглъхна. Едва през 1903 г. търговският закон бил наново изменен, като минималната гаранция за членовете на управителните съвети на кооперативните дружества била намалена на двеста лева. От тази година започва бързото развитие на кооперативните дружества в страната под егидата на Българската земеделска банка, главно в Русенска околия. Броят на кооперациите бързо нараства: от 4 кооперации с 236 членове в 1899 г. на 17 кооперации със 739 членове в 1903 г., за да достигне 238 кооперации с 19 422 членове в края на 1907 г. Повечето от тези кооперации са били земеделски кредитни кооперации райфайзенов тип, а първата градска популярна банка е била основана в София през 1903 година. Оттук нататък кооперативните кредитни сдружения се разрастват с изумителна бързина: в края на 1909 г. общият брой на всички кооперативни сдружения възлиза на 604, от които 559 кредитни кооперации и десетина градски популярни банки. Трябва да се добави, че още в 1907 г. чрез създаването на нарочен закон за кооперативните сдружения в България кооперациите се освобождават от гнета на общия търговски закон, който бе спъвал почти цяло десетилетие тяхното правилно развитие. Към общеполезните каси на Митхад паша, превърнали се впоследствие в Българската земеделска банка, и към Пощенската спестовна каса следователно през този период се прибавя и един нов тип кредитни институти – кооперативните кредитни сдружения, които допълват все още бедната картина на българската банкова система, изграждаща се около Българската народна банка като емисионен институт.

7. Поява на първите частни и акционерни кредитни институти. Почти едновременно със зараждането на кооперативните кредитни институти в страната се появяват и първите частни и акционерни банки. По-право, още преди Освобождението имаме начало на частните банки в страната под формата на малки спестовни дружества с цел да кредитират търговията със зърнени храни в онези центрове, в които тя била сравнително най-оживена. Но тези малки спестовни дружества, учредени предимно в по-големите градове на Северна България, не са били чисто кредитни дружества, понеже, от една страна, рядко са привличали чужди средства, и от друга страна, твърде често са взимали участие в търговията със зърнени храни на комисионни начала или даже като съдружници на финансираните от тях фирми. Първите действителни кредитни институти, учредени след Освобождението, са споменатото вече „Странно търговско дружество Напредък“ – учредено през 1876 г., „Шуменското търговско дружество“ – образувано през 1882 г. с капитал от 100 000 лева в 500 акции

от по 200 лв., и учредената през същата 1882 г. банка „Гирдап“ в Русе – първоначално с капитал от 50 000 лева. Тези три банки остават единствените частни кредитни институти до 1888 година, след която дата броят на частните банки започва бързо да нараства. Така през периода от 1888 г. до 1894 г. биват основани други осем малки частни кредитни институти с капитал от 50 000 лева до 300 000 лева – предимно в градовете Варна, Шумен, Лом, Севлиево, Провадия. Едва през 1894 и 1895 г. се образуват други 14 малки банки в провинциалните градове – предимно в Русе, Варна, Плевен, Пловдив и Балчик, от които една банка с доста голям основен капитал: образуваната на 25 февруари 1895 г. „Българска търговска банка“ в гр. Русе с основен капитал от два и половина милиона лева; и друга с основен капитал от един милион лева – основаната през същата година „Търговска банка“ в Пловдив. През този период, т.е. докъм 1895 г., успяха да се развият в по-големи банки споменатите вече акционерна банка „Напредък“ в Плевен и Българската кредитна банка „Гирдап“ в Русе. Образуването на малки локални банки в провинцията продължава с доста усилен темп и след 1895 г., така че към 1906 г. в страната са съществували всичко 34 частни акционерни банки с кръгло 26 милиона лева капитал и с приблизително 22 милиона лева влогове. Заслужава да се отбележи и обстоятелството, че до 1906 г. столицата София е останала без частна банка, с изключение на несполучливия опит на Имперската отоманска банка да открие клонове в Пловдив, Русе и София през 1889 г.

Правилното развитие на частните акционерни кредитни институти в страната датира обаче едва след 1906 г. с навлизането на чуждестранния капитал в българското кредитно дело. Чуждестранният капитал е бил привлечен в страната благодарение на значителния материален прогрес, регистриран в краткия период от Освобождението до 1906 г., или кръгло в течение на тридесетина години. Така в края на 1905 г. и в началото на 1906 г. са били образувани три големи акционерни кредитни института: Кредитната банка – филиал на голямата германска Дойче банк; Българската генерална банка – с известни френски и други капитали; и Балканската банка. Тези банки застанаха изведнъж начело на частното кредитно дело в страната благодарение на модерната си организация и на значителните кредити, получавани от чужбина. Заедно с двете големи български частни банки – Българската търговска банка и банка „Гирдап“ – те съставляват гръбнакът на системата на частните акционерни банки в страната. Тези банки бързо спечелват доверието на спестителите и особено на стопанските деятели, вследствие на което приливът на влогове в тях нараства чувствително в сравнително кратък период. От 1906 г. до 1912 г. са били образувани други 31 акционерни банки, така че към 1912 г. в страната са съществували всичко 67 частни или акционерни банки с внесен капитал в размер на 36 милиона лева и със 118 милиона лева чужди средства. През първото десетилетие на двадесетия век следователно българската банкова система се оформя почти напълно, като към Б.н.банка като емисионен институт се прибавят множество клонове на Пощенската спестовна каса, на Българската земеделска банка, отделните земеделски кредитни кооперативи и градски популярни банки и, накрай, десетките акционерни и частни банки.

8. Постепенно оформяне на Българската народна банка като централен кредитен институт. Обстоятелството, че нито една акционерна банка не е била основана в столицата на България през периода до 1906 г., т.е. по време на бързото зараждане на акционерни банки в провинцията, се обяснява в голяма степен със зна-

чението на Българската народна банка като институт за раздаване на частни кредити през същия период. Както бе вече изтъкнато, въпреки първоначалния неуспех при издаването на банкноти банката сполучила да разгъне тази страна на кредитната си дейност чрез привличането на значителни чужди средства под формата на спестовни влогове. Към 1902 г. обаче, след успешното налагане на банкнотната емисия на банката, последната започва постепенно да се освобождава от спестовните си влогове чрез намаление на лихвата върху тези влогове с цел да насочи местните спестявания предимно към бързо зараждащите се през този период частни акционерни банки. Същевременно Б.н.банка започва по-активно да кредитира частните акционерни банки, влизайки постепенно в ролята си на „централна банка на банките“. След 1895 г., когато малките частни банки в провинцията започнали да се развиват задоволително чрез привличането на чужди средства, Българската народна банка започва да ги кредитира по-обилно – първоначално чрез сконтиране на портфейла им, а впоследствие и под формата на специални текущи сметки.

Според годишните баланси на Б.н.банка за този ранен период от развитието на българската кредитна система банката е кредитирала частните банки със значителни суми, често надхвърлящи общата сума на внесения капитал на всички частни акционерни банки в страната. Така към 1900 г. общата сума на внесения капитал на всички акционерни банки е възлизал на кръгло 12 милиона лева, докато отпуснатите кредити на тези банки от страна на Б.н.банка е възлизал на кръгло 13.5 милиона лева: главно под формата на рееконт и на кредитни специални текущи сметки под гаранцията на полици, и в по-малка степен – на специални текущи сметки срещу полици с два подписа. Банката започва постепенно да следи за ликвидността на малките акционерни банки, които кредитира, и с това допринася за заздравяването на кредитното дело в страната. Рееконтът заема особено важно място в общия портфейл на Б.н.банка и всъщност дейността на малките акционерни банки в провинцията би била значително спъната без наличността на обилното им кредитиране от страна на емисионната банка, или на насочването на спестяванията към акционерните банки чрез постепенното ликвидиране на спестовните влогове при Б.н.банка. Естествено емисионната банка е кредитирала предимно малките български провинциални акционерни банки, защото големите чуждестранни акционерни банки са разполагали със значителни кредити от чужбина и рядко са прибягвали до кредитните услуги на Б.н.банка. Поради тази органическа връзка между Б.н.банка и частните банки – чрез обилното им кредитиране от страна на емисионната банка, сконтовият процент на Б.н.банка постепенно заема централното място в паричния пазар – частните банки започват да определят височината на лихвите върху заемите си според височината на сконтовия портфейл на Б.н.банка – нещо, което дава възможност на емисионната банка да регулира паричния пазар в страната.

Тъй както Българската народна банка постепенно влиза в ролята си на централна банка на банките, подпомагайки по пряк и косвен път провинциалните частни и акционерни банки, така и Българската земеделска банка, създадена през 1903 г., поема под свое покровителство бързо развиващите се кооперативни кредитни институти в страната. Самата Б.з.банка има значителни заслуги за бързото развитие на кооперативни кредитни институти в страната: било чрез дейното участие на представители на банката при учредяването на подобни сдружения, било чрез кредитирането им след тяхното учредяване. Така, докато в актива на баланса на банката от 1 януари 1904 г. е

вписана една сума от кръгло четвърт милион лева, представляваща задължения на кооперативите към банката, в края на 1910 г. салдото на отпуснатите кредити от Б.з.банка на кооперативните кредитни институти нараства на кръгло осем и половина милиона лева, раздадени по 673 различни сметки. С други думи, Българската земеделска банка постепенно заема ролята на централна банка на кооперативните кредитни сдружения, прибирайки техните временни излишъци и кредитирайки ги обилно с кредити. Към края на първото десетилетие на двадесетия век следователно българската банкова система е вече почти окончателно оформена: Българската народна банка, въпреки правото си да раздава кредити на частни лица, вкл. ипотечни заеми, се оформя като емисионна банка и централна банка на банките, подпомагайки с кредити както Българската земеделска банка, така и акционерните банки в страната, и черпейки средства за своята кредитна дейност предимно от емисионната си политика, отчасти чрез привличането на частни спестявания и съхраняване излишъците на Пощенската спестовна каса; и Българската земеделска банка с предназначение да кредитира земеделското стопанство по пряк и косвен начин – чрез преки кредити или чрез кредити, отпуснати на бързо зараждащите се земеделски кредитни кооперации.

9. Учредяване на Българската централна кооперативна банка в 1910 г. Бързото разрастване на кооперативните сдружения в края на първото десетилетие на двадесетия век скоро поставя в невъзможност Българската земеделска банка да бди за правилното развитие на кооперативите чрез създадения специален кооперативен отдел при централното управление на същата банка. По-голямата част от съществуващите към края на 1910 г. 900 кооперативни сдружения представлявали земеделски кооперации и били обединени в така наречения Главен съюз на земеделските кооперации. Част от ръководителите на този съюз подели инициативата за създаването на нарочен кредитен институт – на една независима кредитна централа, придадена към самия съюз, – който да обслужва кредитните нужди на кооперативите. Други лица измежду ръководителите на Главния съюз поддържали тезата за учредяване на специален отделен кредитен обществен институт в България със засиленото участие на държавата, който да стане обща централна кооперативна каса и да обслужва с кредит всички без изключение кооперации в страната. Това различие в гледищата скоро довело до разединение между кооперативите, в резултат на което през 1909 г. Главният съюз на земеделските кооперации се „разцепил“ по чисто български маниер чрез образуването на един успореден „Централен съюз на земеделските кооперации“ с почти същия устав. Вън от тези два съюза обаче останали значителен брой „свободни“ кооперации, нещо, което затруднявало тезата на Главния съюз за образуване на каса със средствата на държавата при самия съюз с цел за кредитиране на членуващите в съюза кооперативи. Въпросът оставал спорен и неразрешим от самите ръководители на съответните два кооперативни съюза, вследствие на което държавата била принудена сама да определи формата на института за кредитиране на кооперациите.

Така през 1910 г. тогавашният министър на финансите Андрей Ляпчев успял да прокара, въпреки значителните противодействия на заинтересованите кооперативни среди, един Закон за учредяване на Българската централна кооперативна банка. Банката била организирана като обществен институт с цел „за насочване на кооперативните селски и градски сдружения, за удовлетворяване на техните нужди, както и за успешното развитие на застрахователното дело“. Държавата си запазвала пълен

контрол над дейността на новата банка и следователно над развитието на кооперативите. В мотивите към законопроекта на Андрей Ляпчев се изтъква между другото, че „тая банка става средище, обща каса и на селските и на градските кооперативни сдружения, с особени задачи: поради особената природа и назначение на кооперативния кредит тя иде да освободи Българска земеделска банка и Българска народна банка от положението на непосредствени, но с различни задачи, народни съкровища и по тоя начин да внесе единство и мощ в кооперативната област“. Сметките на кооперативите при Българската земеделска банка били приключени и прехвърлени към новата Българска централна кооперативна банка. Всички кооперации, които се кредитирали от тази нова банка, се смятали за нейни членове. Ежегоден конгрес на членовете разглеждал делата на банката, която се управлявала от свой директор и двама администратори, назначени от министъра на финансите. Освен кредитните ù функции при банката се откривал специален отдел за доброволно застраховане на земеделските произведения против градобитнина и доброволно кооперииране за застраховане на едрия рогат добитък против болести. Въпреки значителните атаки против банката още от момента на нейното създаване и въпреки някои грешки във възприетата от нея кооперативна политика трябва да се признае, че от 1910 г. кооперативният сектор на българската кредитна система получава нов тласък напред в своето развитие, като самата банкова система на страната се закръглява напълно чрез създаването на тази централна банка на градските и селските кооперативни сдружения.

ГЛАВА VI. КРЕДИТНАТА И МОНЕТНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ ВОЕННО-ИНФЛАЦИОННИЯ ПЕРИОД

1. Изменения на устройствения закон на Българската народна банка през 1906−1912 г. След реорганизацията на Б.н.банка през 1885 г. устройственият закон на банката претърпява няколко изменения, по-съществените от които са измененията, направени през периода от 1906 до 1912 г. включително. През януари 1906 г. в Народното събрание бил внесен нов Закон за Българската народна банка, с който се прокарват някои нововъведения в организацията на банката и се разширява кръгът на нейната дейност. С този закон се създават две нови операции, а именно – откриването на текущи сметки по държавни предприятия срещу цесия на вземанията им спрямо държавата; и даването на заеми в размер от хиляда до 50 000 лева на занаятчии и дребни стопански деятели. На второ място, разширяват се функциите на банката като емисионен институт чрез допускането на заеми под залог на портфейл на Б.з.банка, на другите частни банки и на едри търговски предприятия, като максималният срок на портфейла на тези банки и предприятия се определя на пет месеца. На трето място, кредитът на държавата при банката се разширява с уговорката, че „във всеки случай авансите на банката към държавата, в каквато форма и да стават, не бива да надминават в своята съвкупност двойния размер от номиналния основен капитал на банката“. Накрай, функциите на управителния съвет на банката се определят по-ясно чрез този нов закон, а именно: а) да регулира паричното и кредитното обращение; б) да размишлява за развитието на търговския и промишлен кредит в кръга на закона; в) да ръководи и следи дея-

телността въобще на клоновете и агентурите; и г) да изказва мнение за изменение на закона и правилниците за банката. По този начин се постига по-голяма централизация в организацията на банката и се извършва отделянето на централното управление от софийския клон на банката.

Освен това изменение на закона за Б.н.банка през годините до 1912 г. се извършват други четири изменения: 1) централизация и нова организация на касовата служба на банката със закона от 1907 г.; 2) организация на дългосрочния кредит при банката със закона от 1907 г.; 3) изменение на основния капитал на банката и други изменения чрез закона от 1911 г.; и 4) изменението на закона от 1912 г. Със закона от 1907 г. касовата служба на държавата се поверява изключително на Б.н.банка и средствата на държавата се съсредоточават само в нея, в нейните клонове и агентури – като Б.н.банка поема задължението да открие клонове и агентури във всички окръжни и околийски градове на Княжеството с цел да замести държавните контрольорства. Общата централизация на държавната касова служба се постига в софийския клон на банката, гдето всички клонове и агентури изпращат ежедневно извлечения от сметката на държавното съкровище. Чрез другия закон от 1907 г. се извършва едно пълно обособяване на дългосрочния кредит при банката в един специален отдел, учреден по подобие на организацията на ипотекарния кредит при банката Креди Фонсие дьо Франс: банката прави заеми срещу залог на недвижими имоти само в градовете, но не вече и в селата; дава заеми на общините и окръжията било срещу ипотека, било срещу залог на данъци и други постоянни приходи; открива текущи сметки срещу ипотека; и издава лихвоносни и заложни облигации срещу ипотечните заеми и заемите на общините. Главният източник за дългосрочния кредит на банката са издадените от нея заложни облигации, които не могат да надминават десеторния размер на основния ù капитал.

По-важните изменения в устройствения закон на банката, прокарани чрез съответните закони през 1911 и 1912 г., се свеждат до следните положения. На първо място, основният капитал на банката се увеличава от 10 на 20 милиона лева; запасният капитал се определя на 10 милиона лева и се образува чрез отделянето на 25% от чистата ежегодна печалба на банката; и създава се нов специален фонд за съмнителни взимания – чрез удръжки от 5% върху чистите печалби. На второ място, размерът на авансите на държавата от страна на банката се определя наново на двойната сума на основния капитал на банката, като лихвите по тези аванси не могат да бъдат подолу от 2% от размера на сконтовия процент на банката. На трето място, откриването на текущи сметки под залог на портфейлите на търговци, промишленици и кредитни учреждения не може да надминава 80% от сумата на заложените полици, които трябва да са снабдени най-малко с два подписа и да са със срок най-много до шест месеца. На последно място, допуска се с разрешението на Министерския съвет банката да участва в банкови учреждения, които имат за цел развитието на търговския и поземления кредит в страната или подпомагането на външната търговия. Явно е, че тези изменения насочват Б.н.банка все повече и повече към нейната роля на емисионен институт и централна банка на банките – една роля, която тя ще трябва да поеме изцяло в навечерието на този военно-инфлационен период, включващ Балканската, Междусъюзническата и Европейската война, и завършека на инфлацията на лева до 1922 г. включително.

2. Българската народна банка и левът в навечерието на Балканската война. В навечерието на Балканската война Българската народна банка се намирала в пълно развитие: тя е била извоювала за себе си първо място в стопанския живот на страната; тя била наложила напълно банкнотната си емисия; тя кредитирала частното стопанство, държавата и общините; тя постепенно се превръщала в централна банка на банките; и накрай, тя смогнала да премахне вечното ажио между среброто и златото, фактически затвърждавайки функционирането на златния еталон в страната. Още в годишния отчет на банката за 1906 г. управителният съвет изтъква с видимо задоволство, че „банката е изпълнила задачата си по отношение на паричното обращение и е унищожила съвършено ажиото между среброто и златото... Банката не прави почти никакви усилия, за да въведе паритета между двата метала; нещо повече – сребърни банкноти за обменяване срещу златни не се представиха за повече от два и половина милиона в продължение на два месеца, без да говорим за настъпилия вече обмен на златни банкноти със сребърни. За да постигнем този резултат, ние ограничихме издаването на сребърни банкноти само с дребните купюри от по 5 и 10 лева... Ние ограничихме пак със същата цел циркулирането на големите купюри от сребърни банкноти, които заменихме със златни. По този начин ние достигаме, ако още не сме стигнали, да преминем незабелязано към златния еталон. Това положение ние бихме могли да спазим до момента, когато някои особено неблагоприятни условия не биха ни принудили да намалим златната си металическа наличност. Но и тогава пак няма защо да се прибягва до увеличаване на сребърните пари, тъй като при неблагоприятен търговски баланс най-лошото би било появяването на премия между златните монети и златните банкноти, с която на всеки случай играта на пазара е много по-ограничена от ажиотажа със сребърните пари, понеже премията на златото ще се регулира изключително от потребността на международния ни баланс и може да се владее от нашата банка, когато ажиото със среброто може и се поддържа изкуствено на вътрешния пазар от спекулацията, която винаги успява да се изплъзне изпод нашия контрол“.

Благоприятно е било и положението на сечените сребърни монети през периода до избухването на Балканската война през есента на 1912 година. Последните сребърни монети, както бе вече отбелязано, са били сечени през 1894 г. и едва през 1910 г. били насечени нови сребърни монети на обща стойност за четири милиона лева (разрешени с Указ № 68 от 22.II.1907 г., „Държавен вестник“, брой 43 от 26.II.1907 г.). Следователно през целия петнадесетгодишен период от 1894 г. до 1910 г. не са били пускани в обращение нови сребърни монети – обстоятелство, което се обяснява с постоянното нарастване на банкнотното обращение, започнало от 1899 г., когато били пуснати в обращение банкнотите от 5 и 10 лева, обменяеми в сребро. Въпреки бързото нарастване на банкнотното обращение на банката от кръгло 45 милиона лева в края на 1906 г. на кръгло 72 милиона лева в края на 1909 г. и на кръгло 111 милиона лева в края на 1911 г. камбиалните курсове на Б.н.банка спрямо Париж и Лондон запазват удивителна устойчивост по месеци през периода от 1906 г. до есента на 1912 година. Накрай, заемите на държавата от страна на Б.н.банка били напълно ликвидирани след 1909 г., а държавното съкровище разполагало със значителен авоар при банката през 1910 и 1911 година. Никога до есента на 1912 г. българският лев не бил тъй здраво установен и стабилен и рядко преди това българското народно стопанство се радвало на такъв стопански подем, както през периода непосредствено до избухването на Балканската война.

3. Банкнотната емисия на Б.н.банка през Балканската и Междусъюзническата война. Това щастливо развитие на българската кредитна и монетна система се преустановява през есента на 1912 г. с избухването на Балканската война. Само пет дни след избухването на войната, или на 10 октомври 1912 г., с нарочно министерско постановление се обявява мораториум на плащанията и се преустановява обменянето на банкнотите в злато. Разходите на държавата по Балканската и Междусъюзническата война се оценяват на кръгло 300 милиона златни лева, по-голямата част от които са били доставени на съкровището от страна на Б.н.банка по пътя на инфлационното разширение на банкнотното обращение. Дългът на държавата към банката нараства от 0.3 милиона лева в края на 1911 г. на 155 милиона лева в края на 1914 година при едно увеличение на банкнотното обращение от 111 милиона лева в края на 1911 г. на кръгло 227 милиона лева в края на 1914 година. Постановленията на Закона за Б.н.банка от 1906 г., според който максималният размер на авансите на банката към държавата се определял на двойния размер от номиналния основен капитал на банката, останали мъртва буква. Банката продължавала да печата банкноти за задоволяване нуждите на държавата, на общините и на различните районни комитети по прехраната на населението. Наистина банката положила известни усилия за увеличаване на златната си наличност – чрез изкупуването на златните монети, намиращи се в цивилното население от старите предели на Царството и от окупираните през време на войните територии. В резултат златната наличност на банката (вкл. среброто) се увеличила от 67 милиона лева в началото на Балканската война (октомври 1912 г.) на 84 милиона лева в края на 1914 година. От друга страна обаче, поради увеличените държавни доставки от чужбина през времетраенето на войната, както и във връзка с военновременното намаление на износа запасите на банката в чужда валута започнали бързо да намаляват. Засилването на дефицитите в платежния баланс на страната и по-силната инфлация през 1913 г. предизвикали известно обезценяване на българския лев: курсът на лева срещу френския франк, който все още бил към 101 лева за 100 франка в началото на годината, достигнал 115 лева за 100 франка към края на годината. Обезценката на лева все пак била сравнително умерена.

За да смекчи високия курс на камбиото, Б.н.банка образувала в края на 1913 г. един синдикат с частните банки и банкери, които имали кредити в странство, с цел да регулира камбиалните курсове. Този синдикат продължил да действа през цялата 1914 г. и благодарение на неговото вмешателство камбиалните курсове срещу странство започнали бързо да спадат – от 115 през декември 1913 г. на един минимум от 108 през следващата 1914 година. За целта обаче Б.н.банка била принудена да сключи един нов заем от две австрийски банки към края на 1913 г. в размер на 30 милиона златни лева. Запазването на курса на лева през 1912–1914 г. се дължи между другото и на значителните авоари в чужда валута на учредените почти в навечерието на Балканската война чуждестранни акционерни банки в страната, някои от които представлявали фактически клонове на известни чужди банки в Германия, Италия, Франция и Белгия. Така извън основаните през 1905 г. и 1906 г. три големи чуждестранни банки (Кредитна банка, Балканска банка и Българска генерална банка) през 1911 г. била създадена в София Унгаро-българската банка и през 1912 г., пак в София, Франко-българската ипотекарна банка и Търговската и ипотекарна банка на Балканите, с предимно френски и руски капитали. Връзките на тези чуждестранни банки с чужбина улеснили действието на камбиалния синдикат и допринесли за задържането

на външната стойност на лева през Балканската и Междусъюзническата война. Междувременно чистотата на българската монетна система била наново опорочена, и то въпреки емисията през 1912 и 1913 г. на нови сребърни, никелови и медни монети за още 20 милиона лева, чрез вмъкването в монетното обращение на турски златни лири и сребърни меджидиета, както и на сръбски книжни банкноти и сребърни динари, приемани по решение на Министерството на финансите на равна стойност с българския лев по отношение на сръбските динари и по 4 лева за турско сребърно меджидие. Количествата на тези чуждестранни монети обаче не били значителни и не представлявали едно чрезмерно увеличение на монетното обращение в Царството.

4. Обезценката на лева през военно-инфлационния период 1912−1918 г. Слабата обезценка, допусната през Балканската и Междусъюзническата война, била последвана от една многократно по-силна обезценка през периода на Европейската война, в която България се намесила през лятото на 1915 година. Военните разходи били значителни и съвсем не могли да бъдат посрещнати от редовните приходи на съкровището. Последното наново прибягнало към краткосрочни заеми от Б.н.банка, която била принудена да разширява непрестанно банкнотната си емисия. Металното покритие на лева спаднало катастрофално, цените на стоките започнали бързо да се повишават и външният курс на лева също така бързо да спада – както е видно от таблицата на следващата страница.

Банкнотното обращение нараства стремглаво след 1913 г. и увеличението в количеството на банкнотите в обращение върви почти успоредно с увеличението на дълга на държавата към Б.н.банка. Трябва веднага да се добави, че не всички кредити, получени от държавата от касите на Б.н.банка, фигурират в горната таблица (колона 3 от таблицата), защото част от кредитите са били отпускани под други форми – кредити, отпуснати на районните комитети по прехраната на войската и на цивилното население и пр. Редовните приходи на съкровището са били явно недостатъчни за воденето на войната, както това личи от втората колонка в таблицата.

Обезценката на лева в Европейската война

(млн. лева)

Години	Индекс на цените на дребно	Приходи на съкровището	Дълг на държавата към Б.н.б.	Банкнотно обращение	Метално покритие	% на покритието	Курс спрямо Женева
	/1/	/2/	/3/	/4/	/5/	/6/	/7/
1911	-	199	0	101	59	58.4	100.4
1912	-	170	27	164	70	42.7	100.6
1913	96	169	143	189	79	41.8	103.5
1914	100	224	155	227	84	37.0	110.5
1915	121	194	147	370	84	22.7	128.7
1916	208	193	261	834	85	10.2	136.9
1917	402	338	621	1493	96	6.4	173.9
1918	691	566	1294	2299	104	4.7	166.2
1919	1355	844	1992	2858	78	2.7	439.4

По-голямата част от разширението в банкнотното обращение се дължи именно на разширението в салдото на дълга на държавата към Б.н.банка. През този военно-инфлационен период банката е отпускала съвсем незначителни кредити на търговията и индустрията, и то дотолкова, доколкото отпуснатите кредити са били във връзка с обслужването на военни доставки. Също така кредитите, отпускани от Б.н.банка на частните акционерни банки, са били сведени съвършено до минимални размери. С една дума, цялото внимание и всички усилия на банката през този период са били отправени към задоволяване извънредните нужди на държавата, и то чрез най-лесния начин – по пътя на инфлационното развитие на паричното обращение.

Размерът на това инфлационно развитие на банкнотното обращение личи съвсем ясно от приведените данни в горната таблица: паричното обращение нараства седем пъти от края на 1915 до края на 1919 година, или общо с 2500 милиона лева, докато през същия период дългът на държавата към Б.н.банка нараства общо с 1845 милиона лева. Металическото покритие на издадените сребърни и златни банкноти, от друга страна, показва съвсем слабо увеличение, нараствайки от 59 милиона лева в края на 1911 г. на 84 милиона лева в края на 1915 г. и на 104 милиона лева в края на 1918 г., за да спадне наново в края на следващата 1919 г. на 78 милиона лева във връзка с вноса на зърнени храни от Америка след приключването на войната и тяхното заплащане в злато. Процентното покритие на банкнотното обращение (в злато и в сребро) намалява систематически: от кръгло 58% в края на 1911 г. на 42% в края на 1913, на 23% в края на 1915, на 10% в края на 1916, на 5% в края на 1918 и на по-малко от 3% в края на 1919 година. Същевременно курсът на лева спрямо швейцарския франк (колона 7 в таблицата) спада систематически от 100.40 лева на сто швейцарски франка в края на 1911 г., на кръгло 129 лева в края на 1915 г. и на 439 лева в края на 1919 г. И все пак този курс не е бил реален, защото вътрешното равнище на цените (колона 1 в таблицата) показва много по-силно увеличение, свидетелствайки за една обезценка на вътрешната стойност на лева от кръгло четиринадесет пъти за времето от 1914 до 1919 г. включително.

5. Установяване на девизен монопол за Българската народна банка. С прогреса на инфлацията колебанията във външната стойност на лева започнали да стават все по-значителни. Освен това военният период изменил структурата на външната търговия на страната и предизвикал едно трайно влошаване в развитието на платежния баланс. Износът на редица основни земеделски произведения бил поставен под възбрана или силно ограничен. Вносът също се развивал спорадично, показвайки на свой ред доста голямо намаление по стойност и обем. Търсенето и предлагането на чужда валута било крайно непостоянно – в зависимост от развитието на външната търговия по месеци или от особеностите на вътрешнополитическия живот на страната, или, накрай, в зависимост от спекулативните покупко-продажби на чужди девизи. За да се получи едно по-правилно разпределение на търсенето и предлагането на девизи и да се премахнат силните колебания в курса на лева, още през времетраенето на войната Б.н.банка поискала съгласието на Министерския съвет за въвеждането на камбиален монопол – нещо, което се улеснявало от режима на външната търговия през този период, уреждан от Дирекцията на С[топански] Г[рижи и] О[бществена] П[редвидливост]. В резултат на това искане на банката през декември 1918 г. бил гласуван нарочен „Закон за търговията с външни платежни средства, вземания и кредити“ („Държавен вестник“, брой 286 от 19.XII.1918 г.). Според този закон, съставен

по образеца на камбиалния монопол на Германия, въведен още през 1916 г., търговията с чуждестранни платежни средства, вземания и кредити се извършва чрез едно централно банково учреждение, наречено Централа на девизите, и учредено при Българската народна банка в София. В мотива към горния законопроект било изтъкнато, че е „необходимо да се учреди една колективна банкова организация начело с Б.н.банка, която да контролира добиването и изразходването на тия средства в интереса на днешното и преходното народно стопанство“. Учредяването на подобна организации било аргументирано със следните съображения: а) поради особената насока и организация, която външната търговия добила през време на войната; б) поради ограниченията, които последвали в областта на международното движение на капиталите и хората; и в) поради сътресенията, на които била изложена валутата и спекулациите, свързани с нея.

Организацията на така създадената Централа на девизите обхващала начело с Б.н.банка всички частни банки (19 на брой), които се занимавали с камбиални сделки до влизането на горния закон в сила. Тя се ръководела от едно настоятелство с трима членове, начело на което бил поставен съгласно закона управителят на Б.н.банка. По силата на закона всички банки и банкери били длъжни да обявят пред Б.н.банка с какви чужди валути или вземания срещу странство разполагат – както те самите, така и техните клиенти. Б.н.банка могла да откупи по решение на Министерския съвет всички така декларирани чуждестранни платежни средства по курса на деня. Всички постъпления от износа на български произведения в чужбина се отстъпват задължително на Б.н.банка по курса на деня: „Износът на български произведения за чужбина, доколкото той не е забранен с особени закони, се допуща, ако износвачът представи на надлежните власти и едно удостоверение, издадено от Б.н.банка, в смисъл че той е отстъпил на Централата на девизите стойността на изнасяните предмети във валутата на страната, за която става износът, или в друга иностранна валута.“ С една дума, цялата търговия с външни платежни средства фактически се съсредоточавала по силата на горния закон в Б.н.банка, която единствена могла да купува и продава чуждестранни девизи на частни банки и лица. Курсовете, по които се продават и купуват девизи, се определяли винаги от Централата на девизите в съгласие с Б.н.банка. Частните банки според закона могли да купуват и продават чужда валута за своите клиенти под надзора на Б.н.банка и фактически от самата Б.н.банка.

Естествено, тази реформа, чрез която на Б.н.банка фактически се възлага камбиалният монопол в страната, не е могла да преустанови обезценката на лева – смисълът на реформата трябва по-скоро да се търси в опита да се премахнат значителните амплитуди в колебанията на външния курс на лева. За съжаление контролът над търговията с чужди платежни средства не бил пълен, понеже окупационните войски в страната след примирието търгували по частен път с чужди девизи и подхранвали по този начин спекулата с български лев и други европейски монети. Междувременно банкнотното обращение продължавало да нараства и продължавало да спъва всички опити за заздравяване на монетата. Към края на 1919 г. камбиалният режим бил изменен, като определянето на средните дневни курсове на лева било възложено на цялото настоятелство на Централата на девизите, а не само на нейния председател, който бил едновременно и управител на Б.н.банка. По-късно Централата на девизите била сведена до положението на един фискален институт, натоварен да изземва до една трета от чуждата валута, получена срещу износа – главно за нуждите

на службата по външните държавни дългове – по курсове, по-ниски от пазарните, но при значително по-голяма свобода в търговията с чужди платежни средства. Трайното значение на този закон за търговията с чужди платежни средства трябва да се търси по-скоро в създадения прецедент за монополно право на Б.н.банка да купува и продава чужда валута – нещо, което банката умело ще използва за свои цели през следващите десетилетия.

6. Опити за ограничение на банкнотната емисия през 1922 г. След приключването на войната и въпреки наложените репарационни тежести на България банкнотното обращение проявява много по-слаба тенденция на разширение, отколкото през военните години. Така, докато през четиригодишния период от края на 1914 до края на 1918 г. общата сума на банкнотното обращение показва десеторно увеличение, през четиригодишния период от края на 1918 до края на 1922 г. увеличението възлиза само на кръгло 70 на сто – от 2297 милиона лева на 3886 милиона лева, или кръгло с 1590 милиона лева. През същия период дългът на държавата към Б.н.банка е нараснал с много по-голяма сума, отколкото увеличението на банкнотното обращение, а именно – от 1294 милиона лева в края на 1918 г. на 4130 милиона лева в края на 1922 г., или кръгло с 2836 милиона лева. Много по-силното увеличение в салдото на дълга на държавата към банката, отколкото в сумата на банкнотното обращение, се обяснява със съзнателното намаление на другите кредити, отпускани от Б.н.банка на частни лица и предприятия, на банките и на окръжията и общините. Междувременно след 1921 г. държавата смогнала да намали значително бюджетните дефицити, вследствие на което разширението на банкнотното обращение било сравнително незначително през 1922 г., през която година и кредитите, отпуснати на държавата от Б.н.банка, също показват слабо увеличение. С една дума, развихрилата се монетна инфлация през време на войната била на път да бъде ограничена към 1922 г., когато все със същата цел бил гласуван нарочен „Закон за ограничение на банкнотната емисия и задълженията на съкровището към Българска народна банка“ („Държавен вестник“, брой 70 от 30 юни 1922 г.).

Според този закон максималната сума на авансите, които Б.н.банка може да отпуска на съкровището под една или друга форма, се определя на 4700 милиона лева, или приблизително в размера на салдото на дълга на държавата към банката по време на гласуването на въпросния закон. Законът изрично забранява отпускането на други заеми или аванси на държавата по пряк или косвен начин от страна на Б.н.банка освен при случаите, когато ще бъде получено предварителното съгласие на министъра на финансите и на Междусъюзническата репарационна комисия, учредена в България във връзка с приложението на Договора за мир. На трето място, законът задължава Б.н.банка да образува, начиная от 1 януари 1923 г., един специален фонд за погасяване дълга на държавата към банката, подхранван от една част от лихвите – в размер на 2 на сто, които държавата плаща на банката върху дълга си към нея. Накрай, законът определя и максималния размер на банкнотното обращение, което не може да надминава сумата на максималните допустими аванси на държавата, плюс дванадесет пъти сумата на металическите резерви на банката. Трябва да се отбележи, че металическите резерви на Б.н.банка в края на 1922 г. са възлизали само на 57 милиона лева, понеже са фигурирали в баланса на банката по стария курс на лева спрямо златото и среброто. Значението на горния закон се свежда не само до преустановяването на инфлационното кредитиране на съкровището от страна на

Б.н.банка, но и до обезпечаването на известна независимост на банката в нейната кредитна политика, свързана твърде тясно до този момент с нуждите на съкровището. Б.н.банка наново получава свободата да се грижи за преките си задължения: регулиране на паричното обращение и кредитиране на народното стопанство.

7. Предстабилизационната криза на паричния пазар през 1920−1922 г. С постепенното намаление [на] темпото на увеличение на банкнотното обращение, както и с по-добрите условия за активизиране на стопанската дейност след приключването на войната на паричния пазар започва да се чувства остра липса от свободни средства. Бързата обезценка на лева през военния период бе допринесла за също така бързото стопяване на спестените капитали в народното стопанство, т.е. на влоговете и спестяванията на хранение в кредитната система. Така, докато средният курс на лева спрямо швейцарския франк показва почти четворна обезценка от 1919 до 1921 г. включително, общата сума на чуждите средства в големите софийски акционерни банки нараства само с 54 на сто през същия период. Тази значителна обезценка на купувната сила на влоговете в кредитните институти естествено ограничава съответно и тяхната възможност да посрещат нуждите на клиентите си и да кредитират народното стопанство в желания или в предвоенния размер. На второ място, населението започнало да тезорира паричните знаци и да не влага спестяванията си или временно свободните си средства в кредитните институти. От друга страна, ангажиментите на Б.н.банка към държавното съкровище през този период предизвикали едно значително намаление в кредитите, отпускани от банката на частните и акционерни банки, вследствие на което последните били на свой ред заставени да ограничат чувствително своята кредитна дейност: общата сума на сконтовия портфейл и на текущите дебиторни сметки на големите софийски акционерни банки нараства само с кръгло 50 на сто от 1919 г. до 1921 г. включително – едно незначително увеличение в сравнение с размера на вътрешната обезценка на лева през този период и което при това било направено възможно чрез едно чувствително намаление в салдото на разполагаемите средства на банките.

Тази оскъдица от свободни капитали скоро предизвикала едно твърде силно покачване в частния сконтов процент. Официалният сконтов процент на Б.н.банка не претърпял изменение през времетраенето на войната и възлизал на 6.5% до 1 юни 1922 г., когато бил увеличен на 7 на сто – както за сконтото, така и за всички останали краткосрочни заеми, без да се прави изключение за частните банки. Непроменливостта на сконтовия процент на Б.н.банка през времетраенето на войната се обяснява с обстоятелството, че той не е могъл да играе някаква роля за регулирането на кредитните условия в страната или за засилването на златната наличност през този изключителен период. Едва след установяването на известна стабилност във външната стойност на лева и след освобождаването на Б.н.банка от задължението ù да финансира държавното съкровище (чрез закона за ограничаване на банкнотното обращение от 1922 г.) банката постепенно повишава сконтовия си процент, който достигнал 9% през април 1923 г., стремейки се да догони височината на частния сконтов процент на акционерните банки, който бил извънредно висок през първите няколко следвоенни години. Даже през 1924 г. и 1925 г. акционерните банки в София и провинцията раздавали кредити при лихва от 20% до 30%. Явно е обаче, че при такава огромна разлика между официалния сконтов процент на Б.н.банка и частния сконт на акционерните банки емисионната банка не е могла да упражнява значител-

но влияние върху кредита в страната, особено като се има предвид и обстоятелството, че нейните кредитни източници били значително ограничени след фактическото стабилизиране на банкнотното обращение и незначителното увеличение в нейните лихвени текущи сметки и срочни влогове. Кризата на паричния пазар впрочем продължавала с нестихваща сила и след 1922 г., нанасяйки значителни щети на постепенно съвземащото се от войната народно стопанство.

8. Последните колебания във външната стойност на лева. Въпреки сравнителното задържане във възходящото развитие на банкнотното обращение след 1921 г. обезценката на лева, както бе вече изтъкнато, продължавала и след въпросната година, макар и с по-бавен темп. Независимо от трайната тенденция към обезценяване на лева месечните колебания в курса на лева били извънредно големи. Така средният курс на лева срещу долара за 1913 г. се изчислява на кръгло 24 лева за един долар; през следващата 1920 г. колебанията в курса варират от един максимум от 97 лева за долар до един минимум от 42 лева за долар; през следващата 1921 г. максимумът възлиза на 191 лева за долар, а минимумът – на 77 лева; и, накрай, през 1922 г. максимумът е 180 лева, а минимумът – 126 лева за долар, т.е. едно значително стесняване на маржа между максимума и минимума. Тази сравнителна устойчивост във външния курс на лева не е могла да бъде задържана и през следващата 1923 г., когато максимумът остава приблизително на най-високото равнище от предходната година – 185 лева за долар, докато минимумът спада наново на 77 лева за долар. Тези значителни колебания в курса на лева могат да бъдат обяснени на първо място с връзката между външната стойност на лева и развитието на платежния баланс на страната, който на свой ред е бил значително повлияван от сезонния характер на външната търговия на страната: при един активен търговски баланс, макар и само за два последователни месеца, курсът на лева се е подобрявал значително, докато напротив, при известна пасивност в търговския баланс за два или повече месеца курсът се влошавал наново. Тази пряка връзка между търговския баланс и курса на лева се наблюдава съвсем ясно през периода от 1920 до 1922 г. включително. Тези значителни колебания в курса на лева не са могли да бъдат избегнати или поне смекчени въпреки интервенцията на Б.н.банка в учредената през 1920 г. Фондова борса в София и въпреки камбиалния монопол на банката, създаден чрез Закона за търговията с външни платежни средства. Търсенето на чужди девизи се е развивало не само с оглед на нуждите на външната търговия на страната, но и във връзка със скритата спекула с външни платежни средства, както и поради обстоятелството, че големите акционерни банки имали значителни задължения в чужда валута, които трябвало да бъдат посрещани по един или друг начин навреме. Големите колебания във външния курс на лева фактически биват преустановени към средата на 1923 г., откогато амплитудите между максималните и минималните месечни курсове на лева спрямо долара не надвишават 10 на сто. Средният курс на лева спрямо долара спада от 106 лева за долар през юли с.г. на 121 лева през ноември и на кръгло 139 лева през декември 1923 г., на която височина се запазва чрез интервенцията на Б.н.банка почти през цялата 1924 г. Това фактическо стабилизиране на лева е било благодарение на издадената на 12 декември 1923 г. „Наредба за регулиране търговията с външни платежни средства (девизи и банкноти)“, чрез която сключването на камбиални сделки на Софийската фондова борса се преустановява до второ нареждане, като търговията с външни платежни средства се съсредоточава изключително в Б.н.банка. Банката

получава абсолютен монопол на търговията с девизи – да определя курсовете на лева спрямо отделните монети и да изкупува по тези курсове всички постъпления в чужд[естранн]а валута от износа и други източници. Въоръжена с този нов камбиален монопол, Б.н.банка успяла в скоро време не само да съсредоточи всички сделки с чужда валута в себе си, но и да стабилизира фактически лева спрямо долара на едно ниво от 139 лева за долар благодарение на значителните камбиални запаси, с които банката разполагала в този момент (приблизително един милиард лева в авоари в чужбина и банкноти). Именно този камбиален монопол от декември 1923 г. обяснява почти пълното отстраняване на колебанията в курса на лева през първите няколко месеца на 1924 г. до момента на разширението на камбиалния монопол на Б.н.банка чрез новия „Закон за търговията с външни платежни средства (девизи и банкноти)“ от 23 април 1924 г. („Държавен вестник“, брой 24 от 2 май 1924 г.).

ГЛАВА VII. ЗАКОНОВА СТАБИЛИЗАЦИЯ НА ЛЕВА И РЕФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА БАНКА В МОДЕРЕН ЕМИСИОНЕН ИНСТИТУТ

1. Камбиалният монопол на Българската народна банка и курсът на лева. Изтъкнато бе вече, че последните по-чувствителни колебания във външната стойност на лева са били отбелязани към края на 1923 г., или след прокарването на Закона за ограничение на банкнотната емисия и задълженията на съкровището към Б.н.банка от юни 1922 г. и наредбата от декември 1923 г. за регулиране търговията с външни платежни средства. Една от най-важните причини, наложила издаването на Наредбата за регулиране търговията с външни платежни средства от декември 1923 г., се крие в неблагоприятното развитие на търговския баланс през този период поради внезапното намаление на търсенето на български тютюни след приключването на турско-гръцката война. Предлаганията на чужда валута били сведени до минимум, а нуждите на разстроеното след войната стопанство изисквали увеличение на вноса, вследствие на което и търсенето на чужда валута систематически превишавало предлагането. Наредбата за търговията с външни платежни средства от декември 1923 г. преустановявала сключването на сделки с чужда валута на Софийската фондова борса до второ нареждане; съсредоточвала цялата търговия с външни платежни средства в Б.н.банка; възлагала на Б.н.банка да определя ежедневно курсовете на чуждите валути спрямо лева; и задължавала всеки износител и получател на чужда валута да продава последната на Б.н.банка по определения от нея курс за деня. По този начин търговията с външни платежни средства била прехвърлена от Централата на девизите (според закона от 1918 г.) към Българската народна банка.

Само няколко месеца по-късно обаче Наредбата за търговията с външни платежни средства от декември 1923 г. бива наново изменена и допълнена с един нов закон, който повторно възлага девизния монопол на Б.н.банка и внася съществени изменения в първоначалния закон от декември 1918 г. за търговията с външни платежни средства. Според новия закон за търговията с външни платежни средства (банкноти и девизи) от май 1924 г. Б.н.банка получава абсолютен монопол на търго-

вията с външни платежни средства, а не както преди, когато Централата на девизите при Б.н.банка е притежавала това монополно право; всички камбиални курсове се определят само и изключително от Б.н.банка и така определените курсове от банката са задължителни за всички сделки; продажбите на левове в странство се забраняват под каквато и да е форма, а пътниците могат да изнасят от България банкноти най-много до хиляда лева на лице; всички постъпления от девизи на частни лица – износители, трябва да бъдат продадени на Б.н.банка в десетдневен срок от получаване на съобщението за разполагане с девизите; и продажбата на девизи става само от Б.н.банка, която проверява и преценява реалността на нуждите. Същевременно всички търговци и импортьори са длъжни да декларират пред Б.н.банка количеството, вида и стойността на поръчаните в чужбина стоки и датата на изплащането, ако е с акцепт, или приблизителната дата на изплащането, ако поръчката е срещу коносамент или акредитив.

По този начин Българската народна банка поема пълен контрол над външата търговия на страната през пролетта на 1924 г., получавайки правото сама да преценява и степенува нуждите на стопанството от вносни произведения. Банките и банкерите според Закона за търговията с външни платежни средства от 1924 г. могли да извършват известни покупко-продажби на чужда валута за сметка на клиентите си в твърде ограничен размер и само след надлежно разрешение от Б.н.банка. Частните банкери и сарафите били задължени по силата на същия закон да водят специални нотариално заверени книги, в които да вписват в присъствието на клиента всяка покупко-продажба на девизи с обозначение на курса и на вида на валутата. Законът предвиждал наказание с глоба до един милион лева и затвор до една година за нарушителите на закона и Б.н.банка успяла да проведе камбиалния монопол с голяма строгост и с полза за стабилността на лева. Възприетият курс на лева спрямо долара от края на декември 1923 г. (139 лева за един долар) бил поддържан успешно от страна на банката през следващите години с изключение на ранните пролетни месеци на 1924 г., когато банката даже допуснала известно повишение в курса на лева спрямо долара. Така приключва фактическата стабилизация на лева, но не и законната, или юридическата стабилизация, която трябвало да бъде отложена с няколко години поради ред причини: международният монетен хаос, който продължавал и след фактическата стабилизация на лева; недостатъчността на валутните резерви на банката с оглед на легалната стабилизация на монетата; и неблагоприятното развитие на търговския баланс на страната през 1925 г. и 1926 г. във връзка с краткотрайната стопанска криза от тези години.

2. Нова реорганизация на Българската народна банка през 1924 година. След Закона за ограничение на банкнотната емисия и задълженията на съкровището към Б.н.банка, Наредбата за търговията с външни платежни средства от декември 1923 г. и окончателната редакция на Закона за търговията с външни платежни средства (банкноти и девизи) от май 1924 г., чрез който Б.н.банка придобила пълен камбиален монопол, през 1924 г. се извършва първата от няколкото реформи в устройствения закон на Б.н.банка след фактическата стабилизация на лева, имащи за цел да превърнат Б.н.банка в един напълно модерен емисионен институт. Най-важните промени в закона от март 1924 г. се отнасят до емисионната дейност на банката: отменя се правото на банката да издава банкноти в сребро; всички издадени от банката банкноти трябва да бъдат обменяеми в злато; издадените банкноти в злато

трябва да имат покритие от една трета в златна наличност; под „златна наличност“ се разбира не само злато в монети и на кюлче, но и също вземания на банката срещу странство, облечени в срочно камбио, портфейл срещу странство или чуждестранни съкровищни титри, приведени по паритет към златния франк. С други думи, законът от 1924 г. фактически въвежда в България така наречения златно-девизен еталон, като за покритие на издадените от Б.н.банка банкноти се приемат на общо основание и чуждестранни златни девизи – нещо, което било в съгласие с взетите решения на международната монетна конференция в Генуа от 1922 година.

Другите по-важни изменения в устройствения закон на Б.н.банка с реформата от 1924 г. се отнасят: а) до нейното управление и автономия; б) до нейните операции; и в) до нейния капитал. Законът признава банката за „обществено автономно кредитно учреждение, отделна юридическа личност, привилегировано от държавата“. От друга страна обаче, според чл. 49 от същия закон „Б.н.банка се намира под върховния надзор на министъра на финансите. Той може да спира в случай на нужда ония решения на управителния съвет, които намери за противни на закона и правилниците или на интересите на държавата. Тоя надзор се упражнява от един проверителен съвет, състоящ се от един председател и трима членове, назначавани и уволнявани с указ по представления на министъра на финансите“. С други думи, въпреки нейната автономност Б.н.банка остава в голяма степен подвластна на министъра на финансите, т.е. на правителството, което може да назначава и уволнява управителя, подуправителите и администраторите на банката, макар че за уволнението им законът изисква и решение на Народното събрание въз основа на мотивиран доклад от министъра на финансите.

Законът от 1924 г. предвижда и едно ново увеличение в размера на основния капитал на банката, увеличен от 20 милиона лева в края на 1918 г. на 100 милиона лева в края на 1920 г., на 200 милиона лева през 1922 г., на 500 милиона лева през 1924 година. Според закона 25% от сумата на чистите печалби на банката се отделя ежегодно за изграждането на запасния фонд, който е неограничен по размер, докато 5% от сумата на чистите печалби се отделя ежегодно за образуването и подхранването на фонда „съмнителни вземания“.

Законът от 1924 г. внася известни разширения и в операциите на банката, поважните от които са: 1) разрешава се на банката да приема срочни влогове в чужда валута, както и да сконтира търговски ефекти, издадени в чуждестранна валута, със срок не повече от три месеца; 2) разрешава се на банката да открива текущи сметки за търговци и индустриалци и срещу ипотека, като при кредитирането на големи индустриални предприятия банката установява специален контрол, издържан за сметка на индустриалеца; и 3) запазва правото на Б.н.банка да кредитира предприятията за държавни, окръжни и общински постройки и доставки. Тези изменения на закона и разширения в операциите на банката са били наложени преди всичко от острата парична криза след фактическата стабилизация на лева въпреки обстоятелството, че управлението на банката е схващало необходимостта от премахването на дългосрочните операции на банката и превръщането ù в напълно емисионен институт. Разрешението на банката да приема срочни влогове в чужда валута представлява един опит за засилване девизните резерви на банката след фактическата стабилизация на лева; и наистина влоговете в чужда валута достигнали 204 милиона лева в края на 1925 г. и 890 милиона лева в края на 1926 г.

3. Критика на закона за Българската народна банка от 1924 г. Законът за Българската народна банка от 1924 г. бил подложен на значителна критика по време на неговото прокарване и след влизането му в сила от страна на компетентни лица. Главният въпрос, който занимавал ръководните власти и компетентните лица, бил този за формата на емисионния институт – дали да бъде държавна или акционерна банка. Банката, както е известно, останала чисто държавен кредитен институт, но споровете около нейното устройство продължавали и след 1924 г., особено във връзка с проектираната крайна или легална стабилизация на лева, която не могла да се извърши без чужда помощ, но която предполагала според препоръките на известни среди във Финансовия комитет на Обществото на народите превръщането на емисионните банки на малките държави от държавни в акционерни банки. Привържениците на тезата за акционерна емисионна банка настоявали, че емисионната и кредитната функция на Б.н.банка трябва да бъдат отделени една от друга, за да може банката да съсредоточи вниманието си към поддържането на една здрава и устойчива национална монета. Те настоявали Б.н.банка да се превърне само в „банка на банките“, докато подръжниците на тезата за държавна емисионна банка считали, че Б.н.банка трябва да продължава да бъде и занапред това, което била до 1924 г., а именно – „банка за всичко“.

Въпросът за превръщането на Б.н.банка в акционерно дружество, както бе вече изтъкнато, съвсем не бил нов за този период от време. В миналото били правени множество опити за превръщането ù в акционерно дружество, а съществували и редица предложения от чужди капиталисти все със същата цел. Така веднага след Освобождението двама руски капиталисти – Гинсбург и Поляков, направили предложение до правителството за създаването с руска помощ на една Акционерна емисионна банка за България, но предложението им било отхвърлено от тогавашния министър на финансите Петко Каравелов. През 1882 г. финансовият министър Григор Начович прокарал един закон за превръщането на Б.н.банка в акционерно дружество, но поради смяната на правителството законът не бил приложен. През 1889 г. един представител на Отоманската имперска банка на име Нобле направил предложение на българското правителство за учредяването на една банка за ипотекарен кредит с право да издава облигации, но предложението било отхвърлено главно поради съпротивата на управителния съвет на Б.н.банка. През 1891 г. друго предложение за учредяване на една голяма акционерна банка от виенски капиталисти било също отхвърлено от правителството. През същата година на Отоманската имперска банка било разрешено да открие агенции в София, Пловдив и Русе, но само след четири години тя трябвало да затвори тези агенции поради понесените от нея значителни загуби. Следват още няколко предложения за създаване на акционерни банки от страна на чужди капиталисти през 1892 и 1894 г., които остават без последствие. През 1896 г. Киевската банка пожелала да отвори клон в София и сторила това при същите условия, дадени преди това на Отоманската имперска банка, но трябвало на свой ред да затвори гишетата си три години по-късно поради реализираните загуби. От 1896 г. нататък въпросът за създаването на акционерна банка с местни или чужди капитали не бил повдиган наново и едва при реформирането на Б.н.банка въпросът придобил наново актуалност главно във връзка с възможностите за получаване на външен заем.

Вярно е, че със закона от 1924 г. операциите на Б.н.банка получили ново разширение и банката, вместо да се превърне постепенно в един модерен емисионен

институт, или „банка на банките“, добила физиономията на една „банка за всичко“. От друга страна обаче, трябва да се има предвид и обстоятелството, че при съществуващата слединфлационна парична криза в стопанството, отделянето на кредитните от емисионните функции на Б.н.банка едва ли би дало задоволителни резултати от народостопанско гледище. След 1924 г. Б.н.банка ограничила кредитите, отпускани на държавното съкровище, засилила постепенно кредитирането на частните банки и смогнала без чужда помощ да поддържа стабилността на лева до неговата окончателна легална стабилизация през 1928 година. Тя сторила това чрез провеждането на една слабо дефлационна политика, която допринесла за бързото спадане в цените през кризисните 1925 и 1926 година, но която подготвила почвата за крайното стабилизиране на монетата. Тази дефлация свела банкнотното обращение на глава до 24 златни лева към 1925 г. срещу 60 златни лева в Гърция и 43 златни лева в Югославия за същата година. С други думи, въпреки обстоятелството, че и след 1924 г. Б.н.банка останала държавна банка и „банка за всичко“, тя изпълнила с успех главната си задача като емисионен институт да стабилизира националната монета.

4. Учредяване на Уравнителна камара при Българската народна банка в 1924 г. Веднага след реформирането на Българската народна банка със закона от 1924 г. последната възобновява грижите си да подкрепя и кредитира акционерните банки, лишени от нейната помощ през времетраенето на войната и периода на фактическата стабилизация на лева до края на 1923 г. За да улесни и съкрати паричните отношения между банките в София, Б.н.банка взела инициативата за учредяването на една Уравнителна камара със седалище в София. Чрез този нов институт Б.н.банка преследвала не само улесняването на големите софийски банки при изравняването на техните вземания и задължения едни към други, но и известна икономия в употребата на парични знаци вследствие последвалото съкратяване на паричните отношения между банките. Уравнителната камара била създадена през юни 1924 г., а започнала да функционира през следващия месец юли с участието на 18 големи софийски банки. Много от тези банки днес не съществуват, било поради прекратяване на дейността им, било поради настъпилите впоследствие сливания между някои банки в нови кредитни институти. Измежду днес функциониращите банки като членове основатели на Уравнителната камара трябва да бъдат споменати освен Б.н.банка и Б. з. и к.банка (след сливането през 1934 г. на Б.з.банка и Б.ц.к.банка), още и Кредитната банка, Франко-белгийската (Франко-българската банка след сливането ù с Генералната банка, също член основател на Уравнителната камара), Българската търговска банка, Пражката кредитна банка и няколко други банки, образували впоследствие (през 1934 г.) Банка Български кредит. Трябва също да се изтъкне, че като членове основатели на Уравнителната камара са били приемани не само банки, но и местни банкери като банкерската къща „Пинкас и Арие“.

Според чл. 1 от съглашението между банките за създаването на този нов институт „Уравнителната камара има за цел да даде възможност на банките и банкерите, приети за членове на камарата, чрез ежедневни вирменти да изравняват подлежащите за изплащане търговски ефекти, чекове, мандати (платежни заповеди), акцепти, камбио, ценни книжа и други помежду тях“. Всички членове основатели на Уравнителната камара били длъжни да внесат по текуща сметка в Б.н.банка една сума от един милион лева за уравнение на разликите, а всяка банка или банкерска къща, член на Уравнителната камара, внасяла една встъпителна такса от три хиляди

лева. Българската народна банка станала впрочем пазителка на част от свободните налични средства на големите софийски банки и успяла чрез Уравнителната камара да засили връзките си с частните акционерни банки и да се приближи до положението на регулатор на паричното обращение и на плащанията в страната, както подобава на един модерен емисионен институт. Оборотите на Уравнителната камара нараствали ежегодно през първите няколко години от нейното учредяване: постъпилите за компенсиране чекове и други ценности възлезли по стойност на кръгло 3000 милиона лева през втората половина на 1924 г., пораснали на 6750 милиона лева през 1925 г., покачили се на кръгло 10 500 милиона лева през 1927 г. и достигнали повече от 15 000 милиона лева през 1928 г. Изпървом процентът на компенсираните суми представлявал по-малко от половината от постъпилите за компенсиране чекове, но към 1928 г. кръгло три четвърти от постъпилите суми били вече изравнявани чрез Уравнителната камара и само една четвърт били уреждани чрез ново кредитиране. Този висок процент на фактически компенсираните суми подчертава голямото значение на Уравнителната камара за съкратяването на паричните отношения между големите софийски банки и за улеснението на паричното обращение в страната.

5. Превръщане на Българската народна банка в чист тип на емисионен институт в 1926 г. На пръв поглед изглежда чудно, че само две години след прокарването на новия закон за Б.н.банка от 1924 г. е било необходимо да се реформира наново емисионният ни институт. Всъщност това се наложило поради чисто външни причини, ако и да не липсвали съображения от чисто вътрешен характер. Така спорът около формата на емисионната ни банка – дали тя да бъде държавна банка или акционерно дружество – продължавал и след реорганизацията на банката през 1924 г. Този спор получил стимул към началото на 1926 г., когато българското правителство направило постъпка пред Финансовия комитет на Обществото на народите за получаване на един външен заем с цел да бъдат настанени и подпомогнати хилядите бежанци, пристигнали в страната след злополучния за България край на Първата световна война. Според приетата практика от Обществото на народите и съгласно препоръките на Международната монетна конференция в Генуа през 1922 г. отпускането на възстановителни заеми на малките държави предполагало фактическото стабилизиране на техните монети и превръщането на емисионните институти в чист тип на емисионни банки, в „банки на банките“, без правото на тези банки да отпускат кредити на частни лица и предприятия освен в известни строго ограничени случаи. Новият закон за Б.н.банка от 1924 г., както вече видяхме, не само че не ограничавал кредитната дейност на Б.н.банка, но значително разширявал кръга на нейните кредитни операции, позволявайки ù да приема срочни влогове от частни лица в чужда валута, разрешавайки ù да отпуска ипотечни заеми на търговци и индустриалци и т.н. Необходимостта от получаването на желания външен заем за настаняване на бежанците принудила българското правителство да предприеме коренна реогранизация на Б.н.банка в духа на препоръките на Финансовия комитет при Обществото на народите. На 20 ноември 1926 г. бил гласуван един нов закон за Българската народна банка, който влязъл в сила от началото на 1927 г. и който бил изработен според мотивите към законопроекта „със съдействието на първостепенни европейски експерти по банковото дело, като се е държало сметка и за специфичните условия и нужди на нашата страна“. Реформите с този закон се отнасят: 1) до запазване държавната форма на банката

със засилване на нейната автономия; 2) до определянето на главните ù задачи като чисто емисионна банка; 3) до реорганизацията на управлението на банката; 4) до определяне на операциите ù и премахването на дългосрочните операции, и 5) до ограничаване правата на държавата към банката.

Според чл. 1 от новия закон Б.н.банка запазва характера си на автономен кредитен институт с отделна юридическа личност, но засилва автономията си чрез пълната независимост на Управителния ù съвет от финансовия министър на държавата. От друга страна, държавата упражнява надзор върху банката не чрез създадения през 1924 г. проверителен съвет, а само чрез един правителствен делегат, който участва във всички заседания на Управителния съвет със съвещателен глас. Държавата има право само на част от годишните печалби на банката, право на безплатно извършване на касовата ù служба и определен кредит в размер на 300 милиона лева срещу съкровищни бонове. Държавата обаче се задължава да погаси дълга си към банката, като внася ежегодно по 150 милиона лева, предвидени в бюджета на държавата, и като дори се отказва от припадащата ù се част от чистите печалби на банката до момента, когато капиталът на банката ще достигне цифрата от един милиард лева. Независимостта на банката е пълна и по отношение на паричното обращение: на държавата се забранява да издава каквито и да е банкноти или други платежни средства, а пускането в обращение на разменни монети може да става само чрез Б.н.банка и по нейно искане. Печалбите за съкровището от сечене на разменни монети се внасят в приход на банката до окончателното погасяване на дълга на държавата към емисионния институт.

Според чл. 2 от новия закон за Б.н.банка „главната задача на Българската народна банка е да поддържа със всички разполагаеми средства стабилността на златната стойност на издадените от нея банкноти. За тая цел тя трябва да регулира в рамките на настоящия закон паричното обращение в пределите на Царството“. Признавайки невъзможността за банката да обменя банкнотите си в злато обаче, законът предвижда, че „изплащането на книжните пари (банкноти) в злато ще се уреди със специален закон“. С други думи, и законът от 1926 г. по подобие на закона от 1924 г. приема негласно съществуването на златно-девизен монетен еталон в България. С новия закон от 1926 г. обаче се прави известно изменение на златното покритие на лева: а) елементите на банкнотното покритие се разширяват, включвайки не само златото, но също и срочните менителници в чужда валута, авоарите на банката в камбио на виждане и сребърната наличност на банката, пресметната по курса на среброто на свободния пазар; и б) предвижда се покритие не само на издадените банкноти, но и за всички други задължения на банката, платими при поискване (предимно авоара на държавата и резервите на банките при емисионния институт). Покритието трябва да бъде най-малко една трета от размера на банкнотното обращение и на задълженията на виждане на банката, като управлението на банката се задължава да се стреми да увеличи това покритие до 40 на сто. Накрай, самостоятелността и компетентността на Управителния съвет на банката се разширява: той решава по всички въпроси напълно самостоятелно, а бюджетът на банката не подлежи вече на одобрение от страна на финансовия министър. Управителят и двамата подуправители се назначават с указ, но могат да бъдат уволнени само с решение на Народното събрание.

6. Рамките на операциите на Българската народна банка според закона от 1926 г. Новият закон за Българската народна банка от 1926 г. внася значително

изменение в рамките на кредитните операции на банката, като ограничава известни „търговски“ кредитни операции и поощрява други операции, присъщи на един модерен емисионен институт. Така законът ограничава кредитирането на държавното съкровище от страна на банката до размер на 300 милиона лева, като сконтира за временните нужди на съкровището държавни съкровищни бонове до горния размер с падеж 6 месеца при следните две условия: а) че боновете трябва да бъдат платени от държавата преди края на първото шесмесечие от финансовата година, която следва шестмесечието, през което е отпуснат авансът; и б) че лихвата върху авансираните срещу тези бонове суми не може да бъде по-малка от 5 на сто. На второ място, законът забранява на Б.н.банка да отпуска пряко или косвено заеми „при каквито и да са обстоятелства“ на окръжия, общини или други подобни единици. На трето място, банката няма право „да се ангажира в търговия или да има по друг начин преки интереси в търговски и индустриални предприятия, освен в размер и за период абсолютно необходим за реализиране някое вземане на банката“. Накрай, законът запретява на банката да отпуска ипотечни заеми „или да се ангажира в подобни трансакции и изобщо да прави дългосрочни заеми“. На последно място, законът задължава Б.н.банка „да преустанови по възможност по-скоро своето участие в Българска централна кооперативна банка и в Интернационална банка за България“ по силата на същия член от закона за банката, който ù забранява „да се ангажирва в търговия или да има по друг начин преки интереси в търговски и индустриални предприятия“. С една дума, чрез закона за Б.н.банка от 1926 г. последната е длъжна да изостави онези свои операции, които в миналото я правеха по-скоро „банка за всичко“, отколкото „банка на банките“, и се приближава значително до чистия тип на емисионен институт.

Така разрешените от закона операции на банката са предимно краткосрочни и гарантирани. Само търговци, промишленици и банкери могат да се [въз]ползват от кредитните услуги на банката извън ограничения размер на кредитите, които банката може да отпуска на съкровището срещу сконтиране на съкровищни бонове. Законът запретява кредитирането по заемни полици срещу двама поръчители, откриването на специални текущи сметки срещу цесии на вземания по предприятия за държавни, окръжни и общински постройки и доставки, както и заеми срещу цесия на безспорни и подлежащи на изплащания парични вземания от държавата. Законът разрешава на банката да извършва само следните операции:

а) да сконтира търговски ефекти с три подписа и с падеж най-много до три месеца;

б) да отпуска заеми и да открива текущи сметки срещу залог на държавни и на гарантирани от държавата ценни книжа;

в) да отпуска заеми и да открива текущи сметки срещу залог на стоки за максимален период от 9 месеца;

г) да приема влогове по текуща сметка или за определен срок в национална или чужда валута;

д) да издава чекове, мандати и акредитиви, платими на виждане, в национална или чужда валута;

е) да приема за събиране всякакъв вид търговски ефекти, ценни книжа и пр. в национална или чужда валута, както и купони по облигации;

ж) да открива при известни специални случаи текущи сметки на търговци и индустриалци за търговски цели срещу гаранция най-малко на двама солидни поръчители; и

з) да издава гаранционни свидетелства на служещи при държавни и други обществени учреждения.

Освен горните операции законът от 1926 г. разрешава на банката: да открива подписки на народни заеми и други емисии; да купува и продава ценни книжа, монети и банкноти за чужда и собствена сметка; да купува и продава девизи и чекове срещу странство, в брой или в срок; да купува и продава злато и сребро на кюлчета или монети; и да приема на хранение ценности. Тези последни операции, както е видно, са присъщи на всяка емисионна банка, докато някои от гореизброените операции са присъщи само на чисто търговските банки – като отпускането на заеми срещу залог на стоки и пр. Общо взето обаче със закона от 1926 г. Б.н.банка се превръща почти напълно (като се държи сметка за местните условия на момента) в един чист тип емисионен институт, чиято главна задача е да регулира паричното обращение и да поддържа стабилността на националната монета.

7. Предстабилизационно изменение на закона за Българската народна банка в 1928 г. След реорганизацията на Б.н.банка през 1926 г. в тип на емисионен институт започва един нов период в развитието на банката като кредитен институт. Почти всички изменения в устройствения закон на банката от годината на нейното създаване са имали за резултат по-ясното подчертаване на физиономията на Б.н.банка като емисионен институт. Докато в началния стадий от нейното развитие банката е била по необходимост принудена да се ангажира в дългосрочни операции и пласменти, с постепенното развитие на банковата система и нарастване мощта на частните банки тези нейни функции започват постепенно да губят своето право на съществуване. С освобождаването си от дългосрочните операции чрез закона от 1926 г. Б.н.банка добива възможност да засили специалните си функции: да засилва златната и девизната си наличност с цел да осигури стабилността на паричното обращение и да регулира лихвения процент чрез гарантиран кредит. С влизането на новия закон в сила банката преминала към ликвидация на дългосрочните си и други непозволени за нея операции и засилила своя търговски сконтов портфейл чрез пообилно кредитиране на банките. След влизането на закона в сила от 1 януари 1927 г. банката е трябвало да поддържа едно покритие от 33 1/3 на сто, но след преоценката на нейните активи и пасиви се оказало, че покритието възлиза едва на кръгло 20 на сто. Благоприятното развитие на външната търговия през 1927 г. позволило на банката да увеличи процентното покритие, което достигнало кръгло 33% към края на годината. Все пак обаче банката чувствала несигурността на това покритие и необходимостта от подсилване на златните си резерви чрез един външен заем. Окончателната легална стабилизация на лева не била мислима при съществуващите ограничени златни резерви на банката въпреки обстоятелството, че покритието приближавало законния минимум от 33 1/3 на сто към края на годината. Ето защо по внушение на банката правителството направило още веднъж постъпки пред Финансовия комитет на Обществото на народите за получаване на един втори заем със стабилизационна цел.

Обществото на народите погледнало и този път благосклонно на искането на българското правителство и с протокол от 10 март 1928 г., приет от Народното съ-

брание в България през октомври 1928 г., се определят условията за ползването на заема, условията, при които ще стане неговото емитиране, задълженията на държавата по отношение уравновесяването на държавния бюджет и задълженията на правителството по отношение реорганизацията на Б.н.банка в духа на препоръките на Финансовия комитет при Обществото на народите. Така, на първо място, българското правителство се задължава „да пази независимостта на Б.н.банка от всяко каквото и да било политическо влияние“, като за целта то се задължава да приеме назначаването при банката от страна на Съвета при Обществото на народите на един технически съветник. На второ място, правителството се задължава да измени устройствения закон на Б.н.банка съгласно препоръките и текста, одобрен от Финансовия комитет при Обществото на народите. На трето място, определя се една сума от един и половина милиона лири стерлинги от произведението на заема за погасяване част от дълга на държавата към банката. И на последно място, правителството се задължава чрез Б.н.банка да поддържа стабилността на българската монета по отношение на златото, като въведе не само фактически, но и юридически златно-девизния монетен еталон, и да отмени действието на Закона за търговията с чужди платежни средства в срок до шест месеца след законната стабилизация на лева по отношение на златото.

В изпълнение на този протокол правителството внесло през септември 1928 г. един Закон за изменение и допълнение на Закона за Б.н.банка от 1926 г., който влязъл в сила на 4 октомври 1928 г. и който внесъл следните нови постановления в организацията и дейността на Б.н.банка. Капиталът на банката бил намален от един милиард на 500 милиона лева със задължение за съкровището да внася годишно по 150 милиона лева в приход на банката до допълването на номиналния капитал от 500 милиона лева. По отношение на емисионната функция на банката − приема се обменяемостта на българските банкноти в девизи, издадени в законна монета на всички чужди страни със златен монетен еталон. Същевременно определят се и курсовете, по които ще се продава и купува чужда златна валута, като се пресмятат транспортните разноски от чуждата страна със златен еталон до София на 1000 грама злато в кюлчета, както и на лихвата и осигуровката на пратката през време на транспорта; обменяемостта на банкнотите на Б.н.банка за суми над 50 000 лева „в българска законна монета, като банката е длъжна да купува или продава чуждестранни златни девизи в неограничен размер и по определен курс, публикуван ежедневно в „Държавен вестник“. Постановленията за покритието се изменят, както следва: а) за покритие могат да служат злато в монети и на кюлчета, чистото произведение на чуждите златни девизи, собственост на банката, и всички девизи на страни, чиито монети според закона са обменяеми при един установен курс в злато или в чужди златни девизи (изключва се среброто като покритие и банката се задължава в срок от три години да продаде среброто си било на българското правителство, било на свободния пазар); и б) покритието на банкнотното обращение и на другите задължения на виждане на банката възлиза минимум на 33 1/3 на сто (както и в закона от 1926 г.), но по молба на банката правителството може да разреши временно, най-много за тридесет дни, известно намаление на процентното покритие срещу заплащане на една определена такса от страна на банката.

Относно операциите на банката изменението на Закона за Б.н.банка от 1928 г. предвижда: премахването на отпускането на заеми и откриването на текущи сметки срещу залог на стоки; и премахването на откриването на текущи сметки на търговци и индустриалци за търговски цели срещу гаранция на двама солидни поръчители.

Освен това в съгласие със закона от 1926 г. се забраняват всички дългосрочни операции и пласменти на банката, а именно: да отпуска ипотекарни заеми на физически или юридически лица; да придобива недвижими имоти освен за свои собствени нужди; да отпуска заеми или аванси без гаранции; да тегли и приема ефекти, които не са платими на виждане; да разрешава подновяването на просрочени ефекти, купени или сконтирани от банката; и да издава банкноти на номинална стойност по-ниска от двеста лева. Допускат се само аванси с определени срокове до три месеца срещу следните гаранции: а) злато в монети и на кюлче; б) български държавни и гарантирани от държавата облигации; в) държавни съкровищни бонове; г) антрепозитни свидетелства, издадени в българска монета и скрепени с подписите на две състоятелни лица; д) менителници и записи на заповед, платими в България или странство в български или чуждестранни монети със срок не по-дълъг от три месеца. Създава се и една нова операция – сконтирането, купуването и продаването на реален земеделски портфейл, скрепен с подписите най-малко на две кредитоспособни лица и с падеж в следващите девет месеца. Накрай, кредитът, който държавата може да получи от Б.н.банка, се определя максимум на 600 милиона лева, както следва: а) до 400 милиона лева срещу сконтирани съкровищни бонове с падеж максимум на три месеца (а не шест месеца, както постановяваше законът от 1926 г.) и при лихвен процент с 2% по-нисък от официалния сконтов процент; и б) до 200 милиона лева срещу сконтиране на съкровищни бонове с падеж най-много до три месеца, на бонове, джиросани на Б.н.банка от други банки, частни лица или търговски къщи.

Трябва да се прибави, че с изменението на закона за банката от 1928 г. се предвижда освен надзора на държавата, който се запазва, и назначаването на един съветник, посочен от Съвета на Обществото на народите, който действа чрез посредничеството на управителя на банката и в съвещание с него. Той има правото да присъства на всички заседания на Управителния съвет и когато намери дадено решение на съвета за противозаконно, той има правото на постановително вето. По този начин действията на Управителния съвет на банката се поставят под външен контрол, чиято цел е да предпази банката от увлечения в банкнотната емисия и да обезпечи стабилността на лева.

8. Легалната стабилизация на лева в края на 1928 г. Както бе изтъкнато погоре, изменението на закона за Б.н.банка през октомври 1928 г. е било извършено с оглед на следващата легална стабилизация на лева. Непосредствено след сключването на стабилизационнния заем през ноември 1928 г. бил внесен и гласуван в Народното събрание един „Закон за стабилизирането на лева и за монетната циркулация в Царство България“, влязъл в сила на 3 декември 1928 г. Чрез този закон се урежда окончателно монетната система в страната, като се възприема официално златно-девизният еталон, възприет фактически след въвеждането на камбиалния монопол за Б.н.банка в началото на 1924 г. и потвърден, макар и в ограничен размер, със закона за Б.н.банка от 1926 г. През целия период от 1924 г. до края на 1928 г., или от фактическата до легалната стабилизация на лева, Б.н.банка смогвала да поддържа стабилността на лева благодарение, от една страна, на своя камбиален монопол, който ù осигурявал достатъчни постъпления в чужда валута, и от друга страна, на твърде разумното и икономно отпускане на чужда валута – само след преценка на реалността на нуждите, за които е била искана валутата във всеки отделен случай. Тази успешна политика на банката по отношение вътрешната и външната стойност на лева улеснила легалната

стабилизация на монетата, постигната чрез закона от 3 декември 1928 година. Всъщност монетната реформа от края на 1928 г. фактически санкционирала създаденото положение след 1924 година: монетната единица в страната оставал левът в неговата тогавашна стойност, или един грам злато равен на 92 лева, което отговаря приблизително на стабилизирания курс на лева спрямо долара след фактическата стабилизация на монетата от края на 1923 г. и началото на 1924 година. Въпросът за обменяемостта на банкнотите на банката бил вече уреден с изменението на Закона за Б.н.банка от октомври 1928 г. и премахването на камбиалния монопол на банката трябвало да стане в срок от шест месеца след легалната стабилизация на лева и получаването на сумата от един и половин милиона лири стерлинги, падаща се на Б.н.банка от чистото произведение на външния стабилизационен заем от 1928 година. По този начин се премахва официално и окончателно действащият още от 1880 г. двоен биметалистически еталон в България, прокаран със закона за праворязане на монети от същата година. България била окончателно включена в кръга на държавите със златен или златно-девизен еталон. Българският лев вече става официално „златен“, защото още чрез Закона за Б.н.банка от 1924 г. бе предвидено, че банката издава банкноти само в злато, а със закона от 1926 г. сребърните монети бяха обявени за „разменни монети“.

Чл. 1 от Закона за стабилизирането на лева гласи, че „монетната единица в Българското царство е левът; деветдесет и два лева се равняват на един грам злато; и левът се разделя на 100 стотинки“. Законът разрешава да се насечат и пуснат в обращение сребърни монети от по 100, 50 и 20 лева и разменни монети от неблагородни метали от по 10, 5, 2 и 1 лев и по 20 и 10 стотинки. Правото за сечене на монети принадлежи само на държавата, но последната не може да насича нови монети без предварителното съгласие на Б.н.банка. Номиналната стойност на пуснатите в обращение монети не може да надмине 300 лева на глава от населението. Банкнотите, издавани от Б.н.банка, се приемат в цялата страна задължително и в неограничен размер. За плащания между частни лица сребърните монети се приемат задължително в размер до две хиляди лева, разменните монети от 10, 5, 2 и 1 лев – до двеста лева, а монетите от по 20 и 10 стотинки – до двадесет лева; но тези ограничения не се отнасят до плащанията в държавните каси, които са длъжни да приемат всички монети в неограничен размер по номиналната им стойност. Накрай, законът постановява, че всички издадени от Б.н.банка банкноти от 5, 10, 20, 50 и 100 лева трябва да бъдат изтеглени от обращение постепенно, чрез заместването им с металически монети, най-късно до края на 1933 година. След възприемането на златно-девизния еталон и стабилизацията на лева износът на сребро на кюлче или в монети станал напълно свободен. Износът на злато обаче, както и износът на банкноти, оставали под възбрана до изтичането на определения шестмесечен срок за вдигане на монопола на Б.н.банка за търговията с външни платежни средства.

След прокарването на закона за легалната стабилизация на лева Б.н.банка получила припадащата ù се част от външния стабилизационен заем и законното покритие на лева било напълно осигурено, достигайки до 52 на сто от сумата на пуснатите в обращение банкноти и задълженията на виждане на банката. Левът бил не само фактически, но и юридически стабилизиран на базата на 92 лева за един грам злато, или при една обезценка на кръгло 27 пъти в сравнение със стойността на лева преди войната. Общият индекс за издръжката на живота при база 1914 г. равно на 100 възлизал към началото на 1928 година на 2735, или почти в еднакъв

размер с допуснатата законна обезценка на лева. С други думи, вътрешното равнище на цените било напълно приспособено към измененатa реална купувна сила на лева още преди датата на легалната стабилизация, установяваща разменния курс на лева спрямо долара на базата 138.44 лева за долар. За съжаление въвеждането на златно-девизния еталон при свободна покупко-продажба на чужда валута, реализирано след вдигането на камбиалния монопол на Б.н.банка през 1929 г., не било обречено на дълготрайност – на 15 октомври 1931 г., както ще видим по-нататък, Б.н.банка се видяла принудена да преустанови обменянето на банкнотите си по определен курс и в неограничен размер срещу златни чуждестранни девизи.

ГЛАВА VIII. ДРУГИ ПРОМЕНИ В КРЕДИТНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ И СЛЕД ВОЙНИТЕ

1. Учредяване на фондова борса и измененията в Закона за борсите. През периода на войните се поставя началото на още един специален институт, който допълва физиономията на българската кредитна система – Софийската фондова борса, учредена с царски указ през април 1914 г. по ходатайството на Софийската търговско-индустриална камара и действаща въз основа на нарочен правилник, изграден на базата на специалния Закон за борсите. Този Закон за борсите, влязъл в сила през февруари 1912 г. и изменен и допълнен със закони от 1921 г. и от 1922 г., предвижда учредяването на два вида борси: на фондови борси, гдето се срещат търговци и посредници, за да уговарят „продажби и покупки на монети, скъпоценни метали, банкноти, публични или частни ценни книги и търговски ефекти“; и на стокови борси, или официални тържища, гдето се срещат търговци и посредници, за да уговарят „продажби и покупки на стоки, наем на кораби, превози на сухо или вода и застраховки от всякакъв вид“. Според Закона за борсите последните се поставят под контрола на държавата и откриването им е в зависимост от съгласието на министъра на финансите – по отношение на фондовите борси, и на министъра на търговията – по отношение на стоковите борси. В случая ние се интересуваме предимно от фондовите борси и ще разгледаме по-специално постановленията на Правилника за Софийската фондова борса, одобрен с постановление на Министерския съвет и обнародван в „Държавен вестник“ през септември 1922 г.

Фондовата борса като официално тържище за сделки с монети, скъпоценни метали, банкноти и търговски ефекти е контролирана от държавата чрез специален пратеник на правителството, който присъства в заседанията на борсовата корпорация и на Управителния съвет. Входът в залата, гдето се сключват борсовите сделки, е достъпен за всички членове на корпорацията, както и за техните пълномощници и чиновници. Членовете на борсовата корпорация могат да бъдат всички търговци и търговски дружества, отговарящи на изискванията на Закона за борсите. Управителният съвет на борсата се състои от осем членове, от които двама по право като представители на Софийската търговско-индустриална камара, а другите изборни, с тригодишен мандат, посочени от общите събрания на борсовата корпорация. Борсата се издържа от следните приходни източници: такси за членски вноски, такси върху борсовите операции, такси за приемане на ценни книжа в официалната кота,

абонаментни такси за борсовия лист, глоби и други случайни приходи. Борсовите посредници са официални лица, натоварени да сключват сделки съгласно закона и правилниците за борсата. Извършените сделки от борсовите посредници се записват в деня на сключването им в борсовата книга (дневник). При борсата съществува един синдик на борсата, избран между колегията на борсовите членове с тригодишен мандат, който получава поръчките за всички видове покупки и продажби от страна на всички държавни учреждения, благотворителни учреждения и настойничества на недееспособните. Споровете относително борсовите сделки се разглеждат и разрешават задължително от помирителния борсов съд.

От по-съществено значение са постановленията на правилника относно приемането на ценни книжа и борсовите операции. Приемат се за котиране по решение на Управителния съвет и въз основа на писмено заявление от заинтересованите страни както държавни и гарантирани от държавата ценни книжа, така и ценни книжа, издадени от дружества, но не се приемат за котиране облигации от заеми на сума, по-малка от 500 000 лева номинални, и акции на дружества с основен капитал, по-малък от 200 000 лева. Всяка борсова операция, извършена в помещението на борсата в определените за това часове чрез посредниците съгласно установения ред и с приетите за котировка ценности, е борсова сделка и търговска операция. Членовете нямат право да сключват борсови сделки помежду си, а само чрез посредниците. Сделките могат да бъдат налични (в брой) и срочни, като в последния случай месечната ликвидация става на последния борсов ден от месеца. Курсовете, по които се сключват сделките, се обнародват в нарочния „борсов лист“, излизащ всеки борсов ден, но обнародваните курсове представляват последните курсове за покупки и продажби от всеки вид книжа. Сделките с камбио и констатирането на курсовете им се извършва по същия начин, както и за ценните книжа – едно постановление от правилника на борсата, което е било изменено след въвеждането на камбиалния монопол на Б.н.банка през декември 1923 г. От втората половина на 1920 г. до края на 1923 г. обаче Б.н.банка е могла да въздейства върху камбиалните курсове чрез системни покупко-продажби на валута във Фондовата борса, гдето били съсредоточени повечето от този вид сделки. Така паричният и капиталовият пазар в страната се оформил още повече след учредяването на Софийската фондова борса – официалното тържище на всички видове ценни книжа.

2. Основаване на Съюза на популярните банки в 1914 г. В предходната част на настоящия курс бе подчертано бързото развитие на популярните банки през първото десетилетие на двадесетия век, специализиращи се в областта на дребния занаятчийски, търговски и консумативен кредит. Популярните банки никнели една след друга без система, организацията им не била единна, много от тях живеели анемичен живот и операциите им били твърде ограничени. Без взаимно разбирателство и групировка на популярните банки не могло да се мисли за активизиране на тяхната кредитна дейност и за разширение на операциите им. Очевидно било, че е наложително да се създаде някаква обединяваща организация и обща тарифа за всички популярни банки, за да може да се пристъпи към такива операции, като инкасо на ефекти, преводи на суми от един център на друг, даване и получаване на референции за кредитоспособност и пр. По-големите популярни банки начело с Пловдивската популярна банка подемат инициативата за създаването на една централна организация на популярните банки. През март 1914 г. била изпратена покана от името на

Пловдивската популярна банка до 27 популярни банки за свикването на една конференция, която да обсъди въпроса за засилване на взаимните връзки между отделните популярни банки. На поканата се отзовали само единадесет от поканените банки и било решено да се свика първият конгрес на популярните банки с първа точка от дневния ред – съюзяване на популярните банки. Конгресът на популярните банки, състоял се през май 1914 г. в София, потвърдил решението на първата конференция на популярните банки – „конференцията съзнава и приема, че съюзяването на популярните банки в Царството е една неотложна повелителна необходимост за тяхното засилване и за защита на техните интереси“ – и взел резолюция, която гласи: „Учредява се от популярните банки в София, Варна, Пловдив, Стара Загора, Радомир, Хасково, Цариброд, Станимака, Харманли, Чирпан, Кюстендил, Габрово, Свищов, Кула, Ихтиман, Ямбол и Пазарджик съюз под фирмата „Съюз на популярните банки“ със седалище, което ще се определи от конгреса.“ Идеята за създаване на подобен съюз срещнала известна съпротива от страна на управлението на Българската централна кооперативна банка, под чийто надзор се развивали отделните популярни банки. Вследствие на избухването на общоевропейската война проектът за създаването на съюз на популярните банки бил забавен, но все пак през май 1915 г. бил свикан учредителният конгрес на Съюза на популярните банки, на който бил приет проектоуставът на Съюза на популярните банки. Решено било съюзът да започне своята дейност през септември 1915 г., но поради изключителните обстоятелства, свързани с военновременната обстановка, Съюзът не могъл да започне дейността си преди септември 1916 година, приютен изпървом в помещенията на Софийската популярна банка, а скоро след това в две нарочни стаи в зданието на Българската централна кооперативна банка.

Фактически нормалната работа на Съюза на популярните банки започнала едва към 1919 г., или след приключването на войната. През тези начални години от своето съществуване Съюзът е действал предимно като едно централно съвещателно бюро на популярните банки, без някакви особени кредитни функции. Съюзът е действал за установяването на по-тесни връзки между членуващите в него популярни банки, като например установяването на взаимна кореспондентска служба и пр. Съюзът е допринесъл значително и за създаването на нови популярни банки, както и за привличането на по-голям брой популярни банки като членове на Съюза. Така към 1920 г. броят на членуващите в Съюза банки нараства на 57 банки от всички 65 популярни банки в страната – защото членуването в Съюза е изградено на базата на свободното и доброволното самоопределяне на банките. Впрочем членуването в Съюза на отделните популярни банки през този период от неговото развитие не е било съпроводено с някакви по-осезателни материални тежести извън минималните вноски съобразно размера на собствения капитал на отделните банки, необходими за издръжката на ограничения персонал на Съюза, който продължавал да действа като централно бюро за „моралното представителство“ на бързо увеличаващите се по брой и значение популярни банки в страната.

3. Кредитна централа на популярните банки. Още през 1919 г. управлението на Съюза на популярните банки трябвало да се замисли върху въпроса, дали Съюзът да остане само „морално представителство“ и организация за общи доставки и продажби, или напротив – да се превърне в една кредитна централа на членуващите в него популярни банки. Общата грижа за покровителството, надзора и кредитира-

нето на кооперативните кредитни институти в страната, както е известно, се падала на създадената нарочно за целта Българска централна кооперативна банка, която впрочем не гледала с добро око на създаването на Съюза на популярните банки и на неговото бързо развитие и закрепване през първите няколко години. Идеята за превръщането на Съюза в кредитна централа на популярните банки обаче започнала да занимава деятелите в областта на популярния кооперативен кредит и на конгреса на Съюза през 1920 г. въпросът бил поставен в дневния ред. Взето било следното принципно решение: „Необходимостта за кооперирането на всички популярни банки чрез създаването на една централа при Съюза се признава от всички, обаче въпросът засега не е проучен от популярните банки поради ненавременното изпращане на проекта за същия и делегатите нямат специален мандат за гласуване на такива важни изменения.“ След това принципно решение обаче отношенията между Съюза и Българската централна кооперативна банка станали извънредно обтегнати. Б.ц.к.банка даже издала нарочна брошура против Съюза и неговата управа, поддържайки тезата, че превръщането му в централа на популярните банки е безпредметно при наличността на нарочна държавна банка за кооперативен кредит. В края на краищата обаче тезата за превръщането на Съюза в кредитна централа надделяла, особено след като със специален закон земеделските кредитни кооперации били отнети от Б.ц.к.банка и прехвърлени наново към Българската земеделска банка. Загубата на земеделските кооперации за Б.ц.к.банка представлявала тежък удар и последната не могла да се противопостави на ръководителите на Съюза относно превръщането му в кредитна централа. Конгресът на популярните банки, членуващи в Съюза на популярните банки, решил с грамадно болшинство през юни 1921 г. да бъде изменен съюзният устав с оглед на превръщането му в кредитна централа на популярните банки.

За съжаление, поради нежеланието на управата на Б.ц.к.банка да признае изменението на устава на Съюза на популярните банки обаче, неговото фактическо превръщане в кредитна централа на популярните банки било отложено с няколко години, забележителни с ежбите и гоненията между управителните тела на Б.ц.к.банка и на Съюза, за което свидетелстват и следните редове в годишния отчет на Съюза за 1922 година: „Отношенията между Съюза и Б.ц.к.банка и през отчетната година бяха натегнати, неприязнени, дори неприятелски.“ Измененията на съюзния устав били утвърдени едва през 1923 г., а сметките на популярните банки били прехвърлени от Б.ц.к.банка към Съюза на популярните банки едва през ноември 1925 година. Съюзът естествено не прекъснал връзката си с Б.ц.к.банка, в която държал излишъците си и от която търсел кредити в случай на нужда. На свой ред членуващите в Съюза отделни популярни банки държали излишъците си на влог при Съюза, който с така събраните чужди средства кредитирал онези популярни банки, при които набирането на влогове се оказвало недостатъчно за задоволяването на всички кредитни нужди. Така Съюзът на популярните банки, превърнал се и в кредитна централа, е извършвал посредническа и компенсационна служба между популярните банки, членуващи в него доброволно и по собствено усмотрение. Съюзът изградил своята организация на принципа на автономията на отделните популярни банки – те не са лишени от свободна инициатива, но всички инициативи са координирани и контролирани, а понякога и ръководени. Съюзът запазва и занапред функцията си на „морално представителство“ на членуващите в него банки, отстоявайки техните интереси пред отговорните власти. Извън тази своя функция Съюзът извършва анкети и ревизии на банките-членове, за

която цел изградил и свой инспекторски институт. В споразумение с Б.ц.к.банка върховният контрол над популярните банки останал и за в бъдеще върху Б.ц.к.банка, докато Съюзът извършва ревизиите на кредитираните от него банки. Извън това Съюзът организира службата „преводи и инкасо“, която представлява значителни изгоди за неговите членове. Също така Съюзът извършва значителна културно-просветна дейност, издавайки списания и вестници, уреждайки кооперативни конференции и пр. Неговата централна функция естествено остава дейността му като кредитна централа на популярните банки – една функция, която не ще престава да бъде оспорвана и след победата на Съюза над Б.ц.к.банка и която десетина години по-късно ще предизвика известно разцепление всред популярните банки.

4. Изменения в устройствения закон за Българската земеделска банка преди и след войните. Устройственият закон за Българската земеделска банка претърпява редица изменения преди и след войните, най-важното от които се извършва през 1921 г., когато се засягат почти половината от всички членове на стария закон за банката. Предшестващите изменения на закона за банката се отнасят предимно до увеличението в размера на индивидуалните заеми и до процентното разпределение на печалбите на банката между основния капитал и разните запасни фондове – това е същината на двете най-важни изменения през 1905 г., през 1911 г. и 1919 година. С първото от горните три изменения на устройствения закон за банката се допускат и някои нови операции като отваряне на текущи сметки, обезпечени с ипотека, ценни книжа и стоки, които се запазват при следващите изменения на закона. Тези изменения обаче отстъпват по значение пред измененията, внесени със закона от 15 януари 1919 г., който извършва една реорганизация в устройството на банката.

Законът от 1921 г. за изменение и допълнение на устройствения закон за Българската земеделска банка внася следните по-важни промени: а) основният капитал на банката става неограничен, нарастващ ежегодно чрез отделянето на една сума, равна на 85 на сто от чистите печалби на банката; б) засилват се обращателните средства на банката чрез насочване на част от влоговете в Пощенската спестовна каса към Българската земеделска банка, а не както дотогава – изключително към Българската народна банка; в) разрешава се на банката да приема срочни влогове с капитализиране на лихвите; г) създава се нов вид кредит – мелиоративен кредит за дълготрайни земеделски мелиорации; и д) увеличават се сроковете и размерите на заемите – поради настъпилото през войните повишение в нивото на цените и обезценяване на лева.

Освен горните изменения законът от 1921 г. разширява значително функциите на Българската земеделска банка в две други насоки: като разрешава на банката да предприема по пряк или косвен път стопански мероприятия за своя сметка с цел да развива и модернизира земеделието в страната; и като поема наново ръководството и кредитирането на земеделските кредитни кооперации, прехвърлени към Българската централна кооперативна банка по време на нейното създаване. Така законът разрешава на банката: а) да купува и продава земеделски произведения от производителите; б) да строи елеватори, силози, магазини и други съоръжения, необходими за правилното уреждане на търговията със зърнени храни и на заложния кредит; в) да предприема направо с одобрението на министъра на земеделието и държавните имоти и да извършва свои предприятия от естество да развият земеделието и отраслите му. По този начин Българската земеделска банка престава да бъде само един

обикновен, макар и мощен, кредитен институт и се превръща в един голям стопански институт, чиято цел е да развива пряко или косвено – чрез собствена предприемателска дейност или чрез кредитиране – българското земеделие в неговите разновидни отрасли. Тази нова и чисто стопанска функция на банката ще придобие особено значение през следващите години и особено след избухването на стопанската криза през 1931 г. Преди да разгледаме значението на извършеното със закона от 1921 г. прехвърляне на земеделските кредитни кооперативи към Българската земеделска банка трябва да добавим, че същият закон позволява на банката още и следните операции: а) да дава заеми на земеделци както със, така и без поръчители – едно начинание, замислено в банката още през 1914 г. с цел да се облекчи отпускането на заеми на малоимотни селяни; б) да облича излишните си средства в държавни ценни книжа или да ги внася по текуща сметка в Българската народна банка, признавайки по този начин правото на последната да действа като „банка на банките“ дълго преди нейната реорганизация в модерен емисионен институт през 1928 г.; и в) да залага своя портфейл, заложните и ценните си книжа пред Българската народна банка, както и да издава с разрешение на Народното събрание заложни облигации, обезпечени с капитала ѝ и с ипотечен и мелиоративен портфейл.

През 1927 г. се извършва едно последно изменение в устройствения закон за Българската земеделска банка, който не е от особено значение, но който трябва да се спомене с оглед на пълнотата на изложението. Изменението на закона от 1927 г. засяга на първо място капитала на банката, към който се прехвърля фондът за построяване на елеватори и силози, в размер на 200 милиона лева, привидно с цел да се засилят собствените средства на банката; и привилегията на банката по обезпечаване на вземанията ѝ, която иде веднага след привилегированите вземания на държавата.

5. Прехвърляне на земеделските кредитни кооперации към Българската земеделска банка. Бързото развитие на дребния кооперативен кредит през първото десетилетие на XX век, както ни е известно, бе поставило Българската земеделска банка в невъзможност да отделя необходимите средства за кредитиране на кооперативите освен с цената на известно ограничение на другите кредити, отпускани от банката за задоволяване нуждите на селскостопанските производители. Поради това бе създадена през 1910 г. Българската централна кооперативна банка, която пое кредитирането на всички кооперативи, включително и на земеделските кредитни кооперации, чиито сметки при Б.з.банка бяха надлежно прехвърлени към новата Б.ц.к.банка. За съжаление Б.ц.к.банка не се ползвала с доверието както на онези, за услуги на които бе създадена, така и на другите, които я бяха създали. Така самата Б.з.банка, която в голяма степен се явява като създателка на новата Б.ц.к.банка, както бележи Кирил Г. Попов, „погледнала на своята рожба като на обикновен и безразличен свой клиент, към когото трябва да подсигури преди всичко своите креанси“. Средствата на новата банка били извънредно недостатъчни, за да ѝ позволят да разгъне една правилна кредитна дейност, но независимо от недостатъчността на нейните средства самата управа на Б. ц. к банка възприела една погрешна политика – една политика на неприязненост към различните съюзи на кооперативите, предпочитайки да се сношава пряко и непосредствено с отделните кооперации, като пренебрегва напълно техните съюзи. Ето защо към 1921 г. с изменение на Закона за Б.з.банка земеделските кредитни кооперации се отнемат от Б.ц.к.банка и се придават наново към Българската земеделска банка. Към мотивите на това прехвърляне на земеделските

кооперации към Б.з.банка – един кредитен институт, предназначен по същество да обслужва земеделието с кредити – трябва да се прибави и крайната слабост на средствата на Б.ц.к.банка, която я правела безпомощна да задоволи кредитните нужди на кооперациите изобщо, и частно – на земеделските кредитни кооперации; както и липсата на една обширна локална организация на банката в провинцията за бързи услуги на селските кооперативи.

Със закона от 1921 г. за изменение и допълнение на Закона за Българската земеделска банка земеделските кредитни кооперации се прехвърлят към тази банка: Б.з.банка упътва и надзирава с правата по чл. 70 от Закона за кооперативните сдружения и кредитира всички видове земеделски и кооперативни сдружения, с които върши следните операции:

а) открива на земеделските кредитни кооперации лихвени сметки въз основа на капиталите, ограничената или неограничената отговорност на членовете им срещу залог на земеделски произведения, вложени в докове, силози, магазини и пр., или оставени (поверени) за пазене на самия заемател;

б) отпуска заеми на земеделските кооперативни сдружения срещу коносаменти или търговски записи и менителници, издадени срещу изнесени земеделски произведения; и

в) приема от земеделските кредитни кооперации вноски по текущите им сметки, безсрочни и срочни влогове със и без капитализиране на лихвите.

Според същото изменение на закона кредитните кооперативни земеделски сдружения, съюзи и федерации от тях не могат да прибягват за кредит при други учреждения и лица, нито да внасят другаде своите излишъци без предварителното съгласие на Б.з.банка, която може всякога да закрива кредита на неизправните от тях и да прибере вземанията си или да иска редовно обезпечаване за тях.

След влизането в сила на горния закон Б.з.банка получила от Б.ц.к.банка 776 кооперативни сдружения с разрешен кредит до 50 милиона лева и използван кредит от кръгло 23 милиона лева. Към края на 1921 г. броят на кредитираните от Б.з.банка кооперативни сдружения нараства на 870, от които 804 земеделски кредитни кооперации, които банката е кредитирала с една сума от кръгло 150 милиона лева. През следващите години земеделските кредитни кооперации отбелязват значителен напредък както по брой, така и по размера на собствените си капитали и чужди средства: деловият капитал и фондовете на тези кооперативи се увеличава от 105 милиона лева в края на 1923 г. на 542 милиона лева в края на 1928 г. За това бързо разрастване и засилване на земеделските кредитни кооперации безспорно е допринесла чувствително и Б.з.банка чрез нейната политика на широко кредитиране на кооперативите: към края на 1928 г. кръгло 32 на сто от кредитните пласменти на банката представляват заеми на кооперативните сдружения.

6. Развитие на популярните банки през и след войните. Трите войни, водени от България през второто десетилетие на двадесетия век, забавят развитието на кооперативните кредитни сдружения, чийто прогрес бил значителен през първото десетилетие преди Балканската война. Така общият брой на популярните банки, създадени предимно в по-големите градове на Царството, нараства от 17 в 1911 г. на 23 през 1913 г. и на 30 през 1915 г. Зараждането на нови популярни банки е било забавено през Първата световна война, но непосредствено след приключва-

нето на войната броят на популярните банки започва бързо да се увеличава: десет години след приключването на войната, или в края на 1928 г., общият брой на популярните банки възлиза на 164, от които 46 селски популярни банки и останалите градски популярни банки. Популярните банки бързо стават масови организации, като броят на членуващите в тях кооператори расте ежегодно с по десетина хиляди души в следвоенния период. Към 1928 г. членовете на популярните банки надхвърлят сто хиляди души по брой въпреки известното дублиране, в смисъл че едно и също лице членува едновременно в няколко популярни банки. Едва след 1935 г. ръководството на Съюза на популярните банки започна да полага усилия за отстраняването на двойните членувания, опасни от гледището на кредитораздаването и ликвидността на пласментите на отделните банки. Тази двойственост съществува и по отношение на централната организация на популярните банки, защото след създаването на Съюза на популярните банки и превръщането му в „кредитна централа“ не всички популярни банки преминават към Съюза – една част от тях продължават да бъдат кредитирани направо от Б.ц.к.банка, докато ограничен брой банки остават съвсем самостоятелни или „свободни“, т.е. неприкрепени нито към Б.ц.к.банка, нито към Съюза на популярните банки. Това обстоятелство обяснява различието в данните за броя на действалите популярни банки през периода до 1928 г. – в зависимост от това, дали се използват данните на Главната дирекция на статистиката или на Б.ц.к.банка, или на Българската народна банка, или, накрая, на самия Съюз на популярните банки.

Навлизането на популярните банки в селата е било покровителствано от Съюза на популярните банки, който поощрявал учредяването на селски популярни банки. В някои случаи финансово силни земеделски кредитни кооперации се превръщали в популярни банки. Трансформацията на подобни земеделски кредитни кооперации в популярни банки била улеснена и от обстоятелството, че самите популярни банки, макар и твърде предпазливо отначало, се занимавали с чисто стопанска дейност извън редовната им кредитна дейност: създавали свои стопански предприятия, включително магазини за общи доставки. По този начин преобразуваните в популярни банки земеделски кредитни кооперации могли да запазят своите стопански отдели и след трансформирането им в популярни банки. В други случаи обаче успоредно със земеделските кредитни кооперации в едни и същи селища били учредявани и популярни банки – нещо, което създавало известно съревнование между тях и често пъти не позволявало бързото им закрепване и развитие. Това дало повод на известни среди да гледат скептично на учредяваните в селата популярни банки, но Съюзът на популярните банки съзнателно подкрепял с кредити само онези банки, за чието правилно развитие съществували обективни условия в съответните населени места. Въпреки това не може да се отрече обстоятелството, че много от така създадените популярни банки представлявали съвсем слаби кредитни организации, чието анемично съществуване се поддържало донякъде от кредитите, отпускани било от Съюза на популярните банки, било от самата Б.ц.к.банка.

Въпреки бързото развитие на популярните банки след Първата световна война тяхното значение за българската кредитна система оставало далече под това на частните акционерни банки. Към края на 1928 г. например общата сума на влоговете в популярните банки възлизала само на 825 милиона лева срещу влогове за 4200 милиона лева в частните и акционерните банки и не повече от 640 милиона лева

влогове в Пощенската спестовна каса. Популярните банки събирали чужди средства (влогове) измежду най-различни социални слоеве: дребни търговци, земеделци, занаятчии, чиновници и пр. След 1925 г. много популярни банки въвеждат така наречените детски влогове, които се развиват твърде задоволително, разрешавайки една важна социална задача и снабдявайки банките със сравнително дългосрочни чужди средства. Като кредитни организации на сравнително по-слабите икономически слоеве от населението популярните банки поощряват в следвоенния период предимно два вида кредити: заеми срещу поръчителство и текущи сметки срещу поръчителство. Сконтовата операция, макар и не съвсем непозната за тях, както и заемите и текущите сметки срещу залози играят съвсем третостепенно значение при кредитораздаването от страна на популярните банки. Пласментите на популярните банки в „стопански предприятия“ представляват, средно взето, към една десета част от сумата на пласментите им в кредити и ценни книжа за периода до 1928 г. – това са пласменти в стоки от собствените потребителни магазини на някои популярни банки или от магазините им за общи доставки на занаятчийски материали и машини, или в разни предприятия, като електрически централи, винарски изби, фурни и пр. С една дума, популярните банки не се ограничават само до чисто кредитна дейност, а предприемат сами известни стопански предприятия с цел да улеснят своите членове и евентуално да пласират част от средствата си в собствени здрави предприятия. Тяхното бързо развитие в следвоенния период превръща популярните банки в едни от основните стълбове на българската банкова система.

7. Развитие на частните и акционерните банки през и след войните. Както бе изтъкнато в предходната част на настоящия курс, правилното развитие на частните и акционерните банки в страната датира от 1906 г. насам и се намира в пряка връзка с навлизането на чуждестранни капитали в българското народно стопанство. До 1912 г. в страната съществували към 67 частни и акционерни банки с внесен капитал в размер на 36 милиона лева и с чужди средства към 118 милиона лева. Измежду тези 67 банки по-големите били следните три чуждестранни банки: Кредитна банка, Българска генерална банка и Балканска банка, и двете български банки – Българска търговска банка и банката „Гирдап“. През войните били създадени още няколко големи банки с (предимно) чуждестранни капитали, като основаната през 1917 г. Франко-българска банка за международна търговия и сравнително краткотрайната Австро-българска кредитна банка, учредена в София през 1918 г. След Първата световна война в София биват учредени още две големи чужди банки – Италианска и българска търговска банка (1921 г.) с основен капитал 12 милиона лева и Франко-българска банка за България (1922 г.) с основен капитал 50 милиона лева. В предстабилизационния период от 1919 г. до 1923 г. обаче много от българските акционерни дружества, включително и акционерните банки, почувствали се с ограничени собствени средства вследствие на инфлацията, а също и застрашени от бушуващите тогава вътрешнополитически борби, започнали да прибягват до сътрудничеството на чуждия капитал, за да се чувстват финансово заздравени и обезпечени срещу посегателствата на властта. По същите съображения някои частни предприятия и банки се превърнали в акционерни дружества с участието на чужди капитали. Така Българската търговска банка привлякла участието на чужди (френски) капитали в собствените си средства; същото извършила и Българската банка за международна търговия. Общо взето, големите частни и акционерни банки след войните се развиват като банки с

предимно чужди капитали, най-вече френски, белгийски, немски, унгарски и италиански капитали. Акционерните банки с (предимно) чужди капитали нарастват по брой от 4 през 1911 г. на 10 през 1920 г. и на 13 към края на 1926 г. с внесен капитал в размер на кръгло 268 милиона лева в края на 1926 г. срещу 95 милиона лева в края на 1921 г. и само 15 милиона (предвоенни) лева в края на 1911 г. Приливът на чужди капитали в българската банкова система е бил особено чувствителен през годините от 1923 до 1926 г. включително, в резултат на което частните акционерни банки в страната придобили предимно характер на институти с чужди капитали.

Това твърдение естествено се отнася предимно до големите частни и акционерни банки. Общият брой на частните и акционерни банки в страната нараснал твърде бързо: от 45 банки през 1914 г. на 87 банки през 1919 г. и на 117 банки в края на 1925 г. Голям брой от тези банки обаче били съвсем слаби кредитни институти: кръгло една четвърт от общия брой на действащите акционерни банки през 1920 г. били с основен капитал под цифрата един милион лева, а повече от половината от всички частни и акционерни банки – с основен капитал до пет милиона лева. Банковият капитал след войните се съсредоточавал предимно в столицата, която добила първостепенно значение като финансов и стопански център: почти една трета от всички действащи банки били в София и тези банки притежавали над половината от общата сума на внесения капитал на всички частни и акционерни банки в страната. Първостепенно значение обаче имали така наречените големи девет частни банки, а именно: Италианска и българска търговска банка, Франко-белгийска банка, Кредитна банка, Балканска банка, Българска генерална банка, Франко-българска банка за международна търговия, Българска търговска банка, Банка за народен кредит и Българска банка. Към тях трябва да се прибави и основаната през 1926 г. Централна банка на българските провинциални банки с номинален капитал от 12 милиона лева. Тези девет големи банки, от които първите пет с предимно чуждестранни капитали, са притежавали към половината от сумата на собствените средства (капитал и фондове) на всички действащи към 1923–1928 г. частни и акционерни банки в страната. Извън чуждите средства (влогове), набирани от местното население, големите пет банки с чуждестранни капитали, а в по-малка степен и другите четири български големи банки с участие на чужди капитали използвали и нарочни кредити от чужбина за засилване на чуждите си средства. Лихвеният процент в България бил все още твърде висок след фактическата стабилизация на лева в края на 1923 г. и големите банки могли с изгода за тях да привличат чужди кредити под формата на текущи влогови сметки със сравнително по-ниска лихва и да активизират кредитната си дейност въз основа на тези кредити. Характерното за частните и акционерните банки през следвоенния период се свежда до следното: бързо увеличение в броя на банките и създаването на голям брой малки частни банки в провинцията; концентрация на големите банки в столицата; засилено участие на чуждестранни капитали в акционерните банки; обилно използване на краткосрочни чужди кредити под формата на влогове от страна на големите банки; и сравнителна независимост на големите частни и акционерни банки от кредитните услуги на Българската народна банка поради значителните краткосрочни чужди кредити, с които се ползвали тези банки. Някои от големите чужди банки притежавали партиципации в български индустриални предприятия, отразени в балансите им с незначителни суми, но други от тях кредитирали обилно онези индустриални предприятия, в които бил вложен и чужд капитал

от средите на акционерите на самите банки. Така връзките на големите чужди банки с местната индустрия се разширявали по пътя на кредитирането, под формата на „текущи дебиторни сметки“, до степен да бъдат използвани краткосрочни кредити за сравнително дългосрочни индустриални инвестиции.

8. Структурата на българската кредитна система към 1928 г. Анализът на промените в българската банкова система през и след войните ни позволява да получим ясна представа за структурата на кредитната система към 1928 г. по време на легалната стабилизация на лева и превръщането на Б.н.банка в модерен емисионен институт. Извън трите държавни банки – Б.н.банка, Българската земеделска банка и немощната Б.ц.к.банка, набирането на спестяванията на населението и съхраняването на временно излишните оборотни средства на стопанските деятели било извършвано от следните кредитни институти: стотиците земеделски кредитни кооперации, прикрепени към Б.з.банка, в която държали излишъците си и от която били обилно кредитирани след прехвърлянето им от Б.ц.к.банка към Б.з.банка през 1921 г.; големия брой градски и селски популярни банки, членуващи в болшинството си към тяхната кредитна централа – Съюза на популярните банки, или към Б.ц.к.банка, или стоящи извън тези два института като „свободни“ популярни банки; стотината малки частни и акционерни банки в провинцията и по-големите такива банки в столицата и другите големи градове на Царството начело с „големите девет частни софийски банки“, сравнително самостоятелни в своята кредитна дейност и държащи излишъците си в централния емисионен институт; и Пощенската спестовна каса с нейните многобройни станции в по-големите населени центрове, държаща излишъците си предимно в Б.н.банка и в по-малък размер в Б.з.банка. Естествено към така очертаната организация на кредитната система трябва да се прибавят многобройните клонове и агентури както на Българската народна банка, така и на Българската земеделска банка в околийските центрове и по-големите населени места.

Върхът на тази кредитна пирамида се заема от Б.н.банка, и то преди още да бъде превърната в модерен тип на емисионна банка – в нея Б.з.банка, Б.ц.к.банка и големите частни банки държали своите временни излишъци и от нея те получавали кредити в случай на нужда. На свой ред Българската земеделска банка кредитирала, между друго, земеделските кредитни кооперации, а Б.ц.к.банка, доколкото средствата ù позволявали – Съюза на популярните банки и членуващите направо към нея популярни банки. Съюзът на популярните банки, на свой ред действащ като „кредитна централа“ на своите членове, кредитирал популярните банки, които обслужвали с кредит дребните стопански деятели, търговци, занаятчии, земеделци, чиновници и пр. Българската земеделска банка и придадените към нея земеделски кредитни кооперации обслужвали с кредит предимно селското стопанство, докато задачата на Б.ц.к.банка била да подпомага предимно градските популярни банки и други кооперативи. Кредитираните от Б.н.банка частни и акционерни банки на свой ред обслужвали с кредит по-едрите стопански деятели, индустриалците, вносителите и износителите и посредниците при вътрешната търговия. Самата Българска народна банка до момента на нейното реорганизиране в модерен емисионен институт представлявала мощен източник на кредити за търговци, индустриалци и едри землевладелци, както и за нуждите на държавата, на окръжията и общините, които впрочем били кредитирани и от Българската земеделска банка в по-ограничен размер. Тази структура на българската кредитна система, установена към 1928 г., ще се запази с

малки изключения до днешни дни, но след значителни изпитания и сътресения през последвалия период на стопанската депресия и през Втората световна война.

ГЛАВА IX. КРЕДИТНАТА СИСТЕМА И СТОПАНСКАТА КРИЗА ОТ 1929–1931 г.

1. Частично въвеждане на златно-девизния монетен еталон в 1929 г. С предстабилизационното изменение на устройствения закон за Б.н.банка в 1928 г. българското правителство се задължаваше да поддържа чрез Б.н.банка стабилността на българската монета по отношение на златото, като въведе не само фактически, но и юридически златно-девизния монетен еталон; и да отмени действието на Закона за търговията с чужди платежни средства в срок до шест месеца след законната стабилизация на лева по отношение на златото. След легалната стабилизация на лева и трансформацията на Б.н.банка в модерен емисионен институт към края на 1928 г. правителството и банката трябвало да пристъпят към изпълнение на горните задължения през първата половина на следващата 1929 г. За нещастие стопанското положение на страната през втората половина на 1928 г. и през 1929 г. не благоприятствало въвеждането на златно-девизния еталон и премахването на ограниченията върху търговията с външни платежни средства. Реколтата от 1928 г. била твърде слаба, а дългата и остра зима на 1928/1929 г. причинила измръзването на голяма част от пролетните посеви през 1929 г. Налице били следователно условията за неблагоприятното развитие на търговския баланс на страната поради намалението в експортните възможности на българското народно стопанство. Същевременно периодът от началото на 1928 г. се характеризира и с едно чрезмерно увеличение в стойността на вноса, подклаждано не само от нарастването на златните резерви на Б.н.банка вследствие на стабилизационния заем, но и от значителните краткосрочни чуждестранни кредити, получавани от големите чужди банки в столицата, възлизащи на 2846 милиона лева през 1928 г. и на 1967 милиона лева през следващата 1929 г., и то предимно през първото полугодие на годината. Неблагоприятното развитие на търговския баланс през 1928 г. и 1929 г. и последвалото силно намаление в девизните резерви на Б.н.банка представлявало пречка за въвеждането на пълна свобода при търговията с външни платежни средства и банката била принудена със съгласието на съветника при нейното Централно управление да изработи един нов закон за търговията с външни платежни средства, влязъл в сила от 1 юли 1929 г.

Този нов закон за търговията с външни платежни средства премахвал ограниченията при задоволяването на някои по-дребни девизни нужди, но запазвал напълно съществуващия дотогава контрол на Б.н.банка върху отпускането на девизи в по-голям размер, който и занапред трябвало да става само на базата на доказани реални нужди. Според нарочния правилник за прилагане на Закона за търговията с външни платежни средства „всички сделки с външни платежни средства (девизи и банкноти) се извършват от Българската народна банка или под неин контрол с изключение на тези с нестабилизираните по отношение на златото девизи“. Според закона и неговия правилник външни платежни средства се отпускат само за доказани нужди: за внос на стоки, ако вносът е вече реализиран, но срещу фактура и вносна декларация; срещу

коносаменти въз основа на авизото на банката, на която коносаментът е изпратен за инкасо, и срещу задължението на вносителя да представи оправдателни документи за навло, застраховки и аварии, но пак срещу непосредственото или допълнителното представяне на оправдателни документи; и за предстоящ внос и за капариране на стоки на сума до сто хиляди лева – само с декларация за реалността на нуждата. Следователно търговията с външни платежни средства била фактически свободна в размер до сто хиляди лева: „за всяка сума до сто хиляди лева просителят е длъжен да подаде декларация пред Б.н.банка, в смисъл че сумата му е необходима за реални нужди. Едно и също лице не може да купи повече от сто хиляди лева дневно чужда валута“. Същевременно правилникът предвижда, че „Българската народна банка в съгласие с министъра на финансите може да определи банките, които ще бъдат упълномощени да продават девизи или други платежни средства до размер на сто хиляди лева при условия, предвидени в настоящия правилник. Казаните банки ще бъдат длъжни да се отчитат пред Българска народна банка най-късно на следния ден след операцията“. Освен това „банките, банкерите и сарафите, опериращи с банкноти на сарафски начала, водят за покупките и продажбите си специален регистър и бордера“. Накрая, забранява се износът на български банкноти, златни монети или злато на кюлче, забранява се и продажбата в странство на левове, принадлежащи на местни лица, но за пътнически нужди могат да се изнасят извън пределите на Царството и без разрешение на Б.н.банка български банкноти само до пет хиляди лева на лице. Естествено, курсовете на всички външни плащания съгласно закона се определят от Б.н.банка и всички покупки и продажби се извършват в границите на тези курсове. Нарушителите на Закона за търговията с външни платежни средства се наказват съгласно чл. 20 от правилника с глоба до един милион лева или със затвор до шест месеца.

В заключение следователно златно-девизният еталон бил въведен в България на 2 юли 1929 г. само частично, при фактически свободен режим на покупко-продажби на девизи само в размер до сто хиляди лева, срещу една незадължаваща декларация от страна на просителя за реалността на нуждите, за които се иска валута. Това представлявало все пак едно подобрение спрямо режимите, въведени със законите от 1924 г. и от 1926 г., но и тази относителна свобода на търговията с външни платежни средства не била дълготрайна – само две години по-късно вследствие на стопанската и кредитната криза от 1929–1931 г. Б.н.банка ще трябва наново да въведе пълен контрол над търговията с външни платежни средства.

2. Кредитното разширение през периода на стопански подем 1928–1929 г. Легалната стабилизация на лева и превръщането на Б.н.банка в модерен емисионен институт съвпадат по време с едно забележително активизиране на световната стопанска дейност, съпроводено с повсеместно покачване в цените на стоките, увеличение в печалбите и нарастване на доверието на стопанските деятели в бъдещето. Специално за България стабилизацията на лева и получаването на двата външни заема от 1926 г. и 1928 г. допринесли значително за засилването на стопанската дейност изобщо и за затвърждаването на оптимизма всред стопанските деятели. Незадоволителната земеделска реколта от 1928 г. и измръзването на част от пролетните посеви в началото на 1929 г. не могли да смутят хода на стопанската дейност. Покачването в нивото на цените предизвикало известно увеличение в сумата на влоговете в кредитните институти през 1928 г. и началото на 1929 г., което дало възможност на банките да разширят кредитната си дейност. Допуснати били известни увлечения във вноса на стоки от

чужбина – увлечения, които били улеснявани, между друго, и от относителната свобода в търговията с външни платежни средства след частичното въвеждане на златно-девизния еталон през юли 1929 г. Девизните резерви на Б.н.банка показвали обезпокоително намаление: от 2736 милиона лева в края на 1928 г. на 1063 милиона лева в началото на следващата 1929 година. Независимо от това стоковият кредит получил чувствително развитие през тези две години: към края на 1929 г. според известни приблизителни оценки размерът на стоковия кредит възлизал на кръгло 3900 милиона лева – една твърде значителна сума, с която е бил увеличен вносът в страната извън стоките, внесени от чужбина и предизвикали намалението в девизните резерви на емисионния институт. Накрай, банковият кредит в страната се разширявал обезпокоително от началото на 1928 г. до есента на следващата 1929 година: през този период от една година и девет месеца пласментите в кредити на частните банки например се увеличили с кръгло 50 на сто, а разширението в салдото на кредитите, отпуснати от другите банки, включително и от популярните банки, било също значително. Явно е следователно, че през 1928 г. и първите девет месеца на 1929 г. в страната се развила една кредитна инфлация, която предизвикала увеличение в запаса от стоки в индустрията и търговията и особено на стоки от чуждестранен характер.

Както всяко по-чувствително кредитно разширение, така и кредитното разширение в България през 1928–1929 г. почивало на нездрави основи. Влоговете в кредитните институти действително били нараснали и позволявали известно разширение в обема на банковия кредит; но влоговете се намират в пряка връзка с кредитните пласменти на банките, в смисъл че всяко разширение в обема на кредитните пласменти влече след себе си известно увеличение и в обема на банковите влогове. На второ място, голямото увеличение в обема на вноса и препълването на пазара със стоки от чуждестранен произход било извършено в голяма степен чрез стокови кредити със срок от три месеца до една година. Тези стокови кредити ангажирали девизните резерви на емисионния имститут за едно по-далечно време и то тъкмо в един период на силно намаление на девизните резерви на банката. На трето място, чувствителното увеличение в обема на кредитните пласменти на частните банки се дължало в голяма степен на големите краткосрочни кредити, получени от софийските чуждестранни и големи български частни банки от чужбина. Според отчетите на Б.н.банка сумата на получените чуждестранни краткосрочни кредити от големите частни банки в столицата възлизала на 2846 милиона лева през 1928 г. и на други 1967 милиона лева през следващата 1929 година. Тази кредити с краткосрочен характер могли да бъдат изтеглени в даден момент от народното стопанство и да предизвикат значителни затруднения за емисионната банка, чиито девизни резерви и без това намалявали ежемесечно вследствие на увлеченията по вноса на стоки от чужбина и относителната свобода в търговията с външни платежни средства. В страната съществували към 1929 г. около 600 държавни, обществени, кооперативни и частни банки – един прекомерно голям брой банки за една сравнително малка и бедна държава като България. Този голям брой банки, разпокъсаността на банките и липсата на точна информация между банките, както и конкуренцията между тях, обясняват значителното кредитно разширение през 1928 г. и 1929 година. Самата Б.н.банка въпреки обстоятелството, че съзирала опасността от прекомерното разширение на вноса и намалението на девизните ù резерви, кредитирала обилно всички групи банки: сконтовият портфейл на банката се повече от удвоил за времето от края на 1928 г. до есента на 1929 г., като

главното увеличение настъпило чрез ресконтиране на портфейла на другите кредитни учреждения – на частните и обществените банки.

3. Банковата криза от есента на 1929 година. Както бе вече изтъкнато, препълването на пазара с местни и особено с чуждестранни стоки през 1928 г. и първата половина на 1929 г. не държало сметка за купувната сила на населението, която била неблагоприятно засегната от слабата земеделска реколта през 1928 г., от измръзването на пролетните посеви през зимата на 1928/29 г. и от настъпилото през пролетта на 1929 г. спадане в международните борсови цени на зърнените храни и на тютюните. Така общият индекс на цените на едро се покачил с кръгло 20 на сто за времето от юли 1928 г. до април 1929 г. включително, или само за 10 месеца през периода на кредитното разширение, за да спадне с около 12 на сто от април 1929 до края на същата година – едно твърде чувствително понижение за толкова кратък срок от време. Спадането на цените и незадоволителното състояние на търсенето във вътрешния пазар предизвикали значителни затруднения за търговци и индустриалци, но особено за по-големите фирми вносителки. Междувременно Българската народна банка повишила сконтовия си процент от 9% на 10% на 2 юли 1929 г., или на следния ден след влизането в сила на новия закон за търговията с външни платежни средства. Това повишение на сконтовия процент е било извършено под натиска на голямата загуба на девизни резерви от страна на банката вследствие на прекомерния внос, на твърде чувствителното разширение в обема на банковия кредит и на затрудненията на някои големи стопански предприятия в страната, включително и фалита на известната търговска къща „Братя Белови“. Стопанската стагнация, настъпила след пролетта на 1929 г., не се дължала толкова на прекомерното разширение в обема на банковия кредит, колкото на спадането в цените на основните български експортни произведения, но тази стопанска стагнация, предизвиквайки затруднения за голям брой предприятия в страната, разклатила доверието на стопанските деятели в бъдещето и се превърнала в една „криза в доверието“ през есента на 1929 г.

В началото на октомври 1929 г. се появила опасност от избухването на една банкова криза вследствие затрудненията на някои по-малки банки, произлизащи от затрудненията, в които изпаднали кредитираните от тях търговски предприятия. Така резервите на банките при Б.н.банка намалели от 1200 милиона лева в края на януари 1929 г. само на 135 милиона лева в края на септември същата година – едно намаление, дължащо се на тегленето на суми по влоговите сметки на клиентите на банките поради разклащането на доверието в банковата система, предизвикано от затрудненията на някои по-малки банки. Българската народна банка влязла действително в ролята си на „банка на на банките“ и подпомогнала с кредити някои от застрашените банки, вследствие на което и нейният сконтов портфейл нараснал до рекордно равнище в края на октомври 1929 г. От друга страна обаче, Б.н.банка не положила достатъчни грижи за облекчаването на всички затруднени банки и особено на по-малките частни банки, чиито затруднения били сравнително най-големи. В отчета на банката за 1929 г. се намира и следната мисъл: „При явната невъзможност да се спасят някои слаби кредитни институти Българска народна банка със съдействието на другите кредитни институти положи всички усилия, за да се запазят интересите на вложителите при ликвидиране останалия им актив.“ Недостатъчната помощ, оказана от страна на Б.н.банка на изпадналите в затруднения малки банки през кризисната есен на 1929 г., предизвикала известна критика срещу банката от страна на част от общественото мнение. С дейст-

вието си обаче Б.н.банка преследвала между другото една реорганизация на банковата система в страната в смисъл да се постигне сливане на по-малките банки с оглед на крайното заздравяване на кредитната система. И наистина, подобни сливания били в ход още към края на 1929 г. и продължили през следващата 1930 година.

За остротата на банковата криза от края на 1929 г. свидетелстват и данните за броя и сумата на протестираните полици и за несъстоятелностите и мораториумите. Броят на протестираните полици нараснал от кръгло 200 хиляди за 1928 г. на кръгло 250 хиляди за 1929 г. и достигнал кръгло 350 хиляди през 1931 г. на стойност над три милиарда лева срещу 2123 милиона лева за предходната 1929 г. и само 1432 милиона лева за 1928 година.

Броят на несъстоятелностите нараснал от 93 за 1928 г. на 107 за 1929 г. и на 224 за 1930 г., а броят на мораториумите – от 153 за 1928 г. на 211 за 1929 г. и на 619 за 1930 г. Тази банкова криза предизвикала, между другото, и изготвянето на нарочен законопроект за защита на спестяванията и за контрол над банките, както и редица други мероприятия за облекчаване [на] неблагоприятните последици на стопанската и банковата криза от края на 1929 г., представляващи значителни промени в областта на българското банково и парично дело.

4. Законът за защита на влоговете от 1931 година. Затрудненията на някои местни банки през и след банковата криза от 1929 г. предизвикали внасянето на законопроект в Народното събрание за регулиране на банките и за защита на влоговете. Приемането на законопроекта се забавило и той влязъл в сила едва на 12 януари 1931 г. като Закон за защита на влоговете. Впоследствие този закон бива изменен и допълнен чрез друг законодателен акт от 13 май 1933 г., известен като Закон за защита на спестовните влогове при частните банки. Впрочем и първият закон за защита на влоговете от 1931 г. се е отнасял само до частните банки, като контролът върху земеделските кредитни кооперации и популярните банки бил възложен на Б.з.банка, респективно на Б.ц.к.банка. По-важните постановления на Закона за защита на влоговете се свеждат до следните норми:

За прилагане разпорежданията на закона за защита на влоговете при Министерството на финансите се учредява нарочен институт под название Банкерски съвет, който извън другите си обязаности дава мнение за откриване на нови банки или клонове от чуждестранни банки. Разрешението за създаване на нова банка може да бъде дадено само от министъра на финансите, след като последният вземе мнението на Банкерския съвет, в който участват представители на самото министерство, на Б.н.банка, на банковата секция към Съюза на акционерните дружества и на сдружението на българските провинциални банки. Юридическата форма на новооснованата банка може да бъде само акционерна или командитно-акционерна. Минималната сума на напълно внесения капитал на една новооснована банка не може да бъде помалка от 30 милиона лева за София, 20 милиона лева за Пловдив, Русе и Бургас и 10 милиона лева за останалите населени места в страната. Новооснованата банка може да пристъпи към приемане на влогове само ако притежава специално разрешение за целта от министъра на финансите, но подобно разрешение може да се получи най-рано след една година от съществуването на новата банка. На банките е забранено да извършват търговско-спекулативни операции, а за обезпечаване защитата на влоговете се определят известни максимални и минимални съотношения. Така съотношението между спестовните влогове (срочни и безсрочни) и собствените средства

на банката (капитал и резерви) не може да бъде по-голямо от 800 на сто. На второ място, най-малко две трети от сумата на спестовните влогове трябва да бъде пласирана в ликвидни пласменти като търговски портфейл с максимум тримесечен срок, аванси срещу залог на стоки и срещу залог на държавни и гарантирани от държавата ценни книжа. Сумата на отпуснатите кредити на всички членове на управителния и контролния съвет на дадена банка не може да надвишава по съвкупност 7 на сто от размера на основния капитал на банката. Съотношението между дивидентните книжа (съучастия) и собствените средства на банката не може да бъде повече от 25 на сто. Освен това всички частни банки са длъжни да държат преки гаранции за спестовните влогове, блокирани по специална сметка при Б.н.банка в разполагаеми средства (портфейл и пари или ценни книжа) в размер на 10% от сумата на приетите спестовни влогове. Същевременно за ликвидност банките са длъжни да държат 5% от общата сума на спестовните и търговските влогове в пари, портфейл или ценни книжа на разполагаем влог в Българската народна банка, от който могат да се правят изтегляния само за изплащане на влогове под контролата на Б.н.банка. Накрай, най-малко една пета част от запасния капитал трябва да бъде облечен в български държавни или гарантирани от държавата ценни книжа и да се съхранява в Б.н.банка. На Банкерския съвет се възлага задачата за установяване на типов баланс за частните банки, еднакво задължителен както за съществуващите и заварените от закона банки, така и за новите банки, основавани в бъдеще. Всички заварени от Закона за защита на влоговете (1931 г.) акционерни или командитно-акционерни банки, еднолични фирми, събирателни командитни и о[граничено] о[тговорни] дружества са длъжни в едногодишен срок да изпълнят и се съобразят напълно с всички изисквания на този закон, както и да удостоверят в същия срок, че притежават основен и запасен капитал поне в размер на 25% от посочените в закона размери. Едно последно постановление на закона задължава всички банки да представят в Банкерския съвет и в Българската народна банка в едномесечен срок тримесечни пробни баланси (от края на всяко тримесечие), а също и окончателния си годишен баланс, съставен по определения от Банкерския съвет образец на типов баланс. Така се поставя и основата на българската банкова статистика, която въобще не била правилно уредена преди влизането в сила на Закона за защита на влоговете от 1931 г., изменен и допълнен под названието Закон за защита на спестовните влогове при частните банки на 13 май 1933 г. Този закон въпреки известни непълноти в неговия първоначален текст (от 1931 г.) запълнил една неотложна нужда от публичен контрол над частните банки и се явява като пряка последица на стопанската и банковата криза от втората половина на 1929 г. Той предизвикал значителни сливания на малки частни банки – една тенденция, започнала още през предходната 1930 г. със сливането на Българска банка, Банка за народен кредит и Франко-българска банка за международна търговия в една нова банка – „Съединените български банки“ – с основен капитал 100 милиона лева.

5. Девизната и банковата криза от есента на 1931 година. Започналото през пролетта на 1929 г. влошаване на стопанската конюнктура продължава непрекъснато през следващите години. Общият индекс на цените на едро спада ежемесечно след пролетта на 1929 г., като понижението от април 1929 г. до края на 1931 г. възлиза на 38 на сто – едно извънредно силно понижение, което предизвикало голямо намаление в купувната сила на селскостопанските произведения и на други слоеве от населението. За щастие в количествено отношение реколтата през 1930 г. била

по-добра от тази през 1929 г., а реколтата от 1931 г. била още по-добра благодарение на по-благоприятните климатически условия. Поради продължителното спадане в международните цени на зърнените храни правителството учредило със закон от 26.XII.1930 г. една нарочна Дирекция за закупуване на зърнени храни по цени, повисоки от действителните пазарни цени. Търговският баланс приключил с чувствителен излишък за 1930 г. и 1931 г. предимно благодарение на ограничения внос и на засиления износ на зърнени храни. Настъпилите големи затруднения в земеделието, индустрията и търговията обаче предизвикали продължение на тенденцията към протести на полици, обявяването на несъстоятелности и мораториуми през 1930 и 1931 г. Въпреки ограниченията на вноса златно-девизните резерви на Б.н.банка намалявали почти ежемесечно: от 1069 милиона лева в края на 1929 г. на 424 милиона лева в края на 1930 г. и на 211 милиона лева в края на септември 1931 година.

Към края на лятото на 1931 г. обаче в международния паричен пазар настъпили известни смущения, които не останали без въздействие върху развитието на българското народно стопанство. Голямата банкова криза през юли в Германия, Австрия и Унгария, предизвикана от неустойката на известната банкова къща „Кредитанщалт“, причинила изчезването на доверието в международния паричен пазар. Значителни чужди и най-вече английски капитали били засегнати от неустойката на въпросната банка, а възможността от едно влошаване на банковата криза в Германия предизвикала бързо изтегляне на краткосрочните чуждестранни капитали, вложени в Германия и Австрия. Паниката се разраствала ежедневно и постепенно обхванала собствениците на краткосрочни чуждестранни капитали в Англия; последвало теглене на суми от английските банки и превръщането им в други златни и незастрашени от банковата криза валути. Златните резерви на английската емисионна банка започнали да намаляват застрашително към края на лятото на 1931 г. Сконтовите проценти в по-големите държави се покачили чувствително през август – на 15% в Германия, на 7% в Австрия, на 3 1/2%, 4 1/2% и 6% в Англия. В Германия и Австрия бил обявен мораториум за плащанията, а английската банка след загуба на по-голямата част от златните си резерви била принудена да отмени действието на златния еталон на 21 септември 1931 г. и да превърне английската лира стерлинга в една обезценена книжна валута.

Тези бързи и дълбоки промени в международния паричен пазар не останали без известно въздействие и върху развитието на паричния пазар в България. На първо място, те предизвикали едно бързо и чувствително изтегляне на краткосрочни чуждестранни кредити от страната, особено през последното тримесечие на 1931 г., макар че по-голямата част от тези кредити била вече изтеглена през 1930 и първите девет месеца на 1931 г. Според оценката на Българската народна банка през кризисната 1931 г. са били изтеглени над 400 милиона лева краткосрочни чуждестранни кредити, като общата сума на изтеглените подобни кредити от времето на банковата криза през 1929 г. до края на 1931 г. възлиза на кръгло 2500 милиона лева. През септември 1931 г. Българската народна банка била принудена да повиши наново сконтовия си процент и да разшири значително реесконта си вследствие на затрудненията на някои от големите частни банки. Кризата в доверието и повишението на официалния сконтов процент наложили известна въздържаност при кредитораздаването от страна на всички групи банки. Част от вземанията на Б.н.банка в чужда валута обаче били блокирани в чужбина вследствие на банковата криза от

лятото на 1931 г., на последвалия мораториум и на въвеждането на значителни ограничения при търговията с девизи. Неблагоприятното развитие на платежния баланс на страната през 1931 г., изтеглянето на значителните чуждестранни кредити от народното стопанство и недоверието към българската валута принудили управлението на Българската народна банка да поиска и наложи премахването на златно-девизния еталон и въвеждането на чувствителни девизни ограничения в страната чрез едно подновяване на съществуващия от 1923 г. насам девизен монопол на банката. Същевременно бедственото положение на селскостопанските производители вследствие катастрофалното спадане в цените довело до известни законодателни мероприятия за облекчаване на длъжниците и за закрила на земеделеца стопанин – мероприятия, които засягат пряко кредитната система на страната.

6. Изоставяне на златно-девизния еталон през септември 1931 г. Изоставянето на златно-девизния еталон и повторното въвеждане на камбиалния монопол за Б.н.банка се явяват като логическа последица на кредитното разширение през годините 1928 г. и 1929, както и на международната девизна и банкова криза от лятото и ранната есен на 1931 г. Резервите на Българската народна банка в златни девизи намаляват от 2736 милиона лева в края на 1928 г. на 1063 милиона лева в края на 1929 г., на 424 милиона лева в края на 1930 г. и на 182 милиона лева в началото на октомври 1931 г. Златното покритие на задълженията на виждане на банката спаднало под законния размер от 35% в края на септември 1931 г. и с това въпросът за изоставянето на златно-девизния еталон бил вече предрешен. Така Законът за търговията с външни платежни средства от 1 юли 1929 г. бил изменен и допълнен с един нов Закон за търговията с външни платежни средства от 15 октомври 1931 г. и един Правилник за прилагане на Закона за търговията с външни платежни средства, влязъл в сила на 28 октомври 1931 г. Според тези нов закон и правилник за неговото приложение всички сделки с външни платежни средства (девизи и банкноти) се извършват под контрола на Българската народна банка. В случай на ограничения в някоя държава относно търговията с нейната валута Б.н.банка може да преустанови операциите си с тази валута. Курсовете на всички външни платежни средства се определят от Б.н.банка, като за нестабилизираните валути банката може да се отклонява от разпорежданията на чл. 3 от нейния устройствен закон, предвиждащ изчислението на курсовете с оглед на златното съдържание на чуждите монети, разноските по превоза на злато и осигурителните премии. Българската народна банка не носи отговорност, в случай че откаже да даде някому чужди девизи (фактическото изоставяне на златно-девизния еталон). Банките и банкерите не могат вече да търгуват свободно с външни платежни средства до определения максимален размер – те могат да извършват покупки и продажби на чужди девизи за сметка на свои клиенти само чрез Б.н.банка и по определени от нея курсове – ако банката намери, че нуждите, за които се искат девизи, са реални и оправдават продажбата на девизи от нейна страна.

С една дума, валутните ограничения, въведени на 15 октомври 1931 г. с изменението на Закона за търговията с външни платежни средства, засилват контрола и разширяват компетенцията на Б.н.банка върху всички видове валутни операции. За да се спре увеличението на задълженията към странство, законът изисква предварително съгласие на министъра на финансите, за да може кое да е държавно учреждение да се ангажира в доставки или предприятия, които могат да породят задължения към странство; и Министерството на финансите се произнася по подобни искания

само след като вземе мнението на Българската народна банка. Също така законът забранява износа на държавни облигации и купони от тях освен с разрешение на Дирекцията на държавните дългове и след отстъпване на равностойността им в чужда валута. Управителният съвет на банката получава правото да издава наредби в духа на Закона за търговията с външни платежни средства, които влизат в сила веднага след одобрението им от страна на министъра на финансите. Първата подобна наредба е била издадена още на 20 октомври 1931 г. и с нея банката въвежда някои нови ограничения, най-важното от които гласи, че „търговците-вносители са длъжни да предизвестят Българска народна банка за нужната им чужда валута за изплащане на поръчаната от тях стока най-малко три месеца преди деня на плащането“; че „влогови сметки в чужда валута на частни лица и фирми при частните банки могат да бъдат движени от титулярите само с предварително разрешение от Българска народна банка“; и че „лица, разполагащи със собствени чуждестранни валути, могат да ги използват за реални нужди с разрешение от банката, но не могат да искат друга валута от банката, преди да изчерпят собствената си такава“. Същата Наредба № 1 гласи, че „всеки, който иска от Българска народна банка отпущане на чуждестранна валута за каквато и да е цел, декларира писмено пред същата, под страх на углавна отговорност за невярна декларация, че не разполага със собствена валута“.

Следователно контролът на Б.н.банка върху търговията с външни платежни средства, въведен със закона от 15 октомври 1931 г., бил наистина пълен. Опитът за частично приложение на златно-девизния монетен еталон пропаднал само две години след неговото въвеждане. Относителната свобода на търговията с чужда валута, последвала легалната стабилизация на лева и превръщането на Б.н.банка в модерен емисионен институт, създала условия за провалянето на равновесието в търговския и платежния баланс на страната, привлякла значителни чуждестранни кредити под формата на краткосрочни аванси към големите частни банки в столицата, улеснила значителното кредитно разширение от 1928 и 1929 година и приключила с почти пълното изчерпване на златно-девизните резерви на емисионния институт към есента на 1931 г. – на онези резерви, получени главно благодарение на двата външни държавни заема от 1926 и особено от 1928 година. Контролът над търговията с външни платежни средства, въведен с изменението на Закона за търговията с външни платежни средства от 15 октомври 1931 г., продължава и до днешни дни чрез многократните изменения и допълнения на въпросния закон и чрез нарочните наредби, издавани от Б.н.банка въз основа на чл. 8 от същия закон. Като пряка последица на този режим на валутни ограничения от 15 октомври 1931 г. се явява и системата на уреждане на плащанията с чужбина на базата на частни компенсации и клирингови споразумения, установена през следващата 1932 г. със сключването на подобни споразумения между България, от една страна, и Австрия, Швейцария, Германия, Чехословакия и други държави, от друга страна. Финансовият комитет при Обществото на народите, като разгледал нарочния доклад на управлението на Б.н.банка, препоръчал, ако не е възможно да се избегне тази система на частни компенсации и клиринги, то да се започнат преговори с разните страни с цел да се остави известен процент от произведението на износа на свободно разположение на Българската народна банка. Тези преговори, подети през 1932 г. с ред държави, обаче не дали резултати и системата на уреждане на плащанията чрез частни компенсации и клирингови споразумения била вече окончателно установена през 1932 г., причинявайки извънредно силно намаление в постъпленията

на Б.н.банка в свободни девизи – нещо, което от своя страна наложило едно още по-чувствително засилване на строгия режим на девизен контрол от страна на банката.

7. Законодателни мероприятия за облекчаване на длъжниците през 1932 г. Новото влошаване на положението на дребното земеделско стопанство след есента на 1931 г. и катастрофалното спадане в цените на основните зърнени храни се отразило болезнено върху вътрешния кредит и върху самите кредитни институти. Длъжниците, чиято реална купувна сила била извънредно ограничена, били в невъзможност да посрещат задълженията си към своите кредитори, включително и към кредитните институти. Това предизвикало едно чувствително имобилизиране на банковите средства в просрочени кредити и едно също така чувствително увеличение в салдото на „съмнителните вземания“ на банките. Кредитните учреждения от своя страна увеличили строгостта при раздаването на кредити: новите кредити били действително краткосрочни и с възможно най-голяма ликвидност. Ликвидирането на старите кредити обаче продължило при увеличени трудности – те се подновявали с малки погашения, а в много случаи и без никакви погашения. Това заставило правителството, дошло на власт след изборите от лятото на 1931 г. с лозунга за намаление на задълженията и облекчаване на длъжниците, да се опита да направи известни облекчения в тази област чрез два законодателни акта през 1932 г.: Закон за закрила на земеделеца-стопанин и Закон за облекчение на длъжниците – два закона, които според Годишния отчет на Б.н.банка за 1932 г. дали „ясно отрицателни резултати за кредита в страната“. Това „отрицателно въздействие“ на облекчителните закони върху кредитораздаването може да се обясни с дългите дебати в Народното събрание по въпросните законопроекти, в които известни среди се надпреварвали да искат и предлагат все по-големи опрощавания на дълговете не само за длъжниците-земеделци, но и за всички категории длъжници – вследствие на което настъпило теглене на суми от влоговите сметки в кредитните институти, което предизвикало една малка криза на доверието и затруднило особено много и без това стесненатa кредитна дейност на банките.

Първият от облекчителните закони бил гласуван и влязъл в сила на 29 март 1932 г. под названието Закон за предпазния конкордат. Съгласно този закон всеки търговец, който бил спрял или се намирал в опасност да спре плащанията си, получавал правото да поиска от съда откриване на производство за сключване на предпазен конкордат. Законът предвиждал следните по-съществени облекчения: а) опрощаване на текущите лихви по засегнатите от предпазния конкордат вземания; б) отлагане на изплащането на дълга за един срок от две години; в) частично опрощаване на дълга; и г) спиране на изпълнителните действия от страна на засегнатите от конкордата кредитори след откриване на производството. При откриване на производството съдът следвало да се произнесе дали трябва да се ограничат правата на длъжника да се разпорежда с имотите си. Що се отнася до използването на наличните средства, Законът за предпазния конкордат позволявал на длъжника да използва, докато трае производството, част от тези средства за прехрана на семейството си. Главната цел, преследвана от този закон, била да се спре обявяването в несъстоятелност на пострадалите от кризата търговци и да им се даде възможност да се съвземат, като за целта на кредиторите се налагала една принудителна спогодба, извършвана под контрола на съда.

Вторият облекчителен законодателен акт – Закон за облекчение на длъжни-

ците от 16 април 1932 г. – постановявал, че всеки длъжник, чиито задължения са възникнали преди 1 януари 1931 г., може да получи следните облекчения: а) спиране изпълнителните производства, при условие че длъжникът ще внесе 10% от дължимата по изпълнителното производство сума и плаща в края на първата година и в края на всяко следующо шестмесечие по 10% от същата сума; б) за длъжниците, чийто пасив надвишава актива им: процентно намаление на дълга до 30%, при условие че сборът от задълженията им не надвишава сумата от 200 000 лева; в) за всички длъжници – намаление на лихвения процент на 7% годишно, считано от деня на влизането на закона в сила; и г) освобождаване от налагане на запор върху неотчуждаемото по Закона за гражданското съдопроизводство [имущество], или върху оръдията и предметите, необходими на длъжника за всекидневните му занятия, на стойност до 25 000 лева. От всички облекчения, които се правят по силата на този закон на всички длъжници, се ползват и техните поръчители. Не подлежат на облекчение обаче задълженията към Б.н.банка, Б.з.банка, Българска ипотекарна банка, вземанията на наемни работници и занаятчии за извършена от тях работа, както и задълженията до хиляда лева за доставки на стоки на кредит. За вземанията на популярните банки, с изключение на тия по сконтираните от тях записи, не се прави процентното намаление в размер до 30 на сто. За всички останали случаи процентните намаления на задълженията се понасят от кредиторите.

Третият облекчителен законодателен акт – Закон за закрила на земеделеца-стопанин от 19 април 1932 г. – съдържал облекчителни постановления, от които могли да се ползват само длъжници, по занятие земеделци-стопани, чиито дългове са възникнали до 1 януари 1931 г., ако сборът на подлежащите на облекчение задължения не е по-голям от 200 000 лева и ако притежават земя до 250 декара. Съгласно този закон облекченията се състоят в следните привилегии: а) спиране на изпълнителните действия до 1.XII.1932 г., както и производствата по утвърждението на извършените продажби на недвижими имоти, по които определението на съда не е станало още неотменимо; и б) право на сключване на земеделски конкордат в шестмесечен срок, считано от деня на влизането на закона в сила. Сключването на подобен конкордат дава следните облаги: процентно намаление на дълга в размер до 50%, което се прави от съда; разсрочка на плащанията за срок от 3 до 10 години в зависимост от общата сума на дълга, като разсрочката не може да бъде по-голяма от 5 години за задължения над 200 000 лева срещу едър земеделски инвентар; спиране на изпълнителните действия през време до свършването на конкордатното производство; и намаление на лихвения процент до 7 на сто годишно. Според същия закон не подлежат на облекчение задълженията на онези длъжници, които освен стопанския си двор притежават и непокрити имоти на стойност над 200 000 лева. Процентните намаления във всички случаи се понасят от кредиторите – с изключение на задълженията към Б.з.банка и кредитираните от нея земеделски кредитни кооперации, към Б.ц.к.банка и Българската ипотекарна банка и пр. За задълженията си към Б.з.банка и кредитираните от нея земеделски кредитни кооперации обаче длъжникът може да поиска от банката разсрочване на задълженията си и решението на банката е задължително за кооперациите.

Тези облекчителни закони безспорно облекчили значително положението на длъжниците, не те не могли да не предизвикат, освен почти пълното спиране на отпускането на нови заеми от страна на банките, още и едно значително имобилизиране

на банковите средства. Тези закони впрочем не били особено популярни между длъжниците, много от които не пожелали да се възползват от облекченията – по Закона за закрила на земеделеца-стопанин били подадени само към 34 000 молби, един съвсем незначителен брой в сравнение с общия брой на длъжниците от тази категория, имащи право да се възползват от облекчителните разпоредби на закона. Кредитът в страната обаче бил раздрусан из основи чрез въпросните облекчителни закони, явили се като последица на стопанската и кредитната криза от 1929–1931 година.

ГЛАВА X. СТРУКТУРНИ ПРОМЕНИ В КРЕДИТНАТА СИСТЕМА СЛЕД КРИЗАТА ОТ 1931 г.

1. Развитие на стопанската конюнктура след 1931 г. Развитието на стопанската конюнктура в България след 1931 г. се разделя на два периода: първи период на стопанска депресия, който трае приблизително до средата на 1934 година, и втори период на стопански подем, който започва от средата на 1934 г. и продължава без прекъсване до средата на 1939 г., т.е. до избухването на Втората световна война. Както периодът на стопанска депресия до 1934 г., така и последвалият период на стопански подем са свидетели на известни структурни промени в българската банкова система, но по-големите промени настъпват предимно през периода на стопанската депресия и, което е по-важно, се дължат именно на двете кризи от 1929 г. и 1931 г. и на последвалите години на стопанска депресия. Онези промени в структурата на банковата система, които се извършват след 1934 г., всъщност водят началото си или представляват логическото развитие на стопанската депресия докъм средата на 1934 година. Преди да разгледаме по-подробно тези промени, се налага да хвърлим един общ поглед върху мероприятията от паричен или кредитен характер, които характеризират периода на стопанската депресия.

Споменато бе вече, че още през есента на 1931 г. с избухването на международната банкова криза и с катастрофалното падане на цените на основните зърнени храни Б.н.банка бе принудена да изостави златно-девизния еталон и да въведе от средата на октомври 1931 година един режим на строги валутни ограничения. През следващата година банката сключва първите клирингови споразумения с държавите от Централна Европа и въвежда режима на частни компенсационни сделки. През 1933 г. по препоръка на Б.н.банка се учредяват нарочни компенсационни бюра при търговско-индустриалните камари в страната с цел да се урегулира търговията на частни компенсационни начала. Същевременно през втората половина на 1933 г. Б.н.банка разрешава плащането на премии или на специални процентни добавки върху официалните курсове за чужда валута при частните компенсационни сделки. Пак през 1933 г., или по-точно на 31 януари 1933 г., се извършва едно ново и важно изменение на Закона за търговията с външни платежни средства, в смисъл че всеки вносител е длъжен да получи предварително разрешение от Б.н.банка за всяка конкретна сделка. Фактически следователно от края на януари 1933 г. в страната се въвежда един режим на строго контингентиране на вноса от страна на емисионния институт.

Почти целият период на стопанската депресия протича под знака на общест-

вените разисквания по проблемата за облекчение на длъжниците, получила само частично и незадоволително разрешение през 1932 г. чрез законите за предпазния конкордат за облекчение на длъжниците и за закрила на земеделеца-стопанин. Банковите институти по необходимост ограничили кредитораздаването в рамките на онези суми, които са били събирани от другите пласменти. Очакванията за нови облекчения насърчили длъжниците към нередовно посрещане на задълженията си. Различните препоръки от страна на отговорни и неотговорни фактори относно облекчението на длъжниците разколебали доверието на вложителите към банките, вследствие на което настъпило известно теглене на влогове от кредитните институти, което взело обезпокоителни размери в средата на септември 1933 г. и било преустановено едва в края на годината – след новото законодателно уреждане на въпроса за задълженията. Междувременно обаче Б.н.банка била принудена да се притече на помощ на някои от банките, които не разполагали със значителни излишъци и при които тегленето на влогове било по-силно.

По-важните структурни промени в кредитната система през периода след 1931 г. се свеждат до следните мероприятия или явления: цялостното уреждане на въпроса за задълженията чрез създаването на Погасителната каса през 1934 г.; сливането и консолидирането на частните банки, както и учредяването на Българска земеделска и кооперативна банка чрез сливането през 1934 г. на бившите Б.з.банка и Б.ц.к.банка; имобилизацията на голяма част от банковите средства под формата на облигации на Погасителната каса; „национализацията“ на чуждите средства на частните банки в смисъл на изтеглянето на чуждестранните краткосрочни кредити и нарастването на значението на местните спестявания за кредитната дейност на големите частни банки; и постепенно засилване на значението на държавните и кооперативните кредитни институти при набирането на спестяванията и при кредитораздаването в страната. Всяка една от тези промени заслужава да бъде разгледана поотделно.

2. „Национализация“ на чуждите средства на акционерните банки. Една от важните последици на кризите от 1929 и 1931 г., както и на последвалата стопанска депресия, се състои в „национализацията“ на чуждите средства на големите акционерни банки в страната, т.е. постепенно изместване на краткосрочните чуждестранни кредити, с които работели по-големите столични частни банки, с местни капитали, произлизащи от местната спестовност. Към 1929 година чуждите краткосрочни кредити от банкови групи на чужбина от големите четири акционерни банки в столицата с предимно чужди капитали и на другите по-големи частни банки в страната възлизали на кръгло 2500 милиона лева. През първите две години на стопанската депресия – до края на 1931 г. – чуждестранните влогове в акционерните банки намаляват на 812 милиона лева, или кръгло с 1700 милиона лева. Въпреки това силно намаление в общата сума на чуждестранни влогове тяхното участие в общата сума на влоговете в акционерните банки все пак възлиза в края на 1931 г. на кръгло една пета част. Но голямата част от този отлив на чужди краткосрочни кредити настъпил през периода до въвеждането на валутни ограничения към 15 октомври 1931 година. Изтеглянето на тези значителни капитали от българското народно стопанство през един толкова кратък срок от време дава добра представа за провежданата дефлационна политика от страна на големите частни банки през първите две години на стопанската депресия след кризата от 1929 година. Същевременно съществуването

на една маса от кръгло 2500 милиона лева чуждестранни краткосрочни кредити в българските акционерни банки към 1929 година говори не само за оскъдността на местните спестявания, но и за несигурната основа на кредитното разширение през годините, предхождащи кризата от 1929 година.

Изтеглянето на чуждестранните влогове от акционерните банки от техните титуляри в чужбина продължава и след въвеждането на валутни ограничения през есента на 1931 година; общата сума на тези кредити намалява от 812 милиона лева в края на 1931 г. на 210 милиона лева в края на 1934 година. Същевременно процентното участие на чуждестранните влогове в общата сума на влоговете във всички акционерни банки намалява от кръгло 20 на сто в края на 1931 г. само на 7 на сто в края на 1934 г. Стопанският подем в страната от 1934 г. нататък предизвикал съвсем слабо увеличение на салдото на чуждестранните влогове в акционерните банки в страната – размерът на тези влогове възлизал на кръгло 400 милиона лева средномесечно за периода от 1935 до 1938 г. включително. В края на 1938 година чуждестранните влогове в местните акционерни банки възлизат едва на 385 милиона лева, от които 284 милиона лева в големите три чуждестранни акционерни банки в София.

Голямото теоретическо значение на този процес на „национализация“ на чуждите средства на големите частни банки в страната е очевидно. На първо място, при съществуващото положение преди избухването на Втората световна война през 1939 година българското стопанство не било повече изложено на опасността от едно бързо и силно свиване на кредита вследствие на изтеглянето на чуждестранни влогове от банковата система на страната. На второ място, при незначителните чуждестранни кредити в акционерните банки Българската народна банка била в състояние да упражнява много по-ефикасен контрол върху тяхната дейност, отколкото през годините до началото на стопанската депресия, защото липсата на подобни кредити поставя големите акционерни банки в столицата в зависимост от кредитните услуги в централния емисионен институт. Значението на този факт изпъква по-ясно, като се има предвид обстоятелството, че в навечерието на избухването на Втората световна война големите три „чуждестранни“ банки в столицата участват с кръгло една трета в общата сума на влоговете, респ. на кредитните пласменти, на всички частни банки в страната.

На практика обаче по-голямата зависимост на чуждите акционерни банки в столицата от кредитните услуги на Б.н.банка не могла да се прояви през периода на стопански подем от 1934 до 1939 година. Свиването на кредитните пласменти на чуждите акционерни банки в страната било сравнително по-силно, отколкото намалението на влоговете през депресионните години. В резултат разполагаемите средства на тези банки и отношението на разполагаемите средства към общата сума на чуждите средства (влоговете) било чувствително повишено. Консервативната кредитна политика на големите чужди банки в столицата през годините на стопански подем им обезпечила известна независимост спрямо Б.н.банка, накърнена за последен път през 1933 г. по времето на силното теглене на влогове във връзка с облекчителните закони.

3. Проблемата за задълженията и Погасителната каса. Споменато бе вече, че проблемата за задълженията продължава да занимава общественото мнение и след прокарването на трите облекчителни закона през пролетта на 1932 година. Спадането на цените продължило и след тази година, вследствие на което остротата на проблемата за задълженията се увеличавала кумулативно. В края на 1933 г. бил гласуван един нов закон – Закон за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита,

влязъл в сила в началото на 1934 година, който обобщил материята на предишните три закона в един общ закон, но чрез който се премахнали някои от облекченията за длъжниците, а именно – премахнало се процентното намаление на главницата на дълга в размер от 30% до 50%, предвидено в предшестващите закони. Недоволството от това изменение предизвикало гласуването, или по-точно прокарването на една нарочна Наредба-закон за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита от 7 август 1934 г., чрез която проблемата за задълженията получила едно сравнително задоволително разрешение. Тази наредба-закон е претърпяла 14 различни по-малки или по-големи изменения от август 1934 г. до юли 1938 г., но тези изменения не са засегнали основния принцип, проведен в наредбата-закон за разрешаване проблемата на задълженията: конвертиране на задълженията за сметка на държавата. Изплащането на задълженията става чрез „специалната за целта учредена при Главната дирекция на държавните дългове автономна Погасителна каса, която представлява отделна юридическа личност“. Погасителната каса поема сметните отношения между длъжници и кредитори – тя поема задълженията на длъжниците спрямо кредиторите, т.е. явява се като кредитор спрямо длъжниците и като дебитор спрямо кредиторите. Дадените облекчения се понесоха от държавата, без да се засегнат номинално вземанията на кредиторите.

Законът за облекчение на длъжниците и заздравяването на кредита от 7 август 1934 г. изхожда от следните принципни положения: а) прави се облекчение на длъжниците по съсловия, като всички длъжници се разпределят в две категории в зависимост от занятието на длъжника; б) възприема се системата на дългосрочността при изплащането на дълговете, като задълженията на земеделци-стопани, на търговци и занаятчии се разсрочват от 2 до 10 години, а на останалите категории длъжници – разсрочка до 6 години; в) задълженията на длъжниците, попадащи в първата група, се намаляват процентно в зависимост от стопанската мощ на длъжника и при условие че дългът не надвишава сумата от 300 000 лева; г) задълженията се намаляват и чрез едно понижение на прекомерните лихви, ако евентуално такива са били пресмятани, при установяване размера на дълга до датата на поискване на облекчението; д) възприема се системата на индивидуално облекчаване на задълженията – в зависимост от материалното състояние на длъжника; и е) задълженията се конвертират към нарочно създадената за целта Погасителна каса и преминалите към държавата вземания образуват „конверсната маса“. В тази „конверсна маса“ са включени само задълженията на земеделци-стопани, занаятчии и търговци със задължения до един милион лева, при условие че техният актив се равнява поне на половината от пасива им. Длъжниците от втората група, а именно: работници, пенсионери, държавни и общински служители, лицата от свободните професии и пострадалите от войните със задължения над две хиляди лева, а земеделци-стопани, занаятчии и търговци със задължения над един милион лева уреждат задълженията си помежду си, без да ги конвертират към Погасителната каса, но при следните облекчения: разсрочване изплащането на дълга до 6 години; отлагане плащането на главницата за един период от две години, през което време се плаща само лихвата; и намаление на лихвата до размера на сконтовия процент на Б.н.банка.

Понеже всички задължения на лицата от първата група преминават към Погасителната каса, на нея се възлага задачата да компенсира задълженията и вземанията на едни и същи лица и да издава облигации с 3% годишна лихва в полза на кредитори-

те – в размер на приетите от ликвидационните комисии техни вземания. Изплащането на облигациите на Погасителната каса се гарантира от държавата и се извършва в срок от 20 години, като през първите две години ще се плаща в края на всяко шестмесечие само лихвата, а през останалите 18 години ще стават и погашения чрез тиражи.

Установяването на конверсната маса на задълженията представлява един сложен и муден процес, който бива завършен няколко години след създаването на Погасителната каса. Общо взето, били са подадени и благоприятно решени към 265 000 дела със задължения на сума 6462 милиона лева, от която към 85 на сто задължения на земеделци-стопани и останалите 8 на сто – на търговци. Явно е, че проблемата за задълженията засяга предимно селското стопанство, което било чувствително засегнато от катастрофалното спадане в цените на зърнените храни и основните селскостопански произведения след 1919 година. Средното процентно намаление на първоначалния дълг общо за трите категории длъжници възлиза на 30 на сто.

4. Имобилизация на банковите (собствени и чужди) средства. Разрешаването на проблемата за задълженията е свързано с едно друго явление – имобилизацията на банковите средства в облигации на Погасителната каса. До 31 май 1939 г., или последното съществено изменение в Закона за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита от 7 август 1934 г., когато бяха обхванати и някои други категории длъжници, Погасителната каса бе открила партиди на 208 471 длъжници и ги задължила с 5113 милиона лева. До същата дата касата е издала облигации за сумата 4820 милиона лева. Най-голям кредитор на Погасителната каса е Българската земеделска и кооперативна банка (след сливането на Б.з.банка и Б.ц.к.банка през 1934 г.) с 36 на сто от общата сума за издаване на облигации. Следва групата на частните лица кредитори с 30[%] от общата сума за издаване на облигации. На трето и четвърто място следват земеделските кредитни кооперации и популярните банки с 15%, респективно 12% от общата сума за издаване на облигации, а на предпоследно и последно място – частните банки и Б.н.банка със 7%, респ. 0.6% от общата сума за издаване на облигации. С една дума, почти всички банки и група банки са чувствително засегнати от закона за облекчаване на задълженията и една голяма част от салдото на техните кредитни пласменти се превръща по необходимост в облигации на Погасителната каса.

Така почти целият кредитен пласмент на земеделските кредитни кооперации в навечерието на Втората световна война е облечен в облигации на Погасителната каса. В края на 1938 година около 25% от общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на Б.з.к.банка представляват облигации на Погасителната каса (в по-голямата си част временни свидетелства с 5% годишна лихва – една специална привилегия на тази банка). Съответният процент за популярните банки възлиза на кръгло 15 на сто (само за издадените облигации) и на 21 на сто, включително кредитите, които предстоят към горната дата да бъдат облекчени и прехвърлени към Погасителната каса. Най-слабо засегнати са акционерните банки, чийто авоар в облигации на касата представлява към края на 1938 г. само към 7 на сто от общата сума на пласментите им в кредити и ценни книжа. Следователно към края на 1938 г. кръгло 24 на сто от общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на Б.з.к.банка, на популярните банки, на земеделските кредитни кооперации и на акционерните банки са фактически имобилизирани и облечени в облигации на Погасителната каса. Загубите, които кредитните институти понасят в резултат на това имобилизиране на средствата им,

са значителни, понеже облигациите на Погасителната каса носят 3% годишна лихва, т.е. към средната влогова лихва за всички кредитни институти в страната към края на 1938 година.

Сравнително малкият процент на авоара в облигации на Погасителната каса спрямо общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на тези банки налага някои обяснения. На първо място, клиентите на акционерните банки са в повечето случаи по-кредитоспособни от клиентите на популярните банки, на земеделските кредитни кооперации или на Б.з.к.банка. С изключение на кредитите в индустрията отпуснатите кредити от акционерните банки за финансиране на външната и вътрешната търговия са сравнително много по-ликвидни, отколкото кредитите на популярните банки, на земеделските кредитни кооперации или на Б.з.к.банка, които са насочени предимно към селското стопанство, занаятчийството и търговията на дребно. Освен това кредитът при кооперативните и обществените банки има известен социален оттенък, който отсъства в случая с акционерните банки и който налага известни граници на бързото и почти принудително ликвидиране на отпуснатите кредити през периоди на неблагоприятна стопанска конюнктура. Накрай, трябва също да се подчертае, че през периода на стопански подем до 1929 г. акционерните банки преустановиха политиката на кредитно разширение много по-рано, отколкото кооперативните или обществените кредитни институти – вследствие на изтеглянето на по-голямата част от техните чуждестранни краткосрочни кредити след банковата криза в чужбина през есента на 1929 г. Не липсват и случаи обаче, при които ликвидирането на кредитните пласменти на акционерните банки е било съпроводено с известно намаление на дълговете въз основа на специални споразумения между банките и длъжниците. В резултат на всичко това в края на 1938 г. само 7 на сто от общата сума на пласментите в кредитни и ценни книжа на акционерните банки е била облечена в облигации на Погасителната каса срещу 21 на сто при популярните банки и 36 на сто при Б.з.к.банка, на която почти целият частен портфейл (личните или индивидуални заеми) е облечен в облигации. Така приключва за кредитната ни система кредитното разширение, предхождащо банковата криза от 1929 г. и стопанската депресия от 1931 година – с едно значително имобилизиране на банковите средства в облигации на Погасителната каса, чийто свободен пазарен курс бил извънредно нисък, вследствие на което всеки опит за реализиране на тези ценности би означавал грамадни загуби за кредитните институти.

5. Сливане и консолидиране на акционерните банки. Затрудненията на малките провинциални акционерни банки след банковата криза от 1929 г. се долавят и от промените в броя на действащите акционерни банки през следващите години. Броят на акционерните банки намалява от 131 в края на 1929 г. на 119 в края на 1933 г. Намалението се явява по-скоро вследствие на обществената ликвидация на някои нездрави банки в провинцията, отколкото на един процес на сливания на малките банки. Всъщност сливанията на по-малки банки в по-едри кредитни институти датират още от края на 1919 г., но в много ограничен размер. Едва през 1934 г. се сложи началото на масови сливания на малките и засегнати от кризата акционерни банки, за които благоприятства и приетият е началото на 1931 г. Закон за защита на влоговете с неговите постановления относно превръщането на заварените банки – еднолични предприятия, в акционерни дружества с минимален капитал от 30 милиона лева за столицата, от 20 милиона лева за Пловдив, Русе и Бургас и от 10

милиона лева в останалите градове. Така с нарочен законодателен акт през 1934 г. правителството разрешило създаването на един нов кредитен институт – Банка „Български кредит“ с основен капитал в размер на 125 милиона лева, от които държавата трябвало да внесе сумата от 50 милиона лева – 20 милиона лева при основаването на банката и останалите 30 милиона лева в двегодишен срок след нейното учредяване. Всички права и привилегии, принадлежащи на държавата вследствие нейното участие в капитала на новата банка, преминават към Българската народна банка, която се натоварва и с грижата по учредяване. на банката. Преоценката на чистия актив на банките, сливащи се при образуването на новия кредитен институт, се възлага на експерти, посочени от Б.н.банка. През първите две години от учредяването на банката нейният Управителен съвет има правото да увеличи основния ù капитал на 250 милиона лева чрез сливания с други банки. Б.н.банка изпраща свой делегат в Управителния съвет на новата банка с право да отхвърля такива решения на съвета, които не са в съгласие с устройствения закон на банката. Новоучредената банка получава всички права и привилегии, от които са се ползвали сливащите се в нея акционерни банки. Накрай, Б.н.банка е упълномощена да открие един кредит от 100 милиона лева на новата банка срещу подходящи гаранции и независимо от другите кредити, които тя би могла да отпусне на същата банка със засилването на нейната дейност.

На 6 октомври 1934 г. се състояло учредително събрание на Банка „Български кредит“ и следните 12 акционерни банки с техните активи и пасиви се явяват като основатели на новата банка: Съединени български банки, София, с кръгло 18 милиона лева; Международна банка за България, София, с кръгло 31 милиона лева; Търговска и кредитна банка, Търново, с кръгло 9 милиона лева; Банка за търговия и кредит, Плевен, с кръгло 7 милиона лева; Бургаска банка с кръгло 5 милиона лева; Търговска банка, Пазарджик, с кръгло 4 милиона лева; Търговска и кредитна банка, Горна Оряховица, с кръгло 4 милиона лева; Българска стопанска банка, Стара Загора, с кръгло 4 милиона лева; Банка „Прогрес“ АД, Стара Загора, с кръгло 8 милиона лева; Банка „Бъдащност“, Севлиево, с кръгло 3 милиона лева; Търговска банка, Дряново, с кръгло 3 милиона лева; и Търговска банка, Пещера, с кръгло 2 милиона лева. Впоследствие били приети още 7 други акционерни банки и общият брой на банките, образували чрез сливанията си новата Банка „Български кредит“, нараснал на 19 още през 1934 година. Както е видно, повечето банки, сливащи се в новата банка, са провинциални банки с твърде малък чист актив. Чрез това сливане на по-малки банки в новата Банка „Български кредит“ се извършва едно значително консолидиране на акционерните банки, чийто общ брой намалява от 119 в края на 1933 година на 97 в края на 1935 г. В края на следващата 1936 г. броят на акционерните банки възлиза само на 93, от които 16 банки, обявени в обществена ликвидация, така че броят на действащите банки е възлизал само на 77. Тази тенденция на сливане и на ликвидиране на по-малките акционерни банки продължава и през следващите години, но вече с по-бавен темп. В края на 1938 г. броят на акционерните банки в страната възлиза на 87, от които 16 – обявени в обществена ликвидация.

Всъщност обаче броят на действащите или на активните акционерни банки към края на 1938 г. е много по-малък, отколкото показват горните числа – освен обявените в обществена ликвидация банки съществували други тридесетина банки, намиращи се фактически в положение на скрита ликвидация. Много от тези банки биват постепенно сливани в Банка „Български кредит“ след съответна преоценка на

актив-пасивите им. Преоценката на актив-пасивите на слетите акционерни банки и ликвидирането на някои от провинциалните банки обяснява силното намаление в общата сума на собствените средства на акционерните банки в страната и същевременно дава указание за размера на това явление. Така например сумата на собствените средства на слетите баланси на акционерните банки намалява с 560 милиона лева, или кръгло с 41 на сто, от края на 1931 до края на 1938 година. Тези твърде големи загуби свидетелстват за остротата на стопанската депресия и за нейното неблагоприятно въздействие върху кредитната система на страната.

Тенденцията на сливане и на ликвидиране на акционерните банки не засегна големите софийски частни банки. Едва в началото на 1938 г. бе извършено сливането на Генерална банка с Франко-белгийска и балканска банка под името Франко-българска банка. Отражението на стопанската депресия върху големите софийски частни банки се изрази по-скоро в една тенденция на затваряне на провинциалните клонове на банките и на намаление на основния им капитал. От друга страна, забелязва се една тенденция към ограничение на кредитната дейност на по-големите акционерни банки в столицата, работещи предимно с чужди капитали. Общо взето, процесът на сливане и ликвидиране на по-малките акционерни банки и следователно на консолидиране на акционерните банки в страната, се явява като последица на многобройността на частните банки в периода до 1929 г., на нездравите основи на кредитното разширение през периода от 1927–1929 г., на стопанската и банковата криза от 1929 и 1931 г. и на постановленията на Закона за защита на влоговете, влязъл в сила към началото на 1931 г.

6. Сливането на Б.з.банка и на Б.ц.к.банка през 1934 г. Извън разгледаните вече многобройни сливания на акционерни банки след 1931 г. и особено през 1934 г. трябва да се отбележи и едно друго важно явление, изменящо значително структурата на българската банкова система – сливането през 1934 г. на Българската земеделска банка и на Българската централна кооперативна банка в един нов кредитен институт с название „Българска земеделска и кооперативна банка“. Като главна причина за сливането на тези две банки, извършено с наредба-закон от 18 октомври 1934 г., се явява желанието да се внесе единство в кредитирането, контролирането и ръководството на кооперативното движение в страната. Извън това незадоволителното развитие на Б.ц.к.банка и недостатъчността на нейните средства оправдавали сливането ù с Българската земеделска банка в един нов и мощен кредитен институт – автономно учреждение с отделна юридическа личност и със седалище в София. Активът и пасивът на Б.з.банка и Б.ц.к.банка се сливат и образуват актива и пасива на новата Българска земеделска и кооперативна банка. Законът определя следните основни задачи на новата Б.з.к.банка: а) да подпомага и съдейства чрез кредита си и други мерки развитието на земеделието, занаятите, труда и всички други форми на стопанска дейност, главно на дребни и средни стопански единици, както и да улесни размяната от стопанската им дейност; б) да организира застрахователното дело, което ù е възложено със специални закони, и да се грижи за неговото правилно развитие; и в) да упражнява надзор, да напътства и ръководи всички кооперативни сдружения в страната. Застрахователният отдел при бившата Б.ц.к.банка преминава изцяло към новата Б.з.к.банка заедно с всичките си права, фондове, задължения и пр., но Б.з.к.банка не отговаря със своите капитали за операциите по застраховките. За обезпечаване на поетите рискове от застрахователния отдел по различни застра-

ховки Б.з.к.банка може да сключва презастрахователни договори с други застрахователни дружества.

Новата Българска земеделска и кооперативна банка според така поставените ù задачи от нейния устройствен закон разполага със следните източници: безсрочни и безлихвени влогове, спестовните, срочните и сиротските влогове, както и използването на всички държавни и обществени фондове и средствата на Пощенската спестовна каса, които се обличат в краткосрочни и дългосрочни лихвени бонове, издадени от банката. Тя освен това може да издава дългосрочни облигации, пласирани вътре или вън от страната, със или без гаранцията на държавата. В замяна на това нейните операции се изразяват в следните три основни групи: а) кредитни – кредитиране на земеделието и занаятите с дългосрочен и средносрочен кредит, както и кредитирането на всички видове кооперации с краткосрочни и дългосрочни кредити; б) комисиони – покупки и продажби за сметка и отговорност на други държавни учреждения, на земеделски машини, добитък, семена и други материали и главно регулиране на пазара чрез покупки на земеделски произведения; и в) участия в предприятия – било преки, чрез построяване на елеватори, силози и магазини за уреждане на житната търговия и варантния кредит; извършване на предприятия от естество да развият земеделието и занятите, както и участия в предприятия за преработка на земеделски и занаятчийски произведения при условие да взима участие в управлението и контрола на такива предприятия.

С кооперативните сдружения в страната новата Б.з.к.банка може да извършва следните операции: да открива личен кредит на кооперативните сдружения във форма на текущи сметки; и да отпуска заеми, обезпечени със залог на портфейл, заложни записи, издадени от Български публични влагалища, земеделски машини, инвентар и пр. Кооперативните сдружения, кредитирани от банката, не могат да получават други кредити от други лица и учреждения, но могат да получават стоков кредит от други места с предварителното съгласие на Б.з.к.банка. Освен това банката е натоварена с надзорни, контролни и ръководни функции по отношение на кооперативите – чрез своите инспектори и директори на клонове тя ревизира, когато намери за добре, всички кооперативни сдружения в страната, включително и популярните банки. Назначаването и уволняването на отчетническия персонал при кредитираните от банката кооперации става с нейно одобрение. Независимо от това банката има правото на предварителен контрол по отношение образуването на нови кооперативни сдружения – съдилищата в страната не могат да постановяват вписването на нови кооперативни организации без предварително писмено съгласие за всеки отделен случай от страна на Б.з.к.банка.

С една дума, новата Б.з.к.банка се оформя не само като мощен кредитен институт, но и като един на общо основание стопански институт със задача да съдейства не само чрез кредитораздаване, но и чрез пряка намеса в активния стопански живот, за развитието на българското народно стопанство. Дейността на банката се изразява както в кредитораздаване, така и в съучастия в стопански предприятия и в доставката, за своя или чужда сметка, на земеделски оръдия и машини, на материали и машини за занаятчийските кооперативни сдружения, и в покупката на земеделски произведения с цел да регулира пазара на тези произведения. Докато съучастията на банката не отбелязват задоволително развитие през първите години от нейното учредяване, доставката на земеделски произведения и машини добива сравнително голямо зна-

чение. По отношение на кредитораздаването новата Б.з.к.банка се развива съгласно устройствения ѝ закон главно в следните едри линии: а) лични заеми, краткосрочни и ипотечни, на земеделци-стопани, на занаятчии и пр.; б) заеми на кооперативни сдружения; и в) заеми на държавата и на общините. По отношение на личните си заеми банката провежда една сравнително консервативна политика, стремейки се да прехвърли този вид кредити към кредитираните от нея земеделски кредитни кооперации, т.е. да кредитира косвено земеделците-стопани, занаятчиите и пр. чрез отпускане на кредити на земеделските кредитни кооперации или на другите видове кооперативи, които, бидейки в непосредствен допир със своите членове, познават по-добре техните действителни нужди и могат по-добре и ефикасно да контролират използването на разрешените им заеми. Това разбиране се отразява в балансите на Б.з.к.банка чрез една трайна тенденция на увеличение салдото на отпуснатите кредити от банката на кооперативите, пострадали чувствително от последиците на земеделската криза след 1931 година. Накрай, Б.з.к.банка се явява като един мощен източник на кредити за държавата и общините – за разните държавни и общински предприятия със стопанска цел, добили твърде голямо значение през и след стопанската депресия във връзка с интервенцията на държавата в стопанския живот на страната; и кредитите, отпускани от Б.з.к.банка на разните публичноправни тела, ще проявяват трайна тенденция на увеличение през периода до избухването на Втората световна война. Сливането на бившите Б.з.банка и Б.ц.к.банка в този нов кредитен институт през 1934 г. естествено представлява една значителна промяна в структурата на българската банкова система и една нова брънка в процеса на нейното консолидиране.

В допълнение трябва да се изтъкне, че през 1936 г. след едно надлежно споразумение между българското правителство и представителите на чуждестранните капиталисти, взели участие при учредяването през 1927 г. на Българската ипотекарна банка, акциите на тази банка бяха изкупени от Б.з.к.банка, като активът и пасивът на Българската ипотекарна банка се поемат изцяло от Б.з.к.банка. На Българската ипотекарна банка се възлагаха големи надежди след учредяването ѝ през 1927 г., в смисъл че едрият дългосрочен земеделски кредит ще се поеме изцяло от тази специална банка за ипотекарен кредит. Недостатъчността на собствените средства на банката обаче, както и отказът на правителството да ѝ разреши да събира местни влогове, от една страна, и консерватизмът на българския селски стопанин с неговия страх от уреждането на заемите в швейцарски франкове вместо в български левове, от друга страна, не оправдали възлаганите надежди на Българската ипотекарна банка и изкупването ѝ от страна на Б.з.к.банка открива пътя за едно ново и по-добро уреждане на проблемата за ипотекарния кредит в страната.

7. Преобладаващо значение на обществените кредитни институти. Една друга характерна промяна в структурата на българската банкова система след кризата от 1931 г. се свежда до постепенното и все по-силно нарастване на значението на обществените кредитни институти както при набирането на спестяванията на населението, така и по отношение на кредитораздаването. Престижът, с който се ползвали частните банки преди 1929 г. и който почивал в голяма степен на значителните краткосрочни чуждестранни кредити, получавани от по-големите софийски частни банки, започнал да чезне след изтеглянето на тези кредити през периода от 1929–1931–1933 г. Същевременно голямото участие на частните банки в процеса на кредитно разширение през периода до 1929 г. и последвалите също така големи за-

губи за тези банки нанесли удар на акционерното банково дело: тези банки трябвало по необходимост да ограничат кредитораздаването и почувствали известен отлив на влогове от страна на по-дребните спестители и вложители. От друга страна, ограничаването на кредитораздаването от страна на акционерните банки през периода на стопанската депресия след кризите от 1929 г. и 1931 г. насочило една по-голяма част от търсенето на кредити към обществените кредитни институти, които именно поради обществения си характер не могли да провеждат една строго дефлационна политика, а напротив, подпомагали нуждаещите се стопански деятели с кредити. Също така ликвидирането на голям брой малки частни банки в столицата и особено в провинцията след 1929–1931 г. насочило по-голямата част от редовната клиентела на тези банки към местните популярни банки, които познавали добре кредитните нужди на своите райони, както и материалното положение и моралните качества на новите си клиенти. В резултат периодът от 1931 г. до навечерието на избухването на Втората световна война през 1939 г. се характеризира с едно абсолютно и относително нарастване на значението на обществените и кооперативните кредитни институти в капиталообразуването и кредитораздаването за сметка на едно абсолютно и относително намаление в значението на акционерните банки. Трябва да се добави, че за намалението на значението на акционерните банки в рамките на българската кредитна система са допринесли и честите агитации относно проблемата за облекчаване на длъжниците и измененията на разните облекчителни закони – тези явления са предизвикали отлив на спестявания от частните към обществените и кооперативните банки, а през есента на 1933 г. – известен отлив на влогове и от кооперативните банки в полза на обществените кредитни институти, т.е. към Б.з.банка, Б.ц.к.банка и Пощенската спестовна каса.

Така например общата сума на влоговете във всички частни (акционерни) банки в страната представлява спрямо общата сума на влоговете във всички кредитни институти и без предепозиранията 36.5 на сто в края на 1931 г., като процентът намалява на 27.5 на сто в края на 1934 г. и възлиза едва на 21.1 на сто в края на 1938 година. Загубата на частните банки представлява печалба предимно за обществените кредитни институти (Б.з.к.банка и П. сп. каса), чието участие в общата сума на влоговете в страната нараства от 42.2 на сто в края на 1931 г. на 53.3 на сто в края на 1934 г. и достига 58.9 на сто в края на 1938 г. Ако участието на кооперативните кредитни институти в общата сума на влоговете през разглеждания период не отбелязва по-съществено увеличение, обяснението трябва да се търси предимно в незадоволителното развитие на влоговете в земеделските кредитни кооперации, пострадали силно от острата земеделска криза след 1931 г. и загубили част от доверието, с което се ползвали преди кризата между земеделците-стопани.

Същото явление се наблюдава, и то в по-голям размер, по отношение на кредитораздаването и участието на отделните групи банки – обществени, кооперативни и частни – в общата сума на пласментите на банките в кредити и ценни книжа, с тази разлика че при кредитиранията участието на кооперативните кредитни институти отбелязва не само абсолютно, но и относително увеличение. Докато към 1931 г. акционерните банки са участвали с повече от една трета част в общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа в банковата система срещу по-малко от една пета част за кооперативните кредитни институти, то към края на 1938 г. относителното участие на частните банки се изравнява с това на кооперативните кредитни институ-

ти: с една дума, кредитораздаването постепенно преминава предимно към обществените и кооперативните кредитни институти, докато участието в кредитораздаването на акционерните банки проявява трайна и ежегодна тенденция на намаление.

За пълнота трябва да се подчертаят и други две тенденции в развитието на кредитната система, особено през периода на стопански подем от 1934 г. до 1939 г. включително, а именно: много по-слабото намаление в значението на големите софийски частни банки при набирането на влогове и при кредитораздаването, отколкото намалението в значението на малките софийски и на провинциалните частни банки; и постепенното нарастване на значението на онези големи софийски частни банки, които работят предимно с български капитали, т.е. Банка „Български кредит“ и Българската търговска банка. С други думи, освен изместването на чуждите краткосрочни влогове от местни спестявания в системата на българските акционерни банки през годините на стопански подем след 1934 г. се наблюдава и една явна тенденция на отслабване на значението на големите три софийски частни банки, които работят предимно с чужди капитали. Процесът на „национализация“ на акционерните банки следователно се е развил с почти еднаква сила в горните две насоки.

ГЛАВА XI. БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ВОЕННОВРЕМЕННАТА ИНФЛАЦИЯ 1939–1945 г.[1]

1. Левът и надценяването на германската райхсмарка до 1939 г. Известно ни е, че златно-девизният монетен еталон в България бе изоставен през есента на 1931 г., че първите клирингови споразумения и сделки на частни компенсационни начала били сключени през 1932 г. и че официалното въвеждане на валутни премии при частните компенсационни сделки датира от втората половина на 1933 година. Тези мероприятия естествено не останали без въздействие върху външната стойност на лева, но режимът на контингентиране на вноса, въведен през 1933 г., позволи на Б.н.банка да поддържа номиналния златен паритет на лева. През май 1936 г. валутните премии били стабилизирани на базата на една процентна добавка от 35% върху официалния паритетен курс на златните монети. Разбира се, размерът на средната валутна премия върху всички стоки и валути не може да бъде точно мерило за размера на обезценката на външната стойност на лева, но самият режим на валутни примери, от друга страна, предполага съществуването на известна обезценка на националната монета. Една от мерките, преследвани с въвеждането на режима на валутни премии при частните компенсационни сделки, се свеждала до пренасочването на част от износа ни към онези държави, в които съществувал златен монетен еталон и от които Б.н.банка би могла при активно салдо на външната търговия да получи необходимите ù здрави девизи. А слабите постъпления на здрави девизи в Банката след 1934 г. се обясняват в голяма степен с надценяването на германската райхсмарка спрямо лева и последвалото пренасочване на външната ни търговия предимно към германските пазари.

Чрез клиринговите споразумения между България и Германия двете държави се задължавали да поддържат стария паритет между между лева и германската

1 Тази глава има само най-общ осведомителен характер.

райхсмарка – въпреки настъпилото междувременно известно обезценяване на марката на международните пазари. Така валутните премии при частните компенсационни сделки в България с германски райхсмарки били отрицателни, т.е. в полза на вносителя, от 1935 г. насам. Въпреки това камбиалната политика на Б.н.банка, както и значителното плащане на държавното съкровище за доставки от Германия, действали за намалението на активното клирингово салдо и за поддържането на паритетния курс на двете монети въпреки априорните данни за съществуването на известно надценяване на райхсмарката спрямо лева. Така „арбитражни“ изчисления, направени въз основа на курса на лева спрямо някоя друга валута, чиято стойност спрямо марката била по подобие на лева точно определена чрез клиринга между двете страни, потвърждават фактическото надценяване на райхсмарката спрямо лева. Официалният клирингов курс на марката спрямо българския лев и спрямо румънската лея бил, както следва: 1 РМ = 33 лева = 41 леи. Официалният курс на лева спрямо румънската лея обаче бил кръгло 100 лева = 160 леи, или 100 леи = 62.5 лева. С други думи, 62.5 [лева] купуват в България (в предвоенния период) 100 леи или РМ 1.90, а в Румъния същите 62.5 лева купуват 100 леи или РМ 2.44. Според румънския клиринг с Германия и България следователно действителната стойност на марката в България би била само РМ 1 – 25 лева, вместо официалния паритетен курс от РМ 1 – 33 лева. Подобни изчисления, направени въз основа на клиринговия курс на райхсмарката спрямо динара, драхмата и лева, дават аналогични резултати, които изтъкват по безспорен начин чувствителното надценяване на райхсмарката спрямо лева през периода 1934–1939 г.

Това надценяване на германската райхсмарка в България допринесе за пренасочването по изкуствен начин на една значителна част от външната търговия на България към германските пазари – чрез заплащането на по-високи цени в левове, отколкото международните цени на българските експортни произведения. Насочването на една все по-голяма част от българските експортни произведения към германските пазари означава, от една страна, известно намаление в предлагането на здрави валути на частния компенсационен пазар, равнозначно с известно увеличение в средната валутна премия върху здравите валути, и от друга страна, насочването на българския внос предимно от Германия заради значителните авоари в райхсмарки, образувани от постепенното насочване на износа ни към тази страна. Би могло да се предполага, че това изкуствено насочване на външната ни търговия към германските пазари в предвоенния период е предизвикало натрупването на едно значително активно салдо за България по клиринга ù с Германия. Всъщност до 1937 г. включително, такова активно салдо не е било образувано главно поради следните две причини: доставките от Германия на оръжия за българската войска и абсолютното и относително увеличение във вноса на луксозни стоки от Германия в България. Но надценяването на райхсмарката спрямо лева и последвалото насочване на българската външна търговия към германските пазари през предвоенния период ще има голямо значение за бъдещата външна стойност на лева – поради неизбежните активни салда на външната търговия на България с Германия след избухването на Втората световна война и въздействието на тези активни клирингови салда върху развитието на паричното обращение и вътрешното ниво на цените в България през военновременния период.

2. Начало на монетна инфлация след 1939 година. С избухването на Втората световна война през есента на 1939 г. започва един процес на бързо и силно

разширение в количеството на паричното обращение в България, който се явява в резултат не само на превеса на разходите спрямо редовните приходи на държавното съкровище, но и на извънредно силното нарастване на активното салдо по клиринга на България с Германия. Така авоарът в клирингови валути на Б.н.банка, т.е. предимно в райхсмарки, нараства от 1782 милиона лева в края на 1939 г. на 10 447 милиона лева в края на 1941 г. и на 15 158 милиона лева в края на следващата 1942 година. През същия период общата сума на банкнотното обращение нараства, както следва: от 4245 милиона лева в края на 1939 г. на 13 467 милиона лева в края на 1941 г. и на 18 922 милиона лева в края на следващата 1942 година. С други думи, при едно увеличение от кръгло 13 400 милиона лева в клиринговите вземания на Б.н.банка от края на 1939 г. до края на 1942 г. се явява едно разширение от кръгло 10 900 милиона лева в общата сума на банкнотното обращение – разширението на банкнотното обращение се явява като резултат предимно на увеличението на активното салдо от търговията на България с Германия. Износът на български произведения за Германия не е бил последван от равностоен внос от Германия за България; разликата между износа и вноса е била натрупвана по клиринговото салдо на Б.н.банка в Райсбанк; българските износители обаче са получавали равностойността на вземанията си в левове от Б.н.банка, вследствие на което се явява както разширението в количеството на банкнотното обращение, така и все по-голямото разхождение между търсенето и предлагането на вътрешния пазар, а именно – разширението на банкнотното обращение означава разширение в купувната сила на населението, а превесът на износа спрямо вноса означава намаление на количеството на стоките във вътрешния пазар. Ето условията за започването на една кумулативна тенденция към повишение във вътрешното равнище на цените – на едно повишение, което скоро ще се превърне в инфлационно покачване на цените и инфлационна обезценка на лева.

Инфлационната подкладка на повишението на цените не закъсняла да се появи под формата на извънредни държавни бюджети и дефицити по редовните държавни бюджети, финансирани предимно чрез увеличение на неконсолидираните и консолидираните вътрешни държавни дългове. Разходите по редовния и извънредния бюджет на държавата (извън бюджета на железниците) нарастват от 8354 милиона лева през 1939 г. на 16 952 милиона лева през 1941 г, т.е. почти в двоен размер. Същевременно вътрешният неконсолидиран дълг на държавата нараства от 6186 милиона лева в края на 1939 г. на 10 885 милиона лева в края на 1941 г. и на 14 379 милиона лева в края на следващата 1942 година. Междувременно през 1941 г. бива емитиран един вътрешен държавен заем с 5% годишна лихва, чието произведение възлиза на 4358 милиона лева. С една дума, общото увеличение във вътрешните държавни консолидирани и неконсолидирани дългове за времето от края на 1939 г. до края на 1942 г. възлиза на 12 551 милиона лева, от които 8193 милиона лева представляват увеличението в салдото на неконсолидираните вътрешни държавни дългове. Това развитие на държавните финанси през първите военни години обяснява нарастването на банкнотното обращение на 18 922 милиона лева в края на 1942 г. срещу 4245 милиона лева в края на 1939 година. По-голямата част от увеличението в салдото на неконсолидираните вътрешни държавни дългове представляват преки кредити на съкровището, отпуснати от Б.н.банка.

Естествено това чрезмерно увеличение в преките кредити, отпуснати от Б.н.банка на държавното съкровище, означава пренебрегването на ограничителните

постановления в устройствения закон на емисионния институт относно кредитирането на съкровището, законното процентно покритие на задълженията на виждане на банката и пр. Законното покритие на задълженията на виждане на банката, т.е. на банкнотното обращение и текущите кредиторни сметки на съкровището, на банките и на разните фондове, започнало да спада катастрофално. За да се избегне това нарушение на устройствения закон на Б.н.банка, последната прибягнала до редица мероприятия, целящи да фалшифицират действителното положение на по-важните сметки в нейния баланс. Така през 1941 г. (на 7 октомври) била извършена една частична преоценка на златните резерви на банката, които били увеличени с 25 на сто с оглед на повишената цена на златото на вътрешния пазар. През следващата година банката била принудена да прехвърли една значителна сума (3820 милиона лева според баланса ù от края на 1942 г.) от текущата кредиторна сметка на държавата към сметката „срочни депозити в левове“ и по този начин намалила общата сума на задълженията на виждане с въпросната сума – с цел да поддържа, номинално поне, законното покритие на лева. Същевременно пак с оглед на поддържането на законното покритие банката включила в законните девизни резерви и клиринговите валути, т.е. авоара ù в германски райхсмарки, които влезли в покритието на банкнотното обращение и другите задължения на виждане на банката. Накрай, пак към 1942 г. били въведени в обращение като законно платежно средство нарочно издадените за целта от Главната дирекция на държавните дългове 3% държавни съкровищни бонове. По този начин банката била освободена от задължението да разширява банкнотното обращение за финансирането на извънредните разходи на съкровището и могла да поддържа тезата, че банкнотното обращение е престанало да се увеличава и че законното покритие на лева не е било нарушено. Така според баланса на Б.н.банка от края на 1942 г. законното покритие на задълженията на виждане на банката възлизало на 26.18 на сто, докато всъщност то възлизало на по-малко от 9 на сто!

3. Инфлационното въздействие на 3% държавни съкровищни бонове. Лихвоносните съкровищни бонове бяха пуснати в обращение като редовни платежни средства въз основа на нарочен закон от 9 февруари 1942 г., известен като Закон за разрешение на министъра на финансите да издава държавни съкровищни бонове с 3% годишна лихва. Законът дава право на министъра на финансите да издава държавни съкровищни бонове с 3% годишна лихва, издадени на приносителя, с падеж една или две години от датата на издаването им. Боновете ще се издават в следните деноминации: от 1000 лева, 5000 лева, 10 000 лева, 20 000 лева и 50 000 лева. Те се освобождават от всякакви сегашни и бъдещи данъци, а лихвите по тях се освобождават от преките данъци по Закона за данъка върху приходите. Боновете ще се пласират от Б.н.банка по номиналната им стойност, представлявана от главницата. Изплащането на боновете се извършва на падежите им от Б.н.банка – с главницата и лихвите им. Боновете обаче могат да бъдат изплащани и преди падежите им от Б.н.банка – за сметка на държавата – по стойността им в главница и лихви към всяко 5-о, 15-о и 25-о число на месеца, предшестващо датата на представянето на бона. Ако последната дата съвпада с едно от тези числа, лихвата се пресмята към това число. Боновете се приемат за залог и гаранции по номиналната им стойност във всички предвидени от закона случаи: по търгове и договори за обществени предприятия, за чиновнически гаранции и пр. Впоследствие новите 3% държавни съкровищни бонове – съгласно въведената практика в началните дни на 1943 г.,

за която цел е било искано съгласието на заинтересуваните обществени и частни организации, както и на кредитните институти – се въвеждат като законно платежно средство при големи плащания, надминаващи сумата от 200 000 лева. Боновете могат следователно да служат и за погасяване на дългове, за влогове в Пощенската спестовна каса, за изплащане на държавни и общински данъци и за всички плащания между частни лица и фирми.

Вътре в един сравнително кратък срок бяха пуснати в обращение лихвоносни бонове за много милиарди левове – кръгло 8.5 милиарда лева към края на 1943 година. Изпървом обаче боновете не се приемаха с охота от страна на широките слоеве на населението и на места те даже циркулираха с известно ажио, т.е. под номиналната им стойност. Населението не проявяваше склонност да си служи с боновете и бързаше да ги прехвърля към кредитните институти – по дебиторните или кредиторните сметки на титулярите на сметките. Въпреки наложените от Б.н.банка ограничения при изплащането на суми в банкноти – с цел да се поощри употребата на боновете като законни платежни средства – Б.н.банка все пак е била принудена да разширява банкнотното обращение, за да посрещне търсенето на банкноти от страна на банките. През този период на употребата на боновете – период на нежелание от страна на населението да си служи с боновете – по-голямата част от тях трябваше по необходимост да преминат към банките и да фигурират в техните баланси като „ценни книжа“. През първите една-две години от емитирането на лихвоносните бонове банките разполагаха със значителни резерви при Б.н.банка – нещо, което улесняваше превръщането на тези излишъци в „ценни книжа“ от типа на лихвоносните бонове. Самите банки естествено реализирали значителна печалба от това превръщане на техните безлихвени излишъци в 3% лихвоносни съкровищни бонове. Но намаляването на излишъците (резервите) на банките при Б.н.банка поради превръщането им в „ценни книжа“ означавало и едно съответно разширение в количеството на банкнотното обращение – поради задържането на боновете в кредитните институти и нуждата от задоволяване на тегленията на суми в банкноти. Следователно до свеждането на резервите на банките при емисионната банка до един минимум емитирането на лихвоносните бонове и въвеждането им като законно платежно средство не е предизвикало известно абсолютно или относително намаление на банкнотното обращение; напротив, банкнотното обращение продължавало да нараства почти в размер на стойността на издадените бонове.

Впоследствие, и особено от началото на 1944 г. нататък, населението свикна с употребата на боновете. Нещо повече – боновете започнаха да бъдат предпочитани от населението като платежни средства пред банкнотите между другото и поради растящата тенденция към тезоризация на парични средства – боновете, бидейки лихвоносни, представляват много по-удобни обекти за тезоризиране, отколкото банкнотите. Оттук нататък емисията на нови бонове върви почти успоредно с разширението на паричното (банкнотно и монетно) обращение: общата стойност на издадените бонове нараства от кръгло 8.5 милиарда лева в края на 1943 г. на кръгло 18.2 милиарда лева в края на следващата 1944 г., докато количеството на паричното обращение нараства от кръгло 28 милиарда лева в края на 1943 г. на кръгло 49 милиарда лева в края на 1944 г. Фактически голямото увеличение в количеството на паричното обращение (банкноти, монети и бонове) датира от есента на 1944 г., или от момента на активното участие на България във войната: общата сума на платежните средства в

обращение нараства от 51.4 милиарда лева в края на август на 67.2 милиарда лева в края на декември 1944 г. През следващата 1945 г. банкнотното и монетното обращение проявява известна устойчивост, докато сумата на издадените бонове продължава да нараства ежемесечно, вследствие на което общата сума на паричното обращение (банкноти, монети и бонове) нараства на кръгло 73 милиарда лева в края на годината – едно извънредно силно разширение в паричното обращение през военновременния период, което ясно свидетелства за настъпилата монетна инфлация и чието отражение се наблюдава в развитието на цените на вътрешния пазар. В сравнение с 1939 г. разширението в сумата на паричното обращение към края на 1945 г. възлиза на кръгло четиринадесет пъти – едно безспорно доказателство за настъпилата междувременно обезценка на националната монета.

4. Паричната инфлация и развитието на кредита. Паричната инфлация през военновременния период, дължаща се главно на финансирането на извънредните държавни разходи чрез преки кредити от страна на Б.н.банка и чрез емитирането на лихвоносни съкровищни бонове, се отразява и върху развитието на кредита в страната. Пресилено би било обаче да се говори за съществуването на една кредитна, извън монетната, инфлация. Действително, нарасналата (номинално) купувна сила на населението вследствие на големите държавни разходи и настъпилото междувременно повишение в нивото на цените предизвикват известно увеличение на влоговете в кредитните институти. Увеличението във влоговете обаче е чувствително по-слабо, отколкото разширението в паричното обращение, и което е по-важно, не е предизвикало едно прекомерно увеличение в обема на банковите кредити – с изключение на пласментите в кредити и ценни книжа на големите софийски частни банки. Цялата тежест по финансирането на извънредните държавни разходи – доколкото същите не са били посрещани чрез редовни приходни източници и чрез вътрешни държавни заеми – е легнала върху Б.н.банка; дългът на държавата към банката нараства с кръгло 12 милиарда лева от 1939 до 1945 г. включително, а авоарът на банката в държавни ценни книжа – с кръгло 17 милиарда лева за същия период. За разширението на паричното обращение естествено е допринесло – извън горните промени в баланса на банката – и нарастването с кръгло 21 милиарда лева на авоара на банката в клирингови девизи през военновремения период.

Едно добро указание за липсата на каквато и да е кредитна инфлация през военновременния период намираме в данните за съотношението в процентни числа на общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на отделните банки и групи банки към общата сума на влоговете – поотделно за различните банки и групи банки. Така, докато през 1939 г. на всеки 100 лева влогове при Б.з.к.банка са се падали по 122 лева пласменти, към 1945 г. на всеки 100 лева влогове се падат само по 97 лева пласменти (в кредити и ценни книжа). При популярните банки наблюдаваме аналогично развитие: през 1939 г. на всеки 100 лева влогове се падат по 94 лева пласменти, а през 1945 г. – само по 74 лева пласменти. Накрай, като изключим софийските клонове на големите пет столични частни банки, общо за всички други частни банки се падат към 1939 г. по 91 лева пласменти на всеки 100 лева влогове, а към 1945 г. – само по 42 лева пласменти на всеки 100 лева влогове, т.е. едно чувствително свиване на кредита при тези банки. Само при големите пет софийски частни банки се наблюдава обратното явление: едно по-чувствително абсолютно и относително нарастване на салдото на пласментите в кредити и ценни книжа през военновременния пери-

од, отколкото увеличението в салдото на влоговете. Разширението на пласментите на големите софийски частни банки през времетраенето на войната обаче се дължи предимно на по-засилената кредитна дейност на полуобществената Банка „Български кредит“, която трябваше да поеме кредитирането на такива големи държавни и обществени предприятия, като мините „Перник“, вносните централи „Българска търговия“ и „Българска промишленост“, „Дирекция за храноизнос“ и пр.

Друг един факт също свидетелства за отсъствието на всякаква тенденция към кредитно разширение през военновременния период: твърде ограниченото ползване от страна на частните банки на кредитните услуги на емисионния институт, с изключение може би на последните две години – 1944 и 1945 година, и то предимно от страна на Банка „Български кредит“ и на една или две от големите чуждестранни банки, които бяха засегнати от известно теглене на влогове след влизането на България във войната срещу Германия. Както през Първата световна война, така и през тази Втора световна война усилията на Б.н.банка са били изцяло съсредоточени към финансирането на държавата, без да държи сметка за кредитните нужди на стопанството и на другите банки в страната. В разлика от положението през Първата световна война обаче през периода на Втората световна война търсенето на кредити от страна на частното стопанство е било сравнително по-ограничено, влоговете в кредитните институти са нараснали бързо и по-силно, отколкото техните пласменти в кредити и ценни книжа, вследствие на което и ликвидността на банките е била значителна, т.е. достатъчно голяма, за да ги направи независими от кредитните услуги на Б.н.банка.

5. По-важни промени в кредитната система през войната. През периода от 1939 г. до 1945 г. включително настъпват известни промени в структурата, или по-скоро в значението за кредитната система на отделните банки и групи банки, които представляват, общо взето, продължение на тенденциите, наблюдавани в развитието на кредитната система след кризите от 1929 и 1931 година. На първо място трябва да се постави извънредно бързото и силно развитие на Банка „Български кредит“ – на този полуобществен кредитен институт, създаден през 1934 г. с участието на държавата и чрез сливането на двадесетина частни банки. Още към 1939 г. Банка „Български кредит“ имаше вече преобладаващо значение измежду частните банки в страната – сумата на нейните пласменти в кредити и ценни книжа се равняваше приблизително на една трета от общата сума на пласментите на всички частни банки в страната. Към края на 1945 г. обаче значението на тази банка е пораснало неимоверно много – тя вече притежава към пет шести от общата сума на пласментите в кредити и ценни книжа на всички частни банки в страната. Значението на тази банка изпъква още по-ясно при едно съпоставяне на цифрите за нейния пласмент с тези за пласмента на всички популярни банки в страната, включително и Съюза на популярните банки: кредитните пласменти на Банка „Български кредит“ към 1945 г. са с 50% по-големи от пласментите в кредити и ценни книжа на всички популярни банки в страната! Трябва обаче веднага да се изтъкне, че неимоверно голямото порастване на значението на Банка „Български кредит“ за кредитната ни система през военновременния период не се дължи толкова на нейното бързо развитие като институт за набиране на спестявания и влогове, колкото на обилното ù кредитиране от страна на Б.н.банка във връзка с поставените ù военновременни задачи да снабдява известни държавни стопански предприятия с необходимите им кредити.

Една друга характерна особеност в развитието на кредитната ни система през военновременния период се крие в продължението на тенденцията от 1929–1931 г. към намаление на значението на малките частни банки било като източници за кредит, било като акумулатори на свободните средства на населението. Докато през 1939 г. малките частни банки (включително провинциалните клонове на големите пет софийски частни банки) участват с кръгло половината от общата сума на влоговете във всички частни банки в страната, към края на 1945 г. на провинциалните частни банки (включително провинциалните клонове на големите софийски частни банки) се падат по-малко от една трета от влоговете във всички частни банки в страната. Може спокойно да се твърди, че Втората световна война нанесе непоправим удар върху малките провинциални частни банки в България, чието значение за кредитната ни система е вече сведено до един минимален размер: тези банки стоят във всеки случай далече зад земеделските кредитни кооперации към 1945 г. по отношение набирането на чужди средства и кредитораздаването. Кредитните пласменти на малките провинциални частни банки фактически показват не само относително, но и абсолютно намаление през периода от 1939 до 1945 г. включително, докато салдото на чуждите им средства към края на 1945 г. остава почти на равнището си от 1939 година.

На трето място, военновременният период от 1939 г. до 1945 г. включително е свидетел на едно друго развитие в областта на частните банки, което също води началото си от кризисните 1929–1931 година: постепенно намаление на значението на големите три частни банки, работещи предимно с чужди капитали, т.е. Кредитна банка, Италианска и българска търговска банка и Франко-българска банка. Последната от тези три големи чужди банки фактически върви бързо към ликвидиране на дейността си – салдото на нейните влогове и кредитни пласменти към края на 1945 г. е неколкократно по-малко от съответните цифри за края на 1939 година. С други думи, значението на чуждестранния капитал за системата на частните банки в България продължава да намалява и през военновременния период от 1939 до 1945 г. включително.

Значението на отделните банки и групи кредитни институти към края на 1945 г. по отношение на набирането на влогове е, както следва: а) групата на обществените кредитни институти, т.е. Б.з.к.банка и П. сп. каса, взети заедно, притежават към 60 на сто от общата сума на влоговете във всички кредитни институти на страната срещу кръгло 55 на сто към 1939 година; б) групата на кооперативните кредитни институти, т.е. популярните банки и техният съюз, както и земеделските кредитни кооперации, участват с кръгло 23 на сто в общата сума на влоговете във всички кредитни институти на страната срещу кръгло 22 на сто към 1939 година; и в) групата на частните банки, т.е. на големите столични частни банки, на техните провинциални клонове и на всички малки провинциални частни банки, участва с кръгло 17 на сто в общата сума на всички влогове в страната срещу 23 на сто към 1939 г. Явно е, че обществените кредитни институти (Б.з.к.банка и П. сп. каса) играят първостепенна роля при набирането на спестяванията и че значението на частните банки е много по-слабо от това на кооперативните кредитни институти, т.е. на популярните банки и на земеделските кредитни кооперации. Всъщност Банка „Български кредит“ може да бъде третирана и като обществен кредитен институт, понеже държавата участва в нейния капитал и управление. Ако причислим Банка „Български кредит“ към об-

ществените банки, тогава би могло да се твърди, че българската банкова система излиза от Втората световна война като една предимно обществена кредитна система, т.е. с преобладаващо значение на държавните кредитни институти, със силно развит кооперативен кредит и с почти незначително участие в кредита на акционерния капитал. Това представлява едно забележително постижение, защото в много малък брой държави кредитната система е до такава степен „одържавена“, както в България. Страната ни фактически е избавена от онези мъчителни процеси на трансформация, които се наблюдават в ред европейски държави след приключването на Втората световна война – във връзка с етатизирането на емисионните банки и поставянето на банковата система под пълен и пряк контрол на държавата.

6. Размерът на обезценката на лева през периода 1939–1945 г. В нормални времена промените в купувната сила на парите се измерват чрез промените в нивото на цените. За съжаление периодът от 1939 до 1945 г. включително не може да се счита за „нормален“ от това гледище. Настъпилото покачване в нивото на цените през този период не се дължи само на монетни фактори, но и на други обективни причини от случаен и временен характер. Освен това индексите на цените, с които разполагаме, отразяват промените в равнището на „официалните“, или нормираните цени на стоките, а известно е, че една част от стокооборота в страната не се извършва по тези официални цени. Неофициалните, или „черноборсовите“ цени също не могат да отразяват действителните промени в реалната вътрешна купувна сила на монетата, защото тези цени не са „свободни“ цени в икономическия смисъл на думата. В „черноборсовите“ цени се отразяват не само излишната, инфлационно разширената купувна сила на известни слоеве от населението и не само положението на „специфична оскъдица“, предизвикано от временното несъответствие поради чисто обективни причини между обема на търсенето и на предлагането; в тези цени се отразяват и ред други елементи, като премия за продавача във връзка със законните наказания при черноборсовите сделки, или монополистичното право на продавача, съумял да отдели част от количеството на предлаганото благо от общото количество на същото благо, което преминава от ръцете на производителя до ръцете на консуматора по редовните, контролирани от разпределителните органи пътища. Един индекс на „черноборсовите“ цени на стоките, ако неговото съставяне би било въобще възможно, би надценил действителния размер на повишението на цените и следователно на понижението в купувната сила на монетата.

Логично би било да се предположи, че обезценката на лева през военновременния период, дължаща се на инфлационното разширение на паричното обращение, не би могла да бъде по-голяма от размера на разширението в количеството на паричното обращение. Общата сума на паричното обращение (банкноти, монети и лихвоносни бонове) се е увеличила между 14 и 15 пъти от 1939 до 1945 г. включително. Настъпилите междувременно промени в скоростта на паричното обращение не могат да бъдат точно установени, но може да се предполага, че скоростта на обращението на парите се е по-скоро понижила, отколкото увеличила, и то по следните причини: липсата на подходящи стоки и на достатъчни количества от такива стоки, към които да се насочва временно излишната купувна сила, и тенденцията към тезоризиране на парични средства през последните няколко години – особено на лихвоносни съкровищни бонове. При това положение може да се поддържа тезата, че обезценката на националната монета през военновременния период не

може да бъде по-голяма от петнадесеторното разширение в общото количество на паричното обращение. Напротив, може да се предполага, че размерът на обезценката на лева е много по-малък от множителя на разширението в количеството на паричното обращение.

От друга страна, официалните индекси на цените на едро и на дребно показват, че средното ниво на цените се е увеличило приблизително шест пъти от 1939 до 1945 г. включително. Тези индекси, както бе вече изтъкнато, са изградени на базата на официалните ценови нормировки и априори подценяват действителния размер на повишението на цените и на настъпилата обезценка на лева. Не трябва обаче да се изпуска предвид едно друго обстоятелство, а именно, че част от повишението в равнището на цените, включително и на официалните ценови нормировки, се дължи на известни обективни и извънмонетни фактори, действащи през целия военновременен период. Така например откъсването на България от международните пазари през време на войната и особено след есента на 1944 г. предизвиква едно изкуствено, временно и случайно намаление в естествения приток на предлагането на стоки. Извънредно слабата земеделска реколта от 1945 г. вследствие на голямата суша от лятото на същата година също означава едно временно и случайно намаление в естествения приток на предлагането. От друга страна, участието на българската войска във войната, както и присъствието на чужди войски в територията на страната са свързани с известно временно увеличение в обема на търсенето – едно увеличение, което ще премине с приключването на войната и нормализирането на вътрешното и на международното политическо положение. Общо взето обаче, би могло да се твърди, че размерът на обезценката на лева се равнява най-малко на шесторното увеличение в официалното равнище на цените от 1939 до 1945 г. включително. Истинският размер на обезценката на лева ще се движи някъде между този минимален шесторен размер на официалното увеличение в нивото на цените и между максималния петнадесеторен размер на разширението в общото количество на паричните знаци в обращение: един прекалено голям марж, който остава без всякаква практическа полза!

За съжаление не е възможно при днешните условия на нормирани цени, на рационализиране на потреблението, на ограничена международна търговия, на временно разширение в обема на търсенето и пр. да се установи, макар и приблизително, действителният размер на настъпилата обезценка на лева през Втората световна война, още повече че процесът на вътрешно заздравяване на националната монета не може да се счита за приключен към края на 1945 и началото на 1946 година. Някои среди са склонни да съдят за размера на обезценката на лева по движението и промените в „черноборсовата“ цена на златото, и по-специално на златния наполеон – забравяйки, че тази цена отразява редица елементи, между които промените в международното политическо положение не са на последно място. Незаконната цена на златото към края на 1945 година се равнява само на половината от цената, достигната кръгло една година преди тази дата – без да можем да твърдим, че междувременно вътрешната купувна сила на монетата се е удвоила. Към края на 1945 г. цената на златния наполеон се е покачила приблизително тридесет пъти в сравнение с 1939 година, от което съвсем не следва, че и обезценката на монетата се равнява на тридесет пъти. Не трябва да се забравя, че цената на другия скъпоценен метал, среброто, търговията с което е напълно свободна и не се преследва от законите, се е

покачила средно дванадесет пъти през целия военновременен период и че среброто също представлява ценен обект за пласиране на излишните средства на онези лица, които се стремят да се презастраховат срещу една продължителна обезценка на монетата. В заключение следователно трябва наново да се изтъкне, че не е възможно да се установи понастоящем действителният размер на обезценката на лева от 1939 до 1945 г. включително, но че една напълно обективна преценка за размера на обезценката трябва да се движи между шесторното покачване в официалното ниво на цените и дванадесеторното увеличение в свободната цена на среброто.

7. Последиците от обезценката на лева за кредитната система. Какви са последиците от настъпилата през военновременния период обезценка на лева за кредитната ни система? На първо място, естествено, трябва да се изтъкне „стопяването“ на собствените средства на банките, което ще предизвика едно трайно намаление в процентното съотношение между „собствени“ и „чужди“ средства в банковата система, т.е. между сметките „капитал и фондове“, от една страна, и разните видове „влогове“, от друга страна. Някои от постановленията на Закона за защита на влоговете не ще могат да бъдат спазвани занапред от страна на известни банки, и особено от страна на по-малките частни банки в страната. Но това е една проблема, която може лесно да бъде разрешена чрез законодателни инициативи.

От много по-голямо значение за народното стопанство се явява „стопяването“ на чуждите средства, или на влоговете, в кредитната система през военновременния период. Споменато бе вече, че при едно почти петнадесеторно увеличение в общото количество на паричното обращение официалното равнище на цените отбелязва шесторно увеличение от 1939 до 1945 г. включително. Общата сума на влоговете във всички кредитни институти на страната обаче показва много по-слабо нарастване, отколкото официалното повишение в нивото на цените: увеличението в сумата на влоговете възлиза на кръгло четири пъти от 1939 г. до 1945 г. включително срещу шесторното увеличение в официалното равнище на цените. Приемайки, че действителният размер на обезценката на лева надвишава размера на официалното повишение в нивото на цените, следва, че реалната купувна сила на влоговете в кредитните институти на страната към края на 1945 г. възлиза в най-добрия случай едва на половината от съответната цифра за 1939 година. А влоговете в кредитните институти, както ни е известно, представляват „оборотният капитал“ на народното стопанство – онзи капитал, който се поставя чрез банковата система на разположение и в услуга на стопанските деятели, на частните и обществените стопански предприятия за правилното развитие на тяхната дейност. Следва, че българското народно стопанство излиза от Втората световна война със значително по-малък оборотен капитал, или значително по-бедно откъм капитали, отколкото преди избухването на войната. При непроменени реални нужди от капитали след приключването на войната и при едно намаление в наличните капитали, или чужди средства в кредитните институти, следва и че лихвеният процент ще клони към повишение през годините, следващи приключването на войната.

А може с право да се очаква, че търсенето на кредити от страна на търговци и индустриалци след приключването на войната и с нормализирането на стопанските отношения между народите ще порасне чувствително. Значителна част от оборотните средства на индустриалците и особено на търговците бяха „стопени“ чрез инфлацията на военновременния период. Бързото покачване на цените, засиленото данъчно

облагане, нормирането на печалбите и липсата на стоки и материали за непосредствено пласиране на свободните средства на търговци и индустриалци предизвикаха превръщане на част от оборотните капитали на тези две категории стопански деятели в ликвидни излишъци под формата на влогове в кредитните институти. Реалната купувна сила на тези влогове към края на 1945 г. е значително по-ниска, отколкото в навечерието на Втората световна война. Търговци и индустриалци следователно ще се нуждаят от значителни кредити за попълване на оборотните им средства при постепенното активизиране на народното стопанство, което може да се очаква след възобновяването на международните търговски връзки на страната с чужбина. Търсенето на кредити следователно ще бъде много по-силно през следвоенния период, отколкото в предвоенния период. Но „стопяването“ на чуждите средства в кредитната система през времетраенето на войната ще ограничи реалните възможности на банките да задоволят това засилено търсене на кредити през началните следвоенни години и несъответствието между търсенето и предлагането на кредити ще предизвика неминуемо едно доста чувствително покачване в лихвените проценти. Увеличението на лихвените проценти на свой ред ще действа за поскъпването на производството и за забавянето на рационализацията на местната индустрия, пред която лежи задачата за бързото възстановяване на народното стопанство след войната.

Особено важна е проблемата за попълването на „стопените“ оборотни средства на индустриалните предприятия в страната. Тези предприятия са ползвали в миналото краткосрочни кредити от банковите институти (предимно от големите частни банки) за нуждите на оборотния си капитал, докато печалбите от тяхната стопанска дейност са били най-често използвани за „самофинансиране“, т.е. за разширение на трайно вложения собствен капитал в машини, инсталации и други съоръжения. Един недостатък на българската банкова система е, че индустриалните предприятия не могат лесно и достъпно да ползват дългосрочни кредити за трайни инвестиции. Увлеченията да се използват краткосрочни кредити за подобни цели приключиха в известни случаи твърде печално през кризисните години от 1929 до 1931 включително. Постепенното „национализиране“ на чуждите средства на банките, в смисъл на изместването на чуждестранните краткосрочни капитали от местни спестявания при по-големите частни банки, които фактически имат най-голям дял в кредитирането на местната индустрия, представлява един почти окончателно завършен процес в края на Втората световна война. И този източник за сравнително дългосрочни индустриални кредити следователно вече не съществува или е сведен до минимум. Днес, след приключването на войната, към този недостатък на банковата ни система, към тази липса на лесен и достъпен сравнително дългосрочен кредит за индустрията, ще трябва да се прибави и почти неизбежното ограничение на краткосрочните кредити за индустриални цели вследствие на „стопяването“ на чуждите средства на банките и на самите индустриални предприятия. Това е една важна проблема, пред която е изправена както българската кредитна система, така и самото народно стопанство в началото на следвоенния период на стопанско възстановяване и нормализиране.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ НЯКОИ СТРАНИ ОТ РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА КРЕДИТНА СИСТЕМА

Един най-общ поглед върху историческото развитие на българската кредитна система от Освобождението до наши дни изтъква на преден план известни характерни особености на това развитие, които са колкото интересни, толкова и поучителни. Неспирният ход на събитията винаги ангажира вниманието на съвременниците към текущите проблеми, и то дотолкова, че те често забравят да хвърлят поглед назад, за да почерпят поука от миналото. От друга страна, несгодите на настоящето винаги отправят погледа напред, към нещо ново – с една дума, към вечната и неизбежната промяна. Но всяка промяна представлява един етап от едно цялостно развитие, от една еволюция, чието име е „прогрес“. Когато обаче промените не настъпват по пътя на еволюционното развитие, а биват натрапвани на живота от нетърпеливи реформатори, те често пъти представляват по-скоро крачка назад вместо нова стъпка напред към прогреса. Така е и в областта на парите и на кредита – една твърде деликатна област, в която реформаторското усърдие рискува да се разбие, подобно на морските вълни, във вълнолома на онзи исторически комплекс от причини и последици, който обуславя днешните ни навици, обичаи и институции.

Ето един може би твърде общ, но не и излишен предговор, защото съвременната ни реформаторска жажда вече поставя под мерника на промяната и кредитната ни система, която е плод на едно плавно и смислено, съобразено с нуждите на живота развитие, водещо началото си още отпреди Освобождението. Безспорно тази наша кредитна система, тъй както съществува и функционира днес, в края на Втората световна война, далеч не е съвършена; и заради това тя вероятно ще продължава да търпи промени и в бъдеще по пътя на еволюционното си развитие. Без да натрапваме тези промени с прибързани реформи, нам все пак се налага дълг да направим опит за долавяне, чрез анализа на нейното историческо развитие, на вероятната насока на бъдещите промени в кредитната ни система и доколкото е възможно чрез поуката от миналото да не възпрепятстваме, а да улесняваме настъпващите неизбежни промени. Този опит може да доведе до „открития“, представляващи най-обикновени и всеизвестни плоски истини; но често пъти подобни плоски истини убягват от вниманието на съвременниците, които, потопени във водовъртежа на ежедневните проблеми, не смогват да ги разглеждат и поставят в правилна перспектива.

I.

И така днес, когато повикът в ред държави е за „етатизиране“ на кредитната система, добре би било да си припомним историческата истина, че българската кредитна система е в голяма степен плод на съзнателните усилия от страна на централната държавна власт и че държавните и обществените кредитни институти имат преобладаващо значение за кредита в страната. Необходимо е да се върнем години преди Освобождението – към 1864 година, когато представител на тогавашната централна власт, русенският вилаетски управител Митхад паша, е сложил началото на българската кредитна система чрез учредяването на „общеполезните каси“. Тези каси, както е известно, се разраснали „като гъби след дъжд“ в тази предосвободителна епоха и представляват първите източници на организиран кредит в българското народно стопанство – една институция, наложена отгоре и създадена от държавата с цел да задоволи една неотложна нужда: снабдяването на земеделците-стопани със сравнително евтин кредит и освобождаването им от гнета на частните лихвари. Ако самата централна власт не е пряката доставчица на капиталите на общеполезните каси, то тя е обезпечила набирането на тези капитали чрез заповядани отгоре налози върху добивите, чрез налагане на връхнини върху редовните данъци, чрез облагане на работните двойки волове и, естествено, чрез доброволни вноски в натура от страна на самото население. Важното в случая е, че това дело – общеполезните каси – е било замислено и проведено отгоре, от централната държавна власт, която по този начин поставя основите на българската кредитна система години преди самото Освобождение на България. Същата тази централна власт в новоосвободена България ще поеме през 1878 г. реорганизацията на общеполезните каси под новото име „земеделски каси“, ще постави земеделските каси под общия контрол на Министерството на търговията и земеделието в 1895 г., ще разпореди през 1897 г. събирането на суми „най-много до 5% върху поземления данък на откритите стежания“ за засилване капиталите на касите, и накрай, ще превърне централното управление на касите в една Българска земеделска банка към края на 1903 година.

Тъй както основите на този мощен кредитен институт – Българската земеделска банка – са били положени от централната държавна власт още в годините преди Освобождението, така и основният стълб на кредитната ни система – Българската народна банка – е създадена почти непосредствено след Освобождението, на 25 януари 1879 г., от тогавашното временно руско окупационно правителство. Българската народна банка според първия си устройствен устав се учредява като държавна банка с капитал от два милиона лева, внесен от държавата. С една дума, както починът за създаването на банката, така и нейните собствени средства изхождат от държавата. Опитите да се реорганизира банката на акционерни начала през първите години от съществуването ѝ пропадат почти изключително поради липсата на достатъчно местни, а и чужди капитали за успешното емитиране на акции в желания размер. Всички по-нататъшни промени в устройствения закон на Българската народна банка, като превръщането ѝ в емисионен институт и в банка за дългосрочен кредит през 1885 г., правото ѝ да кредитира Българската земеделска банка и другите кредитни институти срещу залог на портфейл през 1906 г., правото ѝ да отпуска заеми на общините и окръжията срещу ипотека или залог на данъци през 1907 г. и всички други изменения на функциите на банката до превръщането ѝ в модерен емисионен институт през

1928 г. изхождат било от Министерството на финансите, било от управлението на самата банка. Те са дело следователно на държавната власт, която поставя основите и постепенно изгражда и моделира структурата на българската кредитна система.

Пак на пряката инициатива на държавата се дължи и създаването на друг един кредитен институт в първите години след Освобождението, който и днес продължава да играе важна роля при набирането на влоговете: Пощенската спестовна каса, учредена номинално през 1885 г. и започнала фактически да функционира десет години по-късно. И този нов държавен кредитен институт, създаден по проекта на големия държавник Ив. Евст. Гешов, предназначен да събира спестяванията на широките слоеве от населението, е креация изключително на централната власт – чрез напредничавите общественици от онази ранна епоха, които не били чужди към идеята за самопомощ в областта на кредита, т.е. към кооперативния кредит. Привидно поне участието на държавата при създаването и изграждането на кооперативните кредитни организации е незабележително – тези организации са плод на частната инициатива на кооператорите и те се развиват без пряката намеса на държавата. Всъщност обаче държавата чрез своите кредитни институти и на първо място чрез Българската земеделска банка (централното управление на земеделските каси) полага значителни усилия за проагитирането на кооперативния кредит: бързото разрастване на земеделските кредитни кооперативи се дължи в голяма степен на помощта, получавана от тях чрез Б.з.банка под формата на инспектори и организатори на кооперативите.

Държавното покровителство на кооперативните кредитни сдружения не се изразява само в помощта и услугите, давани от Б.з.банка чрез нейните инспектори на първите кредитни кооперативи. Когато градските кредитни сдружения, т.е. популярните банки, добили собствена физиономия през първото десетилетие на XX век и когато вътрешните борби между кооперативните организации предизвикали създаването и успоредното съществуване на един Главен съюз на земеделските кооперации и на друг Централен съюз на същите кооперации, по инициативата на друг голям български държавник, Андрей Ляпчев, била създадена от държавата и Българската централна кооперативна банка – като държавен кредитен институт с капитал, внесен от държавата, и с цел да насочва, контролира и кредитира кооперативните сдружения. Естествено държавата си запазвала в този случай пълен контрол над новата Б.ц.к.банка, която поема централното ръководство на кооперативите след 1911 г. – годината на нейното учредяване. Така кооперативните кредитни сдружения – израснали ако не по почин, то поне със съдействието на държавните институти – получават не само моралната, но и материалната подкрепа на държавата, която още в онзи ранен период санкционира тяхното положение и подчертава значението им за развитието на българската кредитна система.

Изглежда, че пряката или косвена намеса на държавата отсъства само по отношение изграждането и укрепването на частните кредитни институти в страната. И наистина, в течение на няколко десетилетия частните банки в страната се развиват изключително като рожби на местната инициатива – без каквато и да е ограничителна намеса от страна на държавата, развивайки се изцяло според режима и постановленията на общия търговски закон. Даже през периода след 1906 г., когато чуждестранният акционерен капитал започва да навлиза по-смело в областта на българските частни банки, държавата остава безучастна и няма свидетелка на това ново развитие. Всъщност обаче животът и дейността на малките провинциални частни банки, а и на

някои по-големи частни банки в столицата през онзи период преди Първата световна война, би бил почти немислим без дейната подкрепа на държавата чрез нейната Българска народна банка. Защото самото съществувание на тези малки частни банки е било в зависимост от обилните кредити, с които те са били снабдявани от страна на емисионния институт, който има пръст в изграждането и развитието на тези банки. За доказателство могат да бъдат приведени следните цифрови данни: докато към 1900 г. общата сума на капитала на съществуващите частни банки в страната е едва 12 милиона лева, сумата на отпуснатите кредити от Б.н.банка на частните банки в края на същата година възлиза на повече от 13 милиона лева. Същевременно чрез съзнателното си освобождаване от частните си влогове към 1902 г. Б.н.банка косвено подпомага развитието на частните банки, към които се насочват освободените влогове от емисионния институт.

Но заслугата на държавата по отношение изграждането и развитието на акционерните банки в страната не приключва само с горните мероприятия или с разните законодателни разпоредби относно дейността и операциите на тези банки, като например Закона за защита на влоговете от 1931 г. и неговите разнородни разпоредби. Създаването през 1928 г. на Българската ипотекарна банка с участието на чужди капитали, на държавата и на Б.з.банка и Б.ц.к.банка бележи още един етап от развитието на държавното строителство в областта на кредита. Наистина, тази банка не може да оправдае предназначението си и надеждите, които бяха възлагани на нея по време на учредяването ѝ – разбира се, не по вина на държавата, която допринесе значително за нейното стабилизиране след изкупуването на чуждите капитали и прехвърлянето ѝ към Б.з.к.банка през 1936 година. Две години преди тази дата държавното строителство в областта на акционерното банково дело бележи най-голямото си постижение – създаването с помощта и участието на държавата и чрез сливането на двадесетина малки частни банки, на новата голяма и полуобществена акционерна банка, Банка „Български кредит“, предназначена в десетина години да заеме преобладаващо значение измежду всички частни банки в страната. Участието на държавата в капитала на новата банка ѝ дава значителни привилегии: всички права и привилегии, принадлежащи на държавата вследствие на нейното участие в капитала на новата банка, преминават към Б.н.банка, която изпраща свой делегат в Управителния съвет на новата банка с право на „вето“ в известни случаи. Днес повече от две трети от общата сума на влоговете във всички частни банки в страната са съсредоточени в Банка „Български кредит“ – в тази полуобществена и ръководена от държавата акционерна банка.

Явно е следователно, че българската кредитна система е в голяма степен плод на съзнателните усилия на държавата, т.е. че тя е била изградена предимно чрез строителството на държавата в областта на кредита. Емисионният ни институт е създаден като държавна банка с капитал, внесен изключително от държавата. Другият мощен кредитен институт, Българската земеделска и кооперативна банка (след сливането на бившите Б.з.банка и Б.ц.к.банка през 1934 г.), също представлява един държавен кредитен институт с ръководна роля не само по отношение кредитирането на селското стопанство, но и във връзка с насочването, контролирането и кредитирането на създадените по частен почин, но закрепнали чрез помощта на държавните кредитни институти земеделски кредитни кооперации и популярни банки. Третият мощен институт за набиране на спестяванията на широките слоеве от населението,

Пощенската спестовна каса, е пак рожба на държавното строителство и предвидливост в областта на кредита. Даже в сферата на частните банки държавното строителство играе значителна роля: не само чрез най-активното подпомагане на частните банки в трудния период на тяхното ранно развитие от страна на Българската народна банка, но и чрез активната намеса на държавата при създаването на най-мощния акционерен кредитен институт в страната, Банка „Български кредит“. И днес, когато държава след държава в Европа на следвоенния кипеж се стреми да вмъкне един по-голям обществен елемент в своята кредитна система, младата българска държава може спокойно да гледа на тези усилия и болезнени трансформации в чужбина, изпълнена със съзнанието, че българската кредитна система е не само фактически, но и по замисъл една държавна и обществена кредитна система.

II.

Друга една характерна особеност в развитието на българската кредитна система се свежда до следното: повечето от банките, кредитните институти и учреждения не се занимават само с чисто кредитна дейност, но и с пряка стопанска дейност. Естествено при почти всички от тях преобладава чисто кредитната дейност, но важното е, че ако не понастоящем, то поне в известен стадий от тяхното развитие пряката им стопанска дейност е ангажирала доста средства и усилия. На пръв поглед това твърдение не засяга частните банки в страната, по-големите от които представляват днес напълно развити кредитни институти в истинския смисъл на думата. Исторически обаче първите частни банки в България са се породили не само като кредитни институти, но и като сдружения с по-пряка стопанска цел. Още преди Освобождението частните банки са се появили под формата на малки спестовни дружества с цел да кредитират търговията със зърнени храни в известни по-оживени търговски центрове. Но тези малки спестовни дружества, недостатъчно снабдени с чужди средства и спестявания, не са се занимавали с чисто банкова дейност, а са взимали участие на комисионни начала или пряко на съдружнически начала в търговията със зърнени храни. Освобождението не променя този облик на първите три частни банки в страната, а именно: банка „Напредък“ в Търново (1876 г.), „Шуменско търговско дружество“ (1882 г.) и банка „Гирдап“ в Русе (1882 г.). Много от създадените до 1906 г. всичко 34 частни банки в страната (от които нито една в столицата) са се занимавали в по-голяма или по-малка степен с пряка стопанска дейност, но с постепенното развитие на кредита в страната, с все по-бързото превръщане на българското народно стопанство от едно полунатурално към едно парично разменно стопанство и с постепенната специализация при кредитораздаването на отделните банки и групи кредитни институти, тази черта от характера на частните банки изчезва и те остават да се занимават изключително с чисто кредитна дейност. Техните съучастия в известни индустриални предприятия не са без значение през периода след Първата световна война, но все пак, общо взето, именно частните банки се явяват като представители на най-чистия тип чисто кредитни институти в българската кредитна система.

Почти всички други банки или групи кредитни институти се занимават в по-голяма или по-малка степен с пряка стопанска дейност. Така например първият устав на земеделските каси след Освобождението, утвърден на 28 юни 1878 г. от

императорския руски комисар княз А. М. Дондуков-Корсаков, предвижда, че една част от лихвите, събрани при отпускането на заеми, може да бъде използвана за „известни общеполезни предприятия, както в разноските за съграждане и поддържане на училищата и поправяне на улиците, чешмите и мостовете“ в селата, участващи в капитала на касите. Това не ще рече, че земеделските каси са се занимавали с пряка стопанска дейност, но все пак уговорката в устава, че „всяко село има право да похарчи за гореказаните потреби две трети от притурените към капитала му лихви“, подсказва, че подобна дейност не е била съвсем чужда на тези кредитни институти, които впрочем са набирали собствените си средства чрез събиране на храни от населението и чрез продажбата на така събраните храни. Впоследствие, с изменението на Закона за земеделските каси от 20 януари 1895 г., на касите е изрично забранено да взимат участие в индустриални и търговски предприятия, но от друга страна, те „с разрешението и под надзора на Министерството на търговията и земеделието могат да купуват от странство, по искането и за сметка на земеделците, земеделски оръдия и машини, стойността на които земеделците изплащат на касите в срок от една до две години“.

Тази на общо основание стопанска дейност на земеделските каси се възприема и в устройствения закон на Българската земеделска банка от 31 декември 1903 г. В този устройствен закон на новата банка е казано изрично, че банката има правото да подпомага или сама да построява стопански сгради, нужни за развитието на земеделието и отраслите му. Две години по-късно, чрез изменението на закона за банката от 29 март 1905 г., на банката се дава законното право да взема участие в създаването или кредитирането на търговски и банкови учреждения, имащи за цел да доразвият българския износ, както и да кредитира и предприема всякакви съоръжения за развитието на земеделието и отраслите му, ако доходът от тези съоръжения или помощите на окръжните съвети обезпечават лихвите и погашенията на вложените капитали. С изменението на закона за Б.з.банка от 15 януари 1921 г. тези „стопански функции“ на банката се разширяват още повече: банката може да купува и продава земеделски произведения от производителите с цел да регулира пазара на тези произведения; тя може да строи елеватори, силози, магазини и други съоръжения, необходими за правилното уреждане на житната търговия и заложния кредит; и тя може да предприеме направо, с одобрение на министъра на земеделието и държавните имоти, и да извършва свои предприятия от естество да развият земеделието и неговите различни отрасли. Тези стопански функции на Б.з.банка не само че не се премахват, а се засилват след сливането на бившите Б.з.банка и Б.ц.к.банка през 1934 г. в новата и сега действаща Българска земеделска и кооперативна банка. Още първият отчет на новата банка след сливането бележи, че „през последните няколко години стопанските инициативи на банката получиха по-голямо разширение и завладяха един по-широк терен в стокообмена на селското стопанство“ поради причини, изтъкнати както следва: „поради затруднения пласмент на земеделските произведения, свързан между другото и с валутни ограничения; поради разстроения външен и вътрешен пазар; и поради необходимостта да се поддържат на едно нормално ниво цените на известни земеделски произведения, както и да се поощри разумната трансформация в земеделското производство чрез въвеждането на нови доходни култури“. Така банката закупува не само зърнени храни, но и пашкули, розов цвят, памук, конопено влакно, оризова арпа, орехови трупи, земеделски машини и оръдия, а след 1935 г. и десет-

ки други произведения, чрез което се превръща в един мощен стопански институт за поощрение на земеделието и за регулиране на пазарите на местните земеделски произведения. Същевременно безспорно Б.з.к.банка остава най-мощният кредитен институт в страната за кредитиране на селското и градското стопанство.

Липсата на достатъчни собствени и чужди средства на злополучната Българска централна кооперативна банка допреди сливането ù с Българската земеделска банка през 1934 г. не са позволили на тази банка да се занимава пряко със стопанска дейност. В замяна обаче кредитираните от нея популярни банки и особено земеделски кредитни кооперации (до обратното им прехвърляне към Българската земеделска банка през 1921 г.) развиват на общо основание пряка стопанска дейност още от най-ранните години на тяхното развитие. Първата българска кооперация е основана на 11 юни 1890 г. в с. Мирково, Пирдопска околия, с един типов устав, преведен от немски по образеца на Райфайзен. Така още от самото начало земеделските кредитни кооперации имат универсален характер и се занимават с разностранна стопанска дейност, която се разраства успоредно с развитието на самите земеделски кредитни кооперативи. Най-важните форми на тази стопанска дейност се свеждат до организиране на магазини за общи доставки и продажби, частично преработване на стоките и пр., за която цел кооперативите се подпомагат от Б.з.к.банка след 1934 г., а според Закона за Българската земеделска банка от 1921 г. „банката урежда и съдействува да се уреждат общи продажби и покупки за земеделските кооперативни сдружения, синдикати, съюзи и федерации“. Излишно би било да се обременява изложението с цифрови данни, но общите доставки, извършени от земеделските кредитни кооперации за членовете си и обхващащи предимно колониални и други произведения, като сол, пипер, железария, земеделски сечива и оръдия, манифактури и галантерии, семена и торове; или извършените от тях общи продажби на зърнени храни, варива, фуражи, маслодайни семена, памук, грозде, тютюни, сурови пашкули и пр.; или преработените от тях земеделски произведения, като мляко, маслодайни семена и пр., действително представляват една чувствителна по размери стопанска дейност, която съперничи с провежданата от тях кредитна дейност.

По подобие на своите по-малки посестрими – земеделските кредитни кооперации, и популярните банки извършват значителна стопанска дейност. Наистина прибавката на преките стопански функции на популярните банки към техните кредитни функции настъпва в един по-късен стадий от тяхното развитие и няма онова значение за общия им оборот, което е характерно за земеделските кредитни кооперации. Първата популярна банка е била основана през 1903 г. в София и скоро бива последвана от други подобни градски кредитни кооперативи, особено след прокарването през 1907 г. на Закона за кооперативните сдружения, който освободил тези сдружения от гнета на общия търговски закон. Единадесет години по-късно, или по време на създаването на Съюза на популярните банки през 1914 г., последните са представлявали една важна съставка на българската кредитна система. Непосредствено след приключването на Първата световна война Съюзът на популярните банки се ангажира със значителни доставки за своите членове-банки, обхващащи, по ред на значение, такива произведения, като морска сол, гвоздеи, свинска мас, бокс, клинци, сапун, каменна сол, манифактурни стоки, сирометни кожи, върви, ориз и други двадесетина вида произведения. Значението, което Съюзът на популярните банки е отдавал на тези свои доставки, изпъква от следните редове в Годишния отчет на Съюза

за 1920 година: „Почти с всеки един доставен артикул ние достигнахме нашата цел, като намалихме пазарните цени и по такъв начин успяхме да ограничим спекулата в известни райони с известни артикули.“ Тази значителна стопанска дейност на Съюза на популярните банки и естествено на самите банки, членуващи в него, предизвиква известно разногласие между ръководителите на популярните банки в страната, което приключва със създаването на една втора централа на популярните банки – Съюза на народните кооперативни банки, учреден през 1932 г. и принципен противник на политиката на ангажиране на значителни съюзни средства в стопански предприятия. В края на краищата обаче тази втора теза бе отречена от самия живот и двата съюза трябваше да се слеят в един общ съюз на популярните банки през април 1942 г. Самите популярни банки продължават и до днес да извършват преки стопански функции извън кредитните си такива: те имат партиципации в стопански предприятия, те самите изграждат свои стопански предприятия, като електрически централи и пр., а техните магазини за общи доставки и други подобни креации, действащи в унисон с голямото стопанско предприятие на Общия съюз на популярните банки – О.О. Д-во „Задруга“, – представляват значителни източници на приходи с вложените в тях народни спестявания за стотици милиони лева.

В заключение следователно трябва наново да се подчертае, че българската кредитна система през целия период на своето развитие не се е ограничавала само с чисто кредитни операции, т.е. с набирането на влогове и с кредитораздаване, но е провеждала известна пряка стопанска дейност, в резултат на което повечето от нашите кредитни институти са на общо основание и стопански институти. Тази особеност на българската кредитна система, която я отличава значително от кредитните системи на по-индустриализираните европейски държави, се дължи на особената структура на българското народно стопанство и е плод на взаимодействието между кредита и стопанския оборот. Стопанските функции на българските кредитни институти нямат спекулативен характер – напротив, чрез своята пряка стопанска дейност кредитните институти произвеждат една обществена и социална мисия, която изтъква още поярко тяхното значение за българското народно стопанство. Чрез тази „стопанска“ страна от своята дейност българските кредитни институти – както малките, така и големите кооперативни и обществени кредитни институти – са пуснали дълбоки корени в недрата на народното ни стопанство и всред широките народни слоеве, за които те представляват нещо повече от едни обикновени институти за набиране на спестявания и за отпускане на заеми с лихва.

III.

Прегледът на историческото развитие на българската кредитна система открива една трета характерна особеност на тази система, а именно – че повечето от кредитните институти и групи банки в един или друг стадий на своето развитие са кредитирали обилно както държавата, така и другите публичноправни тела. Българската кредитна система следователно, създадена предимно чрез усилията на държавата, представлява добър и сигурен източник на публичен кредит: едно съвсем естествено състояние на нещата в една малка и бедна откъм капитали страна, в която централната държавна власт е често принудена да изпълнява ролята на стопански

предприемател. Особеното в случая с българската кредитна система е, че снабдяването на държавата и другите публичноправни тела с необходимите им кредити не се извършва предимно от един кредитен институт със специална за целта организация, а от почти всички кредитни институти и групи банки в страната според техните материални възможности. Така поне свидетелства историческото развитие на кредитната ни система.

Забележително е, че тъкмо емисионният институт на страната, Българската народна банка, който по предназначение трябва да снабдява държавното съкровище с необходимите му краткосрочни кредити, изпървом не е притежавал правото да отпуска заеми на държавата. Така устройственият закон на Българската народна банка от 1879 г. натоварва банката да извършва безвъзмездно касовата служба на държавата, като приема за сметка на държавата всички приходи и плащания и извършва разходите до размера на постъпилите приходи – без правото да отпуска, макар и краткосрочни, кредити на съкровището. Нещо повече – кредитирането върви в обратна посока, от съкровището към банката, понеже съгласно устава свободните средства на държавата се държат в банката без лихва, за да може последната да ги използва в своята кредитна дейност. Впоследствие, с изменението на устройствения закон на банката в 1885 г., тя получава правото да кредитира съкровището чрез сконтиране на съкровищни бонове и „даване пари в заем на държавата в размер на една пета от нейния действителен капитал“, както и да отпуска заеми на общините, окръжията и земеделските каси срещу залог на недвижими имоти или на приходи, които произхождат от законни окръжни или градски данъци. С новото изменение на устройствения закон на банката в 1911 г. сумата на отпуснатите кредити на държавата не може да надминава двойния размер от номиналния капитал на банката, с тази разлика, че банката вече може да кредитира съкровището не само чрез сконтирането на бонове, но и чрез откриването на текуща сметка на съкровището в размер до 10 милиона лева. Скоро след това изменение на Закона за Б.н.банка обаче ограничителните норми за кредитирането на съкровището от страна на банката биват пренебрегнати във връзка с Балканската, Междусъюзническата и Европейската война. Едва през 1922 г. с гласуването на Закона за ограничение на банкнотната емисия и задълженията на съкровището към Б.н.банка се поставя наново ред в областта на кредитирането на съкровището от страна на банката. Към тази дата обаче по-голямата част от средствата на Б.н.банка са вече ангажирани в кредити спрямо съкровището и събитията през следващите две десетилетия само ще увеличат зависимостта на съкровището от кредитните услуги на емисионния институт.

Аналогично развитие се наблюдава и по отношение на кредитните връзки между държавата и земеделските каси. Изпървом, или непосредствено след Освобождението, по решение на Министерския съвет държавата поставя чрез Българската народна банка една сума от 500 000 лева на разположение на реорганизираните земеделски каси, за да могат последните да превъзмогнат последиците от разхищението на техните средства по време на Освободителната война и да пристъпят наново към обслужването на земеделското население с парични заеми. Впоследствие с Правилника за земеделските каси от 1889 г. се урежда въпросът за кредитирането на касите от страна на Българската народна банка, която получава правото да ги кредитира в размер до 2/3 от собствения им капитал. Оттук нататък, вече достатъчно закрепнали, земеделските каси започват, макар и твърде умерено, да отпускат заеми

на публичноправни тела. Така още през 1897 г. е бил създаден с разрешението на министъра на търговията и земеделието особен кредит за общините с предназначение да си набавят породисти бикове, жребци и пр. и да строят за тях съответните обори и помещения. Тези заеми са били отпускани срещу залог на известни редовни общински приходи със съгласието и под контрола на окръжните управители. Същевременно земеделските каси започват да обслужват с кредити и ред държавни стопански предприятия, като разсадниците за отглеждане на черничеви дръвчета, държавните телчарници в Кабиюк и Плевен и краварницата в Самоков. И само няколко години по-късно, през периода от 1897–1901 г., когато държавното съкровище не могло да урежда дълговете си поради неплодородието и последвалата остра стопанска криза, земеделските каси се притичат на помощ на съкровището чрез отпускането на аванси, достигнали повече от девет милиона лева в края на 1901 г. и представляващи към 10% от общата сума на отпуснатите заеми от касите...

Тези функции на земеделските каси се възприемат от устройствения закон на Българската земеделска банка, който разрешава на банката: да отваря текуща сметка на държавата в размер до 5 милиона лева; да взема участие в държавни заеми; и да дава заеми на общините и окръжията за земеделски подобрения – нещо, което банката извършва с усърдие през периода до края на Първата световна война. Сякаш в замяна на тези услуги, извършвани от Б.з.банка на държавата, с изменението на закона за банката от 24 март 1919 г. държавата се отказва от съответния дял от печалбите на банката, които се насочват предимно към увеличение на нейния основен капитал; и, на второ място, с изменението на закона за Б.з.банка от 12 януари 1921 г. Българската народна банка се задължава да остави на разположение на Българската земеделска банка по текуща лихвена сметка една сума от сто милиона лева от средствата на Пощенската спестовна каса, оставени на влог при Б.н.банка. По този начин държавата допълва средствата на Б.з.банка, от която тя самата черпи за себе си и за своите административни поделения кредити в случаи на нужда. Същият закон от 1921 г. позволява на Б.з.банка да държи излишните си средства под формата на лихвени сметки в Дирекцията на държавните дългове или в Българската народна банка, или, алтернативно, да облича излишните си средства в държавни или обезпечени от държавата ценни книжа; както и да отпуска заеми на общините със срок от две до тридесет години. Тези функции се запазват и в изменението на закона за Б.з.банка от 1927 г., както и в закона от 18 октомври 1934 г. за сливането на бившите Б.з.банка и Б.ц.к.банка в новата Българска земеделска и кооперативна банка. Още в първия годишен баланс на новата Б.з.к.банка салдото на сметката „заеми на държавата и общините“ (включително заемите за кооперативен строеж на основни народни училища) представлява кръгло 20 на сто от общата сума на кредитните ѝ пласменти, за да достигне до 43 на сто в края на 1940 година. Б.з.к.банка излиза от Втората световна война като едно обществено кредитно учреждение за кредитиране както на частното стопанство, така и на държавата и разните публичноправни тела в почти еднакъв размер.

Естествено кредитните услуги на държавата, извършвани от страна на другите кредитни институти в страната, нямат и не са могли да имат тъй голямо значение, както заемите, отпускани от Б.з.банка или от наследилата я Б.з.к.банка на държавата и общините. Държавата е прибягвала в миналото съвсем спорадично към кредитните услуги на бившата Българска централна кооперативна банка, и то предимно чрез

сконтиране на съкровищни бонове през 1918 г., отчасти през 1920 и 1921 г. и наново за една по-голяма сума през 1931 г. Същото би могло да се каже и по отношение на Пощенската спестовна каса, от която държавата нерядко е черпила по пряк или косвен начин средства за своите нужди – обикновено с нарочни законодателни актове, разрешаващи на касата да ангажира част от средствата си в държавни съкровищни бонове. Към края на 1942 г. една значителна част от средствата на П. сп. каса представляват заеми на държавата (към 12.5% от общата сума на влоговете в касата), докато една друга и по-малка част (към 7%) е била облечена в държавни и гарантирани от държавата ценни книжа. Тези заеми са били отпускани предимно за нуждите на държавните строителни мероприятия – на Главната дирекция на П[ощите,] Т[елеграфите и] Т[елефоните], на Главната дирекция на строежите и на Главната дирекция на железниците. Понеже останалата част от средствата на П. сп. каса са били влагани в миналото в Б.н.банка, а в по-ново време в Б.з.к.банка, т.е. в двата кредитни института, снабдяващи държавата и публичноправните тела с необходимите им кредити, следва, че всъщност една значителна част от спестяванията при П.сп.каса се използват за кредитиране на държавата по пряк или косвен начин. Извън горните два кредитни института Българската ипотекарна банка, след реорганизацията ѝ през 1936 г., бе пригодена към отпускане на комунални кредити за мелиоративни и други цели, но недостатъчността на средствата, с които разполага тази банка, както и военните събития през и след 1939 г., не ѝ позволиха да развие дейност в тази област.

Кредитът към публичноправни тела е бил в миналото, а е и понастоящем, сравнително най-слабо застъпен при кооперативните и частните кредитни институти. Естествено не би могло да се очаква от земеделските кредитни кооперации, при които максималният размер на индивидуалните заеми много рядко е надвишавал цифрата от десет хиляди лева в предвоенния период, да кредитират държавата или даже окръжията, общините и държавните стопански предприятия. Тези кредитни институти имат свои специфични задачи, а в по-ново време Б.з.к.банка е възприела практиката да кредитира земеделците-стопани не пряко, а косвено, чрез земеделските кредитни кооперации. Същото важи и по отношение на популярните банки, които по устройство не са създадени за отпускане на държавен или комунален кредит, но които все пак, и особено в периода преди и през Втората световна война, нерядко са отпускали заеми със специална цел на общините. Съюзът на популярните банки от своя страна е кредитирал пряко или косвено, чрез своето О.О. Д-во „Задруга“, някои държавни стопански предприятия в последно време – на първо място Дирекцията за храноизнос. Частните банки в страната също не практикуват отпускането на държавен или комунален кредит, но по изключение те са взимали участие в кредитирането на държавата чрез сконтирането на съкровищни бонове или чрез финансирането на известни държавни стопански предприятия – снабдявайки Дирекцията за храноизнос през последните години с необходимите ѝ оборотни средства за изкупуване на реколтата от зърнени храни. С една дума, даже онези кредитни институти, които по устройство и предназначение не са пригодни за отпускането на заеми на държавата, общините и държавните стопански предприятия, все пак в известни моменти през последното десетилетие са се притичвали в помощ на тези публичноправни тела с кредитните си услуги.

В заключение следователно трябва да се подчертае наново направената погоре констатация, в смисъл че българската кредитна система, създадена в голяма степен чрез пряката инициатива на държавата и развиваща се с нейната дейна подкрепа, представлява същевременно един сигурен източник на средства за кредитиране на държавата, на общините и на обществените стопански предприятия. Почти всички кредитни институти или групи от кредитни институти участват с по-големи или по-малки средства в кредитирането на публичноправните тела и никога държавата, общините или обществените стопански предприятия не са бивали ограничени в своята дейност поради липса на кредит. С постепенното навлизане на държавата като централна власт в стопанския живот на страната са нараствали и нейните кредитни нужди, предизвиквайки едно съответно разширение в обема на отпуснатите от кредитната система средства на публичноправните тела. Би могло да се каже следователно, че в страната ни не съществува проблема за финансиране на държавното съкровище, за кредитиране на общините или на държавните и общинските стопански предприятия. Тази проблема е била разрешена постепенно, с течение на времето и успоредно с пораждането на кредитните нужди вътре в рамките на кредитната ни система и чрез използването изключително на местни чужди средства – по отношение, разбира се, на обикновените текущи нужди, които по естество не могат и не трябва да бъдат задоволявани чрез получаването на чуждестранни заеми или краткосрочни кредити.

* * *

Разгледаните три характерни особености не са единствените, които изпъкват при анализа на историческото развитие на българската кредитна система; но те все пак са твърде важни и симптоматични за по-нататъшното развитие на кредитната ни система. Понеже почти всички по-важни кредитни институти са били създадени било по инициативата, било само чрез дейната подкрепа на държавата, може да се предполага, че всяка нова инициатива за учредяването например на нарочни банки за кредитирането на индустрията или за комунален кредит, или накрай, за широк и леснодостъпен ипотекарен кредит, ще изхожда пак от държавата. А едно подобно развитие на кредитната ни система в близкото бъдеще е твърде вероятно поради прекалено голямата универсалност на някои от големите държавни и обществени кредитни институти, като Българската земеделска и кооперативна банка или даже Банка „Български кредит“. С по-нататъшното развитие на народното стопанство ще бъде все по-трудно и по-трудно за ръководствата на горните два кредитни института да поддържат равновесието между застъпените при тях различни видове кредити: държавен, комунален, кооперативен, индивидуален и пр. От друга страна, постепенно нарастващото значение за стопанството на държавните стопански предприятия и вероятните нови мероприятия от този род, както и желаното от всички активизиране на развитието на местната индустрия на частни, кооперативни и обществени начала, биха могли да наложат известна специализация при кредитораздаването в кредитната ни система – чрез обособяването на едни институти за кредитирането на държавните стопански предприятия и на други институти за финансирането на частната инициатива в областта на индустрията. Преди всичко обаче се налага да се създаде

един действителен капиталов пазар, т.е. на един организиран пазар за дългосрочен кредит. И тук инициативата трябва и вероятно ще изхожда пак от държавата, която е най-заинтересована в набирането на дългосрочни средства за своите стопански мероприятия и която същевременно би могла чрез организирането на един действителен и жизнеспособен пазар на ценни книжа да обезпечи правилното развитие на земеделския мелиоративен и на ипотекарния кредит. Анализът на досегашното развитие на кредитната ни система дава основание да се предполага, че това развитие ще продължи и за в бъдеще съобразно с назряващите нужди на стопанския живот.

ЛЕКЦИИ

по

ТЕОРЕТИЧЕСКА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

ВТОРА ЧАСТ

ПАРИ — КРЕДИТ — БАНКИ
МЕЖДУНАРОДНИ ПЛАЩАНИЯ
СТОПАНСКИ КРИЗИ

от

ПРОФ. А. Г. ХРИСТОФОРОВ

София
1947

ПРЕДГОВОР

КЪМ ВТОРАТА ЧАСТ НА ЛЕКЦИИТЕ

Издаването на настоящата втора част на лекциите ми по „Теоретическа политическа икономия“ преди публикуването на първата част се дължи на чисто обективни причини. Надявам се обаче, че първата част на лекциите ще може да бъде отпечатана в началото на следващата учебна година. Публикуването на тези лекции се извършва единствено с цел да се улеснят студентите от „Държавното висше училище за финансови и административни науки“ при подготовката на изпитната материя. Съществуващите учебни помагала върху основните начала на теоретическата политическа икономия, макар и със значителни достойнства, не покриват напълно материята, особено в частта, отнасяща се до създаването и регулирането на количеството на т.нар. банкови пари, както и до проблемите, свързани с международните плащания. По-голямата част от втория дял и целият трети дял в настоящата втора част на „Лекциите“ се занимава именно с проблемите около създаването и регулирането на банковите пари и на въпросите за причините и последиците на международните плащания. Включването на заключителната глава върху стопанските кризи се оправдава с обстоятелството, че учението за стопанската конюнктура представлява логическият завършек на цялата теоретическа политическа икономия. Считам, че изтъкването на динамиката в стопанските отношения не само в главата върху стопанските кризи, но и при всички удобни случаи в предходните пет или шест глави представлява известно предимство за настоящите лекции.

Читателите-лаици и, разбира се, самите студенти [е] основателно да очакват известно указание в настоящия предговор относно „идеологията“, застъпена в предлаганите лекции. Считам, че поддържаните от мен гледища отразяват основните тези на т.нар. неокласическа, или Кеймбриджска школа в политическата икономия и на близката до нея австрийска, или Виенска школа. Относно парите, кредита, банките и проблемите, свързани с международните плащания, най-силно въздействие върху мен са упражнили лекциите и трудовете на двама английски и на двама австрийски икономисти – Т. Е. Грегъри и Дж. М. Кейнс[1] в Англия и Фридрих фон Хайек и Лудвиг фон Мизес[2] в Австрия. При написването на настоящата втора част на лекциите съм се справял често с трудовете и учебните помагала на бившите ми преподаватели Д. Х. Робъртсън, Фр. Бенхам и Р. С. Сейърс[3] и, разбира се, с трудовете върху парите и кредита на нашия професор С. С. Демостенов. Естествено, отговорността за тези „Лекции“ лежи единствено и изключително върху техния автор. Надявам се, че след

1 *Theodore Emanuel Gugenheim Gregory* (1890–1970); *John Maynard Keynes* (1883–1946). *Бележките тук и нататък са на издателя.*

2 *Friedrich August Hayek* (1899–1992); *Ludwig Heinrich Edler von Mises* (1881–1973).

3 *Dennis Holme Robertson* (1890–1963); *Frederic Charles Courtenay Benham* (1900–1962); *Richard Sidney Sayers* (1908–1989).

време, когато недостатъците на предлаганите лекции изпъкнат при семинарните упражнения и при произвеждането на самите изпити, ще мога да ги преработя и издам наново под формата на един общ курс върху теоретическата политическа икономия.

А. Г. Х.

София, 15.IV.1947 г.

I. ПАРИ

Глава I. СЪЩНОСТ НА ПАРИТЕ

1. Недостатъците на натуралната размяна. Явлението „пари“ предполага съществуването на един такъв стопански строй, при който отделните стопанства влизат във взаимодействие помежду си. Парите нямат място в едно изолирано стопанство, при което стопанстващите индивиди задоволяват потребностите си в рамките на самото изолирано стопанство. Едва когато отделните или единични стопанства започват да влизат във връзка помежду си, установявайки известни разменни отношения, се поражда и нуждата от пари. При една система на взаимодействащи стопанства производството се насочва към такива блага, които притежават известна полезност не само за членовете на отделното стопанство, но и за членовете на други единични стопанства, с които въпросното отделно стопанство влиза в разменни отношения. В края на краищата тези разменни отношения се оформят върху плоскостта на един „пазар“, където отделните производители се срещат с цел да си разменят блага и услуги чрез съответни споразумения. По този начин уравновесяването на производството и на потреблението се извършва на пазара чрез играта на силите на търсенето и на предлагането и посредством размяната на благата и услугите. Самото производство се нагажда към търсенето и почива все повече и повече върху принципа на разделението на труда: отделни лица [се] специализират в производството на дадени блага, работейки почти изключително за пазара.

В отсъствието на парите обаче размяната, която се извършва на подобни пазари, трябва по необходимост да бъде натурална: известни блага или услуги се разменят срещу други блага и услуги. Така производителят на месо или вълна, притежавайки сравнително големи количества от тези блага и чувствайки нужда от пшеница или дървен строителен материал, ще бъде склонен да размени своите количества месо и вълна срещу известни количества пшеница или дървен строителен материал. Тази размяна би била възможна при следните няколко условия: ако на пазара, в който се явява производителят на месо и вълна, се яви поне един производител или собственик на пшеница или дървен строителен материал; ако този производител или собственик на пшеница или дървен строителен материал на свой ред се нуждае от месо и вълна; и ако двамата производители или собственици на въпросните блага успеят да се споразумеят помежду си относно количествата на благата, които предстои да бъдат разменени, или по-точно относно пропорцията на размяната. Когато всички тези условия са налице и пропорцията на размяната бъде установена по взаимно споразумение, размяната може да се извърши с изгода както за единия, така и за другия участник в нея. Установената пропорция, или разменно отношения на благата, представлява всъщност самата разменна ценност на тези блага, или цената, по която

първото благо се разменя срещу второто благо; или по-точно цената, по която дадено количество от първото благо се разменя срещу дадено количество от второто благо.

Този случай на пряка натурална размяна обаче не е единственият възможен случай на размяна, защото размяната може да бъде и косвена, макар и натурална. Ако в размяната участват не двама, а трима участници, притежаващи различни блага и стремящи се да получат в размяна различни количества от съответните блага, то и размяната, ако бъде въобще оформена при горните условия, ще бъде една косвена натурална размяна. Да предположим, че в даден пазар се явяват лицето *А*, което има пшеница, която желае да размени срещу кожи; лицето *Б*, което притежава кожи, които желае да разменя срещу вълна; и лицето *В*, което притежава вълна, която желае да размени срещу пшеница. Очевидно е, че между тези три лица не е възможна пряка размяна, защото лицето *А*, което притежава пшеница за размяна срещу кожи, може да получи кожи само в случай че лицето *Б*, което притежава кожи за размяна срещу вълна, влезе предварително в пряка размяна с лицето *В*, което притежава вълна за размяна срещу пшеница, като размени притежаваните от него кожи срещу притежаваната от лицето *В* вълна; едва след тази предварителна размяна лицето *В*, което първоначално притежаваше вълна за размяна срещу пшеница, но което размени притежаваната от него вълна срещу кожите на лицето *Б*, ще може да влезе във връзка с лицето *А*, което притежава пшеница за размяна срещу кожи. Сложният процес на косвена размяна ще бъде завършен и лицето *А* ще може да получи желаните от него кожи в замяна на предлаганата от него пшеница.

Случаите на косвена натурална размяна се увеличават и се налагат с постепенното разширение в приложението на принципа на разделение на труда и с успоредното увеличение в броя и вида на потребностите. Но колкото повече се разширява приложението на принципа на разделението на труда и колкото по-многобройни и различни стават човешките потребности, толкова косвената натурална размяна става по-трудно реализуема. Да предположим например, че дадено стопанстващо лице произвежда лодки, които желае да размени срещу различни блага от първа степен. Нашият производител на лодки трябва дълго да търси някой стопанстващ индивид, който притежава едни или други от търсените от него блага от първа степен и който същевременно е склонен да размени известно количество подобни блага срещу лодката на първия индивид; и едва след тази размяна производителят на лодки може да пристъпи към нови размени, отстъпвайки част от получените срещу лодката блага срещу известни количества други блага, от които той се нуждае. В края да краищата косвената размяна ще се окаже полезна и изгодна за производителя на лодки, защото в противния случай той не ще извърши размяната на лодката и във всеки случай ще се откаже от производството на лодки за пазара. Но неудобствата, свързани с тази косвена натурална размяна, са очевидни: значителна загуба на време и труд, свързани със задоволяването на крайните потребности на участниците в размяната.

2. Поява на парите при размяната. Трябва веднага де се изтъкне, че натуралната размяна – било пряка, било косвена – не може да се развива освен при предпоставката, че всички участници в размяната извличат известна изгода от нея. Косвената размяна не може да бъде самоцел, ако благата, които стопанстващият индивид би получил в замяна на предлаганите от него блага, биха имали за него по-малка полезност, отколкото полезността на отстъпените от него в размяната блага. Следователно стопанстващите индивиди ще прибягват до косвена размяна само

ако могат да извлекат известна изгода от тази размяна, т.е. ако благата, които те получават при размяната, са по-лесно разменими на пазара от предлаганите от тях блага при размяната. Явно обаче, че не всички блага са в еднаква степен разменими: докато търсенето за известни блага е ограничено, случайно или спорадично, то търсенето за други блага е много по-редовно, по-общо и постоянно. Следователно онези лица, които предлагат на пазара блага от първия вид с надеждата да ги разменят срещу други блага, от които те самите се нуждаят, имат по правило по-малки изгледи за успех от онези лица, които предлагат на пазара блага, чието търсене е по-общо и постоянно. Ако обаче лицата, предлагащи сравнително по-слабо опазаряеми блага, смогнат да ги разменят срещу други и по-силно опазаряеми блага, то те ще се приближат с една стъпка по-близо до крайната си цел, т.е. те ще могат по-лесно и по-икономично да получат желаните от тях блага, отколкото ако се ограничаваха в рамките на пряката размяна.

Исторически точно онези блага, които са били по-лесно опазаряеми, са се превърнали постепенно в общо разменно средство. Най-лесно опазаряемите блага, или благата с най-голяма пазарност, са били търсени от най-голям брой купувачи – защото, веднъж притежавайки блага с висока пазарност, стопанстващите индивиди са могли лесно да ги разменят срещу точно такива блага, от които са имали нужда. Така всички продавачи са били склонни да отстъпват благата си срещу подобни блага с висока пазарност; и всички купувачи са се стремили да притежават блага с висока пазарност, за да могат по-лесно да встъпват в размяна или да се разплащат при покупките. И когато с течение на времето известни блага с висока пазарност са се превърнали постепенно в общо разменно средство, разликата между тези блага и всички останали блага неусетно и неизбежно се е увеличила: тяхната пазарност станала още по-голяма поради самото им употребление като общо разменно средство и това тяхно качество наложило ново и рязко разграничение между благата, служещи като общо разменно средство, и всички останали видове блага. По този начин изискванията на пазара и на размяната са наложили подбора на известни блага с широко употребление и висока пазарност с цел да служат като общо разменно средство. С установяването на подобни блага с широко употребление и висока пазарност като общо разменно средство се извършва и една коренна промяна в размяната, която се опростява и отърсва от недостатъците на косвената натурална размяна, но която все още продължава да бъде всъщност една натурална размяна.

Първоначално броят на благата с широко употребление и висока пазарност, които са служили като общо разменно средство, е бил твърде значителен и в различните страни или области е съществувало твърде голямо разнообразие по отношение вида и качеството на благата, използвани като общо разменно средство. С течение на времето обаче това разнообразие във вида на благата, използвани като общо разменно средство, постепенно намалява. При невъзможност да се сключи пряка размяна, участниците в размяната съвсем естествено са се стремили да заменят излишните си блага не само срещу блага с висока пазарност, но по възможност срещу благата с най-висока пазарност; и измежду благата с най-висока пазарност участниците в размяната естествено са предпочитали точно онези блага или именно онова благо, което при дадените обстоятелства е притежавало най-широко употребление и най-голяма пазарност. Колкото по-голяма е била пазарността на получените в размяната блага, толкова по-добри са били и изгледите за постигането на крайната цел на размяната

чрез най-краткия и икономичен път. Постепенно благата със сравнително по-слаба пазарност са отпадали от групата на благата, служещи като общо разменно средство, с една дума едно единствено благо е останало да служи като пари при размяната. Едва тогава това стопанско благо, чиято ценност е изхождала първоначално от неговата полезност за задоволяване на потребностите на стопанстващите индивиди, преминава към особената категория на парите, чиято ценност престава да бъде пряко свързана с обикновените стопански свойства на благото, използвано като пари.

Следователно от момента, в който стопанстващите индивиди в дадена област или участниците в размяната в тази област започнат да се отнасят към дадени блага като към всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето, то тези блага се превръщат в пари, чрез които участниците в размяната могат да си доставят всички стоки, които се предлагат на пазара. В горното определение на понятието „пари“ ударението пада върху отношението на участниците в размяната към благата, които могат да служат като всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето. Известни блага, неща или обекти могат да се превърнат в пари, когато всички участници в размяната в даден пазар или система от пазари се отнасят към тези блага, неща или обекти като към всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето. Фактът, че в известни случаи подобни блага, неща или обекти са притежавали полезност като стопански блага преди превръщането им в пари, е без значение. Също така някои видове пари се явяват на пазара направо като пари, бидейки от самото начало предназначени да служат като пари; но тяхната функция на пари все пак е в зависимост от отношението, което участниците в размяната им придават, т.е. дали те считат въпросните обекти за всеобщо и непосредствено оръдие търсенето. Така и пощенските марки, чието първоначално предназначение е съвсем друго, могат да се превърнат в „пари“, т.е. да изпълняват функцията на пари, когато участниците в размяната се отнасят към тях като всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето, т.е. като общо разменно средство.

3. Основната функция на парите. От горното определение на понятието „пари“ е видно, че основната функция на парите се свежда до тяхната годност да служат като всеобщо разменно средство. Всички участници в размяната са готови да приемат пари в замяна на отстъпените от тях блага и услуги. Отделният стопанстващ индивид ще бъде склонен да приеме пари в замяна на своите блага, не защото той желае да притежава едно или друго количество пари заради самите пари, но защото той е убеден, че други индивиди ще бъдат готови да приемат парите срещу такива блага и услуги, които те притежават и от които той се нуждае. Следователно парите могат отново да бъдат определени като всеобщо призната купувна сила, която преминава от ръка на ръка при процесите на размяната, улеснявайки както продавачите, така и купувачите. Използването на парите като „всеобщо призната купувна сила“ или като „всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето“ улеснява процесите на размяната и при наличността на съревнование между отделни продавачи и купувачи води до установяването на пазарни цени; а установяването на пазарни цени, които твърде лесно могат да бъдат направени достояние на всички продавачи и купувачи, отстранява необходимостта от губене на време при покупко-продажбите и от дълги, мъчителни и често пъти безплодни спазарявания. Исторически развитието и активизирането на размяната в нейните различни форми са неразривно свързани с появата на парите, които, бидейки „общо разменно средство“ или „всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето“, или „всеобщо призната купувна

сила“, са способствали за развитието на размяната, за разделението на труда и за специализацията в производството.

Ролята и значението на парите при размяната са толкова очевидни, че едва ли заслужават по-обстойно разглеждане. Все пак полезно би било да си припомним във връзка с парите недостатъците на косвената натурална размяна, за да изтъкнем преимуществата на паричната размяна. В приведения по-горе пример на косвена натурална размяна лицето *А*, което притежаваше пшеница и желаеше да получи в замяна кожи, би могло да получи кожи само в случай че лицето *Б*, притежаващо кожи за размяна срещу вълна, влезе предварително в размяна с лицето *В*, притежаващо вълна за размяна срещу пшеница, като размени притежаваните от него кожи срещу притежаваната от лицето *В* вълна; едва след тази предварителна размяна лицето *А* би могло да влезе във връзка с лицето *В* и да получи кожи в замяна на предлаганата от него пшеница. При наличността на парите като всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето, лицето *А* би могло да продаде своята пшеница срещу пари на лицето *В*, което от своя страна би могло да продаде притежаваната от него вълна срещу пари на лицето *Б* и т.н. Явно е, че с появата на парите натуралната размяна се опростява, макар че всъщност самият акт на размяната се раздвоява: той се разпада на една първа сделка, при която се разменят стоки срещу пари (продажбата), и на една втора сделка, при която се разменят пари срещу стоки (покупката). Явно е, че по този начин са възможни даже такива сделки, при които участниците в размяната нямат взаимна нужда от стоките си – нещо, което отстранява всички пречки по пътя на развитието на размяната.

До появата на парите отделните стоки са играли по необходимост ролята на непосредствено оръдие на търсенето едни спрямо други. Отделните участници в размяната са се стремили, както бе вече посочено, да разменят стоките си срещу блага с по-голяма пазарност. Всеки отделен контрагент в размяната обаче би счел за необходимо да може да използва получените при размяната стоки на свой ред като непосредствено оръдие на търсенето. Колкото по-годни са били отделните стоки да служат като непосредствено оръдие на търсенето (поради тяхната сравнително висока пазарност), толкова и търсенето на такива стоки е било по-голямо. С появата на парите обаче отделните стоки изгубват функцията си да служат като непосредствено оръдие на търсенето едни спрямо други. При наличността на парите всяко отчуждаване на стоки срещу пари всъщност означава предварителното заменяне на тези стоки срещу един обект, който е предназначен да изпълнява вместо и спрямо всички стоки изгубената от тях функция да служат като непосредствено оръдие на търсенето едни спрямо други. Но този обект (парите), който приема върху себе си функциите на всички стоки да служат като непосредствено оръдие на търсенето едни спрямо други, исторически е могъл да възникне само като една сравнително най-разменоспособна стока, използвана толкова нашироко от всички участници в размяната като непосредствено оръдие на търсенето, че тя постепенно загубила част от своята чисто стокова функция.

Обстоятелството, че парите изпървом са се появили измежду категорията на най-разменоспособните стопански блага, на пръв поглед сякаш предрешава въпроса, дали парите са стопанско благо или не. Обикновено стопанските блага биват разделяни на две широки групи: консумативни блага, които задоволяват потребностите на човека по пряк начин, и производствени блага, които задоволяват потребностите

на човека по косвен начин. Очевидно е, че парите не могат да бъдат включени към категорията на консумативните блага, защото те не задоволяват потребностите на човека по пряк начин, а само чрез превръщането им в други консумативни блага. При това положение остава единствената алтернатива да включим парите в категорията на производствените блага и тази именно алтернатива се възприема от голям брой икономисти. Всъщност обаче парите не могат да бъдат третирани като производствени блага, въпреки обстоятелството, че паричният капитал е необходим в производствения процес. Докато едно увеличение или намаление в количеството на разполагаемите консумативи и производствени блага би могло да предизвика съществено изменение в материалното благополучие на дадено общество, едно намаление или увеличение в количеството на парите не би внесло съществени изменения в реалните условия на материалното благополучие на това общество. От тази гледна точка парите не могат да бъдат третирани като обикновени – консумативни или производствени – стопански блага, макар че тяхното качество на стопански блага не може да бъде оспорвано. За предпочитане е да разширим категориите на стопанските блага от две на три и да говорим за консумативни блага, за производствени блага и за разменни средства, включвайки парите в тази последна категория.

4. Вторични функции на парите. Основната функция на парите като общо разменно средство е вече достатъчно ясна. В терминологията на Маркс тази функция е изразена нагледно чрез формулата „стока – пари – стока“. Известни автори обаче поставят ударението върху някои други производни или вторични функции на парите, които трябва тепърва да разгледаме. Всъщност тези вторични функции на парите могат сравнително лесно да бъдат извлечени от тяхната основна функция като общо разменно средство. Най-често се подчертава функцията на парите като *мярка за отложени плащания*, или с други думи, тяхната функция при сключването на кредитни сделки. Фактически кредитните сделки представляват една обикновена размяна на настоящите блага срещу бъдещи блага. Всички подобни сделки обикновено се сключват в парични единици – понеже стопанстващите индивиди вярват, че ценността на парите, или тяхната купувна сила, ще остане сравнително устойчива през договорния период. В отсъствието на парите всички кредитни сделки стават по необходимост сравнително рисковани, понеже винаги съществува възможността да настъпи значителна промяна в ценността на онова стопанско благо, в което е изразено задължението на длъжника. В края на краищата обаче, както подсказва опитът от последните десетилетия, подобен риск съществува и по отношение на парите, които също могат да изгубят своята купувна сила през времетраенето на договора. И доколкото всяка кредитна сделка представлява една размяна на настоящи срещу бъдещи блага, участието на парите в тази сделка все пак се свежда до това на едно общо разменно средство.

Една вторична функция на парите се крие, според известни автори, в тяхното свойство да бъдат *мерило на ценността*, или с други думи, индикатор на цените. От друга страна обаче, това свойство на парите да бъдат мерило на ценността съвсем очевидно изхожда от тяхната основна функция на общо разменно средство. Когато известен обект бъде признат и започне да се употребява като общо разменно средство, съвсем естествено е да изобразяваме различните ценности, да сключваме договори и да водим сметководство в единици на обекта, служещ като общо разменно средство. Употребата на парите като мерило на ценността безкрайно улеснява ико-

номическите калкулации. Всеки отделен потребител, получаващ определен паричен доход в даден период от време, е изправен срещу една цяла поредица от цени, изразени в пари, и тези цени го улесняват да разреши проблемата за най-правилното изразходване на паричния си доход. Ако потребителите намират, че цените на едно или друго благо са сравнително високи, те купуват по-малки количества от тези блага и насочват търсенето към други блага. Всеки отделен потребител също така може лесно да установи каква е пазарната цена на различните фактори на производството; той може следователно така да планира местонахождението на предприятието си, обема и самата техника на производството, че да получи максимални печалби. С други думи, факторите на производството се насочват към такава употреба, при която техните произведения ще имат най-висока ценност. Явно е, че калкулации от този род биха били твърде несигурни при липсата на едно общо мерило на ценностите и на производствените разноски, т.е. при липсата на пари, които да служат като сметководни единици. По правило паричната единица и сметководната единица са тъждествени, защото употребата на парите като мерило на ценността изхожда от тяхната употреба като общо разменно средство. В известни и сравнително редки случай обаче е напълно възможно горните две отделни единици да бъдат различни една от друга. Така например през периоди на бързо и силно повишение на цените паричната единица може да остане същата, докато сметководната единица може да се измени: сделките, платими в същата парична единица, да бъдат изразени в единици от някое друго стопанско благо, например в грамове злато. Когато настъпи срокът на плащането, задължението се пресмята в уговореното количество злато, това количество се умножава по съществуващата в момента цена на златото и задължението се ликвидира чрез изплащането на съответната сума в обикновените парични единици.

На трето място, парите притежават една особена вторична функция, която някои предпочитат да наричат *функция на ликвиден актив*, а други говорят за функцията на парите като средство за пренасяне на ценности във времето и пространството. Очевидно е, че когато дадено стопанско благо със сравнително висока пазарност започне да бъде използвано като общо разменно средство, то става особено подходящо за натрупване на запаси с цел бъдещо използване. Тази особена функция на парите не е от голямо значение днес при наличността на съвременната кредитна система, но тя все още продължава да играе известна роля в сравнително изостанали в своето икономическо развитие страни. Отделни лица в подобни страни все още имат странния и безсмислен навик да държат запаси от парични суми у себе си или на „скришни“ места по домовете си. Тези запаси представляват малки съкровища, или тезори, и тази „тезоризация“ на парични средства най-често е икономически неоправдана. Фактът обаче остава, че за лицата, притежаващи подобни тезори, складираните парични единици представляват един източник на потенциална купувна сила, която може във всеки момент да бъде насочена към пазара: тази потенциална купувна сила е облечена в одеждите на един абсолютно ликвиден актив. Така и преселникът от селото в града превръща чрез продажба селските си имоти в една глобална сума, т.е. в един абсолютно ликвиден актив, който на свой ред превръща след установяването си в града в известни градски имоти. Всъщност нашият преселник е извършил една обикновена разменна сделка, отстъпвайки селските си имоти срещу градски имоти; но тази размяна е извършена чрез посредничеството на парите като общо разменно средство, като в промеждутъка от време между продажбата на сел-

ските имоти и покупката на градски имоти общото количество на притежаваните от него разменни средства, или пари, са представлявали един абсолютно ликвиден актив. Притежанието на подобен ликвиден актив позволява на преселника не само да разчлени акта на размяната на две отделни части (покупка и продажба), но да остави значителен интервал от време да измине между отделните две части на размяната и също така да извърши въпросните две части на размяната в различни места. В края на краищата обаче и тази функция на парите като абсолютно ликвиден актив произлиза от тяхната основна функция на общо разменно средство, или на всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето.

5. Парите като платежно средство. Дотук ние определяме парите било като общо разменно средство, било като всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето; защото на пръв поглед поне тези две определения изглеждат тъждествени. Всъщност, както ще видим по-долу, горните две определения не са тъждествени. Преди това обаче е необходимо да разгледаме една друга предполагаема функция на парите, която често се изтъква на преден план едва ли не като тяхна основна функция – функцията на парите като общо платежно средство. Непосредствено по-горе бе изтъкнато, че употребата на парите като общо разменно средство сякаш разчленява единната сделка на две отделни части – на покупка и на продажба, от което е лесно да се стигне до предварителното заключение, че самото заплащане при покупката или при продажбата представлява един съвършено отделен юридически акт. Юридическият характер на акта на заплащането изпъква по-ясно, когато участниците в размяната, т.е. в една покупко-продажба, извършват техните роли в размяната не в едно и също време, а в различни времена, като действието на продавача предхожда по време действието на купувача. При това положение ние всъщност сме изправени пред една сделка на кредит, защото отстъпването на благото от страна на продавача не е съпроводено от едно непосредствено заплащане от страна на купувача, а влече след себе си задължението за купувача да извърши изплащането в едно по-далечно време. Ликвидирането на задължението от страна на купувача в по-близко или по-далечно време чрез заплащането в пари дава повод на известни автори да считат, че парите представляват всъщност едно общо платежно средство.

Това гледище обаче не е съвсем правилно. Ако изхождаме от функцията на парите като общо разменно средство, което улеснява разменните сделки в стоки или капитали – една функция, която включва плащането на цени, изразени в пари, и изплащането на задължения – става съвсем излишно да говорим за една нова функция на парите като общо платежно средство. В противния случай ние бихме се поддали на известно правно влияние, защото бихме всъщност изолирали акта на задължението – едно юридическо понятие – от самия произход на това задължение, т.е. от предхождащата го по време разменна сделка. Главният, ако не и единствен мотив на закона да се интересува от въпроса за парите е въпросът за изплащането на задълженията. Когато юристът се опитва да даде отговор на въпроса, какво са парите, той върши това с цел да установи начина, по който задължения, изразени в пари, могат да бъдат ликвидирани. Следователно за юриста парите представляват само едно общо платежно средство. Икономистът обаче не може да възприеме това гледище, защото за него самото задължение не представлява един изолиран акт, а е свързано с една или друга форма на размяната. Задължението е органически свързано с някаква размяна, а размяната се улеснява от употребата на парите като общо разменно сред-

ство. Обстоятелството, че при известни случаи или при известни разменни сделки, втората част на разменната сделка не се извършва едновременно с първата и се разсрочва по време, не може да бъде достатъчно основание да приписваме на парите една нова функция като общо платежно средство – те представляват само едно общо разменно средство, което улеснява размяната.

Друг е въпросът за определението на парите като общо разменно средство, или като всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето. Известни автори отделят функцията на парите като всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето от функцията на парите като общо разменно средство. Съвсем очевидно е, че ако даден обект представлява пари, т.е. едно всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето, той попада автоматически в положението на междинно звено, или на общо разменно средство при размяната на стоките едни срещу други. Изглежда следователно, че никой обект не може да бъде пари, т.е. да бъде всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето, без да бъде същевременно и общо разменно средство. Съществуват обаче известни обекти, наречени кредитни документи (чекове, менителници, записи на заповед), които понякога изпълняват функцията на разменно средство въпреки обстоятелството, че не представляват всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето. Тези случаи не са толкова редки, колкото изглеждат на пръв поглед, но доколкото различните кредитни документи се радват на всеобщо доверие и се приемат на общо основание от участниците в размяната като общо разменно средство, те фактически изпълняват функцията на пари, т.е. на обекти, които представляват едно всеобщо и непосредствено оръдие на търсенето и се приемат с готовност от участниците в размяната. Тази разлика е от значение и може с полза да се има предвид при разбора на същността на парите, макар че известни практически съображения дават предпочитание на определянето на парите като общо разменно средство.

Глава II. ВИДОВЕ ПАРИ

1. Различни класификации на парите. Съществува една цяла поредица от различни класификации на видовете пари, която е толкова смущаваща, колкото и разноезичието относно същността на парите. Твърде често парите се разделят на две широки групи: пари в общия смисъл на думата и пари в тесния смисъл на думата. По аналогия, някои са склонни да говорят за пари в обикновения смисъл на думата и за пари-заместители, като под пари-заместители разбират онези обекти, които се използват в размяната като пари, но които представляват само абсолютно сигурни и непосредствено разменими права срещу пари. И наистина, онези обекти, които не са обикновени пари, но които обезпечават правото на притежателя им да ги размени във всеки момент за обикновени пари, се различават по същество от онези пари, които представляват сами по себе си известна стока или материално благо. Този последен вид пари можем с право да наречем „стокови пари“, защото функцията на парите в случая се изпълнява от една или друга стока в нейната натурална форма. Ако функцията на парите се изпълнява от стоката злато, то всички обекти или документи, които ни дават право да получим непосредствено и с абсолютна сигурност равностойно количество от стоката злато, или от обикновените пари, могат също да бъдат третирани като пари – въпреки обстоятелството, че тези обекти или документи не представляват, сами по себе си, някаква ценност като стока или материя. Те самите не са стока, а само средство за получаване правото да ползваме известни блага

и услуги. Това веднага определя тяхната същност и икономическо значение. Самите те не биват ценени пряко, а косвено: тяхната ценност е извлечена от ценността на стопанските блага, до които те се отнасят и с които можем да разполагаме чрез тях. Оттук и разграничаването между обикновените нари, или стоковите пари, от една страна, и парите-заместители, от друга страна.

Една широко възприета класификация на парите разделя последните на три широки групи: стокови пари, декретирани пари и кредитни пари. В категорията на стоковите пари тази класификация включва всички стопански блага, които в даден момент и дадено място изпълняват функцията на парите. Това определение не представлява затруднения, понеже изобщо функцията на парите може да се изпълнява само от два различни вида обекти: обикновени или физически стоки, като металът злато или металът сребро например; и обекти, които технологически не се различават от такива други обекти, които не са пари, но които изпълняват функцията на парите поради някакво свойство, придадено им чрез закон. Така например едно парче хартия с печата на някоя публичноправна власт, изпълняващо функциите на пари, не се различава физически от всяко друго парче хартия с подобен печат, поставен от някое неоторизирано лице; тъй както и една истинска сребърна столевова монета не би се различавала технологически от едно съвършено копие на тази монета, приготвено от някой майстор-леяр. Единствената разлика между тях се състои в закона, който регулира производството на такива пари чрез волята на публичноправната власт. Когато тази власт, поставяйки някакъв знак върху известни обекти, декретира тяхното използване като пари, налице е категорията на декретираните пари; макар че може да се спори, дали властта фактически може да наложи тези избрани от нея обекти да служат като пари. И накрай, в категорията на кредитните пари могат да бъдат включени онези обекти, които представляват един иск или право срещу някое физическо или юридическо лице за получаване на определено количество обикновени пари или съответното количество блага и услуги.

С това естествено класификацията на различните видове пари съвсем не се изчерпва. Ние можем да говорим за стокови пари, за хартални пари и за книжни пари; или за обикновени пари и банкови пари, като в категорията на обикновените пари включим онзи вид пари, които са законно платежно средство, обектите, служещи като спомагателни пари (дребни разменни монети), и обектите, които служат като незадължителни или опционални пари, и т.н. В края на краищата тези различни и многобройни класификации на видовете пари не са от първостепенно значение за начинаещия икономист, чийто главен интерес трябва да бъде насочен към централната проблема в теорията на парите, а именно – проблемата за разменната ценност на парите срещу другите стопански блага. По-подробното изучаване и класифициране на парите трябва да бъде отложено за един по-горен курс и не може да намери място в лекциите по теоретическа политическа икономия. За нас в момента ще бъде достатъчно да проследим историческото развитие на парите с оглед да установим кои обекти са служили в миналото и кои служат понастоящем като пари, или като общо разменно средство. Един подобен анализ, следващ почти, макар и не изцяло, хронологическия ред на появата на различните видове пари, ще ни улесни в анализа на проблемата за ценността на парите, която представлява темата на следващата глава в изложението. Трябва обаче да се отбележи,

че историческият преглед на обектите, използвани като пари в размяната, съвсем не представлява една класификация на различните видове пари; защото често пъти два привидно различни обекта спадат към една и съща категория на парите.

2. Първите стокови пари. Изтъкнато бе вече, че с постепенното развитие на размяната известни стопански блага, ползващи се с по-висока пазарност или разменна способност, са били ценени по-високо, отколкото други и не толкова разменоспособни блага; и че с течение на времето именно най-разменоспособните блага са започнали да бъдат използвани като общо разменно средство, т.е. като пари. Тези първи стокови пари не са се отличавали от всички останали стоки от същия род, които не са били пряко използвани като пари, а са били консумирани от населението. Така например, ако в дадена страна за пари са служили овцете, то не всички овце фактически са изпълнявали функцията на пари, а само част от тях, и то безразлично коя част или коя овца – всички останали още са могли да бъдат използвани пряко, като консумативни блага. Исторически първите стокови пари са били такива консумативни блага, като дребния добитък, сушените риби, кожите, украшенията и особено онези блага, които са могли лесно да бъдат обекти на междуселищна или междуобластна търговия. Понеже самата размяна в тези далечни времена не е била много оживена, използването на подобни и сравнително твърде обемисти консумативни блага като пари не е представлявало особено голямо затруднение. Когато обаче селищата се разрастват и размяната става по-оживена, липсата на удобни пари започва да спъва търговията, а с това и по-нататъшното разделение на труда и производство за пазара. Никоя стока, взета в нейната натурална форма, не е могла да изпълнява задоволително функцията на парите. За щастие, приблизително по това време функцията на парите се възлага на една или две други стоки без въпросните недостатъци, а именно златото и среброто като метали.

С откриването на скъпоценните метали в далечните времена хората открили същевременно и техните особени качества: тяхната красота, еднородност и делимост, тяхната устойчивост спрямо въздействието на климата и пр. Търсенето на злато и на сребро се увеличило, когато хората започнали да правят различни предмети за украса от тези метали; а с увеличението на търсенето естествено и разменната ценност на златото и на среброто спрямо всички останали стоки започнала да се повишава. Производството на злато и на сребро било сравнително бавен и скъп процес, тъй че предлагането на скъпоценните метали, общо взето, не било подложено на големи промени или скокове. С течение на времето годишното производство на ново злато и на ново сребро започнало да представлява една все по-малка и по-малка част от общото разполагаемо количество от злато и сребро: това обстоятелство действало за внасянето на по-голяма устойчивост в ценността на скъпоценните метали в сравнение с ценността на другите стопански блага. Накрай, обстоятелството, че при сравнително малък обем златото и среброто притежавали голяма разменна ценност, направило от тези метали най-удобното, най-устойчивото и най-широко разпространеното общо разменно средство – златото и среброто изместили всички други стоки от функцията им на разменно средство и започнали да бъдат използвани предимно като пари, и в по-малка степен като материал за направата на предмети за украса.

Функцията на пари обаче златото и среброто изпълнявали в тяхната обикновена, или натурална, форма. Участниците в размяната са били принудени да носят със себе си приблизително правилни късове от скъпоценните метали и да отрязват с

помощта на триончета части от тези късове, които бивали претегляни на специални теглилки. Очевидно е, че и в този случай трудностите при използването на скъпоценните метали като пари са били значителни – рязането на части от парчето метал, претеглянето на тези части, установяването на точността на мерките – но все пак тези трудности били несравнимо по-малки, отколкото при използването на други стопански блага като пари. Златото и среброто са били употребявани като пари в тяхната натурална форма – като кюлче от единия или другия метал – и търсенето на тези метали заради изпълняваната от тях функция на пари им придало още по-голяма ценност: извън и свръх търсенето на скъпоценните метали заради свойствата им да служат като предмети за украса, се прибавило и търсенето им заради изпълняваната от тях функция на общо разменно средство. В скоро време тази функция на скъпоценните метали придобила преобладаващо значение пред функцията им да служат като предмети за украса и ценността на тези метали добила още по-голяма устойчивост, отколкото преди. От тези далечни времена до днешни дни златото и среброто продължават да изпълняват под една или друга форма функцията на пари, или на общо разменно средство.

3.а. Монети от скъпоценни метали. Когато функцията на скъпоценните метали да служат като пари била здраво установена, известни лица – по всяка вероятност частни лица – започнали да насичат или отливат определени късове от метала, на които поставяли специфични знаци и придавали определена форма. Така са се появили монетите, предназначени да изпълняват парична служба и да заместят неудобните кюлчета сребро и злато. Знаците върху монетите първоначално не са били от особено значение, защото самите монети са били приемани от участниците в размяната според тяхното тегло, а не според техния брой, т.е. плащането се е извършвало не чрез броене, а чрез претегляне на монетите. В някои случаи частните лица, които насичали монетите, поставяли своето частно клеймо върху тях с цел да удостоверят теглото на монетата, която въпреки това клеймо все пак е циркулирала и изпълнявала функцията на пари чрез претегляне, а не чрез броене. Същото важи и по отношение на първите монети, насечени от държавата, а не от частни лица – специалният знак или клеймо на държавата върху монетите е представлявал известна гаранция за теглото и чистотата на монетата, но тя е била претегляна при извършване на покупко-продажбите. Тази на пръв поглед малка подробност е от значение, щото тя показва, че всъщност паричната функция продължава да се извършва от скъпоценните метали като стока и след появата на монетите.

Произходът на монетите е все още недостатъчно добре установен. Знае се, че първите монети, насечени от държавата, са произлезли от Мала Азия, от гдето са преминали в Гърция още към седмия век преди Христа. Археологически находки показват, че още към края на седмия и началото на шестия век преди Христа гръцки монети са циркулирали в Египет и в други области на Северна Африка. Тези гръцки монети естествено са били въведени в Африка благодарение на международния стокообмен по бреговете на Средиземно море. Някои от тях са носили странни знаци, или клейма – образите на някое животно като костенурката, или на някоя птица като бухала, или след време на някой бог. От по-голямо значение е обстоятелството, че тези иностранни монети, въведени в употребление между народите на Северна Африка, са циркулирали не поради това, че са носили известно клеймо, та ако ще и клеймото на някоя държава, а защото са представлявали сравнително правилни късо-

ве от скъпоценния метал: клеймото е служело по-скоро като украшение на монетата, а в по-малка степен като знак, удостоверяващ нейното тегло и чистота, като самите монети са били приемани при плащания чрез претегляне, а не чрез броене. При това положение за участниците в размяната е било съвсем безразлично, дали монетите са насечени от една или друга държава – тяхната ценност се е установявала чрез претегляне, т.е. с оглед на количеството на скъпоценния метал, съдържащ се в тях.

Впоследствие, пак за улеснение на размяната и особено на международната търговия, владетелите запазили за себе си изключителното право да секат монети: тяхното производство се усъвършенствало, монетите добили правилна форма и се изработвали при строго определено съотношение, (проба на монетата) между благородния и неблагородния метал, съдържащ се в тях. Постепенно владетелите започнали да поставят своите собствени знаци, или клейма, върху монетите. Така например след смъртта на Александър Велики неговите монети били използвани като пари в Египет в края на четвъртия век преди Христа – с изображението на главата на Александър Велики. Насичането на монети с образите на владетели станало обикновено явление, но често пъти монетите, насичани от владетелите, са носели и други знаци, представляващи символи на техните дела или владения. За по-дребни плащания в тези далечни времена били използвани различни блага като например особени мидени черупки, а на места и монети от неблагородни метали. Така например прочутата Клеопатра, омъжена впоследствие за римския император Марк Антоний, насякла медни монети за дребни плащания със собствения си образ; а и днес още в някои места на Източна Африка се употребяват, успоредно със сребърните и златните монети, специални мидени черупки за дребни плащания, като хиляда или две хиляди от тези черупки се разменят срещу най-дребната сребърна монета.

3.б. Пълноценни и непълноценни монети. Направената по-горе забележка за съществуването на монети, направени от неблагородни метали, веднага поставя въпроса за различните видове монети и тяхната сравнителна ценност, или за техния курс. Ценността на монетите, направени от сребро или от злато, произлиза, както бе вече изтъкнато, от ценността на самия метал, съдържащ се в тях; и за това именно тези монети са били използвани в обращението не чрез броене, а чрез претегляне. Но нима ценността на монетите, направени от мед или желязо, е изхождала от ценността на тези неблагородни метали? Това е един въпрос, свързан с теорията за ценността на парите, която ще бъде разгледана по-обстойно в следващата глава на изложението. Тук ще бъде изтъкната разликата между различните видове монети с оглед на отношението между ценността на самата монета и ценността на метала, от който тя е направена. Явно е, че една монета може да има ценност, която напълно да съвпада с ценността на метала, от който тя е направена; в този случай ние казваме, че монетата е пълноценна. На второ място, една монета може да има ценност като пари, която е по-висока от ценността на метала, от който е направена; в този случай ние говорим за непълноценни монети. И на последно място, една монета може поне на теория да има ценност като пари, която да е по-малка от ценността на метала, от който е направена; тогава ще имаме свръхценни монети. На практика обаче се срещат или пълноценни или непълноценни монети, тъй като свръхценни монети са едно краткотрайно и преходно явление.

Пълноценните монети предполагат, първо, свободното сечене на монети, и второ – свободното претопяване на монети. Когато владетелите започнали да секат

монети, те извършвали това отчасти поради желанието да се улеснят гражданите при размяната – насичани били еднакви по големина, по форма и тегло, както и по състав, монети от сребро или злато. При дворовете на владетелите се образували специални монетолеярници, в които не само владетелите, но и други физически или юридически лица занасяли кюлчета от сребро или злато за претопяване и изливане в монети от определения вид, форма, тегло и проба. С други думи, сеченето на монети, макар и да се извършвало в специални монетолеярници, обикновено покровителствани от самия владетел, било еднакво свободно за всички граждани; и монетите, изсичани за самия владетел от доставеното чрез него злато или сребро, с нищо не се различавали от монетите, насичани от скъпоценните метали, доставяни от всички други физически или юридически лица. Важно било при насичането на монетите да се спази нормата, определена от владетеля, от закона или публичноправната власт. И монетите от различна номинална стойност трябвало да притежават точно определено и напълно пропорционално количество от скъпоценния метал, в смисъл че ако една сребърна монета от примерно 50 лева съдържа точно девет грама чисто сребро, то една сребърна монета от 100 лева трябва да съдържа точно два пъти повече, или точно 13 грама, чисто сребро. Успоредно с правото за свободно сечене на нови монети е било и правото за свободно претопяване на монетите, в смисъл че който пожелае, поради една или друга причина, да превърне притежаваните от него монети в кюлче или къс метал, е свободен да стори това без специално разрешение и без опасност да получи наказание.

Това право на свободно сечене и на свободно претопяване на монетите всъщност осигурява тяхната пълноценност. Защото ако в даден момент на пазара настъпи известна промяна в цената на скъпоценния метал като стока, примерно поради откриването на нови залежи от скъпоценния метал и по-обилното му предлагане на пазара, то рано или късно и ценността на самата монета, направена от този метал, ще прояви аналогично развитие, т.е. ще прояви една тенденция към спадане. Да предположим, че функцията на пари се изпълнява само от сребърни монети и че поради обилното предлагане на сребро на кюлче неговата цена на пазара бъде понижена, т.е. разменната ценност на среброто като метал спрямо другите стоки бъде понижена във вреда на среброто. Но и самата цена на среброто се измерва при наличността на пари като общо разменно средство в сребърни монети. Възможно ли е сребърната монета, използвана като пари, да запази по-висока ценност, отколкото ценността на обилно предлаганото сребро на кюлче? Очевидно не, защото рано или късно хората ще започнат да купуват евтино сребро на кюлче със сравнително скъпите сребърни монети и да занасят така закупеното сребро на кюлче в монетолеярниците с цел да получат нови сребърни монети. И ако с определено количество сребърни монети е възможно да се закупи на пазара едно по-голямо количество поевтиняло сребро, явно е, че купуването на сребро на кюлче и превръщането му в нови сребърни монети ще се окаже една твърде изгодна операция за всеки отделен гражданин. При това положение може с право да се очаква, че *свръхценността* на сребърните монети ще изчезне в най-скоро време поради наводнението на пазара с нови сребърни монети, насечени от евтиното сребро. Следователно свободното сечене и претопяване на монетите от скъпоценни метали им осигурява тяхната пълноценност.

Когато свободното сечене и претопяване на монетите се преустанови поради волята на държавата, тогава естествено сеченето на монетите остава единствено в

ръцете на държавата. При това положение държавата би могла да пусне в обращение и такива монети, които не са пълноценни, т.е. да наложи на обращението непълноценни монети като например бронзови, никелови или даже железни монети. Но държавата би направила това с леснина само по отношение на известна категория монети, предназначени да улеснят гражданите при извършването и най-дребните покупко-продажби – на т.нар. дребни разменни монети. В приведения по-горе пример за употребата на нарочни мидени черупки в известни части на Източна Африка като пари бе изтъкнато, че населението приема една или две хиляди подобни черупки в замяна на най-дребната сребърна монета. С други думи, установен е един разменен курс или цена на най-дребната сребърна монета спрямо мидените черупки. Близко до ума е, че населението би било твърде улеснено от държавата, ако последната пусне в обращение не мидени черупки, а дребни разменни монети от неблагородни метали, които да се обменят срещу сребърните или златните монети по определен курс. Възможно е ценността на тези дребни разменни монети, направени примерно от мед, да бъде много по-висока, отколкото ценността на самия метал, от който те са направени. Тези непълноценни дребни разменни монети ще се приемат с охота от населението, *поне до известна граница*, защото тези монети го освобождават от всички неудобства на пряката и на косвената натурална размяна на дребни и сравнително незначителни по ценност блага. Циркулирането на подобни непълноценни монети се обезпечава между друго и от самата държава, която поема грижата да не пуска на пазара по-големи количества от такива монети, отколкото са необходими за дребните покупко-продажби. С това можем да направим важното заключение, че ценността на дадена монета като пари може да бъде по-малка или по-голяма от ценността на метала, от който тя е направена. С въпроса за пълноценните и непълноценните монети ще се занимаем наново в четвъртата глава на изложението, в която ще разгледаме различните парични системи.

4. Обменяеми банкноти като пари. Всички пари, които са направени от късове благородни и неблагородни метали, са обезателно и без изключение монети. Съществуват обаче и други видове пари, които не са направени от метал, а от хартия. Да предположим, че в дадена политическа територия се намират в обращение златни или сребърни монети с известно количество от други разменни монети като допълнение. Употребата на такива монети, както бе вече изтъкнато, представлява значително удобство при размяната в сравнение с употребата на късове от самите скъпоценни метали, непритежаващи специфичните форма, състав, тегло и знаци на монетите. За всички по-големи плащания обаче монетите се явяват все пак неудобни, защото отделните лица би трябвало да носят със себе си големи количества подобни монети, както и да държат по домовете си също така големи количества от тези монети. Опасността от кражби, пожари и други подобни непредвидени нещастия принуждава хората да държат монетите си, т.е. да държат по-голямата част от притежаваните от тях монети, не по домовете си, а в нарочни учреждения, наречени банки. Банките, както е известно, изпълняват една двойна функция в стопанския живот: те събират под формата на влогове спестяванията на населението с цел да ги оползотворят чрез отпускането на заеми на други лица, които се нуждаят от суми в пари за стопански или консумативни цели. При всяко внасяне или теглене на суми от банките последните получават или изплащат различни количества монети, направени от сребро или злато, според случая, както и известно количество непълноценни дребни разменни монети.

За да се избегне неудобството от носенето на значителни количества тежки монети, известни банки биха могли да извършват плащанията си не в монети, а в някакви кредитни документи или кредитни билети, удостоверяващи правото на притежателя им да получи от банката, издаваща тези билети, същото количество пари в звонкови монети, което е обозначено на самите кредитни билети. Така например преди кръгло 250 години Английската народна банка започнала да издава подобни банкови билети, наречени банкноти, и да извършва по-големите си плащания чрез тях вместо чрез звонкови монети. Естествено, за да получи това право от държавата, тази банка влязла в споразумение с държавното съкровище, при което депозирала своя значителен капитал в монети от скъпоценни метали. Населението, научавайки се за това споразумение и за депозирането на капитала на банката при държавното съкровище, започнало да гледа с доверие на издаваните от банката банкноти и да си служи с тях като пари. При това, разбира се, банката поела задължението, изрично означено върху самите банкноти, че тя е готова във всеки момент да обменя издадените от нея банкноти по номиналната им, т.е. по лицевата им стойност в монети от скъпоценните метали. Самата банка могла винаги да извърши тази обмяна на хартиените банкноти в звонкови монети, понеже не издавала банкноти за по-голяма сума, отколкото сумата или стойността на депозираните от нея сребърни и златни монети в държавното съкровище. С други думи, издаваните от тази банка банкноти имали пълно, или стопроцентово покритие в злато и сребро. Банкнотите постепенно започнали да служат като общо разменно средство в пределите на страната и фактически се използвали като сурогати, като заместители на тежките и неудобните за пренасяне сребърни и златни монети. Тази практика се оказала твърде удобна както за банките, така и за самите граждани, и много държави последвали примера на Английската народна банка, давайки правото на определени банки в тяхната територия да издават напълно обменяеми в скъпоценни метали банкови билети, наречени банкноти. Банките, които емитирали или издавали банкнотите, се задължавали да ги обменят срещу монети от скъпоценни метали веднага при представянето им в банката, и то в неограничен размер и винаги в пълния размер на обозначената върху банкнотите номинална сума.

С течение на времето банките, които емитирали банкноти и които започнали да се наричат *емисионни банки*, установявали, че само една сравнително малка част от пуснатите в обращение банкноти се представяли в гишетата на банките, за да бъдат обменени срещу сребърни или златни монети; другата, или далече по-голямата част от издадените банкноти, продължавали да циркулират като платежно средство със седмици и месеци преди да бъдат представени за обменяне срещу звонкови монети. От друга страна обаче, банките продължавали да издават банкноти само до размера на притежаваните от тях сребърни и златни монети, така че издадените и намиращите се в обращение банкноти да имат пълно стопроцентово покритие в скъпоценни метали. Примерно, ако емисионната банка притежавала монети в злато и сребро на стойност десет милиона лири, то тя издавала и пускала в обращение банкноти за не повече от десет милиона лири, тъй че ако всички притежатели на банкноти по някаква случайност се стекат пред гишетата на банките в един и същи ден с желание да превърнат банкнотите си в звонкови монети, банката да бъде все пак в състояние да стори това – да извърши пълното обменяне на банкнотите срещу сребърни и златни монети. С време обаче банките започнали да издават банкноти

на стойност, по-голяма от стойността на притежаваните от тях скъпоценни метали: покритието на банкнотите било намалено примерно от 100 на сто на 50 на сто. Естествено това намаление на покритието е било извършвано със съгласието на правителството и най-често заради самото правителство, което се нуждаело от известни заеми за покриване на извънредните си разходи – заеми, които получавало от емисионната банка предимно в банкноти. Понеже притежателите на банкнотите нарядко представяли част от издадените банкноти за обменяне, едно покритие от 59 на сто се оказало напълно достатъчно за обезпечаване пълната обменяемост на банкнотите в обращение. Тези банкноти са били приемани от населението като стопроцентови заместители на звонковите монети и тяхната ценност за населението се криела именно в обстоятелството, че те били напълно и във всяко време обменяеми срещу монети от скъпоценни метали. В основата си следователно банкнотите представляват само удобни заместители на монетите от скъпоценни метали, заместващи последните при изпълнението на тяхната парична функция.

5. Необменяеми книжни пари. Банкнотите, издавани от съответните емисионни банки, са направени естествено от хартия, но те съвсем не са книжни пари, защото представляват всъщност удобни заместители, или сурогати на звонковите пълноценни монети. Обстоятелството, че в известни случаи *покритието* на издадените от някоя банка банкноти не е стопроцентово, а значително под 100 на сто, не е от значение, защото емисионната банка все пак продължава да обменя представените ѝ банкноти във всяко време и в неограничен размер по номиналната им стойност срещу скъпоценни метали или монети от тях. Банкнотите също така винаги се издават от банките и именно заради това се наричат банкноти или банкови билети, банкови бележки. Да предположим сега, че емисионната банка в дадена страна продължава да издава нови банкноти без същевременно да увеличава резервите си от златни и сребърни монети, или от злато и сребро на кюлче. В такъв случай процентното покритие на издадените банкноти ще намалява стремглаво: от 100 на сто на 80 на сто, на 60 на сто, на 40 на сто и даже на 20 на сто. Когато покритието на издадените банкноти е едва 20 на сто, емисионната банка би притежавала примерно злато и сребро по номинална стойност само за 10 милиона лири, франкове или лева, срещу които тя е пуснала в обращение банкноти в петорен размер на тази сума, или в размер на 50 милиона лири, франкове или лева. Ако населението продължава да си служи с издадените банкноти както преди, при по-високия процент на покритието, само една сравнително малка част от издадените банкноти ще бъдат ежедневно представяни в гишетата на банката за обменяне срещу златни и сребърни монети; и всяка издадена от банката банкнота ще продължава да извършва функцията на пари като пълен заместител на звонковите монети от скъпоценни метали. Намалението на покритието, разбира се, съвсем не освобождава емисионната банка от задължението да обменя всички представени ѝ банкноти веднага в пълния размер срещу звонкови монети от злато и сребро.

Често пъти това прогресивно намаление на процента на покритието на банкнотите в злато или сребро се е дължало в миналото на нуждите на държавните съкровища от заеми в пари; правителствата са прибягвали до все нови и нови заеми от емисионните банки – заеми, отпускани от последните във формата на банкноти. Докогато населението е приемало банкнотите като заместители на пълноценните звонкови монети, всичко е вървяло в ред: банкнотите продължавали да изпълняват

паричната функция успоредно и едновременно със златните, сребърните и даже с непълноценните дребни разменни монети. Когато обаче поради една или друга причина *доверието* на населението в способността на емисионната банка да обменя всички представени ù банкноти по номиналната им стойност в пълноценни звонкови монети е бивало разклащано, приливът на банкноти в гишетата на банките за обменяне срещу злато или сребро е ставал огромен вътре в няколко дни и банките са били в невъзможност при сравнително ниското покритие на банкнотите да обменят всички представени банкноти в златни или сребърни монети. При наличността на един подобен стремеж от страна на притежателите на банкнотите и при техническата невъзможност за банките да обменят всички представени банкноти срещу златни или сребърни монети, то банките е трябвало да затварят гишетата си и да преустановят всяко по-нататъшно обменяне на банкнотите срещу монети от скъпоценни метали.

Преустановяването на обменянето на банкнотите от страна на емисионната банка не означава, че тези банкови билети, наречени банкноти и представляващи удобни заместители на пълноценните монети от сребро и злато, престават да имат някаква ценност; това преустановяване на обменянето на банкнотите означава само това, че те престават да бъдат банкноти и се превръщат в обикновени *книжни пари*, които не са обменяеми срещу монети от скъпоценни метали. Естествено никоя емисионна банка не може произволно да преустанови обменянето на издадените от нея банкноти срещу монети от скъпоценни метали – тя трябва обезателно да получи изрично разрешение от държавното съкровище, т.е. от правителството, за едно подобно действие. В повечето случаи преустановяването на обменянето на банкнотите се оказва само една временна мярка до преминаването на паниката сред населението и до намирането на средства за обменянето на издадените банкноти в златни и сребърни монети. Междувременно обаче останалите в обращение банкноти съвсем не излизат от обращението като ненужни и без никаква стойност късове хартия – те продължават да изпълняват функцията на пари дотолкова, доколкото наличните сребърни и златни монети в обращение се оказват недостатъчни да задоволят всички нужди на стопанския оборот, т.е. дотолкова, доколкото хората все пак ги приемат като общо разменно средство било поради обективната оскъдица от други разменни средства, било поради надеждата, че обменянето на банкнотите ще бъде рано или късно възстановено от страна на емисионната банка. Ако обаче населението продължава да си служи с необменяемите банкноти само с известна неохота, то търсенето на такива банкноти ще бъде неограничено в сравнение с търсенето на пълноценните монети и тяхната ценност ще се понижи: те се обезценяват в сравнение с пълноценните монети.

Банките следователно могат да издават два вида пари, направени от хартия: обменяемите банкноти и необменяемите книжни пари. Но докато банкнотите могат да бъдат издавани само от банки, книжните пари могат да бъдат издавани и от други учреждения, които съвсем не са банки – например от държавното съкровище. Ако известни пари, направени от хартия и издадени от дадена емисионна банка, са напълно и непосредствено обменяеми срещу златни или сребърни монети по тяхната номинална стойност, тези пари са банкноти и представляват само удобни заместители на скъпоценните метали в изпълнение на паричната им функция. Ако ли обаче известни пари, направени от хартия и издадени от някоя емисионна банка, с всички външни белези на банкнотите, не са напълно и непосредствено обменяеми срещу

пълноценни монети от скъпоценни метали, то тези пари са чисто и просто книжни пари, чиято ценност не може да се обясни с ценността на някой скъпоценен метал. Въпросът за ценността на книжните пари ще бъде разгледан в следващата глава на изложението.

6. Банковите влогове като пари. Извън банкнотите и книжните пари съществуват и други обекти, направени също така от хартия, които често пъти служат за пари в територията на дадена държава. Така например притежаването на една сума в монети или банкноти в портфейла на дадено лице или в неговия дом означава, че това лице може да разполага с известна част от предлаганите на пазара блага и услуги срещу отстъпване на част или на пълния размер от тази сума. Ако обаче същото това лице не държи малкото си съкровище от монети и банкноти в дома си, а в някоя банка под формата на влог, или по-право – на текуща сметка, неговото право върху част от предлаганите на пазара блага и услуги съвсем не се накърнява: това лице може във всеки момент да изтегли от банката част от своя влог под формата на монети и банкноти и да се яви на пазара с една ефективна купувна сила. Да предположим сега, че две лица имат текуща сметка в една и съща банка, и че първото от тези две лица дължи известна сума на второто от тях. Очевидно е, че уреждането на задължението може да се извърши не само чрез заплащане в брой, но също и чрез *вирмент*, т.е. чрез едно обикновено прехвърляне на въпросната сума от сметката на длъжника към сметката на кредитора по книгите на банката. Но ако двете лица имат влогове в две различни банки, то подобно прехвърляне на дължимата сума става невъзможно: първото лице би следвало да изтегли дължимата сума от влоговата си сметка в своята банка, да предаде тази сума на своя кредитор, който на свой ред би могъл да я внесе на влог в своята банка. Тази сложна операция би могла да се избегне или поне да се опрости чрез използването на един кредитен инструмент, наречен *чек*.

Тегленето на суми по влогови (текущи) сметки в банките невинаги става в брой – достатъчно би било длъжникът да издаде едно удостоверение, или по-право една заповед до своята банка в полза на кредитора си, за да може последният да получи съответната сума от банката на своя длъжник. Нещо повече – кредиторът, притежаващ издадения от длъжника чек до банката на длъжника, би могъл чисто и просто да представи този чек в своята банка, която на свой ред се нагърбва със задължението да прибере въпросната сума от банката на длъжника. А банката ще поеме подобно задължение не без известна охота, защото и тя на свой ред вероятно ще бъде поставена в положението на длъжник спрямо другата банка поради издадените от нейните клиенти чекове на лица, които държат сметки в другата банка. И така двете банки взаимно изравняват задълженията си една спрямо друга, произлизащи от издадените срещу тях чекове, като само разликата в задълженията се изплаща фактически в брой. Това не е толкова важно за нас в момента, колкото обстоятелството, че всяко лице, което притежава текуща сметка в дадена банка, може да тегли суми било в брой, било като издава чекове срещу банката – в който случай чековете играят ролята на пари, заместващи обикновените пълноценни монети, банкноти или даже книжни пари. Парите на влог по текуща сметка в някоя банка следователно представляват също така пари, както и обикновените пълноценни и непълноценни монети или банкнотите и книжните пари; но по подобие на банкнотите и в разлика от пълноценните монети, банковите влогове изпълняват функцията на пари предим-

но в политическата територия на държавата, гдето населението е склонно да приема издадените въз основа на тях чекове като пари, докато извън пределите на държавата тяхното приемане съвсем не е осигурено или безусловно.

Извън чека съществуват и други кредитни документи, които понякога изпълняват функцията на пари в определена територия – макар че не всички лица, живущи в пределите на въпросната територия, са склонни да ги приемат като пари – това са такива кредитни документи като менителницата, записът на заповед и пр. Естеството на тези кредитни документи е малко по-сложно от това на чека и те ще бъдат разгледани по-нататък в изложението. Тяхното упоменаване тук е направено по-скоро с цел за пълнота на изброяването на обектите, които могат да служат като общо разменно средство, или като пари.

Глава III. ЦЕННОСТ НА ПАРИТЕ

1. Същност на проблемата. Въпросът за ценността на парите е не само най-важният въпрос в теорията на парите, но и един от най-трудните и спорни въпроси в политическата икономия. Главната проблема на теорията на парите се свежда до обяснението на разменната ценност на парите спрямо всички останали стопански блага, т.е. защо парите имат изобщо ценност и защо дадено количество пари притежава изобщо някаква разменна ценност спрямо останалите блага. При анализа на същността на парите ние подчертахме, че една от вторичните функции на парите е да служат като мерило на ценността, или с други думи, като индикатор на цените. Тази функция на парите обаче съвсем не може да обясни защо парите имат изобщо ценност; тя само ни помага да разберем, че тъй както парите ни помагат да установим промените в нивото на цените на стоките, така и промените в нивото на цените могат на свой ред да ни подскажат насоката и размера на промените в ценността на парите. И в действителност ние измерваме промените в ценността на парите чрез промените в нивото на цените: ако нивото на цените се е повишило с кръгло 20 на сто през даден период от време, ние вече знаем, че за да си набавим същите по количество и състав стоки, ще ни бъде необходимо да разполагаме и да изразходваме една сума в пари с 20 на сто в повече, отколкото преди поскъпването на стоките. И обратно – ако през даден период от време нивото на цените се е понижило с 25 на сто, ние можем със сигурност да твърдим, че за да си набавим същите по количество и състав стоки, ще ни бъде необходимо да разполагаме и да изразходваме една сума, равна само на 75 на сто от сумата, която е трябвало да изразходваме преди понижението на цените. Това показва, че ние всъщност измерваме промените в ценността или в разменната ценност, или което е все едно и също, в купувната сила на парите, чрез промените в нивото на цените: ценността на парите се увеличава при спадане на цените, докато, напротив, – ценността на парите се понижава при повишение на цените. Но това откритие съвсем не ни помага да разрешим основната проблема: *защо* парите имат *изобщо* ценност?

На второ място, когато се опитваме да разрешим гатанката за ценността на парите, ние не можем да търсим едно или друго обяснение на ценността, което да се отличава значително от обяснението, дадено за ценността на кое да е друго стопанско благо или за ценността изобщо. Ако нашето определение за дейността е вярно и логически издържано, то би трябвало да покрие, в смисъл да обясни, и ценност-

та на парите. От друга страна обаче, ние изтъкнахме при анализа на произхода и същността на парите, че парите, макар да представляват на общо основание едно стопанско благо, съвсем не могат да бъдат отнесени към категорията на стопанските блага от първа степен (консумативните блага), защото никой разумен човек не консумира фактически пари под формата на монети, банкноти или книжни пари; и че парите твърде трудно могат да бъдат отнесени към категорията на стопанските блага от по-висока степен (производствените блага) – защото никой не би използвал примерно банкнотите за направата на подметки на обувки или на летни шапки; и че най-разумният път, който ни остава, е да причислим парите към една нова и особена категория стопански блага, присъща само на парите *като пари* измежду всички стопански блага. Всички стопански блага от първа или по-висока степен притежават известна *обективна потребителна ценност*, която се дължи на известни присъщи на тях свойства и качества, които ги правят способни да задоволяват нашите потребности. Но докато полезността на стопанските блага е в зависимост от някои външни обстоятелства (обективната потребителска ценност на благото) и на известни вътрешни обстоятелства (преценките на индивида за сравнителната интензивност на неговите потребности); то от друга страна, *субективната ценност на парите се обуславя от тяхната обективна разменна ценност*.

С други думи, по отношение на парите субективната потребителна ценност и субективната разменна ценност съвпадат напълно: и двете произлизат от обективната разменна ценност, защото парите не притежават друга полезност извън тази, която произлиза от възможността на притежателя на пари да получи други стопански блага в замяна срещу тях. Невъзможно е да си представим някаква функция на парите само като пари, която да бъде отделена и независима от обективната разменна ценност на парите. Що се отнася до потребителната ценност на някое стопанско благо, съвсем безразлично е, дали това благо притежава същевременно и известна разменна ценност, но за парите обаче потребителската ценност е възможна и мислима само при наличността на известна разменна ценност. Явно е следователно, че задачата на теоретическата политическа икономия при анализа на ценността на парите е още по-трудна, отколкото нейната задача при разрешаването на проблемата на ценността на едно или друго стопанско благо. И все пак разрешението на проблемата би трябвало да се придържа към ония принципи, които бяха използвани при разрешаването на общата проблема на ценността; в противния случай бихме изпаднали в известно противоречие, което би накърнило научната стойност на нашите понятия и изводи.

2. Субстанционална теория на парите. Парите действително притежават ценност и това тяхно качество им позволява да служат като общо разменно средство, т.е. да изпълняват своята парична функция. Необходимо е обаче да обясним *защо* парите имат ценност. Преди това е необходимо да подчертаем, че под „ценност на парите“ ние можем да подразбираме едно или повече от следните три неща: а) разменната ценност на парите едни спрямо други, т.е. ценността на лева в сравнение с ценността на динара; б) ценността на парите спрямо всички други блага, както и законите, които определят тази ценност на парите; и в) ценността на парите в различни времена, или промените в купувната сила на парите през дадени периоди от време. Една издържана теория за ценността на парите би трябвало да обясни тези три възможни значения на понятието „ценност на парите“ по един и същ начин.

При анализа на произхода и същността на парите ние установихме, че първи-

те обекти, които са изпълнявали функцията на пари, са били обикновени стопански блага, т.е. като пари са могли да служат само такива блага, които са притежавали някаква ценност *не като пари*. Това важи не само за дребния добитък, за кожите или рибите, използвани като пари от древните народи, но и за скъпоценните метали и за пълноценните монети, направени от тези скъпоценни метали: те всички са изпълнявали функцията на пари благодарение на обстоятелството, че са притежавали ценност като стока. Впоследствие, с появата на банкнотата тези скъпоценни метали все още продължават да изпълняват функцията на пари – макар и чрез посредничеството на банкнотите – защото банкнотите са били само удобни заместители на пълноценните монети от злато или сребро. Изглежда, следователно твърде логично да приемем, първо, че парите са стопанско благо, понеже и субстанцията на парите е също така стопанско благо, и второ, че парите имат ценност, понеже и субстанцията, от която са направени парите, има ценност при нейната извънпарична употреба. При това положение въпросът за функцията на парите не би представлявал някакво затруднение, понеже веднага бихме могли да отговорим, че функцията на парите изхожда от самата ценност на субстанцията на парите. Същевременно, приемайки горната теза, ние бихме могли да твърдим, че държавата няма нищо общо с въпроса за ценността на парите, защото тази ценност изхожда от ценността на самата субстанция на парите при тяхната извънпарична употреба: държавата би могла само да сече пари и да удостоверява, че насечените от нея пари съдържат известно количество метал от дадена проба, като ценността на парите изхожда не от ролята на държавата при тяхното насичане, а от ценността на самия метал, от които парите са направени.

Горното гледище представлява накратко тезата на т.нар. *субстанционална теория* на парите, която изглежда, на пръв поглед поне, твърде правдоподобна. И наистина до Първата световна война монетите на почти всички държави са били направени от скъпоценни метали – от сребро или злато, а даже и след тази война международните плащания са били извършвани най-често в количества от скъпоценните метали. Следва ли обаче, че парите, направени от скъпоценни метали, имат ценност само поради това, че скъпоценните метали имат ценност като обикновена стока? Съвсем не, защото търсенето на скъпоценни метали заради тяхната парична употреба се прибавя, или се явява в допълнение, на търсенето на такива метали за индустриални цели – за направата на украшения от злато и сребро. Ако скъпоценните метали не бяха използвани като пари, съмнително е дали те биха притежавали такава голяма ценност: търсенето за тях би се ограничило до размера на търсенето за индустриални цели и при непроменено предлагане ценността на скъпоценните метали би се понижила – тяхната *разменна ценност* спрямо всички останали блага би се понижила. Пример за това ни дава демонетизацията на среброто след 1870 г., когато редица европейски държави престанали да си служат със среброто като пари и преминали към употребата на златни монети. Освободените количества сребърни монети не могли да бъдат повече използвани като пари и трябвало да бъдат претопени; но голямото предлагане на сребро на кюлчета след демонетизацията на сребърните монети предизвикало чувствително спадане в цената на среброто като метал. Същото би могло да се случи днес и със златото, ако примерно световните емисионни банки внезапно решат да не използват занапред златото като покритие на издаваните от тях банкноти или като средство за извършване на международни плащания. С

една дума, част от ценността на скъпоценните метали при употребата им като пари се дължи именно на обстоятелството, че хората търсят тези метали, понеже могат да ги използват като пари: паричната функция на скъпоценните метали им придава една нова и добавъчна ценност извън тяхната ценност като метали.

Едно второ и също така сериозно възражение срещу субстанционалната теория на парите, наричана понякога *метализъм*, се свежда до невъзможността на тази теория да обясни ценността на известни видове пари, например на книжните пари, които, както вече видяхме, не са обменяеми срещу злато или сребро. Явно е, че ценността на книжните пари е многократно по-висока от ценността на субстанцията (хартията), от която те са направени. Привържениците на субстанционалната теория излизат от това затруднение като заявяват, че книжните пари не са истински пари, а само кредитни пари, или парични знаци – истинските пари продължавали да бъдат парите, направени от скъпоценни метали, а книжните пари били само заместители на звонковите пари. В течение на цели десетилетия обаче някои европейски държави като Австрия или Царска Русия са притежавали само книжни пари – следва ли, че тези държави не са имали истински пари през тези десетилетия? Очевидно не, защото истинските пари и единствените пари през тези десетилетия във въпросните държави са били именно книжните пари. Освен това напълно възможно е книжните пари да придобият една по-висока ценност от ценността на предшестващите ги звонкови пълноценни монети, ако междувременно обилното предлагане на демонетизираното сребро или злато предизвика чувствително понижение в тяхната разменна ценност спрямо всички останали блага. В заключение следователно трябва да се изтъкне, че субстанционалната теория на парите не е в състояние да обясни ценността на всички видове пари и особено ценността на книжните пари, както и ценността на онези дребни разменни монети, които са направени от неблагородни метали и чиято ценност като пари далече превишава ценността на субстанцията, от която те са направени. Трябва по необходимост да потърсим друго обяснение на ценността на парите, което да може да обясни не само ценността на златните или сребърни пълноценни монети, но и ценността на дребните разменни монети и на книжните пари.

3. Държавната теория на парите. Изглежда поне на пръв поглед, че единственото възможно обяснение за ценността на такива видове пари като книжните пари или дребните разменни монети трябва да се потърси в авторитета на държавата, която издава парите и поставя своето клеймо и други специфични знаци върху тях. Това всъщност е обяснението, което се дава от *номиналистичната теория* на парите, наречена още и *държавна теория* на парите, свързана в по-ново време с името на германския икономист *Георг Кнап*[4] (1905 г.). Според номиналистите парите не са стопанско явление и следователно към тях не може да бъде приложено понятието ценност. Парите според Кнап трябва да бъдат отнесени към категорията на правните явления, бидейки преди всичко *платежно средство*, или средство за погасяване и ликвидиране на дългове. Ценността на тези платежни средства, т.е. на парите, изхожда изключително от волята на държавата, която, избирайки или произвеждайки известни обекти с предназначение да служат като пари, им придава една, така да се каже, авторитарна ценност. И така, когато държавата декретира използването на известни обекти или блага като пари, и когато самата държава третира тези блага като

4 *Georg Friedrich Knapp* (1842–1926).

пари в отношенията си със своите поданици и задължава поданиците си да си служат с тях като пари във взаимните си отношения, то въпросните обекти или блага действително стават пари. Това е накратко обяснението на ценността на парите, което се дава от номинализма, или от държавната теория на парите.

Фактически твърдението на номиналистите, че държавната теория на парите е по-скоро една „правна“, отколкото една „стопанска“ теория, не е съвсем вярно. Така например според Кнап ценността на парите извън територията на страната се определя от чисто икономически фактори като промените в платежния баланс на страната, а не от авторитарната власт на държавата, която не може да се простира извън нейната територия. На второ място, според Кнап въпросът за ценността на парите е безпредметен, понеже парите представляват само един символ за изразяване на различни ценности, а самите символи не могат да имат ценност. На последно място, според Кнап, даже ако парите биха притежавали определена купувна сила и ако тази купувна сила би се изменила през даден период от време, това не би представлявало интерес за обществото, защото всички ние сме не само кредитори, но и дебитори през даден период от време; но, прибавя Кнап, не може въобще да става дума за промяна в купувната сила на парите, които не са стопански явления, а само символи, чрез които изразяваме ценности.

В тази държавна теория на парите намираме известни ценни качества, които заслужават да бъдат нарочно отбелязани. Така съвсем вярно е, че онези обекти, които се явяват като пари в представата на мнозинството от населението, са именно онези обекти, които са били издадени или санкционирани от държавата като пари. С други думи, държавата е в състояние да измени коренно естеството на онези обекти, които народът счита за пари. На второ място, исторически вярно е, че авторитетът на държавата може да бъде успешно използван с цел да предизвика съществени промени в паричната единица. Така например след Първата световна война паричната единица в Унгария престана да бъде кроната, като вместо нея държавата въведе пенгьото като парична единица. На трето място, държавата действително е в състояние да определи максималния размер, в който дребните непълноценни разменни монети ще представляват законно платежно средство. Така например правителството в България бе определило с нарочен закон от 28.XI.1928 г., че монетите от 10, 5, 2 и 1 лев ще се приемат задължително до размер на две хиляди лева, а монетите от 20 и 10 стотинки – до размер на двеста лева. Накрай, държавата наистина е в състояние да поддържа поне до известна степен ценността на един или друг метал, от който са направени монетите, приемайки да купува и да продава неограничени количества от този метал по строго определени цени. Горните елементи, включени в държавната теория на парите, не могат лесно да бъдат оспорвани.

От друга страна обаче, съвсем не следва, че нищо не може да бъде пари без предварителното съгласие и воля на държавата. Първите монети от скъпоценни метали са били насечени, както бе вече споменато, не от владетелите, а от частни лица и търговци. Също така изтъкнато бе вече, че монетите, насечени в Гърция през VII и VI век преди Христа, са циркулирали като пари и в Африка, т.е. териториите на други държави и владения. Също така и днес още в някои части на Африка се намира в обращение като законно платежно средство хубавият сребърен талер на Мария Терезия, бивша австрийска императрица... Явно е, че не може и дума да става за авторитарното декретиране на този талер от страна на бившата австрийска държава да

служи и днес още като пари в една независима африканска държава. Следователно не е волята на държавата, която придава ценността на монетата, а готовността на населението да си служи с нея като пари. Така през времето на Първата световна война британските войски, намиращи се в Арабия, са си служили с английската книжна лира като общо разменно средство, но жителите на Арабия не са приемали тази официално установена и напълно законна пара, настоявайки да получават при размяната златни стерлингови монети.

В заключение следователно трябва да се изтъкне, че номиналистичната, или държавната теория на парите не може напълно да ни обясни понятието „ценност на парите“. Парите имат не само валидност, както твърди Кнап, но и ценност, и тази ценност може да бъде твърде променлива през различни периоди, понеже и самите пари са обект на различни стопански преценки от страна на участниците в размяната. При инфлация например ценността на парите спада и населението не проявява склонност да задържа пари; в такива моменти хората не ценят толкова парите, колкото стоките, които могат да бъдат купени чрез тях. Държавата наистина може да наложи чрез обикновен декрет известни обекти да изпълняват функцията на пари – както например с учредяването през 1880 г. на българския лев като основна и законна парична единица в страната на мястото ни турските лири и пиастри. Държавата също така може да наложи известни обекти, санкционирани от нея като пари в един по-далечен период от време, да престанат да бъдат пари след определен срок – както например с обменянето на старите книжни пари в България в началото на м. март 1947 г. Но държавата не може да наложи известни обекти като пари, ако населението действително не желае да си служи с тях като общо разменно средство – както по време на голямата инфлация в Германия през 1922 и 1923 г., когато цената на един билет за градския трамвай се е равнявала на няколко милиарда германски марки и когато населението започнало да си служи с парите на други държави като общо разменно средство, вместо с официалните и бързо обезценяващи се германски марки.

4. Функционална теория на парите. Ако субстанционализмът и номинализмът не могат да обяснят понятието „ценност на парите“ по напълно задоволителен начин, налага ни се да прибегнем до някое друго обяснение. Измежду различните теории, обясняващи ценността на парите, т.нар. *функционална теория* ни предлага най-правдоподобното обяснение. По подобие на субстанционализма и функционализмът е една стопанска теория на парите: обаче функционализмът заимства известни елементи от номинализма като признава, че паричната функция на парите може да бъде единствената база за стопанското значение на парите. С други думи, функционализмът признава, че извън парите с известна ценностна субстанция като пълноценните монети могат да съществуват и такива видове пари, които въобще не притежават някаква ценностна субстанция. Така според функционализма ценностната субстанция не представлява един неизменен признак на парите, понеже са възможни и такива пари, които нямат ценна субстанция. На второ място, според функционализма ценността на парите, даже когато са направени от ценностна субстанция, може да бъде по-висока от самата ценност на субстанцията, от която са направени парите.

Така още преди кръгло 250 години известният Джон Лоу[5] бе установил, че когато дадено стопанско благо започва да се употребява като общо разменно средство, или като пари, търсенето за това благо се увеличава. С една дума, извън нормалното

5 *John Law* (1671–1729).

или редовно търсене за благото като стока се явява едно извънредно или допълнително търсене на същото благо като пари. Това увеличение на търсенето на благото заради неговата парична функция естествено действа за повишение на неговата разменна ценност. Джон Лоу обяснява високата разменна ценност на среброто не само поради свойствата на този метал, които го правят удобен за направата на разни украшения, но главно поради обстоятелството, че среброто изпълнява парична функция на пазара. Следователно, ако в даден момент среброто престане да изпълнява тази парична функция, част от търсенето на сребро ще отпадне, вследствие на което и неговата разменна ценност ще се понижи. Точно това явление се наблюдава след 1870 г., когато известни европейски държави демонетизирали среброто и започнали да секат монети само от злато (изключая разменни монети от неблагородни метали). Преставайки да изпълнява парична функция и превръщайки се в един обикновен метал, цената на среброто спадала спрямо всички останали блага, включително и спрямо златото; напротив, след демонетизацията на среброто и употребата само на злато за насичането на монети, цената на златото се повишила както спрямо среброто, така и спрямо всички останали блага.

Това обяснение на ценността на парите, дадено от Джон Лоу, остава почти незабелязано до началото на двадесетия век, когато икономисти като Фридрих фон Визер, Филипович и Лудвиг фон Мизес[6] се връщат наново към основната идея на Лоу. Според тези автори парите могат да придобият много по-голяма ценност, отколкото ценността на тяхната субстанция при нейната извънпарична употреба. Именно паричната употреба на обектите, изпълняващи ролята на пари, определя почти напълно тяхната ценност като пари; и в случаите, когато тези обекти се радват на известна извънпарична употреба (като златото и среброто, използвани за направата на украшения), тази извънпарична употреба би могла най-спокойно да отпадне, без с това да накърни значението на тези обекти като пари. Така например банкнотите или даже книжните пари ще изпълняват функцията на пари и ще притежават именно поради това известна ценност, въпреки обстоятелството, че тяхната субстанция притежава нищожна ценност. Понеже именно паричната функция на обектите, изпълняващи ролята на пари, им придава тяхната ценност, заради това и теорията, която обяснява ценността на парите с тяхната *функция* на общо разменно средство, се нарича функционална теория.

Функционализмът обаче понякога е критикуван заради обстоятелството, че обяснява ценността на парите посредством функцията, която те изпълняват като пари, но само когато обектите, използвани за пари, притежават предварително известна ценност като стока. С други думи, функционалистите твърдят, че ценността на златото като пари е независимо от неговата ценност като стока за извънпарична употреба, без обаче да отричат ценността на златото като стока за извънпарична употреба. От това обаче е погрешно да се извади заключението, че само обекти, които *предварително* притежават известна ценност като стока, могат да бъдат използвани като пари и да придобият друга и даже по-висока ценност заради тяхната парична функция. Това е вярно само за исторически първите пари: тези пари са притежавали известна ценност като стока *преди* да започнат да бъдат употребявани като общо разменно средство; след тяхната употреба като пари тяхната ценност се е откъснала

6 *Friedrich Freiherr von Wieser* (1851–1926); *Eugen Philippovich* (1858–1917); *Ludwig Heinrich Edler von Mises* (1881–1973).

от ценността им като стока за извънпарична употреба. Това важи за всички вече съществуващи пари, които се използват от населението като общо разменно средство – тяхната ценност не е свързана обезателно с ценността на субстанцията, от която са направени.

Въпросът е по какъв начин функционалистите обясняват ценността на онези обекти, които за пръв път стават пари. Явно е, че след исторически първите пари, които предварително са притежавали известна ценностна субстанция като стока за извънпарична употреба, в обращение като пари могат да бъдат въведени и други обекти. Но въвеждането на тези нови обекти като пари става при твърде различна обстановка: хората вече са свикнали с употребата на известни обекти като пари и обръщат внимание по-скоро на тяхната *парична функция*, отколкото на тяхната ценностна субстанция при нейната извънпарична употреба. Следователно новите пари могат да получат известна разменна ценност *по косвен начин*, чрез установяването на едно определено отношение между тях и по-раншните пари. Нужното в случая е да се обезпечи циркулирането на новите пари според установеното отношение спрямо по-раншните пари. А това може да бъде обезпечено по два начина: било чрез установяването на един *касов курс* върху новите пари от страна на държавата, било чрез *медиума на кредита*.

Така например, ако държавното съкровище или някоя особено важна банка се задължи да приема в своите каси *новите пари* (например книжни пари) също така, както са били приемани предишните пълноценни пари (например сребърни монети), то новите пари постепенно ще разширят кръга на своята циркулация: все по-голям брой хора ще ги приемат като пари със съзнанието, че тези нови пари, макар и непълноценни, все пак имат съвсем сигурен „пласмент“. И наистина, щом държавата приема новите пари по определения касов курс и без оглед на тяхната ценностна субстанция, то и всички държавни платци ще ги приемат по същия начин, и накрай, новите пари ще бъдат приемани и от всички лица, които са свързани в платежния оборот с тези платци; с една дума, новите пари ще се наложат като пари в стопанския живот на цялата страна – като приемници на старите пари и благодарение на установения касов курс върху тях от страна на държавата. В това отношение функционализмът заимства известни елементи от държавната теория на парите на Георг Кнап.

Също така новите пари могат да се наложат на обращението и посредством кредита. Така например първоначалното емитиране на банкнотите се извършва с цел да улеснят стопанските деятели при извършването на по-едри плащания: банкнотите са служили като заместители на пълноценните сребърни или златни монети. Участниците в размяната обаче са били убедени, че винаги могат да разменят банкнотите срещу пълноценни монети по тяхната номинална или лицева стойност. След време хората търсят банкнотите не толкова заради тяхната разменоспособност срещу пълноценни пари, колкото заради тяхната обща разменоспособност срещу всички видове стопански блага. Същото важи и по отношение на известни кредитни документи, вмъкнати в паричното обращение: първоначално цялата си ценност тези кредитни документи са заимствали от кредита, или от по-голямата или по-малката вероятност да бъдат сменени с по-раншните истински пари. Когато разменоспособността на тези кредитни документи става значителна, хората започнат да им обръщат внимание не заради обещанието да бъдат сменени с истински пари, а заради самата тяхна голяма разменоспособност срещу всички други блага, т.е. заради самата им парична функ-

ция. И тези кредитни документи постепенно стават самостоятелен вид пари, които продължават да циркулират даже ако с течение на времето загубят своята обменяемост срещу по-раншния вид пари. По този начин функционалната теория на парите може да обясни не само ценността на първоначалните, или на исторически първите пари, но и на всички по-нови пари или обекти, изпълняващи функцията на пари. Ценността на тези пари изхожда от тяхната функция на общо разменно средство, или от стремежа на хората да си набавят точно онези обекти, които изпълняват функцията на пари и чрез които може да се избегнат неудобствата на натуралната размяна.

5. Промени в ценността на парите. Функционалната теория на парите, която понастоящем се радва на голям брой поддръжници, обяснява ценността на парите с функцията, която те изпълняват на пазара. Погрешно би било да се мисли обаче, че понеже функцията, която парите изпълняват, е винаги един и съща (да съкращават пътя на размяната и пр.), то и тяхната ценност е винаги една и съща, или непроменлива. Ние знаем от опит, че ценността на парите е различна за различните времена, т.е. че тя може да се повишава или да се понижава през даден период от време. Понеже ние ценим парите заради тяхната разменоспособност, или заради благата, които можем да си доставим чрез тях, добре би било да поставим въпроса, на какво се дължат промените в разменната ценност на парите? Ако искаме да бъдем последователни, ние трябва предварително да заявим, че разменната ценност на парите трябва да се дължи на отношението между търсенето и предлагането на пари, тъй както и разменната ценност, или цената на кое да е стопанско благо се обуславя от взаимодействието на силите на търсенето и на предлагането. Ако при непроменено предлагане търсенето на някое стопанско благо се повиши, то и неговата цена ще прояви тенденция към повишение; и обратно, ако при непроменено предлагане търсенето на някое стопанско благо се намали, то и цената на това стопанско благо ще прояви тенденция към спадане. Важи ли този основен закон на търсенето и предлагането за парите?

Съществува една теория на парите, наречена *количествена теория* на парите, която *приема за дадено*, че парите притежават известна ценност, и която се стреми да обясни причините за промените в ценността на парите. Тази теория, трябва веднага да се отбележи, не е в състояние да обясни защо парите имат ценност – тя се опитва само да обясни причините, поради които настъпват известни промени в ценността на парите; и тя обяснява тези причини чрез промените в търсенето и предлагането. В най-общи линии тези теория гласи, че при *други равни условия* количеството блага, които могат да бъдат купени чрез посредничеството на парите, се намира в обратно отношение с количеството на предлагането на пари. Действително парите притежават известна скорост на обращение, в смисъл че за известен период от време една и съща парична единица може да послужи за извършването на няколко различни оборота, преминавайки при размяната от едни в други ръце. Общо взето обаче, според количествената теория на парите равнището на цените се определя чрез отношението между количеството на парите, помножено по тяхната *скорост на обращение*, от една страна, и количеството на благата, влизащи в стокооборота, от друга страна. Ако обаче в категорията на парите включим не само пълноценните монети, но и банкнотите, книжните пари и кредитните документи, вкл. онези от тях, издадени срещу влогове в банките, които също притежават известна скорост на обращение, то бихме могли да изразим връзката между количеството на парите и цените на стоките по следния начин:

$$MV + M^1V^1 = PT,$$

гдето M означава количеството на обикновените пари; V означава скоростта на обращението на обикновените пари, M^1 означава количеството на банковите влогове и V^1 – скоростта на обращението на банковите влогове; P означава нивото на цените; и T означава количеството на стоките, влизащи в стокооборота. От горната формула следва, че P, или нивото на цените, ще бъде равно на

$$P = \frac{MV + M^1V^1}{T}$$

С други думи, колкото повече се увеличава количеството на парите (при непроменена скорост на обращението на парите и при дадено количество стопански блага, влизащи в стокооборота), толкова по-високо ще бъде нивото на цените; и обратно – колкото повече намалява количеството на парите (при непроменена скорост на обращението и при непроменено предлагане на стоки), толкова по-ниско ще бъде нивото на цените. Така количествената теория идва до заключението, че промените в ценността на парите зависят *при други равни условия* от промените в количеството на парите; при увеличение в количеството на парите тяхната ценност намалява, докато при намаление в количеството на парите – тяхната ценност се увеличава. Естествено горното правило е валидно – според количествената теория на парите – при уговорката, че всички други фактори остават непроменени. Характерно за тази теория е, че тя счита промените в нивото на цените като резултат на промените в едни или други от останалите фактори; но промените в нивото на цените не могат на свой ред да предизвикат някакви промени в останалите фактори на уравнението.

Количествената теория на парите, която има сравнително дълга история, но която в по-ново време се свързва обикновено с името на именития американски икономист Ървинг Фишер[7] – авторът на горните уравнения – изглежда твърде правдоподобна на пръв поглед, но всъщност съвсем не може да се използва в този механичен вид, в който тя ни е представена от нейните привърженици. Уравненията на Ървинг Фишер са полезни дотолкова, доколкото ни подсказват, че *при други равни условия*, т.е. когато скоростта на обращението на парите и количеството на стоките представляват непроменливи величини, едно увеличение в количеството на парите ще предизвика едно *повече или по-малко съответно* повишение в нивото на цените; а всяко повишение в нивото на цените означава едно съответно понижение в купувната сила на парите, или в тяхната разменна ценност. Всъщност една промяна в количеството на парите ще предизвика известни промени в останалите елементи на уравнението – в скоростта на обращението на парите и даже в количеството на стоките, влизащи в общия стокооборот; а в известни страни с особени парични и банкови системи една промяна в нивото на цените може на свой ред да предизвика известна промяна в количеството на парите. Четирите елемента на уравнението на Фишер са твърде тясно свързани помежду си и не може да се твърди, че само количеството на парите би могло чрез промените в него да предизвика промени в нивото на цените. Освен това не е необходимо да се откъсваме от общата теория на ценността чрез използването на количествената теория на парите и вмъкването на елемента „скорост на обращение на парите“. Вместо да говорим за увеличение или намаление в скоростта

7 *Irving Fisher* (1867–1947).

на обращението на парите ние бихме могли с повече правдоподобност да говорим за увеличение или намаление в търсенето на пари. Тогава бихме се приближили до общата теория на ценността, защото ще разглеждаме понятието „ценност“ на парите, включително въпроса за промените в ценността на парите, чрез анализа на промените в търсенето и в предлагането на пари. Проблемът за факторите, които обуславят промените в предлагането на парите, ще бъде по-обстойно разгледан в следващата глава на изложението във връзка с различните парични системи. Тук ни предстои да си уясним понятието за „търсенето на пари“, и то във връзка с проблемата за промените в ценността на парите.

6. Промени в търсенето на пари. Механичното тълкуване на количествената теория на парите дава основание да се предполага, че при други равни условия едно удвояване в количеството на парите ще предизвика също така едно удвояване в нивото на цените; и понеже ние измерваме промените в ценността на парите чрез промените в нивото на цените, то едно удвояване в нивото на цените би означавало според количествената теории на парите едно намаление наполовина в купувната сила, или в ценността на парите. Това предположение обаче съвсем не отговаря на действителността, защото промените в разменната ценност на парите не са и не могат да бъдат пропорционални на промените в количеството на парите. За да си уясним този въпрос е необходимо предварително да изтъкнем, че обществото като цяло няма и не може да има „търсене“ на пари – това търсене е специфично за всеки отделен индивид, защото всеки отделен индивид се нуждае да притежава в даден момент известно количество пари било в себе си, било у дома си, било, накрай, в някоя банка под формата на влог. Съвкупността от търсенето на пари на всички отделни индивиди в дадено общество действително представлява общото търсене на пари в това общество; но това общо търсене на пари е резултат на търсенето на всички *отделни* индивиди, от които то е съставено.

Нека сега да предположим, че част от индивидите в това общество получат по някаква случайност едно допълнително количество пари, така че индивидът *А*, притежаващ *а* количество пари, изведнъж стане притежател на едно количество равно на *а* плюс *б*. Явно е, че поради увеличението в притежаваното от него количество пари, въпросният индивид не ще цени количеството *а* плюс *б* точно толкова, колкото преди е ценил само количеството *а*: притежавайки едно по-голямо количество пари, той ще цени всяка отделна парична единица, съставляваща това количество, *по-малко*, отколкото преди. Естествено ние не можем да знаем *точно колко по-малко* ще цени той всяка отделна парична единица от това увеличено количество пари, защото се касае до една поредица от индивидуални обстоятелства и до различни субективни преценки за всеки отделен индивид. Така две лица, които са еднакво заможни и притежават еднакво количество пари (количество *а*), в никакъв случай не ще ценят всяка отделна парична единица *по еднакъв начин* след получаването на една равна по размер допълнителна сума в пари (количество *б*). Ценността на парите за първия индивид ще зависи от *пределната полезност* на парите за него, а пределната полезност на парите за него ще зависи както от количеството на парите, с които той разполага, така и от неговите субективни преценки за различните нужди, които той би могъл да задоволи чрез употребата на част от тези пари. Същото естествено важи и за втория индивид, но нам веднага става ясно, че субективните преценки на втория индивид за различните нужди, които той би могъл да задоволи чрез употребата на

част от притежаваните от него пари, ще бъдат по правило различни от тези на първия индивид – вследствие на което вторият индивид ще изразходва една по-голяма, или обратно, една по-малка част от общото количество на притежаваните от него пари. Следователно двама различни индивиди, притежаващи еднакво количество пари и поставени при други разни условия, ще се отнасят различно към парите, защото тяхното търсене за пари, *бидейки основано върху различни субективни преценки*, ще бъде също така различно.

Общо взето, ако общото количество на парите в дадено общество остава непроменено, промените в индивидуалните отношения на търсенето на парите (за отделния индивид) не могат по правило да упражнят силно въздействие върху пазара. Ние знаем от закона за големите числа, че *по-високите* преценки за ценността на парите от страна на известни индивиди ще бъдат почти напълно компенсирани от *по-ниските* преценки на ценността на парите от страна на други индивиди. Количеството на парите в едно общество обаче съвсем не е дадено или строго определено – то може да се променя в различни периоди по един или друг начин. Всяка промяна в количеството на парите в дадено общество, от друга страна, означава известно увеличение в паричните доходи на една или друга категория от стопанстващите индивиди; без същевременно да означава и едно съответно увеличение в количеството на благата, които са на разположение на пазара. Онези лица, спадащи към категорията на стопанстващите индивиди с увеличени парични доходи (вследствие на увеличението в общото количество на парите), ще установят, че е настъпила известна промяна в отношението между тяхното търсене на пари и притежаваното от тях количество на пари; с други думи, тези лица ще установят, че притежават *сравнително* повече пари, отколкото им са потребни като пари, и *сравнително* по-малко блага, отколкото им са потребни за задоволяване на техните индивидуални нужди. Като пряка последица на тези две обстоятелства се явява неизбежното намаление на пределната полезност на парите за всеки един от тях. Това на свой ред влияе върху тяхното поведение на пазара: те се намират в по-добро положение като купувачи и следователно ще изразят по-интензивно индивидуалните си търсения на блага, понеже са в състояние да предлагат повече пари за благата, от които имат нужда. Очевидно е, че при това увеличение в търсенето от страна на тези индивиди и при непроменените предлагане цените на благата ще проявят тенденция към повишение. Купувайки по-големи количества стоки чрез предлагането на по-високи цени, т.е. на повече пари за определено количество стока, тези индивиди ще увеличат паричните доходи на продавачите, които на свой ред ще бъдат в състояние да увеличат търсенето и да предизвикат ново повишение в цените на стоките, докато повишението в цените стане общо за всички стоки. Този механизъм разкрива съвсем ясно връзката между търсенето на парите и тяхната ценност.

Глава IV. ПАРИЧНИ СИСТЕМИ

1. Емисионни банки и предлагането на пари. В заключителната точка на предходната глава бе изтъкнато, че количеството на парите в дадено стопанство не е константно, непроменливо, а напротив – се променя от време на време. Тъй както търсенето на пари от страна на отделните стопанстващи индивиди не е константно, а се увеличава или намалява, така и предлагането на пари трябва да може да се увеличава или да се намалява. В почти всички съвременни държави предлагането на

пари под формата на парични капитали се извършва от банковата система: банките като посредници между спестители и търсители на кредити раздават парични заеми при определена лихва. Това е един въпрос, към чието разглеждане ще се върнем при анализа на кредита и банките. Тук е важно да подчертаем, че за да могат отделните банки например да предлагат по-големи парични суми в заем на стопански деятели, то те самите трябва да притежават по-големи парични суми под формата на спестявания на лицата, притежаващи влогови сметки в банките. Но тъй както отделните лица могат да се обърнат към една или друга банка с цел да получат паричен заем, така и самите тези банки могат да се обърнат към една особена банка, стояща над тях по йерархически ред и наречена *централна банка*. Тази централна банка, или банка на банките, отпуска заеми на другите банки и понякога на държавното съкровище, но в много редки случаи и само по изключение на отделни стопански деятели; по този начин другите банки считат централната банка като покровителка, а не като конкурентна за тях банка. В края на краищата обаче, за да може централната банка да отпуска заеми на другите банки – когато последните желаят да сключат такива заеми от нея, тя би трябвало да притежава и съответната възможност да „произвежда“, или да *емитира* парични знаци. Тази възможност за централната банка да емитира парични знаци обикновено ù се осигурява чрез съгласието на държавата (правителството), което забранява на всички други банки и учреждения да емитират парични знаци, запазвайки тази привилегия само за централната банка. Понеже централната банка може да емитира парични знаци, тя се нарича още и *емисионна банка*, със задача да емитира парични знаци и да регулира паричното обращение.

Във всяка държава съществува една централна или емисионна банка, и само една такава банка – за да се обезпечи ред при емитирането на паричните знаци. Когато в дадена държава като Североамериканските съединени щати съществуват няколко отделни емисионни банки, то тези отделни банки всъщност са поставени под контрола на една централна емисионна банка, която координира действията на останалите федеративни емисионни банки в съгласие с ръководството на държавното съкровище на Щатите. У нас в България емисионната банка е „Българска народна банка“, основана още през 1879 г., но получила правото да емитира банкноти едва в 1885 година, откогато тази банка се превръща в емисионна банка. В повечето държави централната, или емисионната банка е собственост на самата държава, която ù разрешава статута на държавно автономно учреждение. В някои държави обаче емисионните банки не са държавни, а частни кредитни институти, обикновено акционерни дружества, в които самата държава няма участие. Трябва да се отбележи, че след Втората световна война редица частни емисионни банки, като тези в Англия и Франция, преминаха в собственост на държавата. Това развитие се е наложило от обстоятелството, че при усвояването на една или друга *емисионна политика* от решаващо значение е и волята на самото правителство, което не би могло да търпи опозицията на централната банка, която съществува като емисионна банка само благодарение на съгласието на правителството, т.е. на монополната привилегия, която правителството дава на централната банка да емитира парични знаци. Освен това при преследването на една или друга емисионна политика централната банка не се ръководи от стремежа за печалба, а от съзнанието за нуждите на целокупното народно стопанство. Тази широка народостопанска функция на емисионните банки обяснява защо даже в онези страни, в които до неотдавна емисионните банки пред-

ставляваха не държавни учреждения, а обикновени акционерни кредитни дружества, управителят на емисионната банка, избран измежду самите акционери, се назначава със съгласието на министъра на финансите.

Емисионната банка, бидейки централна банка, или банка на банките, и ползваща се с монополното право да издава парични знаци, се радва на две други важни привилегии, които обикновено са установени със закон. На първо място, емисионната банка държи на съхранение разполагаемите средства на държавното съкровище, т.е. тя служи като касиер на съкровището, прибирайки сумите, които държавните бирници внасят в банката по сметката на съкровището. На второ място, емисионната банка като банка на банките държи резервите, или временните излишъци на всички останали банки, или поне на по-големите от тях, които на свой ред съхраняват резервите на по-малките банки. По този начин емисионната банка всъщност държи резервите на цялата банкова система, включително и резервите на държавното съкровище. От това следва, че тя е по необходимост един твърде важен стопански институт – най-важният кредитен институт в дадена страна, чиято главна задача е да издава парични знаци и да регулира паричното обращение, т.е. да увеличава и да намалява според случая и нуждите на стопанския живот количеството на паричните знаци в обращение. Емисионната банка следователно трябва да бъде в състояние не само да увеличава количеството на парите в обращение като емитира нови парични знаци, но и да намалява при нужда количеството на парите в обращение като изтегли по един или друг начин част отпуснатите вече и намиращи се в обращение парични знаци.

2. Регулиране на паричното обращение. При пускането и изтеглянето на парични знаци от обращението емисионната банки преследва една или друга *емисионна политика* – едно понятие, което ще имаме случай да си уясним впоследствие. Да предположим за момент, че емисионната банка желае, поради една или друга причина, да *увеличи* количеството на паричните знаци в обращение, или както се казва, да разшири паричното обращение. Да предположим, на второ място, че паричните знаци, които емисионната банка пуска в обращение, са обикновени *книжни пари*, които не са обменяеми в металически пари. Как би могла емисионната банка при подобни обстоятелства да разшири количеството на парите в обращение? Тя може да стори това по един или друг от следните три начина: а) като отпуска заеми на държавното съкровище; б) като отпуска заеми на другите банки; и в) като купува на свободния пазар ценни книжа, примерно облигации от някои вътрешни държавни заеми. Ако обаче държавното съкровище притежава в момента достатъчно големи резерви при емисионната банка, то последната не би могла да склони финансовия министър да се ползва от кредитните услуги на емисионната банка – финансовият министър ще предпочете естествено да изразходва първо резервите, с които съкровището разполага при емисионната банка и едва след това, ако се окаже необходимо, да сключи заем от емисионната банка при определен лихвен процент. Също така, ако другите банки не са особено склонни да се ползват от кредитните услуги на емисионната банка, последната твърде трудно би могла да ги застави да сключват заеми от нея – даже ако емисионната банка предлага заемите при сравнително по-нисък лихвен процент. Остава следователно третата възможност, или третото средство на разположение на емисионната банка да разшири паричното обращение – да купува на свободния пазар облигации от някои вътрешни държавни заеми.

Когато емисионната банка се яви на свободния пазар на ценни книжа като *купувач* на облигации от някой държавен заем, тя увеличава търсенето на облигации и при други равни условия предизвиква известна тенденция към повишение в курсовете на тези облигации. Това обстоятелство, макар и от значение, в случая не ни интересува: важното за нас е, че емисионната банка, купувайки облигациите от едни или други лица, извършва покупката чрез заплащане в брой, т.е. чрез пускане на нови парични знаци в обращение. Получателите на тези нови парични знаци могат на свой ред да постъпят по следния начин с паричните суми, които са получили в замяна на продадените от тях облигации: да превърнат тези парични суми в други лихвоносни активи – в други видове ценни книжа; да вложат получените суми по влоговите си сметки в банковите институти; да изразходват тези суми за покупката на блага и услуги за задоволяване на техните съответни потребности. В първия случай парите, пуснати в обращение от емисионната банка чрез покупката на облигации от лицето *А*, чисто и просто преминават в ръцете на лицето *Б*, което на свой ред ще бъде поставено пред същата дилема: какво да стори с така получените пари. Във втория случай, т.е. когато лицето, получило определено количество парични знаци чрез продажбата на облигации, закупени от емисионната банка или нейните агенти, реши да вложи сумата по влоговата си сметка в някоя банки, въпросът е малко по-сложен и ще бъде разгледан непосредствено по-долу. В третия случай – когато лицето, получило определена изрична сума чрез продажбата на облигации, закупени от емисионната банка, реши да изразходва сумата за задоволяване на потребностите си, новото количество парични знаци очевидно се вмъква в размяната чрез съответните покупко-продажби, в резултат на което и общото количество на паричните знаци в обращение се разширява или увеличава.

Във втория от горните три случая – когато лицето, получило известно количество парични знаци чрез продажбата на облигации, закупени от емисионната банка, реши да вложи сумата на влог в някоя банка, емисионната банка все пак постига преследваната от нея цел да разшири количеството на паричното обращение. Това става по следния прост начин. Банката, която е получила новия влог, няма никакъв интерес да държи тази нова парична сума неизползвана в касите си, защото тя плаща лихва върху всеки влог. При това положение банката ще се стреми да оползотвори по някакъв начин получения нов влог; и тя може да стори това по следните два очевидни начина: а) като отпусне един нов заем на някой стопански деятел, който се нуждае от кредити; или б) като закупи на свой ред известни лихвоносни ценни книжа (облигации) на свободния пазар. Ако банката намери подходящ клиент, който желае да получи известен паричен заем, то тя ще оползотвори новия влог (по-точно по-голямата част от новия влог) за отпускане на заема; и когато въпросният длъжник на банката започне да изразходва получените в заем средства, изплащайки надниците на работниците си или уреждайки задълженията си към своите доставчици, то новите парични знаци, пуснати в обращение от емисионната банка, се вмъкват неусетно в общото количество на паричното обращение. А когато банката, получила новия влог, закупи на свой ред известни лихвоносни ценни книжа (облигации), тя поставя продавача на тези ценни книжа пред същата дилема: какво да стори с получените пари. В края на краищата първоначалното количество парични знаци, пуснато в обращение от емисионната банка чрез покупката на облигации от някой вътрешен държавен заем, остава, поне в по-голямата си част, в обращение и следователно разширява общото

количество на паричното обращение.

Горният анализ ни показва по какъв начин емисионната банка може да разшири количеството на паричното обращение чрез покупки на ценни книжа от свободния пазар. Съвсем очевидно е, че емисионната банка би била в състояние, действайки по обратния начин, да предизвика едно стеснение, или намаление в количеството на паричното обращение чрез продажбата на част от притежаваните от нея облигации от различни вътрешни държавни заеми. Тъй както всяко физическо или юридическо лице може да купи за себе си облигации от някой вътрешен държавен заем, така и емисионната банка може да пласира част от средствата си в подобни облигации. Когато емисионната банка установи, че поради една или друга причина е желателно да се намали общото количество на парите в обращение, тя може спокойно да продаде част от притежаваните от нея облигации на свободния пазар. Купувачи на тези облигации, които емисионната банка изкарва за продан на пазара, биха могли да бъдат или самите банки, или отделни частни лица. И в двата случая емисионната банка, получавайки парични суми при продажбата на облигациите, фактически намалява съразмерно и количеството на паричното обращение. Така банките, които са купили облигации от емисионната банка или нейните агенти, ще разполагат в бъдеще с по-ограничени изрични суми, от което следва, че тези банки ще трябва по необходимост да ограничат отпускането на нови заеми. Също така лицата, които са купили облигации от емисионната банка или нейните агенти, разполагат с по-ограничени средства след покупката на облигациите, от което следва, че те ще трябва по необходимост да ограничат разходите си в близкото бъдеще. И в двата случаи емисионната банка постига целта, която си е поставила – да намали количеството на паричното обращение. Следователно емисионната банка действително е в състояние да регулира, т.е. да увеличава и да намалява количеството на паричните знаци в обращение чрез покупко-продажби на ценни книжа на свободния пазар чрез т.нар. политика на операциите на свободния пазар.

3. Държавата и количеството на парите. Ние вече видяхме, че парите са едно чисто стопанско, а не правно явление. Държавата се намира в същото положение на пазара като всеки отделен купувач – с тази разлика, че тя разполага с повече средства като купувач и може лесно да предизвика значителни смущения на пазара чрез разширение на търсенето; и че тя разполага с повече средства като продавач на блага и услуги, произвеждани и предлагани от нейните предприятия и служби. Въпреки това обаче държавата все пак се подчинява на ония закони на търсенето и предлагането, които обуславят пазарния механизъм на ценообразуването. Понякога действително държавата се стреми, временно поне, да суспендира действието на тези закони, например чрез нормиране на цените на благата и услугите, чрез въвеждане на количествени дажби за потреблението на суровите материали по индустрии и предприятия и т.н. Пълното суспендиране на действието на тези основни икономически закони обаче е възможно само в едно стопанство, устроено изцяло на социалистическа основа. Във всички други случаи държавата може само временно и частично да суспендира действието на основните икономически закони, които управляват пазарите, и то със забележително слаб успех. Тази проста истина е от значение, когато си поставим въпроса, какво е отношението на държавата към количеството на парите в обращение и каква връзка съществува между нуждите на държавата, от една страна, и количеството на паричното обращение, от друга страна. Защото и държавата като

всички физически и юридически лица получава известни редовни приходи и трябва да извършва известни редовни разходи. Когато нейните редовни приходи, примерно от данъци, напълно покриват нейните редовни разходи, тогава всичко върви в ред; но когато редовните приходи на държавата остават под размера на неотложните разходи, не може ли държавата по подобие на всички останали лица, нейни поданици, да прибегне до кредитните услуги на някоя банка, т.е. да сключи заем?

Разбира се, държавата винаги може да сключи заеми от народното стопанство – било като емитира един вътрешен държавен заем с облигации, било като прибегне направо до кредитните услуги например на емисионната банка – на онази банка, която в качеството си на централна банка е не само банка на банките, но и касиер на държавното съкровище. Близко до ума е, че когато държавата дава привилегията за емитиране на банкнотите на една определена банка, то тази банка не ще може да откаже отпускането на известен заем на държавното съкровище. Даже ако емисионната банка е една обикновена акционерна банка, в чиито капитали държавата няма участие, за нея ще бъде твърде трудно да откаже отпускането на един заем на правителството. Не трябва да се забравя, че привилегията на емисионната банка да емитира банкноти е в зависимост от добрата воля на правителството; и че управителят на емисионната банка, когато тя представлява частно акционерно дружество, макар и да се избира между членовете на управителния съвет, все пак се назначава със съгласието на министъра на финансите, т.е. със съгласието на правителството. А когато емисионната банка е държавно кредитно учреждение, едно искане за заем от страна на държавното съкровище би поставило на изпитание управителния съвет на банката, в случай че последният не е склонен да удовлетвори искането за заема. В най-добрия случай управителят на емисионната банка, който счита, че държавното съкровище не трябва да получи заем поради една или друга обективна причина, ще бъде принуден да си подаде оставката; той ще бъде заместен от някое друго лице, което ще бъде по-удобно за правителството и което, поемайки поста управител на емисионната банка, не ще рискува да бъде принудено незабавно да си даде оставката поради нежеланието му да отпусне искания заем на държавното съкровище...

Всичко това е достатъчно ясно: държавното съкровище ще бъде винаги в състояние да наложи волята си на емисионната банка и да получи от нея искания заем. Когато държавното съкровище започне да оползотворява заема, т.е. да го изразходва за посрещането на нуждите, предизвикали сключването на заема, известни категории лица ще получат допълнителни парични доходи. Притежавайки по-големи доходи, тези лица ще установят, че за тях пределната полезност на паричната единица се е понижила. Те следователно ще бъдат склонни да предлагат повече пари за известни стопански блага и услуги, вследствие на което цените на тези блага и услуги ще проявят тенденция към повишение. Когато продавачите на тези блага и услуги започнат на свой ред да получават по-големи доходи вследствие на увеличените обороти или само на повишението на цените, те също ще се явят на пазара с една допълнителна купувна сила и ще предизвикат ново повишение на цените. По този начин, както вече установихме в заключителната част на предходната глава от изложението, допълнителната купувна сила ще предизвика едно общо повишение в цените, което е равнозначно с едно съответно понижение в купуваната сила на парите, или в тяхната разменна ценност. С други думи, увеличението в количеството на парите, предизвикано от заемите, които емисионната банка е отпуснала на дър-

жавното съкровище, води до повишение на равнището на цените и до намаление в ценността на парите. Ако разширението в количеството на паричното обращение вследствие кредитирането на съкровището от страна на емисионната банка е взело значителни размери, ние говорим за настъпването на една *монетна инфлация*, или за едно неестествено разширение в количеството на паричното обращение, което не се оправдава от стопанското положение на страната и срещу което не е налице едно, макар и приблизително, съответно увеличение в обема на предлагането на стоки на пазара. Това явление – монетната инфлация – е крайно нежелателно, вследствие на което не само емисионните банки, но и самите правителства взимат мерки за неговото предотвратяване. Естеството на тези мерки обаче е тясно свързано с вида на паричната система, поради което и анализът на тези мерки ще можем най-добре да извършим чрез един успореден преглед на различните парични системи.

4. Видове парични системи. Под „парична система“ ние трябва да подразбираме едно такова съчетание на различни видове пари, предназначени да обслужват различните нужди на размяната, при което значението на паричната единица е еднакво във всички видове пари. С други думи, независимо от това дали имаме парични единици, въплътени в сребърни, медни или златни монети или в книжни банкноти, значението на паричната единица е напълно еднакво поради обстоятелството, че нейната покупателна и платежни сила е еднаква във всички видове пари, образуващи дадена парична система. Само онази изрична система функционира правилно, при която купувната сила на паричната единица е еднаква във всички видове пари, използвани при размяната, т.е. тогава например, когато една сребърна столевова монета се преценява като равна по значение и ценност с една столевова банкнота или двадесет петлевови никелови монети. В една парична система могат да фигурират един или повече *монетни еталони*, или монетни основи. Съществуват най-различни и твърде комплицирани класификации на паричните системи, но исторически и теоретически най-значителен интерес представляват следните видове: монометаличен еталон, биметаличен еталон и книжен еталон. Естествено тези три вида монетни еталони се подразделят на други подвидове, които ние не ще разгледаме обстойно.

Монометаличен монетен еталон имаме тогава, когато паричният еталон, или основата на паричната единица се състои в определено количество от даден метал – обикновено злато или сребро. Когато държавата приравни чрез закон купувната сила на паричната единица към купувната сила на строго определено количество от даден скъпоценен метал, налице е един монометаличен монетен еталон. Този монетен еталон естествено може да бъде или *златен еталон*, или *сребърен еталон* – в зависимост от това дали купувната сила на паричната единица е приравнена към купувната сила на определено количество злато или сребро. *Златният монетен еталон* на свой ред може да бъде подразделен на две основни подделения: *пълноценен златен еталон* и *златно-девизен еталон*. Когато паричната единица в дадена страна се състои главно от златни монети, чието съдържание е равно на тяхната номинална ценност; и когато злато на кюлче може безпрепятствено да се използва за изсичането на подобни монети, или пък вече насечените и циркулиращите монети да се претопяват безпрепятствено; и накрай, когато емисионната банка или държавното съкровище се задължават чрез закон да купуват и продават злато на кюлче в неограничено количество и по строго определена цена – тогава ние имаме *пълноценен златен еталон*. Когато във втория случай емисионната банка или държавното съкровище са задъл-

жени чрез закон да купуват и продават по строго определена цена и в неограничено количество не златни монети или злато на кюлче, а *чужди девизи*, или пари на други държави, в които съществува ефективен златен еталон, ние имаме налице един *златно-девизен еталон*. При златноразменния еталон задължението за емисионната банка, съответно за държавното съкровище, е да купува и продава в неограничен размер и по строго определен курс такива чужди девизи, чрез които притежателят им би могъл да си достави безпрепятствено съответното количество злато от чуждата емисионна банка, която е издала тези пари. Във всички от горните случаи обаче ние имаме един *монометаличен монетен еталон*, защото паричната основа се състои в ценността на един или друг скъпоценен метал.

При биметаличния монетен еталон положението е различно: налице са два отделни и пълноценни монетни еталона, свързани с двата скъпоценни метала – единият със среброто, а другият със златото. Практически и исторически най-голямо значение имат именно горните два скъпоценни метала, използвани при биметаличния монетен еталон: едни монети са направени *само от злато* – с незначителна примес от неблагородни метали, а други монети са направени *само от сребро* – също с незначителен примес от неблагородни метали, за да се придаде по-голяма устойчивост на монетата. Понеже и двата парични еталона са пълноценни, следва, че съществува пълна свобода както при сеченето на нови монети от злато или сребро на кюлчета, така и при претопяването на пуснатите вече в обращение златни и сребърни монети. И тук, при биметализма, както при монометализма, са възможни различни подразделения на еталоните, но за нас ще бъде достатъчно да подчертаем онзи вид, който на практика се среща най-често: *биметаличен монетен еталон с двойно обращение*. За да обезпечи не само успоредното, но и тъждественото обращение както на златните, така и на сребърните монети при биметализма, държавата обикновено прибягва до определяне на едно *фиксирано отношение* между разменната ценност на златните и на сребърните монети. За основа на това отношение обикновено се приема пазарното отношение между цената на златото и на среброто като метали. Ако това пазарно отношение е примерно 15 към 1, в смисъл че един килограм злато може да се купи чрез отстъпване на 15 килограма сребро, то и циркулирането на златните и сребърните монети ще се извършва при същото отношение: една златна монета от дадено тегло и проба ще бъде точно петнадесет пъти по-ценна от една сребърна монета със същото тегло и проба. При това, когато самото държавно съкровище и емисионната банка не правят разлика между двата вида монети, т.е. приемат безразлично било сребърни, било златни монети при изплащането на задължения към тях, тогава и самото население започва да не прави разлика между монетите и ги приема направо: паричната единица добива едно и също значение в стопанския живот въпреки обстоятелството, че едни от циркулиращите монети са сребърни, а други – златни.

Книжен монетен еталон наричаме онзи еталон, чиято парична основа не се състои от определено количество метал или даже от определено количество чужди девизи, чрез които притежателят на девизите би могъл да си достави в съответната страна едно равностойно количество злато или сребро, а при който в качеството на еталони фигурират единствено и изключително книжни пари. Обикновено книжните пари се появяват като резултат на известни финансови и стопански бедствия. Да предположим например, че в една държава се намират в обращение банкноти, които са обменяеми в злато и срещу които емисионната банка държи като покритие злато

на кюлчета, чиято стойност се равнява само на една част от номиналната стойност на издадените банкноти. Ако при това положение емисионната банка пусне в обращение едно допълнително количество банкноти и покритието спадне значително, всяка причина, която би могла да предизвика появата на недоверие в населението относно обменяемостта на банкнотите в злато, би била в състояние да наложи премахването на обменяемостта на банкнотите: масовото стичане на населението пред емисионната банка с цел да обмени банкнотите срещу злато ще постави емисионната банка в невъзможност да обмени всички представени ù за обмяна банкноти. В подобен случай банката трябва да преустанови – обикновено със съгласието на правителството – обменяемостта на банкнотите, чрез което последните фактически се превръщат в книжни пари. При книжния монетен еталон разменната ценност на паричната единица спрямо парите на други държави не е точно и строго определена – тя се колебае обикновено в известни и сравнително тесни граници във връзка с промените в търсенето на местната парична единица от страна на лица, които предлагат на пазара чуждестранни пари срещу местни пари, и предлагането на местните пари от страна на лица, които предлагат местни пари с цел да си набавят чуждестранни пари – с цел да заплатят чрез тях внесените стоки от чужбина.

5. Мерки срещу обезценяването на парите. След направения кратък преглед на различните парични системи можем наново да поставим въпроса за мерките, които емисионните банки или държавните съкровища взимат за предотвратяване на обезценяването на парите. Общо взето, тези мерки се състоят в известни законодателни разпоредби, които установяват известни *права* или забрани във връзка с емитирането на паричните знаци. При монометализма, както и при биметализма, тези разпоредби се отнасят до следните права: правото на свободно сечене на монетите и правото на свободно претопяване на монетите – при задължението от страна на властта да не допуска появата на известно отклонение между цената на скъпоценния метал, съдържащ се в монетата, и цената на същото количество от този метал на свободния пазар. Ако едно от горните условия бъде нарушено, правилното функциониране на паричната система се нарушава, с което се откриват вратите за известно обезценяване на паричната единица.

Така например, ако при монометализма държавата допусне появата на известно отклонение между цената на скъпоценния метал, съдържащ се в монетата, и цената на същото количество от този метал на свободния пазар, т.е. ако държавата започне да сече сребърни монети с по-малка „проба“, отколкото предишните сребърни монети, то новите непълноценни монети ще изгонят от обращението предишните пълноценни монети, които ще бъдат претопени в метал. Естествено намалението на сребърното съдържание на монетите от страна на държавата предполага предварителното преустановяване на правото на свободно сечене на монети – защото в противния случай предишните пълноценни монети ще бъдат претопени и представени в монетолеярниците за насичане от тях на нови непълноценни сребърни монети.

Същото важи естествено и по отношение на функционирането на биметализма. И в този случай държавата установява чрез закон известни права и задължения, които трябва строго да се спазват: свободно сечене на монети от двата метала, свободно претопяване на монети от двата метала, успоредно и тъждествено циркулиране на монетите от двата метала при строго фиксирано отношение, което поначало да бъде равно на пазарното отношение в цените на двата метала и т.н. Ако една или повече

от тези норми бъдат нарушени, условията за постепенното обезценяване на монетите са налице. Така например, ако държавата допусне известно отклонение между законното и пазарното отношение в цената на двата метала, то неминуемо ще изчезнат от обращението било сребърните, било златните монети. Това правило е известно в науката под името „законът на Грешам“[8], което гласи, че „лошите пари изгонват от обращението добрите пари“, като под „лоши пари“ се подразбират силно изтритите или непълноценни монети, а под „добри пари“ – новите, съвършено запазени или пълноценни монети. При извършването на плащания към чужбина естествено търговците в миналото употребявали само добри монети, защото монетите се използвали в международните плащания не чрез броене, а чрез претегляне. Те отделяли следователно добрите монети за международни плащания, оставяйки лошите монети за вътрешното обращение – понеже вътре в страната монетите се използвали чрез броене, а не чрез претегляне. По този начин опитите на държавата да подобри монетите чрез постоянно сечене на нови монети оставали напразни – добрите монети се изнасяли в чужбина, а в страната оставали да циркулират само силно изтритите монети.

Законът на Грешам има, естествено, приложение и при биметаличната парична система. Ако пазарното отношение между цената на златото и среброто се отклони поради някаква обективна причина от законното отношение между цената на златото и среброто, монетите от единия метал ще изгонят от обращението монетите от другия метал. Примерно, ако законното отношение е 15 към 1, или 15 сребърни парични единици за една златна парична единица, и ако впоследствие цената на среброто като метал спадне, тъй че с една златна единица да могат да се доставят не 15, а 16 сребърни единици, налице ще бъде едно относително поскъпване на златото спрямо среброто и едно поевтиняване на среброто спрямо златото. При това положение известни лица ще имат изгода, т.е. ще могат да реализират печалба, ако купят евтино сребро на пазара (16 единици сребро срещу една единица злато) и занесат това сребро на кюлче в монетолеярницата за изсичане на нови монети. Понеже от дадено количество сребро, купено на пазара срещу една златна монета, ще могат да бъдат насечени 16 сребърни монети, и понеже чрез размяната само на 15 сребърни монети е възможно да се достави наново една златна монета, следва, че размерът на печалбата от тази операция е именно последната, шестнадесетата, монета. При това положение златните монети ще изчезнат от обращението – ще бъдат укрити или претопени – за да останат в обращение само „евтините“ сребърни монети. С други думи, лошите сребърни монети ще изгонят от обращението добрите златни монети – както гласи законът на Грешам.

Мерките срещу обезценяването на обменяемите банкноти имат аналогичен характер: законът задължава емисионната банка не само да купува и продава в неограничен размер и по строго установен курс злато, сребро или златни девизи срещу издадените от нея банкноти, но и да поддържа едно минимално процентно покритие на банкнотите в метал и златни девизи. Примерно, ако металическата наличност на емисионната банка възлиза на сто милиона парични единици (по законния курс на скъпоценния метал спрямо монетата) и ако законът задължава емисионната банка да поддържа едно покритие от 33 1/3 на сто, то банката би могла да пусне в обращение банкноти най-много до 300 милиона в съответните парични единици. За да може да

8 *Thomas Gresham* (1519–1579).

пусне в обращение други 60 милиона парични единици и банкноти, емисионната банка трябва предварително да си достави „металическо покритие“ за още 20 милиона в същите парични единици. Ако това в момента е невъзможно или трудно постижимо, емисионната банка ще ограничи издаването на нови банкноти с цел да не надвиши определеното чрез закон минимално покритие. В повечето случаи това правило – поддържането на едно минимално металическо покритие – се оказва достатъчна мярка за предотвратяване обезценяването на банкнотите.

При книжните пари въпросът е малко по-сложен, защото емисионната банка не е длъжна да обменя такива пари срещу злато, сребро или златни девизи в неограничен размер и по строго определен курс, поради което тя не е длъжна да поддържа и спазва известно минимално металическо покритие на издадените от нея книжни пари. В случая възможностите за злоупотреба с издаването на книжни пари от страна на емисионната банка (или на съответното държавно учреждение, издаващо книжните пари) са сравнително големи. Това обстоятелство е принудило законодателя да вземе известни предпазни мерки, определяйки максималното количество книжни пари, което учреждението, емитиращо тези пари, може да пусне в обращение. Често пъти обаче учрежденията, емитиращи книжни пари, не спазват тези норми и наводняват пазара с книжни пари, при което тяхната купувна сила се съответно понижава, т.е. настъпва обезценяване на паричната единица. От всички видове парични системи книжният монетен еталон дава най-широки възможности за злоупотреба с емитирането на пари и следователно за обезценяването на парите.

6. Социални последици на паричните обезценки. Всяка промяна в ценността на парите предизвиква известно разместване в структурата на доходите в дадено народно стопанство. При подобно разместване известна категория лица ще бъдат облагодетелствани за сметка и в ущърб на друга категория лица. При сравнително слаби промени в ценността на парите тези „загуби“ и „печалби“ за различните категории лица почти напълно се неутрализират. Така например рентиерът, или лицето, което получава определени парични доходи от вложени капитали в ценни книжа, ще бъде ощетен през един период на повишение на цените поради намалението в реалната купувна сила на неговата парична рента, докато през един период на спадащи цени същият рентиер ще бъде облагодетелстван поради увеличението в реалната купувна сила на неговата непроменена парична рента. В момента ще се задоволим с упоменаването на най-важните социални последици от резки и значителни промени в ценността на парите; и понеже такива промени обикновено настъпват по посока на обезценяването на парите, ще разгледаме именно социалните последици на паричните обезценки.

Да предположим, че се наблюдава една трайна тенденция към обезценяване на паричната единица. Нивото на цените естествено започва бързо да се повишава; но не всички цени се покачват еднакво или съразмерно. Обикновено цените на консумативните блага се повишават много по-бързо и по-силно, отколкото повишението в номиналните работнически надници и възнаграждения. От това следва, че реалната купувна сила на доходите на работниците и други сродни категории лица, получаващи възнаграждения от положен труд, се намалява при обезценяването на парите. Производителите на консумативни и други блага, напротив, извличат една, макар и временна, изгода от обезценяването на парите: те реализират значителни печалби при повишението на цените, защото производствените разноски на единица продукт са по-ниски от цените, по които се продават продуктите. В изгодно

положение са поставени и лицата, които имат парични задължения към трети лица или банки: лихвите, които те плащат, се повече компенсират от бързото повишение на цените и увеличение в размера на печалбите. В тази последна категории спадат предимно производители, търговци и занаятчии, т.е. лицата, които извличат и без това голяма изгода от повишението на цените, или което е равнозначно, от обезценяването на парите.

В сравнително най-лошо положение са поставени онези лица, които получават определени парични доходи: държавни, общински и частни служители, пенсионери, рентиери, получаващи определени доходи от наеми на покрити и непокрити имоти или от ренти на парични капитали под формата на ценни книжа или спестовни влогове и т.н. Понеже доходите на лицата от горните категории са предварително определени чрез договор или по закон, повишението на цените понижава реалната купувна сила на техните доходи, вследствие на което те трябва по необходимост да ограничат обема на консумацията, т.е. да консумират по-малко блага, отколкото преди настъпването на процеса на обезценяване на парите. Не ще съмнение, че в тази широка група трябва да бъдат включени и всички дребни спестители, които държат спестяванията си под формата на спестовни влогове в кредитните институти. Извън намалението в реалната купувна сила на техните доходи от лихвите на влоговете се наблюдава и едно намаление в реалната стойност на самите парични капитали, които въпросните лица са могли да спестят в течение на дълги години. При силна обезценка на парите съсловията на рентиерите, на вложителите, на собствениците на ценни книжа и пр. могат чисто и просто да бъдат разорени.

Социалните и политическите последици от обезценяването на парите могат да бъдат твърде значителни. Така например възможно е да се поддържа тезата, че страшната монетна инфлация в Германия след Първата световна война, унищожавайки почти без остатък средното съсловие чрез стопяването на капиталите на дребната буржоазия и превръщайки последната в една почти напълно пролетаризирана маса, фактически открила пътя на националсоциализма в Германия: средните съсловия, лишени чрез инфлацията от своята материална основа, са могли твърде лесно да се поддадат на изпълнените с демагогия проповеди на националсоциалистите. Значението на паричните обезценки в политическия живот на държавите е било схванато напълно ясно и от самия Ленин, който е считал монетната инфлация като най-доброто средство за разрушаване на капиталистическата система. И естествено, когато парите служат не само като общо разменно средство, но и като мярка за отложени плащания, като мерило на ценността и особено като средство за пренасяне на ценности във времето и пространството (функцията на ликвиден актив), една бърза и силна обезценка на парите ще бъде в състояние да подкопае устоите на сегашната система. Горните съображения подчертават значението на мерките, целящи да предотвратят настъпването на един процес на обезценяване на парите и същевременно изтъкват на преден план необходимостта от поддържането на известна устойчивост в ценността на парите, т.е. в тяхната купувна сила.

II. КРЕДИТ И БАНКИ

Глава V. ПАРИ И КРЕДИТ

1. Пари и спестовност. Всяка стопанска дейност е насочена в края на краищата към задоволяването на известни потребности. Човек насочва стопанската си дейност към производството на такива блага, чрез които би могъл да задоволи своите потребности. С появата на размяната и на разделението на труда обаче човек започва да произвежда блага отчасти с оглед на задоволяването на потребностите си по пряк начин – чрез потреблението на произведените от него блага, и отчасти с оглед на задоволяването на потребностите си по косвен начин – чрез размяна на част от произведените от него блага с благата на други производители. Процесът на размяната ни е добре известен от предишната част на изложението – в случая ние само подчертаваме наново значението на парите като общо разменно средство, премахващо недостатъците на натуралната размяна, която се явява като резултат на стопанската дейност на различни индивиди. Стопанската дейност обаче не е насочена само към задоволяването на непосредствените нужди на стопанстващия индивид: в нуждите, или потребностите на индивида съществува известен континюитет, известна продължителност, която е напълно очевидна. Необходима е съвсем малка съобразителност от страна на стопанстващ индивид, за да осъзнае, че една значителна част от днешните негови потребности ще се явят наново и утре, и други ден и т.н. Този континюитет в потребностите на стопанстващия индивид предизвиква на свой ред известна стопанска предвидливост, т.е. насочването на настоящата стопанска дейност по начин, който да задоволи част от настоящите и част от бъдещите нужди на индивида. От този момент обаче стопанстващият индивид е поставен пред една дилема: каква част да задоволи от настоящите си потребности и каква част от своите вероятни бъдещи потребности. Тази дилема е свързана с известен избор между настоящи и бъдещи потребности, както и с избора на средствата за удовлетворяване на настоящите и на бъдещите потребности.

Изборът между удовлетворяването на настоящи и на бъдещи потребности е неизбежно свързан с известни субективни преценки от страна на стопанстващия индивид: ако той отдава по-малко значение на известна настояща потребност в сравнение със значението, което отдава на някоя бъдеща потребност, той ще пожертва удовлетворяването на настоящата потребност, за да си обезпечи възможността да удовлетвори бъдещата потребност. Това важи даже в случая, когато въпросната потребност може да бъде удовлетворена чрез едно и също благо – защото ние вече знаем от учението за ценността, че едно и също благо може да притежава различна полезност за един и същи индивид при различни обстоятелства. Следователно за този индивид полезността на дадено благо може да бъде по-голяма днес, отколкото примерно след един месец; или обратно – полезността на това благо може да бъде по-голяма за него след един месец, отколкото в настоящия момент.

Понеже значението, което въпросният индивид отдава на това благо ще зависи от полезността, което благото притежава за него днес и след един месец, то ако той отдава по-голямо значение на бъдещото, отколкото на настоящото потребление на същото благо, и ценността на това благо за него ще бъде по-голяма в бъдеще, т.е. след един месец, отколкото в настоящия момент. При това положение стопанстващият индивид би могъл да отдели това благо от общото количество на благата, чрез които задоволява своите настоящи потребности, и да го остави настрани за бъдещо потребление. Чрез това действие въпросният индивид фактически извършва едно *спестяване*, защото отделя част от благата, които са плод на неговата настояща стопанска дейност, за бъдещо потребление.

При натуралната размяна спестяването на настоящи блага за бъдещо потребление е възможно само в натура: стопанстващият индивид, който е готов да жертва задоволяването на настоящи потребности с цел за едно бъдещо задоволяване на същите или други потребности, трябва да акумулира, или да складира при себе си определено количество такива блага. Не всички блага обаче се поддават на складиране, защото някои от тях като млякото например биха се развалили с течение на времето, а други биха се оказали изобщо неудобни за складиране. Естествено при това положение стопанстващият индивид ще прибегне до акумулирането само на такива блага, които търпят складиране, но тогава той ще трябва да складира и такива блага, чиято полезност за него в бъдещето не би била особено голяма в сравнение с полезността на други блага, непозволяващи складиране. Явно е, че акумулирането на блага ще се насочи към такива блага, които притежават висока разменна ценност, или висока пазарност. Подобни блага, макар и да не са тъй важни, както някои други блага от гледището на стопанстващия индивид, притежават известна разменна ценност, или *известна покупателна сила* спрямо всички останали блага. В преценките на стопанстващия индивид складираните от него блага представляват по-скоро една определена покупателна сила съобразно с настоящата разменна ценност на тези блага, отколкото едно или друго количество от различни блага. Неговото спестяване, макар и да е взело формата на акумулиране на известни физически блага, всъщност представлява за него определена купувна сила.

При паричната размяна естествено положението се опростява значително. Парите, както видяхме в първата глава на настоящото изложение, изпълняват функцията на един ликвиден актив, или на средство за пренасяне на ценности във времето и пространството. Вместо да акумулира и складира блага с голяма разменна ценност, стопанстващият индивид може с още по-голяма леснина и изгода за себе си да акумулира пари чрез продажбата на част от благата, с които разполага в настоящето. Получените при продажбата парични суми ще бъдат отделени от стопанстващия индивид от всички останали парични суми, които той получава и изразходва при текущата си стопанска дейност. Така отделените парични суми ще представляват един напълно ликвиден актив, едно малко съкровище, което се явява като най-удобно средство за пренасяне на ценността на продадените от него блага срещу пари във времето и пространството. Чрез така отделените парични суми, или чрез спестените от него пари стопанстващият индивид притежава известна покупателна сила, която той ще може да използва след време за задоволяване на някои свои бъдещи потребности. Тези спестени парични суми не се дължат на обстоятелството, че в даден момент стопанстващият индивид е разполагал с известни *абсолютно излишни* за него блага,

чрез продажбата на които той е могъл да получи и спести определена парична сума: въпросните блага може да не са били абсолютно излишни за него, защото той би могъл по желание да ги използва за задоволяването на едни или други свои потребности било пряко, било косвено чрез размяна на тези блага с други блага. Въпросните блага са били само *относително* излишни за него в дадения момент, защото той е сравнявал значението на една или друга настояща потребност, която би могъл да задоволи с тези блага, със значението на една или друга бъдеща *потребност*, която би могъл да задоволи чрез тях, решавайки, че задоволяването на бъдещата потребност има по-голямо значение за него, отколкото задоволяването на настоящата потребност.

2. Спестовност и кредит. Независимо от това дали човек спестява чрез акумулирането на обикновени стопански блага или чрез акумулирането на пари, в момента на спестяването тези блага се отделят от общото количество на благата, предназначени за задоволяване на настоящите или текущи потребности на индивида – те се оставят настрани и представляват временно неизползвани стопански блага или пари. Това, разбира се, не ще рече, че въпросните временно неизползвани средства не притежават ценност за техния стопанин, понеже не са предназначени за задоволяване на някоя настояща или текуща потребност. Напротив, често пъти спестените средства имат още по-голямо значение за индивида или още по-голяма ценност за него, понеже те представляват една потенциална купувна сила, чрез която той ще бъде в състояние да задоволи същите или други свои потребности в бъдещето. И тази потенциална купувна сила е била образувана *чрез жертване* на известни потребности, които индивидът съзнателно оставя незадоволени с цел да може да задоволи същите или други потребности след известен период от време. С други думи, извън жертването спестовността е свързана и с известно *изчакване* – изчакване на появата на онези потребности в бъдещето, които ще бъдат задоволени чрез спестените в настоящето средства. Индивидът, който жертва известни настоящи потребности, получава известна награда за тази си жертва в бъдещето, когато се явят другите потребности, които той ще задоволи чрез спестените средства; тази награда всъщност се крие в обстоятелството, че индивидът е отдавал по-голямо значение на бъдещите потребности, отколкото на настоящите потребности, чието задоволяване е жертвал чрез спестяването на известни средства.

В изчакване на появата на бъдещите потребности обаче, за чието задоволяване ще се наложи използването на спестените в миналото средства (блага или пари), тези спестени средства остават временно неизползвани от техния притежател. Това съвсем не означава, че въпросните временно неизползвани средства са същевременно и неизползваеми; напротив, тяхната използваемост във всеки отделен момент е напълно възможна, но стопанинът на тези средства чисто и просто отлага използването им за едно бъдещо време. Междувременно обаче други стопанстващи индивиди, които поради една или друга причина са поставени в положението да отдават по-голямо значение на задоволяването на настоящите, отколкото на бъдещите си потребности, биха могли с полза да използват временно излишните или спестени средства (блага или пари) на първия индивид – ако, разбира се, те биха могли да имат достъп до ползването на тези средства. Примерно първият стопанин е спестил, да предположим, известно количество пшеница свръх онова количество, което му е необходимо за задоволяване на текущите му нужди до събирането на храните от новата реколта. Вторият стопанин, напротив, след засяването на притежаваните от него ниви с пше-

ница, е останал с твърде ограничено количество пшеница, което не би било в състояние да задоволи текущите му нужди до събирането на храните от новата реколта. Близко до ума е, че вторият стопанин би приел с най-голяма готовност ползването на част от спестената пшеница на първия стопанин до момента на събирането на храните от новата реколта, когато той би могъл спокойно да върне временно отстъпеното от първия стопанин количество пшеница, а даже и нещо свръх размера на отстъпеното от първия стопанин количество пшеница.

Тази последна забележка – че вторият стопанин би приел с най-голяма готовност част от спестената пшеница на първия стопанин и след прибирането на новата реколта би върнал с удоволствие *не само същото количество* пшеница, но даже *и нещо повече* от полученото за временно ползване количество пшеница, се нуждае от допълнително обяснение. И в този случай обаче обяснението е съвсем просто и е свързано с преценките на втория индивид, получаващ за временно ползване част от спестената пшеница на първия индивид, относно значението, което той отдава на задоволяване на настоящите си потребности в сравнение със значението, което той отдава на задоволяването на бъдещите си потребности след прибирането на храните от новата реколта. В настоящия момент той не е в състояние да задоволи напълно потребностите си от пшеница, понеже количеството пшеница, с което той разполага, е *сравнително оскъдно* спрямо неговите нужди. В бъдеще обаче или след прибирането на храните от новата реколта, той предполага, че количеството пшеница, с което ще разполага, ще бъде повече от достатъчно да задоволи потребностите му от пшеница в течение на цялата земеделска година. При това положение той естествено ще отдаде по-голямо значение на онова сравнително оскъдно количество пшеница, с което разполага в настоящия момент, отколкото на другото количество пшеница, което той вероятно би притежавал след прибирането на храните от новата реколта. С други думи, пределната полезност на определено количество пшеница за него в определения момент ще бъде по-голяма, отколкото пределната полезност на еднакво голямо количество пшеница след прибирането на храните от новата реколта. И ако той може да се снабди – чрез заемане от първия индивид – с известно количество пшеница в настоящия момент, той би извлякъл известна изгода въпреки обстоятелството, че трябва да върне същото количество пшеница от новата реколта – поради по-голямата пределна полезност на *същото* количество пшеница за него в настоящия момент, отколкото в един по-отдалечен момент. Той би бил готов следователно не само да върне *същото* количество пшеница, но и *нещо в повече*, т.е. едно по-голямо количество пшеница, отколкото количеството, което би получил за временно ползване от първия индивид.

Сега, ако първият индивид познава не само личността на втория индивид, но също така и неговите нужди и обстоятелства, при които той се намира в момента, той би могъл да отдели част от спестените си средства (в случая пшеница) и да ги отстъпи за временно ползване на втория индивид с вярата, разбира се, че вторият индивид ще върне в определения срок получените от него за временно ползване средства. Изглежда следователно, че без наличността на известно *доверие* от страна на лицето, което отстъпва за временно ползване известни блага (стоки или пари), подобно действие е немислимо. Ако лицето, което получава такива блага, не се задължава да върне получените от първото лице блага, ние имаме случай на обикновен *подарък* между две лица, който съвсем не ни интересува от гледището на политическата

икономия. Ако обаче лицето, което получава дадено благо за временно ползване, се задължава да върне благото и да заплати известно възнаграждение за неговото временно използване, ние можем да имаме или случай на сделка с *наем*, или случай на *кредитна сделка с лихва*. Така в най-общи линии, ако лицето, получило известно благо за временно ползване, се задължава да заплати известно възнаграждение за правото да ползва временно въпросното благо и да върне същото, *съвсем същото или идентично благо*, ние имаме случай на сделка с наем. Ако, напротив, лицето се задължава да заплати известно възнаграждение за правото да ползва полученото благо и се задължава да върне след известно време не абсолютно същото, или идентичното благо, а *същото количество от този вид благо* или предварително определено между двамата участници в тази сделка количество от някой друг вид блага, тогава ние бихме имали случай на кредитна сделка и заплатеното възнаграждение за правото на ползване на отстъпеното благо ще бъде *лихва*.

3. Същност на кредита. Горното определение на кредита е не само сравнително неясно, но и доста непълно. За нас в случая бе достатъчно да подчертаем, че при спестяването на известни средства (блага или пари), когато стопанинът на тези средства не ги използва за задоволяване на текущите си потребности, тези временно неизползвани от него средства биха могли да бъдат използвани от някое друго лице чрез посредничеството на кредита. Ние установихме, че при кредита е необходимо да се прехвърлят известни блага от лицето, което е техният собственик, към лицето, което ще ги използва; и на второ място, че за подобно прехвърляне на блага е необходимо да съществува известно доверие от страна на лицето, което отстъпва благата, към лицето, върху което се прехвърлят благата. Веднага се поставят два отделни въпроса: а) значи ли това, че кредитът означава и е свързан с доверието; и б) значи ли това, че благото, което се отстъпва, се прехвърля във временна собственост на лицето, което ще се ползва от него?

Всъщност, ако поразмислим малко, ще установим, че съществуват голям брой сделки, и то възмездни, при които трябва да е налице доверието и които, независимо от наличността на елемента „доверие“, съвсем не са кредитни сделки. Така например, когато купуваме няколко чифта яйца от селскостопанския производител на ежеседмичния градски пазар, ние имаме доверие в продавача, в смисъл че яйцата, които купуваме, не са развалени; но въпросната сделка съвсем не може да се определи като кредитна сделка. Също така, явно е, че съществуват такива сделки, при които доверието между участниците в сделката съвсем не е налице, но които, въпреки липсата на доверие, са все пак истински кредитни сделки. Когато залагаме един часовник в заложната къща с цел да получим известен паричен заем, т.е. една парична сума, която трябва да върнем в определения срок и свръх това да заплатим известно възнаграждение за използването на тази парична сума, наречено лихва, собственикът на заложната къща или неговият представител може въобще да няма доверие в нас – още повече, като се има пред вид печалното обстоятелство, че сме стигнали до положението да залагаме единствения си часовник. Въпреки тази липса на доверие обаче въпросната сделка е очевидно една истинска кредитна сделка. Следователно наличността на елемента „доверие“ съвсем не представлява необходима предпоставка за сключването на една кредитна сделка.

Вторият въпрос – дали благото, което се отстъпва при кредитните сделки, се прехвърля само във временна или в окончателна собственост на лицето, получава-

що това благо – представлява по-голям интерес. За да си уясним въпроса, трябва наново да изтъкнем обстоятелството, че когато известни блага се прехвърлят само във временна собственост на техния получател, ние имаме случай на сделка с наем: лицето се задължава в определен срок да върне *идентичното благо* на неговия първоначален притежател, като същевременно заплати известно, предварително уговорено възнаграждение за временното ползване на въпросното благо, наречено *наем*. И естествено, ако някой от нас получи във временна собственост един велосипед например, той се задължава не само да заплати едно възнаграждение за временното ползване на велосипеда на неговия действителен притежател, но и да върне абсолютно същия велосипед, а не някой друг велосипед, и още по-малко, естествено, някой мотоциклет вместо велосипеда. Във всички случаи, когато се извършва само *временно* прехвърляне на собствеността на отстъпеното благо, ние имаме налице сделки с наем, а не кредитни сделки.

Фактически обаче ние знаем от опит, че е възможно известни блага да бъдат прехвърлени от едно лице в пълна собственост на някое друго лице без същевременно да се получава някой еквивалент, или нещо равностойно, при това прехвърляне на собствеността. Това действие обаче съвсем не може да бъде класирано като „подарък“, защото лицето, което е отстъпило своите блага, не се отказва от еквивалента, а само отлага момента на неговото получаване. При това еквивалентът не се състои обезателно от същия вид блага, а може да се състои и от едно *предварително определено количество от някой друг вид блага*. Лицето, което отстъпва благата и което ще наречем кредитор, счита, че той предоставя на длъжника не толкова ползването от някои свои блага, колкото *ползването от получената в тяхната форма покупателна сила*. Това обстоятелство поражда известно *вземане* за кредитора и известно *задължение* за длъжника, или дебитора: кредиторът разчита, че в определен срок ще получи обратно отстъпената от него покупателна сила, а дебиторът знае, че след изтичането на уговорения срок той трябва да върне обратно получената от него *в кредит* покупателна сила. Явно е, че връщането на тази покупателна сила може да стане не само в количества от същото благо, но и в предварително определени количества от други блага. Именно заради това при кредитните сделки са най-удобни не индивидуалните блага, а парите, които са въплъщение на самата покупателна сила. И днес в съвременното стопанство всички вземания и задължения при кредитните сделки имат като свой обект парите – независимо от това, в каква форма самият кредитор е предоставил покупателната сила на длъжника.

Един последен въпрос: какъв еквивалент, или какво количество блага, респ. пари, трябва да бъде върнат от дебитора на кредитора вследствие на сключената кредитната сделка? Понеже при кредитната сделка всъщност става едно окончателно прехвърляне на собствеността на едно или друго количество блага, представляващо определена покупателна сила, следва, че длъжникът трябва да върне такова количество блага от един или друг вид, което да притежава *в момента на сключването* на кредитната сделка равностойна покупателна сила. При паричната размяна тази покупателна сила представлява и се измерва чрез *паричната цена* на отстъпените блага; ако ли кредиторът е отстъпил не обикновени стопански блага, а определена парична сума, или известна покупателна сила под формата на определена парична сума, то като обект на вземането ще бъде съответната сума пари. Когато действието както на кредитора, така и на длъжника, се извършва в парична форма, ние имаме *паричен*

заем; а когато действието на кредитора се извършва в стокова форма (отстъпване на покупателна сила под формата на стопанска блага), докато еквивалентното действие на длъжника се извършва в парична форма, налице е една *продажба на кредит*. Ние вече знаем, че парите, които фигурират като обект на вземането на кредитора, често променят своята покупателна сила – от което следва, че кредиторът носи известен риск, т.е. да получи било по-малко, било повече покупателна сила, отколкото той е предоставил на длъжника. Същото важи, разбира се, и по отношение на длъжника, който може да понесе известна загуба или да реализира известна печалба от промените в ценността на парите в промеждутъка от време между извършването на действието на кредитора и извършването на еквивалентното действие на дебитора. Еквивалентът, който длъжникът трябва да върне на кредитора, както вече казахме, трябва да притежава *в момента на сключването на сделката равностойна* покупателната сила. Обикновено обаче длъжникът е готов да заплати известно възнаграждение за ползването на прехвърлената в негова собственост покупателна сила от страна на кредитора; това възнаграждение се нарича *лихва* и се изчислява *в процент* на отстъпената от кредитора покупателна сила. Когато както действието на кредитора, така и еквивалентното действие на дебитора се извършват не в парична, а в стокова форма, възнаграждението, или лихвата, може на общо основание да се изчисли в процент от количеството на отстъпеното благо. Така например през 1946 г. правителството на Съветския съюз и правителството на Народната република България сключиха една кредитна сделка, при която Съветският съюз прехвърли в собственост на българското правителство известно количество пшеница, като последното пое задължението да върне през 1947 г. едно еквивалентно количество пшеница от новата реколта плюс една лихва от 5 на сто, платима не в пари, а също в съответното количество пшеница.

4. Различни видове кредит. В предходния анализ ние установихме, че съществуват различни видове кредит като паричния заем или една обикновена продажба на кредит, или даже отстъпването на определено количество стопански блага срещу връщането на същото количество от същия вид стопански блага, плюс известна лихва, платима също във въпросния вид стопански блага. Всъщност съществуват различни класификации на кредитните сделки с оглед на тяхното естество и на целите, които те преследват. На първо място, ние трябва да разграничаваме между *чисто кредитните сделки* и т.нар. *стоков кредит*. Ако при извършването на една покупко-продажба на дадена стока участниците в тази размяна се съгласят, че купувачът ще изплати стоката след известен промеждутък от време, налице е една *кредитна сделка* – понеже плащането на цената се отсрочва и следователно купувачът се ползва веднага и непосредствено от покупателната сила на стоката; и тази сделка ще представлява случай на *стоков кредит*, понеже в случая кредиторът прехвърля в собственост на дебитора известна покупателна сила не във формата на пари, а във формата на стоки. *Чисто кредитни сделки* имаме в случая с обикновения *паричен заем*, или *заемен кредит* – когато кредиторът прехвърля в собственост на длъжника известна покупателна сила под формата на една сума в парични единици.

Едно друго и твърде широко деление на видовете кредит може да бъде направено с оглед на *предназначението*, което длъжникът дава на получената от него покупателна сила. Ако покупателната сила е предназначена за производителни цели, ние имаме налице случай на *производителен кредит*, т.е. на кредит, който служи

за придобивните цели на длъжника или за извличане на нови доходи било от индустриалното, земеделско или занаятчийско производство, било от търговията или транспорта. Ако, напротив, получената покупателна сила е предназначена да служи за потребителните цели на длъжника, то получените в кредит средства ще служат да допълнят собствения доход на длъжника и следователно ще му позволят да увеличи своето потребление – поради което говорим в случая за *потребителен кредит*. Погрешно е да се мисли, че този вид кредит – потребителният кредит – е икономически неоправдан, понеже получените чрез него средства се изразходват бездоходно, а не както при производителния кредит, когато получените средства се връщат наново към длъжника под формата на нови доходи, които му позволяват да изплати дълга си. Ако редовните доходи на длъжника са достатъчни за покриването на неговите задължения спрямо кредитора, потребителният кредит може да бъде напълно оправдан от икономическо гледище – както в приведения по-горе пример на стопанина, който получава в кредит определено количество пшеница за задоволяване на неговите потребности от храна до събирането на храните от новата реколта.

Ето трето възможно деление на кредита може да се извърши, като се изхожда от *продължителността* на кредитните сделки. Според тази класификация кредитните сделки могат да бъдат разделени на две широки групи: *срочни* кредитни сделки и *безсрочни* кредитни сделки, в зависимост от това, дали при сключването на кредитната сделка е определен или не някакъв срок за изплащането на задължението от страна на дебитора, т.е. за извършване на еквивалентното действие от страна на длъжника. Понеже безсрочните кредитни сделки обикновено включват правото на кредитора да прекъсне кредитното отношение – нещо, което би могло да постави длъжника в твърде неизгодно и затруднено положение, ликвидирането на подобни безсрочни кредитни сделки най-често се извършва едва *след известно предизвестие*, което се дава в полза на длъжника. Срочните кредитни сделки могат на свой ред да бъдат разделени на *краткосрочни, средносрочни и дългосрочни*, но продължителността на тия различни видове кредити не може с точност да се определи – тя варира от едно място в друго място според навиците на населението, структурата на народното стопанство, интензивността на стопанската активност и т.н. Обикновено под краткосрочни кредитни сделки се подразбират такива сделки, чийто срок се движи между три и шест месеца.

Едно четвърто деление на видовете кредити може да се направи, като се изхожда от гаранцията, или *обезпечението*, което длъжникът представя на кредитора. Естествено във всички случаи на кредитни сделки кредиторът държи сметка за имотното състояние на длъжника, но не при всички кредитни сделки е налице известно *имуществено обезпечение* на задължението. Когато длъжникът притежава известни имущества и при това е лично познат на кредитора със своите добри качества, последният може да прехвърли в собственост на длъжника известна покупателна сила без известно имуществено обезпечение – въпреки обстоятелството, че длъжникът притежава такива имущества, които биха могли да бъдат използвани като *залог* срещу вземането на кредитора; в този случай ние бихме имали един *личен кредит*. Ако обаче цялото имущество или само определена част от имуществото на длъжника се използва като залог, или като обезпечение на вземането на кредитора, тогава имаме случай на *имуществен кредит*, наречен още и *реален кредит*. Имуществения, или реалния кредит на свой ред може да се подраздели на следните няколко видове кредит: *мобилиарен кредит* – ако известни движими имущества се използват като

обезпечение на вземането на кредитора; и *ипотечен кредит* – ако като обезпечение на вземането на кредитора фигурират известни изрично посочени недвижими имоти. Ипотечният кредит е обикновено дългосрочен, със срок от 10, 20, 30 или повече години. Често пъти ипотечният кредит се използва при земеделието за мелиоративни цели или за подобрение на качеството на почвата, за нейното отводняване или напояване и пр.; в подобни случаи ние говорим за *производителни мелиоративни кредити* – при класификацията на кредитните сделки с оглед на целите, за които дебиторът използва прехвърлената в негова собственост купувна сила.

Накрай, кредитните сделки могат да бъдат още било от частноправен характер, било от публичноправен характер, в зависимост от това, дали длъжникът е частноправен субект или публичноправен субект. Когато длъжникът е частноправен субект, например един стопански деятел, ние говорим за *частен кредит*; и когато длъжникът е публичноправен субект, например държавата, областта или общината, ние говорим за *публичен кредит*. Публичният кредит е от особено голямо значение в съвременното общество, поради което финансовата наука се занимава твърде обстойно с проблемите, които изникват във връзка с него. Ние вече неведнаж имахме случай да подчертаем обстоятелството – във връзка с емитирането на паричните знаци, с промените в ценността на парите и с обезценяването на парите – че държавата, респ. правителствата, често пъти прибягват до заеми от онези учреждения, които фактически емитират парите: тези заеми представляват на общо основание случаи на публичен кредит. Естествено горните деления на различните видове кредити не са несъвместими едни с други и често пъти се взаимно покриват.

5. Кредитни документи. Понеже при всяка кредитна сделка се поражда известно вземане за кредитора – във връзка с прехвърлянето на определена покупателна сила в собственост на длъжника, се явява и необходимостта за кредитора да бъде в състояние да докаже по един или друг начин това свое право на вземане. Естествено едно съвсем очевидно доказателство за правото на кредитора да получи съответния еквивалент от длъжника би представлявало някакво писмено признание от страна на длъжника за размера на неговото задължение към кредитора и за крайния срок, определен за ликвидирането на това задължение при срочните кредитни сделки. Така се е породила нуждата от *кредитни документи*. Не всички писмени признания на длъжника за размера на неговото задължение обаче спадат към категорията на кредитните документи, а само онези от тях, които принадлежат същевременно към категорията на *ценните книжа*. Ценните книжа обикновено представляват сравнително ликвидни активи, въплъщаващи известни права по такъв начин, че самото притежание на тези документи е напълно достатъчно не само за удостоверяването на тези права, но и за тяхното фактическо упражнение. В тези ценни книжа, наречени кредитни документи, или още кредитни инструменти, трябва на всяка цена да бъде обозначено както името на длъжника, така и размерът на неговото задължение, докато, от друга страна, съвсем не е необходимо в тях да се обозначава и името на кредитора, защото в този случай последният твърде трудно би могъл да прехвърли своите права, т.е. вземания, върху трети лица. Нещо повече – възможни са и такива кредитни документи, при които личността на кредитора остава изобщо непоказана и непозната: правото на вземане при подобни кредитни документи се удостоверява чрез *самото притежание* на въпросния документ. Общо взето ние можем да разграничим три категории кредитни документи: а) *именни* – ако върху тях фигурира

името на кредитора; б) *ордерни* - ако към името на кредитора съществува прибавката „или на негова заповед“; и в) *на приносителя* – ако името на кредитора не е въобще обозначено върху документа, тъй че правото на вземания принадлежи на онова лице, което в момента притежава въпросния кредитен документ. Явно е, че при кредитните документи, издадени на приносителя, прехвърлянето на правото на вземане може да се извършва по най-лесния начин – чрез простото предаване на документа. Близко до ума е, че подобни кредитни документи, издадени на приносителя, могат понякога да бъдат използвани в размяната като общо платежно средство, или като сурогати на парите; и на второ място, че те могат да бъдат обект на покупко-продажби.

Едни от най важните кредитни документи са *записът на заповед, менителницата и чекът*; но в категорията на кредитните документи можем да включим още и *банкнотата* – която по форма и правно съдържание наподобява записа на заповед, платим на приносителя при представяне; *пощенските записи*, издадени срещу съответна вноска в пари и даващи право на притежателя да ги „осребри“, т.е. да ги превърне наново в пари при някой нарочно обозначен или при всеки клон на пощенската служба; и *облигациите*, представляващи документи предимно на дългосрочния кредит, обикновено с определен лихвен процент, като за получаването на лихвата към облигациите се прикрепява нарочен купонен лист. От всички гореизброени кредитни документи най-голям интерес представляват менителниците, поради което ние ще ги разгледаме сравнително по-обстойно. Преди да пристъпим към тяхното разглеждане обаче е необходимо да поясним същината на записа на заповед и на чека. *Записът на заповед* представлява един кредитен документ, при който издателят изрично се задължава от свое име да заплати определена парична сума на изрично посочено лице или на приносителя при самото представяне на документа или към някоя точно обозначена бъдеща дата. *Чекът* представлява едно безусловно писмено нареждане до някоя банка да изплати при поискване определена парична сума, подписано от издателя (клиент на банката), и платимо било на приносителя, било на изрично посочено лице, било, накрай, на самия издател. Чекът следователно представлява един особен вид менителница, или платежна заповед, издадена от едно лице срещу някоя банка, в която същото лице притежава известен авоар – независимо от това, дали този авоар представлява влог или предварително получен от банката кредит. Банката в случая с чека играе предимно ролята на *касиер* на издателя, изплащайки едни или други суми по негово нареждане, т.е. по означената в самия чек негова заповед.

Менителницата представлява една платежна заповед, платима при представяне или към някоя определена дата и издадена от някой кредитор до неговия длъжник, чрез която кредиторът задължава своя длъжник да плати определена парична сума било на приносителя на документа, било на някое трето лице, което по всяка вероятност е кредитор на самия издател на менителницата, или с други думи, на първоначалния кредитор. Примерно, ако лицето *А* има да вземе известна сума от лицето *Б*, а дължи същата или по-голяма сума на лицето *В*, то лицето *А* би могло да заповяда на лицето *Б* да изплати въпросната сума направо на лицето *В*. За тази цел лицето *А* издава една платежна заповед до лицето *Б*, която се нарича менителница, да изплати въпросната сума на лицето *В*, като по този начин прехвърли правото си на вземане върху лицето *В*. Естествено лицето *Б* ще бъде задължено да плати сумата само в случай, че то е *акцептирало*, или приело менителницата, благодарение на което последната трябва да бъде предявена към „*акцепт*“ преди падежа, като до

момента на акцепта остава задължен само издателят. Менителничните ефекти са безлихвени, в смисъл че лихвите не се показват отделно от сумата на задължението, а се включват в тази сума. За да бъде един кредитен документ менителница, законът изисква наименованието „менителница“ да бъде изрично вписано върху документа. Понеже най-често изминава известен промеждутък от време между самото издаване на менителницата и определения в нея срок за плащане, менителницата представлява обект на покупко-продажба и може да премине в различни ръце като ценност при плащанията и прехвърлянията на суми. Така лицето, в чиято полза се издава менителницата, наречено *ремитент*, може да прехвърли менителницата по-нататък, т.е. в полза на друго лице, като я *индосира* или *джироса* чрез слагане на подписа си върху гърба, или обратната страна на менителницата. В този случай обаче ремитентът, който индосира или джиросва менителницата, фактически *гарантира самото плащане* по документа, а не само наличността на съответното вземане. Следователно, ако лицето, срещу което се издава полицата, наречено *трасат* (а след като то е акцептирало менителницата – наречено *акцептант*), откаже да изплати задължението, обозначено в менителницата, то притежателят на менителницата има правото да настоява плащането да се извърши от неговия предшественик-индосант, а този последният – от своя предшественик-индосант и т.н. Накрай, трябва да се изтъкне, че менителницата представлява една съвършена форма за инвестиране на капитали, понеже се превръща автоматически във възможния най-ликвиден актив – пари; че тя обезпечава навременно плащане от страна на сравнително нехайни длъжници; и че тя представлява от само себе си един договор, или право за вземания, което не се нуждае от други доказателства за обезпечение на иска. При това положение естествено менителницата служи като съвършен сурогат на парите в определена територия, а когато менителницата е платима в странство, тя се нарича *девизи*, т.е. представлява вземане в чуждестранни пари.

6. Функцията на кредита. Горният кратък анализ на различните кредитни документи от категорията на ценните книжа прави излишно всяко подчертаване на особените функции на кредита в стопанския живот. Както бе вече изтъкнато, употребата на кредитни документи спестява употребата на обикновени парични знаци при размяната и представлява удобно средство за уреждане на задълженията. Посредством използването на чека например може да се спести употребата на обикновени пари, защото лицето, в чиято полза е издаден известен чек, ще може да представи въпросния чек за „осребряване“ в своята банка, която на свой ред ще завери влоговата сметка на клиента си с равностойна сума, без да става нужда да се извършва някакво плащане в брой, защото въпросната банка на свой ред ще използва представения ѝ чек, за да издължи някое свое задължение към банката, срещу което е издаден чекът. Същото важи в по-голяма или по-малка степен за всички кредитни документи, които могат да служат като сурогати на обикновените пари. Но ако функцията на кредитните документи се състои между друго в спестяване на употребата на обикновени пари, функцията на самия кредит, в най-широкия смисъл на тази дума, е още по-голяма. Чрез кредита става използването на всички средства, които в даден момент остават временно неизползвани от техните собственици, чрез прехвърлянето на собствеността на представляваната от тях покупателна сила върху трети лица, които се нуждаят от подобна покупателна сила за известни потребителни или производителни цели. В края на краищата обаче основната функ-

ция на кредита се свежда до финансирането – чрез прехвърлянето на съответната покупателна сила – на производителите от села и градове, които произвеждат стопански блага *в очакване на търсенето* на подобни блага. И наистина прогресът на съвременното общество в техническо и стопанско отношение би бил немислим без посредничеството на кредита. Кредитът позволява на известни стопанстващи индивиди с неоспорими качества като стопански предприемателидаразвият напълно своите таланти и предприемателски способности и следователно да импулсират стопанската активност на страната.

Общо взето, кредитът спестява посредством кредитните документи употребата на обикновени парични знаци като общо разменно средство; допуска отсрочването на плащанията и следователно спестява излишни трудности на длъжника или платеца; позволява натрупването на много на брой и дребни по размер временно неизползвани средства (спестявания) в няколко големи резервоара (банките), чрез които въпросните средства се предоставят на стопански предприемателиза производителни цели; обезпечава рационалното използване на всички стопански блага чрез активизирането на временно неизползваните средства от страна на техните собственици; и накрай, безспорно способства за благоприятното развитие на народното стопанство чрез стимулирането на открития и прилагането на технически нововъведения в индустрията. Исторически първият силен тласък към стопанския прогрес на човечеството е изхождал от превратата, който настъпил в областта на размяната с откриването на парите като общо разменно средство, а вторият подобен тласък – чрез появата и използването на кредита, особено с неговата по-нова, или съвременна форма.

Глава VI. КРЕДИТ И БАНКИ

1. Кредитни пазари. Ние вече знаем от предходната глава на изложението, че кредитът се поражда, когато известно лице, разполагащо с определена покупателна сила под формата на стока или пари, прехвърля тази покупателна сила в собственост на друго лице, като последното се задължава да върне един еквивалент към някоя определена дата, както и да заплати известно възнаграждение за ползването на въпросната покупателна сила през промеждутъка от време, който изтича от момента на извършването на действието на кредитора до момента на извършването на еквивалентното действие на дебитора. Когато покупателната сила, която кредиторът прехвърля в собственост на дебитора, се състои в определена сума парични единици, и когато еквивалентното действие на длъжника ще се извърши също в парични единици, ние имаме случай на паричен заем; и възнаграждението, което длъжникът ще заплати на кредитора за ползването на паричната сума през промеждутъка от време между действието на кредитора и еквивалентното действие на дебитора, се нарича лихва, която се изразява като процент от сумата на паричния заем. Понеже паричният заем представлява всъщност заемането на известен *паричен капитал*, понеже лихвата представлява възнаграждението за ползването на този паричен капитал в промеждутъка от време между отпускането на паричния заем и неговото изплащане, ние можем да считаме, че лихвата представлява *цената на паричния капитал*. Паричният капитал естествено не може да се продава – кредиторът само прехвърля в собственост на дебитора покупателната сила, която се крие в даден паричен капитал, тъй че лихвата представлява всъщност цената, която се плаща за ползването на даден паричен капитал за определен период от време – обикновено от една година.

Горните заключения наново потвърждават по-раншната ни констатация, че кредитната сделка представлява на общо основание една разменна сделка, при която едно лице предлага обекта на сделката, а друго лице търси да се сдобие с въпросния обект, който се състои не толкова в самите блага или пари, които се търсят и предлагат, а в покупателната сила на тези блага или пари. Ако обектът на кредитните сделки се търси и предлага и ако той се радва на известна цена, наречена лихва, логично е да заключим, че трябва да съществува някакъв особен пазар, в който се извършва търсенето и предлагането на свободна покупателна сила. Такъв особен пазар действително съществува и е известен под името „*кредитен пазар*“. Както трябва да очакваме, и на кредитния пазар фигурират две партии: партията на търсенето и партията на предлагането, с тази разлика, че като обект на сделките фигурира ползваното от покупателната сила на даден капитал. Като предложители на свободни капитали могат да фигурират най-различни категории лица, като рентиери, бивши стопански предприемателили или такива, които през определен „мъртъв“ сезон разполагат временно с известни свободни капитали, различни учреждения и дружества, които разполагат със свободни капитали, но които не могат по закон или традиция да се занимават със стопанска дейност, и, разбира се, всички едри, средни и дребни спестители, много от които въобще не се занимават с предприемателска деятелност. От друга страна, като търсители на свободни капитали се явяват, на първо място, самите стопански предприемателили, които се нуждаят от ползването на чужда покупателна сила за правилното развитие на ръководените от тях предприятия; или самите домакинства, които се нуждаят от известен потребителен кредит; или, накрай, някои публичноправни субекти, като държавата и общините.

Взаимодействието между търсенето и предлагането на свободна покупателна сила на кредитния пазар поставя както самите участници в кредитния оборот, така и сключваните от тях кредитни сделки, в една обща система на взаимодействие. Благодарение на което всички условия, които характеризират отделните сделки, и особено лихвите, се стремят да се изравнят и да се уеднаквят под влиянието на горното взаимодействие. Очевидно е, че благодарение на играта на силите на търсенето и на предлагането на свободна покупателна сила в кредитния пазар, цената, която се плаща за ползването на паричния капитал, или с други думи, лихвата, клони към изравняване при всичките отделни кредитни сделки. И лихвата като цена на паричния капитал се подчинява на основните закони за търсенето и предлагането; едно разширение в обема търсенето на парични капитали при непроменено предлагане ще предизвика една тенденция към повишение във височината на лихвения процент, и обратно – едно ограничение в обема на търсенето на парични капитали при непроменено предлагане ще предизвика една тенденция към спадане на лихвения процент. В едно отношение обаче цената на паричния капитал се различава при въздействието си върху търсенето и предлагането от цената на всички други стопански блага: едно повишение в лихвения процент *невинаги* води до известно увеличение в обема на предлагането на свободни парични капитали (когато говорим за паричния капитал като фактор на производството), защото при по-високата лихва известни лица, които спестяват и предлагат капитали с цел да получават *определена* парична рента, ще могат да получават същата по размер парична рента от един абсолютно по-малък паричен капитал.

Кредитният пазар се разделя на две части, като първата част обхваща всички сделки на краткосрочния кредит и поради това се нарича *паричен пазар*; а втората

част обхваща всички сделки на дългосрочния кредит и следователно се нарича *капиталов пазар*. Когато едно предприятие желае да разшири своя производствен капацитет, то се нуждае от известни парични капитали за трайно или *дългосрочно инвестиране* в сгради, машини и други съоръжения – подобно предприятие ще прибегне до капиталовия пазар, в който се сключват дългосрочни кредитни сделки. Обратно, когато едно предприятие се нуждае от парични капитали за краткосрочните нужди на неговия оборот – например за изкупуването на храните от новата реколта – то прибягва до услугите на паричния пазар. След прибирането на реколтата и постепенното опазаряване на изкупените от предприятието храни оборотният капитал, временно вложен в храните, ще се освободи, т.е. ще се върне наново в касите на предприятието под формата на пари и последното ще може лесно да изплати задължението си към своя кредитор на паричния пазар. Явно е, че кредитните сделки, сключени на паричния пазар, се ликвидират почти автоматически в сравнително кратки срокове, поради което и лихвите за краткосрочни заеми са по-ниски, отколкото лихвите за дългосрочните заеми, при които кредиторът се отказва от получаването на еквивалента за един сравнително дълъг период от време – нещо, което е свързано със значителен риск за него. Кредитните сделки на капиталовия пазар обикновено се обличат в дългосрочни ценни книжа или в такива кредитни документи като облигации, привилегировани акции и пр. В сравнително по-дълги периоди обаче лихвата на паричния пазар и лихвата на капиталовия пазар проявяват значителна успоредност в своето развитие.

2. Кредит и банки. В съзнанието на почти всички хора понятието „кредит“ е неразривно свързано с понятието „банки“. Всъщност обаче кредитът е съществувал дълго преди появата на първите банки, които в сегашния си вид представляват обикновени *посредници* в кредитния пазар, специализирали се при сключването на кредитни сделки. Нещо повече – първите банки, както ще видим в следващата точка на изложението, въобще не са се занимавали с кредитни сделки, в смисъл че те съвсем не са отпускали парични заеми на трети лица. Ето защо ние преминаваме към разглеждане на интересния въпрос за банката, едва след като предварително разгледахме съдържанието на понятието „кредит“. Вярно е, че ние вече на няколко пъти говорим за банки във връзка с емитирането на паричните знаци и с кредитните документи, но тези наши изказвания имаха по-скоро случаен, страничен характер.

Връзката между кредита и банките е очевидна: кредитът е свързан с кредитните сделки, а кредитните сделки се сключват на кредитния пазар, в който банките се явяват като посредници между лицата, участващи в кредитните сделки. Ако дадено лице притежава известна свободна покупателна сила, която желае да прехвърли в собственост на някой длъжник срещу получаването на един еквивалент в един покъсен момент, то това лице ще бъде поставено пред няколко неприятни изпитания: то трябва да намери лице, което желае да влезе в кредитни отношения с него; то трябва да се увери по някакъв начин, че това лице фактически представлява един потенциален „доброкачествен“ длъжник; и въпросният потенциален длъжник трябва да се нуждае точно от такава покупателна сила или поне в размер на покупателната сила, която кредиторът желае да прехвърли в собственост върху него. Пред същите неудобства естествено е изправен и всеки потенциален длъжник, или търсител на покупателна сила. Въпросните неудобства за кредиторите и за дебиторите са предизвиквали появата на известни посредници при сключването на кредитните сделки, които поемат върху себе си споменатите по-горе неудобства и улесняват сключването на

кредитните сделки – такива посредници в кредитния пазар са банките. Посредническата роля на банките при сключването на кредитни сделки проличава от обстоятелството, че техният собствен капитал е нищожен по размер в сравнение с чуждите капитали, с които те работят; а под *чужди капитали*, или чужди средства в случая, ние трябва да разбираме съвкупността от онази покупателна сила, която предложителите на кредит прехвърлят под формата на влогове върху банковите институти и която тези институти на свой ред използват, като я прехвърлят посредством други кредитни сделки върху търсителите на покупателна сила.

Явно е, че във връзка с тази посредническа роля на банките в кредитния пазар, те трябва да извършват *два вида операции*: а) приемането под формата на влог на всякакви суми от предложителите на кредит за такива срокове, каквито предложителите на кредит сами посочват; и б) отпускането на заеми на търсителите на кредити в най-различни размери и при най-различни срокове с оглед на нуждите на търсителите на кредити. В първия случай, т.е. когато банките приемат на влог определени парични суми от своите клиенти-вложители, банките фактически извършват само пасивни действия – събирането на влоговете не зависи от тяхната воля, а от волята на спестителите и предложителите на свободна покупателна сила; поради това и операциите по приемането на влоговете се наричат *пасивни операции*. Във втория случай, т.е. когато банките отпускат парични заеми на търсителите на свободна покупателна сила, те извършват известни активни действия – защото отпускането на заема вече зависи от тяхната воля, от тяхното усмотрение; поради това и операциите по отпускането на заеми се наричат *активни операции*. Всички операции на банките, свързани с известно задължение от страна на банката към други лица за прехвърлената от тях върху банката покупателна сила, са отразени в *пасива* на баланса на банката; и всички операции на банката, свързани с известни вземания на банката, породени от прехвърлянето на свободна покупателна сила от страна на банката върху трети лица, са отразени в актива на баланса на банката. Тези понятия впрочем са добре известни на всички студенти от общия курс по счетоводство. Към тях ще се върнем наново в следващите две глави на настоящето изложение, когато ще подложим на анализ проблемите за създаването на кредити и за регулирането на обема на кредита.

Като посредници в кредитния пазар банките естествено трябва да получават известно възнаграждение за услугите, които те предлагат както на предложителите, така и на търсителите на свободна покупателна сила; и като стопански предприятия естествено банките трябва да получават някаква печалба от своята стопанска дейност. Не бива обаче да мислим, че банките търгуват с парични капитали, защото банките не придобиват тези капитали в собственост от своите клиенти-вложители и не ги отстъпват в собственост на своите клиенти-длъжници; банките чисто и просто търгуват само с ползването на паричните капитали, или по-право – с ползването на покупателната сила на въпросните парични капитали. В тази *търговия с ползването на парични капитали* банките реализират известна печалба, която изхожда от разликата във величината на лихвите, плащани от банката в полза на нейните вложители, и величината на лихвите, получавани от банката чрез плащанията на нейните длъжници. Явно е следователно, че за да може една банка да реализира известна печалба, е необходимо лихвите, които тя плаща на своите вложители, да бъдат по-ниски от лихвите, които тя получава от нейните длъжници. Тази разлика в „дебиторните“ и „кредиторните“ лихви на банката не представлява нейната чиста печалба, а нейната

брутна печалба, от която трябва да се приспаднат всички разноски по поддържането на персонала и помещенията, както и известни неизбежни загуби, които се пораждат при всяка стопанска дейност. За да се предпази от голяма загуба и с това да обезпечи вземанията на своите вложители, всяка банка трябва да са стреми към постигането на едно не само количествено, но и качествено съответствие между своя актив и своя пасив, т.е. сроковете на актива трябва да съвпадат, средно взето, със сроковете на пасива – *ликвидността* на банката зависи от степента на съответствието между пасива и актива на банката.

3. Историческо развитие на банките. Докато кредитът е съществувал, макар и в по-примитивна форма, още в най-далечните времена, историята на банките *като* кредитни институти води началото си преди не повече от три века. Това не ще рече, че в по-далечното минало не са съществували учреждения, наречени банки, или пък лица, които са упражнявали занаята на банкери. От една реч на Демостен личи, че известни богати люде в древна Атина са се занимавали със странния занаят да получават в заем суми от едни лица и да използват същите суми за отпускане на заеми на други лица; този на пръв поглед странен занаят вероятно е бил твърде доходоносен, защото лихвата, която въпросните богати атиняни са получавали от своите длъжници, изчислена в процент, е била значително по-висока от лихвата, която те на свой ред са плащали на своите кредитори. Лихварството е съществувало далече преди епохата на Исуса Христа, но лихварството невинаги съчетава онези две операции, които са характерни за банката като кредитно учреждение: получаването на парични суми под лихва и отпускането на парични заеми при една по-висока лихва – лихварите обикновено са използвали собствените си спестявания, или парични капитали, за раздаването на налични заеми с определен лихвен процент. С течението на вековете известни категории стопанстващи лица, като златарите или сарафите, често пъти са извършвали банкови операции, в смисъл на получаването на парични суми под лихва и на използването на тези суми за раздаване на парични заеми при по-висока лихва. В Лондон например първите „банкери“ са били златарите, които често отпускали заеми даже на държавния глава. Мнозинството от тях били от еврейски произход и тяхната дейност като „банкери“ била спъвана от спорадичните гонения, на които те били подложени. През четиринадесетия век евреите били изпъдени от Лондон, но на тяхно място като „банкери“ се настанили предприемчиви италианци – пришълци от държавиците на Ломбардия, които са оставили в наследство и самото име на банкерската улица на Лондон – известната „Ломбард стрийт“. Някои даже считат, че самото название банка изхождало от онези чинове, или банки, които ломбардците поставяли по въпросната улица с цел да извършват върху тях своите операции – сменяването на монети от различни видове и държави, както и отпускането на заеми; и днес още известен вид кредитни сделки се наричат „ломбарден кредит“...

Към началото на седемнадесетия век в Северна Европа били създадени няколко големи банки, които, поне в самото начало, извършвали съвсем различни функции от тези на съвременните банки. По-забележителните от тези банки били учредени във Венеция, Генуа, Амстердам и Хамбург. Тяхната основна функция била да доставят пълноценни монети с определено тегло и монетна проба – във връзка с големия брой разновидни монети, пуснати в обращение от владетелите на многобройни държавици в Централна Европа. Твърде интересна е историята на една от тези банки – голямата Хамбургска банка, основана в 1609 г. и просъществувала до

1873 г., когато била ликвидирана по нареждане на канцлера Бисмарк. Тази прочута банка създала една собствена „идеална“ монета от определено количество сребро при фиксирана проба, но не с цел да наложи своите монети в търговския оборот, а по-скоро с цел да въведе въпросната „частна“ парична единица като платежно средство, в което да се изразяват вземанията и плащанията на клиентите на банката. А всички по-видни търговци в Хамбург били клиенти на банката и се възползвали с удоволствие от възможността да разменят притежаваните от тях количества от най-различни по тегло, състав и местоиздаване монети срещу „идеалните“ монети на банката. Посредством тази размяна търговците се сдобили с един или друг авоар в банката: последната заверявала сметките на всеки отделен търговец с притежаваната от него сума в „идеалните“ монети на самата банка. Оттук нататък всички по-едри плащания между клиентите на банката се уреждали не чрез броене на различни видове монети, нито чрез броене на „идеалните“ монети на самата банка, а само чрез прехвърляне на съответни суми от сметката на длъжника към сметката на кредитора. Този вид банки започнали да се наричат „жиро-банки“, като самата дума „жиро“ означава кръг, в смисъл на кръг от клиенти, или лица, притежаващи известен авоар в банката. Тези банки не са имали правото да отпускат заеми – нещо, което е обезпечавало в очите на техните клиенти сигурността на авоарите им в банката – и не са могли следователно да плащат лихва върху тези авоари (влогове); напротив, всички клиенти на подобна „жиро-банка“ са плащали известно възнаграждение на банката срещу услугите на последната да съхранява авоарите им и да ги снабдява с пълноценни монети от строго определено тегло и проба.

В същата година (1509), когато била основана прочутата Хамбургска банка, била основана и една друга, не по-малко известна банка в Амстердам, наречена Амстердамска банка. Тази банка била предназначена от основателите си да бъде една обикновена „жиро-банка“, но в скоро време тя постепенно преминала към друг и непознат до тогава вид банкови операции: банката започнала да издава удостоверения, или *сертификати*, удостоверяващи, че приносителят им е оставил на влог в банката равностойно количество пълноценни монети или скъпоценни метали на кюлче и платими веднага при представяне на сертификата пред гишетата на банката. Понеже кредитът на въпросната банка всред търговския свят бил значителен, всички приемали въпросните сертификати при плащанията – нещо, което спестявало значителни неудобства във връзка с броенето и пренасянето на големи количества тежки пълноценни монети. Тези сертификати, наречени още „*банкови пари*“, трябвало да се подновяват всеки шест месеца, като при подновяването им собственикът на сертификата заплащал известна комисиона на банката заради нейните услуги да съхранява авоарите му в металически пари и да се ползва при плащанията от нейните сертификати. Ако приносителят на подобен сертификат не се явявал в края на всяко шестмесечие пред гишетата на банката с цел да поднови сертификатите си, неговото право да смени сертификатите срещу пълноценни металически пари отпадало и депозираните от него авоари в монети и кюлчета преминавали в собственост на самата банка. Постепенно обаче някои търговци така свикнали с употребата на сертификатите, че съзнателно отказвали да ги подновяват след изтичането на съответното шестмесечие, продължавайки да си служат с тях при уреждане на задълженията си и при приемането на плащания към тях. Само когато било необходимо да се доставят пълноценни металически пари – за уреждане на плащанията към чужбина,

търговците купували на свободния пазар напълно редовни сертификати, в смисъл на сертификати, редовно подновени в края на шестмесечието, чрез които могли да си доставят от банката необходимите количества пълноценни монети. Междувременно обаче Амстердамската банка използвала преминалите в нейна собственост авоари в металически пари и кюлчета (вследствие на неподновяването на сертификатите от техните първоначални притежатели) за издаването на други сертификати, удостоверяващи, че приносителят имал на свое име известен *кредит при банката*, дължащ се на обстоятелството, че банката, отпускайки известен паричен заем на лицето, му разрешава да тегли суми срещу нея до определения чрез количеството на издадените в негова полза сертификати. По този начин въпросната банка използвала влоговете на едни лица, оставени на съхранение при нея, за отпускане на парични заеми на трети лица; и общото количество на издадените сертификати естествено превишавало по стойност количеството на оставените на съхранение при банката металически пълноценни пари или кюлчета от скъпоценни метали. Така се появили първите истински *банкови пари*.

4. Развитие на емисионните банки. Сертификатите на Амстердамската банка, използвани в обращението като банкови пари, още не представляват истинските банкноти, емитирани от кредитни учреждения. Откритието на Амстердамската банка обаче представлявало една значителна стъпка напред към създаването на първите съвременни банки; а това откритие, както вече видяхме, било съвсем очевидно, в смисъл че, когато вложителите в дадена банка използват само част от авоарите си чрез теглене на суми в брой, банката може спокойно да използва останалата част за отпускане на заеми на трети лица. При това положение за подобна банка се открива възможността не само да не изисква плащането на известно възнаграждение от страна на клиента-вложител срещу услугата на банката да съхранява авоарите му в металически пари и кюлчета, но, напротив, даже *да плаща* известна лихва върху депозираните при нея влогове – с цел да събере повече влогове, част от които да използва за отпускането на заеми на други лица. Тази идея лежи в основата на първата съвременна банка, за каквато обикновено се счита британската „*Банк ъф Инглънд*“, основана от Уилиам Патерсън[9] в 1694 г. Понеже въпросната банка се явява като първата модерна емисионна банка, необходимо е да разгледаме по-подробно условията на нейното възникване и характера на нейните операции.

Шотландецът Патерсън основал въпросната банка като акционерно дружество с цел да раздава лихвени заеми. Британското правителство обаче се намирало в значителни финансови затруднения по време на основаването на въпросната банка. Нейният основател предложил на правителството един заем в размер на целия капитал на новооснованата банка (1 200 000 лири стерлинги) при 8% годишна лихва срещу привилегията за банката да издаде банкноти за една равностойна сума. Правителството приело предложението и с нарочен закон конституирало въпросното кредитно акционерно дружество като „Банк ъф Инглънд“, или „Банка на Англия“, с привилегията да издава банкови билети, или банкноти, до размера на нейния основен капитал, прехвърлен заемообразно върху правителството. Тази привилегия на банката била разширена десетина години по-късно – разбира се, срещу многократното отпускане на заеми на държавното съкровище – когато чрез нарочен закон от 1708 г. правителството забранило на всички други кредитни *акционерни дружества* да издават банкноти –

9 *William Paterson* (1658–1719).

нещо, което затвърдило положението на английската банка като емисионен институт. От друга страна обаче, законът от 1708 г., който фактически установил монополното право на „Банк ъф Ингланд“ да издава банкноти измежду всички *акционерни банки*, не забранявал издаването на банкноти от страна на едноличните *частни* банки. В резултат голям брой съвсем малки частни банки започнали да издават банкноти чрез отпускането на кредити въз основа на депозираните при тях влогове. В самия Лондон обаче, гдето било седалището на „Банк ъф Ингланд”, малките частни банки не могли да издържат конкуренцията на горната банка при емитирането на банкнотите и постепенно се отказали от тази функция, ограничавайки се само със събирането на влогове и отпускането на краткосрочни заеми.

В течение на цели два века обаче „Банк ъф Ингланд“ като първа съвременна банка не била единствената емисионна банка в Англия: малките провинциални частни банки продължавали да издават банкноти и водени от желанието за по-голямо печалби, издавали прекалено много банкноти в сравнение с поддържаните срещу тях резерви. Честите фалити на подобни малки частни банки, издаващи банкноти, ограничили твърде чувствително техния брой през осемнадесетото столетие; но те все пак представлявали една трайна опасност от гледището на паричното и банкнотно обращение и държавата взела съответни мерки чрез закона за преустройството на „Банк ъф Ингланд“ от 1844 г. Съгласно този закон на въпросната банка се разрешава да емитира и пусне в обращение банкноти – срещу обезпечение в ценни книжа – *до един строго определен размер*, като издаването на банкноти свръх този размер се разрешава само при условие за пълно, стопроцентово покритие на банкнотите в пълноценни монети или кюлчета. Същевременно законът забранява учредяването на нови банки с цел да емитират банкноти, а всички действащи дотогава емисионни частни банки губят правото да издават банкноти в случай на фалит или сливане с друга банка, или при основаване на клон от банката в столицата Лондон, т.е. в града на седалището на „Банк ъф Ингланд“. По този начин законът от 1844 г. постепенно ликвидирал привилегиите на малките частни банки да емитират банкноти и фактически обезпечил монополното право на „Банк ъф Ингланд“ да издава банкноти. Интересно е да се подчертае, че едва в 1920 г., или след Първата световна война, последната малка провинциална частна банка в Англия, издаваща банкноти, загубила тази привилегия след сливането си с една от големите акционерни банки.

Историята на „Банк ъф Ингланд“ по отношение на постепенното осигуряване на нейното монополно право да издава банкноти е поучителна и характерна за развитието на емисионните банки в почти всички западни държави. Така например френската централна банка „Банк дьо Франс“, основана от Наполеон Бонапарт към 1800 г. с право да издава банкноти, е трябвало да търпи конкуренцията на редица по-малки емисионни банки до революцията от 1848 г. В Германия, по време на учредяването със специален закон от 1875 г. на „Райхсбанк“ с право да емитира банкноти, са съществували не по-малко от 33 емисионни банки, които са продължавали да издават банкноти и след учредяването на „Райхсбанк“, но които са били принудени чрез постановленията на въпросния закон постепенно да преустановят емитирането на банкноти. Швейцарската централна банка е била създадена през 1905 г., а италианската – едва през 1926 г., като преди тази дата са съществували шест областни емисионни банки. В много други европейски и извън европейски държави централните емисионни банки имат още по-късен произход и обикновено са били учредени по об-

разеца на „Банк дьо Франс“. Централната емисионна банка в България е „Българска народна банка“, учредена като обикновена търговско-депозитна банка от страна на държавата през 1879 г., реорганизирана в емисионна банка през 1885 г. и наново преустроена като модерна централна банка, или банка на банките, в 1928 г. Поради особените обстоятелства в България след Освобождението в 1878 г. никоя друга банка не е притежавала привилегията да издава банкноти; напротив, поради консерватизма на населението „Българска народна банка“ е била принудена в течение на редица години да прави безуспешни опити за налагане на нейното банкнотно обращение – населението отказало да си служи с банкнотите и връщало последните в банката за обменяне със сребърни или златни монети...

5. Видове банки. От направения кратък исторически преглед на развитието на банките ние установихме, че първоначално банките са изпълнявали функцията на съхранители на спестяванията на своите клиенти, получавайки от тях известно възнаграждение за тези услуги; впоследствие банките извършват прехвърляния на суми от сметките на едни към сметките на други свои клиенти във връзка с техните платежни отношения; като трета стъпка в развитието на банките се явява издаването на свидетелства срещу депозираните при тях влогове, платими в брой при поискване и служещи като платежно средство между определен кръг хора; едва след това банките започват да употребяват част от депозираните при тях влогове за отпускането на лихвени парични заеми на трети лица – с което при тях за пръв път се явяват не само пасивни, но и активни операции; следващата стъпка представлява емитирането на банкноти, платими при поискване от страна на приносителя; и накрая, като резултат на безразборното издаване на банкноти от страна на голям брой банки в територията на дадена държава се появява тенденцията да се съсредоточи правото на емитиране на банкноти в по-малък брой кредитни институти, за да се стигне до настоящото положение, при което емитирането на банкноти представлява привилегия само на централната банка във всяка отделна държава. Днес следователно съществуват малко на брой (обикновено по една във всяка отделна държава) емисионни банки с право да издават банкноти и много на брой банки без правото да емитират банкноти. Явно е, че докато основната функция на емисионните банки е да регулират паричното обращение (в широкия смисъл на тази дума), то основната функция на всички останали банки е да служат като посредници в кредитния пазар между предложителите и търсителите на свободна покупателна сила.

Банките естествено могат да бъдат класифицирани по най-различни начини с оглед на най-различни признаци. Така например според собствеността на банката не можем да разграничим обществените банки от частните банки: обществени банки са онези, чиито основни капитали са в собственост на едни или други публичноправни тела, като държавата или общината, а частни банки са онези, чиито собственици са частноправни субекти. На свой ред частните банки могат да бъдат дружествени банки, когато принадлежат на различни дружества, или еднолични частни банки – когато принадлежат на отделни лица. Банките могат също така да бъдат класифицирани с оглед на големината на техния капитал – на големи банки и малки банки; но тази класификация е по необходимост малко мъглява, понеже е трудно да се определи какъв капитал може да се счита като „голям“ и какъв като „малък“. По-важно в случая е да се изтъкне, че големите банки, работейки със сравнително малък брой по-едри клиенти и следователно със сравнително по-ниски общи разноски, могат да работят

с по-ниски лихвени проценти, докато малките банки, напротив, понеже работят със сравнително голям брой дребни клиенти и същевременно, понеже не се радват на онова доверие, което обществото обикновено отдава на големите банки, са принудени да работят с по-високи лихвени проценти. Накрай, банките могат да бъдат класифицирани и с оглед на техните ръководни мотиви: спекулативните банки се ръководят от стремежа към печалба, докато кооперативните банки се ръководят от принципа на взаимопомощта. Най-полезната класификация на банките обаче е свързана с естеството на техните операции и тази именно класификация заслужава по-обстойно разглеждане, и то главно във връзка със срока на активните и пасивните операции.

От тази гледна точка ние различаваме: *а) банки за дългосрочен кредит*, които се явяват като посредници в капиталовия пазар и при които дългосрочни операции фигурират както в пасива, така и в актива на балансите им; *б) банки за краткосрочен кредит*, които се явяват като посредници в паричния пазар и които имат и в пасива, и в актива краткосрочни операции; и *в) смесен тип банки*, които се явяват като посредници както на капиталовия, така и на паричния пазар и които, имайки краткосрочен пасив, се занимават както с краткосрочни, така и с дългосрочни активни операции. Към категорията на банки за дългосрочен кредит спадат главно *ипотекарните банки* и т.нар. *фондовоемисионни банки*. Понеже активните операции на ипотекарните банки са по необходимост дългосрочни, то тези банки трябва да си доставят по някакъв начин дългосрочни средства в пасива; и понеже е трудно да се набират достатъчно дългосрочни влогове, ипотекарните банки пристъпват към емитирането на облигации, които се наричат *заложни облигации* поради обстоятелството, че те се обезпечават с ипотекираните в банката недвижими имоти. Фондовоемисионните банки, напротив, издават собствени акции и облигации и използват така събраните средства за покупка на *чужди фондови книжа* от самите предприятия и лица, които ги издават с цел да увеличат собствените си капитали. На свой ред фондовоемисионните банки продават така закупените от тях ценни книжа на трети лица, обикновено на широката публика, която се стреми да пласира спестяванията си в акции и облигации. Печалбите на фондовоемисионните банки се образуват от разликата в курса, по който те купуват и впоследствие продават ценните книжа. Накрай, към категорията на банките за краткосрочен кредит фигурират чисто *депозитните банки* и *банкнотноемисионните банки*. Разликата в тях се крие предимно в пасива, защото докато частнодепозитните банки приемат влогове, банкнотноемисионните банки не само, че не приемат влогове, но свръх това издават и банкноти, представляващи задължения на виждане на банката. В актива на тези два вида банки фигурират: *сконтовата операция*, представляваща предсрочна покупка на менителници с приспадане на лихвите за времето до падежа на менителницата; различни видове краткосрочни заеми, обезпечени било с поръчителство, било с различни движими вещи; и заеми по текуща сметка, при които длъжникът е свободен да използва сумата на части. Сконтовата операция, както ще видим по-нататък в изложението, е от голямо значение за банкнотноемисионните банки, когато последните са същевременно и централни банки, защото чрез тях те могат пряко да въздействат върху кредитната дейност на другите банки.

6. Банкови системи. При разглеждането на кредитния пазар ние установихме, че взаимодействието между търсенето и предлагането на свободна покупателна сила поставя както самите участници в кредитния оборот, така и сключваните от тях кре-

дитни сделки, в една обща система на взаимодействие, благодарение на която всички условия, които характеризират отделните сделки, и особено лихвите, се стремят да се изравнят и да се уеднаквят под влиянието на горното взаимодействие. Ясно е следователно, че наличността на голям брой банки в дадена територия, действащи като напълно отделни, или самостоятелни стопански кредитни предприятия, не само че не представлява известен елемент на анархия в кредитния пазар, но, напротив, чрез взаимодействието между кредитната деятелност на тези отделни банки допринася за осъществяването на известен ред, който обезпечава в края на краищата приблизително еднакви условия за предложителите и търсителите на кредити. Отделните банки, макар и да действат като конкурентни посреднически институти в кредитния пазар, се намират в известна връзка помежду си, образувайки една цяла система от кредитни предприятия, която ние можем да наречем *банкова система*. Съществуват наистина различни видове банкови системи, но през последните няколко десетилетия се наблюдава една тенденция за различните национални банкови системи да се приближават и наподобяват по своята структура именно английската банкова система, която представлява прототипът на съвременните банкови системи.

Банковите системи обикновено се състоят от три отделни части: а) централната банка, която обикновено е същевременно и единствената емисионна банка в държавата; б) депозитните банки, понякога наричани „търговски банки“, които се явяват като посредници между предложителите и търсителите на кредити; и в) други странични или спомагателни институти, чиято дейност се ограничава в сключването на някои специални видове кредитни сделки и към които за целите на нашето изложение ние можем да включим фондовите борси и уравнителните камари. Ние вече видяхме, че основната разлика между кредитната дейност на централните банки и на депозитните банки се свежда до мотивите на тяхната дейност: докато депозитните банки се стремят да реализират по възможност една по-голяма печалба, централните банки, чиято главна задача е да регулират паричното обращение, често пъти жертват своите преки интереси като стопански предприятия за благото на цялата банкова система и чрез нея за благото на народното стопанство. Депозитните или търговски банки, макар че се намират в конкурентни отношения, са често пъти свързани помежду си чрез преки кредитни отношения: известни по-малки банки могат да държат част от резервите си на влог при някоя по-голяма банка, чрез която те фактически кредитират по-голямата банка; и известни по-големи банки могат на свой ред да кредитират някои по-малки банки чрез отпускането на краткосрочни заеми на тези банки. И едните, и другите обаче в края на краищата държат по-голямата част от резервите си в централната банка, която, както вече видяхме, представлява всъщност една банка на банките, понеже обикновено не встъпва в преки кредитни отношения с отделни физически или юридически лица. Естествено, когато някоя по-малка банка държи резервите си на влог при някоя по-голяма банка, то именно последната, чрез внасяне на резервите си на влог при централната банка, всъщност внася по косвен начин и част от резервите на малката банка в централната банка.

В своята ежедневна кредитна дейност отделните депозитни или търговски банки се намират постоянно в положението едновременно на кредитори и на дебитори един спрямо друг. Лицата, които притежават влогови сметки в тези банки и имат право да теглят суми срещу тях, например чрез чекове, постоянно издават чекове срещу своите банки в полза на трети лица, които невинаги държат спестяванията си именно

в онези банки, срещу които са издадени чековете. Така дадена банка установява, че в течение на един работен ден срещу нея са били издадени чекове за определена сума, докато същевременно нейни клиенти са представили в нея чекове за осребряване, издадени до други банки и получени от тях в качеството им на кредитори спрямо лицата, издали чековете. Всички подобни чекове се събират от банките, в които са представени за осребряване, и се отнасят от чиновници на съответните банки в едно учреждение, което се нарича *уравнителна камара*, в което чиновниците на различните банки, в които са били представени чекове за осребряване, издадени срещу други банки, предявяват искания за съответните суми срещу чиновниците на другите банки; последните обаче също предявяват искания за по-големи или по-малки суми срещу чиновниците на първите банки в зависимост от сумата на притежаваните от тях чекове, издадени срещу първите банки. По този начин чиновниците на различните банки имат възможност да изравнят вземанията си и да уредят задълженията си, без да става нужда да се плащат известни суми в брой – защото, общо взето, чековете, издадени срещу някоя банка, обикновено се равняват по стойност на чековете, издадени в полза на същата банка. Ако обаче се установи, че дадена банка остава длъжник към някоя друга банка за определена сума, пак не става нужда да се броят суми в брой, защото представителят на банката-длъжник ще издаде един чек до централната банка, в която всички банки поддържат известни резерви под формата на влогове, в полза на банката-кредитор; и централната банка само ще отметне съответната сума в книгите си от сметката на банката-длъжник в полза на сметката на банката-кредитор. Така се извършва изравняването на вземанията и на задълженията на отделните банки помежду им и затова въпросното учреждение, в което се извършва това изравняване, се нарича уравнителна камара. Софийската уравнителна камара се намира при Българска народна банка и е била създадена през 1924 г. с участието на 18 големи софийски банки и неколцина частни банкери.

Едно друго важно учреждение в кредитния пазар представлява онова специално тържище на капиталовия пазар, което се нарича *фондова борса* и в което се извършват покупко-продажби на различни дългосрочни ценни книжа, например облигации от разните държавни заеми, привилегировани акции или обикновени акции на стопански предприятия с формата на акционерни дружества. Фондовите борси представляват важен елемент в банковата система на дадена държана, макар че те самите не представляват банкови институти, а само специални места, определени за тържища на дългосрочни ценни книжа. Отделните депозитни банки, по подобие на всяко отделно физическо или юридическо лице, могат да облекат част от притежаваните от тях средства в дългосрочни ценни книжа; и те ще прибегнат до услугите на нарочни посредници във фондовите борси за покупката на подобни ценни книжа. Естествено, ако след време една или друга банка желаят да продадат част от притежаваните от тях ценни книжа, за да използват получените при продажбата суми за отпускане на заеми на стопански деятели, те също ще прибягнат до услугите на посредниците във фондовите борси, чиято задача е да посредничат при уреждане на сделки между предложители и търсители на дългосрочни ценни книжа. Същевременно обаче и самата централна банка, която съхранява част от резервите на депозитните банки, би могла да се яви на фондовата борса било като продавач, било като купувач на ценни книжа, и с това да въздейства върху курсовете на ценните книжа и следователно върху по-нататъшното търсене и предлагане на такива ценни книжа.

Ние вече имахме случай да разгледаме значението на операциите на централната емисионна банка на свободния пазар за развитието на паричното обращение и сега само подчертаваме обстоятелството, че фондовите борси представляват онзи общ пазар, в който се срещат като купувачи и продавачи не само отделни капиталисти, но също така отделните банки и самата централна банка.

Банковите системи естествено се различават значително от една държава в друга държава, в зависимост от специфичната структура на съответното народно стопанство, от наличността и степента на развитие на паричния пазар и на специален пазар за търговски ефекти и пр. Общо взето обаче, ние различаваме две различни банкови системи: а) системата на *отделни самостоятелни банки*, която исторически е първата банкова система и при която голям брой сравнително малки и напълно самостоятелни банки действат като посредници между предложителите и търсителите на свободна покупателна сила; и б) системата на *клонови банки*, която исторически е произлязла от системата на отделните самостоятелни банки и при която няколко едри банки монополизират почти цялата банкова работа в дадено народно стопанство посредством откриването на многобройни свои клонове в столицата и провинцията. Към първата система спадат примерно банковите системи на Съединените щати, Индия и още няколко други държави, а към втората система спадат, на първо място, банковите системи на Англия и Германия и, в по-малка степен, на голям брой други държави. При системата на отделните самостоятелни банки по-малките банки държат резервите си в по-големите банки, с които влизат в „*кореспондентски отношения*“ – за прехвърляния на суми от един център в друг, за поддържането на част от резервите в една от кореспондентските банки и евентуално за получаване на кредити от по-голямата кореспондентска банка. При втората система, т.е. при системата на клоновите банки, ръководството на банките се извършва от централното управление, в което клоновите банки поддържат своите резерви, или излишъци, и чрез което те получават необходимите им кредити. От почти всяка гледна точка по-съвършена се явява системата на клоновите банки, при която са възможни известни икономии в общите разходи и по-голяма специализация на труда на банковите служители; и при които става едно по-правилно географско разпределение на рисковете, свързани с банковата дейност.

Глава VII. КОЛИЧЕСТВО НА БАНКОВИТЕ ПАРИ

1. Обикновени и банкови пари. Ако дадено лице държи спестяванията си под формата на парични единици в своя дом, то би било в състояние да използва покупателната сила, изразена в количеството на спестената сума, за задоволяване на известни свои потребности по най-непосредствен начин – като употреби част от тази сума за заплащане на благата и услугите, които желае да си достави в замяна на отстъпената от него покупателна сила. Ако същото лице обаче депозира спестяванията си на влог в някоя банка и следователно получи правото да издава чекове срещу банката до размера на притежавания от него влог, въпросното лице съвсем не се лишава от възможността да използва непосредствено притежаваната от него покупателна сила за задоволяване на потребностите си: занапред то ще се разплаща посредством чекове, а не в брой. Естествено горният притежател на чекова книжка не ще издава чекове срещу съвсем дребни покупки, защото продавачката на билета за кинопредставления или трамвайният кондуктор ще откажат да приемат неговите чекове и ще настояват за плащане в брой. Обаче съвсем друго би било отношението например на

наемодателя на нашия притежател на чекова книжка: той ще бъде доволен да получи наема си било „в брой“, било под формата на чек за съответната сума. В първия случай, т.е. когато получава наема в брой, собственикът на помещението може да задържи сумата в себе си с цел да я използва за своите текущи дребни плащания; но ако вече притежава в себе си сума, достатъчно голяма да обезпечи неговите текущи дребни плащания, наемодателят вероятно ще остави на влог в своята банка получената срещу наема сума. Във втория случай, т.е. когато наемателят изплаща наема чрез чек, издаден в полза на наемодателя и адресиран до банката на наемателя, наемодателят пак ще се яви пред гишетата на своята банка и ще помоли съответния чиновник да приеме чека и да завери неговата влогова сметка със съответната сума. Тези операции ни са добре известни във връзка с изучаването на кредитните документи и на действията на уравнителната камара.

Явно е следователно, че покупателната сила, която даден индивид притежава под формата на влог в някоя банка, срещу която може да издава чекове до размера на притежавания от него влог в някоя банка, представлява на общо основание също такава покупателна сила, каквато представлява и една съответно голяма сума в обикновени пари. В разлика от обикновените пари, в смисъл на паричните знаци, които служат като законно общо разменно средство, ние можем да определим влоговете, въз основа на които може да се издават чекове чрез банката, съхраняваща влога, като *банкови пари*. Обикновените пари се използват предимно за по-дребни плащания, докато банковите пари се използват предимно за по-едри плащания. Стопанският предприемател може да изплати надниците на своите работници чрез обикновени пари, но той вероятно ще изплати задълженията си към своя доставчик на сурови материали в банкови пари, като тегли чек срещу банката, в която има суми на влог. Не трябва да се мисли обаче, че издаването на чекове е възможно само в случаите, когато притежателят на чекова книжка притежава същевременно и един по-голям или по-малък влог в банката, срещу която издава чека. Напротив, притежанието на известен влог не е единственият начин за издаване на чекове срещу някоя банка, защото притежаването на определен *кредит* при банката означава същата възможност за притежателя на чекова книжка да издава чекове срещу въпросната банка до размера на неговия кредит. Въпросът ще стане по-ясен, когато си представим въпросната процедура по отпускането на известен паричен заем от страна на някоя банка в полза на даден клиент на банката: банката „открива кредит“ на своя клиент до определен размер и поставя кредита на разположение на клиента – последният може да оползотвори кредита наведнъж и изцяло, като изтегли и брои цялата сума на разрешения му кредит, или, напротив, да го използва на части, в зависимост от пораждането на нуждите, за които е бил получен въпросният кредит. Важното е, че клиентът, ползващ се с известен кредит при папката, може да издава чекове срещу същата банка до размера на неговия кредит, който фактически представлява един временен влог на длъжника, макар че длъжникът не е депозирал никакви суми в банката.

Така стигаме до заключението, че когато една банка отпуска известен паричен заем на свой клиент, като му определя известен кредит и му разрешава да издава чекове срещу банката до размера на въпросния кредит, тя фактически *създава* нови влогове, въз основа на които притежателят на чекова книжка може да издава чекове срещу банката в своя полза или в полза на трети лица. От техническо гледище тези новосъздадени влогове съвсем не са влогове, защото банковият клиент не е депози-

рал някаква парична сума в банката под формата на влог, а, напротив, възнамерява да изтегли някаква сума от банката, която последната му отпуска под формата на аванс или заем. Фактически обаче получателят на известен кредит от дадена банка се намира в същото положение на пазара, в което се намира и притежателят на един *действителен* влог в банката – и двамата имат право да издават чекове срещу банката до определен размер, т.е. до размера на разрешения кредит на длъжника на банката, съответно до размера на притежавания влог от кредитора на банката. И понеже банковите пари са също така пари, както и обикновените пари (монети, книжни пари и пр.), съвсем очевидно е, че банките всъщност създават пари, когато разрешават кредити на своите клиенти, т.е. когато отпускат заеми на клиентите си. Количеството на банковите пари следователно представлява също такъв интерес за нас, както и количеството на обикновените пари, издавани от емисионната банка или от някое друго учреждение, специално натоварено за целта от държавата. Даже в България, гдето използването на чека като платежно средство не е още достатъчно разпространено, количеството на банковите пари е от твърде голямо значение: до преди избухването на Втората световна война количеството на банковите пари бе неколкократно по-голямо, отколкото количеството на монетите и книжните пари в обращение. В Англия например количеството на банкнотите в обращение представлява само една пета част от общото количество на влоговете, срещу които е разрешено да се издават чекове, а в Съединените щати пропорцията е още по-висока – приблизително 1 към 10 в полза на влоговете. При това положение ние трябва да посветим настоящата глава от изложението на изучаването на начина, по който се определя *количеството* на банковите пари. Следващата глава от изложението ще бъде на свой ред посветена на начина, чрез който се *регулира* количеството на банковите пари.

2. Отношение между резервите и влоговете. Направеният по-горе анализ ни води наново към откритието на исторически прочутата Амстердамска банка, в смисъл че известна свободна покупателна сила, прехвърлена от нейния притежател към някоя банка под формата на влог, може да бъде използвана двояко като банкови пари: както чрез издаване на чекове от страна на лицето, направило съответния влог, така и чрез издаването на чекове от страна лицето, получило известен кредит от страна на банката *въз основа* на първоначалния влог. Явно е, че банката като посредническо предприятие на кредитния пазар може да снабдява търсителите на кредити, т.е. на свободна покупателна сила, *само във и до размера* на влоговете, които предложителите на свободна покупателна сила правят в банката. Същевременно обаче е напълно очевидно, че ако дадено лице направи известен влог в някоя банка, това лице разчита, че може във всеки момент да превърне част от същия влог в обикновени пари, от което следва, че банката трябва по необходимост да държи известни резерви под формата на обикновени пари срещу влога на въпросното лице. С други думи, банката не ще бъде в състояние да използва влога в *пълен* размер за отпускане на заеми – една част от първоначалния влог трябва да бъде оставен настрана като резерва в обикновени пари с цел да бъдат задоволени евентуалните нужди на притежателя на влога от обикновени пари. Поради редица съображения обаче банките държат като резерви в обикновени пари само една малка част сумата на първоначалния влог. Така например може с основание да се предполага, че вложителят не ще използва в скоро време цялата сума на направения от него влог – той вероятно ще се отнася към по-голямата част от влога си като към „неприкосновен запас“, представляващ „бели пари

за черни дни“. На второ място, твърде вероятно е, че вложителят ще използва част от влога си както за дребни, така и за по-едри плащания – а при по-едрите плащания той може да си послужи с издаване на чекове срещу банката. Независимо от това, дали лицата, в чиято полза са издадени чековете, са клиенти на същата или на някоя друга банка, все пак банката, срещу която са издадени чековете, ще реализира известна икономия в употребата на обикновени пари – било чрез прехвърляния на суми по сметката на своите клиенти, било чрез изравнение на сметките си с другите банки в уравнителната камара. Общо взето, следователно, банките са в състояние да поддържат в обикновени пари като резерви срещу влоговете една сравнително малка част от общата сума на приетите от тях влогове.

Всъщност резервите на банките не се състоят изцяло в обикновени пари, т.е. в монети, банкноти или книжни пари, защото банките могат на свой ред да държат част от резервите си под формата на влог при централната банка; а влоговете на банките при централната банка, както вече знаем, представляват, от гледището на отделните банки, авоари и обикновени пари – те могат във всеки момент да изтеглят „в брой“ част от влоговете си при централната банка. В случая следователно е налице една нова икономия в употребата на обикновени пари, понеже само част от *разполагаемите средства* на банките представляват авоари в монети, банкноти и книжни пари, а другата част представлява влог при централната банка. Отношението между „касовата наличност“ и авоарът на банките под формата на влог при централната банка не представлява особен интерес; от много по-голямо значение е отношението между общата сума на резервите, от една страна, и общата сума на влоговете, от друга страна. Това отношение е различно при различните видове банкови системи: в известни случаи то се определя чрез закон, докато в други случаи то се определя от опита и традицията. Така например в Съединените щати банките са задължени да поддържат резерв в размер на 10% от общата сума на *влоговете на виждане*, срещу които е позволено да се издават чекове, и само в размер на 3% от общата сума на *срочните влогове*, срещу които въобще не може да се издават чекове или издаването на чекове става само с предизвестие от един месец. В Англия размерът на резервите не се определя по законодателен път и зависи на практика от усмотрението на лицата, които ръководят големите акционерни банки. Фактически от дълги години насам банките в Англия поддържат по силата на традицията резерви в размер на 10% от общата сума на влоговете. С нарочен закон за защита на спестовните влогове в България (1931 г.) частните банки се задължават да поддържат за ликвидност една сума, равна на 5% от общата сума на търговските и спестовните влогове в пари, портфейл или ценни книжа на разполагаем влог при Българската народна банка, и всички частни банки са длъжни да държат преки гаранции за спестовните влогове, блокирани по специална сметка в Българската народна банка в разполагаеми средства, в размер на 10% от сумата на приетите влогове. Подобни законодателни разпоредби съществуват в много други държави.

Не трябва обаче да се предполага, че във въпросните „пропорции“, или отношения между сумата на влоговете и сумата на резервите, се крие някаква магическа сила, която обезпечава ликвидността на влоговете, или способността на банките да изплащат в брой всички тегления на суми по влоговите сметки на клиентите. Ръководителят на отделната банка следи ежедневно какви суми постъпват в брой и какви суми се изплащат в брой от гишетата на банката. При нормални условия

може да се предполага, че сумите на постъпленията ще бъдат приблизително равни на сумите на плащанията. Ако обаче поради една или друга причина, сумите на постъпленията в брой остават трайно под равнището на сумите за плащанията в брой, резервите на банката в *обикновени* пари ще започнат бързо да се изчерпват. При това положение ръководителят на банката ще бъде принуден да изтегли част от влога на банката при централната банка и да попълни касовата си наличност. Междувременно обаче отношението между количеството на резервите (касова наличност плюс влог при централната банка) и количеството на влоговете може да спадне до или даже под минималния размер, определен по закон или усвоен по традиция. В подобен случай единствената възможност, която се открива пред ръководителя на банката, е да преустанови временно отпускането на нови заеми с цел да попълни резервите в обикновени пари и авоар под формата на влог при централната банка. Оттук обаче следва, че отпускането на нови заеми е в зависимост между друго и от отношението между резервите и общата сума на влоговете, приети в банката. Това представлява едно важно откритие за нас, чието значение тепърва ще разгледаме. В момента е достатъчно да подчертаем обстоятелството, че докато ръководителят на банката не може да предизвика едно увеличение или намаление в количеството на *действителните* влогове, приети в банката, той може да ускорява или да забавя *темпото* на кредитораздаването, т.е. на отпускането на нови заеми от страна на банката.

3. Резервите и банковите кредити. Ако създаването на нови кредити от страна на отделната банка е в зависимост от величината на резервите и, по-специално, от отношението на резервите към общата сума на влоговете, следва поне на пръв поглед, че всяка операция, която увеличава количеството на резервите на банката, способства за разширение на обема на банковите кредити, т.е. на количеството на заемите, които банката отпуска на своите клиенти. Резервите на банката в обикновени пари и влогове в други банки, включително в централната банка, могат да се увеличат по следните два начина: когато някой длъжник на банката извършва частично или цялостно изплащане на дължимата сума, и когато някой кредитор на банката увеличава количеството на своя влог или открива нов влог в банката. В първия случай обаче общата сума на *актива* на банката не се увеличава, защото при частичното или пълното изплащане на един заем изчезва един *лихвоносен* актив, който се превръща в един *безлихвен* актив под формата на резерви в обикновени пари или влог при централната банка, върху който последната обикновено не плаща лихви. Във втория случай обаче общата сума на актива се увеличава, защото срещу увеличението на влоговете в пасива на банковия баланс се явява едно съответно увеличение на резервите (разполагаемите средства) в актива на баланса. Когато резервите на банката са нараснали вследствие частичното или пълното изплащане на известен дълг от страна на длъжник на банката, ръководителят на банката ще вземе мерки за превръщането на част от увеличените резерви в нов лихвоносен актив – чрез отпускането например на един нов заем. В противния случай увеличението в количеството на резервите на банката ще предизвика едно отклонение от установената пропорция между количеството на резервите и количеството на влоговете, а подобно отклонение от установената пропорция ще се отрази неблагоприятно върху печалбите на банката, намалявайки частта на лихвоносните ù активи за сметка на едно съответно увеличение в нейните безлихвени активи.

Когато резервите на банката нарастват вследствие увеличението на влоговете, пропорцията между резервите и влоговете нараства съответно. Ако примерно една банка притежава влогове за сто милиона лева и работи с едно отношение от 1 към 10 между резервите и влоговете, то тя ще поддържа резерви в размер на 10 милиона лева срещу влоговете, възлизащи на 100 милиона лева. Ако общата сума на влоговете във въпросната банка нарасне поради една или друга причина с 20 милиона лева – от 100 милиона лева на 120 милиона лева, в актива на банковия баланс ще се яви една съответна по размер промяна: сумата на резервите на банката ще нарасне от 10 милиона лева на 30 милиона лева, или в размер на настъпилото увлечение в общата сума на влоговете. При новото положение обаче установеното отношение от 1 към 10 между количеството на резервите и количеството на влоговете ще се наруши, защото влоговете вече възлизат на 120 милиона лева, а резервите възлизат на 30 милиона лева: пропорцията между резервите и влоговете е нараствала от 1 към 10 на 1 към 4, или 2.5 към 10. С други думи, безлихвените активи на банката са нараснали вследствие на абсолютното и относително увеличение в количеството на резервите. Банката обаче представлява едно стопанско предприятие, което работи за печалба и което следователно не може да допусне едно трайно увеличение в частта на нейните безлихвени активи: ръководителят на банката ще положи усилия да превърне част от излишните резерви наново в лихвоносни активи и чрез това да възстанови предишното отношение от 1 към 10 между количеството на резервите и количеството на влоговете. Явно е, че ръководителят на банката трябва да *пласира* част от увеличените резерви било чрез отпускането на един нов заем, било чрез покупката на дългосрочни ценни книжа от свободния пазар.

От друга страна обаче, ако целта на ръководителя на банката е да възстанови предишното отношение от 1 към 10 между количеството на резервите и количеството на влоговете, той не ще може да използва пълния размер на настъпилото увеличение в количеството на влоговете за отпускане на нови заеми или за покупката на ценни книжа. Увеличението в общото количество на влоговете в горния пример бе в размер на 20 милиона лева: сумата на влоговете показваше увеличение от 100 милиона лева на 120 милиона лева. Ако ръководителят на банката използва пълния размер на увеличението на влоговете – 20 милиона лева – за отпускането например на нови заеми, то количеството на резервите ще се намали с 20 милиона лева след отпускането на заемите и резервите следователно ще спаднат от 30 милиона лева на 10 милиона лева. От друга страна обаче, отпускането на нови наеми за 20 милиона лева с нищо не накърнява общата сума на влоговете, която след увеличението възлиза на 120 милиона лева. Количеството на резервите обаче възлиза вече само на 10 милиона лева, защото останалите 20 милиона лева от резервите са били използвани за отпускането на нови заеми. При това новосъздадено положение отношението между количеството на резервите и количеството на влоговете ще бъде 10 към 120, или 1 към 12, докато предишното отношение възлизаше на 1 към 10. Следователно, за да може да възстанови първоначалното отношение между количеството на влоговете и количеството на резервите, банковият ръководител не трябва да използва пълния размер на увеличението на влоговете за отпускане на нови заеми, а само една част от това увеличение. Понеже обичайното отношение между количеството на резервите и количеството на влоговете възлиза на 1 към 10 и понеже увеличението в количеството на влоговете е в размер на 20 милиона лева, следва, че ръководителят

на банката ще трябва да използва само 9/10 от сумата на увеличението във влоговете за отпускане на нови заеми (или 18 милиона лева), като остави останалата 1/10 част (или два милиона лева) за увеличение на самите резерви. При това положение общото количество на влоговете ще възлезе на 120 милиона лева, а количеството на резервите – на 12 милиона лева, чрез което ще се възстанови и предишното, или обичайно отношение между количеството на резервите и количеството на влоговете, а именно 1 към 10, защото 12 към 120 е тъй както едно е към десет.

Следователно ние идваме наново до заключението, че когато дадена банка работи при строго определено отношение между количеството на влоговете и количеството на резервите, общото количество на банковите кредити (пласменти в заеми и ценни книжа) зависи от величината на резервите на банката, която на свой ред зависи от величината на влоговете, приети в банката. Една отделна банка не може да отпуска заеми или да пласира средствата си в ценни книжа, без да държи сметка за величината на резервите си, и тя не може да променя количеството на резервите, без да държи сметка за количеството на влоговете. На пръв поглед следователно банката, бидейки посредник на кредитния пазар между предложителите и търсителите на свободна покупателна сила, може да предлага свободна покупателна сила, т.е. да отпуска заеми само до размера на приетите от нея влогове, и то не до пълния размер на приетите от нея влогове, а само до размера на част от направените в банката влогове – другата, и безспорно по-малка част от тези влогове трябва да бъде държана под формата на резерви и обикновени пари или влогове в някоя друга банка, най-често при самата централна банка. Ако отношението между количеството на резервите и количеството на влоговете, с което работи банката, възлиза на 1 към 10, то банката може да използва само до 90% от приетите в нея влогове за отпускане на нови заеми или за покупката на ценни книжа; останалите 10% от влоговете трябва да бъдат използвани като резерви за посрещане на всички тегления на суми в брой било срещу приетите от нея влогове, било срещу отпуснатите от нея заеми. Нашето *предварително* заключение следователно ще гласи, че отделната банка не е в състояние да „създава“ нови количества банкови пари освен в случаите, когато резервите на банката се увеличат вследствие на известно увеличение в приетите от нея действителни влогове. Това заключение обаче, както ще видим непосредствено по-долу, е малко прибързано, защото ние още не сме разгледали *въздействието* на самите заеми, които банките отпускат, върху количеството на техните резерви.

4. „Създаването“ на нови банкови кредити. Когато една банка приема определена парична сума на влог от някой свой клиент, тя остава сравнително пасивна при създаването на новия влог; когато обаче банката разрешава известен кредит на някой свой клиент, който може да бъде използван за тегленето на чекове, банката активно *създава* този, така да се каже, нов влог. Да предположим сега, че въпросната банка е единственото кредитно учреждение в даден център, действайки като посредник между предложителите и търсителите на свободна покупателна сила. При това положение темпото, с което банката „пасивно“ създава нови влогове, ще зависи отчасти от темпото, с което тя „активно“ създава нови влогове под формата на разрешени кредити. С други думи, количеството на набираните средства в банката под формата на действителни влогове ще зависи отчасти от количеството на пласментите на банката в кредити и ценни книжа. Ако например банката е отпуснала един нов заем на дадено лице, при изразходване на заема последното ще извърши извест-

ни плащания и към такива лица, които притежават влогови сметки в банката. Тези лица на свой ред ще внесат част от така получените суми на влог в банката, с което общото количество на влоговете във въпросната банка ще се увеличи. Явно обаче, че това увеличение в общото количество на влоговете се дължи отчасти на „активно“ създадения в един по-раншен момент влог от самата банка чрез откриването на кредит на споменатия вече длъжник. С други думи, когато една банка отпуска заеми на своите клиенти, тя може с право да очаква, че част от средствата, които нейният длъжник ще изтегли за посрещане на нуждите си, ще се завърнат в близкото бъдеще наново в банката под формата на нови действителни влогове. Естествено банковият ръководител съвсем не ще бъде в състояние да различи тези нови влогове от други нови влогове, които са плод на спестяванията на отделните индивиди и които нямат пряка връзка със заемите, отпуснати от банката на нейните клиенти: за ръководителя на банката всички парични суми, внесени на влог в банката, представляват на общо основание нови действителни влогове, явяващи се като резултат на текуща спестовност или като временно излишни оборотни средства на стопанските деятели.

В горния случай ние предположихме, че банката, която отпуска заемите, чрез които се създават нови действителни влогове, е единственото кредитно учреждение в даден център. Нашите заключения обаче не ще се променят, ако ние предположим, че във въпросния център съществува не една, а няколко банки. Всяка една от тези банки, отпускайки заеми на своите клиенти, може да разчита, че част от средствата, изтеглени от нейните длъжници, ще се върнат наново в касите на банката под формата на нови действителни влогове. Защото ако длъжникът на първата банка изразходва заема за плащания спрямо лица, които притежават влогови сметки в останалите банки, резервите на същите банки ще бъдат увеличени в почти същия размер, в който резервите на първата банка ще бъдат намалени вследствие на отпуснатия заем; и по аналогия резервите на първата банка ще се увеличат до известна степен вследствие на заемите, отпуснати от всички останали банки. Размерът, в който резервите на първата банка ще се увеличат вследствие на раздаването на заеми от останалите банки в дадения център, ще зависи от сравнителната величина на общото количество на влоговете на първата и на всички останали банки, защото количеството на влоговете в дадена банка представлява добър указател за нейното сравнително участие в общия оборот на кредитния пазар. Ако примерно количеството на влоговете в първата банка е приблизително равно на количеството на влоговете във всички останали банки, и ако *всички* суми, които банките отпускат в заем на клиентите си, се връщат наново в касите на банките под формата на нови влогове, то кръгло половината от количеството на заемите, отпуснати от останалите банки, ще се върне в касата на първата банка под формата на нови действителни влогове.

Естествено не всички суми, които банките отпускат в заем на своите клиенти, се връщат наново в касите на банките под формата на нови действителни влогове. Част от тези суми остават трайно в обращение във връзка с увеличените обороти, предизвикани от изразходването на получените заеми от банките. Другата част от въпросните суми обаче ще се върне в касите на различните банки под формата на нови влогове или евентуално с цел за изплащане на съществуващи задължения от страна на стопанските деятели към самите банки. И в двата случая обаче банките ще установяват, че количеството на техните резерви се увеличава вследствие на прилива на нови средства; увеличението в количеството на резервите ще предизвика известна

промяна в установената пропорция между количеството на влоговете и количеството на резервите; и за възстановяване на тази пропорция ще бъде необходимо за банките да разширят наново своите пласменти в кредити и ценни книжа. Но всяко понататъшно разширение в количеството на пласментите на банките в кредити и ценни книжа ще предизвика ново увеличение в количеството на приетите от тях влогове, вследствие на което пропорцията между количеството на влоговете и количеството на резервите ще бъде наново нарушена – нещо, което ще наложи едно ново разширение в количеството на пласментите на банките в кредити и ценни книжа, и т.н. и т.н. Явно е следователно, че отпускането на заеми от банките води до известно увеличение в количеството на влоговете, което става на свой ред причина за *създаването* на нови кредити от страна на банките. Това заключение е донякъде смущаващо, защото то ни подсказва, че количеството на „банковите пари“ може да се увеличава или да се намалява по един твърде случаен или автоматичен начин, а не като резултат на една предварително поставена цел от страна на ръководителите на отделните банки. Понеже въпросът е от изключителна важност, ние трябва да разгледаме по-обстойно самия процес на разширение или на намаление в количеството на банковия кредит.

5. Разширение и свиване на кредита. Нека да предположим, че в даден център съществуват няколко отделни банки, които работят при строго определена пропорция между количеството на влоговете и количеството на резервите. Да предположим, на второ място, че една от въпросните банки получи някакъв нов влог, който увеличава с даден размер *както* общата сума на влоговете в банката, *така* и сумата на нейните резерви. Ясно е, че отношението между количеството на влоговете и количеството на резервите ще бъде нарушено, в смисъл че количеството на резервите ще представлява един по-голям от установения процент спрямо количеството на влоговете. При това положение, както вече видяхме, ръководителят на банката ще бъде принуден да пласира част от резервите на банката в едни или други лихвоносни активи – например да увеличи количеството на отпуснатите заеми, възстановявайки по този начин предишното отношение между количеството на влоговете и количеството на резервите. Една част от отпуснатите средства под формата на нови заеми естествено ще остане в обращение, а друга част ще се върне наново в касите не само на въпросната банка, но и в касите на всички останали банки под формата на нови влогове. Останалите банки ще бъдат рано или късно принудени да последват примера на първата банка и да увеличат количеството на отпуснатите заеми – с цел да възстановят предишното отношение между количеството на влоговете и количеството на резервите си, нарушено вследствие прилива на нови влогове поради разширената кредитна дейност на първата банка. Този процес впрочем ни е достатъчно ясен вече, но ние в случая подчертаваме обстоятелството, че всички останали банки ще трябва *по необходимост* да следват примера на въпросната първа банка и да увеличат количеството на отпуснатите от тях заеми; защото в противния случай тези банки ще трябва да работят занапред при една по-висока пропорция между количеството на влоговете и количеството на резервите, а това очевидно ограничава възможностите за реализиране на по-големи печалби поради поддържането на прекомерно големи резерви под формата на касова наличност и безлихвени влогове в централната банка.

Тъй както една банка, започнала известен процес на кредитно разширение, автоматично въвлича и всички останали банки в този процес, така също и една бан-

ка, започнала един процес на кредитно стеснение, автоматично ще въвлече всички останали банки в този процес на свиване на кредита. Да предположим, че една от банките трябва да изплати някакъв значителен влог и че този влог не ще се върне в скоро време в банковата система като нов влог в същата или някоя друга банка. Явно е, че с изплащането на влога от страна на първата банка настъпва едно съответно по размер намаление в количеството на резервите на банките. С това обаче се нарушава установената пропорция между количеството на влоговете и количеството на резервите на банката, в смисъл че количеството на резервите е не само абсолютно, но и *относително* по-малко, отколкото преди изтеглянето на въпросния влог. При това положение банката ще трябва в най-скоро време да възстанови предишното отношение между количеството на влоговете и количеството на резервите – като попълни резервите си с нови средства под формата на обикновени пари или влог при централната банка. Попълването на резервите обаче предполага един временен превес на ежедневните постъпления спрямо ежедневните изплащания от касите на банката; и подобен временен превес на постъпленията спрямо изплащанията може да се обезпечи от страна на ръководителя на банката чрез едно *съзнателно* ограничаване на количеството на отпусканите нови заеми, а понякога и чрез съзнателното и предсрочно ликвидиране на част от отпуснатите заеми от банката. С други думи, въпросната банка ще бъде принудена вследствие на изтеглянето на споменатия значителен влог да пристъпи към един процес на кредитно стеснение, или свиване на кредита, т.е. към един обратен процес на кредитното разширение.

Когато въпросната банка прибегне до ограничаване на кредитораздаването, част от нейните клиенти ще се насочат по необходимост към другите банки с цел да използват кредитните услуги на тези банки. Ако въпросните банки удовлетворят търсителите на кредити чрез отпускането на нови заеми, количеството на техните резерви ще бъде съответно намалено. Част от средствата, получени в заем от лица, прибегнали до кредитните услуги на другите банки, ще се върнат наново в касите на тези банки, включително и в касите на първата банка, която трябва по необходимост да ограничава кредитораздаването с цел да попълни резервите си. В стремежа да попълни резервите си обаче първата банка ще задържи като резерви средствата, които тя получава под формата на нови влогове вследствие на по-засилената кредитна дейност на останалите банки. Така част от резервите на останалите банки фактически ще преминат към резервите на първата банка, която все още се намира в процес на свиване на кредита – до пълното възстановяване на нейните резерви. С намалението на резервите на останалите банки обаче последните ще установят, че отношението между количеството на техните влогове и количеството на техните резерви е нарушено в смисъл на известно абсолютно и *относително* намаление в количеството на резервите. Те ще бъдат принудени следователно да действат по начин, че да попълнят резервите си във възможния най-кратък срок – чрез временно ограничаване на отпускането на нови заеми и при известни обстоятелства чрез искания за предсрочни изплащания на отпуснати в миналото заеми на техни клиенти. С други думи, всички останали банки ще бъдат рано или късно *принудени* да последват примера на първата банка и да пристъпят към ограничаване на кредитораздаването; и самият процес на кредитно стеснение ще се яви като резултат на първоначалното изплащане на един значителен влог от страна на първата банка – при условие, разбира се, че изтеглените средства не са били междувременно върнати в банковата система под формата на нов влог.

Така неусетно стигаме до заключението, че изтеглянето на известни средства под формата на обикновени пари (монети, банкноти или книжни пари) от банковата система предизвиква една тенденция към ограничаване на кредитораздаването от страна на банките; и че вмъкването на известни средства под формата на обикновени пари в банковата система предизвиква един процес на кредитно разширение от страна на всички банки, включени във въпросната банкова система. Нещо повече – вмъкването на определено количество от монети, банкноти или книжни пари в банковата система под формата на един нов влог, увеличаващ както абсолютно, така и относително количеството на резервите на една или друга банка, предизвиква един процес на кредитно разширение, или на „създаване“ на нови кредитни от страна на банките *в много по-голям размер, отколкото размера на първоначалния влог*; защото заемите, които една банка отпуска на своите клиенти, представляват на свой ред основата, върху която други банки „създават“ нови кредити и нови влогове в полза на трети лица. Общо взето следователно, съвременните банкови системи са, така да се каже, органически *нестабилни*, защото всяко обстоятелство, което би могло да повлияе върху дейността на значителен брой от отделните банки по посока на разширение или на стеснение на кредита, не ще срещне някаква съпротива по пътя на своето развитие и ще може следователно да породи резки промени в кредитната дейност на цялата банкова система. В основата на тези промени обаче се крият промените в количеството на *обикновените* пари (монети, банкноти и книжни пари), които банките трябва по необходимост да държат като резерви срещу приетите от тях влогове и срещу „създадените“ от тях влогове по пътя на кредитораздаването. А количеството на обикновените пари на свой ред не зависи от волята на отделните банки, а изключително от волята на централната емисионна банка.

6. Нуждата от регулиране на кредита. Обстоятелството, че количеството на „банковите пари“, т.е. на банковите влогове и особено на банковите кредити, се поддава на резки промени в една или друга посока, и че подобни промени могат често да настъпят поради въздействието на сравнително случайни фактори, ни навежда към мисълта за необходимостта от регулирането на количеството на банковите пари. Докато поради чисто технически причини банките са принудени да вървят „в крак“ една с друга в процесите на кредитно разширение или на кредитно стеснение, не може да се очаква, че те самите биха могли да организират по задоволителен начин самото регулиране на кредита. От друга страна, ако регулирането на кредита не може да бъде реализирано по един или друг начин, съвсем очевидно е, че народното стопанство ще бъде често изправяно пред един процес на кредитно разширение – защото банките, бидейки стопански предприятия за печалба, съзнателно се стремят да поддържат *минималните* възможни или определени чрез закон резерви и следователно да разширяват количеството на своите пласменти в кредити и ценни книжа. И понеже банковите пари се използват на общо основание като общо разменно средство, всяко увеличение в количеството на банковите пари ще упражни въздействие върху равнището на цените по посока на повишение на цените на стоките и услугите. Възможността за едно разширение в количеството на банковите пари и за съответното въздействие върху равнището на цените не представлява все пак толкова голяма опасност, колкото възможността за едно бързо и рязко *намаление* в количеството на банковите пари: въздействието на едно бързо и рязко намаление в количеството на платежните средства върху равнището на цените е по посока на *понижение* на це-

ните, а понижението на цените е свързано със *загуби* за стопанските предприятия, с намаление на стопанската активност и на заетостта на факторите на производството. Очевидно е, че тази вътрешна нестабилност на кредитната система трябва по някакъв начин да бъде неутрализирана и поставена под контрол. Явно е също така, че регулирането на кредита ще бъде от полза както за народното стопанство, така и за самите банки, които ще могат да избегнат сътресенията, свързани със сравнително бързите и резки промени в количеството на създаваните от тях банкови пари.

Ключът за възможното регулиране на количеството на банковите пари намираме в заключението, до което достигнахме в предходната точка на настоящата глава, а именно, че сравнително малки промени в количеството на обикновените пари (монети, банкноти или книжни пари), които се вмъкват или изтеглят от резервите на банките, предизвикват много по-големи промени в количеството на банковите пари в съответната посока. И наистина, понеже известни плащания трябва по необходимост да се извършват „в брой“, т.е. в обикновени пари, то явно е, че и самото количество на обикновените пари ще се намира обикновено в някакво *определено съотношение* с количеството на банковите пари. Именно поради това обстоятелство „създаването“ на допълнителни количества от нови банкови пари ще предизвика един отлив на обикновени пари от касите на всички банки, или на цялата банкова система; а този отлив на обикновени пари от касите на банките, намалявайки количеството на техните резерви в обикновени пари, поставя същевременно един предел, или една максимална граница, до която банките могат да продължават да разширяват кредита. При това положение процесът на разширение на кредита от страна на банките би бил възможен само в случай, че банките са в състояние да си набавят по някакъв начин едно увеличено количество от обикновени пари. Но създаването на нови количества обикновени пари (банкноти или книжни пари) зависи изключително от волята на централната емисионна банка и от нейната политика по отношение количеството на паричното обращение. Следователно регулиране на количеството на банковите пари може най-лесно да се извършва от централната банка посредством наложените от нея промени в количеството на обикновените пари. Ролята на централната банка при регулирането на количеството на банковите пари и средствата, на разположение на централната банка за регулирането на банковия кредит, представляват темата на следващата глава от изложението.

Глава VIII. РЕГУЛИРАНЕ НА БАНКОВИТЕ ПАРИ

1. Нормите относно централните резерви. Тъй както количеството на „създаваните“ от банките банкови пари зависи от количеството на обикновените пари, с които те разполагат, така и количеството на обикновените пари, които емисионната банка пуска в обращение, зависи от известни норми, установени по-скоро чрез закон, отколкото по традиция. Следователно преди да пристъпим към анализа на средствата, които са на разположение на другите банки за набавяне на допълнителни количества обикновени пари, е необходимо да разгледаме нормите, с оглед на които емисионната банка регулира количеството на обикновените пари. Общо взето, тези норми са определени с много по-голяма точност, отколкото нормите, отнасящи се до отношението между количеството на резервите и количеството на влоговете при другите търговско-депозитни банки. Известни исторически и политически причини са наложили вмешателството на законодателя при определяне на отношението

между един елемент от пасивите на централната емисионна банка – количеството на пуснатите в обращение парични знаци, и един елемент от активите на банката – количеството на обектите, които фигурират като *покритие* на издадените от нея парични знаци. Исторически първите банкноти са били издадени като заместители на пълноценни златни или сребърни монети и следователно емисионната банка е била принудена да държи в покритие на издадените банкноти съответно количество злато или сребро в монети или кюлче. От друга страна, политически причини често са налагали на емисионните банки да злоупотребяват с емитирането на нови парични знаци – с цел да кредитират разточителни правителства, вследствие на което законодателят е счел за необходимо да определи известно минимално покритие на емитираните от централната банка парични знаци. Съществуват естествено различни начини за регулиране резервите на централната емисионна банка, които фактически представляват *централните резерви* на цялата базова система, и които бяха съвсем бегло разгледани в една от предходните глава на изложението във връзка с анализа на различните видове парични системи и монетни еталони.

Общо взето, практиката познава четири различни начина за регулиране на емисията на парични знаци от страна на централната емисионна банка. Първият начин, практикуван във Франция до 1928 г., чисто и просто определя една граница, свръх която централната емисионна банка не може да издава нови парични знаци независимо от количеството на резервите, които притежава в злато или други ценности. Този начин на определяне емисията на парични знаци е познат като начинът на *фиксираната максимална емисия*. Предимството на първия начин за регулиране на емисията на парични знаци се състои в това, че позволява на централната емисионна банка да използва в случай на нужда пълния размер на притежаваните от нея резерви в злато или други ценности, докато същевременно предпазва стопанството от появата на една парична инфлация чрез определянето на едно максимално количество на паричните знаци, която емисионната банка може да емитира и пусне в обращение. Вторият начин за регулиране на емисията на парични знаци от страна на централната емисионна банка се състои в определянето на едно процентно отношение между количеството на покритието в злато и количеството на емитираните парични знаци – обикновено между 25 до 40 на сто. Този начин е известен под името *процентно покритие*, като покритието понякога обхваща само количеството на издадените от емисионната банка парични знаци, а понякога обхваща както паричните знаци в обращение, така и количеството на влоговете, приети от самата централна емисионна банка. Третият начин, представляващ една вариация на втория начин, се състои също в едно или друго предварително определено процентно покритие, но с тази разлика, че покритието може да се състои отчасти или изцяло не в злато, а в авоари от пари или ценности в някоя друга емисионна банка в чужбина – както в случая със златния разменен еталон. Този начин има предимството да допринася за по-голяма икономия в употребата на скъпоценните метали като резерва срещу емисията на парични знаци от страна на централната емисионна банка. Четвъртият начин, практикуван само в Англия, се състои в определянето на едно максимално количество на банкнотното обращение, което не се нуждае въобще от покритие, и от успоредното постановление, че всяко понататъшно разширение на банкнотната емисия се нуждае от пълно стопроцентово покритие в злато. Този начин е познат като една *смесена система* на регулиране на емисията между фиксираната максимална

емисия без покритие и емисията с процентно покритие.

Горните различни начини за регулиране на емисията на парични знаци от страна на централните емисионни банки не трябва да ни смущават, а изучаването на техните сравнителни предимства и недостатъци не може да бъде обект на основния курс по „Теоретическа политическа икономия“. Ние трябва да спрем вниманието си главно върху общите черти и принципи, съдържащи се в различните начини за регулиране на паричното обращение. Първата характерна особеност на различните начини за регулиране на емисията се свежда до това, че срещу емитираните парични знаци емисионната банка трябва да държи известно покритие, което по правило се състои в злато, а в някои случаи – отчасти или изцяло в ценности, които могат веднага да бъдат превърнати в злато в някоя чужда емисионна банка. Втората характерна особеност се свежда до това, че емисионните банки са длъжни да купуват и продават злато или златни девизи в неограничен размер и по строго определен курс. Третата и последна особеност на различните начини за регулиране на емисията е, че всяко увеличение в количеството на покритието дава възможност на централната емисионна банка да разшири количеството на паричното обращение, ако, разбира се, последната намери това за уместно; докато всяко намаление в количеството на покритието принуждава централната емисионна банка да намали количеството на емитираните от нея парични знаци, особено когато намалението на покритието застрашава поддържането на установеното чрез закон минимално процентно покритие. Нещо повече – при системите на *процентно* покритие известно увеличение в количеството на покритието дава възможност на централната емисионна банка да разшири *в много по-голям размер* количеството на паричното обращение, докато, напротив, известно намаление в количеството на покритието принуждава банката да намали *в много по-голям размер* количеството на емитираните от нея парични знаци.

2. Промени в процента на покритието. Системата на процентно покритие представлява понастоящем най-широко възприетият начин за регулиране на паричното обращение от страна на централните емисионни банки. При изследването на промените в процентното покритие ние ще изхождаме от системата, установена и в България след 1928 година, при която като *покритие* се използват злато и сребро на кюлчета или в монети, както и чужди златни девизи, а като *обект на покритието* се явява не само банкнотното обращение, но и задълженията на виждане на централната банка под формата на влогове. С други думи, общата сума на златото и среброто на кюлчета или в монети и на авоара на банката в чужди златни девизи представлява сумата на резервите, използвани като покритие; а общата сума на пуснатите в обращение банкноти и сумата на влоговете на банките, държавата и разните обществени фондове, представлява съвкупността от задълженията на виждане на централната банка, или обектът на покритието. Ако авоарът на банката в злато, сребро и чужди златни девизи възлиза общо на 200 милиона лева, а сумата на задълженията на виждане на банката възлизат общо на 800 милиона лева, то процентното покритие в случая ще бъде в размер на 25 на сто, т.е. резервите от 200 милиона лева представляват 25% от задълженията на виждане (800 милиона лева).

Явно е, че промените в процента на покритието са в еднаква зависимост както от промените в количеството на резервите, използвани като покритие, така и от промените в количеството на задълженията на виждане, представляващи обектът на покритието. С други думи, процентът на покритието може да претърпи известна

промяна било поради една промяна в количеството на резервите, било поради някоя промяна в количеството на задълженията на виждане, било, накрай, поради едната и другата причина едновременно. Да разгледаме най-напред причините, поради които може да настъпи известна промяна в количеството на резервите, използвани като покритие. Ние вече знаем, че централната емисионна банка е длъжна при системата на златния или на златно-девизния монетен еталон да купува и продава в неограничено количество и по строго определена цена злато и сребро на кюлчета или монети, респ. чуждестранни златни девизи. Следователно, ако пред гишетата на централната емисионна банка се явят лица, предлагащи за продан определено минимално количество злато, банката ще бъде длъжна да купи златото и да го заплати било „в брой“ – чрез емитирането на нови банкноти, било в банкови пари – чрез създаването на един нов влог в полза на продавача, ако в лицето на последния се крие една или друга от търговско-депозитните банки, притежаващи влогове в централната банка. И в двата случая количеството на резервите на централната банка се увеличава в *еднакъв* размер с увеличението в общата сума на нейните задължения на виждане, защото при покупката на златото банката е заплатила един еквивалент било в банкноти, разширявайки в съответния размер банкнотното обращение, било в банкови пари, разширявайки в съответния размер сумата на влоговете на банките при централната банка. Самото *процентно* покритие в случая обаче се е повишило не само абсолютно, но и относително, защото както покритието, така и обектът на покритието са били увеличени в *еднакъв* размер. В обратния случай, когато централната банка продава известно количество злато, процентното покритие се намалява не само абсолютно, но и относително, защото както покритието, така и обектът на покритието се намаляват в еднакъв размер.

Да разгледаме сега причините, поради които настъпват промени в количеството на самия обект на покритието, т.е. в количеството на банкнотното обращение и на влоговете на банките, на държавата и на обществените фондове при централната емисионна банка. Изглежда на пръв поглед, че обектът на покритието може да се увеличава или намалява независимо от волята на емисионната банка, понеже както банките, така и държавата или разните обществени фондове имат правото да теглят и да внасят суми по влоговите си сметки. Фактически обаче промените в количеството на влоговете при централната емисионна банка съвсем не означават някаква промяна в *общото* количество на задълженията на виждане на банката, или в общата сума на банкнотното обращение плюс влоговете, защото всяка промяна в количеството на влоговете предизвиква автоматически *една еднаква по размер, но напълно обратна* промяна в количеството на банкнотното обращение. Така например, ако дадена банка изтегли сумата от 20 милиона лева от своя влог при централната емисионна банка, влоговете при централната банка намаляват с 20 милиона лева, но същевременно и количеството на банкнотното обращение се увеличава със същите 20 милиона лева, изплатени „в брой“ от страна на централната емисионна банка. Изтеглените по този начин 20 милиона лева от страна на другата банка съвсем не увеличават общото количество на нейните резерви, защото срещу известно увеличение в „касовата наличност“ на банката в обикновени пари се явява едно съответно намаление в количеството на резервите на банката в банкови пари под формата на влог при централната емисионна банка. В заключение следователно трябва да подчертаем, че всички тегления и внасяния на суми по влоговите сметки на банките, на държавата и

на обществените фондове в централната емисионна банка не предизвикват някаква промяна в общото количество на задълженията на виждане на централната банка. При подобни операции както обектът на покритието, така и самото покритие остават *количествено непроменени*; единственият ефект на тези операции е да превърнат едно задължение на виждане на централната банка (влоговете) в друго задължение на виждане на централната банка (банкнотите).

Съществуват обаче и други задължения за централната банка, свързани с известни операции, които се отразяват пряко върху обекта на покритието без същевременно да оказват някакво въздействие върху количеството на самото покритие. Така например ние вече знаем, че централната банка, бидейки банка на банките, е задължена по закон или по традиция да купува всички първокласни търговски ефекти, които ù се представят за сконтиране от страна на другите банки или на специалните посредници в този род търговия. Естествено централната банка си запазва известна свобода на действие при определянето на цената, по която ще купува подобни ефекти, т.е. при определяне на отбива, или на *сконтото*, което тя прави при покупката на такива търговски ефекти. В края на краищата обаче централната банка е длъжна да сконтира всички представени ù първокласни търговски ефекти; а сконтирането на тези ефекти означава заплащането им било „в брой“, било чрез откриването на влогове в полза на продавачите. Следователно във всички случаи, когато централната банка отпуска средства на другите банки или на трети лица, включително и на държавата – под формата на сконтиране на ефекти, на преки заеми и аванси, тя увеличава количеството на своите задължения на виждане и по този начин – самия обект на покритието. От друга страна обаче, операциите от този род не оказват въздействие върху количеството на самото покритие, вследствие на което се изменя и пропорцията между количеството на покритието и количеството на самия обект на покритието. Същото важи и в случаите, когато централната емисионна банка купува или продава за своя сметка дългосрочни ценни книжа на свободния пазар: всяка покупка е свързана с едно увеличение, а всяка продажба с едно намаление в обекта на покритието; и понеже количеството на самото покритие остава непроменено, следва, че една покупка на дългосрочни ценни книжа от страна на централната банка *намалява* процента на покритието, докато една продажба на такива ценни книжа от страна на централната банка *увеличава* процента на покритието.

3. Регулиране на обекта на покритието. Проблемите, които ни предстоят да разгледаме, се отнасят до средствата на разположение на централната банка за регулиране на обекта на покритието, т.е. на нейните задължения на виждане, и до средствата на разположение на централната банка за регулиране на самото покритие, т.е. на резервите, които централната банка е задължена да поддържа срещу своите задължения на виждане. Средствата за регулиране на самото количество на покритието представляват интерес за нас, понеже тези средства поставят същевременно и граница на възможностите за централната банка да увеличава или да намалява количеството на обикновените пари в обращение. Така и средствата на разположение на централната банка да регулира количеството на обекта на покритието или количеството на своите задължения на виждане представляват значителен интерес за нас, понеже чрез регулирането на количеството на обекта на покритието, както бе вече многократно изтъквано, централната банка ще бъде в състояние да регулира и общото количеството на банковите пари в страната. С други думи, техниката на централ-

ните банки при регулирането на количеството на самото покритие представлява същевременно и техниката за регулиране на общото количество на обикновените и на банковите пари в страната. Ако централната банка може да регулира количеството на обикновените пари, представляващи част от нейните задължения на виждане, то тя би могла естествено да регулира и общото количество на банковите пари; и цялата банкова система на страната би представлявала в такъв случай един оркестър, съставен от отделните банки, дирижиран чрез палката на централната емисионна банка.

Съвсем очевидно е, че централната банка остава сравнително *пасивна* при известни операции, в резултат на които се променя било количеството на самото покритие, било количеството на обекта на покритието. Общо взето, централната банка е сравнително *пасивна* при следните операции: когато тя купува злато или други елементи на покритието, които ù се предлагат от отделни лица или банки; и когато тя купува по нейния официален сконтов процент първокласни търговски ефекти, които ù се предлагат от отделни лица или банки. И в двата случая централната банка не може да откаже да купи предлаганото ù злато или предлаганите ù първокласни ефекти; и същевременно в двата случая количеството на обекта на покритието, или сумата на нейните задължения на виждане се увеличава. Следователно отделните търговско-депозитни банки ще могат да се снабдяват с допълнителни количества обикновени пари, или, което е равнозначно за тях — с допълнителни влогове при централната банка, стига да разполагат със злато или с първокласни ефекти, които централната банка е задължена да купува в неограничено количество и по строго определена цена веднага при представянето им в гишетата на банката. Ако обаче отделната търговско-депозитна банка закупи злато на свободния пазар с цел да го продаде на централната банка, тя не би могла чрез подобна операция да увеличи количеството на своите резерви в обикновени пари или влог при централната банка поради следната проста причина: всяка покупка на злато от страна на отделната банка означава намаление на нейните резерви със *съответната* сума и всяка продажба на злато от страна на отделната банка означава едно съответно по размер увеличение в количеството на нейните резерви. Остава следователно другата възможност за отделната банка да се снабди с допълнителни количества обикновени пари или влог при централната банка – като представи на последната за сконтиране първокласни търговски ефекти, стига да може да си набави подобни *първокласни* ефекти в течение на своята кредитна дейност; но количеството на първокласните търговски ефекти не зависи от самата търговско-депозитна банка, а от общото състояние на стопанското положение на страната.

От друга страна, централната банка е сравнително *активна* при следните операции: когато по свой почин купува или продава на свободния пазар злато или други съставни елементи на покритието; когато се съгласява да отпуска преки заеми и аванси на съкровището, а също и на другите банки срещу подходящи гаранции; и когато купува и продава по свой почин и за своя сметка дългосрочни ценни книжа на фондовата борса. Последният случай ни е добре известен още във връзка с предварителното разглеждане на проблемата за емитиране на банкноти и за въздействието на централната банка върху търсенето и предлагането на свободна покупателна сила в паричния или в капиталовия пазар. Покупко-продажбите на дългосрочни ценни книжа от страна на централната банка, съставляващи нейните „операции на свободния пазар“, имат за цел да предизвикат било една сравнителна *оскъдица*, било едно сравнително *изобилие* в количеството на предлагането на свободна покупателна сила:

продавайки ценни книжа, централната банка изтегля част от покупателната сила от пазара и следователно намалява обекта на покритието чрез намаление на количеството на банкнотното обращение или чрез намаление на количеството на влоговете на другите банки; и обратно – чрез покупката на ценни книжа централната банка вмъква нова свободна покупателна сила в пазара, като увеличава обекта на покритието, т.е. самото банкнотно обращение или влоговете на останалите банки. Същото важи по аналогия и в случаите, когато централната банка купува или продава злато или други съставни елементи на покритието на свободния пазар: продажбата на злато от страна на централната банка намалява количеството на обекта на покритието, а покупката на злато от страна на централната банка увеличава обекта на покритието, т.е. увеличава задълженията на виждане на банката. Остава вторият вид операции, при които централната банка е сравнително активна, а именно, когато тя отпуска заеми или аванси срещу подходяща гаранция било на другите банки, било на самото държавно съкровище, но този случай е малко по-особен и заслужава по-подробно разглеждане.

Явно е, че както при сконтирането на първокласни ефекти, така и при отпускането на преки заеми или аванси примерно на другите банки, централната банка използва привилегията си да *създава* обикновени пари и фактически кредитира банките със създадените от нея допълнителни количества обикновени пари; стига, разбира се, с това да не нарушава законното процентно покритие на своите задължения на виждане. Означава ли това, че централната банка е длъжна да кредитира другите банки по горните два начина в неограничен размер и дотогава, докогато банките представят подходящи гаранции срещу кредитите и докогато разширението в задълженията на виждане на централната банка не представлява опасност за накърняване на минималното законно процентно покритие? Съвсем не, защото централната банка си запазва правото да променя *условията*, при които ще продължава да сконтира първокласни ефекти и при които ще продължава да отпуска преки кредити или аванси на другите банки срещу подходящи гаранции. На първо място, централната банка може да проведе по-голяма *строгост* при приемането на гаранциите, срещу които отпуска въпросните заеми и аванси, като изисква по-големи обезпечения на заемите си и следователно като постави другите банки в невъзможност да си набавят подобни обезпечения в неограничено количество или поне в желаното от тях количество. На второ място, централната банка може да промени другото условие, при което сконтира първокласните търговски ефекти или отпуска заемите и авансите, а именно – своя официален *сконтов процент*. Това последно средство на разположение на централната банка за въздействие върху общото количество на банковите пари чрез регулирането на самия обект на покритието, т.е. на общата сума на задълженията на виждане на централната банка, представлява особен интерес и трябва да бъде разгледано по-обстойно в следващите редове.

4. Прякото въздействие на сконтовия процент. Всяка централна банка публикува своя официален сконтов процент и всички останали банки, спестовни институти и посредници в търговията с краткосрочни ценни книжа се съобразяват с официалния сконтов процент. В народното стопанство естествено съществуват и други лихвени проценти в зависимост от естеството на кредитните сделки, които се сключват в тези пазари. Така например съществува един лихвен процент на пазара за дългосрочни ценни книжа, т.е. реалната лихва, която може да се получи за една година чрез по-

купката на облигации от главните вътрешни държавни заеми; и друг лихвен процент на пазара за краткосрочни ценни книжа, т.е. лихвата, която се плаща, или сконтото (отбивът), който се прави при покупко-продажбите на краткосрочни търговски ефекти. Съществуват, разбира се, и други видове лихви, всяка една от които е специфична за съответния вид кредитни сделки, между които трябва да включим лихвите, които банките плащат върху приетите от тях влогове, и лихвите, които те събират при отпускането на заеми и аванси на техните клиенти. Всички тези разновидни лихви представляват една цялостна *лихвена система*, която гравитира около официалния сконтов процент на централната банка – тъй както планетите от Слънчевата система гравитират около самото Слънце. Обикновено лихвите, които банките плащат върху приетите от тях влогове са с два до три процента *под* официалния сконтов процент на централната банка, докато лихвите, събирани от банките при отпускането на заеми и аванси, са с два до три процента над официалния сконтов процент. Едно повишение или понижение в официалния сконтов процент следователно влече след себе си и съответни промени в кредиторните и дебиторните лихви на банките, както и във всички останали лихви на паричния и капиталовия пазар, макар че в някои случаи промяната се осъществява след известен промеждутък от време.

Официалният сконтов процент на централната банка представлява отбивът, който банката ще направи при сконтирането на предложените ù от търговско-депозитните банки или от посредниците в паричния пазар първокласни търговски ефекти – примерно менителници, скрепени, освен с подписа на длъжника, още и с подписите на други *двама* поръчители, известни със своите морални качества и материална мощ. Когато централната банка повиши своя сконтов процент, то и търговско-депозитните банки повишават лихвите, които събират при отпускането на заеми и аванси, както и отбива, който правят при купуването на търговски ефекти. Покачването на тези лихви, или на т.нар. *частен* сконтов процент, въздейства неблагоприятно върху обема на търсенето на кредити от страна на стопанските деятели: при по-високия лихвен процент, или, с други думи, при по-високата цена за ползването на свободна покупателна сила, известни *пределни* търсители на кредити ще отпаднат от търсенето. В резултат ще настъпи известно намаление в количеството на заемите, отпускани от банките на търсителите на свободна покупателна сила. Намалението в количеството на заемите обаче, както вече знаем, ще предизвика след време и едно успоредно, макар и несъответно по размер намаление в количеството на влоговете в банките; защото разходите, извършвани от длъжниците на банките, създават нови доходи за трети лица, от които доходи могат на свой ред да бъдат извлечени нови влогове за банките и количеството на тези нови „извлечени“ влогове ще бъде по-ограничено при намаленото количество на заемите, отпускани от банките. Също така, когато централната банка понижи сконтовия си процент и търговско-депозитните банки понижат на свой ред частния сконтов процент, търсенето на кредити се увеличава, количеството на отпусканите заеми от банките нараства, поради което се наблюдава известно увеличение на т.нар. *извлечени влогове*. Промените в сконтовия процент на централната банка следователно въздействат по пряк начин върху количеството на банковите пари.

Всъщност обаче въздействието на една промяна в сконтовия процент на централната банка върху количеството на банковите пари невинаги е толкова ефикасно, колкото изглежда на пръв поглед. Да предположим например, че централната банка

желае поради една или друга причина да увеличи количеството на банковите пари. Тя следователно ще понижи сконтовия си процент с надеждата, че и другите банки ще последват нейния пример, понижавайки частния сконтов процент. При това положение възникват два съвсем отделни въпроса: първо, дали действително другите банки ще последват примера на централната банка и ще понижат частния сконтов процент; и второ, дали понижението на частния сконтов процент ще предизвика известна склонност от страна на стопанските деятели да сключват количествено по-големи заеми от банките. Да разгледаме най-напред първия от горните два въпроса. Ако търговско-депозитните банки не са задължени по закон да понижат лихвените си проценти съобразно с намалението в официалния сконтов процент, и ако, на второ място, действителните пазарни условия не благоприятстват едно намаление в частния сконтов процент, търговско-депозитните банки биха могли да пренебрегнат значението на понижението на официалния сконтов процент и да оставят своите лихвени проценти непроменени. При това положение централната банка би трябвало да действа така, че да предизвика точно такива условия на паричния пазар, които биха благоприятствали понижението в частния сконтов процент. С други думи, централната банка би трябвало да предизвика появата на едно сравнително *изобилие* при предлагането на свободна покупателна сила на паричния пазар. За целта централната банка ще *допълни* въздействието на промяната в официалния сконтов процент чрез съответни операции на свободния пазар, т.е. чрез една поредица от покупки на дългосрочни ценни книжа, които централната банка заплаща чрез „създаването“ на допълнителни количества обикновени пари, или, което е равнозначно, чрез едно съзнателно увеличение в сумата на нейните задължения на виждане. При изобилното предлагане на свободна покупателна сила на паричния пазар търговско-депозитните банки ще бъдат рано или късно принудени да понижат частния сконтов процент.

Вторият от нашите два въпроса обаче не се поддава на толкова сполучливо разрешение от гледището на централната банка: ако последната може да принуди търговско-депозитните банки да понижат частния сконтов процент съобразно с намалението на официалния сконтов процент, то тя едва ли би могла да *принуди* стопанските деятели да сключват количествено по-големи заеми от търговско-депозитните банки при новия нисък частен сконтов процент – това зависи изключително от волята и преценките на самите стопански деятели, за които елементът „лихва“ представлява само *един* от многото на брой фактори, които се взимат под съображение при стопанските калкулации. Човек наистина може да закара един кон до самата чешма, но той не може да го застави да пие вода, ако конят съвсем не е жаден за вода... При това положение понижението на официалния сконтов процент и „създаването“ на допълнителни количества обикновени пари от страна на емисионната банка ще предизвика действително едно увеличение в количеството на резервите на другите банки, но при липсата на достатъчно търсители на свободна покупателна сила банките ще бъдат принудени, вместо да отпускат заеми и аванси на своите клиенти, да купуват за своя сметка дългосрочни ценни книжа на свободния пазар. Чрез увеличението на авоарите си в дългосрочни ценни книжа банките се освобождават от излишните си резерви, превръщайки част от тях в лихвоносни дългосрочни активи, и запазват по този начин установената пропорция между количеството на резервите и количеството на приетите в тях влогове. Новосъздадената свободна покупателна сила от централната банка обаче фактически остава неизползвана в стопанския жи-

вот и по-голямата част от нея постепенно се връща наново в касите на централната банка под формата на нови влогове на търговско-депозитните банки или евентуално под формата на изплащане на задълженията на тези банки към самата централна банка. При подобни обстоятелства правителствата понякога прибягват до *прякото* изразходване на значителни суми за извършването на известни *обществени* мероприятия, като строежа на нови железни линии, на язовири или болници, с цел да вмъкнат в паричното обращение и стопанските обороти „създадените“ допълнителни количества обикновени пари от страна на централната емисионна банка.

5. Косвеното въздействие на сконтовия процент. Направените по-горе забележки сякаш внасят известен елемент на съмнение в ефикасността на една промяна в официалния сконтов процент като средство за въздействие върху паричния пазар и следователно върху количеството на банковите пари. Не трябва обаче да се забравя, че прякото въздействие на промените на сконтовия процент може винаги да бъде засилено чрез една съответна политика на операциите на централната банка в свободния пазар. Също така политиката на „евтин кредит“, провеждана от страна на централната банка посредством понижението на официалния сконтов процент и успоредни операции на свободния пазар, не ще може да въздейства върху склонността на стопанските деятели да сключват количествено по-големи заеми от банките предимно в *краткосрочния* период, и то когато поради една или друга причина стопанските деятели очакват настъпването на един продължителен процес на *понижение* в общото равнище на цените. Промените в сконтовия процент на централната банка обаче рано или късно ще предизвикат желаното въздействие върху настроенията и преценките на стопанските деятели, както и върху тяхната склонност да сключват количествено по-големи заеми от банките чрез неизбежните промени във величината на *дългосрочната* лихва, т.е. на средната лихва, която преобладава на капиталовия пазар във връзка с покупко-продажбите на дългосрочни ценни книжа. И в по-ново време централните банки използват промените в официалния сконтов процент по-скоро като средство за въздействие върху дългосрочната лихва, или върху капиталовия пазар, отколкото като средство за въздействие върху краткосрочната лихва, или върху паричния пазар. Опитът е доказал, че въздействието върху краткосрочната лихва в паричния пазар може да бъде упражнено чрез операциите на свободния пазар, които изтеглят или вмъкват в паричния пазар значителни количества обикновени пари чрез покупките или продажбите на дългосрочни ценни книжа от страна на централната банка, предизвиквайки по този начин съответно увеличение или намаление в предлагането на свободна покупателна сила и следователно във височината на краткосрочната лихва.

Изправени сме следователно пред две нови и твърде интересни проблеми: първо, как и по какъв начин една промяна в официалния сконтов процент на централната банка оказва своето въздействие върху дългосрочната лихва на капиталовия пазар; и второ – как и по какъв начин една промяна в дългосрочната лихва на капиталовия пазар оказва своето въздействие върху склонността на стопанските деятели да сключват количествено по-големи или по-малки заеми.

При разглеждането на първата проблема ние можем да приемем за дадено, че една промяна в официалния сконтов процент ще предизвика и съответната промяна във всички видове краткосрочни лихви на паричния пазар, включително и в лихвата, която банките събират при отпускането на заеми и аванси на своите клиенти.

Ако например тази лихва бъде повишена вследствие на покачването на официалния сконтов процент и на съответните операции на централната банка в свободния пазар, стопанските деятели ще трябва да избират между следните две алтернативи: дали и занапред да продължават да се финансират чрез сключването на заеми и аванси от банките, или дали да се финансират чрез продажбата на притежаваните от тях дългосрочни ценни книжа, като облигации от разните държавни заеми и пр. Явно е, че ако лихвите, които банките събират върху отпусканите от тях заеми, са се повишили чувствително и във всеки случай превишават лихвите, които се получават от въпросните дългосрочни ценни книжа, стопанските деятели ще предпочетат да продадат част от своите дългосрочни ценни книжа и да се финансират чрез така получените средства. На второ място, известни стопанстващи индивиди или стопански предприятия, разполагащи със свободна покупателна сила и възнамеряващи да пласират средствата си в дългосрочни ценни книжа, ще предпочетат да държат парите си на влог в банките поради успоредното и съответно повишение на лихвите, плащани от банките върху приетите от тях влогове. В резултат на тези две тенденции предлагането на дългосрочни ценни книжа ще се увеличи, докато търсенето, напротив, ще бъде сравнително ограничено, вследствие на което и цените на дългосрочните ценни книжа, т.е. *курсовете* на тези ценни книжа, ще проявят тенденция към понижение. Понижението в курсовете на дългосрочните ценни книжа обаче е равнозначно с едно повишение в тяхната реална лихва; защото, когато пазарната цена на една облигация, носеща 4% номинална лихва, спадне на 80 при номинална стойност на облигацията от 100, лихвата, която се получава при пласирането на 80 лева в подобна облигация, се равнява на 5 на сто. И понеже всички лица, които желаят да сключат нови дългосрочни заеми, се съобразяват с реалната лихва, получавана от издадените в миналото дългосрочни ценни книжа, следва, че лихвата при всички нови дългосрочни кредитни сделки ще бъде съответно повишена. Естествено едно понижение в официалния сконтов процент ще предизвика рано или късно известно понижение в дългосрочната лихва на капиталовия пазар.

Втората проблема, която ни предстои да разгледаме, се отнася до въздействието на една промяна в дългосрочната лихва върху склонността на стопанските деятели да сключват количествено по-големи или по-малки заеми за по-дълги периоди от време. Да предположим, че вследствие на понижението на официалния сконтов процент е настъпило след известен промеждутък от време и едно повече или по-малко съответно понижение във височината на дългосрочната лихва. Известно ни е, че нуждата от дългосрочен кредит се чувства от стопанските деятели не толкова във връзка с нуждите на техния ежедневен оборот, колкото за извършването на известни трайни капиталови инвестиции. Когато обаче даден стопански деятел *преценява* дали или не да извърши известни капиталови инвестиции, той по необходимост трябва да държи сметка за няколко отделни елементи, между които и за височината на дългосрочната лихва. Така например ръководителят на едно печатарско предприятие може да дойде до заключението, че използването на една нова или допълнителна печатарска машина ще увеличи брутните годишни печалби на предприятието в размер на 50 000 лева. Цената на машината, предлагана от производителя, възлиза на един милион лева, а ръководителят на печатарското предприятие преценява дълготрайността на нейния „живот“ на двадесет години – след 20 години въпросната машина ще бъде вече негодна за използване и следователно в производствените разноски на предприятието

трябва ежегодно да се включва една сума, равна на една двадесета част от стойността на машината, с цел последната да бъде *амортизирана* в срок от двадесет години. Когато дългосрочната лихва възлиза примерно на 6 на сто, ползването на един дългосрочен заем в размер на един милион лева, необходим за покупката на машината, би означавало плащането на годишни лихви в размер на 60 000 лева. Понеже по преценка на ръководителя на предприятието брутната годишна печалба на предприятието ще бъде увеличена само с 50 000 лева чрез използването на машината, инвестирането на сумата от един милион лева в новата машина се явява *икономически неизгодно* за предприятието – тъй като размерът на лихвите, които трябва да се плащат върху дългосрочния заем от един милион лева (60 000 лева), превишава размера на вероятното увеличение в годишната брутна печалба на предприятието (50 000 лева). Ако обаче дългосрочната лихва спадне и възлиза на по-малко от 5 на сто, предприятието ще има изгода от сключването на дългосрочен заем от един милион лева за извършването на съответната капиталова инвестиция, т.е. за покупката на въпросната машина. По този начин промените в дългосрочната лихва оказват пряко въздействие върху преценките и склонността на стопанските деятели да сключват количествено по-големи или по-малки дългосрочни заеми за извършването на капиталовите инвестиции; а при процеса на извършването на самите капиталови инвестиции настъпва очакваното от страна на централната банка – вследствие на понижението на официалния сконтов процент – по-пълно използване на свободната покупателна сила за нуждите на стопанския оборот.

6. Сконтовият процент и движенията на златото. От изложеното дотук ние можем с доста голяма правдоподобност да заключим, че посредством прякото или косвено въздействие на промените в официалния сконтов процент централната банка ще бъде в състояние да предизвиква съответни тенденции към увеличение или към намаление в количеството на банковите пари, особено когато промените в сконтовия процент са придружени от съответни операции на централната банка на пазара на дългосрочни ценни книжа. Същевременно, припомняйки си връзката, която установихме между количеството на парите изобщо и равнището на цените на стоките и услугите, ние можем с не по-малка правдоподобност да заключим, че централната банка може да влияе върху равнището на цените чрез промените в общото количество на обикновените и на банковите пари. При това положение значението на централната емисионна банка за стопанския живот на дадена страна изпъква съвсем ясно: централната банка, притежаваща привилегията да „създава“ обикновени пари, способна да регулира количеството на резервите на банките и чрез тях количеството на банковите пари, фактически притежава възможността да въздейства по пряк или косвен начин върху самото развитие на цените и следователно върху развитието на доходите на стопанстващите индивиди. Една подобна власт над стопанския живот на страната е свързана обаче и със съответните отговорности за ръководителите на централните емисионни банки и именно тези отговорности обясняват голямото внимание на законодателя към различните операции на централните банки и свързаните с тези операции норми, установени най-често чрез закон и по-рядко по традиция. Явно е също така огромното значение за стопанския живот на страната на провежданата от страна на централната банка *емисионна политика*, т.е. дали централната банка преследва известно увеличение или известно намаление в количеството на парите в обращение с крайна цел да предизвика известно повишение или понижение в

общото равнище на цените и в системата на доходите на стопанстващите индивиди. Провеждането на емисионната политика чрез двете великолепни средства на разположение на централната банка – промените в сконтовия процент и операциите на свободния пазар – невинаги обаче се извършва гладко и безпрепятствено, защото първото от горните две средства често пъти поражда съвсем обратни на очакваните и преследваните от централната банка резултати.

Известно ни е вече, че една промяна в официалния сконтов процент на централната банка, когато въздейства *ефективно* върху паричния пазар, ще предизвика и съответната промяна във величината на лихвите, които отделните банки плащат върху приетите от тях влогове. Не всички влогове в банките обаче са от местен произход, защото притежателите на свободна покупателна сила в чужди държави могат също да правят влогове в местните банки; и не всички притежатели на свободна покупателна сила държат парите си на влог в местните банки, защото те могат да правят влогове и в някои чужди банки. Вярно е, че прехвърлянето на суми от една държава в друга държава е съпроводено с известни рискове и неудобства, но при нормални обстоятелства подобни прехвърляния се извършват по един сравнително прост начин. Такива движения на злато от една държава в друга държава се извършват често с цел за *печалба* – свободната покупателна сила се насочва към онази от двете страни, чиито парични единици са свързани помежду си чрез един златен или златно-девизен еталон, в която лихвеният процент, плащан върху влоговете от страна на търговско-депозитните банки, е *по-висок*.

При това положение едно *повишение* в официалния сконтов процент на централната банка, предизвиквайки едно повече или по-малко съответно повишение в процента на лихвите, които другите банки плащат върху влоговете, би могло да причини един *прилив* на свободна покупателна сила от чужбина под формата на злато на кюлчета. Приливът на злато естествено ще предизвика, на първо място, едно съответно по размер увеличение в количеството на *покритието*, предизвиквайки автоматически и едно съответно по размер увеличение в количеството на задълженията на виждане на централната банка, т.е. в обекта на покритието. Увеличението в количеството на задълженията на виждане на централната банка може да се яви било под формата на известно увеличение в количеството на банкнотното обращение, било под формата на известно увеличение в количеството на резервите на другите банки при централната банка. И в двата случая другите банки ще разполагат с количествено по-големи резерви и поради нарастването на „пропорцията“ между количеството на резервите и количеството на влоговете те ще бъдат заставени да потърсят начини за разширение на количеството на пласментите си в кредити и ценни книжа. С други думи, приливът на свободна покупателна сила от чужбина ще предизвика известно *увеличение* в общото количество на банковите пари, което, както знаем във връзка със системата на „пропорционални“ резерви, поддържани от търговско-депозитните банки срещу техните влогове, ще бъде многократно по-голямо, отколкото самото увеличение в количеството на техните резерви. Увеличението в общото количество на банковите пари на свой ред ще въздейства върху равнището на цените по посока на едно увеличение в цените на стоките и на услугите; и това въздействие ще настъпи *независимо* от волята на централната банка, която вероятно е преследвала тъкмо

обратния резултат – понижението на цените – чрез покачването на своя официален сконтов процент. Явно е следователно, че свободата на действие на централната банка чрез промените в официалния сконтов процент се накърнява от международния прилив и отлив на свободна покупателна сила под формата на прилива или отлива на злато на кюлчета. Естеството на дилемата, пред която е изправена централната банка, както и причините, които обуславят прилива и отлива на злато от дадена страна, ни водят до изучаването на ред други явления, свързани с различните поводи за международни плащания – на първо място с международната търговия. Новите явления, които ни предстои да разгледаме, могат с удобство да бъдат включени в един нов дял на настоящия курс, отнасящ се до *международните плащания*.

III. МЕЖДУНАРОДНИ ПЛАЩАНИЯ

Глава IX. МЕЖДУНАРОДНА ТЪРГОВИЯ

1. Учението за щандорта. Пряката ни задача в този трети дял на настоящото изложение е да изучим причините и последиците на международните плащания. Съвсем очевидно е, че едни от главните причини за пораждането на подобни международни плащания се крият в самата международна търговия, т.е. в стокообмена между отделните държави. Изглежда следователно, че първата ни задача се свежда до изучаването на принципите на международната търговия. От друга страна обаче, международната търговия представлява, поне на пръв поглед, един специален случай на търговията между две отделни области в една и съща държава. За съжаление движението на факторите на производството от една държава в друга държава е толкова затруднено през последните десетилетия, че създаването на една нарочна теория на международната търговия е емпирически напълно оправдано. Преди да пристъпим към разглеждането на *учението* за международната търговия обаче, трябва накратко да разгледаме причините, поради които различните индустрии в една и съща страна не са разпределени равномерно между отделните области, а се струпват по особен начин – в зависимост от географското разпределение на различните фактори на производството. Този проблем представлява интерес както от гледището на науката за народното стопанство, така и от гледището на науката за отделното стопанство, т.е. за единичното предприятие. Той е свързан с проблемата за *локализацията* на индустриите и на отделните предприятия и представлява обект на т.нар. *учение за щандорта*, или за местонахождението, за локализацията на индустрията и предприятията.

От гледището на стопанската география политическите граници на отделните държави са определени съвсем произволно, защото не държат сметка за естественото разположение на факторите на производството. Самите фактори на производството, от друга страна, са разпределени съвсем *неравномерно* както по различните части на земното кълбо, така и в отделните географски области на една и съща държава. Това важи с особена сила за онези производствени фактори, които обикновено се групират под названието „природа“ или „земя“ – количеството и качеството на земята, подземните и надземните природни богатства, както и самия климат, който е твърде различен в отделните страни на света и често пъти даже в отделните области на една и съща държава. Съществуват естествено и различия в географското разпределение на факторите „труд“ и „капитал“ – различия, с чието обяснение се занимават както стопанската география, така и стопанската история. При дадено разпределение и съотношение на факторите на производството в една и съща област или в една и съща страна, производството на стопански блага ще вземе съответно една или друга насока. Ако например имаме сравнително *изобилие* от земя и сравнителна *оскъдица* от труд, земеделието би могло да бъде предимно *екстензивно*, в смисъл на използването на едно сравнително голямо количество земя спрямо единица на използвания

труд; и обратно – ако имаме случай на сравнително изобилие на труда и сравнителна оскъдица на земя, земеделието би могло да бъде предимно *интензивно*, в смисъл на използването на едно сравнително малко количество земя спрямо единица на използвания труд като фактор на производството.

Това различно географско разпределение на факторите на производството, както и естествените затруднения при движението или прехвърлянето на едни фактори от дадена област в друга област, обясняват не само защо известни индустрии се локализират в определени области, но и защо известни блага се произвеждат *по-евтино* в едни, отколкото в други области. Съвсем очевидно е, че ако даден фактор на производството се намира в сравнително изобилие в една географска област, цената на този фактор ще бъде сравнително ниска в същата област поради обстоятелството, че той се предлага изобилно. При това положение онези блага, за чието производство е необходимо едно сравнително голямо количество от въпросния фактор, ще могат да бъдат произвеждани при сравнително ниски производствени разноски. Изравняването на цените на факторите по географски области се затруднява от известни очевидни причини: земята не е подвижна, а и климатът не може да бъде транспортиран, докато трудът е свързан с известни центрове поради причини от сантиментален характер (роднински и приятелски връзки) или от материално естество (притежанието на собствен дом). Единствено паричният капитал е лесно подвижен, но ние вече знаем от първата част на общия курс по „Теоретическа политическа икономия“, че трябва да съществува известно *правилно съотношение* между количествата на отделните фактори на производството, използвани в производството на дадено стопанско благо. С други думи, наличността само на капитал например в една безводна пустиня, лишена от всякакви други подземни или надземни природни богатства, съвсем не би представлявала някаква изгода от гледището на производството.

В заключение, индустриите се локализират в една или друга област в зависимост от различното географско разпределение на факторите на производството и от възможността, която се открива пред стопанските предприемачи за едно правилно и подходящо съчетание на различните фактори на производството в мястото, или *щандорта* (немска дума за местостоене или местонахождение) на предприятието, съответно на индустрията. Разбира се, локализацията зависи и от някои други съображения, като: сравнителните разноски по транспортирането на суровите материали или на готовите продукти до съответния пазар; или изгодата от струпването на дадена индустрия в един пункт във връзка с набавянето на необходимия квалифициран труд, на машините за производството, на съответните банкови услуги и пр.; или изгодата от *интеграцията* на предприятията, в смисъл на съчетаване на няколко отделни предприятия, занимаващи се с отделни части от един и същ процес (предачество и тъкачество) в едно общо и по-голямо предприятие, и т.н. В края на краищата обаче локализирането на индустрията и на отделните предприятия в най-подходящата област представлява една значителна изгода с оглед на самите производствени разноски: подобни индустрии, притежавайки известно *естествено* предимство пред всички останали подобни индустрии, разположени в по-неблагоприятни от гледището на учението за щандорта области, ще бъдат и съответно по-конкурентоспособни.

2. Изгодите от международната търговия. Да предположим, че почвата и климатът в Дупнишка околия са особено благоприятни за производството на тютюн, докато в Казанлъшка околия почвата и климатът са особено благоприятни за произ-

водството на розов цвят и следователно на розово масло. Ако населението в Дупнишка околия не би могло да използва почвата за производството на розов цвят, то не би могло да употребява розово масло освен в случая, когато розовото масло се доставя от Казанлъшка околия по пътя на размяната, т.е. в замяна на тютюни или други произведения от Дупнишка околия. Същото естествено важи и за населението в Казанлъшка околия – доставянето на тютюн би могло да се извърши само по пътя на размяната с населението от Дупнишка околия. Но ако природните условия в Дупнишка околия, бидейки особено благоприятни за култивирането на тютюна, позволяват същевременно и отглеждането на розовия храст; и ако природните условия в Казанлъшка околия, макар и особено благоприятни за отглеждането на розовия храст, позволяват същевременно и култивирането на тютюна, положението се усложнява. Логиката на здравия разум ни подсказва, че населението в Дупнишка околия ще насочи вниманието си предимно към култивирането на тютюна, в която област то има известно *естествено предимство*, докато населението в Казанлъшка околия ще насочи вниманието предимно към отглеждането на розовия храст – защото в тази област то има известно естествено предимство. Жителите на Дупнишка околия обаче не ще се лишават от употребата на розово масло, защото те ще могат да се снабдят с този артикул по пътя на размяната с населението от Казанлъшка околия; и същевременно жителите на Казанлъшка околия не ще трябва да се отказват от пушенето на тютюн, понеже ще могат да си доставят този артикул по пътя на размяната с тютюнопроизводителите в Дупнишка околия. И понеже стопанската дейност на населението на тези две околии се насочва предимно или изключително към производството на онзи продукт, в който те притежават известно естествено предимство, т.е. при който производствените разноски са сравнително най-ниски, следва, че както жителите на Казанлъшка околия, така и жителите на Дупнишка околия ще имат една съвсем реална изгода от специализацията в производството на съответните артикули – те ще могат да си доставят другите артикули на сравнително ниски цени по пътя на размяната.

Същото важи и в областта на международната търговия. Да предположим, че България може да произвежда розово масло, но не и петрол, докато Румъния, напротив, може да произвежда петрол, но не и розово масло. Ние, жителите на България, притежаваме розово масло в сравнително изобилие, но нашите нужди от петрол не могат да бъдат пряко задоволени чрез употребата на розово масло за горивни цели. От друга страна, жителите на Румъния притежават предостатъчни количества от петрол, но не могат да произвеждат розово масло, чрез което да прогонят острата миризма на петрола около тях... Естествено проблемата ще се разреши по твърде лесен начин, когато някой предприемчив търговец в България замине с един или повече куфари, съдържащи мускали розово масло, за северната ни съседка с цел да продаде розовото масло и с получените пари да закупи петрол, който да експедира за България. С това производителите на розово масло съвсем не ще бъдат ощетени; напротив, доколкото и те самите са потребители на петрол, техните нужди ще могат да бъдат по-пълно задоволени занапред, защото с получените от тях средства при продажбата на петрол те ще бъдат в състояние да си купят на пазара нужното им количество петрол. Същото важи и за производителите на петрол в Румъния, за които е съвсем без значение дали цялото количество от произвеждания от тях петрол се употребява в самата страна, или дали част от петрола се изнася в чужбина; от друга страна, техните нужди от розово масло ще могат на свой ред да бъдат задоволени

чрез въпросната размяна. А всяко по-пълно задоволяване на нуждите им по пътя на размяната допринася за повдигане на жизнения ни уровен.

Да предположим обаче, че ние в България можем да произвеждаме както тютюни, така и готварска сол, но че имаме едно *сравнително предимство* при производството на тютюни; и жителите на Румъния могат също да произвеждат както готварска сол, така и тютюни, но че тяхното сравнително предимство е при производството на готварска сол. Да предположим, на второ място, че *дадено* количество от факторите на производството произвеждат в България 100 единици тютюн и 50 единици сол за определено време, докато *същото* количество от факторите на производството произвеждат в Румъния за същото време 50 единици тютюн и 100 единици готварска сол. *Общото* производство на тютюни за България и Румъния ще бъде при това положение равно на 150 единици, а общото производство на готварска сол – също на 150 единици. Ако сега България се откаже от производството на готварска сол и прехвърли другата половина от факторите на производството към производството на тютюни, то производството на тютюни в България ще нарасне от 100 на 200 единици при използването на *даденото* количество фактори на производството. Ако Румъния на свой ред се откаже от производството на тютюни и насочи *даденото* количество от факторите на производство изключително към производството на готварска сол, то производството на сол в Румъния ще нарасне от 100 на 200 единици. При това положение *общото* количество на производството на тютюни в България (200 единици) и на готварска сол в Румъния (200 единици) ще бъде равно на 400 единици, докато преди, когато всяка една от горните две държави произвеждаше както тютюни, така и готварска сол, общото количество на производството в двете държави възлизаше на 150 единици тютюни и на 150 единици сол, или общо на 300 единици. С други думи, когато при горното положение България се специализира в производството на тютюни, а Румъния – в производството на готварска сол, се явява една *обща* за двете страни печалба, в смисъл на увеличение в общото количество на производството. Начинът, по който тази печалба ще бъде поделена между жителите на двете страни, ще зависи от разменната ценност на тютюна спрямо солта или, което е равнозначно – на солта спрямо тютюна. Явно обаче, че жителите на България ще имат изгода да предлагат *до две* единици тютюн за една единица сол, докато жителите на Румъния ще имат изгода да предлагат *до две* единици сол за една единица тютюн. Фактически, следователно всяко разменно отношение между една единица тютюн срещу две единици сол и една единица сол срещу половин единица тютюн ще бъде изгодно както за българските производители на тютюни, така и за румънските производители на готварска сол.

Да предложим, на трето място, че ние в България можем да произвеждаме при по-изгодни условия, т.е. при по-ниски цени, както тютюни, така и готварска сол, но че нашето сравнително предимство се намира при производството на тютюни, а не на готварска сол. С други думи, ние можем да предлагаме тютюни и готварска сол на една трета държава, Югославия, на по-ниски цени, отколкото цените, по които Румъния би предлагала тютюни и сол на Югославия; но нашата експортна цена за тютюните е много по-ниска, отколкото румънската цена за произвежданите в Румъния тютюни, докато нашата експортна цена за солта е незначително по-ниска, отколкото експортната цена на произвежданата в Румъния сол. При свободна търговия между тези три държави ние бихме могли да изтласкаме Румъния от югославския пазар

за тютюни и готварска сол; но ние бихме извлекли една *още по-голяма изгода*, ако съсредоточим вниманието си и следователно ако насочим факторите на производството към произвеждането изключително на тютюни, при които имаме по-голямо естествено предимство, отколкото при производството на готварска сол. При това положение ние бихме могли да изнасяме тютюни не само за Югославия, но и за Румъния, като заменяме нашите тютюни в Румъния срещу румънска готварска сол. Причината за тази изгода се крие в обстоятелството, че ние имаме *по-голямо* естествено предимство при производството на тютюни, отколкото при производството на солта; следователно срещу *дадено* количество тютюни, които бихме продали на Румъния, ние бихме получили в размяна едно *по-голямо* количество сол, отколкото бихме могли да произведем в България със *същото* количество от факторите на производството, с което произвеждаме даденото количество тютюни, предназначено за размяна срещу румънска готварска сол. И в този трети случай следователно международната търговия е свързана с изгоди както за едната, така и за другата от двете държави, участващи в международния стокообмен.

3. Учението за сравнителните разноски. Последният от горните три примера, т.е. когато България, притежавайки едно не само относително, но и абсолютно предимство спрямо Румъния при производството както на тютюни, така и на готварска сол, се отказва от производството на сол и се специализира в производството на тютюни, при които нейното относително предимство е по-голямо, отколкото нейното относително предимство в производството на готварска сол, може да предизвика някои недоразумения. Така например някои особено ревностни защитници на идеята за поощряване на местното производство биха могли да възразят: „Защо е необходимо да се отказваме изобщо от производството на готварска сол, щом като и при производството на готварска сол ние притежаваме в България известно относително предимство спрямо Румъния?“ Подобно възражение не държи сметка за очевидното обстоятелство, че ние в България притежаваме в даден момент *определено* количество фактори на производството – земя, труд и капитал, от което следва, че ако решим да произвеждаме по-големи количества от едни блага, трябва по необходимост да ограничим донякъде производството на други блага: ако насочим повече фактори към производството на тютюни, ще ни останат по-малко свободни фактори за производството на готварска сол. Ако в нашия трети пример за производството на една единица тютюни са необходими *точно* толкова фактори на производството, колкото и за производството на една единица сол, следва, че решението ни да произвеждаме примерно десет единици повече тютюни ще означава намаляването на производството на сол с десет единици. За нас, в България, действителните разноски на производството на една единица тютюни според горния пример са равни на една единица сол. Следователно, ако насочим повече фактори към производството на тютюни, в които нашето относително предимство е още по-голямо, отколкото при производството на солта, то получаването на 5 допълнителни единици тютюни ще ни струва според горните реални разноски точно пет единици готварска сол; но ако при търговията ни с Румъния ние можем да получим срещу тези пет допълнителни единици тютюни не пет, а повече от пет единици готварска сол, ние явно ще имаме изгода да преустановим производството на готварска сол и да насочим освободените фактори към производството на повече тютюни.

Принципът, който се съдържа във всеки един от изнесените в предходната

точка три примера, е известен под името „закон за сравнителните разноски“, или още като *учение за сравнителните разноски*. Този принцип гласи, че една държава ще извлече изгода, ако се специализира в производството на онези блага, при които предимството на нейните сравнителни разноски е по-голямо, изнасяйки подобни блага в чужбина с цел да ги разменя срещу други блага, при производството на които предимството на нейните сравнителни разноски е по-малко. Този принцип не е тъждествен, както погрешно мислят някои, с твърдението, че различните стоки ще се произвеждат именно там, където производствените разноски в пари на единица продукт са сравнително най-ниски. Това твърдение само по себе си съвсем не е погрешно, но работата е там, че производствените разноски в пари представляват съвкупността от всички парични плащания, или от всички заплатени цени за ползването на факторите на производството. Тези цени обаче биха били твърде различни от цените, които преобладават *при наличността* на международна търговия. Търсенето за наши експортни стоки в чужбина се явява в допълнение на местното търсене за подобни стоки, вследствие на което и цените на въпросните стоки се установяват на едно сравнително по-високо равнище, отколкото вероятното им равнище при липсата на международна търговия. А цените, които се плащат за самите фактори на производството, на свой ред зависят от цените, които се получават при продажбата на крайния продукт. С други думи, колкото по-висока е цената на тютюните (вследствие на търсенето на местни тютюни в чужбина), толкова по-високи ще бъдат и надниците, които тютюнопроизводителите плащат на своите работници. Следователно съществуващото равнище на цените на стоките и на цените на факторите на производството в една страна към даден период от време, включително и равнището на производствените разноски в *пари*, се явяват отчасти като *резултат* на международната търговия; и принципът на сравнителните разноски ни предлага едно *основно* обяснение за самото пораждане на международната търговия.

Някои люде обаче, верни последователи на „неверния“ апостол Тома, ще направят ново възражение: „Ако предимството на сравнителните разноски при производството например на памук в България ни налага да внасяме памук от чужбина и да изнасяме тютюни в замяна, защо тогава използваме фактори на производството за култивирането на местен памук, който задоволява само *част* от нашите нужди от памук, вместо да внасяме *цялото* количество от необходимия ни памук от чужбина?“ Въпросът впрочем е напълно уместен, макар че застъпваната теза невинаги е правилна, и то поради една съвсем очевидна причина. Известни земни участъци в някои области на Южна България са особено пригодни за производството на памук – притежателите на подобни земни участъци имат известно *предимство* при култивирането на памука в сравнение например с тютюна. В други земни участъци обаче това предимство почти напълно изчезва, в смисъл че *действителните* разноски при производството на една единица памук се равняват на една единица тютюн. И тези земни участъци обаче са сравнително ограничени по количество, тъй че произвеждането на други количества памук би могло да се извърши само чрез използването на не толкова пригодни за памука земни участъци. В този последен случай обаче *действителните* разноски при производството на една единица памук ще бъдат вече не равни, а *по-големи* от тези за производството на една единица тютюн, вследствие на което ние ще имаме изгода да ограничим производството на памук с цел да увеличим производството на тютюни и да изнасяме тези допълнителни количества тю-

тюни в чужбина с цел да получим в замяна известни количества памук, с които да допълним предлагането на памук в местния пазар до пълния размер на нуждите от памук. Същият принцип ще ни помогне да си обясним на пръв поглед парадоксалното явление, че докато в Южна България предлагането например на някои видове дървен строителен материал е изобилно, съображения във връзка с цената на превоза оправдават внасянето на подобен материал от Румъния в Северна Добруджа; защото, както отбелязахме по-горе, и цената на транспорта представлява един от факторите, обуславящи както локализацията на индустриите, така и предимството на сравнителните разноски в междуобластната и международната търговия.

4. Ценови условия на външния стокообмен. Всяка размяна на стопански блага предполага, че участниците в размяната извличат известна изгода от нея, т.е. че установената разменна ценност на благата, представляващи обектът на размяната, задоволява в по-малка или по-голяма степен всички участници в размяната. Явно обаче, че установената разменна ценност на благата, или „пропорцията“, в която благата ще се разменят, може да не задоволява *в еднаква степен* всички участници в размяната. В подобен случай един от участниците в размяната ще бъде сравнително по-благоприятно поставен при размяната, отколкото другият или другите участници в размяната; и ние бихме могли да кажем, че *ценовите условия на размяната* са сравнително благоприятни за него и сравнително неблагоприятни за неговите контрагенти във въпросната размяна. Обстоятелството обаче, че ценовите условия на размяната са сравнително неблагоприятни за неговите контрагенти, съвсем не означава, че последните не извличат въобще някаква изгода от размяната; това обстоятелство само означава, че изгодата, извличана от тези контрагенти в размяната, е *сравнително* по-малка от изгодата, извличана от първия участник в размяната. Също важи и в сферата на международната търговия. Когато една държава изнася в чужбина част от произведените в нейната територия блага с цел да ги замени срещу определено количество чуждестранни блага, това означава, че населението във въпросната държава предпочита именно едно подобно отношение между количество на местните и чужди блага пред кое да е друго отношение и, положително, пред алтернативата да консумира цялото количество от произведените в страната блага и никакви количества чуждестранни блага. Местните потребители очевидно предпочитат вносните блага и следователно са готови да плащат по-високи цени за вносните, отколкото за местните блага; и ако благата, предназначени за „износ“ ,би трябвало да се продават на местния пазар вместо да се изнасят, то и цените на тези блага биха спаднали чувствително.

От друга страна обаче, съвсем очевидно е, че степента, в която една страна извлича изгода от международната търговия, е в зависимост от *ценовите условия* на нейния външен стокообмен, т.е. от разменната ценност, при която местните произведения се отстъпват при размяната срещу съответните чуждестранни произведения. Ние видяхме от примерите, приведени в предходната точка на настоящата глава, че съществува един доста широк *марж*, в който може да се установи разменната „пропорция“ на българските тютюни и румънската готварска сол и при който и двете страни, участващи в размяната, ще продължават да извличат известна изгода от нея. Явно обаче, че *степента* на изгодата, която България например ще извлече от въпросната размяна на български тютюни срещу румънска сол, ще зависи от това, къде именно *вътре в този марж* ще се установи самата разменна „пропорция“, или цената на тютюните спрямо готварска сол. Понеже дадено количество фактори на

производството в България произвеждат примерно *било* 100 единици тютюни, *било* 50 единици готварска сол, следва, че всяко разменно отношение под две единици тютюни срещу една единица готварска сол би било изгодно за нас; и понеже *дадено* количество фактори на производството в Румъния произвеждат *било* 100 единици готварска сол, *било* 50 единици тютюни, следва, че всяко разменно отношение *под* две единици сол срещу една единица тютюни би било изгодно за румънските производители. С други думи, в горния пример българите биха имали изгода да разменят например една и половина единица тютюни срещу една единица сол, докато румънците биха имали изгода до разменят например една и половина единица сол срещу една единица тютюни. Естествено, възможни са и ред други разменни отношения, при които както българите, така и румънците биха имали изгода от размяната на въпросните блага; но всички тези разменни отношения трябва да се движат вътре в рамките на горния марж.

Да предположим сега, че след установяването на известно разменно отношение между българските тютюни и румънската готварска сол вътре в рамките на горния марж настъпи известна промяна в търсенето на тютюни в Румъния – търсенето на тютюни примерно е нараснало вследствие на разпространението на навика да се пуши и между румънските жени и девойки. При новосъздаденото положение предпочитанията на румънското население ще бъдат за по-големи количества сол в смисъл, че жителите на Румъния ще бъдат готови да ограничат консумацията си на готварска сол с цел да могат да увеличат съответно консумацията си на български тютюни. С други думи, румънските производители на готварска сол, доколкото те самите са потребители на тютюн, ще бъдат склонни да изменят разменното отношение между българските тютюни и румънската готварска сол в полза на тютюните, предлагайки едно *по-голямо от предишното количество* готварска сол срещу *същото* количество тютюни. При тази нова разменна „пропорция“ *степента* на изгодата, която българските производители извличат от размяната, се увеличава, защото самите *ценови условия* на външния ни стокообмен с Румъния са се изменили в наша полза; ние трябва да отстъпим едно *по-малко от предишното* количество тютюни в замяна на *същото* количество румънска сол. И ако търсенето за готварска сол в България не е нараснало при новата и по-ниска цена за солта, българските производители и износители на тютюни биха могли да извършат едно от следните три неща: да изнасят *по-малки* количества тютюни за Румъния, оставяйки разликата за увеличение на местната консумация на тютюни; да изнасят *същите* количества тютюни за Румъния, използвайки увеличената *покупателна сила* на нашите тютюни в Румъния за доставянето на *други* румънски произведения; или да изнасят разликата в количеството на тютюните, експортирани за Румъния, към някоя друга държава в замяна на други чуждестранни произведения.

Следователно, ако промените в ценовите условия на външния стокообмен на дадена държава се дължат на промени в обема на търсенето на местните стоки в чуждите пазари, въпросната държава ще бъде *благоприятно* поставена при международната размяна в случай на едно увеличение на търсенето на нейните стоки в чужбина; и обратно – тя би била *неблагоприятно* поставена в случай на едно намаление в обема на търсенето на нейните стоки в чужбина. Така например, ако търсенето за български тютюни в чужбина се увеличава и ако същевременно се увеличава и разменната ценност на българските тютюни срещу чуждестранни стоки, България ще

бъде благоприятно поставена при международната размяна. Увеличената разменна ценност на нейните експортни произведения (тютюните) ще позволи на жителите на България да внасят *по-големи* количества чуждестранни произведения в замяна на *същите* количества местни произведения (тютюни); а внасянето на по-големи количества чуждестранни произведения срещу същите количества местни произведения ще означава едно по-пълно задоволяване на потребностите на жителите на България, т.е. едно повдигане на жизнения уровен на българското население. Обратният резултат, разбира се, ще се получи, ако ценовите условия на външния стокообмен се изменят във вреда на България. Накрай трябва да се отбележи, че значението на една промяна в ценовите условия на външния стокообмен ще бъде очевидно по-голямо за една страна, която изнася в чужбина една сравнително голяма част от общото количество на произведените в страната блага, отколкото за някоя друга страна, която изнася в чужбина едно сравнително по-малко количество от общото количество на произведените в страната блага. Тези разсъждения и констатации ни подсказват голямото значение на промените в цените на стоките, обект на международната търговия, за всички участници в тази търговия.

5. Международната търговия и цените. Благодарение на конкуренцията на търсителите и предложителите цените на стоките в различни области на една и съща страна клонят към изравняване, в смисъл, че една и съща стока не може да има различни цени в различните области на страната. Изключенията от това правило са обикновено малко на брой и се обясняват само с разноските по превоза на известни блага, произвеждани само в някоя област на страната, до по-отдалечени центрове на същата страна. Ако сега поради различното и неравномерно разпределение на факторите на производството в отделните области на една и съща страна възнаграждението на фактора *труд* е по-високо примерно в южната област, ние можем с право да очакваме един прилив на трудови сили от северната в южната област. Приливът на трудови сили в южната област ще увеличи предлагането на работна ръка, вследствие на което възнаграждението на труда ще прояви тенденция към понижение; а отливът на трудови сили от северната област ще предизвика известно намаление в предлагането на труда, в резултат на което и възнаграждението на труда ще прояви тенденция към увеличение. В края на краищата възнаграждението на фактора *труд* ще се изравни в двете области на въпросната страна и това изравняване ще се постигне чрез придвижването на трудови сили от областта на сравнително ниско заплащане на труда към областта със сравнително по-високо заплащане на труда. Но успоредно с придвижването на фактора *труд* ще се придвижи в същата посока и факторът *капитал*, защото за използването на труда е необходимо правилното съчетание на всички фактори на производството; а придвижването на трудови сили в южната област ще предизвика известно увеличение в търсенето на фактора *капитал*, равнозначно с едно увеличение в лихвата на паричния капитал, поради което последният ще се насочи към южната област на страната.

Същото би важало и в областта на международната търговия, *ако* движението на факторите на производството (с изключение естествено на земята) между отделните държави бе тъй свободно, както в случая с различните области на една и съща държава. За съжаление движението на факторите на производството, както ще видим в следващата точка на изложението, не е тъй свободно в международно отношение. Значи ли това, че една и съща стока, обект на търговията между известен брой

различни държави, ще притежава различни цени в различните национални пазари? Съвсем не, защото, ако факторите на производството са възпрепятствани да преминават свободно от една държава в друга държава, самите произведения, създадени чрез участието на фактора *труд*, на фактора *капитал* и на фактора *земя*, могат в повечето случаи свободно да преминават границите на различните държави. И ако в една страна се наблюдава сравнително изобилие на фактора *труд* спрямо фактора *земя* – вследствие на особеното географско разпределение на факторите на производството – то стоките, произвеждани в тази страна чрез участието на сравнително изобилния и следователно на сравнително евтиния труд, могат да преминат границата на страната и да се явят на пазара на някоя друга страна, в която например се наблюдава сравнителна оскъдица на фактора *труд* спрямо фактора *земя*. Пласментът на тези стоки в новия чуждестранен пазар ще действа не само за изравняването на цените на въпросните стоки в пазарите на двете страни, участващи в международния стокообмен, но и за повишението на цената на труда в страната, в която се наблюдава сравнително изобилие на фактора труд спрямо фактора земя.

С други думи, не само цените на благата и на услугите, но и цените на самите *фактори* на производството се влияят от международната търговия. Това заключение съвсем не трябва да ни изненадва след направената вече констатация, че международното разделение на труда посредством специализацията на отделни страни в производството на различни блага способства за повдигането на жизнения уровен на жителите на съответните страни, участващи в международния стокообмен: повишението на жизнения уровен всъщност означава известно повишение в цената на факторите на производството, включително реалното възнаграждение на трудовите сили. От друга страна обаче, това съвсем не означава, че цените на факторите на производството ще клонят към изравняване в отделните държави, участващи в международния стокообмен – известни различия ще продължават да съществуват поради обстоятелството, че други фактори, като например различия в климата или в подземните природни богатства, влияят върху и определят сравнителната *производителност* на труда в отделните държави. Трябва веднага да се изтъкне, че различията в реалните възнаграждения на труда в отделните държави ще клонят към намаление при предпоставката за свободно придвижване на фактора капитал от една държава в друга държава: приливът на чужди капитали в една сравнително гъстонаселена, но бедна откъм капитали страна ще допринесе за увеличение на търсенето на трудови сили и следователно на възнаграждението на труда, защото факторът капитал може да бъде използван само при едно правилно съчетание с другите два фактора на производството. Що се отнася до цената на фактора земя, трябва да се подчертае, че международната търговия, без да постига пълно изравняване в цената на земята в различните държави, все пак действа по посока на намаление на големите различия, които съществуват в цената на земята в отделните страни: възможността да се изнасят примерно зърнени храни от страни със сравнително изобилие на земя към страни със сравнителна оскъдица на земя *повишава* цената на земята в първите страни и понижава цената на земята във вторите страни, или по-точно на онези земни участъци в страните със сравнителна оскъдица за земя, които се използват за култивирането на зърнени храни.

6. Международната подвижност на факторите. Явно е, че международната подвижност на факторите на производството, или прехвърлянето на фактори на производството от една в друга страна, е съпроводено с много по-големи трудности,

отколкото придвижването на факторите към различните области на една и съща държава. Тази сравнителна неподвижност на факторите на производството от международно гледище се компенсира донякъде чрез голямата подвижност на самите блага, произведени чрез участието на факторите на производството. С други думи, международното придвижване на благата представлява в известен смисъл един сурогат, или заместител на международното придвижване на факторите на производството. Впрочем, ако действително съществуваше абсолютно пълна международна подвижност на факторите на производството, тогава количеството на международната търговия щеше да бъде чувствително ограничено – вместо преминаването на стоки от една държава в друга държава щеше да се наблюдава едно съответно преминаване на факторите труд и капитал и международната търговия щеше да съществува само дотолкова, доколкото различията в географското разпределение на природните богатства и на климата биха предизвикали известно преминаване на стоки от едни държави в други държави.

Фактически международното придвижване на труда и на капитала е твърде ограничено – много по-ограничено, отколкото обикновено се предполага. Общо взето, международното придвижване на трудови сили рядко е превишавало отношението едно към хиляда за жителите на земното кълбо в дадена година. Работниците обикновено не са склонни да напускат родните си места или държави поради сантиментални или други причини като неизвестността, свързана с новите страни, или тяхното невежество относно условията на живота в другите страни, или самите разноски по превоза, които често пъти са значителни, или, накрай, поради ограниченията на правителствата във връзка с имиграцията. Друг е въпросът със *сезонното* придвижване на трудови сили от една страна в друга страна – подобни придвижвания представляват често явление даже понастоящем, когато имиграционните ограничения са особено строги. Сезонният отлив на трудови сили от една държава действа за намаление на предлагането на труда във въпросната държава, и следователно за увеличение на възнаграждението на труда през съответния сезон; докато, напротив, сезонният прилив на работници в една страна действа за увеличение на предлагането на труда и следователно за понижение на възнаграждението на труда през съответния сезон. Естествено този резултат невинаги се получава в страната, която приема нови работници от чужбина, защото самият факт, че въпросната страна е склонна да приеме нови работници за определен сезон, показва, че в нея се чувства известна *сезонна оскъдица* от работна ръка, която не може да бъде преодоляна чрез сезонното повишение на възнагражденията на местните трудови сили.

Международното придвижване на капитали е било, общо взето, много по-значително в миналото, отколкото в по-ново време. Такива движения на капитали са били винаги възпрепятствани от нежеланието на капиталистите да извършват инвестиции в непознати страни – едно нежелание, което се обяснява с по-големите рискове относно конфискацията на капиталите или отказа да се върнат дължимите суми. В по-ново време голям брой европейски и извъневропейски държави поставиха възбрани върху износа на капитали, който, както вече видяхме, е свързан със съответни промени в количеството на златните резерви на централните емисионни банки, предизвиквайки по този начин значителни и често пъти нежелани промени в общото количество на обикновените и на банковите пари. При това положение международното движение на капиталите понастоящем се извършва по-скоро с оглед на

сигурността за самите капитали, отколкото в зависимост от сравнителната височина на лихвения процент в отделните държави. Инвестирането на известни капитали в някоя чужда страна естествено дава възможност на страната – износителка на капитали, да увеличава вноса на стоки от чужбина чрез използването на лихвите и печалбите на въпросните капитали за заплащането на увеличения внос. В последно време обаче *икономическата* страна на инвестирането на капитали в чужди страни отстъпва място на известни *политически съображения*, които не могат да представляват интерес от гледището на теоретическата политическа икономия. За нас като икономисти е интересно да изучим както причините, поради които известни държави поставят възбрана върху износа на капитали, така и последствията на подобни възбрани; но изучаването на тези явления ще бъде отложено за последната глава на този трети дял от курса, отнасящ се до международните плащания.

Не е безинтересно да отбележим, че в миналото придвижване на трудови сили обикновено е било съпроводено от едно успоредно придвижване на свободни капитали. Емигриращите трудови сили и свободни капитали са допринесли за по-нататъшното стопанско развитие на новите страни – нещо, което на свой ред е способствало за активизирането на международната търговия. Същевременно по-правилното разпределение на фактора труд и на фактора капитал е действало за увеличение на реалните доходи, включително и на надниците на работниците както в страните-вносителки, така и в страните – износителки на труд и капитал. Освен това развитието на новите страни, т.е. на страните – вносителки на труд и капитал, обикновено е действало не само за увеличението в количеството на производството на храни и суровини, но и за *понижението* в цените на храните и суровините – нещо, което очевидно е благоприятствало стопанското положение на страните – износителки на труд и капитал. От друга страна, бързото стопанско развитие на новите страни – вносителки на трудови сили и на свободни капитали, е действало за разширение на пазарите за произведенията на страните – износителки на труд и капитал. С други думи, развитието на новите страни чрез износа на трудови сили и свободни капитали от икономически по-напредналите и по-гъстонаселените страни е действало по правило за *изменяне на ценовите условия* на международната търговия в полза на страните – износителки на труд и капитал. Независимо от това обаче страните – вносителки на труд и капитал, са могли да извлекат известна изгода от вноса на чужди трудови сили и свободни капитали във връзка с тяхното по-бързо стопанско развитие и следователно с повишението в жизнения уровен на жителите на тези страни благодарение на международната търговия и свързаното с нея по-голямо международно разделение на труда.

Глава X. ПЛАТЕЖЕН БАЛАНС

1. Същност на търговския баланс. Международната търговия представлява чисто и просто една по-сложна форма на обикновената размяна: известно количество блага, произведени в една държава, се отстъпват срещу известно количество от други блага, произведени в една друга държава. Обстоятелството, че благата невинаги се разменят *пряко* от самите производители, е без значение – търговците износители или вносители представляват обикновени посредници между съответните производители в двете държави. При това положение изглежда на пръв поглед, че стойността на внесените стоки в една държава трябва по необходимост да бъде рав-

на на стойността на изнесените стоки от същата държава. С други думи, внесените стоки се заплащат чрез изнесените стоки, тъй както при обикновената размяна получената стока се заплаща чрез отстъпената при размяната стока. И наистина при натуралната размяна на благата, включително и при *натуралната* международна търговия, количеството на внесените стоки се заплаща чрез количеството на изнесените стоки; от което можем да извадим предварителното заключение, че стойността на вноса трябва по необходимост да бъде равна на стойността на износа. Това предварително заключение обаче не е напълно правилно, защото както при всяка обикновена размяна, така и при международната размяна са възможни сделки на кредит: ако при покупко-продажбата на една стока плащането на цената се отсрочва, въпросната сделка придобива кредитен характер, като покупателната сила на стоките се оказва временно предоставена на купувача. Следователно, даже при натуралната международна търговия стоковият кредит може да предизвика известно *разхождение* между стойността на вноса и стойността на износа за дадена година за определен период от време: стойността на вноса за дадена година може да надвишава стойността на износа за същата година.

Естествено стоковият кредит предполага не само наличността на едно или друго количество временно неизползвана покупателна сила, съдържаща се в определено количество блага, но също така и готовността на притежателя на въпросната покупателна сила да жертва задоволяването на известни свои настоящи потребности с цел за едно по-пълно задоволяване на същите или други потребности в бъдеще. При натуралната размяна въпросната покупателна сила се крие в едно или друго количество стопански блага; а при паричната размяна – в съответното количество пари, представляващи един напълно ликвиден актив, или удобно средство за прехвърляне на ценности във времето и пространството. От това следва обаче, че притежаването на един подобен ликвиден актив ще постави неговия собственик в изгодното положение да може да задоволява *настоящите* си потребности в *по-пълен размер*, отколкото позволяват средствата, добити от неговата текуща стопанска дейност. Пренесена в областта на международната търговия, горната констатация означава, че жителите на дадена държава могат да използват част от *наличните* си спестявания, образувани в миналото, за задоволяване на *текущите* си потребности от чуждестранни произведения – независимо от вноса на чуждестранни произведения срещу износа на стоки от *текущото* производство. При това положение стойността на вноса за същия период от време би могла да превиши стойността на износа за същия период от време и без наличността на стоковия кредит, а посредством използването на акумулирана в миналото покупателна сила за заплащането на внесените в повече блага. Когато тази налична покупателна сила се съдържа в количества от скъпоценните метали и когато жителите на двете държави са еднакво готови да приемат количества от злато при плащанията на стоките, стойността на вноса може да превиши стойността на износа; но във случая ние третираме скъпоценните метали не като стока, а като пари, и изключваме парите от покупателната сила, съдържаща се в количествата на изнесените стоки.

Не всички държави обаче изключват скъпоценните метали от статистиките за количествата и стойността на стоките, участващи във външната търговия. При това положение сравняването на разликата, или на *баланса* от търговията на две отделни страни, се затруднява. Обикновено държавите, които произвеждат скъпоценни ме-

тали, включват златото и среброто в количествата на изнесените стоки, докато държавите, които не произвеждат скъпоценни метали, изключват златото и среброто от количествата на внесените стоки, показвайки ги съвсем отделно от всички останали стоки. На второ място, известни държави показват *стойността* на внесените стоки по цените, по които тези стоки са били закупени в пристанището или граничния пункт на страната-износителка, т.е. по т.нар. цени „ф.о.б.“; докато други държави, напротив, показват стойността на внесените стоки по цените, по които същите стоки са *пристигнали* в пристанищата или граничните пунктове на страната-вносителка, или по т.нар. цени „с.и.ф.“. Това наново затруднява международните сравнения на стойността на стоките, влизащи в търговията между различни държави, и често пъти статистическите данни на две отделни държави, показващи стойността на изнесените стоки от първата държава за втората държава, респ. стойността на внесените стоки във втората държава от първата държава, съдържат значителни различия. Общо взето обаче, превесът в стойността на изнесените стоки от страната *А* към страната *Б* се отразява почти напълно в статистическите данни на страната *Б* като един превес в стойността на внесените стоки от страната *А* спрямо стойността на изнесените стоки от страната *Б* към страната *А*.

Разликата в стойността на изнесените стоки от една държава към всички останали страни спрямо стойността на внесените стоки в същата държава от всички останали страни представлява *търговският баланс* на въпросната страна. Когато общата стойност на изнесените стоки превишава общата стойност на внесените стоки за даден период от време, търговският баланс на страната е активен и представлява една положителна величина; а когато общата стойност на изнесените стоки остава под общата стойност на внесените стоки, търговският баланс на страната е *пасивен* и представлява една отрицателна величина. Естествено в извънредно редки случаи е възможно стойността на изнесените стоки да бъде напълно равна на стойността на внесените стоки за даден период от време – тогава търговският баланс на страната би бил напълно изравнен. Общо взето обаче, когато разликите в плюс или минус представляват незначителни величини спрямо общата стойност на вноса или на износа, ние казваме, че търговският баланс на страната е *уравновесен*. Естествено понятието „търговски баланс“, отразяващо известно салдо, или разлика, е свързано с определен период от време. Така търговският баланс на дадена страна може да бъде пасивен или активен за определен месец, за дадена година или за период от няколко години. Обикновено търговските баланси на земеделските страни са предимно активни за по-дълги периоди от време, докато търговските баланси на индустриалните страни са по правило предимно пасивни за по-дълги периоди от време. Преди обаче да разгледаме възможностите за съществуването на един *хронически* активен или пасивен търговски баланс, ние трябва да разгледаме самото значение на положителните или отрицателните разлики, които се явяват при външния стокообмен на отделната държава.

2. Значението на салдото в търговския баланс. Понятието „активен“ търговски баланс има дълга история и в миналото е било свързано с известен *прилив* на злато в страната, чийто търговски баланс е приключвал с известно активно салдо. Вярно е, че всеки превес на износа спрямо вноса означава в края на краищата един прилив на злато в страната, която изнася стоки на по-голяма стойност от стойността на внесените в нея стоки. Съвсем не следва обаче, че стопанската мощ на една държава се измерва, или се състои в количеството на притежаваното от нея, респ. от нейните жители,

злато. Защото златото, когато се използва като пари, представлява само едно общо разменно средство, а благоденствието на жителите на страната, или техният среден жизнен уровен не зависи от количеството на парите в обращение, а от количеството на произведените и включени в размяната стоки. В течение на дълги десетилетия обаче народите са считали прилива на злато вследствие на един активен търговски баланс като добър указател за по-нататъшното стопанско развитие на съответните страни; и в желанието си да обезпечат подобен прилив на злато правителствата често пъти са обременявали вносните стоки с известни данъци, наречени *вносни мита*. Естествено, когато цените на вносните стоки се покачват на вътрешния пазар вследствие обременяването на тези стоки с вносни мита, търсенето за чуждестранни стоки се ограничава, вследствие на което вносът показва тенденция към намаление; при почувствително намаление на вноса като резултат на вносните мита търговският баланс може да приключи с известно активно салдо. Всъщност обаче активността на търговския баланс не представлява някаква добродетел – ако всички държави се стремяха да имат активни търговски баланси, международната търговия щеше да проявява една трайна тенденция на намаление, тъй като ограничението на вноса в една страна би означавало известно ограничение в износа на ред други страни. Фактически, тъй както вносът се заплаща чрез стойността на износа, така и износът се стимулира от вноса. Когато например една индустриална държава засилва вноса си на сурови материали и храни от една или повече земеделски държави, последните на свой ред получават възможност чрез настъпилото увеличение в техния износ да увеличат вноса си на индустриални произведения от тази или някоя друга индустриална държава. С други думи, засиленият износ на земеделските държави, явяващ се като *резултат* на засиления внос на индустриалните държави, става на свой ред причина за засилването на износа на индустриалните държави към земеделските страни.

Търговският баланс на една страна може да бъде пасивен или активен за сравнително дълги периоди от време; това означава, че самата стопанска и финансова структура на въпросната страна е от такова естество, че обезпечава съществуването на един хронически активен или *хронически* пасивен търговски баланс. Така например търговският баланс на една силно индустриализирана страна може да бъде пасивен в течение на цели десетилетия, или, с други думи, да бъде хронически пасивен. Подобно положение представлява значителен интерес, защото ние вече знаем, че всеки пасивен търговски баланс е свързан и с известен отлив на злато от съответната страна; и ако отливът на злато продължава в течение на дълги години, и най-големите златни резерви на коя да е страна с пасивен търговски баланс биха се изчерпали в края на краищата. Всъщност един хронически пасивен търговски баланс не е обезателно свързан с известен отлив на злато от страната, защото жителите на въпросната страна могат да притежават известни *лихвоносни активи* в други страни и да използват лихвите или дивидентите, получавани от тези ценни книжа, за заплащането на превеса на вноса спрямо стойността на износа. Така например до Втората световна война Великобритания притежаваше значителни капитали в други европейски и извъневропейски страни, върху които получаваше лихви и дивиденти в съответните *местни* парични единици. Британските търговци при това положение са могли да използват покупателната сила на тези лихви и дивиденти за купуването на стоки в съответните държави и за внасянето на тези стоки във Великобритания. По този начин част от вноса във Великобритания е бил заплащан не чрез съответен

по стойност износ на стоки, а чрез един предварително направен *износ на капитали*, или по-право чрез лихвите и дивидентите от един предварително направен износ на капитали. Така особената финансова и стопанска структура на една страна може да позволи поддържането на един хронически пасивен търговски баланс.

Много често обаче търговският баланс на една страна е чувствително активен за една две години и чувствително пасивен за следващите една или повече години. Подобни чести колебания в характера на търговския баланс на една страна очевидно не се дължат толкова на *структурни* причини, т.е. на особена стопанска и финансова структура на страната, колкото на известни *конюнктурни* причини, свързани обикновено с промените в ценовите условия на външния стокообмен и с промените в количеството на земеделското производство. Ако примерно ценовите условия на външния стокообмен се изменят *във вреда* на дадена държава през определена година и ако същевременно жителите на тази страна не са склонни *веднага* да изменят отношението на употребяваните от тях местни и чужди стоки, вносът вероятно ще превиши стойността на изнесените стоки и търговският баланс на страната ще приключи годината с *пасивно салдо*. Обратно, когато ценовите условия на външния стокообмен се изменят в полза на една държава през течение на дадена година и ако същевременно жителите на въпросната страна не проявяват един *непосредствен* стремеж да изменят отношението, в което са свикнали да употребяват местни и чуждестранни стоки, търговският баланс на страната вероятно ще приключи с *активно* салдо. Същите резултати се получават независимо от промените в ценовите условия на външния стокообмен и от сравнително случайните или бързи промени в *количеството* на производството, особено при земеделските страни. Така една благоприятна реколта ще предизвика известно абсолютно увеличение в количеството и при непроменени цени в стойността на износа; и ако населението на земеделската държава с богата реколта не прояви непосредствен стремеж към едно съразмерно изменение в отношението на употребяваните местни и чужди произведения, търговският баланс на страната ще приключи с активно салдо поради чисто конюнктурни причини.

3. Същност на платежния баланс. Съществуването на държави с хронически пасивни търговски баланси показва, че плащанията въз връзка с разликите между стойността на вноса и стойността на износа не са единствените поводи за пораждането на международни плащания. Изтъкнато бе вече, че наличността на извършени в миналото капиталови инвестиции от жителите на една страна в някоя чужда страна е свързана с получаването на известни суми под формата на лихви и дивиденти върху капиталовите инвестиции в чужбина. От друга страна обаче, тъй както жителите на местната държава могат да правят капиталови инвестиции в други държави, така и жителите на едни или други държави могат на свой ред да правят капиталови инвестиции в местната страна. Явно е при това положение, че срещу лихвите и дивидентите, които жителите на местната държава получават от инвестициите си в чужбина, се явяват известни лихви и дивиденти, които жителите на местната държава плащат на онези лица в чужбина, които са направили капиталови инвестиции в местната страна. И тук, както в случая с търговския баланс, от по-голямо значение се явява самата *разлика* на получаваните от чужбина и дължимите към чужбина суми, отколкото размерът на плащаните или получаваните от чужбина суми. Съществуват обаче и ред други причини, във връзка с които жителите на местната страна получават суми или изплащат суми към чужбина; и съвкупността на всички подобни постъпления и

плащания представлява една равносметка (включваща постъпленията и плащанията във връзка с външната търговия), която се нарича *платежен баланс*. Първата ни задача, следователно, трябва да бъде да установим по-важните елементи на платежния баланс на отделната страна.

Причините, поради които се пораждат известни вземания (кредити) или известни задължения (дебити) от и към чужбина, могат да бъдат разделени за удобство на следните четири широки групи: внос-износ на *стоки*, внос-износ на *услуги*, внос-износ на *скъпоценни метали* и внос-износ на *парични капитали*. Постъпленията и плащанията във връзка с външната търговия на дадена страна, както вече установихме, се включват в понятието „търговски баланс“, който следователно представлява един от важните елементи на платежния баланс. Извън внос-износа на стоки обаче съществува един значителен трафик с услугите, които жителите на една държава правят на жителите на други държави, и обратно, които жителите на други държави правят към жителите на местната държава. Тези услуги могат да бъдат от най-различно естество, като: плащания за сухоземен, речен, морски или въздушен транспорт; плащания от страна на местни жители, които пътуват в чужбина като туристи, и от страна на жители на чужди държави, които пътуват като туристи в местната държава; постъпления от емигранти в чужбина, които изпращат суми на близки лица и роднини, жители на местната страна, и плащания на имигранти в местната страна към близки лица и роднини в чужди страни; постъпленията на местни жители от лихви и дивиденти върху притежаваните от тях капитали в чужбина и плащания към жители на чужди страни във връзка с притежаваните от тях капитали в местната страна; плащания към чужбина или постъпления от чужбина във връзка с военни и репарационни задължения и вземания; и, накрай, плащания към чужбина или постъпления от чужбина във връзка с издръжката на местните легации в чужбина и на чуждите легации в местната страна. Всички от гореизброените *дебитни и кредитни пера* заедно с вноса и износа на стоки представляват елементите на частта на платежния баланс от внос-износа на стоки и на услуги.

Останалите два елемента на платежния баланс са свързани с т.нар. *капиталови трансакции*, а именно – вносът-износът на скъпоценни метали и вносът-износът на парични капитали. Очевидно е, че износът на стоки, от една страна, може да послужи за покупката на скъпоценни метали от чужбина – било за нуждите на различните занаяти, преработващи скъпоценните метали в предмети за украса, било за нуждите на местните централни банки от „металическо покритие“ на банкнотното обращение. Поради това плащанията и постъпленията във връзка с покупко-продажбите на скъпоценни метали обикновено не са включени в търговския баланс на страната, а фигурират отделно като елементи на нейния платежен баланс. На последно място, отпускането на един дългосрочен заем от жителите на една страна към жителите на друга страна или евентуално към правителството на въпросната страна е свързано със съответния износ на парични капитали – лицата или правителството, получаващи дългосрочен заем, могат да използват постъпленията от заема било за покупката на местни стоки, било за покупката на чуждестранна валута в пазара на страната-кредиторка. Същевременно приливът и отливът на краткосрочни банкови влогове са свързани с известни постъпления или с плащания към чужбина, които също се включват в платежния баланс на страната. Общата сума на всички постъпления (кредити), съпоставена с общата сума на всички плащания (дебити), представлява пла-

тежният баланс на страната, а разликата между всички кредитни и всички дебитни пера представлява салдото на платежния баланс. Понякога в платежния баланс се посочват само *разликите* (като положителни или отрицателни величини) на съответните пера на баланса, а понякога се посочват и самите абсолютни суми на постъпленията и плащанията, от които се изчисляват въпросните разлики, или салда. Важното естествено е да се установи крайният резултат на платежния баланс – както величината на салдото, така и характерът на това салдо, т.е. дали то представлява една положителна или една отрицателна величина.

Тъй както при изчислението на търговския баланс са възможни известни грешки поради различните начини, възприети от отделните страни при изчислението на стойността на вноса и на износа, така и при изчислението на платежния баланс са възможни значителни грешки при оценките. Следователно платежният баланс не може да се използва като едно абсолютно указание за величината на отделните кредитни и дебитни пера, а по-скоро като едно указание за *вероятния размер и естество на салдата* на платежния баланс и на неговите съставни елементи. На второ място, изчисленията на отделните пера на платежния баланс се отнасят само до *зарегистрираните* сделки, т.е. кредитни или дебитни операции, но не и за *фактически* направените плащания и получените постъпления. Освен това в случая с вноса-износа на скъпоценни метали често пъти известни кредитни операции не са свързани с фактически износ на злато или на сребро: количествата от съответния скъпоценен метал, макар и „продадени“ на жители или учреждения в някоя друга страна, остават „на съхранение“ в страната-износителка. Това се случва най-често при операциите на отделните национални централни банки, които купуват злато в някоя чужда държава и държат златото във въпросната държава като покритие на издадените от тях банкноти – особено при златния девизен еталон. Докато търговският баланс на всяка страна се изчислява единствено и изключително от съответните официални централни статистически институти като „Главната дирекция на статистиката“ в България, изчисленията на платежния баланс се извършват било от известни институти и учреждения, било от отделни лица, притежаващи съответната научна и техническа подготовка. Това обстоятелство обяснява значителните различия, които често се срещат в резултатите от изчисленията на платежния баланс на една и съща страна за дадена година. Накратко, понятието „платежен баланс“ представлява интерес по-скоро от научно, отколкото от практическо гледище във връзка с количеството, естеството и въздействието на международните плащания.

4. Уравновесяването на платежния баланс. Платежният баланс като всяка равносметка трябва по необходимост да бъде изравнен, в смисъл,че общата сума на кредитните пера трябва да бъде равна на общата сума на дебитните пера. И тази констатация няма нищо странно, когато си припомним истината, че всяка разменна сделка има *две страни*. Така всяко количество *чужди пари*, което се *купува* на даден пазар за даден период от време, представлява същевременно и точното количество чужди пари, което се *продава* на същия пазар в същия период от време. В този смисъл платежният баланс е по необходимост винаги изравнен, или балансиран; но това съвсем не ни помага да разберем начина, по който става действителното изравняване на платежния баланс. Ние знаем, че ежедневно се извършват голям брой международни сделки от страна на лица, която знаят твърде малко за самия платежен баланс, или проявяват още по-малък интерес към неговото развитие. Отделни пред-

приятия внасят или изнасят стоки в количества, каквито намират за добре, с цел да реализират известна печалба; частни капиталисти, търсейки сигурни и доходоносни обекти за капиталови инвестиции, влагат свободните си капитали в чужбина, ако по тяхна преценка подобно действие предлага изгледи за по-големи печалби, отколкото инвестирането на капиталите в местната страна; частни лица пътуват в чужбина с научни цели или като туристи, търсещи развлечение, и изразходват толкова средства за подобни цели, колкото намират за добре; вносители и износители използват било местни, било чужди кораби за презморски превоз на стоките, с които търгуват, в зависимост от съответните разноски по превоза; отделни лица или предприятия сключват застраховки за разни цели било пред местни, било пред чуждестранни застрахователни институти в зависимост от сравнителните изгоди на съответните застраховки, и т.н. На пръв поглед следователно няма никакво основание за предположението, че всички кредитни пера в платежния баланс на дадена страна в течение на една година ще се равняват съвсем точно на всички дебитни пера, или плащания, които въпросната страна трябва да извърши към чужбина в течение на същата година.

Да предположим сега, че в течение на една година плащанията на дадена страна към чужбина превишават по размер постъпленията на въпросната страна от чужбина. По предположение превесът на плащанията спрямо постъпленията е свързан с известни фактически плащания към чужбина свръх размера на постъпленията от чужбина. Въпросът е, как са били извършени тези плащания в повече? Отговорът е очевиден: чрез използването на авоарите в свободна покупателна сила на местната държава в някоя чужда държава. С други думи, превесът на плащанията спрямо постъпленията означава, че салдото на авоарите на местната държава в една или повече чужди държави е било *намалено* през течение на годината с *неблагоприятен* платежен баланс. За да се конкретизираме, ние трябва да обясним какво точно разбираме под фразата „салдото на авоарите на местната държава в чужбина“. Явно е, че отделни жители на местната държава могат да притежават известни авоари под формата на банкови влогове или ценни книжа в някоя чужда държава. Явно е също така, че банките в местната държава могат да притежават банкови влогове или ценни книжа в едни или други чужди държави. Нещо повече – ние вече знаем, че поне една подобна местна банка, а именно централната емисионна банка в държава със златно-девизен еталон, положително притежава известни авоари в някои чуждестранни банки. Следователно, когато платежният баланс на местната страна е неблагоприятен за дадена година, превесът на плащанията спрямо постъпленията се покрива чрез едно съответно намаление на авоарите на частни лица, на отделни търговско-депозитни банки или на централната емисионна банка в чужбина. С други думи, лицата, които трябва да извършат известни плащания към чужбина, се обръщат към такива лица или банки на *местния пазар*, които притежават известни авоари в чужбина, и купуват от тях необходимите количества *чуждестранна валута* с едно или друго количество от местните пари. По този начин местните длъжници към чужбина получават възможността фактически да се издължат, но *превесът* на плащанията към чужбина спрямо постъпленията от чужбина е свързан автоматически с едно съответно намаление в авоарите на местните лица или банки в чужбина.

Голямото значение на покупко-продажбите на *чуждестранна валута*, или на правото на ползване свободна покупателна сила вън от пределите на местната държава, оправдава съществуването на един специален пазар, наречен валутен или *деви-*

зен пазар, в който се срещат предложителите и търсителите на свободна покупателна сила в чуждестранна валута. Обектът на сделките на девизния пазар е правото да се ползва известна свободна покупателна сила и парите на едни или други чужди държави срещу съответното право да се ползва свободна покупателна сила и парите на местната държава. Разменното отношение, или цената, по която се отстъпват местните парични единици срещу паричните единици на другите държави, представлява *курсът* на местните пари спрямо чуждите пари. Този курс при други равни условия ще зависи от съотношението на търсенето и на предлагането на местни и на чужди пари на девизния пазар. Когато обаче централната емисионна банка е *задължена* да купува и продава в неограничено количество и по точно определен курс не само злато и сребро, но и чужди девизи, тогава свободният курс на местната парична единица спрямо паричните единици на другите държави не може, общо взето, да се отклонява от *официално* установения курс, или от курса, по който централната банка купува и продава чуждестранна валута. Защото всяко по-значително отклонение на свободния курс от официалния курс би означавало едно увеличение в количеството на предлагането на местни пари в централната банка срещу чужди пари, или, алтернативно, едно намаление в количеството на предлагането на чужди пари в централната банка срещу местни пари; и централната банка, бидейки *задължена* да купува и продава чуждестранна валута по определен курс, ще трябва по необходимост да задоволи всички търсители на чужди пари, предлагащи местни пари в замяна на чуждите пари, както и всички търсители на местни пари, предлагащи чужди пари в замяна на местните пари.

Явно е, че при наличността на една трайна тенденция за неблагоприятно развитие на платежния баланс, централната банка на страната в качеството си на един *постоянен* продавач и купувач на чужди девизи по строго определен курс (както в случая със златния и златно-девизния еталон) ще изразходва постепенно авоарите си в чужди пари и девизи. За да попълни авоарите си в чужди пари и девизи, централната банка ще бъде принудена да изнася злато или сребро в чужбина, т.е. да допусне известно абсолютно и относително намаление в количеството на *металистическо покритие* на нейните задължения на виждане. Близко до ума е обаче, че централната банка не може да остане безучастен зрител на това трайно намаление в количеството на нейните резерви в чужди пари и девизи, както и в скъпоценни метали. Дълго преди появата на един значителен отлив на злато от подземните скривалища на централната банка последната ще вземе мерки за предотвратяването на въпросния отлив. С други думи, централната банка ще бъде принудена да вземе мерки за *коригирането* на неблагоприятния платежен баланс. За тази цел обаче централната банка трябва *предварително да установи причините*, поради които платежният баланс на страната проявява трайна тенденция да бъде неблагоприятен, т.е. пасивен. Естествено това са два отделни въпроса, които ние трябва да разгледаме последователно, а не едновременно. Непосредствено по-долу ще разгледаме съвсем бегло една от главните причини, поради които платежният баланс проявява трайна тенденция да бъде пасивен, а в следващите две глави на изложението ще разгледаме начините на разположение за коригиране на неблагоприятния платежен баланс: първо, при наличността на един *ефективен* златен монетен еталон, или златно-девизен монетен еталон, и второ – при изоставянето на ефективния златен или златно-девизен монетен еталон вследствие на девизни затруднения.

5. Учението за покупателния паритет. Ако платежният баланс на дадена страна проявява трайна тенденция да бъде пасивен, следва, че жителите на въпросната страна имат *някаква изгода* да увеличат потреблението си на чуждестранни блага и услуги. Естествено тази изгода трябва да бъде свързана при други равни условия със *съотношението* между цените на местните стоки и услуги и цените на чуждите стоки и услуги. Ако при съществуващия курс на местните пари спрямо чуждите пари потреблението на известни чуждестранни блага и услуги е сравнително по-привлекателно за местните жители, в смисъл че последните ще бъдат в състояние да си доставят въпросните блага и услуги на *по-ниски цени*, отколкото цените на същите или на заместващите ги блага и услуги от местен произход, то местните жители положително ще увеличат потреблението си на чуждестранни блага и услуги за сметка, разбира се, на едно съответно намаление в потреблението на блага и услуги от местен произход. Увеличеното потребление на чуждестранни блага и услуги от страна на местните жители ще предизвика очевидно известно увеличение в стойността на вноса и следователно в дебитните пера на платежния баланс на страната. Ако съотношението в цените на местните стоки и услуги и цените на чуждестранните стоки и услуги продължава да благоприятства потреблението на чуждестранни блага и услуги и следователно да действа за увеличение на вноса, то и платежният баланс на страната ще продължава да бъде трайно пасивен. С други думи, пряката причина за неблагоприятното развитие на платежния баланс се крие в съотношението между вътрешното равнище на цените на благата и услугите, от една страна, и равнището на цените на благата и услугите на външните пазари, от друга страна. Предстои ни при това положение да си уясним причините, поради които са възможни подобни разхождения между вътрешното и външното равнище на цените на благата и услугите.

Всъщност, когато говорим за едно разхождение между вътрешното и външното равнище на цените, ние фактически признаваме, че съществува известна разлика в *покупателната сила* на местната монета на вътрешния пазар и на пазарите в другите държави. Местната парична единица наистина представлява законно платежно средство само в политическите граници на държавата и следователно не може да служи като общо разменно средство в пределите на някоя друга държава. От друга страна обаче, местната парична единица се разменя срещу чужди парични единици при един или друг *курс*; от което следва, че всеки жител на местната държава може да превърне покупателната сила, съдържаща се в определено количество местни парични единици, в покупателната сила, изразена в едно или друго количество чужди парични единици. Ако при това положение *курсът* на местната парична единица спрямо другите парични единици е такъв, че *покупателната сила* на местната монета е по-голяма на пазарите на другите държави, отколкото на местния пазар, местните жители ще имат изгода да купуват повече чуждестранни, отколкото местни блага и услуги с притежаваните от тях количества местни пари. И наистина готовността на местните жители да платят известна цена за чужди парични единици произлиза в края на краищата от обстоятелството, че чуждите пари притежават известна покупателна сила в съответните чужди страни. От друга страна, когато ние предлагаме определено количество местни пари срещу едно или друго количество чужди пари, ние фактически предлагаме известна покупателна сила спрямо благата и услугите в нашата страна. Следователно нашите преценки за чуждите пари, изразени в количества от местните пари, зависят предимно от *сравнителната покупателна сила* на двете монети в съответните държави.

Идеята за сравнителната покупателна сила на дадена монета във вътрешния пазар и в пазарите на чуждите държави е легнала в основите на т.нар. *учение на покупателния паритет на парите*, свързано в по-ново време с името на починалия в края на 1946 г. шведски икономист *Густав Касел*. Това учение гласи, че разменният курс на местната монета спрямо една чужда монета ще бъде равен при положение на равновесие на отношението между покупателната сила на местната монета на местния пазар и покупателната сила на чуждата монета на чуждия пазар. Това отношение между покупателните сили на двете монети в техните съответни страни се нарича „покупателен паритет на парите“. Ако горното определение изглежда малко сложно, ние можем да си уясним въпросното понятие с един прост пример. Така да предположим, че към даден момент покупателната сила на българския лев е *еднаква* както на вътрешния пазар, така и на пазара на Румъния. Да предположим по-нататък, че след известен период от време равнището на цените в България се повиши със 100 на сто, докато равнището на цените в Румъния остане непроменено. При това положение покупателният паритет на българския лев и на румънския лей ще се измени, в смисъл че един лей ще струва два пъти повече левове, отколкото преди повишението на цените в България. С други думи, *курсът* на българския лев спрямо румънския лей ще се изменя във вреда на българския лев, понеже, за да си доставим *същото* количество румънски леи, ще е необходимо да отстъпим *два пъти повече* левове, отколкото преди. Ако курсът на лева спрямо лея се определя *свободно* на девизния пазар, в смисъл че не съществува някакъв официален курс извън свободния курс, новото положение на равновесие ще бъде установено при въпросния нов покупателен паритет на двете монети, а именно – два пъти повече левове за същото количество леи. При това ново положение на равновесие покупателната сила на лева ще бъде наново *еднаква* както на вътрешния пазар, така и на пазара на Румъния; и обратно — покупателната сила на румънския лей ще бъде наново *еднаква* както на румънския, така и на българския пазар.

Свободният курс на двете монети обаче означава на практика, че в двете съответни държави съществува един режим на книжен монетен еталон, при който централните емисионни банки не са задължени по закон да купуват и продават левове или леи в неограничено количество и по строго определен *официален* курс. При наличността на един *свободен* курс на двете монети, установен чрез играта на силите на търсенето и на предлагането на девизния пазар, курсът на лева спрямо румънския лей ще се нагоди към повишеното равнище на цените в България. С други думи, новото положение на равновесие в случая се установява чрез една съответна промяна в *курса* на лева спрямо румънския лей. Явно обаче, че новото положение на равновесие може да бъде установено било чрез промени в нивото на цените на първата страна, било чрез промени в нивото на цените във втората страна, било, накрай, чрез промени в разменния курс на двете съответни монети. Първите две възможности се откриват в случая, когато двете съответни монети са свързани помежду си чрез един ефективен златен монетен еталон или златно-девизен монетен еталон, а третата възможност – когато поне едната от двете съответни монети е една „книжна монета“, в смисъл че в съответната страна съществува един книжен монетен еталон. В следващата глава на изложението ще разгледаме начините за *коригиране* на един пасивен платежен баланс при един режим на ефективен златен или златно-девизен монетен еталон, т.е. при положението че съществува един строго определен официален *курс*

между съответните две монети, по който респективните централни банки са длъжни да разменят въпросните монети. При това положение ние трябва да очакваме, че отстраняването на пасивния платежен баланс и възстановяването на новото положение на равновесие ще се извърши чрез съответни промени в *равнището на цените* на стоките и услугите било само в първата, било само във втората, било, накрай, едновременно и в двете страни.

Глава XI. ЗЛАТНИЯТ ЕТАЛОН

1. Златен паритет и златни точки. Когато две или повече страни се намират на златния монетен еталон, покупателната сила на съответните монети е приравнена към покупателната сила на едно или друго количество злато; с други думи, покупателната сила на определено количество злато ще бъде равна на едно или друго количество от паричните единици на съответните държави. Така например, ако покупателната сила на един грам злато се равнява на един американски долар, на пет швейцарски франка и на 50 френски франка, то всъщност един американски долар е приравнен към стойността на пет швейцарски франка или на 50 френски франка; един швейцарски франк е приравнен към стойността 0.20 долара или на 10 френски франка; и един френски франк е приравнен към стойността на 0.02 американски долара или на 0.10 швейцарски франка. Тази теоретична пропорция, в която би трябвало да се разменят отделните златни монети, се нарича *златен паритет* на монетите. Самият разменен курс на въпросните монети обаче може на практика да проявява незначителни колебания *около* техния златен паритет. Покупко-продажбите на злато, както и на чужди златни банкноти или девизи (търговски ефекти) се извършват на т.нар. *девизен пазар*, в който играта на силите на търсенето и на предлагането определя цената на златото, изразена в местната парична единица, и цената на местната парична единица, изразена в чужди парични единици. Тази цена може да се променя от ден в ден в зависимост от превеса на търсенето спрямо предлагането, или обратно – от превеса на предлагането спрямо търсенето. Промените, или колебанията в цената на златото и на златните девизи обаче не могат да се отклоняват *значително* от теоретичния златен паритет поради обстоятелството, че централната банка в държава със златен еталон е длъжна по закон да купува и продава в неограничено количество и *по строго определен курс* както злато на кюлчета, така и чужди пари и девизи.

С други думи, тъй както различните лихви на паричния и капиталов пазар гравитират около официалния сконтов процент на централната банка, така и цените на златото и на златните девизи в девизния пазар гравитират около официалната цена, по която централната банка купува и продава било злато на кюлчета, било чуждестранни златни девизи. Тази официална цена естествено отговаря точно на установеното чрез закон „златно съдържание“ на паричната единица, или, с други думи, на теоретичния златен паритет на монетата. От друга страна обаче, ако централната банка трябва да купува и продава злато и девизи по желанието на продавачи и купувачи, тя би трябвало да бъде компенсирана по някакъв начин за услугите, които прави на въпросните продавачи и купувачи, т.е. тя би трябвало да бъде в състояние да извлече известна печалба от операциите, свързани с покупко-продажбите на злато и златни девизи. И наистина централната банка определя един курс, по който купува злато и златни девизи, и друг курс, по който е готова да продава злато и златни девизи – като *курсът „купува“* е незначително по-нисък от *курса „продава“*. Тази

разлика, или този *марж* между курса „купува“ и курса „продава“ представлява комисионата на централната банка при покупко-продажбите на злато и златни девизи; но той също представлява и *границите*, в които могат да се движат колебанията на цената на златото и на курсовете на местната монета спрямо чуждите монети на девизния пазар. Иначе казано, никой продавач на злато не ще сключи сделка на девизния пазар по цена, която е по-ниска от курса „купува“ на централната банка, защото въпросният продавач винаги разполага с възможността да продаде златото на самата централна банка; и по аналогия никой купувач на злато не ще бъде склонен да заплати една по-висока цена на девизния пазар, отколкото цената, по която централната банка *продава* злато, защото той би могъл във всеки момент да купи злато от самата централна банка по въпросната цена.

Дотук ние говорим за сделки на девизния пазар било в злато, било в златни девизи, докато всъщност на девизния пазар се извършват покупко-продажби *само на девизи*, но не и на злато. Покупко-продажбите на злато се извършват на един друг, специален пазар, който се намира в пряка връзка с девизния пазар, но който все пак е напълно отделен от него. Подобни пазари на злато или на сребро има само в онези международни финансови центрове, към които обикновено се насочва по-голямата част от текущото производство на скъпоценните метали в разни части на земното кълбо. От десетилетия насам главният световен пазар на златото и на среброто се намира в Лондон, макар че самата Англия притежава много по-малки количества злато, отколкото ред други европейски или извъневропейски държави. Ако все пак подчертаваме този факт относно пазара на златото в Лондон, то е с цел да изтъкнем значението на съответния *девизен пазар*, на който всички покупко-продажби на злато се отразяват в съответни промени в търсенето и предлагането на *чуждестранна валута и чуждестранни златни девизи*. Покупката на злато в Лондон от една френска банка трябва да бъде заплатена в парични единици, и то в местни парични единици – английски лири стерлинги; от което следва, че на лондонския девизен пазар ще се яви едно съответно предлагане на френски франкове от страна на френската банка, срещу които последната желае да си достави лири стерлинги, с които да заплати купеното от нея злато на международния златен пазар в Лондон. По този начин търсенето и предлагането на чуждестранна валута и чужди девизи на лондонския девизен пазар предизвиква известни промени *в курса на лирата стерлинг* спрямо чуждите монети, но тези промени все пак се движат в рамките на разликата между курса „купува“ и курса „продава“ на централната банка.

Да предположим сега, че поради една или друга причина търсенето на лири стерлинги в Лондон от страна на отделни лица или банки във Франция нарасне чувствително. Това означава, че на девизния пазар в Лондон се наблюдава едно значително предлагане на френски франкове, поради което курсът на лирата стерлинг спрямо френските франкове се изменя в полза на лирата стерлинг. Явно е, че при това положение за набавянето на дадено количество лири стерлинги ще бъде необходимо отстъпването при размяната на едно по-голямо количество френски франкове, отколкото преди промяната в курса на лирата стерлинг спрямо френския франк. Съществува обаче известна граница за повишението на курса на лирата стерлинг спрямо франка и тази граница ще се определи в случая от *разноските по превоза* на съответното количество злато от Франция в Англия. Понеже на лондонския девизен пазар е настъпила една неблагоприятна за франка промяна в курса на лирата стерлинг спрямо франка

и понеже пазарният курс на лирата стерлинг се отклонява от съответния златен паритетен курс, то френските банки и частни лица, които желаят да си набавят лири стерлинги, ще имат изгода да изнесат едно съответно количество злато от Франция в Лондон и да продадат това злато било на свободния златен пазар, било на самата централна банка в Англия. При това положение обилното предлагане на френски франкове на лондонския девизен пазар ще бъде преустановено и курсът на лирата стерлинг спрямо френския франк наново ще се измени, но този път в полза на френския франк. Съществуват следователно една долна и една горна *златна точка*, като всяко отклонение на свободния от паритетния курс на монетата *под* или *над* тези златни *импортни* или *експортни* точки предизвиква съответен прилив или отлив на злато от местния пазар. Следователно при свободен внос-износ на злато – както в случая със златния еталон, златните точки определят както най-високия курс, така и най-ниския възможен курс на местната монета спрямо чуждестранните златни монети.

2. Златен паритет и нивото на цените. Ако монетите на две или повече отделни държави, свързани помежду си чрез златния еталон, имат строго определена покупателна сила спрямо златото, съвсем не следва, че тези монети имат и строго определена покупателна сила спрямо всички останали блага и услуги, които се предлагат в пазарите на въпросните държави. Наличността на един международен златен еталон обезпечава *стабилността* на разменните курсове на отделните монети посредством техния златен паритет и прилива или отлива на злато в рамките на златните импортни и експортни точки. *Вътрешната покупателна сила* на отделните национални монети обаче е в зависимост от промените във вътрешното равнище на цените на благата и услугите във всяка отделна страна. От друга страна, вътрешното равнище на цените на стоките и услугите е в зависимост от съотношението на силите на търсенето и на предлагането – едно съотношение, което съвсем не е константно, или непроменливо. Следователно златният еталон може да обезпечи стабилността на външния разменен курс на монетата на дадена страна, но не и стабилността на равнището на цените на стоките и на услугите в тази страна. С други думи, златният еталон *не допуска* отклонения на свободния пазарен курс на монетата от нейния златен паритетен курс – освен в рамките на златните импортни и експортни точки, докато същевременно златният еталон *допуска* известни по-значителни промени във вътрешното равнище на цените на благата и услугите. Ние знаем обаче, че всяка посъществена промяна във вътрешното равнище на цените ще предизвика при даден и строго определен разменен курс на монетата спрямо чуждите монети една съответна промяна в ценовите условия на външния стокообмен на страната и следователно в нейния търговски и платежен баланс. Изправени сме следователно пред едно интересно явление, чието изучаване ще ни разкрие самия начин, по който функционира международният златен еталон.

Вътрешното равнище на цените на стоките и услугите в една страна може да се измени в една или друга посока поради най-разнообразни причини, свързани с промените в съотношението на силите на търсенето и на предлагането. Понякога тези причини могат да бъдат от *непаричен характер,* като една промяна в броя на населението, или промени в техниката на производството, или промени в търсенето на местни блага в чужбина, или търсенето на чужди блага в местния пазар. Твърде често обаче промените във вътрешното равнище на цените се дължат на причини от *парично естество* като следваната от правителството и централната банка монет-

на политика, или прилива и отлива на капитали във връзка с държавна или частна заеми, или, накрай, увеличението или намалението на капитала в страната вследствие на промени в темпото на спестяванията. Едни от гореизброените фактори са в състояние да предизвикват промени в количеството на доходите и следователно на търсенето на блага и услуги в местния пазар, докато други от тях могат да предизвикат промени в количеството на производството и следователно на предлагането. При това положение са възможни тенденции към повишение или към понижение на равнището на цените на стоките и услугите въпреки обстоятелството, че поддържането на златния еталон означава същевременно и поддържането на едно фиксирано отношение на местната монета към монетите на другите държави със златен еталон. Трябва да се подчертае обаче, че даже причините от непарично естество за промените във вътрешното равнище на цените всъщност оказват своето въздействие върху цените посредством предизвиканите от тях промени в количеството на банковите и на обикновените пари – защото всяка промяна в обема на търсенето означава една промяна в обема на *ефективното търсене*, или на търсене, подкрепено с покупателна сила в парична форма.

Ако целият свят представляваше една-единствена държава и ако тази световна държава се намира на златния еталон, в смисъл че покупателната сила на нейната парична единица е приравнена чрез закон към покупателната сила на определено количество злато, промените в купувната сила на златото спрямо всички останали блага биха означавали и съответни промени в покупателната сила на парите. Да предположим, че в тази световна държава предприемчиви изследователи открият нови и сравнително богати находища от златна руда. Производството на злато ще се увеличи, а ведно с него ще се увеличи и общото количество на парите в обращение: производителите на новото злато ще продават скъпоценния метал на световната централна банка срещу количества от обикновени пари; една част от допълнителните количества обикновени пари ще останат трайно в паричното обращение за плащането на надници на работниците в златните мини и в други предприятия, които увеличават производството си вследствие на засиленото търсене; друга част от допълнителното количество обикновени пари ще се насочи към банковата система под формата на нови влогове; новите влогове в банките ще предизвикат известно увеличение в количеството на техните резерви от обикновени пари и следователно ще изменят установената „пропорция“ между количеството на резервите и количеството на влоговете; за възстановяването на „пропорцията“ между резервите и влоговете банките ще пристъпят към разширение на кредитораздаването, вследствие на което ще се увеличи и общото количество на банковите пари (влогове и кредити); и, накрай, при това увеличение както в количеството на обикновените пари, така и в количеството на банковите пари, ще настъпи една тенденция към повишение в общото равнище на цените на благата и услугите – един процес, който ни е добре известен във връзка с изучаването на проблемата за промените в ценността на парите, или в тяхната покупателна сила.

Изглежда следователно, че ценността на парите при златния еталон зависи в края на краищата от количеството на златото, което се предлага на пазара; а количеството на златото, което се предлага на пазара, зависи отчасти от наличното количество злато и отчасти от текущото производство на злато. Количеството на текущото производство на злато действително представлява само една малка част от количеството на наличното злато в дадена година. Всъщност обаче частта, която

текущото производство на злато в дадена година представлява от общото количество на наличното злато през годината, съвсем не е толкова малка, колкото изглежда на пръв поглед. Според меродавни изчисления количеството на златото във всички централни банки в света се е увеличило от 600 милиона унции в края на 1931 г. на 800 милиона унции в края на 1936 г., или с кръгло една трета в срок от пет години! Човек би могъл да помисли при това положение, че равнището на цените в световните пазари ще проявява по необходимост една тенденция към повишение вследствие на ежегодното увеличение в количеството на световното производство на злато. Всъщност подобна опасност не съществува, понеже *самото повишение в цените на другите стоки и услуги* вследствие увеличеното производство на злато означава известно *намаление в разменната ценност на златото спрямо всички останали блага и услуги*: когато покупателната сила на паричната единица спрямо всички останали стоки се изразява в едно фиксирано количество злато и когато покупателната сила на паричната единица се понижава вследствие на увеличеното производство на злато и настъпилото повишение в общото равнище на цените на стоките и на услугите, следва, че самата покупателна сила на златото спрямо всички останали блага и услуги се е понижила вследствие на увеличеното производство и следователно на увеличеното предлагане на злато. От това следва, че количеството на текущото производство на злато ще бъде ограничено като резултат на понижението в покупателната сила на златото спрямо всички останали блага. По този начин повишението в равнището на цените действа за намалението на производството на злато, което на свой ред отстранява опасността от едно силно и трайно повишение в общото равнище на цените при един режим на златен монетен еталон.

3. Кредитно разширение и платежният баланс. Да предположим сега, че светът е разделен на голям брой отделни и напълно самостоятелни държави със специфични за тях банкови и парични системи, но че парите на отделните държави са свързани помежду си чрез международния златен еталон, в смисъл, че всяка национална монета е приравнена към покупателната сила на едно или друго количество злато. Да предположим, на второ място, че в една от теза държави са открити нови богати находища от златна руда, вследствие на което производството на злато в тази държава се увеличава. Явно е при това положение, че увеличеното производство на злато ще се насочи в края на краищата към централната банка на въпросната държава, предизвиквайки едно *съответно* увеличение в количеството на обикновените пари, което на свой ред ще предизвика *едно повече от съответно* увеличение в количеството на банковите пари във връзка с познатия ни процес на „създаване“ на нови влогове от страна на банките. Увеличението в общото количество на обикновените и на банковите пари в тази държава ще действа за повишението на общото равнище на цените на стоките и на услугите. Въпросната държава обаче е свързана с другите държави чрез действието на златния монетен еталон и чрез преки търговски отношения, т.е. чрез каналите на външната търговия. Повишението на вътрешното равнище на цените в тази страна ще се отрази *неблагоприятно* върху нейния износ, тъй като при по-високите цени на нейните експортни произведения може с право да се очаква известно намаление в търсенето за тези произведения на чуждите пазари. От друга страна, повишението на вътрешното равнище на цените в тази страна ще се отрази *благоприятно* върху развитието на вноса, тъй като сравнително високите вътрешни цени ще насочат част от търсенето на нейните жители към чуждестран-

ните произведения, чиито цени остават по презумпция непроменени. С други думи, процесът на кредитно разширение в страната с увеличено производство на злато ще предизвика една тенденция към *неблагоприятно* развитие на нейния търговски баланс и по всяка вероятност на нейния платежен баланс.

Неблагоприятното развитие на търговския баланс на страната, в която се наблюдава един процес на кредитно разширение във връзка с увеличеното производство на злато, ще предизвика в края на краищата известен отлив на злато от тази страна към страните, с които първата поддържа оживени търговски връзки и с които тя по презумпция има пасивен търговски баланс. Отливът на злато ще предизвика известно намаление в количеството на златните резерви на централната банка, която ще бъде принудена да повиши официалния сконтов процент с цел да предпази резервите си от едно по-чувствително намаление. Междувременно обаче намалението в износа ще засегне неблагоприятно онези местни индустрии, които доставят суровини материали на експортните индустрии. Ограничената активност на експортните индустрии ще предизвика известно намаление в доходите на всички лица, които са пряко или косвено свързани с експортните индустрии, а понижението на доходите на тези лица ще означава известно намаление в обема на търсенето на *поскъпналите* местни произведения за местна консумация и даже на *сравнително* евтините вносни стоки за местна консумация. В резултат на тези промени тенденцията към повишение в общото равнище на цените на благата и услугите в страната с кредитно разширение ще бъде преустановена. *Пряката причина* за преустановяването на процеса на кредитно разширение и на успоредния процес на повишение на цените се крие очевидно в настъпилия *вследствие* на тези два процеса отлив на злато. Това съвсем не означава, че количеството на златото във въпросната страна, или по-право в централната банка на тази страна, ще бъде по-малко след приключването на процеса на кредитно разширение, отколкото преди започването на този процес. Напротив, количеството на златото в централната банка ще бъде по-голямо след приключването на кредитно разширение, защото само една част от допълнителното количество злато, произведено от новите златни мини, ще бъде изнесено в чужбина за уравновесяване на неблагоприятния търговски и платежен баланс; другата част от това допълнително количество злато ще остане в скривалището на централната банка като покритие на увеличените задължения на виждане на банката.

Когато процесът на кредитно разширение и на повишение на цените бъде преустановен чрез отлива на злато от централната банка и чрез въздействието на повишението в официалния сконтов процент на банката върху търсенето и предлагането на кредитния пазар, във въпросната страна ще се установи *едно ново положение на равновесие* между цените и доходите. Общото увеличение в количеството на обикновените и на банковите пари ще наложи установяването на едно по-високо равнище на цените не само на благата, но и на услугите. С други думи, по-високото равнище на цените на благата ще предизвика и едно повече или по-малко съответно повишение в цените на услугите, т.е. в номиналните работнически надници и във възнагражденията на всички останали физически и умствени работници. Защото самото повишение на цените означава увеличение на изгледите за печалби от страна на стопанските деятели и следователно едно съответно увеличение в тяхната склонност да увеличат производството чрез ангажирането на допълнителни фактори на производството, включително на нови трудови сили. Ангажирането на нови трудови

сили ще действа за повишението за номиналните надници поради превеса на търсенето спрямо предлагането на трудови сили. И понеже само експортните индустрии са неблагоприятно засегнати от повишението на цените и последвалото влошаване в ценовите условия на външния стокообмен, индустриите, които произвеждат блага предимно или изключително за *местна консумация,* ще бъдат в състояние да разширяват производството и да създават нови трудови доходи чрез плащането на увеличени надници на увеличен брой работници. Явно е следователно, че повишението на цените вследствие на кредитното разширение ще обхване не само стоките, но и услугите, и че след установяването на новото положение на равновесие както цените на благата, така и цените на услугите ще бъдат абсолютно по-високи, отколкото преди настъпването на процеса на кредитно разширение. С други думи, новото положение на равновесие ще се установи на едно абсолютно по-високо равнище, отколкото преди започването на процеса на кредитно разширение. Това ново положение на равновесие обаче не ще бъде *трайно*, ако междувременно не настъпи и едно изравняване на вътрешното равнище на цените с нивото на цените на стоките и на услугите в чужбина. Това изравняване, както ще видим непосредствено по-долу, се извършва чрез т.нар. механизъм на международните плащания.

4. Механизмът на международните плащания. Учението за сравнителните разноски представлява, така да се каже, една натурална концепция на международната търговия. Тази натурална концепция може да бъде допълнена с една *парична концепция* на международната търговия, известна под името *учение за механизма на международните плащания*. В концепцията на старите икономисти-класици (Дейвид Рикардо, Дейвид Хюм[10] и Джеймс Ст. Мил[11]) механизмът на международните плащания налага едно пълно съответствие между условията на натуралната и условията на паричната размяна; и действително, валидността на принципа на сравнителните разноски важи не само относно условията на международното трудоразделение, но и относно условията на международното ценообразуване. Така в приведения по-горе пример отливът на злато от страната с кредитно разширение се дължи на обстоятелството, че като резултат на кредитното разширение се наблюдава една тенденция към повишение във *вътрешното* равнище на цените на благата и услугите; *при непроменено равнище на цените на благата и услугите в останалите държави със златен монетен еталон* това повишение във вътрешното равнище на цените предизвиква известно ограничение на износа и увеличение на вноса, или, с други думи, то превръща търговския баланс на страната от уравновесен в пасивен; а пасивният търговски баланс и вероятно пасивният платежен баланс означават известен отлив на злато, чрез което се заплащат доставените в повече блага и услуги от чужбина в сравнение с изнесените блага и услуги за чужбина. От друга страна, самият отлив на злато действа за преустановяването на процеса на кредитно разширение, за задържането на възходящото развитие на цените и в края на краищата за установяването на едно ново положение на равновесие между *вътрешното ниво на цените и на доходите*. Това ново положение на равновесие, установено на едно абсолютно по-високо равнище, отколкото първоначалното положение на равновесие, не би могло обаче да бъде *едно трайно положение на равновесие, без да настъпи едно ново изравняване*

10 *David Ricardo* (1772–1823); *David Hume* (1711–1776).

11 Вероятно *James Mill* (1773–1836), който доразвива трудовата теория на своя съвременник Рикардо. Неговият най-голям син John Stuart Mill (1806–1873) е един от класиците на позитивизма и утилитаризма.

на нивото на вътрешните цени с равнището на цените на стоките и услугите в чужбина; и това изравняване, както е видно от учението за механизма на международните плащания, се извършва *автоматически* благодарение на въздействието на отлива на злато от страната върху вътрешното равнище на цените и, на второ място, благодарение на въздействието на същия този отлив на злато върху равнището на цените в държавите, с които първата страна се намира в преки търговски връзки.

Да предположим, че отливът на злато от първата държава означава един съответен прилив на злато за една друга държава, и само за една друга държава. Приливът на злато в тази втора държава ще допринесе за увеличението на количеството на металическите резерви на нейната централна банка, вследствие на което ще настъпи един процес на кредитно разширение във връзка с неизбежното увеличение в количеството на обикновените пари и следователно – в количеството на банковите пари. Самият прилив на злато във втората държава обаче означава, че нейният платежен баланс с първата страна е активен, понеже при настъпилото повишение във вътрешното равнище на цените в първата държава жителите на втората държава ограничават вноса си от първата държава; докато, напротив, при непроменението равнище на цените във втората държава жителите на първата държава увеличават вноса си от втората държава. При новосъздаденото положение вследствие на прилива на злато във втората държава обаче процесът на кредитно разширение ще предизвика рано или късно една тенденция към повишение в равнището на цените на благата и услугите във втората държава. С други думи, тъй както кредитното разширение в първата държава, предизвикало отлива на злато, бе действало за повишението на вътрешното равнище на цените, така и приливът на злато във втората държава предизвиква след време една тенденция към повишение на цените в тази държава. Повишението на цените обхваща следователно след промеждутък от време и двете държави, като повишението в равнището на цените във втората държава се дължи в края на краищата на обстоятелството, че първата държава е допуснала появата на една тенденция към повишение на цените. И когато повишението в равнището на цените в първата държава постепенно забавя своя темп и се преустановява окончателно вследствие на въздействието на отлива на злато върху нейната кредитна система, темпото на повишение в равнището на цените във втората държава постепенно отслабва поради послабия прилив на злато, докато, накрай, се преустановява окончателно вследствие на спирането на отлива на злато от първата държава.

Условията за установяването на едно ново и трайно положение на равновесие между равнищата на цените в двете държави настъпват от момента на преустановяването на отлива на злато от първата към втората държава. Търговските и платежните баланси на двете страни ще бъдат наново поставени в положение на уравновесеност чрез съответните промени в нивото на цените, предизвикани от прилива и отлива на злато. По този начин механизмът на международните плащания действа *автоматично* по посока на едно равновесие в равнището на цените на двете държави и в техния търговски и платежен баланс. При златния монетен еталон това действие се проявява по два начина: чрез курса на външните платежни средства и чрез международното движение на златото. Поради превеса на търсенето спрямо предлагането курсът на външните платежни средства (девизи) се качва в страната с *пасивен* търговски баланс, и то най-много до предела на горната златна (експортна) точка; докато в страната с активен търговски баланс, напротив, този курс спада до

долната (импортна) златна точка, от който момент става по-изгодно *внасянето* на злато на кюлчета. Отливът на злато от страната с пасивен търговски баланс намалява количеството на парите в обращение и действа за преустановяването на тенденцията на повишение на цените и при по-значителен отлив на злато – *за понижението на и без това сравнително високото равнище на цените* в тази страна. Приливът на злато в страната с активен търговски баланс, от друга страна, допринася за увеличението в количеството на обикновените и на банковите пари, вследствие на което настъпва един процес на повишение в равнището на цените. Тези промени в нивото на цените на стоките в двете държави имат за резултат: а) известно засилване на износа от първата държава към втората държава и намаление на вноса в първата държава, вследствие на което нейният търговски баланс започва постепенно да се уравновесява; и б) известно увеличение на вноса във втората страна (с активен баланс) при известно намаление на нейния износ, вследствие на което и нейният търговски баланс започва постепенно да се уравновесява. По този начин чрез действието на механизма на международните плащания настъпва едно постепенно и автоматично уравновесяване на външната търговия между двете страни и следователно на техните търговски и по аналогия на техните платежни баланси. При новото положение на равновесие имаме едно приблизително изравняване както на натуралните сравнителни разноски, така и на паричните сравнителни разноски, т.е. на цените, измерени в злато. Новото положение на равновесие ще бъде трайно дотогава, докато поради една или друга причина нивото на цените в едната или в другата страна не започне наново да се повишава.

5. Ограниченията на златния еталон. Голямото предимство на златния монетен еталон се състои в това, че посредством него стопанските деятели и особено вносителите и износителите в различни страни могат да се радват на ползите от поддържането на *фиксирани разменни курсове* на различните национални монети. Явно е, че поддържането на твърди курсове на монетите улеснява международната търговия и международните капиталови трансакции, защото твърдите курсове отстраняват риска за загуби вследствие колебанията на разменните курсове на отделните национални монети. С други думи, златният еталон улеснява и допринася за разширението както на международното разделение на труда, така и на международните капиталови инвестиции. Страните, свързани помежду си чрез действието на златния еталон, фактически притежават едно *общо мерило на ценностите*, или едно общо разменно средство, въпреки различните наименования на отделните национални монети. Подобни страни всъщност се намират в положението на отделни географски или административни области на една и съща страна с едно общо разменно средство, т.е. с една обща парична единица. Фактически всеки международен монетен еталон би съдържал упоменатите по-горе предимства и би способствал за разширението на международната търговия и на международното разделение на труда. Поддържането на фиксирани или твърди разменни курсове на различните национални монети би могло да се осъществи в края на краищата и посредством едно обикновено споразумение между отделните правителства да поддържат въпросните курсове на едно *определено* равнище, без същевременно да възприемат и златния монетен еталон. Опитът показва обаче, че единственият монетен еталон, който може на практика да бъде възприет от голям брой страни или поне от най-силните в стопанско и финансово отношение страни, е именно златният монетен еталон. Хилядолетната традиция

е свързала представата за парите на средния човек с представата за златото и макар че никакви особени предимства не се съдържат в един златен монетен еталон поне на теория, твърде вероятно е, че златото и в бъдеще ще продължава да служи като основа, или еталон, на парите на повечето държави в света.

От друга страна обаче, функционирането на златния еталон е свързано с известни ограничения за монетната, кредитната и девизната политика на отделната държава поради очевидни причини, свързани с механизма на международните плащания. Тези ограничения фактически *накърняват* правото на отделната държава да провежда една напълно самостоятелна монетна, кредитна и девизна политика в пределите на територията на страната, т.е. да провежда една напълно самостоятелна стопанска политика. Един пример ще ни уясни ограниченията, свързани с функционирането на международния златен еталон. В приведения в предходната точка пример новото трайно положение на равновесие между държавата с пасивен и държавата с активен търговски баланс бе установено чрез едно повишение в равнището на цените във втората държава (с активен баланс) до равнището на цените в държавата с пасивен платежен баланс, породен вследствие на процеса на кредитно разширение. С други думи, повишението в нивото на цените в първата държава предизвиква след известен промеждутък от време една тенденция към повишение на цените във втората държава, която продължава *до момента на изравняването* на равнището на цените в двете държави. Близко до ума е, че ако повишението в равнището на цените в първата държава (вследствие на кредитното разширение) е взело значителни размери, отливът на злато от тази държава ще бъде също така чувствителен и ще предизвика не само преустановяването на по-нататъшното разширение на кредита и повишение на цените, но твърде вероятно и *една обратна тенденция* – към свиване на кредита и понижение на нивото на цените. При това положение новото положение на равновесие между двете страни ще се установи *едновременно* чрез *повишението* в нивото на цените във втората държава (с активен търговски баланс) и чрез известно *понижение* в нивото на цените в първата държава (с пасивен търговски баланс). А за понижението на цените в първата държава ще действа не само отливът на злато, но и повишението на официалния сконтов процент вследствие на въпросния отлив – при по-високите лихвени проценти търсенето на кредити ще бъде по-ограничено и следователно процесът на кредитно разширение ще се преустанови и при известни обстоятелства би могъл да отстъпи място на обратния процес на кредитно стеснение.

Ограниченията на международния златен еталон върху стопанската политика на отделната държава изпъкват най-ясно, когато дадена държава е *принудена*, независимо от нейната воля, да провежда една политика на кредитно стеснение с цел да предизвика едно съзнателно понижение на равнището на цените. Да предположим, че една друга и стопански мощна държава, с която първата поддържа оживени търговски връзки, провежда една политика на кредитно стеснение и на понижение на равнището на цените. Вследствие на политиката на кредитно стеснение в тази втора държава нейният търговски и платежен баланс ще престане да бъде уравновесен и ще клони към развитието на едно *активно салдо*. Появата на едно активно салдо в търговския и платежния баланс означава, че вътрешното равнище на цените в тази втора държава е *сравнително по-ниско* от равнището на цените в другата държава. Приливът на злато във втората държава, провеждаща политиката на кредитно стеснение, ще означава една повече или по-малко съответна загуба в злато за пър-

вата държава, която съвсем не възнамерява да провежда една политика на кредитно стеснение. Отливът на злато от тази държава обаче ще принуди последната да възприеме една политика на кредитно стеснение: да повиши официалния сконтов процент на централната банка с цел да ограничи кредитораздаването и да предизвика известно понижение в равнището на цените на благата и на услугите. Процесът на кредитно стеснение и свързаният с него процес на понижение на цените обикновено е твърде болезнен и следователно непопулярен – понижението на цените означава загуби за известни стопански деятели, намаление на печалбите за други стопански деятели и производители и, разбира се, намаление на надниците и възнагражденията на физическите и умствените работници. Въпросната държава обаче ще бъде *принудена* съзнателно да провежда тази непопулярна и болезнена политика на кредитно стеснение, защото в противния случай тя би рискувала да загуби една голяма част от златните си резерви чрез отлива на злато към държавата, която първа бе започнала провеждането на политиката на свиване на кредита и понижаване на цените.

С други думи, при функционирането на международния златен еталон дадена държава може да бъде принудена да изостави своята самостоятелна кредитна и стопанска политика и да възприеме по неволя една чужда на нейните преки интереси в момента кредитна политика. Въпросната държава следователно ще трябва да *жертва* самостоятелността на своята вътрешна стопанска политика в името на поддържането на твърдия разменен курс на нейната монета спрямо монетите на другите държави от златния еталон. И наистина централните банки на държавите от златния еталон са бивали често изправяни през последните няколко десетилетия пред трудната за разрешение дилема – дали да предпочетат следването на една самостоятелна вътрешна стопанска политика чрез изоставянето на фиксирания разменен курс на монетите си спрямо монетите на другите държави от златния еталон или, напротив, дали да предпочетат поддържането на фиксирания разменен курс на монетите си чрез жертването на самостоятелността на вътрешната си стопанска политика. Когато поддържането на фиксирания разменен курс на монетата е означавало провеждането по неволя на една вътрешна политика на кредитно стеснение и понижение на цените и надниците, държавите често пъти са жертвали *външната стабилност* на монетата в името на обезпечаването на *вътрешната стабилност* на монетата, т.е. в името на обезпечаването на непроменливата покупателна сила на монетата на вътрешния пазар. В подобни случаи обаче въпросните държави се изправят неизбежно пред редица *алтернативни или допълващи се* разрешения на проблемата за отлива на злато и свързаните с този отлив *девизни затруднения*, които трябва да разгледаме в заключителната глава на този трети дял от изложението, отнасящ се до *международните плащания*.

Глава XII. ДЕВИЗНИ ЗАТРУДНЕНИЯ

1. Девалвация на парите. Ако вътрешното равнище на цените в дадена държава е сравнително по-високо от равнището на цените в чужбина, механизмът на международните плащания ще предизвика при международния златен еталон изравняването на платежния баланс на въпросната страна чрез едновременното *понижение* на цените в тази страна и чрез *повишението* на цените в другите държави на златния еталон. Процесът на понижение на цените в първата държава е свързан с отлива на злато и със свързаното с този отлив ограничение на количеството на обикновените и на банковите пари, т.е. с един процес на кредитно стеснение. Процесът на кредит-

но стеснение, както вече знаем, е напълно противоположен на процеса на кредитно разширение, който означава известно увеличение в количеството на обикновените и банковите пари. Когато увеличението в количеството на обикновените и банковите пари въздейства върху равнището на цените по посока на *повишение* на цените, ние говорим за развитието на една *кредитна инфлация*; и обратно – когато процесът на намаление на количеството на обикновените и банковите пари въздейства върху равнището на цените по посока на *понижение* на цените, ние говорим за развитието на един процес на *кредитна дефлация*. Явно е, че механизмът на международните плащания предизвиква и действа чрез тези два процеса на кредитна инфлация и на кредитна дефлация. Докато обаче процесът на кредитна инфлация благоприятства развитието на производството и размяната поради повишението в нивото на цените и увеличението в размера на номиналните печалби на производители и посредници, процесът на кредитна дефлация се отразява неблагоприятно върху производството и размяната, бидейки свързан с известно понижение в нивото на цените и на надниците, с известно намаление в печалбите на производители и посредници и т.н. Това последно обстоятелство често пъти се явява от решаващо значение при избора на средства за превъзмогване на девизни затруднения от страна на правителствата и централните банки на засегнатите страни.

Така, връщайки се наново към горния пример, ние ще установим, че изравняването на платежния баланс на страната със *сравнително* високо вътрешно равнище на цените ще се осъществи чрез един процес на кредитна дефлация във въпросната страна, наложен от действието на механизма на международните плащания, т.е. от отлива на злато. Този процес на кредитна дефлация ще настъпи, така да се каже, *автоматически* поради действието на механизма на международните плащания. От друга страна обаче, централната емисионна банка на въпросната страна може на свой ред било да улесни, било да забави изравняването на вътрешното равнище на цените с нивото на цените в чужбина, като *съзнателно ускори или забави* въздействието на процеса на кредитна дефлация върху вътрешното равнище на цените. Ако централната банка желае да ускори развитието на процеса на кредитна дефлация, тя ще вземе своевременно мерки за предизвикване на една оскъдица на паричния пазар чрез повишение на официалния сконтов процент. Ако, напротив, централната банка желае да забави развитието на процеса на кредитна дефлация, тя не ще извърши промяна в официалния сконтов процент и ще се стреми да компенсира въздействието на отлива на злато върху количеството на обикновените и банковите пари чрез едно съзнателно намаление в процента на металическото покритие на задълженията на виждане до възможния минимален размер. В този последен случай обаче централната банка остава по необходимост в ролята на безчувствен зрител на отлива на злато от нейните подземни скривалища и ще бъде принудена в края на краищата да вземе съответните мерки за спиране на отлива на злато, т.е. да повиши официалния сконтов процент. В повечето случаи, следователно, централните банки се стремят да възпрепятстват силния отлив на злато чрез *своевременното* повишение на сконтовия процент преди загубата на значителни количества злато към чужбина; но повишението на сконтовия процент при подобни обстоятелства означава *съзнателното* възприемане на една политика на кредитна дефлация от страна на централната банка.

Политиката на кредитна дефлация, както бе вече изтъкнато, е крайно непопулярна всред стопанските деятели и работниците, понеже е свързана с понижение на

цените и надниците, с намаление на производството и появата на безработица и ред други социално вредни явления. Близко до ума е следователно, че правителствата не са по принцип склонни да следват една политика на кредитна дефлация, провеждана от страна на централната емисионна банка; те ще потърсят други средства за превъзмогване на отлива на злато и на свързания с него проблем за девизните затруднения. Едно подобно средство за превъзмогване на девизните затруднения се крие в т.нар. *монетна девалвация*, която притежава предимството, че отстранява причините за отлива на злато и същевременно запазва твърдия фиксиран курс на монетата спрямо монетите на другите държави, но *при едно намалено златно съдържание на монетата*. С други думи, при монетната девалвация се извършва една нова златна оценка на монетата, като нейното златно съдържание се намалява с известен размер, при което естествено се изменя и златният паритет на монетата. Примерно, ако покупателната сила на един грам злато е била приравнена в България към покупателната сила на 92 лева преди девалвацията, след девалвацията на монетата покупателната сила на един грам злато се приравнява например към покупателната сила на 138 лева, с което златното съдържание на лева фактически се намалява с кръгло една трета част. *Размерът* на намалението на златното съдържание на монетата е от особено голямо значение, защото той би трябвало да съответства точно на разликата между вътрешното и външното равнище на цените. Ако примерно вътрешното равнище на цените е кръгло 20 на сто по-високо от равнището на цените в чужбина, то и монетната девалвация би следвало да бъде в размер на кръгло 20 на сто, в смисъл че *новото* златно съдържание на монетата би трябвало да представлява само 80 на сто от нейното предишно златно съдържание. По този начин монетата продължава да бъде свързана със златния еталон, макар и при известно намаление в нейното златно съдържание, и причините за отлива на златото и на девизните затруднения се отстраняват посредством *въздействието на самата промяна във вътрешния курс на монетата върху обема на вноса и обема на износа* от въпросната страна.

2. Обезценяване на парите. Девалвацията на парите съвсем не означава премахването на златния монетен еталон в страната, извършваща девалвацията. Напротив, златният еталон се запазва и занапред с тази разлика, че самото златно съдържание на монетата е намалено в един или друг размер, но все пак в един *точно определен размер*. Девалвацията може да се извърши в даден ден с нарочен закон, който определя новото златно съдържание на монетата или, с други думи, новата понижена покупателна сила на монетата спрямо златото. Законът не премахва задължението за централната емисионна банка да купува и продава злато или златни девизи в неограничен размер, но задължава централната банка да извършва въпросните покупко-продажби при един *нов златен паритет* на монетата. Така например, ако един грам злато е бил приравнен към покупателната сила на 42 лева в България и на 46 динара в Югославия, след девалвацията на българския лев и приравняването на покупателната сила на един грам злато примерно към 138 лева централната банка в България ще бъде длъжна да купува и продава югославски динари не по курса 92 лева за 46 динара или, обратно – 46 динара за 92 лева, а по новия курс от 138 лева за 46 динара, или, обратно – 46 динара за 138 лева. С други думи, преди девалвацията на лева централната банка в България е била длъжна да разменя една сума от 100 динара срещу 200 български лева; докато след девалвацията на лева в горния размер (33 1/3%) българската централна банка би разменила 100 югославски динара

не срещу 200, а вече срещу 300 български лева. По аналогия, преди девалвацията на лева югославската централна банка е била длъжна да разменя 100 български лева срещу 50 динара, докато след девалвацията на лева в горния размер централната банка в Югославия би разменила 100 български лева само срещу 33.33 динара. С една дума, девалвацията на лева означава, че югославските динари *поскъпват* спрямо българския лев в размер на девалвацията на лева и че българските левове *поевтиняват* за жителите на Югославия – пак, разбира се, в размер на девалвацията на лева.

С промяната в златния паритет на лева спрямо югославския динар и по аналогия – спрямо всички останали монети на златния еталон, се премахват *причините*, предизвикали девалвацията на лева. Поскъпването на чуждите златни монети спрямо българския лев означава естествено известно намаление в обема на вноса на чуждестранни стоки в България. От друга страна, поевтиняването на българския лев спрямо останалите златни монети означава известно увеличение в обема на износа от България към чужбина. Преди девалвацията на лева българският търговски и платежен баланс е бил пасивен поради сравнително високото равнище на цените в България, което е благоприятствало вноса и е възпрепятствало износа. След девалвацията на лева може да се очаква настъпването на един процес на *автоматично коригиране* на пасивния платежен баланс чрез засилването на износа и намаляването на вноса, и крайното уравновесяване на търговския и на платежния баланс не ще закъснее да се реализира, *при условие*, разбира се, *че размерът на девалвацията на монетата отговаря точно на разликата между вътрешното равнище на цените и нивото на цените в останалите златни държави*. Това условие е от голямо значение, защото, ако размерът на девалвацията на монетата не отговаря на разликата между вътрешното и външното равнище на цените, следва, че въпросната разлика ще продължава да съществува и след девалвацията на монетата, макар и в по-малък размер; и че при недостатъчно голяма девалвация отливът на злато и девизните затруднения могат да продължават и в бъдеще, докато, напротив, при прекалено голяма девалвация ще настъпи един прилив на злато поради тенденцията на търговския и платежен баланс да се превърнат от силно пасивни в силно активни. С други думи, размерът на девалвацията трябва обезателно да отговаря на *действителния покупателен паритет* на местната монета в чуждите пазари.

Изчислението на действителния покупателен паритет на монетата обаче е твърде затруднено на практика от редица обективни причини. Съставът на благата и услугите, които обикновено се консумират от средния български гражданин, се различава чувствително от състава на благата и услугите, влизащи в обичайната консумация на жителите на други страни. Даже ако бихме се ограничили с такива блага и услуги, които се консумират в приблизително еднакви количества и съотношения от жителите на отделните държави, все пак някои подобни блага биха имали различни цени в различните държави при дадения златен паритет на монетите. Тези разлики в цените на благата в отделните държави произлизат от сравнителните разноски при транспортирането на стоките, от сравнителната височина на вносните мита и такси, от сравнителното данъчно бреме в отделните държави и т.н. С други думи, учението за покупателния паритет на парите не може на практика да бъде използвано безпогрешно при определянето на размера на девалвацията на монетата – то може да ни даде само обща представа за обстоятелството, дали при съществуващия паритет местната монета е *подценена или надценена* спрямо другите монети, отваряйки вратите за

вмъкването на значителен субективен елемент относно *самия размер* на надценяване или подценяване на монетата. При това положение държавите, извършващи девалвацията на монетите си, обикновено предпочитат да намалят златното съдържание на монетата в един *по-голям* от вероятния размер на надценяването на монетата, тъй като грешката при едно евентуално *подценяване* на монетата не би била толкова опасна, колкото грешката от едно ново надценяване на монетата след установяването на един *недостатъчно* нисък златен паритетен курс при девалвацията на парите.

Трудностите при изчислението на действителния покупателен паритет на обречената на девалвация монета на чуждите пазари често пъти предизвикват отхвърлянето на *монетната девалвация* като средство за възстановяване на нарушеното равновесие между вътрешното и външното равнище на цените и възприемането на едно друго алтернативно средство, а именно *обезценяването на монетата*. Всъщност самата монетна девалвация е свързана с едно или друго, но все пак *точно определено* обезценяване на монетата, или намаление на нейното златно съдържание. При простото обезценяване на монетата обаче не се определя чрез закон едно ново златно съдържание на обезценената монета, чиято покупателна сила впрочем се откъсва напълно от покупателната сила на златото: обезценената монета престава да бъде една монета на златния еталон и се превръща в една обикновена *книжна* парична единица. С други думи, в разлика от монетната девалвация при обезценяването на монетата съответната централна банка се освобождава от задължението да купува и продава злато или златни девизи в неограничен размер и по строго определена цена в местни парични единици и издадените от централната емисионна банка банкноти престават да бъдат обменяеми в злато и се превръщат в обикновени книжни пари. Разменният курс на местната монета спрямо монетите на другите държави се определя при обезценяването на парите от търсенето и предлагането на свободния девизен пазар, поради което и външният курс на местната монета се превръща в един *свободен курс*. След първоначалните значителни колебания в свободния курс на местната монета ще настъпи известна устойчивост, предизвикана от установяването на едно сравнително трайно отношение между силите на търсенето и на предлагането. При този сравнително устойчив курс на местната монета нейната вътрешна покупателна сила ще бъде приблизително равна на нейната външна покупателна сила. Естествено, когато на свободния девизен пазар се оформи един сравнително устойчив курс на местната монета спрямо чуждите монети, централната емисионна банка в съгласие с правителството би могла наново да възстанови златния еталон, определяйки златния паритетен курс на монетата именно на равнището на въпросния свободен курс. По този начин *официалната* девалвация на монетата ще настъпи едва след един период на свободен курс на монетата, размерът на официалната девалвация бидейки определен от играта на силите на търсенето и на предлагането на свободния девизен пазар през промеждутъка от време между обезценяването и официалната девалвация на местната монета.

3. Девизен монопол и дирижирани пари. Както девалвацията, така и обезценяването на монетата са свързани фактически с известно намаление в покупателната сила на местните пари спрямо всички останали монети от златния еталон. Намалението във *вътрешната* покупателна сила на обезценената или девалвираната монета настъпва с известно закъснение като резултат на понижението на външния разменен курс на монетата Намалението в покупателната сила на обезценената или девалвираната монета означава едно съответно поскъпване на чуждите монети спря-

мо местната монета. Следователно всички чуждестранни стоки, внесени в страната след девалвацията или обезценяването на монетата, ще струват по-скъпо в местни парични единици, отколкото преди момента на девалвацията или на обезценяването. Поскъпването на вносните стоки ще обхване както чуждестранните готови консумативни блага, така и чуждестранните сурови материали и полуфабрикати за нуждите на местната индустрия. С други думи, производствените разноски на местните индустриални предприятия ще бъдат рано или късно увеличени вследствие на поскъпването на вносните сурови материали и полуфабрикати. Поскъпването на вносните готови консумативи блага и на местните индустриални произведения, изготвени предимно или отчасти чрез използването на поскъпналите вносни сурови материали и полуфабрикати, ще предизвика една тенденция към повишение в общото равнище на цените. Същевременно намалението в покупателната сила на местната монета спрямо чуждите монети ще предизвика едно увеличение в търсенето на местни експортни произведения на чуждите пазари, вследствие на което и вътрешните цени на местните експортни произведения ще клонят към повишение. Общото повишение в равнището на цените и свързаното с него поскъпване на живота ще предизвика на свой ред известно увеличение в номиналните работнически надници и във възнагражденията на всички умствени работници и лица от свободните професии. В заключение следователно намалението в покупателната сила на местната монета спрямо останалите монети от златния еталон ще предизвика след време и известно намаление в покупателната сила на обезценената монета на вътрешния пазар.

Този процес на постепенно нагаждане на *вътрешната* покупателна сила на монетата към променената (след девалвацията или обезценката) *външна* покупателна сила на монетата изглежда колкото ясен, толкова гладък и безболезнен. И наистина, настъпващото след обезценката повишение в общото равнище на цените стимулира стопанската дейност; посредниците реализират по-големи печалби, производителите разширяват производството, работниците получават по-големи надници в пари, броят на заетите физически и умствени работници се увеличава поради предимството, което местните индустрии получават вследствие на ограничаването на вноса на поскъпналите (в местни парични единици) чуждестранни стоки, и т.н. В разлика от последиците на монетната девалвация обаче при съзнателното обезценяване на местната монета спрямо чуждите монети се явява и едно значително неудобство от гледището на външната търговия: колебанията във външния курс на монетата са свързани с известни рискове както за вносителите, така и за износителите, чиито вземания и задължения в местната монета, респективно в чуждестранни монети, стават *твърде неопределени* поради промените във външния курс на местната монета. А промените във външния курс на местната монета, дължащи се на промените в търсенето и предлагането на свободния девизен пазар, могат да бъдат твърде чувствителни в сравнително краткосрочни периоди. Така например след Първата световна война, когато българският лев бе обезценен и представляваше една *книжна валута*, колебанията в курса на лева спрямо долара са се движили през течение на 1920 г. от един минимум на 42 лева за един долар до един максимум на 97 лева за един долар, а през течение на следващата 1921 г. – от един минимум на 77 лева за един долар до един максимум от 191 лева за един долар. На какво се дължат подобни силни колебания във външния курс на обезценената монета, т.е. на обезценяващите се книжни пари?

Самият факт на обезценяването на парите, или на превръщането на обменя-

емите в злато банкноти в книжни пари *без строго определен разменен курс* спрямо останалите монети, действа за намаление на търсенето на местните пари от страна на населението, което предпочита да превръща авоарите си в пари било в стоки – вследствие на което се засилва тенденцията за повишение на цените, било в чужди пари – вследствие на което се понижава външният разменен курс на местната монета. Появата на една временна оскъдица за чужди девизи на свободния девизен пазар е в състояние при това положение да предизвика едно *прекомерно* спадане във външния курс на местната монета, а всяко ново и по-чувствително спадане във външния курс на местната монета увеличава склонността на населението да превръща авоарите си в обезценяващите се книжни пари било в стоки, било в чужди девизи и банкноти. Така се създават благоприятни условия за развитието на *спекулата* с чужди платежни средства, т.е. с чуждестранни монети, банкноти и търговски ефекти. Силните колебания във външния курс на местните книжни пари се отразяват неблагоприятно върху външната търговия на страната, която, развивайки се спорадично, допринася за реализирането на случайни и прекомерни загуби, дължащи се изключително на колебанията във външния курс на местните пари. При това положение централната емисионна банка рано или късно ще се намеси на девизния пазар с цел да внесе възможната устойчивост във външния курс на монетата, продавайки или купувайки според случая чужди монети, банкноти и девизи. Когато подобна намеса на централната банка на девизния пазар се окаже недостатъчна за внасянето на по-голяма устойчивост във външния курс на монетата, централната банка може да въведе със съгласието на правителството един *монополен режим на търговията с чужди платежни средства*, съсредоточавайки в свои ръце всички покупко-продажби на чужди девизи и чуждестранна валута.

Ако при наличността на един девизен монопол за централната емисионна банка последната проявява готовност *да продава по курса на деня* и в неограничен размер всякакви чужди монети, банкноти и девизи, ползата от въвеждането на девизния монопол би била съмнителна: това би означавало нагърбването на централната банка със задачи, които са присъщи и които се изпълняват прекрасно от посредниците на свободния девизен пазар. Смисълът на девизния монопол се състои в *изкуственото* ограничаване на търсенето на чужди девизи от страна на централната емисионна банка, към която същевременно *задължително* се насочва предлагането на чужди девизи от страна на местните износители и други лица, получаващи плащания от чужбина. По този начин централната емисионна банка ще бъде в състояние да увеличи резервите си в чужди монети, банкноти и девизи, продавайки чужди девизи само на такава лица и за такива цели, които *по нейно усмотрение* оправдават намалението на нейните резерви в чужди девизи. Това обаче означава премахването на свободния курс на местната монета и въвеждането на един режим на контролиран, или *дирижиран курс* на монетата: централната банка, изместваики посредниците на девизния пазар и премахвайки свободния девизен пазар, се нагърбва със задачата *сама* да определя външния разменен курс на нейните обезценяващи се книжни пари. Това естествено открива вратите за появата на една „черна борса“, или на един незаконен девизен пазар, при който външният курс на местната монета се различава чувствително от официалния дирижиран курс на монетата от страна на централната банка. Естествено нито курсът на местната монета на незаконния пазар, нито официалният дирижиран курс на монетата не отговарят на действителната покупателна сила на

обезценената местна монета спрямо чуждите монети. При липсата на един свободен девизен пазар действителният курс на местната монета не може да бъде конкретно установен, нито даже приблизително изчислен чрез метода на покупателния паритет на парите. Оттук нататък обезценените, но все пак свободни книжни пари се превръщат в дирижирани книжни пари, чрез което фактически се прекъсва връзката между вътрешното равнище на цените и нивото на цените в чужбина.

4. Валутни премии и вносни контингенти. Премахването на свободния девизен пазар, въвеждането на девизния монопол и превръщането на книжните пари в дирижирани пари означава изоставянето на свободния книжен монетен еталон и преминаването към един *дирижиран монетен еталон*. Както при свободния книжен еталон, така и при дирижирания монетен еталон, местните пари не притежават *задължителен* разменен курс спрямо чуждите пари и следователно не са обменяеми в неограничено количество и по строго определен курс в злато или златни девизи. От друга страна обаче, външният курс на монетата при свободния книжен еталон се определя от играта на силите на търсенето и предлагането на свободния девизен пазар, докато при дирижирания монетен еталон външният курс на монетата се определя *авторитарно и сравнително произволно* от съответната централна емисионна банка. Когато последната притежава един *ефективен* девизен монопол, тя би могла да коригира неблагоприятния платежен баланс чрез самото откъсване на вътрешното равнище на цените от равнището на цените в чужбина. Съзнателното ограничаване на продажбите на чужди девизи от страна на централната банка действа по най-пряк и осезателен начин за намалението на вноса в страната. Предизвиканата по този изкуствен начин оскъдица на вносни стоки във вътрешния пазар ще действа за появата на едно чувствително повишение *във вътрешните цени* на вносните стоки, което съвсем не ще съответства на промените в цените на тези стока на чуждите пазари. Увеличените печалби, реализирани от местните вносители на чуждестранни произведения, ще предизвикат едно ново и още по-чувствително увеличение в търсенето на чужди девизи, което девизният монопол при централната емисионна банка не ще бъде в състояние да удовлетвори. Строгите девизни ограничения, които се явяват като неизбежна последица на засиленото търсене на чужди девизи и на невъзможността за девизния монопол да удовлетвори това засилено търсене, ще наложат на централната емисионна банка да потърси други средства и начини за засилване постъпленията от чужди девизи.

Едно широко разпространено средство за засилване на постъпленията в чужди девизи при дирижирания монетен еталон се състои във въвеждането на т.нар. режим на *валутни премии*. Тези валутни премии представляват процентни добавки върх изкуствено поддържания от централната банка дирижиран курс на местната монета върху всички суми в чуждестранна валута, които износителите и други лица, получаващи плащания от чужбина, задължително продават на девизния монопол при централната банка по определения от банката курс на местната монета. Една валутна премия в размер на 25% върх официалния дирижиран външен курс на местната монета означава, че износителят, който продава на девизния монопол постъпилите от износа суми в чуждестранна валута, ще получи в местни парични единици една сума с 25% в повече от сумата, която отговаря на официалния дирижиран курс на местната монета. Явно е при това положение, че износителите ще имат изгода да продават стоките си в чужбина на сравнително ниски цени, а понякога даже и на по-ниски цени от цените на експортните произведения на вътрешния пазар, защото ще бъдат в

състояние да компенсират намаленията си печалби или даже евентуалните си загуби чрез постъпленията от валутните премии, които девизният монопол при централната банка заплаща при покупката на представената в банката чуждестранна валута от страна на износителите. По този начин централната банка съумява да подържа един изкуствен външен курс на местната монета и същевременно да поощрява износа чрез плащането на валутни премии, както и да ограничава вноса чрез твърде ограничени продажби на чуждестранна валута, необходима за заплащането на вносните произведения. С това обаче централната емисионна банка окончателно прекъсва връзката между вътрешното равнище на цените и нивото на цените в чужбина, а поддържаният от нея дирижиран курс на местната монета става напълно фиктивен.

Практическото приложение на режима на валутни ограничения от страна на централната банка на страната с дирижиран монетен еталон често пъти се затруднява поради съображения от международен характер. Отделните държави обикновено сключват известни споразумения помежду си във връзка с техния взаимен стокообмен, наречени *търговски договори*. Прието е в търговските договори да се вмъква уговорка, наречена „клауза на най-облагодетелстваната нация“, в смисъл че ако една или друга от договарящите държави *намалят* митата, които се събират при вноса на стоки от някоя трета държава, то въпросното намаление ще се прилага и към стоките, внасяни от другата договаряща страна в първата страна, допуснала намаление на вносните мита. Явно е при това положение, че държавата с дирижиран монетен еталон не ще бъде в състояние *произволно* да увеличава или да намалява митата, които се събират при вноса от едни или други държави, защото всяко намаление или увеличение на митата би обхванало всички държави, с които въпросната страна е сключила търговски договори. От друга страна обаче, постъпленията на девизния монопол във валутата на дадена държава могат да бъдат сравнително оскъдни спрямо постъпленията във валутата на някоя друга държава, вследствие на което и девизният монопол не би могъл да задоволи търсенето за валутата на първата страна в онзи размер, в който би задоволил евентуалното търсене за валутата на втората държава. Единствената възможност, която се открива пред девизния монопол при подобни обстоятелства, е да прехвърли част от търсенето за валутата на първата държава към търсенето за валутата на втората държава. Подобно пренасочване на търсенето от страна на местните вносители за валутите на едни или други държави обаче би предизвикало едно чувствително преразпределение в стойността на вноса по държави в страната с дирижиран монетен еталон, срещу което биха могли да реагират онези от неблагоприятно засегнатите държави, които са сключила редовни търговски договори с въпросната държава. С цел да избегне възможните протести от страна на подобни държави централната банка на страната с дирижиран монетен еталон често пъти прибягва до т.нар. система на *вносни контингенти*.

Един определен вносен контингент означава *максималното количество* (не стойност) от едно или друго произведение, което може да бъде внесено в страната през дадена година. Подобен „*глобален контингент*“ обаче представлява значителни неудобства за вносителите, поради което той обикновено се разделя на по-големи или по-малки части между онези държави, от които се внасят произведенията под режим на контингентиране. Разпределението на глобалния контингент между отделните държави – доставчици на въпросното произведение, се извършва било от някое правителствено учреждение, било от централната търговско-индустриална ка-

мара, било от самата централна емисионна банка, провеждаща девизния монопол. При това положение вносът на въпросното произведение е възможен само при условие че местният вносител се е сдобил предварително с едно „разрешително за внос“ от съответното учреждение. Явно е, че при подобен режим на контингентиране на вноса разхождението между вътрешните и външните цени на произведенията под режим на контингентиране се задълбочава. На второ място, докато при едно увеличение във вносните мита постъпленията от митата отиват в приход на държавата, при контингентирането на вноса разликата между сравнително високите вътрешни цени и сравнително ниските външни цени на контингентираните произведения отиват в полза на вносителите. Всичко това е добре известно на правителството или на централната емисионна банка, натоварена с провеждането на девизния монопол, но все пак режимът на контингентиране на вноса се въвежда и прилага с цел да се коригира както общият платежен баланс на страната, така и търговският баланс на въпросната страна с всяка отделна страна и по-специално с онези страни, за чиито валути се чувства особено голяма оскъдица в местния девизен монопол. Излишно е да се подчертава обстоятелството, че режимът на контингентиране на вноса открива широко поле за произволни действия от страна на органите, натоварени с неговото провеждане, които нерядко се поддават на корупция. В това отношение режимът на валутните премии, като средство за поощрение на износа и за засилването на постъпленията в чужди девизи, притежава значителни предимства пред системата на контингентиране на вноса. За съжаление режимът на валутните премии обикновено се прилага не като едно алтернативно, а като едно допълващо средство за въздействие успоредно и съвместно с контингентирането на вноса.

5. Клирингови и платежни спогодби. Въвеждането на валутни ограничения естествено премахва свободното международно движение на капиталите. В момента на въвеждането на валутните ограничения обаче известни капитали в страната, въвеждаща такива ограничения, са предстояли да бъдат прехвърлени в чужбина. Осуетяването на това прехвърляне поради режима на валутни ограничения не е равносилно на отказ да се изплати задължението, а означава само един временен отказ да се *трансферира* сумата на задължението в чужди девизи. В подобно положение могат да изпаднат местни и напълно платежоспособни вносители, на които девизният монопол при централната банка отказва да отпусне съответната чуждестранна валута поради съществуващите девизни затруднения. Въпросните вносители могат в такъв случай да изплатят задълженията си към своите доставчици в чужбина *в местни парични единици и по специални блокирани сметки*, които централната банка открива в полза на чуждестранните доставчици. В същото положение могат да изпаднат и краткосрочни чуждестранни капитали, инвестирани във въпросната страна преди въвеждането на режима на валутни ограничения, както и плащанията във връзка с финансови задължения на държавата към чужбина. Местните длъжници продължават да извършват съответните плащания по задълженията си, но в местни парични единици, които централната банка отнася по специални *блокирани сметки* на името на съответния кредитор. Явно е, че чуждестранните кредитори могат да теглят суми от тези авоари по блокираните сметки само за извършването на плащания във вътрешността на страната. В повечето случаи обаче подобни плащания се оказват невъзможни поради една или друга причина и сумите остават „на блокиран влог“ за продължителни периоди от време. Така например след въвеждането на ва-

лутни ограничения в България през есента на 1931 г. значителни суми, които българското правителство дължеше към чужбина по разните външни държавни заеми, бяха оставени на блокирани влогове в Българската народна банка.

Когато в редица държави с дирижирани монетни еталони се образуват значителни блокирани влогове, държавите-кредиторки взимат мерки за превъзмогване на трудностите по пътя на международната търговия, предизвикани от валутните ограничения. Една подобна мярка се състои в т.нар. *клирингови спогодби*, които имат за цел да обезпечат вземанията на износителите от държавата-кредиторка за доставени стоки на държавата с режим на валутни ограничения. Клирингът представлява една система от две успоредно действащи уравнителни камари, учредени при съответните централни банки на договарящите страни, в които местните вносители на стоки от чужбина правят плащанията си в местна валута по сметките на своите доставчици в чужбина и местните износители на стоки за чужбина получават равностойността на изнесените за чужбина стоки в местни парични единици. Общата сума на постъпленията и плащанията във всяка една от горните уравнителни централи е еднаква по размер, но превесът на постъпленията спрямо плащанията в едната централа означава съответен превес на плащанията спрямо постъпленията в другата централа. С други думи, образуването на едно *активно* салдо по клиринга на едната държава означава едно съответно по размер *пасивно* салдо по клиринговата сметка на другата държава. При функционирането на клиринга местният вносител урежда задължението си към чужбина чрез изплащане на съответната сума в местни парични единица по една специална сметка, която местната централна банка открива в полза на чуждестранния износител. Впоследствие местната централна банка уведомява чуждестранната централна банка, че е заверила сметката на чуждестранния износител с определена сума в местни парични единици. Чуждестранната централна банка на свой ред изплаща вземането на въпросния износител в съответните местни парични единици, с което плащанията по тази международна трансакция са приключени от *гледището* на съответния вносител и износител. Естествено вносителите в другата държава уреждат задълженията си към износителите от първата държава по същия начин.

Клиринговите споразумения обикновено биват двустранни, т.е. между две отделни страни, но на теория те могат да бъдат и тристранни, четиристранни и пр. Подобни споразумения бяха сключени между редица европейски държави след стопанската и финансова криза от есента на 1931 г., като в повечето случаи инициативата изхождаше от страните-кредиторки. На практика тези клирингови спогодби се оказаха сравнително полезни за страните-дебиторки и не особено полезни за страните-кредиторки. Възможността за бързото и лесно уреждане на вземанията от страните-дебиторки посредством клирингите допринесе за засилването на износа от държавите със здрава валута към държавите с девизни ограничения. Образуването на значителни *пасивни* салда по клирингите на държавите с режим на валутни ограничения всъщност означаваше кредитирането на тези страни от държавите със здрава валута. При невъзможността да се оползотворят въпросните салда за засилването на износа към страните-кредиторки, включените в тях суми оставаха фактически на блокиран клирингов влог в страната-дебиторка. Явно е при това положение, че страната-кредиторка ще бъде готова да внася от страната-дебиторка даже такива произведения, които не са особено необходими за задоволяване на текущите стопански нужди, или да внася стоки на по-високи цени от цените, по които същите стоки могат

да бъдат доставени от други външни пазари. Приблизително в същото положение се намираше България в навечерието на Втората световна война, когато бе вече налице едно значително активно салдо по клиринга с Германия. Българската народна банка бе принудена да продава германски марки не по официалния клирингов курс на марката спрямо лева, а с една доста чувствителна *отрицателна* премия, т.е. по един по-нисък курс на марката спрямо лева. Близко до ума е, че фактическото изменение в паритетния курс на лева спрямо марката, въведено чрез режима на отрицателните валутни премии върху марката, е допринесло съществено за насочването на една голяма част от българския внос към германските пазари.

В допълнение на клиринговите спогодби се явяват и т.нар. *платежни спогодби*, които обикновено представляват една подобрена форма на клиринговите споразумения. При клиринговите спогодби износителите често пъти трябва да чакат в течение на дълги месеци образуването на едно достатъчно голямо активно салдо в клиринга, което да позволи на съответната централна банка да изплати вземанията им в местна валута. При платежните споразумения местният вносител предварително получава разрешение за внос на стоки от другата страна и едно друго разрешение за получаване на необходимата чуждестранна валута за заплащането на вноса в срок от един или два месеца. Следователно чуждестранният износител може със сигурност да предполага, че ще получи вземанията си от своя контрагент в непродължително време, при условие, разбира се, че последният е кредитоспособен. Така и двамата участници в подобна международна разменна сделка трябва по необходимост да поддържат пряк контакт помежду си и могат при случай да се ползват от кредитните услуги на банковите системи в техните съответни страни, вместо да разчитат на административните разпоредби на своите правителства и централни емисионни банки. Както клиринговите, така и платежните спогодби произлизат пряко от режима на валутните ограничения и отразяват напълно недостатъците на този режим: увеличение на бюрокрацията, корупция на чиновниците, пренасочване на външната търговия без оглед на сравнителните цени на стоките на различните национални пазари и „*замръзването*“ на значителни авоари поради образуването на големи активни клирингови салда. Не ще съмнение, че режимът на клиринговите и платежните спогодби е допринесъл както за намалението в обема на международната търговия, така и за пренасочването на външната търговия на отделните държави по икономически неизгодни за тях начини. Този поменик за недостатъците на режима на валутни ограничения, на валутни премии и вносни контингенти, на клирингови и платежни спогодби, обяснява появата на т.нар. частни компенсационни сделки между търговци в различни страни, които представляват най-обикновени случаи на международна натурална размяна, тъй като при режима на частните компенсации съответните вносители и износители се договарят свободно относно количеството и разменната ценност на благата, обект на международната натурална разменна сделка. С други думи, международните плащания към средата на двадесетия век се извършват наново в натура, както преди повече от двадесет и седем века, когато са се появили първите монети от скъпоценни метали, използвани при международните плащания в държавите около Средиземното море.

IV. СТОПАНСКИ КРИЗИ

Глава XIII. СТОПАНСКИ КРИЗИ

1. Стопански кризи и конюнктурен цикъл. Емпирически наблюдения показват, че стопанската дейност на човека, организиран в едно общество от съвременен тип, съвсем не се развива толкова плавно и равномерно, колкото изглежда на пръв поглед. И наистина стопанският живот е напълно *динамичен*, изпълнен с промени, които често стават причина за пораждането на други промени с едни или други последици. В края на краищата положението се усложнява до такава степен, че става твърде трудно за нас да различим причините от последиците, а още по-трудно да потърсим *конкретната причина* за една цяла поредица от промени. При изучаването на парите, кредита и банките, както и на проблемите, свързани с международните плащания, ние се уверихме, че в сегашната икономическа система съществуват известни елементи на *нестабилност*, които пораждат тенденции към сравнително дълготрайно повишение, респ. понижение в общото равнище на цените. Ние се уверихме също така, че тези промени обикновено са свързани със съответни промени в количеството на обикновените и на банковите пари, както и със значителни промени в *степента* на стопанската активност. Така например при една сравнително дълготрайна тенденция към повишение в общото равнище на цените на благата и услугите степента на стопанската активност се увеличава поради благоприятните изгледи за реализирането на по-големи печалби от страна на стопанските деятели. Обратно, при една сравнително дълготрайна тенденция на понижение на цените степента на стопанската активност намалява поради появата на загуби при производството и размяната. Тези промени в степента на стопанската активност естествено се отразяват и върху крайния резултат на цялата стопанска активност в дадено народно стопанство, а именно – върху величината на националния доход. Променливостта на величината на националния доход, или на съвкупността от всички доходи, свързани с производството на блага и услуги, всъщност само потвърждава първоначалната ни констатация за динамичния характер на стопанския живот.

Ние не бихме могли да приключим настоящия курс по теоретическа политическа икономия без едно кратко изследване на причините за променливостта на националния доход. Изучаването на причините за променливостта на националния доход представлява обект на така нареченото *учение за променливостта на националния доход*, което представлява на свой ред логическия завършек на цялата теоретическа политическа икономия. Това учение за променливостта на националния доход, известно още и като *учение за стопанската конюнктура*, се занимава по необходимост с изучаването на всички *елементи на стопанска нестабилност*, които лежат в основата на сегашната ни икономическа система. Явно е, че когато си по-

ставяме за цел да изучим причините за промените в степента на стопанската активност, ние трябва предварително да установим и разгледаме самите елементи на стопанската нестабилност в съществуващата икономическа система. Подобни елементи съществуват поради редица обстоятелства, свързани с причини от най-разнообразно естество: психологически, технологически, организационни, институционални и политически. Накратко, ако стопанстващият индивид трябва по необходимост да прави известни ежедневни *преценки* относно размера и насоката на своята дейност, тези преценки са по необходимост чисто субективни и следователно подлежат на грешки в една или друга насока. Грешките, произлизащи от субективните преценки на стопанстващите индивиди, често пъти се пораждат във връзка с някои нови технологически открития и тяхното приложение в процеса на производството. Същевременно преценките на стопанстващия индивид са по необходимост твърде откъснати от преценките на лицата, които ще се ползват от произведените услуги или блага от страна на стопанстващия индивид – от крайните консуматори, които са свързани с производителите чрез една верига от посредници на дребно и на едро в съвременната организация на търговията.

Същото важи и по отношение на институционалните и на политическите елементи на нестабилност в стопанския живот на народите. Преценките на действията на стопанските индивиди се оформят и привеждат в действие при наличността на известни институти от рода например на паричната и на банковата система. Когато поради едно или друго *особено* стечение на обстоятелствата голям брой стопанстващи индивиди направят благоприятни преценки за бъдещото развитие на стопанския живот, техните нужди от свободна покупателна сила нарастват *едновременно* в значителен размер. От друга страна, банковата система, както вече имахме случай да констатираме, е способна да разширява или да стеснява количеството на банковите пари при известни условия и в рамките на известни граници. Следователно нарасналите нужди от свободна покупателна сила на стопанските деятели могат да бъдат задоволени посредством създаването на допълнителни количества банкови пари от страна на банките. Тази органическа нестабилност на банковата система, която вече подчертахме във втория дял на настоящото изложение, фактически способства за подсилването на погрешните преценки на стопанските деятели относно непосредствените изгледи за бъдещото развитие на стопанската дейност. Не ще съмнение обаче, че въпросните преценки на стопанските деятели се влияят и от самата политическа обстановка, при която те се намират. Изгледите за вътрешна политическа стабилност и за мир между народите благоприятстват стопанската дейност, докато, напротив, възможностите за вътрешни политически неуредици и за международни репресии не благоприятстват стопанската дейност. При това положение едно особено съчетание на обстоятелства може да предизвика значителни *грешки в преценките* на стопанстващите индивиди в една или друга посока – на грешки, които не се неутрализират взаимно съгласно закона за големите числа, но които, напротив, се допълват и взаимно засилват поради общия стремеж на стопанските деятели към по-големи печалби и поради значителния елемент на *подражание* между самите стопански деятели.

Когато обаче стопанският живот в дадено народно стопанство се развива на базата на едни *погрешни оптимистични преценки* от страна на болшинството стопански деятели, рано или късно грешките ще се открият чрез неочакваната поява на загуби при дейността на отделните стопански предприемателите. Тези загуби обикновено

изникват спонтанно и обхващат едновременно голям брой стопански предприятия, докато други предприятия, които не са насочвали дейността си на базата на погрешни преценки, биват косвено засегнати от загубата на първата група стопански деятели и на свой ред реализират известни загуби. Загубите естествено са свързани с едно несъответствие между производствените разноски и продажните цени на благата и услугите, в смисъл че производствените разноски са по-високи от цените, по които въпросните блага и услуги могат да се продават на пазара. При това положение на масови загуби стопанските деятели бързат да ограничат количеството на произвежданите блага и услуги с цел да се предпазят от нови и по-големи загуби. Ограничението на производството е свързано с намаление в степента на заетостта на факторите на производството и особено на фактора *труд*, поради което голям брой работници биват освобождавани от производствените процеси и остават безработни. Понеже появата на масови загуби разкрива погрешния характер на предишните оптимистични преценки на стопанските деятели, внезапното ограничение на производството е свързано с известна паника всред стопанските деятели, която бързо се превръща в една *стопанска криза*. Тогава стопанските деятели, стремейки се да ограничат производството, за да се предпазят от нови и по-големи загуби, обикновено изпадат в положение да правят *грешки в обратната насока*, намалявайки производството повече, отколкото е необходимо за възстановяването на равновесието между производствените разноски и пазарните цени на произвежданите от тях блага. Подобни песимистични грешки характеризират появата и развитието на въпросните стопански кризи.

С развитието на техниката по време на т.нар. индустриална революция и със засилването на международната търговия към началото на деветнадесетия век стопанските кризи започнали да се появяват сравнително често – през промеждутъци от седем до единадесет години. Тази периодичност на стопанските кризи обърнала вниманието на икономистите, които изградили едно *общо* обяснение на стопанските кризи, известно като учение за стопанските кризи. Естествено едно толкова сложно явление като стопанските кризи предизвикало появата на различни обяснения или на различни и често пъти несъвместими едни с други теории на стопанските кризи. В по-ново време обаче икономистите не изучават стопанските кризи като самостоятелно явление, а свързват причините за появата на кризите с причините за появата на предхождащия ги период на повишение на цените и на стопански просперитет; както и причините за пораждането на периоди на стопанска депресия с причините за избухването на самата стопанска криза. Това вълнообразно, или циклично развитие на стопанската активност – в последователно редуващи се периоди на стопански просперитет и на стопанска депресия – станало обект на общото *учение за стопанската конюнктура*. Това учение за стопанската конюнктура има за цел да изучи и обясни причините за появата и начините на развитие на тези особени цикли на редуващи се периоди на стопански просперитет и на стопанска депресия, наречени в по-ново време *конюнктурни цикли*. Конюнктурните цикли се състоят от един възходящ период на стопански просперитет, който се подразделя на една първоначална фаза на *стопански подем* и на една втора фаза на *стопански просперитет*, и от един низходящ период на стопанска депресия, който също се подразделя на една първоначална фаза на *стопанска рецесия* и на една втора фаза на *стопанска депресия*. Повратната точка между възходящия и низходящия период на конюнктурния цикъл представлява самата *стопанска криза*, която обикновено е сравнително краткотрайна и често

пъти е съпроводена от една *банкова криза*. Преди да пристъпим към обяснението на конюнктурния цикъл обаче ние трябва да разгледаме самите факти относно цикъла, т.е. известни дадености, конто са резултат на дълги *емпирически наблюдения* върху развитието на конюнктурните цикли в различни страни на света.

2. Фактите относно конюнктурния цикъл. Емпирическите наблюдения показват, на първо място, че конюнктурният цикъл е *универсален и международен*. Универсалният характер на конюнктурния цикъл произлиза от обстоятелството, че когато поради една или друга причина в дадено народно стопанство се породи един процес на възходящо развитие на стопанската активност, този процес обхваща всички отрасли на стопанския живот, или всички сектори на стопанската дейност. В областта на индустриалното производство например *всички отделни индустрии* отбелязват засилване на производството, макар че самото увеличение в обема на производството е различно по размер в отделните индустрии. Тези различия в степента на активизирането на отделните индустрии не са толкова важни, колкото обстоятелството, че посоката на развитието на отделните индустрии е *еднаква* през периоди на възходящо развитие на стопанството, както и през периоди на низходящо развитие на стопанството. С други думи, възходящият период на конюнктурния цикъл има универсален характер, понеже обхваща всички отрасли на стопанската дейност; и, по аналогия, низходящият период на конюнктурния цикъл има универсален характер, понеже във всички сектори на народното стопанство се наблюдава известно намаление в степента на заетостта на факторите на производството. Същевременно конюнктурният цикъл има международен характер, понеже посредством каналите на международната търговия и функционирането на международния монетен еталон пораждането на един процес на стопански просперитет в една държава се предава и върху всички останали държави, с които първата поддържа оживени търговски връзки; докато, обратно, през периоди на стопанска депресия влошаването на стопанското положение на дадена страна се предава по същия начин върху стопанската активност на всички останали страни. Естествено *конюнктурното развитие* на всички останали страни, с които дадена държава поддържа оживени търговски връзки, влияе на свой ред върху конюнктурното развитие на въпросната държава.

На второ място, емпирическите наблюдения показват, че конюнктурният цикъл е не само твърде *индивидуален*, но и значително *шаблонизиран*. Конюнктурният цикъл е индивидуален, в смисъл че всеки отделен цикъл представлява едно самостоятелно цяло, което се различава от всички предхождащи го цикли било по първопричината за появата на самия цикъл, било по начина на протичането на цикъла. И наистина, всеки отделен цикъл представлява една историческа индивидуалност, изградена в една специфична за него социално-икономическа структура. От друга страна обаче, тази значителна индивидуалност на отделния конюнктурен цикъл, исторически погледнато, не пречи на конюнктурните цикли да следват един общ „модел“. С други думи, използвайки емпирическите наблюдения, ние можем да изградим един „*типичен*“ конюнктурен цикъл, понеже отделните конюнктурни цикли са твърде шаблонизирани по отношение дължината и амплитудата, т.е. времетраенето и степента на колебанията на различните фази на цикъла. Вярно е, че всички конюнктурни цикли през последните сто и петдесет години си приличат значително в общите черти и принадлежат, така да се каже, на едно и също семейство, но вярно е също така, че между отделните членове на това семейство няма „близнаци“, които

досущ да приличат едни на други. Така и обстоятелството, че конюнктурният цикъл е шаблонизиран, не пречи на всеки отделен цикъл да бъде напълно индивидуален и да се различава в подробностите от всички останали цикли.

Една трета характерна особеност на конюнктурния цикъл е, че той има *кумулативен характер*, в смисъл че тъй както възходящото, така и низходящото развитие на цикъла добива известна *инерция* с течение на времето, особено през фазите на стопанския просперитет и на стопанската рецесия. Всички отделни статистически показатели на конюнктурния цикъл като общия индекс на цените на стоките, индекса на обема на индустриалното производство, индекса на количеството на превозените стоки по железниците, индекса на обема на продажбите в търговията на едро и дребно, се развиват с все по-ускорено темпо през възходящия период на конюнктурния цикъл. Естествено темпото на ускорение е различно при отделните конюнктурни показатели, т.е. при различните статистически индекси, отразяващи развитието на конюнктурния цикъл; и, на второ място, темпото на ускорението се задържа към самия край на фазата на стопанския просперитет. Това кумулативно развитие на цикъла се наблюдава и при низходящия период на цикъла: отделните конюнктурни показатели проявяват отначало слабо понижение непосредствено след появата на стопанската криза и настъпването на фазата на стопанска рецесия, но постепенно това намаление се засилва и спадането на цените, както и на всички други конюнктурни индекси, се развива кумулативно. С други думи, понижението на конюнктурните показатели през низходящия период на цикъла прилича на движението на една снежна топка по една наклонена плоскост – с всеки изминат метър бързината на движението се увеличава и самата топка става все по-едра и по-едра; така и темпото на свиване на стопанската дейност през низходящия период на цикъла става все по-бързо и все по-бързо, докато ефектът на причините, предизвикали това свиване, се изразходва към края на фазата на стопанска депресия, когато настъпва един период на сравнителна устойчивост при ниско равнище на цените и на другите конюнктурни индекси.

Една друга особеност на конюнктурния цикъл се състои в *различната степен на колебанията* в производството на инвестиционни блага и в производството на консумативни блага. Инвестиционните блага, както знаем, са блага от по-висока степен, или такива, които задоволяват потребностите ни по косвен начин, докато консумативните блага могат да задоволяват потребностите ни направо, по пряк начин. Инвестиционните блага, или производствените средства се използват при производството било на други инвестиционни блага, било при производството на готови консумативни блага. Колебанията в обема на производството на инвестиционните блага през протичането на един конюнктурен цикъл са много по-големи, отколкото колебанията в обема на производството на консумативни блага. Това ще рече, че амплитудата, или разликата в активността на индустриите за производство на инвестиционни блага между долната точка на фазата на стопанска депресия и горната точка на фазата на стопански просперитет е много по-голяма, отколкото амплитудата в активността на индустриите, които произвеждат консумативни блага. С други думи, производството на такива инвестиционни блага като цимент, желязо, въглища и машини, се увеличава извънредно силно през фазата на стопанския просперитет и се намалява извънредно силно през фазата на стопанска депресия. Естествено производството на готови консумативни блага също се увеличава през фазата на стопански просперитет и намалява през фазата на стопанска депресия, но в този случай

амплитудата на колебанието не е тъй голяма, както при инвестиционните блага. Независимо от това емпирическите наблюдения показват и две други особености на инвестиционните блага, а именно, че при всички конюнктурни цикли в миналото се наблюдава едно твърде чувствително увеличение в обема на капиталовите инвестиции (в инвестиционни блага) през възходящия период на цикъла, и, на второ място, че колебанията в индустриите за производство на инвестиционни блага винаги *предхождат по време* съответните колебания в индустриите за производство на консумативни блага. Тези подробности са от значение и всеки опит за обяснение на конюнктурния цикъл трябва да държи сметка за особеното положение на индустриите за производство на инвестиционни блага в цикъла.

Накрай, една последна важна характеристика на конюнктурния цикъл се крие в обстоятелството, че конюнктурните колебания в обема на производството, в заетостта на труда и във всички други конюнктурни показатели се придружават от почти успоредни колебания в паричната стойност на производството и на стокооборота. С други думи, конюнктурните колебания се отнасят както до *количеството* на производството, така и до *цените* на произведените стоки и услуги. От друга страна обаче, ние вече знаем, че за извършването на един увеличен по стойност стокооборот ще бъдат необходими по-големи количества обикновени и банкови пари. И наистина емпирическите наблюдения върху развитието на отделните конюнктурни цикли в миналото показват, че увеличението в обема на производството през възходящия период на цикъла е съпроводено с едно успоредно и често пъти много по-голямо увеличение в *количеството на обикновените и на банковите пари*. Обратно, през низходящия период на цикъла намалението в обема на производството обикновено е съпроводено с едно твърде чувствително намаление в количеството на обикновените и на банковите пари. Този емпирически наблюдаван факт, разбира се, съвсем не предрешава въпроса, дали увеличението в количеството на обикновените и на банковите пари е *причина* за пораждането на един процес на възходящо развитие на стопанството, или, напротив, дали то се явява като *последица* на започналия процес на увеличение на производството и на по-пълна заетост на факторите на производството. Важното за нас в случая е да подчертаем обстоятелството, че всички конюнктурни цикли са свързани с успоредни, обикновено по-силни колебания в количеството на парите в обращение. Когато започнем да търсим *причинната връзка* между количеството на паричното обращение и промените в стопанската активност, ние вече навлизаме в областта на различните обяснения на конюнктурния цикъл, или в учението за стопанската конюнктура, което представлява следващата точка в настоящата глава върху стопанските кризи.

3. Теории на конюнктурния цикъл. За съжаление, когато потърсим едно или друго обяснение на това тъй сложно икономическо явление – конюнктурния цикъл – ние веднага се сблъскваме с едно множество от най-различни конюнктурни теории, които понякога взаимно се допълват, но които, от друга страна, често пъти се изключват взаимно. Истината, разбира се, може да бъде само една, и когато се касае до една *теория* на конюнктурния цикъл, т.е. до обяснение на понятието конюнктурен цикъл, даденото обяснение трябва да бъде валидно по принцип за всички минали, настоящи или бъдещи конюнктурни цикли, а не за някой конкретен исторически конюнктурен цикъл. Почти всички видни икономисти в миналото са се занимавали с проблемата за конюнктурния цикъл и са оставили едно или друго обяснение на това явление. Също

така почти всички видни съвременни икономисти се считат, за съжаление, задължени да оставят като спомен на грядущите поколения някое ново обяснение на конюнктурния цикъл. С това естествено литературата около конюнктурния цикъл продължава да расте по подобие на „грамадата“ в епичната поема на нашия народен поет. Подобно състояние на нещата би хвърлило в отчаяние не само начинаещия икономист, но и мнозина професионални или академични икономисти, които не си дават сметка за обстоятелството, че различията между отделните теории на конюнктурния цикъл са често пъти само привидни, а не реални, и че те обикновено се дължат на субективните преценки на отделните автори относно *сравнителното значение* на известни фактори при зараждането и протичането на конюнктурния цикъл. Нашата задача в момента трябва да бъде да потърсим не различията, а *общото* в различните конюнктурни теории, което представлява темата на четвъртата точка от настоящата глава. Именно с тази цел предвид ние ще направим един съвсем кратък преглед на по-важните конюнктурни теории, които имат почитатели между съвременните икономисти.

Едно от най-старите, но и сравнително най-наивни обяснения на конюнктурния цикъл представлява т.нар. *реколтна конюнктурна теория*, която се опитва да обясни зараждането и развитието на цикъла с промени в количеството на земеделските реколти. Разногласията между поддръжниците на тази теория обаче са особено големи. Едни между тях считат, че конюнктурният цикъл се дължи на известно циклично развитие на реколтите въз връзка с дадени космически явления, т.е. с т.нар. метеорологически цикли, от които по-известни са тези на У. С. Джевънс и Х. Л. Мур[12]. Други автори, без да вмъкват известна цикличност в количеството на реколтите, обясняват конюнктурния цикъл предимно или отчасти чрез въздействието на реколтите върху общата стопанска активност. Естествено възможно е да се поддържа и тезата, че реколтните промени не оказват нито пряко, нито косвено въздействие върху конюнктурния цикъл, понеже земеделието представлява само един пасивен елемент. Разбира се съвсем не следва, че горните гледища се изключват взаимно, но техният голям недостатък се състои в различията между тях относно връзката между количеството на реколтата и стопанската активност: дали добрите реколти са свързани с периода на стопански просперитет и лошите реколти с периоди на стопанска депресия, или обратно. При това положение ние можем да възприемем гледището, че промените в количеството на земеделските реколти могат да бъдат важен, но не и първостепенен фактор при обуславянето на конюнктурните цикли, но трябва същевременно да отхвърлим възможността за съществуването на една самостоятелна реколтна конюнктурна теория, тъй както не може да съществува например една самостоятелна конюнктурна теория на „изобретенията“ или на „земетресенията“.

Едно друго обяснение на конюнктурния цикъл, свързано с функционирането на международния златен еталон, се дава от т.нар. *чисто парична конюнктурна теория*, чийто главен представител е английският икономист Р. Дж. Хоутри[13]. Тази теория поставя ударението върху връзката между промените в количеството на парите и промените в равнището на цените. Изхождайки от органическата нестабилност на кредитната система, нейните привърженици поддържат тезата, че възходящият период на конюнктурния цикъл се дължи на един процес на разширение на кредита, т.е. на количеството на банковите пари, от страна на банковата система. Рано или късно

12 *William Stanley Jevons* (1835–1882); *Henry Ludwell Moore* (1869–1958).

13 *Ralph G. Hawtrey* (1879–1971).

обаче банките са принудени да преустановят по-нататъшното разширение на кредита поради нормите, свързани с процентното съотношение на количеството на резервите и количеството на влоговете. Банките естествено биха могли да разширяват кредита до безконечност, при условие че могат да си набавят допълнителни количества обикновени пари от страна на централната емисионна банка, с които да попълнят резервите си. От друга страна обаче, централната емисионна банка не може да снабдява банките с неограничени количества обикновени пари, понеже при функционирането на златния монетен еталон тя е длъжна по закон да поддържа известно минимално процентно покритие между количеството на нейните металически резерви и сумата на нейните задължения на виждане. Следователно стопанската криза се явява, когато поради горните чисто технически причини банките са принудени да преустановят по-нататъшното разширение на кредита, с което поставят в затруднение голям брой стопански деятели, започнали известни процеси на капиталови инвестиции и нуждаещи се от нови кредити за тяхното завършване. Банковата паника и стопанската криза, които са краткотрайни, отстъпват място на един дълъг период на стопанска депресия, през който производствените разноски и нивото на цените постепенно се нагаждат към едно ново положение на равновесие. В заключение поддръжниците на въпросната теория считат, че конюнктурният цикъл е абсолютно неизбежен, докато кредитът се регулира от страна на централните емисионни банки по възприетия понастоящем начин.

Една трета теория на конюнктурния цикъл, която се радва на много голям брой привърженици, се нарича *парична свръхинвестиционна конюнктурна теория*, развита особено ясно в трудовете на австрийските икономисти Фридрих фон Хайек и Лудвиг фон Мизес, както и от англичанина Лайънъл Робинс[14]. Тези автори също поставят ударението върху паричния фактор, но поддържат тезата, че конюнктурният цикъл се явява поради настъпването на *едно несъответствие между количеството на новите капиталови инвестиции и количеството на текущите спестявания*. Когато лихвеният процент на паричния и на капиталовия пазар е твърде нисък, стопанските деятели са склонни да сключват количествено по-големи заеми от банките и да ги инвестират в нови капиталови съоръжения. Банките финансират стопанските деятели чрез създаването на допълнителни кредити, т.е. посредством един процес на кредитно разширение, който не държи сметка за размера на действителните спестявания в народното стопанство. Новите капиталови инвестиции стимулират индустриите за производство на консумативни блага. Поради значителните капиталови инвестиции обаче производственият апарат в народното стопанство се разширява прекомерно много, като самата *структура* на производството „се удължава“ и производството следователно става *по-капиталистическо*. Това изменение в структурата на производството обаче е настъпило благодарение на създаването на „допълнителни“ кредити от страна на банковата система. Когато в края на периода на стопански просперитет банките се принуждават поради чисто технически причини (както в случая с чисто паричната теория) да преустановят разширението на кредита, настъпва паника всред лицата, инвестирали значителни суми в нови капиталови блага, намиращи се все още в процес на изграждане, и паниката се превръща в стопанска криза. Стопанската криза на свой ред отстъпва място на един дълъг период на стопанска депресия, през който структурата на производството наново се скъсява, нагаждайки се към новото положение на равновесие при пониженото равнище на цените и на надниците.

14 *Lionel Charles Robbins* (1898–1984).

Една друга вариация на свръхинвестиционната конюнктурна теория се дава от немския икономист Артур Шпитхоф[15] и от шведския икономист Густав Касел[16], последният от които ни е познат във връзка с учението за сравнителния покупателен паритет на парите. Тези автори изграждат една *непарична свръхинвестиционна конюнктурна теория*, твърдейки, че стопанските кризи се пораждат чрез погрешни икономически преценки от съвсем особен характер, т.е. едно *надценяване на обема на спестяванията*, които ще бъдат на разположение в бъдеще за покриване на увеличеното текущо производство на нови капиталови съоръжения. Така известно свръхпроизводство неизбежно се явява при производството на трайни капиталови блага и на трайни консумативни блага от рода на жилищни сгради, автомобили, радиоапарати и пр. Това свръхпроизводство се дължи на обстоятелството, че стопанските деятели са преценили погрешно склонността на населението да спестява по-големи средства от неговите текущи доходи. Когато новите трайни капиталови и трайни консумативни блага бъдат завършени, търсенето за такива блага на пазара се оказва недостатъчно именно поради обстоятелството, че населението не е спестявало в достатъчен размер, или в очаквания размер от страна на стопанските деятели. Увеличеното производство на нови трайни капиталови и трайни консумативни блага означава известно абсолютно или поне относително намаление в производството на други консумативни блага, чиито цени поскъпват вследствие на превеса на търсенето спрямо предлагането. Повишението в цените на другите консумативни блага предизвиква един стремеж от страна на производителите на такива блага да увеличат обема на производството чрез привличането на трудови сили и на други фактори на производството от индустриите за производство на капиталови блага. Поскъпването на цените на консумативните блага и на самите фактори на производството поставя в затруднение индустриите за производство на трайни капиталови блага, които се оказват нерентабилни при повишените производствени разноски и при повишения лихвен процент, вследствие на което неизбежно настъпва стопанската криза.

Тази теория обяснява появата на кризите с липсата на достатъчно реални капитали поради недостатъчните спестявания на консуматорите. Точно обратната теза се застъпва от т.нар. *подконсумативна конюнктура теория*, която обяснява пречупването на процеса на стопански просперитет и появата на кризата било с *прекомерните спестявания* на консуматорите, било с обстоятелството, че сегашната индустриална система не снабдява консуматорите с достатъчна покупателна сила да обезпечи изкупуването на всички произведения на индустриалната дейност при ремунеративни цени. Тази теза се среща и в писанията на такива класически автори като Роберт Малтус[17], Сисмонди[18] и даже у Карл Маркс, чието учение за *принадената стойност* може да бъде вградено в известни подконсумативни теории на конюнктурния цикъл. Ако индустриалната система в капиталистическите държави предизвиква един недостиг на покупателна сила у потребителите примерно поради непълното заплащане на труда на работниците във връзка с получаването на известна принадена стойност от страна на работодателя, рано или късно на пазара ще се яви едно сравнително свръхпроизводство на блага, или един превес на предлагането спрямо ефективното

15 *Arthur August Kaspar Spiethoff* (1873–1957).

16 *Karl Gustav Cassel* (1866–1945).

17 *Thomas Robert Malthus* (1766–1834).

18 *Jean Charles Léonard de Sismondi* (1773–1842).

търсене. При това положение цените на стоките ще спаднат, предизвиквайки загуби за стопанските деятели и намаление в степента на заетостта на факторите на производството. Увеличението в броя на безработните работници означава едно ново намаление в покупателната сила на потребителите, вследствие на което цените на стоките продължават да спадат. Рано или късно този процес на понижение на цените ще бъде преустановен към края на периода на стопанската депресия, понеже поне един от факторите на производството, а именно трудът, ще бъде по необходимост готов да приеме едно съвсем ниско номинално възнаграждение, тъй като трудът на работниците не може да бъде консервиран, ако не бъде непосредствено изразходван. С това ще се постигне едно ново положение на равновесие в стопанството при по-ниско равнище на цените и на производствените разноски.

Съществуват, разбира се, и други конюнктурни теории извън тези, които бяха съвсем бегло скицирани непосредствено по-горе, но ние ще се задоволим със споменаването на едно последно обяснение на конюнктурния цикъл, известно като *психологическа конюнктурна теория*, поддържана от такива известни английски икономисти като А. С. Пигу[19] и Джон Мейнард Кейнс. Въпросните автори изхождат от основната предпоставка, че активността на стопанската дейност зависи от преценките на предприемателите относно бъдещото състояние на пазарите, които преценки на свой ред се обуславят в значителна степен от общото доверие в бъдещото развитие на стопанството. Естествено зад тези субективни преценки се крият известни реални фактори като промените в количеството и качеството на реколтите, нови технически изобретения и нововъведения, откриването и експлоатацията на минерални богатства и пр. Въздействието на тези реални фактори върху преценките, настроенията и очакванията на предприемателите отварят вратите за значителни промени в тона на мислите на лицата, чиито действия контролират индустриалната дейност, изразявайки се *в грешки на прекален оптимизъм* или *в грешки на прекален песимизъм* в техните стопански преценки и прогнози. Тези грешки, независимо от естеството на причините, които ги обуславят, имат свойството да възпроизвеждат след известно време грешки в обратната посока. По този начин една обикновена промяна в преценките е способна да предизвика едни колебания от вида на едно циклично движение при изразходването на ефекта си. Защото веднъж съмнението настъпило, то се разпространява твърде бързо и степента на отклонението към една нова песимистична грешка (след откриването на предишната оптимистична грешка) зависи отчасти от величината на направената оптимистична грешка. И така според тази конюнктурна теория възходящата фаза на конюнктурния цикъл се характеризира с една поредица от оптимистични грешки, които, след като бъдат открити, отстъпват място на една друга поредица песимистични грешки през времетраенето на низходящия период на стопанска депресия в конюнктурния цикъл. Въпросната психологическа теория естествено може да бъде вградена към ред други конюнктурни теории, например в паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория, без да загуби нещо от ценността си.

4. Синтез на конюнктурните теории. Въпреки привидните различия в отделните конюнктурни теории все пак съществуват известни общи черти, които са характерни за всички от разгледаните теории и които имат предимно паричен характер. На първо място, всички обяснения на конюнктурния цикъл почиват върху мълчаливата предпоставка за еластичността на кредита. Зараждането на процеса на стопан-

19 *Arthur Cecil Pigou* (1877–1959).

ски подем и особено неговото по-нататъшно развитие е свързано с едно успоредно разширение в количеството на банковите кредити. Самата първоначална причина за зараждането на стопанския подем може да бъде от най-различно естество: една богата земеделска реколта или известни технически нововъведения, или понижението на лихвения процент и свързаните с това понижение оптимистични преценки на стопанските деятели и т.н. Важното е, че тези възможни причини за зараждането на процеса на стопански подем са свързани с известно увеличение в обема на новите капиталови инвестиции в индустриите за производство на инвестиционни блага. Новите капиталови инвестиции на свой ред създават допълнителни доходи в народното стопанство във връзка с възнагражденията на допълнителните фактори на производството, ангажирани във връзка със самите нови капиталови инвестиции. Новите доходи на свой ред поощряват индустриите за производство на инвестиционни блага, които увеличават предлагането във връзка с нарасналото търсене. Благоприятните изгледи за развитието на *стопанската конюнктура* стимулират още повече капиталовите инвестиции в индустриите за производство на инвестиционни блага и стопанските деятели прибягват до кредитните услуги на паричния и на капиталовия пазар за финансирането на новите капиталови инвестиции. Еластичността на кредита позволява на банките да създават „допълнителни кредити“, чрез които фактически се извършва финансирането на част от новите капиталови инвестиции. По този начин процесът на стопански подем е здраво установен и скоро стопанството навлиза във фазата на стопански просперитет. Това обяснение на възходящия период на цикъла е в хармония с обясненията, дадени от привържениците на чисто паричната и на паричната свръхинвестиционна конюнктурна теория, но то може лесно да бъде вградено и в психологическата и даже в непаричната свръхинвестиционна теория на конюнктурния цикъл, особено предвид обстоятелството, че както Шпитхоф, така и Касел са принудени да признаят, че еластичността на кредита представлява една необходима предпоставка за зараждането и развитието на стопанския подем.

Твърде общи черти намираме в различните конюнктурни теории и по отношение на причините, които предизвикват преустановяването на процеса на стопански просперитет и появата на стопанската криза. През фазата на стопанския просперитет настъпва известна диспропорционалност в структурата на производството, в смисъл че индустриите за производство на инвестиционни блага са прекомерно развити в сравнение с индустриите за производство на консумативни блага. Този факт собствено отговаря напълно на всички емпирически наблюдения върху конюнктурните цикли в миналото и се подчертава в почти всички конюнктурни теории. Тази диспропорционалност може да окаже неблагоприятно въздействие върху по-нататъшното развитие на стопанската конюнктура по два начина. На първо място, прекомерното разширение на индустриите за производство на инвестиционни блага може да предизвика един превес на предлагането спрямо търсенето на такива блага, или с други думи, една тенденция към понижение в цените на инвестиционните блага. При известни обстоятелства това спадане в цените на инвестиционните блага може да предизвика една съответна промяна в преценките и очакванията на стопанските деятели за по-нататъшното развитие на стопанската конюнктура, т.е. да превърне предишните *оптимистични* грешки на стопанските деятели, предизвикали прекомерното разширение на индустриите за производство на инвестиционни блага, в нови *песимистични* грешки, чийто резултат ще бъде намалението на производството и

появата на една стопанска криза. На второ място, диспропорционалното развитие на индустриите за производство на инвестиционни блага може да означава известно свръхпроизводство на готови консумативни блага, или с други думи, появата на една тенденция към понижение в цените на консумативните блага. Спадането на цените на консумативните блага на свой ред може да предизвика съответна промяна в преценките на стопанските деятели относно бъдещото развитие на стопанската конюнктура и така да въведе един период на стопанска депресия. И в двата случая диспропорционалността на развитието на индустриите за производство на инвестиционни блага става причина за прекъсването на фазата на стопански просперитет и за появата на една стопанска криза, която неизбежно води към един сравнително дълъг период на стопанска депресия.

Ако горното обяснение на преустановяването на фазата на стопански просперитет изглежда неубедително, ние трябва да си припомним обстоятелството, че самата диспропорционалност в развитието на индустриите за производство на инвестиционни блага се явява отчасти като резултат на прекомерното разширение на кредита от страна на банковата система. Възходящата фаза на конюнктурния цикъл е свързана със значителни капиталови инвестиции в индустриите за производство на инвестиционни блага, а въпросните капиталови инвестиции на свой ред са свързани с процеса на кредитно разширение от страна на банките. Ако диспропорционалното развитие на индустриите за производство на инвестиционни блага не предизвика по един или друг начин преустановяването на процеса на стопански подем, то рано или късно самото преустановяване на процеса на кредитно разширение от страна на банките ще наложи прекъсването на възходящия период на конюнктурния цикъл и появата на една стопанска криза. От друга страна, ние знаем, че поради чисто технически причини банките ще бъдат рано или късно принудени било да намалят *темпото* на кредитното разширение, било въобще да преустановят разширението на кредита. Тези технически причини са винаги налице при наличността на един ефективен златен монетен еталон или на един златно-девизен монетен еталон, но те възникват и при един режим на книжни пари, в който случай тяхното проявление взема различни форми. Даже такива конюнктурни теории, чийто „непаричен“ характер е ясно подчертан, са принудени да държат сметка за неизбежния предел на кредитното разширение: непаричната свръхинвестиционна теория, психологическата теория и даже подконсумативната теория на конюнктурния цикъл приемат, че неизбежното намаление в самото темпо на разширение на кредита от страна на банките поставя известни граници на кумулативния процес на стопански подем и просперитет. С други думи, възходящият период на конюнктурния цикъл ще бъде рано или късно преустановен между друго и поради известни чисто технически причини, налагащи преустановяването на процеса на кредитно разширение.

Относно самото „избухване“ на стопанската криза не съществуват особени различия между отделните конюнктурни теории. Всички обяснения на кризите приемат, че стопанската криза е едно сравнително краткотрайно явление, което обикновено се придружава и от една успоредна банкова криза, или *криза в доверието*. Стопанските деятели са свързани помежду си чрез сложни дебитно-кредитни отношения, в смисъл че почти всички от тях са едновременно както кредитори, така и дебитори спрямо други лица. Затрудненията, в които попадат едни стопански деятели към края на фазата на стопански просперитет, означават известни затруднения и за техните кредитори,

чиито вземания стават съмнителни. Когато мнозина стопански деятели се намират в затруднения и не могат навреме да посрещат плащанията си спрямо други лица и особено спрямо банките, последните също попадат в затруднено положение и отказват отпускането на нови кредити или даже настояват за предсрочното изплащане на отпуснати в миналото безсрочни кредити. Това предизвиква на свой ред един *общ стремеж към по-голяма ликвидност* всред всички стопански деятели, който често се изразява в едно форсирано предлагане на стоки на пазара – нещо, което води наново към понижение на цените и към увеличение на загубите във връзка с продажбата на *наличните* щокове от блага. Понижението на цените и появата на загуби естествено принуждава производителите да ограничават производството с цел да избегнат нови и по-големи загуби, вследствие на което настъпва един процес на освобождаване на фактори на производството. Броят на безработните работници се увеличава, надниците се понижават и превесът на предлагането спрямо търсенето на парични капитали предизвиква спадане в лихвените проценти на паричния пазар. С други думи, процесът на стопанската депресия, който непосредствено следва избухването на стопанската криза, е също така кумулативен, както и обратният процес на стопански подем и просперитет.

Рано или късно тенденцията на понижение в равнището на цените и на намаление на производството ще бъде преустановена. Наистина, съществуват известни граници на намаление на производството – особено на производството на консумативни блага. Въпреки стопанската депресия и свързаните с нея социални бедствия населението все пак трябва да се изхранва и следователно да произвежда. Силното спадане на работническите надници, понижението на лихвения процент, намалението в цените на суровите материали и изчерпването на натрупаните преди стопанската депресия прекомерни щокове от блага действат за възпиране на тенденцията към намаление на производството и, което е по-важно, за нагаждане на производствените разноски към пониженото равнище на цените, по които стоките се продават на потребителите. С премахването на загубите и установяването на едно сравнително устойчиво равнище на цените, макар и на едно абсолютно по-ниско равнище, процесът на стопанска депресия се намира към своя край. Песимистичните настроения на стопанските деятели започват да изчезват и постепенно да отстъпват място на по-оптимистични настроения, очаквания и преценки. Опитът от минали периоди на стопанска депресия потвърждава вярата всред стопанските деятели за скорошния край на депресията и за зараждането на един нов процес на възходящо развитие на конюнктурния цикъл. При това положение появата на някакъв по-силен стимул *отвън* стопанската система – като откриването на нови пазари, известни технически нововъведения, или една добра земеделска реколта, или на някакъв стимул *вътре* в самата стопанска система – като известна по-значителна промяна в търсенето, или силното понижение на официалния сконтов процент, или извършването на известни обществени строежи от страна на правителството, ще бъде в състояние да предизвика зараждането на един нов кумулативен процес на активизиране на стопанската конюнктура, т.е. появата на възходящия период на един нов конюнктурен цикъл. И този нов конюнктурен цикъл естествено ще има същата съдба като тази на всички негови предшественици...

5. Противомерки срещу конюнктурния цикъл. Близко до ума е, че цикличното развитие на народното стопанство е свързано със значителни социални бедствия във връзка с големите колебания в степента на заетостта на труда. Всяка

по-голяма стопанска депресия означава появата на милионни армии от безработни физически и умствени работници, а намалението в обема на производството е равнозначно с едно съответно понижение на жизнения уровен на средния консуматор. Това нещастно състояние на нещата се дължи, както вече видяхме, на обстоятелството, че пазарният механизъм на ценообразуването не функционира по задоволителен начин поради появата на известно неравновесие между производствените разноски и продажните цени. Човекът от улицата обаче съвсем не е виновен за незадоволителното функциониране на пазарния механизъм на ценообразуването – едно явление впрочем, от което той твърде малко се интересува. Но този човек от улицата, или обикновеният гражданин, недоумява защо, когато както хората, така и машините и суровите материали са налице, едни фабрики трябва да работят с намален капацитет, а други трябва въобще да престанат да работят. Обикновеният гражданин недоумява защо, когато милиони безработни остават недохранени, е необходимо да се хвърлят в морето или да се изгарят с хиляди и хиляди тонове ценни хранителни и други продукти, както често се случва през периоди на остра стопанска депресия, с цел да се ограничи предлагането и да се преустанови тенденцията към понижение на цените. Обикновеният гражданин недоумява защо, когато човекът е създал чрез своя гений такива чудеса на техниката, посредством които обуздава даже природните стихии, човечеството трябва да търпи периодичните появи на сравнително дълги периоди на стопанската депресия, изпълнени със страдания за милиони човешки същества. Не съществува ли в края на краищата някакъв начин за борба срещу конюнктурния цикъл, не съществуват ли някакви мерки за изглаждането на големите колебания при протичането на конюнктурния цикъл?

За съжаление конюнктурната теория все още не е в състояние да посочи средствата, чрез които би могло да се постигне, ако не пълното отстраняване на конюнктурния цикъл, то поне изглаждането на възходящите и низходящите периоди на цикъла. Известни автори считат, че всякакви мероприятия, провеждани с цел да смекчат остротата на стопанската депресия, постигат тъкмо обратни резултати – задълбочаването и удължаването на стопанската депресия. Според тях най-доброто средство за борба срещу конюнктурния цикъл е да не се пречи на нормалното протичане на периода на стопанската депресия, който автоматически води до едно ново положение на равновесие между производствени разноски и цени, макар и при едно абсолютно по-ниско равнище. Колкото по-бързо и безпрепятствено се развива стопанската депресия според въпросните автори, толкова по-скоро ще се възстанови необходимото равновесие между производствени разноски и цени на крайните продукти. Нещо повече – подобни автори считат, че всички мерки, които преследват по-бързото изживяване на периода на стопанската депресия чрез *съзнателното* провеждане на една такава *политика*, която би предизвикала бързото и силно снижаване на производствените разноски, са полезни и напълно оправдани от гледището на интересите на целокупното народно стопанство. Очевидно е, че една подобна политика е свързана с един съзнателно провеждан процес на кредитно стеснение, или на *кредитна дефлация*, т.е. на едно намаление в количеството на обикновените и на банковите пари с цел да предизвика бързо и силно спадане в надниците и другите елементи на производствените разноски. Тази съзнателно произвеждана политика на кредитна дефлация ще произведе един допълнителен натиск върху нивото на цените, което и без това проявява една кумулативна тенденция към понижение през периода

на стопанската депресия. При това положение болезненият период на депресия би могъл да бъде изживян в един по-кратък срок от време, макар и с цената на едно извънредно голямо увеличение на броя на безработните работници и на едно твърде чувствително намаление в обема на производството. Авторите, които поддържат този възглед и които могат да бъдат наречени *конюнктурни дефлационисти*, не остават чужди към страданията и бедствията, свързани със съзнателно провежданата политика на кредитна дефлация през времетраенето на стопанската депресия – те чисто и просто считат, че целта оправдава средства.

От друга страна обаче, съзнателното засилване на острата стопанска депресия и свързаните с нея социални бедствия може да постави под съмнение полезността на една политика на кредитна дефлация, която преследва по-скорошното изживяване на депресията чрез мероприятия, целящи понижението на производствените разноски чрез преднамереното увеличение в броя на безработните работници и пр. Явно е, че понижението на цените се явява като необходима предпоставка за установяването на едно ново положение на равновесие между производствени разноски и цени на крайните продукти. Самата стопанска депресия обаче е свързана с едно подобно понижение на цените, което често взема застрашителни размери именно поради кумулативния характер на процеса на понижение на цените и свиване на производството през периоди на депресия. С други думи, напълно възможно е, че песимистичните грешки на стопанските деятели и кумулативният характер на стопанската депресия ще предизвикат едно *прекомерно* понижение в равнището на цените, т.е. едно посилно от *необходимото* понижение на цените за установяването на новото и трайно положение на равновесие. Ако това е вярно, следва, че всички мерки, които биха преследвали задържането на това прекомерно спадане на цените, биха били оправдани от гледището на интересите на целокупното народно стопанство. Същевременно обаче това означава *отхвърлянето* на съзнателно провежданата политика на кредитна дефлация и възприемането на една политика на кредитно разширение, или на *кредитна инфлация*, целяща възпирането на низходящото развитие на цените през периоди на стопанска депресия чрез понижението на официалния сконтов процент на централната банка и чрез покупката на дългосрочни ценни книжа на свободния пазар от страна на централната банка с оглед да увеличи количеството на обикновените и на банковите пари. Тази алтернативна политика на кредитно разширение се препоръчва от т.нар. *конюнктурни инфлационисти*.

Всъщност обаче понижението на сконтовия процент и операциите на централната банка на свободния пазар през периоди на стопанска депресия не представляват толкова ефикасни средства за въздействие върху количеството на парите и равнището на цените, колкото през периоди на сравнителна устойчивост в развитието на цените или даже през периода на възхождащо развитие на конюнктурния цикъл. Ние вече знаем във връзка с регулирането на банковия кредит, че централната банка невинаги е в състояние да застави другите банки да прибягват до нейните кредитни услуги и че едно понижение в лихвените проценти невинаги е в състояние да предизвика един стремеж всред стопанските деятели да сключват количествено по-големи заеми от банките, особено през периоди на понижение на цените на благата и услугите. Самото правителството би могло да дойде в помощ на централната банка чрез една съзнателна *политика на обществени строежи*, целяща увеличението на доходите на известни слоеве от населението – предимно на физическите работници.

Когато частната стопанска инициатива не може да се справи с положението, създадено от и през време на самата стопанска депресия, правителството наистина би могло да организира едно значително по обем *колективно търсене* например на телефонни услуги, пътища, железопътни линии, болници, язовири и други мероприятия, свързани с едни или други обществени строежи. Възползвайки се от изобилното предлагане на свободна покупателна сила на паричния и на капиталовия пазар през време на стопанската депресия, правителството би могло да сключи заеми с цел да извърши подобни обществени строежи, които, повдигайки доходите на заетите в тяхното изграждане работници, ще действат за засилване на търсенето и следователно за задържането на цените.

И така ние стигаме в края на краищата до нашата първоначална изходна точка, а именно, че парите представляват само едно общо разменно средство, което се използва от стопанстващия индивид при размяната. Парите не са господар на човека, а само негови слуги, и правителствата могат спокойно да се възползват от средствата на паричната и кредитната система за превъзмогване на най-лошите страни на периодично повтарящите се периоди на стопанска депресия. Разбира се, действителните стопански злини на съвременното общество – недостатъчно производство и неравно разпределение на произвежданите блага – не могат да бъдат изкоренени чрез чисто парични и кредитни мероприятия. От друга страна обаче, ако една мъдра и добре обмислена кредитна политика не може да превърне нашия несправедлив и беден свят в едно богато и справедливо устроено общество, то една необмислена кредитна политика все пак може да предизвика значителни смущения и още по-големи страдания, свързани с прахосването и неправилното използване на производителните сили на обществото. Парите и кредитът следователно, макар и слуги на стопанстващия индивид, са все пак твърде непокорни слуги, които трябва да бъдат не само надзиравани, но и ръководени от предвидливия господар – в случая от централната емисионна банка в съгласие и с подкрепата на съответното правителство. И ако превъзмогването на стопанската депресия посредством парични и кредитни мероприятия изглежда съмнително, това съвсем не означава, че парични и кредитни мероприятия не могат да бъдат използвани, ако не за превъзмогването на стопанските депресии, то поне за смекчаването на тяхната острота *чрез внимателното регулиране на кредита през предшестващите периоди на стопански подем и на стопански просперитет*. Ако един нисък сконтов процент не може да принуди стопанските деятели да сключват количествено по-големи заеми от банките, един висок сконтов процент и едно ефективно въздействие от страна на централната банка върху паричния и капиталовия пазар – с цел да предизвика оскъдица при предлагането на свободна покупателна сила – би могло своевременно да предпази стопанските деятели от извършването на прекалени оптимистични грешки и на съответните прекомерни капиталови инвестиции. С други думи, една мъдра парична и кредитна политика би била в състояние да пречупи навреме процеса на стопански просперитет, който крие в себе си семената на неизбежно следващата стопанска депресия.

* * *

Почти всички конюнктурни теоретици са съгласни с твърдението, че конюнктурният цикъл е присъщ на капитализма. Тази теза впрочем не е чужда и на т.нар. класически икономисти, бидейки обоснована от Сисмонди, който в много отношения се явява като предшественик на Карл Маркс. От друга страна, в съзнанието на обикновения гражданин – потребител, посредник или производител – конюнктурният цикъл е свързан с една почти пълна *липса на сигурност* във връзка с неговата стопанска дейност. С прогреса на индустриализацията тази липса на сигурност обхваща не само стопанските предприемачи, но и самите работници, които са изправени пред угрозата да преминат към категорията на „безработните“ работници през следващата стопанска депресия. Липсата на сигурност, прибавена към съществуващото неравенство в разпределението на благата и на свързаното с него неравенство във възможностите, които се откриват пред отделните индивиди, придават значително обаяние на всички предложения за изменение на сегашната икономическа система. Отричайки *стопанския либерализъм*, или системата на свободно проявление на стопанската дейност на индивида, обикновеният гражданин подема възгласа за повече *държавен интервенционализъм*, т.е. за по-голяма намеса на държавата в стопанския живот. Когато интервенционализмът не смогне да разреши крещящите проблеми на стопанската действителност, обикновеният гражданин, който същевременно е и гласоподавател в съвременната демократична държава, подема повика за повече *дирижизъм*, или за направляване на стопанството от страна на държавата. Разочарован от постигнатите резултати, нашият нещастен потребител и гласоподавател възприема антипода на стопанския либерализъм, или идеята за плановото стопанство. Логически обаче плановото стопанство неизбежно води до една система на колективизъм, или, с други думи, на социализъм, при който изчезват и последните останки от стопанския индивидуализъм на капитализма. Тази еволюция в настроенията на обикновения гражданин-гласоподавател е все още в ход, но тя съвсем не предрешава научния въпрос за *икономическите* предимства и недостатъци на капитализма и на социализма – за академичния икономист този въпрос се поставя единствено и изключително върху плоскостта на *сравнителната рационалност* на двете стопански системи. Но това е един сложен въпрос, който очевидно надхвърля рамките на един общ курс по теоретическа политическа икономия.

АСЕН ХРИСТОФОРОВ
ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ И ДОКУМЕНТИ

В ТРИ ТОМА

Българска
Първо издание

Съставители РУМЕН АВРАМОВ, ХРИСТО ЯНОВСКИ

ТОМ 1
ИКОНОМИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ: МОНОГРАФИИ

Издателска и предпечатна подготовка: отдел „Печатни издания“ на БНБ
Формат 1/16/70x100
Печатни коли 37
Печат *Полиграфически комбинат „Д. Благоев“*